બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી

રચિત

પૌરાણિક કથાકોશ

આપણા અમર પૌરાણિક પાત્રોની
વિસ્તૃત કથાઓ સમેત આશરે
૧૦,૦૦૦ કરતાં વધુ પાત્રો વિષે
આવશ્યક પરિચયથી સમૃધ્ધ ગ્રંથ

ગ્રંથકાર

બૅરિસ્ટર ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી

પૌરાણિક કથાકોશ

[ખંડ બીજો]

ગ્રંથલોક

ત્રીજે માળે, જૂની મોડેલ ટેક્સ્ટીઝ પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

Pauranik Katha-kosh 2

by Barrister Dahyabhai Pitambardas Derasari

મૂલ્ય

દ્વિતીય ખંડ : એકસોપચ્ચીસ રૂપિયા

[બંને ખંડ મળીને રૂપિયા બસોચાળીસ]

પ્રકાશક : ગ્રંથલોક, ત્રીજે માળે, જૂની મોડેલ ટાકીઝ પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧

☐ મુદ્રક : ઉમિયા પ્રિન્ટરી, નારણપુરા ગામ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૩ ☐ દ્વિતીય આવૃત્તિ : જૂન ૧૯૮૮

પૌરાણિક કથાકોશ

અને, તેના કર્તા

બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી

પૌરાણિક કથાકોશના સર્જક શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ ગુજરાતી ભાષામાં લગભગ ડઝનેક કૃતિઓ રચી છે. તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે તો અનુવાદો પણ કર્યા છે. તેમણે પાઠય-પુસ્તકો તૈયાર કર્યાં છે તો 'કાન્હડદે પ્રબંધ' જેવી કૃતિનું સંપાદન પણ કર્યું છે. પણ તેમણે રચેલી બે કૃતિઓ બદલ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકારો હમેશ નોંધ લેતા રહેશે. એવી એક કૃતિ છે : સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન. એ ગ્રંથમાં એમણે પોતાના કાળ દરમિયાન સાઠ વરસના ગાળામાં નીવડેલી સાહિત્યિક તેમજ અન્ય રચનાઓની મૂલવણી કરી છે. તો તેમની બીજી યાદગાર કૃતિ છે – જે વાચકના હાથમાં છે તે – પૌરાણિક કથાકોશ. કદાચ તેમણે બીજું કોઈ પુસ્તક ન લખ્યું હોત; માત્ર પૌરાણિક કથાકોશની જ રચના કરી હોત તો પણ તેમની સેવાનું મહત્ત્વ કમી ગણાત નહિ, બલ્કે પૌરાણિક કથાકોશના સર્જનથી તેમને પોતાને જીવનનું એક સમર્થ કામ કર્યાનો પરમ સંતોષ થયો હશે.

પોતાની યુવાવસ્થા દરમિયાન, શ્રી ડાહ્યાભાઈને કવિ નર્મદનો 'નર્મ કથાકોશ' જોવા મળ્યો હતો. તે ગ્રંથ જોઈ, તેમણે પોતાના પ્રતિભાવ રૂપે નોંધ્યું છે : 'એનું વાંચન રસિક અને આહ્લાદક લાગ્યું હતું, પણ એ ગ્રંથ બહુ જ નાનો અને એમાં હકીકત બહુ જ કમતર છે.' એ કારણે તેમણે બૃહદ ફલક પર, એ જ પ્રકારનો કોશ રચવાનું સ્વપ્ન સેવેલું. તેઓ પોતાની નોકરીને કારણે રાજકોટમાં રહેતા હતા, તે વેળા ત્યાંની લેંગ લાઈબ્રેરી સાથે નિકટપણે સંકળાયેલા. ત્યાં, આ જ વિષય અંગે એક મરાઠી કૃતિ જોવામાં આવી. એથી તેમને પોતે આકાંક્ષેલી પ્રવૃત્તિમાં ઊંડા ઊતરી જવાની પ્રેરણા મળી. 'નર્મ કથાકોશ' તથા ગોડબોલે કૃત પૂર્વોક્ત કોશ – એ બંનેની મદદ લઈ તેમણે પોતાના કામનો આરંભ કર્યો. પણ માત્ર આ બે જ કૃતિઓ પર આધાર રાખવાને બદલે, પોતે સ્વતંત્ર-પણે ઘણા ઉમેરા કર્યા અને નજર હેઠળના બંને કોશ કરતાં લગભગ બેવડા કદનો ગ્રંથ રચ્યો. આમ આ કોશની રચનામાં તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય.

શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી ભારતના ઇતિહાસમાં લેખાયેલી અતિ મહત્ત્વની સાલમાં જન્મ્યા હતા : સને ૧૮૫૭. તેમનું અવસાન થયું સને ૧૯૩૮માં. તેમનો જન્મ સુરતમાં

થયો હતો. તેમના દાદાના પિતાએ કપડવંજ છોડી અમદાવાદમાં વસવાટ કરેલો; તે કારણે તેમનું પ્રારંભિક જીવન અમદાવાદમાં વીત્યું હતું. ત્યાં મેટ્રિક થયા બાદ, કૉલેજકેળવણીના હેતુસર પૂના ગયા. ગ્રેજ્યુએટ થયા બાદ, રાજકોટની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી પોતાના વ્યાવસાયિક જીવનનો આરંભ કર્યો અને એ જ સંસ્થામાં પાછળથી ઉપાચાર્યને હોદ્દે બઢતી મેળવેલી.

શ્રી ડાહ્યાભાઈની અભ્યાસનિષ્ઠા ઘણી – એનો પુરાવો તો પૌરાણિક કથાકોશના વાચકને અન્યત્ર શોધવા જવો પડે એમ નથી. તેમને ભૂસ્તરશાસ્ત્રના વિષયમાં ઊંડો રસ હતો. તેમની જ્ઞાનપિપાસાને કારણે તેમના કેટલાક અંગ્રેજ મિત્રોએ આ વિષયનો વધુ અભ્યાસ કરવા તેમને ઇંગ્લેન્ડ જવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું; પૂરતી સગવડ કરી આપી. તેમણે ઇંગ્લેન્ડ જઈ એક કાંકરે બે પક્ષી માર્યાં. ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો કર્યો, પણ સાથે સાથે કાયદાનું શિક્ષણ લઈ બૅરિસ્ટર પણ થયા. આ કારણે ભારત પાછા ફર્યા બાદ શિક્ષણના ક્ષેત્રને રામ રામ કરી અમદાવાદમાં વકીલાત શરૂ કરી હતી.

તેમના રાજકોટ-નિવાસ દરમિયાન જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સારો પેઠે રસ લેતા. ત્યાંના આર્ટ્સ મ્યુઝિયમ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા. એ મ્યુઝિયમની એક ખામી તેમને ખૂબ ખૂંચી. તેમાં પ્રદર્શિત કરવા માટે પૂરતી સાધનસામગ્રી નહોતી, એથી 'કાઠિયાવાડ સંગ્રહસ્થાન'ની એક યોજના વિચારી કાઢી. પોતાના ભારતીય તેમજ અંગ્રેજ મિત્રોનો સહકાર મેળવી, એ પ્રવૃત્તિ પાછળ મંડી પડ્યા. એક વરસને અંતે પ્રદર્શનપાત્ર ઘણી સામગ્રી મેળવી, અને તે થકી એ મ્યુઝિયમને એ નામથી ઓળખવા જેટલી પાત્રતા બક્ષી.

પૌરાણિક કથાકોશની મૂળ આવૃત્તિ પાંચ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયેલી. ચાર ભાગની રચના અને પ્રકાશન બાદ, તેમને અનેક નવા ઉમેરા સૂઝ્યા હતા. એટલે પાંચમા પુસ્તકમાં એ ઉમેરાઓનો પુરવણી રૂપે સમાવેશ કર્યો હતો. આ નવી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતી વેળા, પુરવણીમાં આપેલી હકીકતો યથાસ્થાને સમાવી લેવામાં આવી છે, તે કારણે વાંચકો માટે કેટલીક સરળતા અને ઉપયોગિતા વધી છે.

આમ જોવા જઈએ તો આ ગ્રંથમાં પૌરાણિક પાત્રોનો માત્ર પરિચય જ આપવામાં આવ્યો છે એવું નથી. અનેક વિભૂતિઓ વિષે સવિસ્તર કથા કહેવાઈ છે. તેથી આ ગ્રંથની ઓળખ આપતાં એક પંડિતે એને 'પૌરાણિક આખ્યાયિકાનો ભંડાર' તરીકે એને વર્ણવ્યો છે.

હાલ આ પ્રકારની કોઈ કૃતિ પ્રાપ્ય ન હોઈ, આ પ્રકાશન એક ઉપયોગી સંદર્ભ–ગ્રંથ તરીકે, પ્રત્યેક સંસ્થા અને અભ્યાસીની જરૂરિયાત સાચવશે એવી એના પ્રકાશકની શ્રદ્ધા અસ્થાને નથી. એની પ્રથમ આવૃત્તિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ દ્વારા પ્રગટ થઈ હતી એટલી નોંધ આવશ્યક ગણાશે.

પ્રકાશક

પૌરાણિક કથાકોશમાં આપેલા સંક્ષેપ શબ્દોની સૂચિ

અગ્નિ૦	અગ્નિપુરાણ
અધ્યાય૦	અધ્યાય
અધ્યા૦ રા૦	અધ્યાત્મ રામાયણ
ઇમ્પિ૦ ગે૦	ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટ ઑફ ઇન્ડિયા
ઈશા૦	ઈશાવાસ્યોપનિષત્
કૂર્મ૦	કૂર્મપુરાણ
ગરુ૦	ગરુડપુરાણ
ગી૦ ગો૦	ગીતગોવિંદ (કે. હ. ધ્રુવ)
જૈમિનિ૦	જૈમિનિ અશ્વમેધ
દેવી૦ ભાગ૦	દેવી ભાગવત
દેવી૦ માન૦	દેવી માનસપૂજા
નર્મ૦ કથાકો૦	નર્મ કથાકોશ
પદ્મ૦	પદ્મપુરાણ
બ્રહ્મ૦	બ્રહ્મપુરાણ
બ્રહ્માંડ૦	બ્રહ્માંડ પુરાણ
બ્રહ્મોત્તર૦	બ્રહ્મોત્તર પુરાણ
ભગ૦ ગી૦	ભગવદ્ગીતા
ભવિષ્ય૦	ભવિષ્યપુરાણ
ભાગ૦	ભાગવતપુરાણ
,, પ્રથમ૦	,, પ્રથમ સ્કંધ
,, દ્વિ૦	,, દ્વિતીય સ્કંધ
,, તૃ૦	,, તૃતીય સ્કંધ
,, ચતુ૦	,, ચતુર્થ સ્કંધ
,, પંચમ૦	,, પંચમ સ્કંધ
,, ષષ્ઠ૦	,, ષષ્ઠમ સ્કંધ
,, સપ્ત૦	,, સપ્તમ સ્કંધ
,, અષ્ટમ૦	,, અષ્ટમ સ્કંધ
,, નવમ૦	,, નવમ સ્કંધ
,, દશમ૦	,, દશમ સ્કંધ
,, એકા૦	,, એકાદશ સ્કંધ
,, દ્વાદશ૦	,, દ્વાદશ સ્કંધ
ભાર૦	મહાભારત (કુમ્ભકોણમ્ આવૃત્તિ)
ભાર૦ આદિ૦	,, આદિ પર્વ
ભાર૦ સભા૦	,, સભા પર્વ
ભાર૦ વન૦	,, વન પર્વ
ભાર૦ વિરા૦	,, વિરાટ પર્વ
ભાર૦ ઉદ્યો૦	,, ઉદ્યોગ પર્વ
ભાર૦ ભી૦	,, ભીષ્મ પર્વ
ભાર૦ દ્રો૦	,, દ્રોણ પર્વ
ભાર૦ કર્ણ૦	,, કર્ણ પર્વ
ભાર૦ શલ્ય૦	,, શલ્ય પર્વ
ભા૦ સૌ૦	,, સૌપ્તિક પર્વ
ભા૦ સ્ત્રી૦	,, સ્ત્રી પર્વ
ભાર૦ શાં૦	,, શાન્તિ પર્વ
ભાર૦ અનુ૦	,, અનુશાસન પર્વ
ભાર૦ આશ્વ૦	,, આશ્વમેધિ પર્વ
ભાર૦ આશ્રમ	ભારત આશ્રમવાસિક પર્વ
ભાર૦ મૌ૦	ભારત મૌસલ પર્વ
ભાર૦ મહાપ્ર૦	ભારત મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ
ભાર૦ સ્વ૦	ભારત સ્વર્ગારોહણ પર્વ
મત્સ્ય૦	મત્સ્ય પુરાણ
મનુ૦ સ્મૃ૦	મનુસ્મૃતિ
માન૦ મં૦	માનમંજરી (કવિ નંદદાસની)
રામા૦ ગી૦	ગિરધર કવિનું રામાયણ
રામા૦ તુ૦	તુલસીદાસનું રામચરિત માનસ
લિંગ૦	લિંગ પુરાણ
વરાહ૦	વરાહ પુરાણ
વામન૦	વામન પુરાણ
વા૦ રા૦	વાલ્મીકિ રામાયણ
વા૦ રા૦ બા૦	,, બાલ કાંડ
વા૦ રા૦ અ૦	,, અયોધ્યા કાંડ
વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦	,, કિષ્કિંધા કાંડ
વા૦ રા૦ સુ૦	,, સુંદર કાંડ
વા૦ રા૦ લ૦	,, લંકા કાંડ
વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦	,, યુદ્ધ કાંડ
વા૦ રા૦ ઉત્તર૦	,, ઉત્તર કાંડ
વા૦ રા૦ અદ્ભુ૦	,, અદ્ભુતોત્તર
પ્રક્ષિ૦	પ્રક્ષિપ્ત
વાયુ૦	વાયુપુરાણ
વિષ્ણુ૦	વિષ્ણુપુરાણ
વિષ્ણુ૦ સ૦ ના૦	વિષ્ણુ સહસ્રનામ
શક્તિ૦	શક્તિ પૂજા (ડા૦ પી૦ દે૦)
શ્લો૦	શ્લોક
શિવ૦ પુ૦	શિવ પુરાણ
સ્કં૦	સ્કંધ પુરાણ
સૂર્ય૦ સિ૦	સૂર્યસિદ્ધાંત
હરિવંશ	હરિવંશ

પૌરાણિક કથાકોશ

ખંડ બીજો

બ

બક એ નામનો એક ઋષિ. ચિરંજીવી હોય તેને શાં શાં સુખ હોય છે અને શાં શાં દુઃખ પડે છે એ વિષય પર એને અને ઇંદ્રને સંવાદ થયો હતો./ ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૯૩. • પાંડવોએ અશ્વમેધ કર્યો તે વખતે એમનો શ્યામકર્ણ ફરતો ફરતો આ ઋષિના આશ્રમ પાસે ગયો હતો. અશ્વની પાછળ અર્જુનાદિ વીર રક્ષા કરવા જતા હતા એમણે માથે એક વડનું પાંદડું મૂકીને ઊભેલા આ ઋષિને દીઠા. અર્જુને એને વંદન કરી માથે વડનું પાંદડું કેમ મૂકયું છે એમ પૂછતાં એણે કહ્યું કે છાંયડા સારુ. અર્જુને પૂછયું કે આપ ઘર કેમ બાંધતા નથી? ઋષિએ કહ્યું કે અલ્પ આયુષ્ય હોવાથી ઘરની શી જરૂર? અર્જુને પૂછયું કે આપની ઉમ્મર કેટલી થઈ? ઋષિએ કહ્યું કે બ્રહ્મદેવની વીસ અહોરાત્રિ મેં જોઈ છે! / જૈમિ૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૬૦ • (અહોરાત્રિના માપ સારુ કલ્પ શબ્દ જુઓ.) આ ઉપરથી અર્જુનને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને એણે ઋષિની સાથે ઘણી વાતચીત કરી. પછી કૃષ્ણે ઋષિને પાલખીમાં બેસાડી હસ્તિનાપુરમાં અશ્વમેધ થતો હતો ત્યાં સદસ્ય તરીકે મોકલી દીધા.

બકદાલભ્ય બક તે જ.

બકનખ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભા૦ અનુ૦ ૭–૫૮.

બકાસુર કંસના પક્ષનો એક અસુર. એક વખત યમુનાના તીરે આવેલા વૃંદાવનમાં કૃષ્ણ ગોવાળિયાઓની સાથે રમતા હતા, ત્યાં આ બગલાનો વેષ ધારણ કરીને ગયો. એણે કૃષ્ણને ગળ્યા પણ ગળામાં દાહ ઊઠવાથી મોંમાંથી પાછા કાઢી નાખ્યા અને એમને મારવાને ધાયો. કૃષ્ણે એનું આ દુષ્ટ કૃત્ય જોઈને એને પકડી એની ઉપલી અને નીચલી બન્ને ચાંચ બે હાથે પકડી એને ચીરી નાખ્યો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

બકાસુર (૨) એકચક્રા નગરીની પાસે આવેલા વૈત્રકીય–નેતરના–વનમાં રહેનારો એક રાક્ષસ. એ જટાસુરનો પુત્ર હતો. એ નગરીની વસ્તીને હેરાન કરતો હતો. સઘળા બધા નગરજનોએ એની સાથે ઠરાવ કર્યો હતો કે વારા પ્રમાણે દરેક ગૃહસ્થે એને રોજ વીસ ખાંડી અન્ન અને એક પાડો આપવાં અને એણે પોતે નગરીને ઉપદ્રવ કરવો નહિ અને બીજા શત્રુને કરવા દેવો નહિ. એમ રક્ષણ કરવાનું કબૂલ રાખ્યું હતું. આ પ્રમાણે એ નગરીમાં આવો કર દાખલ થયો હતો.

કેટલેક કાળે એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણનો વારો આવ્યો. એના ઘરમાં આપવાને અન્ન સરે નહિ એથી ઘરનાં બધાં આક્રંદ કરવા લાગ્યાં. એવું બન્યું કે કુંતી સહવર્ત્તમાન પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી ઊગરીને એકચક્રામાં આવી આ બ્રાહ્મણને ઘેર ઊતર્યા હતા. એમણે આ આક્રંદ સાંભળીને કુંતી મારફત એનું કારણ પુછાવતાં એમને આ વાતની ખબર પડી. કુંતીએ ભીમને કહ્યું કે તું જ અને રાક્ષસને મારીને આ બ્રાહ્મણને સુખી કર. ભીમ આ બ્રાહ્મણ પાસેથી થોડું અન્ન લઈ તેને ગાડામાં નાખી પોતે પણ ગાડામાં ચઢી બેસી વૈત્રકીય વનમાં ગયો. પછી રાક્ષસ પોતાનો કર લેવા આવ્યો ત્યારે એનું અને ભીમનું જબરું યુદ્ધ થયું. ભીમે એને મરણ પમાડયો./ ભાર૦ આ૦ અ૦ ૧૬૩–૧૬૪. • એના ભાઈનું નામ અલંબુષ હતું. એને ઘટોત્કચે માર્યો હતો.

બકી પૂતના રાક્ષસીનું બીજું નામ.

બદરિકાશ્રમ હિમાલય ઉપરનું સ્થળવિશેષ. આ જગાએ નરનારાયણ ઋષિએ રહીને તપ કર્યું હતું ત્યાં આગળ મોટાં અને સ્વાદિષ્ટ બોરવાળી બોરડીઓનું વન હોવાથી આ નામ પડયું છે. એ અલકનંદાને તીરે આવેલું છે.

બદરીપાચન એક તીર્થ. અહીં શ્રુતાવતી નામની ઋષિકન્યાએ ઇંદ્ર પોતાનો પતિ થાય એમ ઇચ્છી તપ કર્યું હતું. (શ્રુતાવતી શબ્દ જુઓ.)

બંદી વરુણનો પુત્ર. ઐંદ્રદ્યુમ્નિ નામના જનકના

સમયમાં બંદીએ ઘણા બ્રાહ્મણો જોડે વાદ કરી એમને જીતી પાણીમાં ડુબાડી, વરુણનો યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં મોકલ્યા હતા. અષ્ટાવક્રના બાપને પણ એ જ પ્રમાણે હરાવીને ડુબાડ્યો હતો. અષ્ટાવક્રને આ વાતની ખબર થતાં એણે ઐંદ્રદ્યુમ્નિને ત્યાં જઈ બંદીને વાદમાં હરાવ્યો હતો. (અષ્ટાવક્ર શબ્દ જુઓ.)

બધુ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન કેવલ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વેગવાન રાજા.

બભ્રુવાદ્ય દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૫૫.

બભ્રુ કશ્યપ કુળોત્પન્ન સંપાતિના પુત્રોમાંનો એક.

બભ્રુ (૨) વિશ્વામિત્રના પુત્રમાંનો એક. એના વંશનો એક એના વંશનો બાભ્રવ્ય ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો.

બભ્રુ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

બભ્રુ (૪) ઋષભ પર્વત ઉપર રહેનારો એક ગંધર્વ.

બભ્રુ (૫) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યયાતિ રાજાનો પૌત્ર, દ્રહ્યુનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સેતુ નામનો રાજા હતો.

બભ્રુ (૬) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યયાતિપુત્ર યદુના ક્રોષ્ટ્ર અન્વયમાં થયેલા જ્યામઘપુત્ર વિદર્ભ રાજાનો પૌત્ર અને રોમપાદ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે કૃતિ નામનો રાજા.

બભ્રુ (૭) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યયાતિ પુત્ર યદુના વંશના સાત્વત રાજાનો પૌત્ર અને દેવાવૃધ રાજાનો પુત્ર. આ પિતાપુત્ર બન્ને પોતાના કુળના ઘણા પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરનારા થઈ ગયા છે. / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૪.

બભ્રુ (૮) એક યાદવવિશેષ. અક્રૂર તે જ. શિશુપાલ એની સ્ત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો.

બભ્રુમાલી એક ઋષિ. / સ. ૪–૨૨.

બભ્રુવાહન મણિપુર નગરીના રાજા ચિત્રવાહનની કન્યા ચિત્રાંગદાને પેટે પાંડુપુત્ર અર્જુનથી થયેલો પુત્ર. ચિત્રવાહનના મૃત્યુ પછી એ મણિપુરનો રાજા થયો હતો. (ચિત્રવાહન શબ્દ જુઓ.) કૌરવ–પાંડવોને યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી સઘળા કૌરવો મરણ પામ્યા અને પાંડવોને નિષ્કંટક રાજપ્રાપ્તિ થયા પછી એમણે અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો; એ સમયે શ્યામકર્ણ અશ્વ ફરતો ફરતો મણિપુર ગયો. બભ્રુવાહને એ અશ્વ પકડ્યો. પણ એના કપાળમાં બાંધેલી સુવર્ણપત્રિકા વાંચવાથી એણે જાણ્યું કે એ અશ્વ તો એના પિતાનો હતો. એ ઉપરથી નાના પ્રકારનાં રત્નો વગેરે લઈને એ અર્જુન પાસે ગયો અને લઈ ગયેલી ભેટ એના પગ આગળ મૂકી, એને વંદન કરીને નમ્રતાપૂર્વક ઊભો રહ્યો. અર્જુને એ જોઈને આનંદિત થવું જોઈતું હતું. તે ન થતાં એ ઊલટો ક્રોધે ભરાયો અને બભ્રુવાહન પ્રતિ બોલ્યો કે, હે મૂર્ખ, તું બીને નપુંસકની પેઠે મારે શરણે આવ્યો છે, તે પરથી મને લાગે છે કે તું ક્ષત્રિયપુત્ર નથી. જો હોત તો યુદ્ધ કર્યા વગર રહેત નહિ. માટે ધિક્કાર છે તને. મારે તો એક જ પુત્ર અભિમન્યુ થઈ ગયો. જરૂર તને ચિત્રાંગદાએ જારકર્મથી ઉત્પન્ન કર્યો હશે. અર્જુનનાં આવાં મર્મભેદક વાક્યો સાંભળીને બભ્રુવાહનને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. એ આવેશમાં જ એણે પોતાના સુબુદ્ધિ નામના મંત્રીને હુકમ કર્યો કે તેમણે શ્યામકર્ણને નગરીમાં જઈ બાંધવો અને ઉતાવળે સૈન્ય સજ્જ કરીને રણાંગણ પર આવવું. એમ કરીને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. પ્રથમ અર્જુન પોતે યુદ્ધ કરવા ન આવતાં પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધને બભ્રુવાહનની સામે થવા આજ્ઞા કરી. યુદ્ધ થતાં બભ્રુવાહને બન્નેને જરજર કરી, બાંધીને નગરીમાં મોકલી દીધા. ત્યાર પછી એણે અનુશાલ્વ, હંસધ્વજ, સુવેત્ર, એ વીરોને મૂર્ચ્છા પમાડી વૃષકેતુની સાથે પાંચ દિવસ પર્યન્ત યુદ્ધ કરીને એનું માથું ઉડાડી દીધું. એ જોઈને અર્જુન વૃષકેતુ પાસે જઈને શોક કરતો હતો તે વખતે બભ્રુવાહને એકાએક ત્યાં જઈને પોતાના ધનુષ્ય વડે એને મારીને કહ્યું કે અરે તું ક્ષત્રિ થઈને આ શું કરે છે? તારાં પરાક્રમોને ધિક્કાર છે. તું યુદ્ધ ન કરતાં બૈરીની પેઠે રોવા બેઠો છે એ શું? જરિણોના પુત્રે તારા મોટા વીરને માર્યો એની તને લાજ આવતી નથી? આ મહેણાથી અર્જુન

ઊભો થયો; એનું અને બભ્રુવાહનનું ઘોર યુદ્ધ થયું. કાળની ગતિ વિપરીત છે. એ યુદ્ધમાં બભ્રુવાહને અર્જુનનું માથું ઉડાડી દીધું અને એને ઠાર માર્યો. પોતે જયઘોષ કરતો ઘણા હર્ષથી નગરીમાં આવ્યો.

ચિત્રાંગદા અને ઉલુપી બન્નેને આ બનાવની ખબર થઈ. બન્ને જણીઓએ બભ્રુવાહનનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો અને પોતે પારાવાર શોક કર્યો. આ ઉપરથી બભ્રુવાહનને પણ ઘણો શોક થયો. એણે પોતાની માતાને વિનંતી કરી કહ્યું કે, મેં પહેલ કરીને આ અન્યાય કર્યો નથી. હું નમ્રતાથી એમની પાસે ગયો હતો. પણ પિતાએ મારો અતિશય તિરસ્કાર કરી મને ધિક્કાર્યો. એમણે તને ભરિણી કહી, તેથી મને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. ખેર, મારા વડે તને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો હું જ મારો દેહ અગ્નિમાં બાળી નાખું છું, એમ કહી એણે અગ્નિ તૈયાર કરાવ્યો. એ જોઈને નાગકન્યા ઉલુપી જે ચિત્રાંગદાની શોકચ હતી તેણે બભ્રુવાહનને સાંત્વન કરીને કહ્યું કે પાતાળમાં શેષની પાસે સંજીવનમણિ છે તે લાવવા હું યત્ન કરું છું. તું બળી મરીશ નહિ. ઉલુપીએ પુંડરીક નાગને બોલાવ્યો, અને પોતાના ગળામાંથી મંગળસૂત્ર એંધાણી તરીકે આપીને શેષની પાસેથી સંજીવનમણિ લાવવા પાતાળમાં મોકલ્યો. પુંડરીક પાતાળમાં ગયો, શેષને મળ્યો, નિશાની રૂપે મંગળસૂત્ર બતાવ્યું અને મણિની યાચના કરી. ઘણા નાગોનો એવો અભિપ્રાય થયો કે મૃત્યુલોકમાં મણિ ન આપવો તેથી પુંડરીકને ઠાલામાલા પાછા આવવું પડ્યું. ઉલુપીએ ગુસ્સે થઈને બભ્રુવાહનને પોતાને મણિ લેવા જવાનું કહ્યું. એ પાતાળમાં ગયો અને નાગોની સાથે યુદ્ધ કરીને મણિ લઈને મણિપુરમાં પાછો આવ્યો.

બભ્રુવાહન મણિ લઈને આવતો હતો તેવામાં ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગે પોતાના દુઃસ્વભાવ અને દુર્બુદ્ધિ નામના બન્ને પુત્રોને મોકલી અર્જુનનું માથું છાનુંમાનું ચોરાવી લઈ પોતે ત્યાંથી જતો રહ્યો. બભ્રુવાહન આવીને જુએ છે તો અર્જુનનું માથું મળે જ નહિ. આથી બધાં શોક કરતાં હતાં, એવામાં હસ્તિનાપુરમાં કુંતીને અર્જુન મરણ પામ્યો એવું દુઃસ્વપ્ન આવ્યું. એ વાત એણે યુધિષ્ઠિરાદિકને કરી. તેથી કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, દ્રૌપદી અને કુંતી સહવર્ત્તમાન તરત જ એકાએક મણિપુરમાં પ્રકટ થયાં. જુએ છે તો અર્જુન વગેરે વીરો મરણ પામેલા હતા. કૃષ્ણે પોતાના સુકૃત્યની પ્રતિજ્ઞા કરીને "અર્જુનનું મસ્તક આવે" એમ કહેતાં જ મસ્તક આવીને આગળ પડ્યું. પછી સંજીવન મણિના પ્રભાવે કરીને કૃષ્ણે સઘળાને સજીવન કર્યા. મણિ શેષનાગને પાછો મોકલાવ્યો. બભ્રુવાહન અને અર્જુન એ બાપ-દીકરાની ભેટ કરાવી. બધાં મણિપુરમાં પાંચ દિવસ રહ્યાં. કુંતી વગેરેને ભીમની સાથે હસ્તિનાપુર મોકલ્યાં. પોતે બભ્રુવાહનને સાથે લઈને અશ્વરક્ષણ સારુ આગળ ચાલ્યા./ જૈમિનિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૨૧–૪૦; ભા૨૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૭૯–૮૧.

બર્બર પૂર્વ–પશ્ચિમના ભેદને લઈને ગણાયેલો એક દેશવિશેષ / ભા૦ સ૦ ૭૮–૯૯; ભા૦ ભી૦ ૯.

બર્હણાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન સંહતાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનું રણાશ્વ એવું બીજું નામ પણ છે.

બર્હણાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના નિકુમ્ભનો પુત્ર. એનો પુત્ર કૃશાશ્વ / ભાગ૦ ૯–૬–૨૫.

બર્હણાશ્વ (૨) કોષમાં આપેલો એ બે શબ્દ રદ કરો. બર્હણાશ્વ તે જ.

બર્હિ પ્રાધાપુત્ર ગંધર્વોમાંનો એક.

બર્હિ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન અંતરીક્ષ અન્વયમાં થયેલા બૃહત્ અથવા બૃહદ્રા૪ રાજાનો પુત્ર. કૃતંજયનો પિતા.

બર્હિકેતુ મયૂરધ્વજ રાજાનું બીજું નામ.

બર્હિયોગ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

બર્હિષદ સ્વયંભુવ મન્વન્તરમાંનો પિતરવિશેષ. એ અત્રિ ઋષિનો પુત્ર હતો. એ વિભ્રાજ નામના લોકમાં રહેતો હતો. દૈત્ય, દાનવ, ગંધર્વ વગેરેને એ પૂજ્ય છે. સૌમ્ય, કાવ્ય અને આર્તવ એવા એ પિતરોમાં ભેદ છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૦.

બર્હિષદ (૨) બગડાની સંજ્ઞાવાળા પ્રાચીનબર્હિ રાજાનું મૂળ નામ.

બર્હિષદ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૪૮.

બર્હિષ્મતી સ્વાયંભૂ મનુના મોટા પુત્ર પ્રિયવ્રત રાજાની સ્ત્રી; સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના જ વિશ્વકર્મા નામના પ્રજાપતિની કન્યા.

બર્હિષ્મતી (૨) ભારતવર્ષીય બ્રહ્માવર્ત દેશની રાજધાની. સ્વાયંભૂ મનુ અહીં રહેતા હતા. યજ્ઞવરાહે પોતાનું શરીર કંપવાથી જે જે વાળ ઊખડી જઈને ભોંય પડ્યા તેનું કુશ (દર્ભ) નામે ઘાસ થયું. એ કુશ ત્યાં આગળ હમેશ લીલું છમ જેવું રહે છે, તેથી એ નગરીનું આ નામ પડ્યું છે. અહીં સ્વાયંભૂ મનુએ તેમ જ બીજા ઋષિઓએ અનેક યજ્ઞ કર્યા છે. / ભાગ૦ તૃતી૦ અ૦ ૨૨.

બર્હિસાદિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બલ વિષ્ણુ ભગવાનના આઠ પાર્ષદોમાંનો એક.

બલ (૨) અતલમાં રહેનારો મયાસુરનો પુત્ર.

બલ (૩) ઇંદ્રે મારેલા દનાયુના પુત્રોમાંનો એક અસુર તે

બલ (૪) રામની સેનાનો એક પ્રતાપી વાનર. એને કુંભકર્ણ ખાઈ ગયો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૭.

બલ (૫) વરુણને જ્યેષ્ઠાની કૂખે થયેલો પુત્ર.

બલ (૬) એકડાની સંજ્ઞાવાળા પરીક્ષિત રાજાને સુશોભનાની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

બલ (૭) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાને હવિર્ધાની અથવા ધિષણા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક. વંશાવળીમાં જે છ નામ છે તે પૈકી કયા પુત્રનું આ નામ છે તેનો નિર્ણય કરાતો નથી.

બલ (૮) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશ અન્વયમાં થયેલા પરિયાત્ર રાજાનો પુત્ર. સ્થલ નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

બલ (૯) સોમવંશી વસુદેવને રોહિણીને પેટે થયેલા પુત્રોમાં મોટો પુત્ર. એને બલદેવ, બલભદ્ર, બલરામ ઇ૦ નામ પણ હતાં.

બલ (૧૦) કૃષ્ણને લક્ષ્મણાને પેટે થયેલો પુત્ર.

બલદ અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૩-૧૦.

બલદેવ બલરામ તે જ.

બલભદ્ર બલરામ તે જ.

બલભદ્ર (૨) શાકદ્વીપમાંનો એક પર્વત

બલરામ સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન વસુદેવને શેષના અંશાવતાર તરીકે પ્રથમ દેવકીના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને પછીથી ભગવન્માયામાં આકર્ષાઈ રોહિણીના ઉદરમાં જઈને ત્યાંથી પૂર્ણકાળે પ્રસવેલો પુત્ર. એ બધા જનોને પ્રિય લાગતો માટે એને રામ, બળવાન હતો માટે બલ, દેવકીના ઉદરમાંથી ઉત્તમ પ્રકારે આકર્ષાયો હતો માટે સંકર્ષણ, એવાં એનાં નામ હતાં. એ કૃષ્ણથી મોટો હતો અને કૃષ્ણની સાથે જ ગોકુળમાં ઊછર્યો હતો. કૃષ્ણની પેઠે જ એણે ગોવાળો સાથે ગોકુળમાં અનેક ક્રીડાઓ કરી હતી. એણે પણ કેટલાક અસુરોને માર્યા હતા. અક્રૂરની સાથે કૃષ્ણની જોડે એ પણ મથુરા ગયા હતા. ત્યાં પણ એમણે કેટલાક અસુરોને માર્યા હતા.

કંસના મરણ પામ્યા પછી ઉગ્રસેન ગાદી પર બેઠા, ત્યાર પછી તેમણે વસુદેવને કારાગૃહમાંથી કાઢી દેવકી સહિત તત્કાળ મુક્ત કર્યા. ત્યાર પછી રોહિણીને ગોકુળમાંથી મથુરામાં તેડાવી બલરામ અને કૃષ્ણ બન્નેને મહાસમારંભથી જનોઈ દીધું. પછી બલરામ અને કૃષ્ણ સાંદીપનિ નામના ઋષિને ઘેર વેદાધ્યયન સારુ જઈ રહ્યા, ત્યાં ઋષિની અનેક પ્રકારે સેવા કરી. વેદાધ્યયન પૂર્ણ થતાં બ્રહ્મવિદ્યા પણ શીખ્યા. તે વખતે કુચૈલ (સુદામો) નામનો બ્રાહ્મણ એમનો સહાધ્યાયી હતો. કુચૈલ વયે મોટો હોવાથી અને એમનાથી પહેલાં અભ્યાસ આરંભેલો એટલે અભ્યાસમાં એમનાથી આગળ હોવાથી બન્ને ભાઈઓ એને વડીલ ગુરુભાઈ માનતા.

અધ્યયન પૂરું થતાં બલરામે અને કૃષ્ણે શાસ્ત્ર પદ્ધતિ પ્રમાણે સાંદીપનિને ગુરુદક્ષિણા આપી. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ સંપાદન કરવા બન્ને ભાઈઓ મથુરામાં આવ્યા. બલરામનો વિવાહ સૂર્યવંશી શર્યાતિ રાજાના પૌત્ર અને રેવત રાજાની કન્યા

રેવતી જોડે થયો. આથી આનર્ત દેશ અને તેનું અધિપતિપણું બલરામને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમને પુત્ર સંતતિ હોવાનું કોઈ પણ ગ્રંથમાં જણાતું નથી. જૈમિનિના ભારતમાંના વનપર્વ ઉપરથી એમને માત્ર એક વત્સલા નામે કન્યા હોવાનું જણાય છે.

બલરામ ગદાયુદ્ધ કોની પાસે શીખ્યા હતા તે કોઈ પણ જગ્યાએ જણાતું નથી. પરંતુ એમના સમયમાં આખા ભારતખંડમાં ગદાયુદ્ધમાં એમના જેવું નિપુણ કોઈ પણ નહોતું. જરાસંધ જે ગદાયુદ્ધમાં એક્કો હતો એ એમનાથી સત્તર વાર હાર્યો હતો. એમણે ધીરે ધીરે સૂરસેન દેશ અને એની રાજધાની મથુરામાંથી પોતાની રાજધાની ખસેડીને આનર્ત દેશમાં કુશસ્થળીમાં (દ્વારકામાં) આણી. બીજાં યાદવકુળોને મથુરામાં વસાવી બલરામ, વસુદેવ અને કૃષ્ણ પોતાના સઘળા પરિવારને લઈને દ્વારકામાં રહ્યા.

બલરામ એક વખત નંદ-યશોદાને મળવા મથુરાથી ગોકુળ ગયા હતા. તેમણે એમનો બહુ જ સત્કાર કર્યો અને ચૈત્ર અને વૈશાખ એમ બે મહિના પરોણા રાખ્યા. એમના આનંદને સારુ વરુણ કોતરોમાંથી વારુણી મદિરાની નદી વહે એવી ગોઠવણ કરી હતી, જેથી એની સુવાસથી વન ઘરાંઘરી સુવાસિત રહે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એમને મદિરા ઘણી પ્રિય હતી. એ જ અરસામાં બલરામ એક વખત રાત્રે સ્ત્રી સાથે ક્રીડા સારુ યમુના તીરે ગયા હતા. એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે હું બેઠો છું ત્યાં આગળથી યમુના વહે. એમણે યમુનાને બોલાવી પણ તે આવી નહીં, એ જોઈને એમણે પોતાનું હળ ભેરવીને એને ખેંચી અને પોતે બેઠા હતા ત્યાં આગળથી વહેવડાવી. અદ્યાપિ એ જગાએ યમુનાનું વહેણ વાંકું છે. / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૬૫. • એ જ પ્રમાણે એમણે હસ્તિનાપુરને પણ હળ ભેરવીને ખેંચ્યું હતું, જેથી હસ્તિનાપુર પણ ડુંગરાનો ઊતરતો ઢાળ હોય નહિ એવું થઈ રહ્યું હતું. (૨. લક્ષ્મણ શબ્દ જુઓ.)

કૌરવ અને પાંડવો વચ્ચે યુદ્ધ થશે જ એવું ઠર્યું. પછી બલરામ એક વખત યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યા. એમણે એમનો સત્કાર કર્યો, અને શી આજ્ઞા છે એમ પૂછતાં એમણે કહ્યું કે આ યુદ્ધ ન થાય એવો મારો અંતિમ હેતુ હતો. પરંતુ એ બર આવ્યો નહિ. હવે, જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય અને જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં હું. માટે જરૂર કૌરવો નાશ પામશે. ભીમ અને દુર્યોધન બન્ને મારા શિષ્યો છે. તેમાં ભીમ જીતે અને દુર્યોધન મરણ પામે એ મારાથી જોવાશે નહિ. માટે હું અઢાર દિવસ પર્યંત યાત્રાએ જવા નીકળી પડ્યો છું, તે તને કહેવાને માત્ર અહીં આવ્યો છું. આમ કહીને બલરામ યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૫૭.

તીર્થયાત્રાએ નીકળેલા બલરામ પ્રભાસ, પૃથૂદક, ત્રિત્કૂપ, સુદર્શન, વિશાળ, બ્રહ્મતીર્થ, ચક્રતીર્થ, તેમ જ ભાગીરથી અને યમુનાને લગતાં અનેક તીર્થોમાં જઈ ત્યાં સ્નાન, દાન વગેરે કરી નૈમિષારણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં ઋષિઓનો પુરાણચર્ચાસત્ર ચાલતો હતો તે જોવા ગયા. ઋષિઓએ ઊભા થઈને એમનો આદરસત્કાર કર્યો, પણ ઉચ્ચ સ્થાને બેઠેલો રોમહર્ષણ ઊભોય ન થયો. આ જોઈને એમણે ક્રોધ કરીને એની તરફ એક દર્ભની સળી ફેંકી, જેથી રોમહર્ષણ તત્કાળ મરણ પામ્યો. બલરામનું આ કૃત્ય જોઈને ઋષિઓએ પૂછ્યું કે તમે આમ કેમ કર્યું? અમે એને સત્રની સમાપ્તિ પર્યંત બેસાડ્યો હતો અને એ પ્રતિલોમજ હોવાથી એને બ્રહ્માસને સ્થાપ્યો હતો (ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રીની કૂખે ઊતરતી વર્ણના પુરુષથી થયેલી સંતતિ પ્રતિલોમજ કહેવાય છે.) તે ઉપરથી બલરામે ઋષિઓને કહ્યું કે એનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા સૌતિ (સૂત પુરાણીનો પુત્ર) દીર્ઘાયુ હોવાથી તમને પુરાણ સંભળાવશે. પછી ઋષિઓને ઉપદ્રવ કરનારા બલ્લવ નામના રાક્ષસને મારી, ઋષિઓની આજ્ઞા લઈ બલરામ ત્યાંથી વિદાય થયા.

ભારતવર્ષીય અનેક તીર્થો કરીને બલરામ પ્રભાસ

ગયા. ત્યાં એમણે સાંભળ્યું કે કૌરવોની આખી સેના અને કૌરવોનો નાશ થયો. માત્ર દુર્યોધન અને ભીમની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. આ ઉપરથી દુર્યોધનને હળુયે બે શિખામણની વાત કહું એમ ધારી બલરામ ત્યાં ગયા. હવે યુદ્ધ રહેવા દો એમ કહેવા લાગ્યા; પણ બેમાંથી એકેય સાંભળે જ નહિ. પછી કૃષ્ણે કાંઈ યુક્તિ કરીને ત્યાંથી દ્વારકા મોકલી દીધા. જતાં જતાં નૈમિષ્યારણ્યમાં કેટલાક ઋષિઓ મળ્યા. એમણે બલરામને યજ્ઞનો મહિમા સંભળાવ્યો. તેથી દ્વારકા જઈને એમણે યજ્ઞ કર્યો / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૭૮–૭૯.

કેટલેક કાળે યદુકુળને બ્રાહ્મણનો શાપ થઈ તેનો નાશ થયો. તે વખતે પશ્ચિમ સમુદ્રની તીરે જઈને બલરામે યોગબળે કરીને કૃષ્ણની પહેલાં જ પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો.

બલરામ સ્વભાવે સરળ અને ઉદાર હતા. પરંતુ એ જબરા ક્રોધી હતા. સઘળા યાદવો એમનાથી થરથરતા. એમની બીકે યાદવો અન્યાય કરી શકતા નહિ. એમને પાસાની રમતની લત હતી, પણ તેમાં કદીયે અન્યાય કરે તે એમને ગમે જ નહિ. રમતમાં કરેલા અન્યાય સંબંધે એમણે કલિંગ રાજાને થપ્પડ મારીને દાંત પાડી નાખ્યા હતા અને શક્તિ રાજાને તો ઠાર જ માર્યો હતો. (૨. શૈચના શબ્દ જુઓ.) એઓ સ્વરૂપે સુંદર અને ગૌર કાંતિવાળા હતા. એમને કાળાં વસ્ત્ર પહેરવાં ગમતાં હતાં. વારુણી મદિરા એમને ઘણી પ્રિય હતી તે તો કહી ગયા છીએ. એ મુખ્ય કરીને વારુણી મદિરા જ પીતા. હળ અને મૂશળ એ એમનાં હથિયાર હતાં. હથિયારો ઉપરથી એમનાં હલી, હલાયુધ, સીરપાણિ, મૂસલી ઈ. નામ પડ્યાં હતાં.

બલવર્ધન સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર.

બલવાગ્નિ બૃહસ્પતિનો પુત્ર. અગ્નિવિશેષ. એનું બીજું નામ ઊર્ધ્વભાક હતું. / ભાર૦ વ૦ ૨૧–૨૮.

બલાક ગર્ગકુળોત્પન્ન એક ઋષિ. બાલાકિ ઋષિનો પિતા.

બલાક (૨) માબાપની સેવા કરનારો એક પારધી. એ રોજ પશુ મારી મારીને એમનું પોષણ કરતો હતો. એક સમયે એને અરણ્યમાં રાત પડી અને કોઈ પશુ મળ્યું નહિ. એવામાં એક પશુ હાથ આવી ગયું. એને મારીને ઘેર આણ્યું. એ પશુ આંધળું હતું. આંધળું પશુ મારવું એ પાપ ભરેલું છે પણ એને મારતાં એને પાપ લાગ્યું નહિ કેમકે એ લોકોને બહુ પીડાકારી હતું. તેથી અધર્મ છતાં એને ધર્મ જ થયો. કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૬૯.

બલાક (૩) સોમવંશીય પુરુરવાપુત્ર વિજયના કુળના જહ્નુપુત્ર પુરુનો પુત્ર. એનો પુત્ર અજક. / ભાગ૦ ૯–૧૫–૩.

બલાકા પક્ષીવિશેષ, એની તરફ કુશિકે ક્રૂર દૃષ્ટિ કરવાથી એ બળી ગયું હતું. / ભાર૦ વ૦ ૨૦૯–૫

બલાકાશ્વ સોમવંશી વિજયકુળોત્પન્ન જહ્નુરાજાનો પૌત્ર. પુરુ અથવા અજ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે અજક રાજા.

બલાકી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના પુત્રમાંનો એક.

બલાનીક દ્રુપદ રાજાના પુત્રોમાંથી અશ્વત્થામાએ મારેલો પુત્ર / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬

બલાહક કદ્રુપુત્ર નાગમાંનો એક.

બલાહક (૨) પ્રલયમેઘમાંનો એક.

બલાહક (૩) કૃષ્ણના રથના ચાર અશ્વો પૈકી એક અશ્વનું નામ.

બલાહક (૪) તગડાની સંજ્ઞાવાળા જયદ્રથ રાજાના છ ભાઈઓ પૈકી એક.

બલાહક (૫) ક્ષત્રિય જયદ્રથનો ભાઈ

બાલિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

બલિ (૨) પ્રહ્લાદના પુત્ર વિરોચનનો પુત્ર. એને વૈરોચન અગર વૈરોચનિ પણ કહ્યો છે. એ ઘણો બળાઢ્ય હતો. એની મુખ્ય સ્ત્રીનું નામ વિંધ્યાવળી હતું. એને કેટરા નામની સ્ત્રી હતી એમ જણાય છે. પણ આ નામ તે બીજી સ્ત્રીનું કે વિંધ્યાવળીનું જ બીજું નામ છે તેનો નિર્ણય થતો નથી. પરંતુ તે બાણાસુરની મા હતી, તે ઉપરથી લાગે છે કે એ વિંધ્યાવળીનું જ બીજું નામ હશે.

ચાલુ મન્વન્તરની સાતમી ચોકડીમાં એણે ઇંદ્ર થવા સારુ નર્મદાતીરે નવ્વાણું યજ્ઞ કર્યા અને સોમા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એ યજ્ઞ પૂરો થવા આવ્યો. તેવામાં વિષ્ણુએ વામન સ્વરૂપ ધારણ કરીને એની પાસે જઈને ત્રણ પગલાં ભૂમિની યાચના કરી. બલિએ એ આપવાનો સંકલ્પ કરી જળ મૂકયું એટલે વિષ્ણુએ બટુકરૂપ તજીને મોટું રૂપ ધારણ કર્યું. એક પગલે પૃથ્વી અને બીજે પગલે આકાશ એમ માપી લઈને, હવે ત્રીજું આપ એમ કહ્યું. બલિ દિલગીર થઈ ગયો અને ત્રીજું પગલું મારા પોતાના શરીર પર મૂકો એમ કહ્યું. વિષ્ણુએ તરત તેમ જ કર્યું અને દાબીને પાતાળમાં બેસાડી દીધો. પછી એને વર આપ્યો કે વૈવસ્વત મન્વંતર પૂરો થાય ત્યાં સુધી તું અહીં રહે. હું તને હાલ ઉપેન્દ્ર બનાવું છું અને આઠમા-સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં તું સ્વર્ગમાં ઇંદ્ર થઈશ.

બલિ દૈત્યને બાણ અગર બાણાસુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, ચંદ્રાંશુતાપન, નિકુંભનાભ, ગુવેક્ષ, કુક્ષિભીમ, વિભીષણ ૪૦ સો પુત્ર હતા. અશ્રોત્રિય યુક્ત શ્રાદ્ધ કરે તેને, અશ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરે તેને, અસન્માર્ગીઓના યજ્ઞમાં, અશુચીપણાએ કરેલા ગુરુના કામમાં જે કાંઈ પુણ્યાંશ હોય તે જેનું તેને ન મળતાં તને (બલિને) મળશે એવો વામનરૂપધારી વિષ્ણુએ વર આપ્યો હતો. / ભાગ૦ સ્કં૦ નવમ૦ અ૦ ૪૫.

બલિ (૩) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યયાતિપુત્ર. અનુના વંશના સુતપારાજાનો પુત્ર. એને સુદેષ્ણા નામે સ્ત્રી હતી. સુદેષ્ણાને પેટે એણે દીર્ઘતમા ઋષિ પાસે અંગ, વંગ, સુહ્મ, પુંડ, અંધ્ર અને કલિંગ એમ છ પુત્રો ઉત્પન્ન કરાવ્યા હતા. પુત્ર સારુ દીર્ઘતમાની પ્રાર્થના કરેલી તે જોતાં એ આ બલિ દૈત્ય જ એમ જણાય છે.

બલિ (૪) એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૧૬.

બલિવિંધ્ય રૈવત મનુના પુત્રોમાંનો એક.

બલિવાક એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૦.

બલિભદ્ર શિવના રુદ્રગણમાંનો એક.

બલ્હી કૃતવર્મા રાજાનો પુત્ર. રુકિમણીની કન્યા ચારુમતીનો પતિ. / ભાગ૦ ૧૦–૬૧–૨૪.

બલ્હી (૨) સુશર્મા નામના કાણ્વરાજાનો સેવકવિશેષ. એણે સુશર્માને મારીને આંધ્રવંશની સ્થાપના કરી./ ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૨.

બલ્હીનર એક અસુર

બલ્હીમુખ રામની સેનામાંનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪.

બલ્હેક્ષુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

બલ્હોન્મત્ત રુદ્રગણોમાંનો એક.

બલ્લવ અજ્ઞાતવાસ સમયે પાંડુપુત્ર ભીમ જે નામ ધારણ કરીને વિરાટને ત્યાં રહ્યો હતો તે. /ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૮ • અહીં એણે કીચકોને માર્યા હતા. (કીચક શબ્દ જુઓ.)

બલ્લવ (૨) સામાન્ય રીતે ગોવાળોનું આ નામ છે. તેઓ ગાયોનું રક્ષણ કરતા અને જાતે વૈશ્ય હોવાથી રાજગૃહમાં રસોઈ કરવાનું કામ કરતા. પૂર્વે પાંડવોના સમય સુધી આમ હતું. એમણે કરેલી રસોઈ બ્રાહ્મણો પણ ખાતા. હાલ બંધી છે.

બલ્લવદેશ ભારતવર્ષીય બલ્લવોનો દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

બલ્વલ વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પૌત્ર અને ઇલ્વલનો પુત્ર. એ નૈમિષ્યારણ્યના ઋષિઓને ઘણો ત્રાસ આપતો. તે ઉપરથી ઋષિઓની આજ્ઞાથી ગયા દ્વાપરયુગને અંતે બલરામે એને માર્યો હતો. (બલરામ શબ્દ જુઓ.)

બલ્હિર્ગિરિ અંતર્ગિરિ શબ્દ જુઓ / ભાર૦ સ૦ ૨૮–૩.

બહુગવ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યયાતિપુત્ર પુરુ રાજાના વંશના સુધ્વરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સંયાતિ.

બહુગુણ એક ગંધર્વ.

બહુદંષ્ટ્ર રાવણપક્ષીય રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

બહુધાન્યક મરુભૂમિ દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ-વિશેષ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

બહુરથ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિપુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના રિપુંજય રાજાનો પુત્ર.

બહુરૂપ એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાંથી કયાનું આ નામ છે તે જણાતું નથી.

બહુરૂપ (૨) પ્રિયવ્રતપુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એનો દેશ–વર્ષ–એને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

બહુરૂપ (૩) શાકદ્વીપમાંનો છઠ્ઠો દેશ–વર્ષ.

બહુળ કદ્રુપુત્ર એક નાગ.

બહુલધ્વજ તામ્રધ્વજ રાજાનો પ્રધાન.

બહુલા ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભી૦ ૯

બહુલા (૨) કૃત્તિકા નક્ષત્રનું બીજું નામ.

બહુલાશ્વ વિદેહવંશી દ્યુતિ નામના જનકનો પુત્ર. એક વેળા કૃષ્ણ એને ત્યાં ગયા હતા. (શ્રુતદેવ શબ્દ જુઓ.) આ જનક પાંડવોના સમયમાં મિથિલામાં રાજ્ય કરતો હતો. એનો પુત્ર તે કૃત્તિજનક.

બહ્વીતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બહ્વૃચ ઋક્શાખાધ્યાયી બ્રાહ્મણોની સંજ્ઞા.

બહ્વૃચ (૨) એ નામનું ઋગ્વેદનું એક ઉપનિષત્.

બહ્વાસી સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક

બાણ દનુપુત્ર, એક દાનવવિશેષ.

બાણ (૨) બલિ દૈત્યનો એક પુત્ર (બાણાસુર શબ્દ જુઓ.)

બાણાસુર એક દાનવ. એની સ્ત્રીનું નામ અનૌપમ્યા. એ ત્રિપુર બનાવીને અંતરીક્ષમાં જ રહ્યો હતો. મયાસુરે બનાવેલાં ત્રિપુરા અને આ જુદાં છે, એટલે ત્રિપુરાસુરવાળા ત્રિપુર અને આ ત્રિપુર એક સમજવા નહિ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૬.

બાણાસુર (૨) બલિદૈત્યના સો પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એનું બીજું નામ મહાકાલ પણ હતું એમ જણાય છે. એણે તાંડવનૃત્ય કરીને શંકરને બહુ પ્રસન્ન કર્યા હતા. એણે શંકર પાસે વરદાન માગ્યું હતું કે તમારા એ રુદ્રગણ મારા નગરમાં રક્ષણ કરવા રહે અને મારે હજાર હાથ થાય. મહાદેવે એને એ બધું આપ્યું હતું. એનો કેટલોક ઇતિહાસ ઉષાચરિત્રમાં છે. (ઉષા શબ્દ જુઓ.)

બાદરાયણ બદરીવનમાં તપ કર્યાના સબબથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનું પડેલું નામ.

બાદરાર્યાણ શુક્રાચાર્યનું નામ.

બાદ્રિ શ્યામપરાશર કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

બાભ્રવ્ય વિશ્વામિત્ર કુળના બભ્રુઋષિના પુત્ર અને તેમનું કુળ.

બાભ્રવ્યાર્યાણ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

બાર્હદ્દીષવ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર બૃહદ્વિષુના વંશજોનું નામ.

બાર્હદ્રથ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના બૃહદ્રથ નામના પુત્રના વંશજોનું નામ.

બાલકિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બાલધિ બાલધી શબ્દ જુઓ.

બાલધિ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

બાલધી એક બ્રહ્મર્ષિ. પ્રથમ એને એક પુત્ર થયો હતો, તે મરણ પામવાથી એને બહુ દુઃખ થયું. હવે પુત્ર થાય તે અમર થાય એવી ઇચ્છાથી એણે તપનો આરંભ કર્યો. દેવે પ્રસન્ન થઈને તું વરદાન માગ, એમ કહેતાં એણે મારે અમર પુત્ર થાય એવું માગ્યું. એ તો અપ્રાપ્ત છે એમ કહેતાં એણે કહ્યું કે, આ સામે જે પર્વત દેખાય છે તે પર્વત રહે ત્યાં સુધી મારો પુત્ર જીવતો રહે એવું તો આપો. 'તથાસ્તુ' કહીને દેવ અંતર્ધાન પામ્યા. કાળે કરીને એને એક પુત્ર થયો. એનું મેધાવિ નામ પાડ્યું. પણ પર્વતના જેટલા આયુનો હોવાથી એ એને લાડમાં પર્વતાયુ કહીને બોલાવતો. કાળે કરીને મોટો થતાં એને ખબર પડી કે મારું આયુષ્ય પર્વત જેટલું છે. આથી એ ઉન્મત્ત થઈ ગયો અને પ્રાણીમાત્રને પીડા કરવા લાગ્યો. એક વખત એણે ધનુષાક્ષ નામના ઋષિને નિષ્કારણ બહુ ત્રાસ આપ્યો. તેથી ઋષિએ એને 'તું મરણ પામીશ' એવો શાપ દીધો. છતાં એ તત્કાળ મૂઓ નહિ. તે ઉપરથી ઋષિને બહુ આશ્ચર્ય થયું. દિવ્ય દૃષ્ટિથી એનું કારણ શું છે તે જોતાં ઋષિને જણાયું કે એનો આવરદા પર્વત જેટલો છે. એમણે પોતાના તપોબળથી પાડાઓ પાસે એ પર્વતને ખોદાવીને હતો જ નહિ એવો કરી દીધો તેથી કરીને મેધાવિ તત્ક્ષણ મરણ પામ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૧૫.

આવપિ ભૃગુકુળનો બ્રહ્મર્ષિવિશેષ.

આલાકિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

આલાકિ (૨) ભરદ્વાજગિરસકુળના ગર્ગગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા બલાક ઋષિનો પુત્ર. એ વેદવેદાંગ-પારંગત હતો. બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન ન હોવાથી વિદ્વાન તો હું જ અને બીજા સર્વ તુચ્છ એવું અભિમાન આણી દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો. અનેક દેશના પંડિતોને વાદવિવાદમાં જીતી અને જયપત્રો લઈને તે કાશી ગયો. ત્યાં કાશીમાં ઘણા વિદ્વાનોને જીત્યાથી અત્યંત ઉન્મત્ત થઈ ઘણા ઘમંડ સાથે રાજા પાસે ગયો. તેને જોઈને રાજાએ તેનો સત્કાર કર્યો અને આસન પર બેસાડી આવવાનો ઉદ્દેશ પૂછ્યો. એણે ઉત્તર આપ્યો કે હું તારી પાસે આવ્યો છું તે એવા હેતુથી આવ્યો છું કે હું જે કાંઈ તને પૂછું તેનો તું મને ઉત્તર આપ. જો ઉત્તર ન આપી શકે તો મારો શિષ્ય થઈને રહે. બહુધા મને એમ જણાય છે કે તું મારો ઉત્તર આપી શકીશ જ નહિ. તેથી તું મારો શિષ્ય થવાને જ યોગ્ય છે. તેથી તારે જે કાંઈ પૂછવું હોય તે પૂછ. હું તને તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપું. આ ભાષણ સાંભળીને કાશીરાજા જે પોતે બ્રહ્મવિદ્યા-સંપન્ન હતો તે અતિશય શાંતવૃત્તિ રાખી બોલ્યો કે, હે બ્રાહ્મણ, તારા ભાષણથી મને પરમ સંતોષ થયો છે, કારણ કે આજ સુધી મારી પાસે મોટા મોટા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો આવી ગયા પરંતુ કોઈએ મને તું મારો શિષ્ય છે, હું તને ઉપદેશ આપું છું એવું કહેલું નહિ અને તું આટલો તરુણ છતાં હું તને ઉપદેશ આપું છું એમ બોલે છે. માટે તને ધન્ય છે. તેથી હમણાં જ સશાસ્ત્ર સહસ્ર ગાયોની દક્ષિણા મેં તારે માટે નિર્માણ કરી છે. માટે તું મને શું કહે છે? જે કહેવું હોય તે કહેવાનો સત્વર આરંભ કર. રાજાનું આ બોલવું બાલાકિને સત્ય લાગ્યું કારણ તેની યોગ્યતા શું છે તે ખરી રીતે તે સમજ્યો નહિ ને ગર્વથી કહેવા લાગ્યો કે હે રાજા! તને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપું છું, તે સાવધાન થઈ તું શ્રવણ કર. આવું કહી જ્યાં અંગભૂત વિષયનો ઉપદેશ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે કે તરત જ રાજાએ તેનું ખંડન કર્યું. બાલાકિ પુનઃ બોલવા લાગ્યો તેનું પણ રાજાએ ખંડન કર્યું. તાત્પર્ય, કે એણે જે જે કહ્યું તે બધાંનું રાજાએ ખંડન કર્યું. આમ થતાં થતાં બાલાકિની એવી સ્થિતિ થઈ પડી કે આગળ હવે શું બોલવું તેની તેને સૂઝ પડે જ નહિ ને તેથી તે સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. આ જોઈ રાજા બોલ્યો કે હે બ્રાહ્મણ, સ્તબ્ધ બેસી કેમ રહ્યો? અરે આગળ બોલ, તું મને ઉપદેશ આપીશ એવી પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરી, હવે કેમ કાંઈ બોલતો નથી? અસત્ય ભાષણ કરનારને શી શિક્ષા હોય એ મારે તને કહેવું પડે એમ નથી. તું તે જાણે જ છે. માટે તું તેમ કરીશ નહિ. આટલું છતાં બાલાકિ કાંઈ જ બોલે નહિ. છેવટે રાજા બોલ્યા કે હે બાલાકિ! હું રાજા હોઈ મારા દેશમાં અપરાધને લેશ માત્ર જતો કરતો નથી; લાગલો જ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એને શિક્ષા કરું, પણ તું બ્રાહ્મણ છે માટે શિક્ષાને પાત્ર નથી, એ હું જાણતો હોવાથી હું તને જવા દઉં છું. તું અહીંથી જા અને ફરીથી આવું મિથ્યા ભાષણ કરીશ નહિ. આવું કહી સભામાંથી ઊઠી રાજા અંત-પુરમાં ગયો.

પછી પશ્ચાત્તાપ પામી બાલાકિ બ્રહ્મવિદ્યા નિમિત્ત રાજાને શરણે આવ્યો. તે જોઈ રાજાએ કહ્યું, અરે તમે બ્રાહ્મણ અને હું ક્ષત્રી. આવું ઊલટું કેમ સંભવે? તમે મારો સ્વભાવ જાણતા નથી? અરે યાજન, અધ્યાપન અને પ્રતિગ્રહ, આ ત્રણ કર્મો બહુધા બ્રાહ્મણોનાં જ છે. છતાં મેં જે કાંઈ તને કહ્યું તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરી, હું આજે યથા-શક્તિ તારી સંભાવના કરું તે ગ્રહણ કર ને તારે આશ્રમે જા. આમ છતાં બાલાકિ જાણે કાંઈ સાંભળતો જ નથી એમ બેસી રહી તે કહેવા લાગ્યો કે હે રાજા મારી ઉપેક્ષા કરીશ નહિ. હું ખરેખર જ તારે શરણ આવ્યો છું. આવું બાલાકિનું નિશ્ચયાત્મક ભાષણ સાંભળી, રાજાએ તેને સિંહાસન

પર બેસાડયા ને પોતે સામે બેસી તેની પૂજા કરી કહ્યું કે હે બાલાકિ, તું મારો શિષ્ય અને હું તારો ગુરુ એવું શ્રુતિવિરુદ્ધ કર્મ હું તને કહું છું કે દાન આપવું એ મારું કર્મ છે. પ્રતિગ્રહ કરવો એ તારું કર્મ છે તેથી, મારો અને તારો દાતૃ-યાચક સંબંધ થયો, એમ સમજી હું તને બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન આપું છું. આવું બોલી રાજાએ તેને બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન આપ્યું. બાલાકિ નિઃસંશય સમાધાનની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી કાશી નિવાસ કરી, નિરભિમાન થઈ સ્વગૃહે ગયો.

આ ઇતિહાસ ઉપનિષદમાંથી લીધો છે.

બાલાયનિ ઋષિવિશેષ; એણે વાલ્મિક્ય સંહિતાનું અધ્યયન કર્યું હતું / ભાગ૦ ૧૨-૬-૫૯.

બાલિશાયિની એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બાલ્હીક સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પ્રતીપ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. શંતનુનો કનિષ્ઠ ભાઈ. તેના પુત્રનું નામ સમદત્ત.

બાલ્હીક (૨) બાલ્હીક દેશના સામાન્ય ક્ષત્રિયો દુર્યોધનના પક્ષમાં હતા, તેમને બધા પાંડવોએ માર્યા હતા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮-૧૫.

બાલ્હીક (૩) કલિયુગમાં કિલકિલા નગરીમાં રાજ કરનાર રાજાના તેર પુત્રોની સંજ્ઞા / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૪.

બાલ્હીક (૪) દેશવિશેષ. કેકય દેશની ઈશાનમાં સતલજ અને બિયાસ નદી વચ્ચે આવેલો દોઆબ-દેશ તે જ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૪૭

બાલ્હીક (૫) પ્રતીપનો પુત્ર ક્ષત્રિય. પુત્રિકાપુત્ર ધર્મ વડે આ માતામહનો પુત્ર હતો. એના પુત્રનું નામ સોમદત્ત / ભાર૦ ઉ૦ ૧૬૭-૨૮; દ્રો૦ ૧૫૮-૧૫ અને ભાગ૦ ૯-૨૨.

બાલ્હીક (૬) બાલ્હીક દેશ તે જ.

બાલ્હીક દેશ આ દેશ ઉત્તર તરફ ચોલ દરદ નામના બે દેશોની વચ્ચે પાંડવોના સમયમાં હતો / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨-૨૨.● હાલે જેને બલ્ખ કહીએ છીએ અને જે અંદીખુર્દની પૂર્વે સો માઇલ પર ઓક્ષસ નદી પર અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલું શહેર છે તે જ. આ શહેર ઘણું પુરાતન હોવાથી એને શહેરોની જનેતા કહેવામાં આવે છે.

બાષ્કલ એક બ્રહ્મર્ષિ.

બાષ્કલ (૨) શિવના રુદ્રગણમાંનો એક.

બાષ્કલ (૩) હિરણ્યકશિપુ દૈત્યના પુત્રોમાંનો એક.

બાષ્કલ (૪) પ્રહ્લાદના પુત્રોમાંનો એક.

બાષ્કલ (૫) બગડાની સંજ્ઞાવાળા મહિષાસુર પ્રધાનોમાંનો એક.

બાષ્કલ (૬) અનુહ્લાદના પુત્રોમાંનો એક.

બાષ્કલ (૭) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બાહુ ઇંદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

બાહુ (૨) પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ ઉ૦ ૪-૨૨.

બાહુ (૩) સુંદરવંશીય ક્ષત્રિ વિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૭૩-૧૫.

બાહુ (૪) ક્ષત્રિય સૂર્યવંશી સગરનો પિતા / ભાર૦ શાં૦ ૫૬-૮; ભાગ૦ ૯-૮; હરિ વં. ૧૪. ● એને બાહુક પણ કહ્યો છે.

બાહુક સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્રવંશના વૃક નામના રાજાનો પુત્ર. આ રાજા વૃદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થયો ત્યાં સુધી તેને કશી સંતતિ થઈ નહિ. તેનું રાજ્ય શત્રુઓએ હરી લીધું. આથી સ્ત્રીઓ સહવર્ત્તમાન અરણ્યમાં જઈ તપ કરવા લાગ્યો. આ વાતને કેટલોક કાળ ગયા પછી તેનું મૃત્યુ થયું. તેની જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી તેની સાથે સહગમન કરવા જતી હતી. પરંતુ તે ગર્ભિણી છે એમ જાણી, ઔર્વ ઋષિએ તેને સહગમન કરવા દીધું નહિ. આ સમાચાર તેની શોકયોથી સહન ન થઈ શકવાથી તેમણે તેને વિષ દીધું. પરંતુ તે મરણ ન પામી, ને અલ્પકાળમાં તેને પ્રસૂતિ થઈ અને વિષથી વ્યાપ્ત થયેલો પુત્ર પ્રસવ્યો. તે ગર એટલે વિષ વડે તથા યુક્ત જન્મ્યો તેથી ઋષિએ તેનું નામ સગર એવું રાખ્યું. ઋષિએ તેને પોતાના કૃપાકટાક્ષથી વિષબાધારહિત કર્યો; અને તે મોટો થઈ ઊછરી આવ્યો. એ પુત્ર આગળ

જતાં મોટો પરાક્રમી રાજા થયો / ભાગ૦ સ્કં૦ નવમો૦ અ૦ ૮.

આહુક (૨) ઋતુપર્ણ રાજાને ઘેર રહેતાં નલરાજાએ ધારણ કરેલું નામ.

આહુક (૩) એક યાદવવિશેષ.

આહુક (૪) ઠીંગણો / ભાગ૦ ૪–૧૪–૪૩.

આહુકા આહુદા નદી તે જ. આહુદાને સારુ નીચે જુઓ.

આહુદા બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળનારી નદી. તેનું મૂળ નામ સૈતવાહિની એવું છે. પણ લિખિત ઋષિનો કપાઈ ગયેલો હાથ એમાં નહાવાથી ફરી ઊગ્યો હતો, તેથી આ નામ પડયું છે / ભાર૦ વ૦ ૮૨ અને ભી૦ ૬.

આહુદા (૨) પરીક્ષિતની ભાર્યા. એનું બીજું નામ સુવેષા અને એના છોકરાનું નામ ભીમસેન હતું / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૪૫.

આહુલેય છ કૃત્તિકાઓ વડે જન્મ હોવાથી ક્વચિત્ કોઈ ઠેકાણે કાર્તિકને આ નામ કહ્યું હોય એવું મળી આવે છે.

આહુશાલી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર/ ભા૦ આ૦ ૨૦૧–૩-૪૪

આહ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આહ્યક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

આહ્યકર્ણ એક નાગવિશેષ.

આહ્યકા સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન સાત્વતપુત્ર ભજમાન રાજાની બે સ્ત્રીઓમાંની બીજી.

આહ્યકુંડ સર્પવિશેષ.

આહ્યા સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

બિડાલ મહિષાસુરના પ્રધાનોમાંનો એક.

બિંદુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બિંદુ (૨) અમૃતબિંદુ શબ્દ જુઓ.

બિંદુ (૩) દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

બિંદુમતી ઋષભદેવ વંશના મરીચિ રાજાની સ્ત્રી.

બિંદુમતી (૨) સૂર્યવંશોત્પન્ન યુવનાશ્વપુત્ર માંધાતા રાજાની સ્ત્રી.

બિંદુમાધવ કાશીક્ષેત્ર માંહ્યલો દેવવિશેષ.

બિંદુમાન પ્રિયવ્રત વંશોત્પન્ન ઋષભકુળમાં જન્મેલા મરીચિ રાજાને બિંદુમતીથી થયેલો પુત્ર; તેને સરધા નામની સ્ત્રીથી મધુ નામનો પુત્ર થયો હતો.

બિંદુસર કર્દમ પ્રજાપતિ સરસ્વતી તીરે તપ કરતા હતા. તેના ઉપર કૃપા વરસાવવા વિષ્ણુ ત્યાં આવ્યા. તે વેળા કર્દમને જોઈને વિષ્ણુ અતિ સંતોષ પામ્યા ને તેમના નેત્રમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં. તે બિંદુ ભૂમિ પર પડયાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું સરોવર / ભાગ૦ ૩, સ્કં૦ અ૦ ૨૧. • ગુજરાતમાં સિદ્ધપુરમાં એ ઋષિનો આશ્રમ કહેવાય છે. ત્યાં પણ બિંદુસર નામનો કુંડ છે.

બિંદુસર (૨) ભાગીરથનો ઓઘ શંકર ભગવાને પોતાને મસ્તક ધારણ કર્યો, તે ઓઘમાંથી બિંદુ ભૂમિ-પર પડયાં તેમાંથી જે સરોવર ઉત્પન્ન થયું તે. એ હિમાલયના હિરણ્યશૃંગ નામના શિખરની ખીણની બાજુમાં છે / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨૦.

બિંદ્વાત્મપ્રબોધ ઋગ્વેદનું ઉપનિષત્.

બિભીષણ બલિ દૈત્યના સો પુત્રમાંનો એક.

બિભીષણ (૨) એક ગંધર્વવિશેષ.

બિભીષણ (૩) વિશ્રવા ઋષિની બીજી સ્ત્રી કૈકસી-ના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૫ • તેણે દશગ્રીવ અને કુંભકર્ણ, એ બન્ને ભાઈઓની સાથે પાંચ હજાર વર્ષ પર્યંત ગોકર્ણ ક્ષેત્રમાં તપ કર્યું. તે થઈ રહ્યા પછી તેટલાં જ વર્ષ એક પગે ઊભા રહી તપશ્ચર્યા કરી. કુલ દસ હજાર વર્ષની તપશ્ચર્યા થઈ રહ્યા પછી બ્રહ્મદેવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા; અને વર માગ એમ કહ્યું. તે વેળા તેણે મારી મતિ સર્વદા સદ્ધર્મમાં જ રત રહે અને મને બ્રહ્માસ્ત્ર આપો, એવું માગ્યું. એ રાક્ષસ છે છતાં આવું માગે છે તે જોઈ, પ્રસન્ન મન વડે તેણે માગ્યું તે તેને આપ્યું. તે ઉપરાંત અમરત્વ પણ આપી બ્રહ્માએ સ્વધામ પ્રતિ ગમન કર્યું /વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦

પછી આ બન્ને ભાઈઓ શ્લેષ્માતક વનમાં પિતા પાસે ગયા ને ત્યાં રહ્યા. તેમની જોડે આ પણ ગયો. પછી કેટલેક કાળે જ્યારે લંકાનગરી રાવણને મળી, ત્યારે ત્યાં જઈ રહ્યા. તે પછી દશગ્રીવ અને કુંભ-કર્ણનાં લગ્ન થયાં. તે કાળે શૈલૂષ ગંધર્વે પોતાની કન્યા સરમા આને વિવાહ વિધિથી આપી / વા૦

રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૨. • થોડા વખત પછી રાવણે સીતાનું હરણ કરી આણીને લંકામાં અશોકવનમાં રાખી હતી, તેની ભાળ કાઢવા મારુતિ આવ્યા અને રાવણના અશોકવનનો નાશ કરો, સહસ્રાવધિ રાક્ષસ માર્યા. તે ઉપરથી રાવણે ઇંદ્રજિતને મારુતિને પકડી લાવી મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ એને એમ ન કરવું એમ રાવણને કહી બિભીષણે મારુતિને છોડાવ્યા / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૨.

વજ્રદંષ્ટ્ર રાક્ષસે રામ લક્ષ્મણાદિને મારી નાખવાની યુક્તિ બતાવી હતી. તે આણે નિર્મૂળ કરી નાખી. તેમ જ પ્રહસ્ત અને ઇંદ્રજિતની પોતાની નિષ્કારણ બડાઈ કર્યા બદલ આણે અતિશય નિર્ભર્ત્સના કરી હતી. તેવી જ રીતે રાવણને અનેક પ્રકારે બોધ કર્યો હતો. પરંતુ તે તેને રુચ્યો નહિ. આથી બિભીષણ તેને પુષ્કળ મર્મભેદક વાક્ય કહી, ઘર, સ્ત્રી આદિની આસક્તિ તજી પોતાના ચાર પ્રધાનને સાથે લઈ, સમુદ્રને ઉત્તર તીરે રામને શરણ ગયો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯–૧૦, ૧૨–૧૫, ૧૬. • રાવણના મૃત્યુ પછી એ જ લંકાનો રાજા થયો.

બિલ્વક નાગવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૨.

બિલ્વજેતા નાગવિશેષ. / ભા૦ આ૦ ૫૭–૯

બિલ્વપત્ર નાગવિશેષ. / ભા૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૪.

બિલ્વિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

બીજ દશ વિશ્વદેવોમાંનો એક.

બીજવાપ એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ.

બીજવાપિ બીજવાપ તે જ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

બીભત્સુ પાંડુપુત્ર અર્જુનનું બીજું નામ / ભા૨૦ વિ૦ ૪૩–૨૧.

બુદ્ધ કીટક દેશમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. વૈદિક મંત્રો વડે યજ્ઞ કરનાર શૂદ્ર જાતના રાજાની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવા માટે અજન નામના કોઈ એક પુરુષથી ચાલુ કળિયુગના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયો હતો.

બુદ્ધિ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં ધર્મઋષિની સ્ત્રી; તેનો પુત્ર અર્થ.

બુદ્ધિ (૨) ઇંદ્ર સાવર્ણિ મનુના થનાર પુત્રોમાંનો એક.

બુદ્બુદા શાપને લીધે મકરી (મગરી) થયેલી અપ્સરા. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.) / ભા૦ આ૦ ૨૩૬–૨૦; ભા૦ સ૦ ૧૦–૧૩.

બુધ ચાલુ મન્વન્તરમાં સોમનો પુત્ર. આ સોમ થકી રોહિણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેને રૌહિણેય અને સૌમ્ય પણ કહ્યો છે. આને જ પછી ઇલાની કુખે પુરૂરુવા પુત્ર થયો હતો.

બુધકૌશિક એક બ્રહ્મર્ષિ. આ વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન કે કોઈ બીજા કુળનો, તે કોઈ જગ્યાએથી જણાતું નથી. રામરક્ષા સ્તોત્રનો કર્તા તો આ જ.

બૃન્દારક કૌરવ પક્ષનો ક્ષત્રિ. એને અભિમન્યુએ માર્યો હતો. / ભા૦ દ્રો૦ ૪૭–૧૨.

બૃન્દારક (૨) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. / ભા૦ આ૦ ૧૩૧–૮.

બૃહક એક ગંધર્વ

બૃહચ્છુકલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બૃહજ્જાબાલ અથર્વણ વેદનું ઉપનિષત્.

બૃહંત ઉલૂક પર્વત ઉપરના આ જ નામના દેશનો રાજા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭. • તે ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષમાં હતો અને શકુનિને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૫. • આનો ભાઈ તે ક્ષેમધૂર્તિ.

બૃહતી દેવસાવર્ણિ મન્વન્તરમાંના વિષ્ણુના અવતારની માતા.

બૃહત્ બૃહદ્રાજ રાજા તે જ.

બૃહત્કર્મા સોમવંશીય અનુકુળોત્પન્ન અંગવંશીય પૃથુલાક્ષ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

બૃહત્કલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસનો સાતમો દિવસ અથવા કલ્પ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

બૃહત્કાય સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર. બૃહદ્રિપુનો પૌત્ર અને બૃહદ્ધનુનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જયદ્રથ.

બૃહત્કીર્તિ અંગિરસનો પુત્ર, એક ઋષિ. / ભા૦ વ૦ ૨૨૧–૨.

બૃહત્કેતુ એક ક્ષત્રિય. / ભા૦ આ૦ ૧–૨૬૨.

બૃહત્વા એક ગંધર્વ

બૃહત્સેન ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. તે મદ્ર દેશનો સામાન્ય રાજા હોઈ તેની કન્યા લક્ષ્મણા કૃષ્ણની સ્ત્રી હતી; અર્થાત્ તે કૃષ્ણનો સસરો હતો.

બૃહત્સેન (૨) કૃષ્ણના ભદ્રાથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

બૃહત્સેન (૩) સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંધ વંશમાંના સુનક્ષત્ર રાજાનો પુત્ર. તેનો પુત્ર તે કર્મજિત.

બૃહન્સેના દમયંતીની એક પરિચારિકા.

બૃહત્ક્ષત્ર સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ પુત્ર ઋતેયુના વંશના મન્યુ રાજાના પાંચ પુત્રમાંનો મોટો. તેનો પુત્ર હસ્તી રાજા.

બૃહત્ક્ષત્ર (૨) ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારેલો એક રાજા. એ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષમાં હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૩૨.

બૃહત્ક્ષત્ર (૩) કેકય દેશનો પાંડવપક્ષનો એક રાજા. આને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૫.

બૃહદ્બલ સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન શાબાસ્ત રાજાના બે પુત્રમાંનો મોટો. તે મોટો શૂર, ધર્માત્મા અને ઈશ્વરભક્તિપરાયણ હતો. દીર્ઘકાળ પર્યંત ઉત્તમ પ્રકારે નીતિથી રાજ્ય કરી, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ એટલે કુવલાશ્વ પુત્રને ગાદી પર બેસાડી પોતે અરણ્ય પ્રતિ ગમન કર્યું. અરણ્યમાં ગયો કે તરત જ તેની પાસે કાંઈ કાર્ય નિમિત્તે ઉત્તંક ઋષિ આવ્યા હતા. પરંતુ તેણે તે કાર્ય કરવાનું પુત્રને જ કહ્યું. (કુવલાશ્વ શબ્દ જુઓ).

બૃહદશ્વ (૨) સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન અરણ્ય રાજાના બે પુત્રમાંનો નાનો. હર્યશ્વનો ભાઈ.

બૃહદશ્વ (૩) દ્વૈતવનમાં પાંડવો પાસે આવેલો એક ઋષિ. એણે યુધિષ્ઠિરને અનેક ઇતિહાસ સંભળાવ્યા હતા. અને અક્ષવિદ્યા તથા અશ્વહૃદયવિદ્યા શીખવી હતી. આ બન્ને વિદ્યાનો ઉપયોગ એ હતો કે જો પુનઃ દ્યૂતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો પાસા પોતાને અનુકૂળ પડે અને યુદ્ધમાં પરાજય થાય નહિ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૭૯.

બૃહદારણ્યક યજુર્વેદનું ઉપનિષત્.

બૃહદ્ધિષુ સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો. તેનો પુત્ર બૃહદ્ધનુ. બૃહદ્ધિષુના વંશજો બાર્હદીષવ કહેવાતા.

બૃહદ્ધિષુ (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર નીલના વંશના ભર્મ્યાશ્વ રાજાના, પંચાલ સંજ્ઞાધારી, પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

બૃહદ્કૂથ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

બૃહદ્ગર્ભ સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન ઉશીનર પુત્ર શિબિના પાંચ પુત્રમાંનો એક. એનું પૃથુદર્ભ એવું બીજું નામ પણ હતું. સત્ય જોવા આવેલા બ્રાહ્મણને એના માંસનું ભોજન કરાવવા માટે એના પિતાએ એનો વધ કર્યો હતો. (૬. શિબિ શબ્દ જુઓ.)

બૃહદ્ગુરુ એક ક્ષત્રિય. / ભા૦ આ૦ ૧–૨૫૮.

બૃહદ્ધ્વની એક નદી. / ભા૦ ભી૦ ૯.

બૃહદ્ધનુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન બૃહદ્ધિષુ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર બૃહત્ક્ષય રાજા.

બૃહદ્બલ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશાન્વય વંશના તક્ષક રાજાનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો, અને તેને અભિમન્યુએ માર્યો હતો. પાંડવોના વખતમાં અયોધ્યામાં આ જ રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુત્રનું નામ બૃહદ્રણ હતું.

બૃહદ્બલ (૨) સોમવંશી વદ્રુકુળોત્પન્ન વસુદેવના ભાઈ દેવભાગને કંસાથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો – ઉદ્ધવનો સહોદર.

બૃહદ્બલ (૩) ગાંધાર રાજાના પુત્રોમાંનો એક, શકુનિનો ભાઈ.

બૃહદ્બ્રહ્મા અંગિરસનો પુત્ર, એક ઋષિ.

બૃહદ્ભાનુ ઇંદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા વિષ્ણુનો અવતાર.

બૃહદ્ભાનુ (૨) સોમવંશીય અનુકુળોત્પન્ન અંગ વંશના પૃથુલાક્ષના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

બૃહદ્‌ભાનુ (૩) કૃષ્ણથી સત્યભામાને થયેલો પુત્ર.

બૃહદ્‌ભાસ અંગિરસનો પુત્ર, એક ઋષિ. / ભા૦ વ૦ ૨૨૧–૨.

બૃહદ્‌ભાસા સોમની પુત્રી – ભાનુ નામના અગ્નિની ભાર્યા. / ભા૦ વ૦ ૨૨૩–૯.

બૃહન્મના સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન અંગવંશના પૃથુલાક્ષના પુત્ર બૃહદ્રથનો પુત્ર, એનો જયદ્રથ.

બૃહન્મના (૨) અંગિરસ પુત્ર, એક ઋષિ. / ભા૨૦ વિ૦ ૨૨૧–૨.

બૃહન્મન્ત્ર અંગિરસનો એક પુત્ર, ઋષિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૨.

બૃહદ્યુમ્ન રૈભ્યઋષિનો યજમાન. એણે રૈભ્ય ઋષિના બન્ને પુત્રો અર્વાવસુ અને પરાવસુને યજ્ઞ કરાવવા માટે વર્યા–પસંદ કર્યા હતા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૩૮.

બૃહદ્રણ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવશના બૃહદ્‌બલ રાજાનો પુત્ર. તેનો પુત્ર ઉરુચિ અથવા ઉરુક્ષવ.

બૃહદ્રથ વિદેહવંશી દેવરાત જનકનો પુત્ર હોઈ એને દૈવરાતિ પણ કહેતા. તેણે શાકલ્યાદિ ઋષિ તેમ જ યાજ્ઞવલ્કય ઇત્યાદિને બોલાવી દાનાર્થે કેટલી એક ગાયો નિર્માણ કરી અને કહ્યું કે જે બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેને આ બધી ગાયોનું દાન આપવાનું છે. તેના મનમાં હતું કે આ ઋષિઓના સમાજમાંથી જે પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠત્વ વિષે દૃઢનિશ્ચય હશે તે આથી જણાઈ આવશે; ને તે જાણ્યા પછી હું તેને શરણ જઈશ. પછી આ ગાયો યાજ્ઞવલ્કયે લીધી. તે ઉપરથી તે યાજ્ઞવલ્કયનો શિષ્ય થયો હતો. (યાજ્ઞવલ્કય શબ્દ જુઓ.) તેનો પુત્ર મહાવીર્ય જનક.

બૃહદ્રથ (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વસુરાજાના પુત્રોમાંનો મોટો. એનું મહાર એવું બીજું નામ પણ છે. એ ઘણા કાળ પર્યંત અપુત્ર હતો. એકદા એવું બન્યું કે અરણ્યમાં ફરતાં ફરતાં એક આમ્રવૃક્ષ નીચે ચંડકૌશિક ઋષિને બેઠેલા તેણે જોયા. તે ઉપરથી તેમની સમીપ જઈ વંદન કરી સામે ઊભો રહ્યો. ઋષિએ તેને ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા. સંતતિ સિવાય આપની કૃપાથી બધું ક્ષેમ છે, તેમ તેણે કહ્યું. આ સાંભળી ઋષિ ક્ષણ માત્ર ધ્યાનસ્થ થયા. એટલામાં જ વૃક્ષ ઉપરથી પાકું ફળ તેમના બોળામાં પડ્યું. નેત્રો ઉઘાડી પોતાને હાથેથી લઈ તે આને આપી બોલ્યા કે આ તું તારી સ્ત્રીને ભક્ષ કરવા આપજે, એટલે તેને પુત્ર થશે. આથી રાજાને આનંદ થયો અને ઋષિને નમસ્કાર કરી પોતાને નગરે આવ્યો. અહીં આવી પોતાને બે સ્ત્રીઓ હતી તેથી ફળને ચીરી બે ભાગ કરી, અક્કેકો ભાગ બન્નેને ખાવા આપ્યો. કારણ કે બન્ને સ્ત્રીઓ ઉપર તેની પ્રીતિ સમાન હતી. બન્નેને ગર્ભ રહ્યા અને પૂર્ણકાળે પ્રસૂતિ થઈ, પરંતુ બન્નેને પૃથક્ પૃથક્ અડધો અડધો ભાગ અવતર્યો. આખો પુત્ર અવતર્યો નહિ. આ જોઈ બન્ને સ્ત્રીઓ તથા રાજા અતિશય દુઃખી થયાં; અને તે ગર્ભના કકડાને નિર્જન સ્થળે ફેંકી દીધા. દૈવયોગે જરા નામની રાક્ષસી ત્યાં આવી. તેણે આ કકડા સાંધીને એક કર્યા અને રાજાને લાવીને આપ્યા. તેથી રાજાએ અત્યંત હર્ષ પામી તે પુત્રનું નામ જરાસંધ એવું રાખ્યું. આ રાજાને પછીથી કુશાગ્ર નામનો બીજો પુત્ર પણ થયો હતો. આ બૃહદ્રથ રાજા જાતે મોટો પરાક્રમી હશે એમ જણાય છે, કારણ કે તેણે ઋષભ નામના એક બલાઢ્ય રાક્ષસને મારી તેના અંગના ચામડાના બે મોટા ઢોલ બનાવડાવી, પોતાની રાજધાની ગિરિવ્રજના મહાદ્વાર પર મુકાવડાવ્યા હતા / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૧૬–૧૭. • આના વંશજો બાર્હદ્રથ કહેવાતા.

બૃહદ્રથ (૩) સોમવંશી અનુવંશોત્પન્ન એક રાજપુત્ર. આનો પિતા દિવિરથ હોઈ, એનું ધર્મરથ એવું નામ પાછળથી પડ્યું હતું. એની માતાએ, પરશુરામ પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરતા હતા તેથી આને ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર સંતાડ્યો હતો / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૯ • આનો જ પુત્ર ચિત્રરથ જેને રોમપાદ અથવા લોમપાદ કહેતા હતા તે હતો.

બૃહદ્રથ (૪) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન અંગવંશના પૃથુલાક્ષના ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો. આનો પુત્ર બૃહન્મના.

બૃહદ્રથ (૫) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા/ ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૯૫.

બૃહદ્રથ (૬) સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના તિમિ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર સુદાસ નામનો રાજા.

બૃહદ્રથ (૭) કલિયુગમાંના મૌર્યવંશના શતધન્વાનો પુત્ર. આ એ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૫.

બૃહદ્રાજ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષ પુત્ર સુમિત્ર રાજાનો પુત્ર. એનું બૃહત્ એવું પણ નામ છે; અને એના પુત્રનું નામ બર્હિ એવું હતું.

બૃહદ્વતી ભારતવર્ષીય નદી.

બૃહન્ અગ્નિવિશેષ / ભા૦ વા૦ ૨૨૨–૭

બૃહન્ત એક ક્ષત્રિય, ઉલ્કદેશાધિપતિ. એ પાંડવના પક્ષનો હતો / ભા૦ અ૦ ૨૦૧–૭; ભા૦ સ૦ ૨૮–૭; ભા૦ ઉ૦ ૪–૧૩ • એને મહાયુદ્ધમાં દુઃશાસને માર્યો હતો / ભા૦ ક૦ ૩–૧૨.

બૃહન્નટા અરણ્યવાસનાં બાર વર્ષ પૂરાં થયા પછી અજ્ઞાતવાસ માટે પાંડવો વિરાટને ત્યાં રહ્યા હતા. તે વેળા યુધિષ્ઠિર આદિએ જેમ પોતાનાં નામ તેવો વેષ ધારણ કર્યો હતો. તે પ્રમાણે અર્જુને પણ પોતાનો વેષ બદલ્યો હતો. આ વેષ ઉર્વશીના શાપને લીધે બદલાઈને હાલના સમયમાં સ્ત્રી વેષધારી ષંઢો-કમાળીઆ આપણે જોઈએ છીએ તેવો હતો અને તે નામ પોતે સ્વીકારી, વિરાટ રાજાની કન્યા ઉત્તરાને નૃત્ય અને ગાયન શીખવવાનું માથે લીધું હતું. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૧. • અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ માંડ માંડ પૂરું થવા આવ્યું એવામાં કીચક વધ ઉપરથી, પાંડવો પૂર્વમત્સ્ય દેશમાં હશે એવી અટકળ દુર્યોધને કરી. પરંતુ ચાર પુરુષ અને બે સ્ત્રીઓ છે, એવી ઊડતી વાતો સાંભળવાથી તે દ્રૌપદી સહિત ખરેખર પાંડવો જ હશે, એવા નિશ્ચય પર દુર્યોધન આવી શકયો નહિ. તેથી પોતે જાતે મત્સ્યદેશ જવું એવું મનમાં લાવી, ત્રિગર્તાધિપતિ સુશર્માને સૈન્ય સહિત દક્ષિણ દિશાએ જવાની આજ્ઞા કરી; અને તેને ત્યાં મોકલ્યા પછી પોતે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, કર્ણ અને અશ્વત્થામા વગેરેને સાથે લઈ, ઉત્તર દિશા તરફ ગયો, અને વિરાટના ગોધનને આંતરી, પકડી, સૈન્ય સહિત તે દેશમાં દાખલ થયો. / ભા૨૦ વિરાટ૦ અ૦ ૩૫.

દુર્યોધને ગોધનનું હરણ કર્યું તે જોઈને ગોપ લોકો પોતાને પણ પકડશે એ બીકના માર્યા નાસી ગયા અને નગરમાં જઈ આ સમાચાર રાજાને કહીએ એમ વિચાર કર્યો. પણ તેમને ખબર પડી કે રાજા તો નગરમાં નથી. તે ઉપરથી રાજપુત્ર ઉત્તર અંતઃપુરમાં હતો ત્યાં જઈ, આ સઘળો વૃત્તાંત તેને કહ્યો. તેમની વાત સાંભળી રાજકુમારે કહ્યું કે હું હમણાં જ જાઉં, કૌરવોને હરાવું અને ગોધન પાછું વાળી આણું; પણ એક યુદ્ધમાં મારો સારથી મરી ગયો છે અને અત્યારે મારે સારથી નથી. તે વેળા હું એકલો આવી શું કરું ? રાજકુમાર ઉત્તર જ્યારે આ વાત ગોપલોકો સાથે કરતો હતો ત્યારે તેની મા સુદેષ્ણા અને તેની બહેન ઉત્તરા તેની પાસે હતાં. તેથી બૃહન્નટા (અર્જુન) અને સૈરંધ્રી (દ્રૌપદી) બન્ને પણ ત્યાં જ હતાં. તેમણે પણ આ વાત સાંભળી. આ ઉપરથી બૃહન્નટાને નેત્રસંકેત વડે સૈરંધ્રીને સૂચના કર્યાથી તે તેનો આશય સમજી ગઈ; અને તેણે રાજકુમારી ઉત્તરાને કહ્યું કે, બૃહન્નટા સારથીનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે. એટલે એ તમારા ભાઈ જોડે જશે કે કેમ એવું તમે એને પૂછો. આ ઉપરથી ઉત્તરાએ બૃહન્નટાને પૂછયું અને હા–ના, હા–ના કરતાં આખરે એ જવાને કબૂલ થઈ. પરંતુ ઉત્તર આ વાત કાને ધરે નહિ. તે કહેવા લાગ્યો કે આને લઈ જઈ હું શું કરું ? એનું વળી સારથ્ય કેવું ? આ તો યુદ્ધનાં કામ છે. અમથી લાંબી લાંબી વાતો કરવાની ન હોય. એટલામાં ગોપ કહેવા લાગ્યા કે તમે ઉતાવળા ચાલો તો સારું, નહિ તો ગોધન ગયું સમજજો. તેથી આખરે તેણે બૃહન્નાટાનું સારથ્ય માન્ય કર્યું અને તેની પાસે રથ સિદ્ધ કરાવી, પોતે કવચ પહેરી, બૃહન્નટાને પણ કવચ

આપી યુદ્ધ માટે ગમન કર્યું. / ભાર૦ વિ૦ અ૦ ૩૬–૩૭. • ઉત્તર રથમાં બેઠો એમ જોઈ બૃહન્નટાએ અશ્વને એવી પ્રેરણા કરી કે તેમણે ઉત્તરનો રથ હાં હાં કરતામાં તો કૌરવ સેનાની લગોલગ આણી મૂક્યો. તેથી કૌરવોનું સૈન્ય અને તે માંહેલા ભીષ્માદિક મોટા મોટા યોદ્ધા આંખેથી તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમને જોઈને ઉત્તર અતિશય ભયભીત થઈ ગયો અને બૃહન્નટાને કહેવા લાગ્યો કે મારો રથ સત્વર નગર તરફ પાછો ફેરવ. બૃહન્નટા કહેવા લાગી કે તું હવે આમ કેમ બોલે છે? બાયડીઓ પાસે બેસી ઘેર તું શું બડાશ મારતો હતો, તેનું સ્મરણ કર! અને તું ક્ષાત્ર થઈ, આવેશનો માર્યો અહીં સુધી આવ્યો, અને હવે ગોધન છોડાવ્યા વગર મારો રથ પાછો હાંક, એમ કહે છે તે તને શોભે છે? બૃહન્નટાનું કહ્યું કશુંયે ન સાંભળતાં રથ પરથી કૂદી પડી ઉત્તરે નગર તરફ નાસવા માંડ્યું. તેની પાછળ બૃહન્નટાએ કૌરવોને પીઠ ન બતાવતાં જઈ, તેને પકડીને રથમાં આણી બેસાડ્યો. પછી તેને આશ્વાસન દઈ, બૃહન્નટા કહેવા લાગી કે તું ગભરાઈશ નહિ. ધીરજ ધર. આમની સાથે હું યુદ્ધ કરું છું. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૩૮.

આ પ્રમાણે બોલી, બૃહન્નટાએ અજ્ઞાતવાસ માટે નગરમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં જે ઠેકાણે ઝાડ ઉપર શસ્ત્રાસ્ત્રો મૂક્યાં હતાં ત્યાં રથ વાળ્યો અને ઉત્તર પાસે તેમાંથી મોટું ધનુષ્ય ઇ. કઢાવી રથનું સ્મરણ કર્યું. એટલે ત્યાં અકસ્માત એક રથ ઊતર્યો. પછી નગરમાંથી આણેલા રથને ત્યાં જ મૂકીને, અકસ્માત આવેલા રથમાં બૃહન્નટા બેઠી અને ઉત્તરને સારથી કરી રથ રણભૂમિ ઉપર કૌરવોની સામે હંકારવાની આજ્ઞા કરી. આ કૃત્ય જોઈ ઉત્તરને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને તે બૃહન્નટાને પૂછવા લાગ્યો કે આ અસ્ત્રો કોનાં? અહીં શી રીતે આવ્યાં? અને તેની શી રીતે ખબર પડી? આ બધું મને કહે. બૃહન્નટાએ પ્રથમ તો ઉડાઉ જવાબ આપ્યા. પરંતુ ઉત્તરનું મન માનતું ન જોઈ, તેણે પાંડવનો સાદ્યંત વૃત્તાંત કહીને કંક તે યુધિષ્ઠિર ઇત્યાદિ કહ્યા પછી, હું અર્જુન એવું કહ્યું. તે ઉપરથી અર્જુનનાં નામ કેટલાં અને તેના અર્થ, જે તેણે પહેલાં સાંભળ્યા તો હતા છતાં તે, તેમ જ વેષ બદલવાનો હેતુ તેણે બૃહન્નટાને પૂછ્યો. તેનો ઉત્તર તેને મળતાં, બૃહન્નટા તે ખરેખર અર્જુન જ એવી ઉત્તરની ખાતરી થવાથી, તેની બધી બીક જતી રહી અને ધૈર્ય આણી તેણે બૃહન્નટાને વંદન કર્યું અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે રથને કૌરવો સમક્ષ પૂર્વવત્ આણી ખડો કર્યો. / ભા૦ વિરાટ૦ અ૦ ૩૯–૪૫.

ત્યાં કૌરવ સેનામાં વીરો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, એક રથ, તેમાં એક સ્ત્રી અને એક બાળક બેસી આવડી મોટી સેના ઉપર ધસી આવે, એવું પૂર્વે કદી જોયું નથી. આ આશ્ચર્ય જેવું નથી શું? તોપણ તે જે હો તે હો.

ત્યારે ભીષ્મ પ્રતિ દુર્યોધન કહેવા લાગ્યો કે આ જે સ્ત્રી દેખાય છે તે સ્ત્રી ન હોય. તેના બાહુની આકૃતિ ઉપરથી મને તો તે અર્જુન જ હોય એમ લાગે છે. અને જો તેમ હોય તો અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ પૂરું થયા પૂર્વે મેં તેને ઓળખ્યો છે એથી તેને બાર વરસ ફરીથી વનવાસ કરાવવો જોઈએ. (તેને ભીષ્મે આપેલા ઉત્તર સારુ ભીષ્મ શબ્દ જુઓ.)

તે પછી કર્ણ ઇત્યાદિનું બોલવું થઈ રહ્યા પછી બૃહન્નટાએ ઉત્તરને સર્વનાં રથ, ધ્વજ, ચિહ્નો વગેરે સમજાવ્યાં; અને તે પ્રમાણે તે તે જગ્યાએ પોતાનો રથ લઈ જઈ, દરેકની સાથે યુદ્ધ કરી ગોધન ગામ ભણી વાળ્યું. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૪૭–૬૬. • પછી બૃહન્નટાએ શસ્ત્રાસ્ત્રો વગેરે પૂર્વે જ્યાંથી લીધાં હતાં ત્યાં મૂક્યાં અને નગરથી આણેલા રથમાં બેસીને નગર તરફ જતાં જતાં તેણે ઉત્તરને કહ્યું કે નગરમાં જઈ અમારી પ્રસિદ્ધિ કરીશ નહિ. મેં તને જે જે કહ્યું છે તે હમણાં તારા મનમાં જ રાખી મૂકજે અને વિરાટ પૂછે તો કૌરવોનો પરાજય તેં જ કર્યો એમ કહેજે. મારું નામ કોઈને જણાવી જવા દઈશ નહિ. આવું કહી નગરમાં આવતાંની સાથે જ નિત્યક્રમ પ્રમાણે નૃત્યાગારમાં

તે ગઈ અને ઉત્તર વિરાટ પાસે સભામાં ગયો. એક દેવદૂતે આવી કૌરવોનો પરાજય કર્યો એવું ઉત્તર કુમારે તેમને કહ્યું. / ભા૨૦ વિરા૦ અ૦ ૬૭–૭૧.

બૃહન્નલા બૃહન્નટાનું એક નામાન્તર. / ભા૨૦ વિ૦ ૩–૪૪.

બૃહસ્પતિ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના અંગિરા ઋષિના ત્રણ પુત્રમાંનો બીજો. દેવોનો ગુરુ. એ સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં સપ્તઋષિઓમાંનો એક હતો.

બૃહસ્પતિ (૨) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મપુત્ર અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. તેને અગ્નિવંશના સંબંધને લઈને ત્રીજી પદવીના અગ્નિમાં ગણેલો છે, કારણ કે અંગિરા ઋષિએ વરુણયજ્ઞ નિમિત્તે અગ્નિને પોતાનો પુત્ર માન્યો છે. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનો જે બૃહસ્પતિ, તે જ આ ફરીથી જન્મેલો હોઈ, દેવ સહવર્ત્તમાન સ્વર્ગમાંના હાલના પુરંદર નામના ઇંદ્રે આને ગુરુ તરીકે માન્ય કર્યો. તેને શુભા અને તારા એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંથી શુભાને પેટે ભાનુમતી, રાગા, સિનીવાલી, અર્ચિષ્મતી, હવિષ્મતી, મહિષ્મતી, મહામતી એવી સાત કન્યા અને તારાને પેટે શંયુ, નિશ્ચવન, વિશ્વજિત, વિશ્વભુક, વડવાગ્નિ, સ્વિષ્ટકૃત એમ છ પુત્ર અને સ્વાહા નામની એક કન્યા એમ સાત સંતાન અનુક્રમે થયાં હતાં. તારાના છ પુત્રમાં કચ કયાનું નામાન્તર હતું તેનો નિર્ણય મળી આવતો નથી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૧૭–૨૨૨. એ ચાલુ મન્વન્તરમાં ચોથો વ્યાસ થઈ ગયો છે. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાનું ચંદ્રે હરણ કર્યું ઇત્યાદિ વૃત્તાંત પુરાણમાં છે. પણ તે ખરું ન હોય, કારણ દેવલોકોમાં આવી અનીતિની વાત અસંભવિત છે. વળી મનુસ્મૃતિમાં મનુએ કહ્યું છે કે બૃહસ્પતિ દેવોના ગુરુ અને સોમ પણ – એની ગણના વસુમાં થાય છે માટે – દેવ, તો પોતાની ગુરુપત્ની તો સોમને પૂજવા લાયક. માટે દેવ એવું દુષ્કૃત્ય કરે નહિ. કેમ કહી શકાય કે અન્ય ધર્મીઓએ આપણું ખોટું જણાવા ઉમેરેલા આવા પ્રસંગો ક્ષેપક નથી ?

બૃહસ્પતિ (૩) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો ઋષિ. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૨૩.

બૃહસ્પતિ (૪) ગુરુ તે જ. સૂર્યમંડળમાં સૌથી મોટો ગ્રહ. મંગળ કરતાં બે લાખ યોજન ઊંચે છે. આ ગ્રહ, લગભગ શુક્રના ગ્રહ જેટલો તેજસ્વી છે. પૃથ્વી જેવડા ૧૩૬૦ ગોળ એકઠા કરીએ અને થાય એવડો મોટો છે, એના દિવસનું માપ નવ કલાક અને સાડી પંચાવન મિનિટનું છે, અને તેનું વર્ષ આપણા વર્ષ કરતાં બારગણું લાંબું છે. સૂર્યથી એ પૃથ્વી કરતાં પાંચ ગણો છેટે છે. એને આઠ ચન્દ્રો – ઉપગ્રહો છે, ગુરુ અને એના ઉપગ્રહો એ નાની શી સૂર્યમાળા જ છે.

બોધદેશ ભારતવર્ષીય દેશ.

બોધપ બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

બોધ્ય યયાતિ રાજા સાથે સંવાદ કરનાર એક ઋષિ. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૭૮.

બૌદ્ધ ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય, એક ઋષિ. / ભા૨૦ આ૦ ૩–૭૮.

બૌદ્ધ પાખંડ પ્રવર્તાવનાર વિષ્ણુનો એક અવતાર. એણે પાખંડનો નાશ કરવો જોઈતો હતો, તેને બદલે વધારો કર્યો એ તેણે સદોષ કૃત્ય કર્યું. તેથી જ તેને વૈદિકધર્મી માનતા નથી.

બ્રહ્મદત્ત એક રાજર્ષિ. તેની પાસે એક વેળા દ્રવ્યની યાચના કરવા અગસ્ત્ય ઋષિ આવ્યા હતા. તેથી તેણે પોતાની આવક–જાવકનો હિસાબ ઋષિને બતાવ્યો. તે જોઈ ઋષિને લાગ્યું કે આની પાસેથી દ્રવ્ય લેવાથી એની પ્રજાને બહુ પીડા થશે. તેથી એને પોતાની જોડે લઈ ત્રસદસ્યુ રાજા પ્રતિ ગમન કર્યું. / ભા૨૦ વન અ૦ ૯૮.

બ્રહ્મ યજ્ઞક્રિયામાં મુખ્ય ઋત્વિક વ્યવસ્થા રાખવા જે કુશનો દંડ રાખે છે તે દંડ.

બ્રહ્મ (૨) આ ઉપર કહેલા દંડ વડે સઘળા ઋત્વિજો પોતપોતાનું નિયત યજ્ઞકર્મ સમજીને કરે

છે, તેથી જાણે તેમાં જાદુઈ અસર છે, એવી ભાવના દાખલ થયા પછી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ તત્ત્વને "બ્રહ્મ" સંજ્ઞા લાગુ પાડવામાં આવી.

બ્રહ્મ (૩) દેશ, કાળ અને વસ્તુની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી પોતાના સ્વરૂપમાં અથવા મહિમામાં રમતું સત્, ચિત્ અને આનંદ નામના સ્વભાવ-ધર્મવાળું તત્ત્વ. તે પોતે અત્યંત મોટું હોઈ સર્વ નાનાં અથવા અણુ ચૈતન્યોને પોતાના સમાન મોટાં બનાવે છે. તેથી તેને "બ્રહ્મ" કહે છે. બ્રહ્મ અને પરમાત્મા પર્યાય શબ્દો છે. જગત્ કારણનાં અર્થમાં બ્રહ્મ શબ્દ અને તે સ્વયં આત્મા અથવા ચૈતન્ય છે તે અર્થમાં પરમાત્મા શબ્દ વપરાય છે. જ્યારે સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવમાત્રને લક્ષ્યમાં લઈએ ત્યારે તે પરબ્રહ્મ કહેવાય; જ્યારે શુદ્ધ સત્વાદિ ગુણધર્મોથી વિશિષ્ટ ભાવમાં સમજીએ ત્યારે તે અપરબ્રહ્મ.

બ્રહ્મ (૪) મુખ્ય યજુર્વેદનું ઉપનિષત્.

બ્રહ્મકમંડલુ તીર્થવિશેષ.

બ્રહ્મચર્ય ચાર આશ્રમો પૈકી પહેલો. એ બ્રહ્મદેવના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. / ભાગ. ૧૧, ૧૭, ૧૪.

બ્રહ્મચારી પ્રથમ આશ્રમી.

બ્રહ્મચારી (૨) સ્કંદ તે જ. / ભાર૦ વ૦ ૨૩૩–૮.

બ્રહ્મચારી પ્રાધાપુત્ર ગંધર્વોમાંનો એક.

બ્રહ્મજ્યોતિ અગ્નિવિશેષ.

બ્રહ્મતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

બ્રહ્મતુંગ ભારતવર્ષીય એક સામાન્ય પર્વત.

બ્રહ્મદત્ત કાલગૌતમ ઋષિના શાપથી ગૃધ્રયોનિને પામેલો એક પ્રાચીન રાજા. આ બ્રહ્મ રાજાને ત્યાં એકદા કાલગૌતમ ઋષિએ આવી ભોજન માંગ્યું. રાજાએ અર્ઘ્યપાદ્યથી પૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કરાવડાવી, તેમાં ભૂલથી માંસ અપાઈ ગયું. આથી ઋષિને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો અને શાપ દીધો કે જા, તું સડેલું માંસ ખાનાર ગૃધ્રયોનિ પામીશ. રાજાના કાલાવાલા પરથી અનુગ્રહ કર્યો હતો કે જા, તેં ભૂલમાં આ વાંક કર્યાથી ઇક્ષ્વાકુ-કુળમાં મહાપ્રતાપી રામ જન્મશે, તેનો તને સ્પર્શ થશે ત્યારે તારો ગીધનો અવતાર છૂટી તું તારી અસલ યોનિને પ્રાપ્ત થઈશ. દાશરથિ રામના સમયમાં ગીધના રૂપમાં આ રાજા અને એક ઉલુકને માળાની માલિકીના સંબંધમાં તકરાર થઈ હતી અને તેઓ રામની સભામાં આવ્યા. તે વેળા તેને રામ સંગાથે બોલવાનો પ્રસંગ મળતાં રામે તેમની માળા સંબંધી તકરારનો નિવેડો કર્યો અને ગીધને સજા ફરમાવતા હતા. તેવામાં આકાશવાણી થઈ અને આ રાજાના પૂર્વજન્મનો બધી વાત હકીકત જાણી રામે ગીધને સ્પર્શ કર્યો. રામના અડકતાં જ તેને તેની પૂર્વયોનિ પ્રાપ્ત થઈ. ગીધ પોતાના રૂપ-બ્રહ્મદત્ત રાજા બની રામને વંદન કરી ઉપકાર માની સ્વર્ગે ગયો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ ક્ષેપક સર્ગ૦ ૩.

બ્રહ્મદત્ત (૨) સોમદા ગંધર્વીને ચૂલી ઋષિએ આપેલો પુત્ર. એ કાંપિલી નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. આને કુશનાભ રાજાએ પોતાની સો કન્યા વિવાહ કરી પરણાવી હતી. (કુશનાભ શબ્દ જુઓ.)

બ્રહ્મદત્ત (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન એક પ્રાચીન રાજા. આ રાજાના અંતઃપુરમાં પૂજની નામે ચકલી રહેતી હતી. એની રાણીને પુત્ર પ્રસવ્યો તે જ સમયે પૂજનીને પણ બચ્ચું થયું. પક્ષિણી હોવા છતાં પૂજની સર્વ પ્રાણીઓની ભાષા જાણતી, વિષયના તત્ત્વને જાણતી અને સર્વજ્ઞ હતી. આકાશગામિની આ ચકલી કૃતજ્ઞ હતી. એ રોજ સમુદ્રકાંઠેથી બે ફળ લાવતી. એક રાજકુમાર સારુ અને એક પોતાના બચ્ચા સારુ. બન્ને એ ફળ ખાઈ પુષ્ટ થયા હતા. એકદા પૂજનીની ગેર-હાજરીમાં રાજકુમાર પોતાનો ધાવની કેડે બેસી પૂજનીવાળા ઓરડામાં ગયો અને બચ્ચાને રમાડવા લઈ, રમાડી, એક ખૂણામાં લઈ ગયો અને ત્યાં એને મારી નાખ્યું. આ જાણીને પૂજનીને બહુ પરિતાપ થયો. એણે પોતાની ચાંચ અને નહોરથી રાજકુમારની આંખો ફોડી નાખી. એણે આકાશમાં જઈ રાજાને કહ્યું કે, દરેકને પોતાના પાપકૃત્યનું

ફળ મળે છે. તારા પુત્રને એના પાપી કૃત્યનો બદલો મળ્યો છે.

આ પ્રમાણે કહીને ઊડી જતી ચકલીને રાજાએ કહ્યું કે તારા પ્રતિ જે પાપ થયું તેનો તેં બદલો લીધો. હવે વેર વળી ગયું. હવે તું શું કરવા જતી રહે છે ? અહીં ભલે રહે. આ ઉપરથી વેર, વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસ સંબંધે રાજા અને ચકલી પૂજની વચ્ચે ઘણો સંવાદ થયો હતો. રાજાના આગ્રહને ન લેખવીને અને એણે જે જે કહ્યું તેના રદિયા આપીને, પૂજની ચકલી રાજગૃહમાં ન રહેતાં બીજે રહેવા ગઈ હતી. આ વિચારણીય સંવાદ મહાભારતમાં આવેલો છે. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૩૬.

બ્રહ્મદત્ત (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન નીપ અથવા અણુહ રાજાથી શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વી અથવા કીર્તિમતીની કુખે થયેલો પુત્ર. તે જન્માંતરોથી પિતૃવર્તી બ્રાહ્મણ હતો. તેણે જૈગિષવ્ય ઋષિની કૃપા વડે યોગમાર્ગ સંપાદન કરી યોગતંત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તેને ગૌ અથવા સન્નતિ કિંવા સરસ્વતી નામની સ્ત્રી હતી, ને તેની કુખે વિશ્વક્સેન નામનો પુત્ર થયો હતો.

બ્રહ્મદત્ત (૫) અગત્સ્ય ઋષિએ રામચંદ્રને આપેલું બાણ. આ બાણ વડે મોટા મોટા અસુરોને માર્યા હતા. / વા. રા. અરણ્ય સ. ૧૨.

બ્રહ્મદત્ત (૬) સાલ્વ રાજાનું બીજું નામ. (સાલ્વ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ ૨૨–૩૭; ભાગ૦ ૧૦-૭૭

બ્રહ્મદેવ (બ્રહ્મા) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું કારણભૂત જે રજોગુણ, તેના મૂર્તિમાન દેવતા. રજોગુણ એટલે સત્વગુણ અને તમોગુણની મધ્યમાવસ્થા; અથવા નિમિત્તિકારણ અને વિવર્તોપાદાન કારણ. આ બંનેની મધ્યમાવસ્થા હોઈ, બ્રહ્મદેવ, સત્વગુણથી કિંચિત મલિન એવી ઉપાધિ વિશિષ્ટ થયા. માટે તેમનામાં કંઈ જીવત્વ દશા આવી. તો પણ તે વ્યષ્ટિ જીવો પ્રમાણે એકદેશી જીવ નથી, પણ સમષ્ટિના જીવ છે. (સમષ્ટિના જીવ એટલે બ્રહ્માંડ માંહ્યલા સઘળા જીવોના આધારભૂત જીવ) એટલે કે સંપૂર્ણ જીવોના તે ઈશ્વર છે. એમણે જે મૂર્તિ ધારણ કરી તે કેવળ સ્વેચ્છાએ જ કરી છે, તે કારણથી તેમનાં નામ સ્વયંભૂ અને આત્મભૂ એવાં છે.

ઉપવેદો સહિત ચારે વેદો પૂર્વાદિ દિશાને અનુક્રમે બ્રહ્માનાં ચારે દિશાએ આવેલાં મુખોમાંથી નીકળ્યા છે. આમ બ્રહ્મદેવ જ વેદોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાને લઈને તેમનાં ચતુર્મુખ, ચતુરાનન ઇત્યાદિ નામો પડ્યાં છે.

તેમની મૂર્તિ કેવળ જ્યોતિરૂપ હોઈ, તે નિરંતર સત્યલોકમાં વસે છે. તેમણે સંકલ્પ માત્ર વડે સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી, તેથી તે યદ્યપિ કર્તા છે, તોપણ વ્યષ્ટિજીવ જેવું દેહનું તાદાત્મ્ય ('હું' એવું અભિમાન) ધારણ કરે છે. સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડમાં તેમનું તાદાત્મ્ય હોવાથી તેમના નિદ્રાકાળે સર્વ જીવ લય પામે છે અને ઉત્થાનકાળે પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ છતાં એમના મુક્તત્વથી સર્વ જીવો મુક્તિ પામતા નથી, કારણ મોક્ષ એ વિચારસાધ્ય હોવાથી એવું થવું શ્રુતિયુક્તિ વિરુદ્ધ છે. સંપૂર્ણ દેવ, ઋષિ, પ્રજાપતિ સર્વના આ જ કર્તા હોવાથી એમનાં ધાતા, વિશ્વસૃષ્ટા ઇત્યાદિ સાર્થક અનેક નામો છે. એમણે પોતાના પુત્રો વડે અનેક પ્રાણી ઉત્પન્ન કરાવ્યા, માટે તેને પિતામહ પણ કહે છે.

૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષના એક પર્યંત (ચોકડી), એવાં હજાર વર્ષના પર્યંતનો એમનો એક દિવસ થાય છે. અને તેટલા જ કાળના પ્રમાણની તેમની રાત્રિ થાય છે. આમ એક અહોરાત્રને કલ્પ એવું નામ આપ્યું છે. તેમના પ્રત્યેક કલ્પમાં પૃથ્વી પર ચૌદ મનુ અને સ્વર્ગમાં ચૌદ ઇંદ્ર થાય છે. એવા ૩૬૦ કલ્પનું તેમનું એક વરસ થાય છે. આ ગણતરી પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું સો સંવત્સરનું આયુષ્ય હોઈ, તેમાં પચાસ વર્ષ ગયાં એટલે પ્રથમ પરાર્ધ પૂરું થયું, અને બીજું પરાર્ધ ચાલે છે. તેના પહેલા વર્ષનો કયો માસ ચાલે છે તે કોઈ ગ્રંથોમાંથી જણાતું નથી, પરંતુ તે માસમાં શ્વેતવારાહ નામનો છવ્વીસમો કલ્પ ચાલતો હોઈ અત્યારે તેમના કૃષ્ણપક્ષની એકાદશી ચાલે છે. તેમ

છ મનુ થઈ ગયા અને સાતમા વૈવસ્વત મનુના સત્યાવીશ પર્યય થઈ ગયા અને અઠ્ઠાવીસમા પર્યય સુધીમાં કલિયુગનાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂરાં થયાં છે. / ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

નૂતન કલ્પનો આરંભ થયો એટલે તેમને પુનઃ નવી સૃષ્ટિ સરજવી પડે છે એમ સમજવું નહિ. પણ (યથાપૂર્વમકલ્પયત્) તે પ્રમાણે તે જાગ્રત થયા કે ક્રમ ચાલુ થાય છે. જ્યાં અવ્યવસ્થા થઈ હોય, ક્રિયાન્યૂનતા જણાઈ હોય તેને પૂર્ણ કરવી પડે છે. એટલા માટે જ તેઓ સંપૂર્ણ ચરાચરના સ્વામી અને ગુરુ કહેવાય છે.

બ્રહ્મદેવને મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલહ, ક્રતુ અને પુલસ્ત્ય એમ માનસપુત્રો છે. / ભા૦ ૩-૧૨. • બ્રહ્મદેવે તેમજ સઘળા દેવોએ રામને સીતાની શુદ્ધિની ખાતરી કરી આપી એનો સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું હતું. / ભા૨૦ વ૦ ૨૯૨. • ત્રિપુરવધ કાળે દેવોની પ્રાર્થના ઉપરથી બ્રહ્મદેવે રુદ્રનું સારથિપણું કર્યું હતું. / ભા૨૦ ક૦ ૨૭-૨૯. • રુદ્રે કરેલા યજ્ઞ વખતે બ્રહ્મદેવના અગ્નિમાં હોમેલા સ્ખલિત વીર્યથી ભૃગુ, અંગિરા, કવિ વગેરે ઉત્પન્ન થયા હતા. / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૩૨-૧૯.

બ્રહ્મદેવ (૨) ભારતના યુદ્ધમાંનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૯૬, શ્લો૦ ૨૫.

બ્રહ્મધાતા પ્રહેતી રાક્ષસનો પુત્ર, એ કુબેરનો અનુચર હતો.

બ્રહ્મપુરાણ દસ હજાર શ્લોકના પૂરનું, મહાપુરાણ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૪.

બ્રહ્મરાત શુક્રાચાર્યનું નામાન્તર / ભાગ૦ ૧-૯-૮.

બ્રહ્મપુરેયક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

બ્રહ્મબલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

બ્રહ્મબલી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

બ્રહ્મમાલ ભારતવર્ષીય એક દેશ. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૦.

બ્રહ્મલોક સત્યલોક તે જ. મૂર્તિપૂજકોને આ લોક પ્રાપ્ત થાય છે. / ભાગ૦ ૧૧-૨૭-૫૨.

બ્રહ્મવેધ્યા એક નદી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૩૦.

બ્રહ્મયોનિ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

બ્રહ્મવાદિની અષ્ટવસૂમાંના પ્રભાસ નામના વસુની સ્ત્રી.

બ્રહ્મવાન એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

બ્રહ્મવિદ્યા મુખ્ય યજુર્વેદનું ઉપનિષત.

બ્રહ્મવેધી ભારતવર્ષની એક નદી. બ્રહ્મવેધ્યાનું નામાન્તર.

બ્રહ્મવૈવર્ત અઢાર હજાર શ્લોકના પૂરનું, મહાપુરાણ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૬.

બ્રહ્મશત્રુ રાવણપક્ષીય એક રાક્ષસ.

બ્રહ્મશન રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૪

બ્રહ્મશિરોસ્ત્ર બ્રહ્માસ્ત્ર તે જ. એનો ઉપયોગ અર્જુને તેમ જ અશ્વત્થામાએ કર્યો હતો. / ભા૨૦ સૌ૦ ૧૩-૧૮, ૧૪-૧૫.

બ્રહ્મસર ગય રાજાએ યજ્ઞ કરેલા ગયસીર પર્વત પાસેનું એક તીર્થ.

બ્રહ્મસાવર્ણિ હવે પછી થનારો દસમો મનુ. એ ઉપશ્લોક નામના પુરુષથી ઉત્પન્ન થશે અને તેનું ભૌત્ય એવું બીજું નામ પણ ચાલશે. તેને ભૂરિષેણ ઇત્યાદિ પુત્ર થશે અને હવિષ્માનૂ, સુકૃત, જય, મૂર્તિ ઇત્યાદિ તેના મન્વન્તરના સપ્તર્ષિ થઈ, સ્વર્ગમાં સુવાસન, વિરુદ્ધ ઇત્યાદિ દેવ અને તેમનો સ્વામી શંભુ નામનો ઇંદ્ર થશે. તેવી જ રીતે વિશ્વસૃક્ ઋષિને વિષુચી નામની ભાર્યાની કૂખે વિશ્વક્સેન એટલે વિષ્ણુનો અવતાર થશે જે ઇંદ્રને સહાય કરશે. / ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૧૩.

બ્રહ્મસ્થાન ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

બ્રહ્મા ઉપરોક્ત બ્રહ્મદેવ તે જ.

બ્રહ્માણી બ્રહ્મદેવની શક્તિ સાવિત્રી તે.

બ્રહ્માપેત સૂર્યની સાથે રહેનારો આશ્વિન માસનો રાક્ષસ (૩. ધ્રુષ શબ્દ જુઓ.)

બ્રહ્માવર્ત ઋષભદેવના સો પુત્રમાંથી નવખંડના જે નવ અધિપતિ, તેમાંનો ત્રીજો. તેનો ખંડ તેના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

બ્રહ્માવર્ત (૨) ભરતવર્ષના નવ ખંડમાંનો ત્રીજો.

આનું જ પ્રસ્તુત ભરતખંડ નામ ચાલ્યું આવ્યું છે.

બ્રહ્માવર્ત (૩) બ્રહ્માવર્ત અથવા ભરતખંડ માંહેલો એક મહા દેશ. આ યામુનદેશ અને કુરુક્ષેત્ર દેશની વચ્ચે આવેલો છે. સ્વાયંભૂ મનુ અહીં રહેતા હતા અને તેમણે પોતાની રાજધાની બર્હિષ્મતી નગરી કરી હતી.

બ્રહ્માવર્ત (૪) ભાગીરથીને તીરે સાંપ્રત સમયે હોનારું ક્ષેત્ર.

બ્રહ્મિષ્ઠ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર નીલના વંશના મુદ્ગલ નામના પાંચાલનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઇંદ્રસેન.

બ્રાહ્મણમંડળ યજુર્વેદનું ઉપનિષત.

બ્રાહ્મણાચ્છંસતારક યજુર્વેદનું ઉપનિષત.

બ્રાહ્મણી ભારતવર્ષીય એક નદી. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૩૩.

બ્રાહ્મી બ્રહ્માણીનું નામ.

બ્રાહ્મી (૨) માતૃગણમાંની એક દેવી.

ભ

ભક્તિ મોક્ષમાર્ગ પૈકી એક. વ્યક્તોપાસના એ જ ભક્તિ. ઉપનિષદોમાંથી ઉપાસનાને અંગે જ ભક્તિમાર્ગ ઉદ્ભવ્યો છે. પરબ્રહ્મના સગુણ સ્વરૂપની ઉપાસના કરી તે દ્વારા તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ અંતિમ સાધ્ય છે એમ માન્યું છે. જ્ઞાનરૂપી સાધ્યની ભક્તિ એ સાધન રૂપ છે. ભક્તિમાર્ગનો પ્રમાણગ્રન્થ તે ભાગવત પુરાણ છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે. આ લોકમાં અર્થસાધનાને લક્ષીને કરેલી ભક્તિ તે તામસભક્તિ; વિષયભોગનો અભિલાષ રાખીને યશ સંપાદન કરવા કરેલી ભક્તિ તે રાજસભક્તિ; અને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ વડે કરેલી ભક્તિ તે સાત્વિક ભક્તિ.

ભક્તિના નવ પ્રકાર હોવાથી તે "નવધાભક્તિ" અગર "નવવિધા ભક્તિ" કહેવાય છે. "નવવિધા-ભક્તિ" શબ્દ જુઓ, ભક્તિમાર્ગ સર્વને આચરણીય છે. / ભાગ૦ ૧–૨–૬. ● આધુનિક પ્રાર્થના-સમાજના સિદ્ધાંતમાં સ્તુતિઃ પ્રાર્થના સદાચાર શ્રેતિ મક્તિઃ એમ વ્યાખ્યા કરી છે.

ભક્તિમાર્ગ ભક્તિ એ જ.

ભક્તિયોગ ભક્તિ એ જ. / ભાગ૦ ૧–૨–૭.

ભગ સ્વાયંભૂવ મન્વન્તરમાં થયેલા દશ યજ્ઞમાંનો ઋત્વિજ. તેણે શિવગણ સામું ક્રોધભરી દૃષ્ટિએ જોયું માટે વીરભદ્રે તેની આંખો ફોડી નાખી હતી. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૫. ● આંખો ફોડી નાખવાથી શિવે એને વર આપ્યો હતો કે ભગ મિત્રની આંખ વડે દેખે. ભગ દક્ષના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ હતો એને નન્દીએ બાંધ્યો હતો. શિવની નિન્દામાં એણે નેત્ર વડે સંમતિ આપી માટે વીરભદ્રે એની આંખો ફોડી હતી.

ભગ (૨) પ્રતિ પોષમાસમાં સૂર્યમંડળ પર આધિપત્ય કરનાર દ્વાદશ આદિત્યોમાંનો એક આદિત્ય. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ) / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૧૫.

ભગ (૩) દક્ષ તે જ.

ભગ (૪) અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૩.

ભગ (૫) વેદમાં વર્ણવેલો એક દેવવિશેષ. પરન્તુ એની જાત અને શક્તિ વિષયે વર્ણન અસ્પષ્ટ છે. લગ્ન સંબંધે એનો અધિકાર હોઈ એ ધન આપનાર ગણાય છે. એની ગણના આદિત્યો અને વિશ્વદેવોમાં થાય છે.

ભગ (૬) બાર આદિત્યમાંનો છઠ્ઠો. એની પત્ની તે સિદ્ધિ. તેને પેટે એને મહિમા, વિભુ અને પ્રભુ એમ ત્રણ પુત્રો, અને આશી નામની કન્યા થઈ હતી. આશી સ્વરૂપવાન અને તપોનિષ્ઠ હતી. / ભાગ૦ ૬–૬–૩૯, ૬–૧૮–૨.

ભગનેત્રઘ્ન શિવનું એક નામ. ભગનાં નેત્રોનો નાશ કરનાર.

ભગનેત્રહારી ભગનેત્રઘ્ન – શિવ તે જ.

ભગદત્ત પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશ અને નગરનો રાજા એ ભૌમાસુર જેને નરકાસુર પણ કહેતા હતા, તેનો પુત્ર હતો. એને કિરાત અને ચીન ઇત્યાદિ દેશના રાજાઓનો મોટો આશ્રય હતો. પાંડવોએ રાજસૂય

યજ્ઞ કર્યો તે વેળા અર્જુન ઉત્તર દિશા જીતતો જીતતો જતો હતો ત્યારે આનો એને સમાગમ થયો. તે બન્ને વચ્ચે આઠ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. પરંતુ અર્જુનના મા૨ વડે જર્જ૨ થયો એટલે યુક્તિથી કહેવા લાગ્યો કે હે અર્જુન, તારું શૌર્ય જોઈ હું ઘણો જ સંતુષ્ટ થયો; ઇંદ્ર મારો મિત્ર છે અને તું એનો પુત્ર હોઈ તારે ને મારે પણ મૈત્રી જ હોવી જોઈએ. માટે તારું ઇષ્ટ હું શું કરું, તે મને કહે. અર્જુને કહ્યું કે યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ આરંભ્યો છે. એને દ્રવ્ય જોઈશે એવું સમજી આમણે અર્જુનને અપાર દ્રવ્ય આપ્યું ને વિદાય કર્યો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૬.

ભારતના યુદ્ધમાં તે દુર્યોધન પક્ષમાં હતો અને એણે પ્રથમ વિરાટ રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૩. • ગજયુદ્ધ કરવામાં તે ઘણો કુશળ હોઈ તેની પાસે હાથીઓ પણ તેવા જ ઉત્તમ હતા. એણે પાંડવોના સૈન્ય પર ધસી જઈ ઘણી વાર તેમની રેવડી દાણાદાણ કરી નાખી હતી. એક વેળા એ પાંડવસૈન્ય પર તૂટી પડી યુદ્ધ કરતો હતો; અર્જુન સંશપ્તક સાથે યુદ્ધમાં મચ્યો હતો ત્યાંથી તેનો પરાભવ કરી પાછળ આવતાં જુએ છે તો આણે સૈન્યમાં મોટો ગભરાટ ફેલાવી દીધો હતો. તેથી તે એના પર ધસ્યો અને એ બે વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થયું. તે વેળા તેણે અર્જુન ઉપર વૈષ્ણવાસ્ત્ર મૂકયું, તેનો અર્જુને નાશ કરી લાગલો જ તેને મારી નાખ્યો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૯. • તેને આની પૂર્વે કૃતપ્રજ્ઞ અને વજ્રદત્ત નામે બે પુત્ર હતા.

ભગદત્ત (૨) આ જ નામનો દુર્યોધન પક્ષનો બીજો એક રાજા.

ભગપાદ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ભગવત્પદી ગંગા નદી વામન ભગવાને પોતાના જમણા પગ વડે બધું ભૂમણ્ડલ પ્રાપ્ત કરી દઈ, ડાબા પગ વડે સ્વર્ગાદિ લોક પ્રાપ્ત કરી દીધા. તે વેળા તેમના નખ વડે બ્રહ્માંડની કિનારી ઉપરનું વેષ્ટન ફૂટીને બ્રહ્માંડ બહારના આવરણમાંથી એ કાણાને રસ્તે પાણી બ્રહ્માંડમાં પેઠું. આ પ્રમાણે વિષ્ણુના પગમાં આવેલું પાણી તેમના પાદસ્પર્શથી પવિત્ર થઈ જગતમાત્રને પવિત્ર કરે છે. હજારો વર્ષ પછી ગંગા સ્વર્ગમાં વિષ્ણુપદમાં ઊતરી. આમ વિષ્ણુના પગમાં ભરાઈને પવિત્ર બનવાથી ગંગા-ભાગીરથીને વિષ્ણુપાદોદકી એવું નામ સંપાદન થયું છે.

ભગવદ્દાત પરીક્ષિત રાજા. / ભાગ૦ ૧૨–૧૩–૧૯.

ભન્ગ નાગવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૯.

ભન્ગકાર અવિક્ષતનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૫–૪૧.

ભન્ગકાર (૨) ક્ષત્રિય, એક યાદવ. / ભા૨૦ આ૦ ૨૩૯–૧૧.

ભગવાન શ્રીમન્નારાયણ તે જ.

ભન્ગાસ્વન આ રાજા મૃગયા ખેલવા ગયો હતો. ત્યાં કોઈ સરોવરમાં સ્નાન કરતાં જ સ્ત્રી થઈ ગયો, એની એની કથા છે. / ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૩૪.

ભગીરથ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન સગરવંશના દિલીપ રાજાનો પુત્ર. દિલીપ રાજાએ પૂર્વજોના ઉદ્ધારને અર્થે ગંગા પ્રાપ્ત કરવા દીર્ઘકાળ પર્યંત તપ કર્યું. પરંતુ તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થતાં તે મરણ પામ્યો. પછી ગાદી પર આવેલા ભગીરથે પણ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી પિતાની પેઠે જ તપનો આરંભ કર્યો. આ તપશ્ચર્યા તેણે હિમાલય ઉપરના ગોકર્ણક્ષેત્રમાં એક હજાર વર્ષ પર્યંત કરી હતી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૮. • આ તપ વડે પ્રસન્ન થઈ ગંગા સાક્ષાત્ તેની સામે આવી ઊભી રહી. તેને જોઈ રાજાએ તેને વંદન કર્યું ને પ્રાર્થના કરી કે તારા જળ વડે મારા પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર. તેણે કહ્યું કે હું તારે અર્થે આવું તો ખરી, પણ પાપી માણસો મારા જળમાં સ્નાન કરી પોતપોતાનાં પાપ મારામાં મૂકી જાય તેનો ઉપાય શો, તે મને કહે. ભગીરથે કહ્યું કે પુણ્યવાન્ પ્રાણી તારા જળમાં નહાશે તેથી તારાં પાપ ધોવાશે અને આમ થવાથી પાતકો તને બાધાકર્તા થઈ પડશે નહિ. તેથી

કૃપા કરી મારા પર અનુગ્રહ કર. આનું આ કહેવું ગંગાએ માન્ય કર્યું અને અલકનંદાનો પ્રવાહ જે આની પૂર્વે અસ્તિત્વમાં હતો તેની પાછળ પાછળ હિમાલય ઉપર આવી. તે ભરતખંડમાં આવી અને ભગીરથના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો તે દિવસથી ગંગાનું 'ભાગીરથી' એવું નામ પડ્યું, જે હજુ ચાલે છે. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૯. • ભગીરથ મોટો દાનેશ્રી હતો. તેણે પોતાની હંસી નામની કન્યા કૌત્સ ઋષિને આપી હતી. / ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૧૩૭. • નાભ અથવા નાભાગ અને શ્રુત નામના બે પુત્ર તેને હતા. એના વંશ સારુ જુઓ. / હરિ૦ ૧૦–૧૫૦.

ભગીરથ (૨) દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓમાં એક. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૬.

ભગીવસુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) તે જ ભરદ્વસુ હશે.

ભજમાન સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુલમાંના ક્રથવંશીય સાત્વત રાજાના સાત પુત્રોમાંનો મોટો. એને સૃંજયા અને બાહ્યકા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંથી પહેલીને નિમ્લોચિ, કિંકિણ અને વૃષ્ણિ એવા ત્રણ પુત્ર, અને બીજીને શતાજિત, સહસ્રાજિત, અને અયુતાજિત એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

ભજમાન (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર, અંધકના ચાર પુત્રમાંનો બીજો.

ભજમાન (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતપુત્ર વૃષ્ણિના વંશના અનમિત્ર પુત્ર વૃષ્ણિના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા શૂર નામના રાજાનો પુત્ર. તેને શિનિ નામનો પુત્ર હતો.

ભાંજ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત રાજાના સાત પુત્રોમાંનો બીજો.

ભત્સ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ભદ્ર દેવવિશેષ (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

ભદ્ર (૨) તગડાની સંખ્યાવાળા વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન ઋષિ. તે ઇંદ્રપ્રમદિ ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઉપમન્યુ ઋષિ.

ભદ્ર (૩) રામની સભામાંનો વિદૂષક (હાસ્યકાર).

ભદ્ર (૪) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન શિબિના પાંચ પુત્રમાંનો ત્રીજો.

ભદ્ર (૫) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન વસુદેવને દેવકીની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભદ્ર (૬) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન વસુદેવને પૌરવીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભદ્ર (૭) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણથી કાલિંદીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભદ્ર (૮) ભારતયુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક ચેદ્દિદેશનો રાજા. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

ભદ્ર (૯) ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૫૧–૪૯.

ભદ્ર (૧૦) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ભદ્રક કલિયુગમાં મૌર્યકુળ પછી થયેલો રાજાવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૭.

ભદ્રકર્ણેશ્વર ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થ / ભા૨૦ વ૦ ૨૮–૨૯.

ભદ્રકાલી પાર્વતીનું નામ

ભદ્રકાલેશ્વર એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ

ભદ્રચાર કૃષ્ણને રુક્મિણીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભદ્રતુંગ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ભદ્રમના કશ્યપને ક્રોધાથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક. ઐરાવત નામના નાગનો પિતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૬૦.

ભદ્રવટ ભારતવર્ષીય તીર્થ કૈલાસ. પર્વત પરનો વડ / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૨–૧.

ભદ્રવતી પરીક્ષિતની ભાર્યા. જન્મેજયની માતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬–૩–૮૬.

ભદ્રવાહુ વસુદેવને પૌરવીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભદ્રસાલ ભદ્રાશ્વવર્ષમાંનું વનવિશેષ.

ભદ્રસેન ઋષભદેવના નવ ખંડાધિપતિ પુત્રોમાંનો એક. એના ખંડનું નામ પણ એ જ હતું.

ભદ્રસેન (૨) ભારતવર્ષના નવ ખંડમાંનો એક ખંડ.

ભદ્રસેન (૩) વસુદેવથી દેવકીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભદ્રસેનક સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રજિતના પૌત્ર હૈહયવંશી મહિષ્માન રાજાનો પુત્ર. તે રુદ્રશ્રેણ્ય એવા બીજા નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને એને દુર્મદ અને ધનક એવા બે પુત્રો હતા.

ભદ્રા કુબેરની ભાર્યા. / ભા૨૦ આ૦ ૨૧૬.

ભદ્રા (૨) મેરુની કન્યા અને આગ્નીધ્ર રાજાના પુત્ર ભદ્રાશ્વની સ્ત્રી.

ભદ્રા (૩) અત્રિપુત્ર સોમની કન્યા અને ઉતથ્ય ઋષિની સ્ત્રી. એને વરુણ લઈ ગયો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૪; ભા૨૦ અનુ૦ ૨૫૯–૧૦.

ભદ્રા (૪) વ્યુષિતાશ્વ રાજાની સ્ત્રી.

ભદ્રા (૫) વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક. એને સંતતિ નહોતી.

ભદ્રા (૬) કૈકય દેશાધિપતિ ધૃષ્ટકેતુને વસુદેવ ભગિની શ્રુતકીર્તિથી થયેલી કન્યા. તેને તેના ભાઈઓ સંતર્દન વગેરેએ વિવાહ કરી કૃષ્ણને વરાવી હતી. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૫૮.

ભદ્રા (૭) ભગવત્પદીનો ઉત્તર તરફનો પ્રવાહ. આ કુરુ દેશમાં વહીને સમુદ્રમાં મળે છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૭.

ભદ્રાયુ એક રાજપુત્ર જેને ઋષભયોગી ઋષિએ શિવ કવચ આપ્યું હતું.

ભદ્રાવતી યૌવનાશ્વ રાજાની સ્ત્રી.

ભદ્રાવતી (૨) વૃષકેતુની પ્રભદ્રા નામની સ્ત્રી તે જ

ભદ્રાશ્વ પ્રિયવ્રત પુત્ર આગ્નીધ્રને પૂર્વચિત્તી અપ્સરાથી થયેલા નવ પુત્રોમાંનો આઠમો. તેની સ્ત્રી મેરુકન્યા ભદ્રા.

ભદ્રાશ્વ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુવલાશ્વ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એનાં ચંદ્રાશ્વ, ચંડાશ્વ અથવા દંડ એવાં બીજાં નામો હતાં.

ભદ્રાશ્વ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર નીલના વંશના ભર્મ્યાશ્વ રાજાનું બીજું નામ.

ભદ્રાશ્વ (૪) એક ખણ્ડવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૬-૧૩; ૭–૧૪.

ભદ્રાશ્વવર્ષ જંબુદ્વીપના નવ વર્ષસંજ્ઞક ભાગોળનો એક. તે વર્ષ (ખંડ) ગંદમાદન પર્વત ક્ષારસમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે. તેનો અધિપતિ અગ્નીધ્રપુત્ર ભદ્રાશ્વ છે. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૬–૧૩, ૭–૧૪.

ભય અધર્મની નિર્ઋતિની કૂખે થયેલો પુત્ર.

ભય (૨) કલિ અને દુરુક્તિનો પુત્ર. / ભાગ૦૪–૮–૪.

ભય (૩) દ્રોણ વસુ અને અભિમતીનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬–૬–૧૧.

ભયંકર એક રાજા. (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ભયા હેતિ નામના રાક્ષસની સ્ત્રી, વિદ્યુતકેશની માતા./ વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સર્ગ૦ ૪.

ભરણી પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા અને સોમની સ્ત્રી.

ભરણી (૨) એ નામનું નક્ષત્ર.

ભરત પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવથી જયંતી નામની ભાર્યાની કૂખે થયેલા સો પુત્રોમાંનો મોટો. એને પંચજની નામની સ્ત્રી હતી. તેની કૂખે તેને સુમતિ, રાષ્ટ્રભૂત, સુદર્શન, આવરણ અને ધૂમ્રકેતુ એવા પાંચ પુત્ર થયા હતા. તેના પિતા ઋષભદેવે અજનાભ વર્ષના નાના ભાગ–ખંડ કરી નવે પુત્રને એકએક એમ વહેંચી આપ્યા અને એ સર્વ ઉપર આને મુખ્ય ઠેરવ્યો. આ પણ તેવો જ પરાક્રમી હોવાથી, જેનું નામ પહેલાં અજનાભ વર્ષ હતું તેનું નામ ભરતવર્ષ પડ્યું, જે હજુ પણ ચાલે છે અને ભરત પોતાના ભાઈના બ્રહ્માવર્ત ખંડમાં પ્રાયઃ રહેતો હોવાથી તે નામ કાંઠે રહી ગયેલું, તેનું ભરતખંડ એવું નામ પડ્યું તે ઉપરથી વૈદિકધર્મીઓ કાંઠપણ કાર્યને આરંભે સંકલ્પ કરે છે ત્યારે ભરતવર્ષે, ભરતખંડે, જંબુદ્વીપે એવું કહે છે. / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૭; ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૫

આ ભરત રાજા, દસહજાર વર્ષના એક અયુત, એવા હજાર અયુત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી પોતાની સંપત્તિ પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપી, ચક્ર નદીને તીરે પુલહ ઋષિના આશ્રમે તપ કરવા ગયો. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ગદ્ય ૮. • ત્યાં તપ કરતાં આ જ જન્મમાં તેને બ્રહ્મકૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાત, પરંતુ વિપરીત દૈવગતિને યોગે હરિણબાળમાં મમતા રહી જવાથી, તેને હરિણયોનિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમાંથી મુક્ત

થયા પછી, બીજા જન્મમાં જડભરત નામનો દેહ પ્રાપ્ત થયો ને તેમાં તેને કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત થયું. (જડભરત શબ્દ જુઓ.)

ભરત (૨) શંયુ નામના અગ્નિનો પુત્ર.

ભરત (૩) નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રણેતા એક ઋષિ.

ભરત (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ પુત્ર ઋતેયુના પુત્ર અંતિભાર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્યંત રાજાનો શકુંતલાની કુખે થયેલો પુત્ર. (શકુંતલા શબ્દ જુઓ.) પિતાની પછી તે જ રાજ્યાધિકારી થયો હતો. વિદર્ભ રાજાની ત્રણ કન્યા આની સ્ત્રીઓ હતી અને તેમની કુખે ચાર પુત્ર પણ થયા હતા, પરંતુ તે સંતાનો કુરૂપ હોવાથી રાજાને વખતે પોતાને પતિવ્રત ઉપર વહેમ આવશે એમ સમજી તે બાળકોને જન્મતાં જ ગંગામાં ફેંકી દેવડાવ્યાં હતાં. ઘણા કાળ પર્યંત સંતાન રહિત હોવાથી તે દુઃખી થતો હતો. તેને મરુદ્‌ગણે મમતા નામની બ્રાહ્મણીનો પુત્ર જેનું નામ વિતથ હતું તે આણી આપ્યો, અને કહ્યું કે આનો જન્મદાતા કોઈ એક છે, ને તું એનું ભરણપોષણ કરનાર બીજો છે, માટે એવા અર્થનું નામ ભરદ્વાજ રાખવું. આવું કહી ગયા અને રાજાને તેને પુત્ર-તુલ્ય ગણી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૦; ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૯૮. ● આણે અનેક યજ્ઞ કરી કણ્વેવ ઋષિને અપાર દ્રવ્ય આપ્યું. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯. ● આનાં પિતૃમાતૃસંબંધને લઈને દૌષ્યંતિ અને શાકુંતલેય એવાં નામ હતાં. આની પછી ભારદ્વાજ જ રાજ્યાધિકારી થયો. દમન અથવા સર્વદમન એવું પણ તેનું નામ હતું.

ભરત (૫) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન અજપુત્ર દશરથને કૈકેયીથી થયેલો પુત્ર. આ રામનો ઓરમાન ભાઈ હોઈ તેની આકૃતિ રામના જેવી જ હતી. વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામલક્ષ્મણને યજ્ઞના રક્ષણાર્થે લઈ ગયા હતા. તે કાર્ય નિવેદન સિદ્ધ થયા પછી તેમને મિથિલા નગરી લઈ ગયા હતા. તે વખતે રામનું લગ્ન સીતા સાથે થયું. તે સમયે સીરધ્વજ-ના બંધુ કુશધ્વજે પોતાની માંડવી નામની કન્યા સાથે ભરતનાં લગ્ન કર્યાં. તેનો મામો યુધાજિત તેને અને શત્રુઘ્નને કેકય દેશ લઈ ગયો, તેથી તે કાંઈ કાળ પર્યંત ત્યાં રહ્યો હતો.

આ વાતને કાંઈક દિવસો વીત્યા પછી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રામને યુવરાજપદ પર સ્થાપવાનો વિચાર દશરથના મનમાં આવ્યો, અને તે વિષેની સર્વ તૈયારીઓ કરવા માંડી. પરંતુ કૈકેયીએ તે સમારંભમાં વિઘ્ન નાખી, રામને વનવાસ કઢાવ્યો. આ યોગને પરિણામે દશરથ અત્યંત દુઃખી થઈ મરણ પામ્યાથી વસિષ્ઠે ભરતને લઈ આવવા સિદ્ધાર્થ નામના પ્રધાનને કેકયદેશ મોકલ્યો. સિદ્ધાર્થે ત્યાં જઈ પહોંચતાં દુષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યાથી ભરતને ચિંતાગ્રસ્ત બેઠેલો જોયો. ભરત આને જોતાં જ અયોધ્યાના વર્ત્તમાન પૂછવા લાગ્યો. અયોધ્યામાં બધું ક્ષેમકુશળ છે, એવું ગોળ ગોળ કહી, તમે ત્યાં સત્વર ચાલો, એવું સિદ્ધાર્થે કહ્યું. તે ઉપરથી મામાને અને દાદાને પૂછી નીકળવાની તૈયારી કરી. એ વડીલોએ એને અયોધ્યા જવાની આજ્ઞા આપી કે તરત જ સિદ્ધાર્થ સહવર્ત્તમાન નીકળી પોતાને નગરે આવી પહોંચ્યો.

નગરીમાં થઈ રાજમંદિરે જતાં નગરી તેને ઉત્સાહરહિત જણાયાથી કાંઈ વિપરીત થયું છે, એવું તેણે અનુમાન કર્યું. તથાપિ ધૈર્ય રાખી રાજમંદિરમાં ગયો. ત્યાં જઈ જુએ છે તો પિતા કોઈ જગ્યાએ જણાયા નહિ. તે મારી માતાને મંદિરે હશે એવી ઉત્કંઠાથી મંદિરમાં જઈ જુએ છે તો માતા એકલી જ દૃષ્ટિએ પડી! તેને વંદન કરી તે પૂછવા લાગ્યો કે મારા પિતા કયાં છે, તે મને સત્વર કહો. તેમને ન દેખાવાથી મને ભય અને દુઃખ થાય છે. આ પ્રમાણે આનું બોલવું સાંભળી તેને આલિંગન દઈ કૈકેયી કહેવા લાગી કે, હે ભરત, તું સ્વસ્થ થા, અને હું કહું છું તે સાંભળ.

તારા મામાને ઘેર ગયા પછી તારા પિતાએ

રામને યૌવરાજ્ય આપવાની ઇચ્છા કરી બધી તૈયારી ઓ કરવા માંડી. તે વાતની મને ખબર પડતાં જ મને રાજાએ બે વરદાન આપી રાખ્યાં હતાં. તે પ્રમાણે એક વરદાનથી રામ દંડકારણ્ય જાય અને બીજા વરદાનથી તને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, એમ બે વર મેં માગી લીધા. તે ઉપરથી લક્ષ્મણ અને સીતાને સાથે લઈ રામ અરણ્યમાં ગયા, તેથી શોકાતુર થઈ તારા પિતાએ દેહત્યાગ કર્યો. હવે તું લગીરે શોક કરીશ નહિ. દુર્લભ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી મરી ગયેલાનો ગમે તેટલો શોક કરીએ તે વ્યર્થ જ છે. માતાનાં આવાં વચનો સાંભળી ભરતને પુષ્કળ દુઃખ અને સંતાપ થયાં તેણે પોતાની માતાની અતિશય નિર્ભર્ત્સના કરી અને લાગલો જ ત્યાંથી નીકળી કૌશલ્યાને મંદિરે જઈ તેને વંદન કરી, નીચું મુખ રાખી રડતો રડતો તેની સામે ઊભો રહ્યો.

ભરતને જોઈ તેને કૌશલ્યાએ આલિંગન દીધું અને વિશેષ કાંઈ ન બોલતાં, આટલું કહી શોક કરવા લાગી. તેને જોઈ ભરતને કેટલું અવર્ણનીય દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. તે કહેવા લાગ્યો કે માતાએ કરેલા કૃત્યની મને યત્કિંચિત્ પણ માહિતી નથી. એ વિષયે તેણે કૌશલ્યાને પગે હાથ લગાડી સોગંદ ખાધા. પછી વસિષ્ઠે ત્યાં આવી ભરતનું અનેક પ્રકારે સાંત્વન કર્યું અને તેની પાસે રાજાની સર્વ ઉત્તરક્રિયા સાંગોપાંગ કરાવી.

પછી બધાં પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા પછી વસિષ્ઠે સભા ભરી ભરતને ત્યાં બોલાવ્યો. ભરતને સભામાં આવ્યા પછી તેને કહ્યું કે તારે માટે તારી માતાએ સંપાદન કરેલું રાજ્ય તું ગ્રહણ કર. આ વસિષ્ઠ ગુરુના શબ્દો સાંભળી ભરતને એવું થયું : આ શબ્દો સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેના કરતાં મને મરણ આવ્યું હોત તો વધારે સારું થાત. તેના મનમાં એમ થયું કે, ઓહ લક્ષ્મણ કેવો ભાગ્યશાળી! આવી રીતે પોતાની જાતને ધિક્કારતા ભરતે વસિષ્ઠને વિનંતી કરી કે મારે રાજ્યનો સ્વીકાર કરવો નથી. વાસ્તવિક રીતે રાજ્યના અધિકારી રામચંદ્ર જ હોઈ એ રાજ્ય કરે, અને હું તેની આજ્ઞાનું પાલન કરું, એવું બને એ યોગ્ય છે; અને આ પ્રસ્તુત પ્રસંગ જોથી ઉપસ્થિત થયો છે, તેનો પ્રતિબંધ કરવા માટે હું રામ પાસે જઈશ, તેમને અરણ્યમાંથી પાછા આણીશ અને તેમનું રાજ્ય તેમને આપીશ આવું કહી તેણે જવાની તૈયારી કરી. એ જોઈ સર્વે અયોધ્યાવાસીઓએ તેને સ્તુતિ કરી.

રામને પાછા આણવા માટે માતાદિક સહવર્ત્તમાન ભરત નીકળ્યો. તે ગુહ નામના કિરાતાધિપતિના શૃંગવેરપુર આગળ સૈન્ય સહિત આવી ઊતર્યો. (ગુહ શબ્દ જુઓ.) ગુહે તેને ભાગીરથીની પાર ઉતાર્યો એટલે ત્યાંથી આગળ ચાલી પહોંચ્યો. ભરદ્વાજઆશ્રમ સમીપ આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી એકલા પગે ચાલીને જઈ ઋષિએ પણ તેનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કરી તેને વિદાય કર્યો. / વા૦ રા૦ અયોધ્યા૦ સ૦ ૮૦–૯૧. • પછી ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ રામને મળ્યો; અને બેઉ વચ્ચે ઘણો સંવાદ થયા પછી રામે તેને અયોધ્યા પાછો મોકલ્યો. (૧ ચિત્રકૂટ શબ્દ જુઓ.) પછી શત્રુઘ્નને રાજ્યની વ્યવસ્થા સોંપી, રામ અરણ્યમાંથી ચૌદ વર્ષ પાછા આવ્યા ત્યાં સુધી તે નંદીગ્રામમાં જ રહ્યો.

રાવણને મારી પાછા ફરતાં ભરદ્વાજઆશ્રમે આવતાંની સાથે જ રામચંદ્ર પોતાના આવ્યાના સમાચાર ભરતને જેમ બને તેમ વહેલા મળે એ હેતુથી, મારુતિને નંદીગ્રામ મોકલ્યા. મારુતિને મોઢેથી આ સમાચાર સાંભળી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે અયોધ્યાને ખૂબ શણગાર્યું અને રામના આવવાની કાગને ડોળે વાટ જોતો બેઠો. રામ આવ્યા એટલે તેણે રામને રાજ્ય સોંપી દીધું અને પોતે તેમનો આજ્ઞાધારી થઈ રહ્યો. રામે પણ તેને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો.

રામચંદ્ર રાજ્ય કરતા હતા, દરમ્યાન તેમણે એક વખત સાંભળ્યું કે ગંધર્વો ઉન્મત્ત થઈને પ્રજાને અતિશય પીડે છે. તે ઉપરથી તેમણે ભરતને ત્યાં

જવાની આજ્ઞા કરી. તક્ષ અને પુષ્કર બે પુત્રોને સાથે લઈ સૈન્ય સહિત તે ગાંધાર દેશ ગયો અને ગંધર્વોનો પરાભવ કરી ત્યાંથી હાંકી કાઢી, બે પુત્રોનાં બે નગરો વસાવી, ત્યાં તેમને રાખી પોતે અયોધ્યા પાછો આવ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦૧.● એ જ રીતે કારુપથ દેશમાં, રામચંદ્રે આની પાસે ચંદ્રકાન્ત નગરી વસાવડાવી ત્યાં લક્ષ્મણના પુત્ર ચંદ્રકેતુને રાખ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સર્ગ૦ ૧૦૨–૪૬.● પછી જ્યારે રામચંદ્ર નિજધામ ગયા ત્યારે ભરત પણ તેમની સાથે જ સ્વલોક ગયો. (૨. રામ શબ્દ જુઓ.)

ભરતખંડ પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવના નવ ખંડાધિપતિ પુત્રોમાંના ત્રીજા બ્રહ્માવર્ત નામના પુત્રના નામનો જ ખંડ. તે નવે ખંડ ઉપર આધિપત્ય કરનાર ભરત રહ્યો હતો માટે એ નામ પડ્યું. પુરાણમાં આને દ્વીપ કહ્યો છે. પરંતુ એ દ્વીપ નહિ પણ ખંડ છે. (ખંડ શબ્દ જુઓ.) તેના ઉત્તરના ભાગમાં પૂર્વ–પશ્ચિમ લંબાઈ નવ હજાર યોજનમાં કાંઈ ઓછી છે, અને પશ્ચિમ તરફ સમુદ્રને લગભગ અડકીને આવી રહેલા, એકડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયની ટોચથી કુમારી પર્યંત, તિર્યક્ પહોળાઈ દસ સહસ્ર યોજન છે. કુમારીથી ગંગાના ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી કેવળ લંબરૂપ દક્ષિણોત્તર પહોળાઈ એક સહસ્ર યોજન છે. આમ હોવાથી એની આકૃતિ આવી ⌐ મોડી લિપિના વ જેવી, ઉપરથી પહોળા અને શિરોબિંદુ નીચે આવે એવા ઊંધા ત્રિકોણ જેવી છે.

આ ખંડ ભરતવર્ષનો નવમો ભાગ છે. તેથી તેનું ક્ષેત્રફળ તેના નવમા ભાગ જેટલું એટલે ૪૬ાતેર લાખ, બાર હજાર, ત્રણસો અગિયાર ને એક નવમાંશ છે. એટલે કે પિસ્તાલીસ કરોડ, એકાવન લાખ, સત્યાશી હજાર, નવસો અગિયાર અને એક ચોરસ માઈલ છે.

ભરતવર્ષ પ્રિયવ્રત પુત્ર આગ્નીધ્રરાજાના નાભિ નામના મોટા પુત્ર અજનાભના વર્ષનું જ આ નામ પાછળથી પડ્યું. આ વર્ષ જંબુદ્વીપનો નવમો ભાગ છે. એની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત (આ હિમાલય પ્રાથમિક સમજવો), અને પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે ક્ષાર સમુદ્ર છે. આની ઉત્તર તરફની પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈ હિમાલયના જેટલી જ એટલે એંશી હજાર યોજન, અને હિમાલયથી ક્ષારસમુદ્ર પર્યંત દક્ષિણોત્તર પહોળાઈ પૂરા બારસો યોજન છે. આ વર્ષના ઋષભદેવે નવ ભાગ કરી પોતાના પુત્રોને આપ્યા, તે જ આ નવ ખંડ કુશાવર્તાદિકના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આમાં બીજો હિમાલય, મહેંદ્ર, મલય, સહ્યાદ્રિ, વિંધ્યાદ્રિ, શુક્તિમાન્, ઋક્ષવાન્ અને પારિયાત્ર એવા આઠ મુખ્ય ઉપપર્વત છે. સહસ્રાવધિ મહાનદીઓ છે, અને સો યોજન લાંબા અને તેટલા પહોળા એવા છ હજાર અને ત્રણસો મહાદેશ છે. આ ઉપરાંત ઉપર લખેલા ઉપપર્વતોના નામના નાના નાના કેટલાયે પર્વતો છે અને કેટલાયે બીજા નામના પર્વતો પણ છે. આ ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ હોઈ, ઇતર વર્ષ અને દ્વીપો ભોગ્યભૂમિ છે એટલે કે ત્યાંની ભૂમિને સ્વર્ગ એવી સંજ્ઞા છે.

ભરતી ભરત નામના અગ્નિની કન્યા.

ભરદ્વસુ એક બ્રહ્મર્ષિ. ભગીવસુ આને જ કહેતા હશે એમ જણાય છે.

ભરદ્વાજ પૂર્વ મન્વન્તરમાંનો બ્રહ્મર્ષિ. તેને શ્રુતાવતી નામની કન્યા હતી. (શ્રુતાવતી શબ્દ જુઓ.)

ભરદ્વાજ (૨) શંયુ નામના અગ્નિનો પુત્ર. એને વીરાથી વીર નામનો પુત્ર થયો હતો. બહુધા આ જ ભરદ્વાજ ચાલુ મન્વન્તરના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક હશે અને પ્રતિવર્ષે ફાગણ માસના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર પણ આ જ હશે. (૧. તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

ભરદ્વાજ (૩) આંગિરસકુલોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ, રૈભ્ય ઋષિનો મિત્ર. એનો પુત્ર યવક્રીત. (યવક્રીત શબ્દ જુઓ.)

ભરદ્વાજ (૪) વાલ્મિકિ ઋષિનો શિષ્ય / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૨. ● તે પ્રયાગ મધ્યે રહેલો હતો. દાશરથિ રામ દંડકારણ્ય જતા હતા ત્યારે આનાં દર્શન

કરવા આવ્યા હતા અને મને રહેવાનું એકાદું સ્થળ બતાવ એવું રામે આને પૂછ્યું હતું. તે ઉપર તેણે અહીંથી દસ ગાઉ ઉપર ચિત્રકૂટ પર્વત છે. ત્યાં જઈને રહો એવું કહ્યું, અને પોતાના શિષ્યોને મોકલી ત્યાં જવાનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેથી રામ ત્યાં ગયા. / વા૦ રા૦ અયોધ્યા સ૦ ૫૪–૫૫.

એ જ પ્રમાણે રામને પાછા તેડી લઈ જવા નીકળેલો ભરત પણ આને મળ્યો હતો. ભરતના નંદીગ્રામ રહ્યા પછી, રામ રાવણનો વધ આદિ કૃત્ય આટોપી લઈ પાછા અયોધ્યા જતા હતા ત્યારે પણ ભરદ્વાજને મળ્યા હતા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૬.

ભરદ્વાજ (૫) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન દુષ્યંત પુત્ર ભરતને મરુદ્ગણે આપેલો પુત્ર. ભરત પછી તે જ રાજ્યાધિકારી થયો હતો. એના વિતથ અને વસુ એવાં બીજાં નામો પણ હતાં. તેને મન્યુ નામનો પુત્ર હતો.

ભરદ્વાજ (૬) ઉચથ્યની ભાર્યા મમતાને બૃહસ્પતિથી થયેલો પુત્ર. / ભા૦ ૯–૨૦; વિષ્ણુ૦ ૪–૧૯૭; મત્સ્ય૦ ૪૯.

ભરદ્વાજ (૭) એણે ઘૃતાચીને જોઈને કામાતુર થવાથી પડેલા પોતાના વીર્યને દ્રોણ–પડિયામાં રાખ્યું હતું. પડિયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા શ્રુતાવતી. શ્રુતાવતીએ ઇન્દ્રને પરણવા ઉગ્ર તપ કર્યું હતું. પરિણામે એ શચી રૂપે હાલના ઇંદ્રની સ્ત્રી થઈ.

ભરદ્વાજ (૮) એ જ નામનો બીજો ઋષિ. / ભા૦ શ૦ ૮.

ભરા વિશાલપુરીના રાજાની કન્યા. તેના બાપે તેનો વિવાહ કરૂષદેશાધિપતિના પુત્ર સાથે કર્યો. પોતાના મામાની પુત્રી બહેન પોતે જ લેવી એ હેતુથી, તેનો વિવાહ કર્યો હતો છતાં તેના પતિનું રૂપ ધારણ કરી શિશુપાલે હરણ કર્યું હતું. ભરાનો બાપ શિશુપાલનો ઓરમાન મામો ભાઈ – મામો હોવો જોઈએ કારણ કે તેનો પ્રત્યક્ષ મામો તો વસુદેવ હતો.

ભરુક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્ર વંશના વિજય રાજાનો પુત્ર. એનું રુચક એવું બીજું નામ પણ હતું. તેના પુત્રનું નામ વૃક હતું.

ભર્ગ શિવનું નામ.

ભર્ગ (૨) રુદ્ર શબ્દ જુઓ.

ભર્ગ (૩) સોમવંશી તુર્વસુનો પૌત્ર અને વહ્નિ નામના રાજાનો પુત્ર. તેનો પુત્ર ભાનુમાન્.

ભર્ગ (૪) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધવંશના કાશ્યકુલોત્પન્ન વીતિહોત્રનો પુત્ર, તેનો પુત્ર ભાર્ગભૂમિ.

ભર્ગ (૫) ભારતવર્ષીય પૂર્વનિષાદ દેશ.

ભર્તૃસ્થાન ભારતવર્ષનું તીર્થ.

ભર્મ્યાશ્વ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન પુરુવંશના અજમીઢપુત્ર નીલના પુત્ર અર્ક રાજાનો પુત્ર ભદ્રાશ્વ તે જ. આ રાજા મોટો પરાક્રમી હતો. તેને મુદ્ગલ, યવીનર, બૃહદિષ્ક, કાંપિલ્ય અને સંજય એવા પોતાના જેવા જ પરાક્રમી પાંચ પુત્રો હતા. આથી સંતુષ્ટ થઈ એ એવું બોલ્યો કે મારા રાજ્યના સંરક્ષણાર્થે આ પાંચ પુત્રો (અલમ્) પૂરતા છે. તે ઉપરથી આ પાંચનું પંચાલ એવું નામ પડ્યું અને એ જ કારણથી તેમના દેશનું નામ પાંચાલ પડ્યું હતું. / ભા૨૦ વન૦ ૨૧.

ભલંદક વૈશ્યજાતીય એક મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ / મત્સ્ય૦

ભલંદન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ભલંદન (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટપુત્ર નાભાગનો પુત્ર. આનો પુત્ર વત્સપ્રીતિ.

ભલ્લાટ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

ભલ્લાદ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન પુરુવંશના ઉદક્સ્વન રાજાનો પુત્ર.

ભવ શિવનું નામ.

ભવ (૨) એક રુદ્ર.

ભવ (૩) વસુદેવને રથરાજીથી થયેલો પુત્ર.

ભવનંદિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ભવાની સતીનું એટલે પાર્વતીનું નામ.

ભવિષ્ય ચૌદ હજાર શ્લોકના પૂરનું મહાપુરાણ પૈકી એક.

ભસ્મ અથર્વણવેદોપનિષત્.

ભસ્માસુર શિવની ભસ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અસુર, જેને માથે એ હાથ મૂકે તે બળીને ભસ્મ

થઈ જાય એવું તેને વરદાન હતું પરંતુ તેને પછીથી દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને પ્રાણીમાત્રને પીડા કરવા લાગ્યો, તેથી વિષ્ણુએ યુક્તિ કરી તેનો હાથ તેને પોતાને માથે જ પોતાની પાસે મુકાવી, તેને બાળી નખાવ્યો.

ભાગવત ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણગ્રન્થ. નારદના ઉપદેશથી વ્યાસે રચ્યું છે, શેષની અને બ્રહ્મદેવની એમ એની બે પરંપરાઓ – પરિપાટી છે. આ અઢાર મહાપુરાણ પૈકીનું એક ગણાય છે. એનું શ્લોકપ્રમાણ અઢાર હજારનું છે. / ભાગ૦ ૧–૧–૩; ૧૨–૧૩–૫.

ભાગવત (૨) શૃંગવંશનો રાજવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૮.

ભાણ્ડીરક વૃંદાવન સમીપ અરણ્યમાં આવેલું વડનું વૃક્ષવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦–૧૮–૧૨.

ભાગવિત્તાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ભાગવિતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભાંગસ્વન ભંગાસ્વનનું નામાન્તર / ભાર૦ અનુ. ૩૪. ● એ રાજાને પુત્ર નહોતો તેથી એણે પુત્રની ઇચ્છાથી 'અગ્નિષ્ટુત' નામે યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞમાં ઇન્દ્રનું પ્રાધાન્ય ન હોતાં અગ્નિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. આથી ઇન્દ્રને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. ઇન્દ્ર ભંગાસ્વનનાં છિદ્રો ખોળતો હતો. તેવામાં એક દિવસ રાજા મૃગયા સારુ વનમાં ગયો. ત્યાં આ સમય ઠીક મળ્યો છે ધારી, ઇન્દ્રે એને મોહિત કરી નાખ્યો, જેથી તે રાજર્ષિ એકલો જ ઘોડે બેસી ચોપાસ ભમવા લાગ્યો. તેને કોઈ દિશાનું ભાન રહ્યું નહિ. ક્ષુધા તૃષાથી વિહ્વળ બની ગયેલો ભટકતો હતો તેવામાં એક નિર્મળ અને ઉત્તમ જળથી ભરેલું સુંદર સરોવર એના જોવામાં આવ્યું. એણે ત્યાં જઈ પોતાના ઘોડાને પાણી પાઈ ઝાડ સરસો બાંધ્યો અને પોતે સરોવરમાં ઊતરીને નહાયો. જેવો નહાયો કે તરત એ સ્ત્રીરૂપ બની ગયો !

આમ સ્ત્રીરૂપ બની જવાથી રાજા ઘણો શરમાઈ ગયો. એનું ચિત્ત ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયું અને ઘેર શી રીતે જવું એની સોચના કરવા લાગ્યો. એના મનમાં આવ્યું કે યજ્ઞ કરીને મેળવેલ સો પુત્રોને, રાણીઓને અને પ્રજાજનોને હું શું મોં બતાવીશ. આખરે ધૈર્ય રાખીને ઘેર ગયો. ત્યાં પણ બધાં ચકિત થઈ ગયાં કે આ શું ! એણે પોતાની વિતકની વાત કહી. પોતાની રાણીઓને નામ સહિત ઓળખી બતાવી. દીકરાઓને પણ ઓળખ્યા અને નિશાન આપ્યાં ત્યારે બધાની ખાતરી થઈ કે આ રાજા જ છે. પછી એણે પોતાના પુત્રોને શિખામણ દઈ રાજ્ય સોંપી દીધું અને પોતે વનમાં ગયો.

વનમાં એણે કોઈ તાપસનો પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. એ તાપસ સાથે રહેવાથી એને સો પુત્રો થયા. પછી એ સો પુત્રોને લઈને પોતાને નગર ગયો અને પોતાના પુરુષ તરીકે થએલા પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું કે તમે મારા પુરુષપણાના અને આ સ્ત્રીરૂપે ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો છો. તો તમે બધા સંપીને રહો અને સુખી થાઓ.

પુત્રોએ હા કહી, એટલે સ્ત્રીરૂપ થયેલો રાજા પાછો વનમાં જઈ તાપસની જોડે રહેવા લાગ્યો. ઇન્દ્રને લાગ્યું કે આ તો દુઃખી ન થતાં ઊલટો બસો પુત્રવાળો થયો. માટે બ્રાહ્મણ વેશે જઈ એના બન્ને વર્ગના પુત્રોમાં ભેદ પડાવ્યો. એણે કહ્યું કે અરે, તમે રાજાના પુત્રો અને આ તો તાપસના પુત્રો. એમને ભાગ શેનો ઘટે ? પરિણામે તેઓ બધા માંહોમાંહ કુસંપ કરી મરણ પામ્યા.

બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારી ઇંદ્ર પછી તાપસી બનીને રહેલા રાજા પાસે ગયો અને દયા બતાવીને એને બધી હકીકત પૂછી. તાપસીએ આક્રંદ કરીને પોતાના કષ્ટની બધી વાત કરી. છેવટે ઇંદ્રે છતા થઈને તેં અગ્નિષ્ટુત યજ્ઞ કરી મારું અપમાન કર્યું હતું, તેનું મેં તને ફળ આપ્યું છે, એમ કહ્યું. તાપસીએ પછી ઇન્દ્રની ઘણી પ્રાર્થના અને કાલાવાલા કર્યા ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું કે તારા કયા સો દીકરા જીવે ? પેલીએ કહ્યું કે મેં સ્ત્રી તરીકે જન્મ આપ્યો છે તે જીવે. ઇંદ્રે પૂછ્યું કે એમ કેમ ? એણે કહ્યું કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને પોતાની સંતતિ પર

અધિકાંશ પ્રીતિ હોય છે. માટે મારા એ પુત્રો જીવે. ઇંદ્રે ખુશ થઇને વર આપ્યો : જા, તારા બસોયે છોકરા જીવશે. પછી એણે ઘણી પ્રાર્થના કરી અને ઉપકાર માનવાથી ઇંદ્રે ફરી ખુશ થઈ પૂછ્યું કે તારે પાછું પુરુષ થવું છે કે સ્ત્રી રૂપે જ રહેવું છે? તાપસીએ પુરુષ થવાની ના કહી. એણે કહ્યું કે પુરુષરૂપ કરતાં આ રૂપમાં મને વિષયસુખ વગેરે બહુ મળે છે. માટે મારે તો સ્ત્રી જ રહેવું છે. ઇંદ્ર તથાસ્તુ કહી ચાલ્યા ગયા. આ કથા "વિષયાનંદ" સ્ત્રીને વધારે મળતો હશે કે પુરુષને?, એ યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે ભીષ્મે કહી છે. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૨.

ભાગસ્વરિ ઋતુપર્ણ રાજાનું બીજું નામ / ભાર૦ સ૦ ૮–૧૫; વ૦ ૬૮–૨.

ભાગાસુરી ભાગસ્વરિ શબ્દ જુઓ.

ભાગાસ્વરિ ભાગાસુરિ તે જ.

ભાગિલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભાગીરથી ભગીરથ પૃથ્વી પર લાવ્યા તે ઉપરથી ગંગાનું પડેલું નામ. (૧. ગંગા શબ્દ જુઓ.)

ભાગીરથી (૨) બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદી. તેનું "ગંગા" એવું નામ પણ છે.

ભાગુરિ યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધમાંનો એક સદસ્ય (સભાસદ).

ભાડાર્યાનિ ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૭–૧૨.

ભાંડીર વૃંદાવનમાંનો એક વડ. એની છાયામાં શ્રીકૃષ્ણ વાછરડાં ચરાવતા ત્યારે રમતા, કેલી કરતા./ ભાર૦ સ૦ ૫૩.

ભાનુ સૂર્યનું સાધારણ નામ.

ભાનુ (૨) સ્વારોચિષમનુના પુત્રોમાંનો એક.

ભાનુ (૩) પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા અને ધર્મ ઋષિની સ્ત્રીઓમાંની એક. તેનો પુત્ર દેવઋષભ.

ભાનુ (૪) પ્રાધાપુત્ર ગંધર્વોમાંનો એક/ભાર૦ આ ૬૬.

ભાનુ (૫) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અનીહ પુત્ર સહસ્રાશ્વના વંશના ચંદ્રગિરિ રાજાનો પુત્ર, તેનો પુત્ર ચંદ્રરાજા.

ભાનુ (૬) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ધ્રુવ સંધી વંશના પ્રતિવ્યોમ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર દિવાકર અથવા દિવાકર.

ભાનુ (૭) અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૩–૮.

ભાનુ (૮) કૃષ્ણથી સત્યભામાને થયેલ પુત્રોમાંનો એક.

ભાનુદત્ત ભીમે મારેલો શકુનિનો ભાઈ / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮–૨૪.

ભાનુદેવ કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાલ / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૩–૧૫.

ભાનુનીથ એક બલાઢ્ય યાદવ.

ભાનુમંત ભીમે મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક કલિંગ રાજા / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૫૩.● એનો ભાઈ વૃષક, અને પુત્ર શુકદેવ.

ભાનુમતી સૂર્યવંશી સગર રાજાની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. અસમંજની મા.

ભાનુમતી (૨) બૃહસ્પતિની સ્ત્રી. શુભાની સાત કન્યામાંની મોટી.

ભાનુમતી (૩) કૃતવીર્યની પુત્રી. એનો પુત્ર સાર્વભૌમ / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૧૪.● અહંયાતિનો વર.

ભાનુમતી (૪) અંગિરસની પુત્રી / ભાર૦ વિ૦ ૨૨–૩.

ભાનુમતી (૫) દુર્યોધનની ભાર્યા.

ભાનુમાન ઈશાન્ય કોસલ દેશનો રાજા. કૌસલ્યાનો બાપ / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૧૩.

ભાનુમાન (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ધ્રુવસંધી વંશના સહદેવ રાજાનો પુત્ર. એનું ધ્રુવાશ્વ એવું બીજું નામ હતું. તેના પુત્રનું નામ પ્રતીકાશ્વ હતું.

ભાનુમાન (૩) વિદેહવંશી કેશીધ્વજ જનકનો પુત્ર, એનો પુત્ર શતદ્યુમ્ન જનક.

ભાનુમાન (૪) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન તુર્વસુવંશના ભર્ગ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ત્રિભાનુ.

ભાનુમાન (૫) કૃષ્ણને સત્યભામાથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

ભાનુમાન (૬) એક કાલિંગ-કલિંગવાસી ક્ષત્રિય. એને ભીમે માર્યો હતો / ભાર૦ ભી૦ ૫૪–૩૯.

ભાનુવિંદ એક યાદવ.

ભાનુસેન ભીમે મારેલો એક કર્ણપુત્ર / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૮.

ભારત આપણે રહીએ છીએ એ દેશ, હિંદુસ્તાન.

ભારત (૨) વેદ વ્યાસે રચેલો ઇતિહાસનો ઉત્તમ ગ્રન્થ. ઉપાખ્યાનોની સાથે ભારતનું એક લાખ શ્લોકનું પૂર થાય છે. ઉપાખ્યાનો સિવાય ચોવીસ હજાર શ્લોકની સંહિતા વ્યાસે રચી તે ભારત. એમણે પોતાના પુત્ર શુકને આ ગ્રન્થ ભણાવ્યો હતો અને એણે બીજા શિષ્યોને શીખવ્યો હતો.

વળી વ્યાસે બીજી સાઠ લાખ શ્લોકની ભારત સંહિતા કરી હતી. એમાંથી ત્રીસ લાખ શ્લોક દેવલોકમાં, પંદર લાખ પિતૃલોકમાં, અને ચૌદ લાખ ગંધર્વ લોકમાં રહ્યા. આ લોક – એટલે મનુષ્ય લોકમાં માત્ર એક લાખ જ રહ્યા. આ સંહિતા દેવલોકને નારદે, પિતૃલોકને દેવલ મુનિએ, અને ગંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોને શુકદેવે સંભળાવી હતી. વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વ્યાસના ધર્માત્મા શિષ્ય વૈશંપાયને મનુષ્યલોકને સંભળાવી હતી. એ જ આ ભારત. વ્યાસે એનાં સો પર્વ કર્યાં હતાં. પણ લોમહર્ષણ સૂતના પુત્રે તેને અઢાર પર્વમાં વહેંચી નાખીને નૈમિષ્યારણ્યમાં મુનિઓને સંભળાવી હતી. મહાભારત લખતાં વ્યાસને ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. પૂર્વે સર્વે દેવોએ મહાભારતની તુલના કરતાં તે વેદથી પણ વિશેષ જણાયું હતું.

ભારત (૩) ભારત વંશમાં જન્મેલા ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવો.

ભારતયુદ્ધ કૌરવ પાંડવો વચ્ચે હસ્તિનાપુર પાસેના કુરુક્ષેત્રમાં થયેલું યુદ્ધ. આ યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષમાં યાદવોમાંથી કૃષ્ણ અને સાત્યકિ બન્ને હોઈ કૃતવર્માને દુર્યોધનપક્ષમાં આપ્યો હતો. કૌરવ અને પાંડવ સેનાએ યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર આવી પડાવ નાખ્યો ત્યારે તંબુ વગેરેએ થઈ ચોરસ પાંચ યોજન એટલે વીસ કોસ લાંબી ને તેટલી જ પહોળી જગ્યા રોકી હતી. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અધ્યાય૦ ૧૯૫, શ્લો૦ ૧૫. • આ યુદ્ધમાં પાંડવો પાસે સાત અક્ષૌહિણી અને કૌરવો પાસે અગિયાર અક્ષૌહિણી એમ કુલ અઢાર અક્ષૌહિણી સૈન્ય હતું. અક્ષૌહિણીની સંખ્યા આપણે સાંપ્રત સમયે આ પ્રમાણે ગણીએ છીએ. ૨૧૮૫૦ હાથી, તેટલા જ રથ, તેથી ત્રણગણા સવાર, અને પાંચગણા પદાતી (પાયદળ) મળી કુલ સંખ્યા ૨,૧૮,૭૦૦ થાય, તે એક અક્ષૌહિણી. આથી અઢાર ગણી એટલે ૩૯,૩૬,૬૦૦ કુલ સંખ્યા સૈન્યની હતી. આ ઉપરથી કૌરવ–પાંડવોનું સૈન્ય લગભગ આટલું જ હશે એમ અનુમાન થાય. પરંતુ સંપૂર્ણ યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું હતું કે બધું મળી કેટલું સૈન્ય મરણ પામ્યું હશે. તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે આ યુદ્ધમાં છાસઠ કરોડ એક લાખ અને ત્રીસ હજાર યોદ્ધા મરણ પામ્યા છે. તેમાં ચોવીસ હજાર એકસો અને પાંસઠ યોદ્ધાઓ તો બન્ને પક્ષમાંથી કોઈના જાણીતાયે નહોતા.

આ સંખ્યા આદિપર્વમાં કહેલી અક્ષૌહિણી સેનાની સંખ્યાને મળતી આવતી નથી. અઢાર અક્ષૌહિણીની સંખ્યા ૪૭,૨૩,૬૨૦ થવી જોઈએ, તેને બદલે અહીં તો માત્ર મરેલાની જ સંખ્યા ૬૬,૦૧,૩૦,૦૦૦ કહી છે. આ પાછળના શ્લોકમાં પાઠાન્તર કાંઈ થઈ ગયો હશે અગર ક્ષેપક હશે.

ભારત યુદ્ધનો, કાર્તિક શુકલ પક્ષ તેરસે આરંભ થયો હતો / ભાર૦ દ્રોણ અ૦ ૧૮૪.• યુદ્ધનો આરંભ થયો ત્યારથી તે સમાપ્ત થયું ત્યાં સુધી અઢારે દિવસ સુધી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક જ પાંડવોનો સેનાપતિ હતો અને તેટલા જ સમયમાં કૌરવ સૈન્યમાં દસ દિવસ ભીષ્મ, પાંચ દિવસ દ્રોણાચાર્ય, બે દિવસ કર્ણ અને એક દિવસ શલ્ય, એમ સેનાપતિઓ હતા. અને આ એક દિવસમાં અડધો દિવસ દુર્યોધન સેનાપતિ હતો. પરંતુ દુર્યોધન તો રાજા હતો. આ અઢાર દિવસના ભયંકર યુદ્ધમાં કૌરવો તેમ જ પાંડવોનો પક્ષ લઈ આવેલા સઘળા રાજા, તેમના સૈન્યો સહિત મરાયા. તેમાંનો એક પણ સ્વદેશ પાછો ફરી શકયો નહિ. કેવળ દસ જ યોદ્ધાઓ બચવા પામ્યા. પાંડવ પક્ષમાં પાંચ પાંડવો કૃષ્ણ અને સાત્યકિ એવા સાત; અને કૌરવ પક્ષમાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા એમ ત્રણ મળી કુલે દસ યોદ્ધા યુદ્ધને અંતે જીવતા રહ્યા હતા (૧. અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ.)

ભારતાચાર્ય (મુખ્ય) દ્રોણાચાર્ય તે જ / આ૦ ૧૩૯ –૩૨.

ભારદ્વાજ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.) ચાલુ મન્વન્તરનો બારમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ભારદ્વાજ (૨) ઘૃમત્સેન રાજાનો અરણ્યનિવાસી એક મિત્ર. એક ઋષિ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૯૮.

ભારદ્વાજ (૩) દ્રોણાચાર્યનું આ નામ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે / ભા૦ આ૦ ૧–૨૦.

ભારદ્વાજ (૪) દક્ષિણસમુદ્રતીરે તીર્થવિશેષ. (નારી-તીર્થ શબ્દ જુઓ.)

ભારદ્વાજ (૫) ભરદ્વાજ ગોત્રનો એક ઋષિ, જેને શત્રુન્તપની જોડે સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૪૦.

ભારદ્વાજ (૬) તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ અ૦ ૨૩૬–૪

ભારદ્વાજિ ભારદ્વાજ ઋષિનો પુત્ર. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ભારદ્વાજી ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ૬.

ભારુકચ્છ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ અને તે દેશનો અધિપતિ, ક્ષત્રિય. / સ૦ ૭૮–૩૬.

ભારુંડવન કેકયદેશથી અયોધ્યા આવવાના માર્ગ ઉપર આવેલું વન.

ભાર્ગભૂમિ સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય-વંશના ભર્ગ રાજાનો પુત્ર.

ભાર્ગવ ભૃગુવંશોત્પન્ન ઋચિક, જમદગ્નિ, પરશુરામ વગેરેનું સાધારણ નામ.

ભાર્ગવ (૨) ચાલુ મન્વંતરમાંના પચ્ચીસમાં વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ભાર્ગવ (૩) ભારતવર્ષીય દેશ.

ભાર્ગવ (૪) શુક્રાચાર્ય.

ભાર્ગવ (૫) શૌનક.

ભાર્ગવત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ભાર્ગેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભાલુકિ પાંડવોની સાથે દ્વૈતવનમાં હતો તે ઋષિ / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૧.

ભાવન ઉત્તમ મનુના મન્વન્તરમાંનો દેવવિશેષ.

ભાવના અથર્વણવેદોપનિષદ્.

ભાવાસ્યાયનિ બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ભાસકર્ણ મારુતિએ મારેલો રાવણનો સેનાપતિ, એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૬.

ભાસા સોમવંશી અયુતાનાત્રિની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ અક્રોધન.

ભાસી કશ્યપથી તામ્રાને થયેલી કન્યાઓમાંની એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૨૧.

ભાસી (૨) કશ્યપથી પ્રાધાને થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

ભાસ્કર સૂર્યનું નામ.

ભાસ્કરી એક બ્રહ્મર્ષિ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૬-૧૨.

ભાસ્વર સૂર્યાનુયાયી સ્કંદનો એક પાર્ષદ. / ભા૨૦ શાં૦ ૪૬–૩૧.

ભિક્ષુ યજુર્વેદોપનિષત્.

ભિક્ષુ (૨) સંન્યાસી ભાગ૦ ૧–૬-૨

ભીમ શિવનું નામ.

ભીમ (૨) મુનીને પેટે થયેલા દેવગંધર્વોમાંનો એક. એને ભીમસેન પણ કહ્યો છે. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬.

ભીમ (૩) સોમવંશી પુરુરવના પુત્ર વિજય રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર કાંચન રાજા.

ભીમ (૪) શંકરે મારેલો એક દૈત્ય. / ભા૨૦ શાંતિ૦

ભીમ (૫) લંકામાંનો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર સ૦ ૬.

ભીમ (૬) વિદર્ભદેશાધિપતિ એક રાજા. એ ઘણા કાળ પર્યંત સંતતિ રહિત હતો. એકદા દમન નામના ઋષિ તેને ત્યાં આવ્યા. તેને ઘણા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી તેણે અને તેની સ્ત્રીએ ઋષિની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરી. આથી પ્રસન્ન થઈ ઋષિએ આશીર્વાદ આપ્યો કે તને ઉત્તમ સંતતિ થશે. ઋષિના ગયા પછી થોડા જ સમયમાં તેને એક કન્યા અને ત્રણ પુત્ર થયાં. એણે કન્યાનું નામ દમયંતી, અને પુત્રોનાં નામ દમ, દાંત અને દમન એવાં રાખ્યાં. એ જ દમયંતી આગળ જતાં નલ રાજાની સ્ત્રી થઈ. / ભા૨૦ વ૦ ૫૦–૭.

ભીમ (૭) કુન્તીનો બીજો પુત્ર. (ભીમસેન શબ્દ જુઓ.

ભીમ (૮) અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૧.
ભીમ (૯) સોમવંશી ઇલિનનો પુત્ર અને દુષ્યન્તનો ભાઈ. / ભા૨૦ આ૦ ૮૮.
ભીમ (૧૦) ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. ભીમસેને એને માર્યો હતો. / ભા૨૦ ભી૦ ૬૪–૩૬.
ભીમક વિદર્ભ દેશનો અધિપતિ. આને ભીષ્મક પણ કહ્યો છે. રુક્મણી વગેરેનો પિતા.
ભીમકી રુક્મિણીનું નામ.
ભીમજાનુ એક રાજર્ષિ.
ભીમનાદ પ્રલયમેઘમાંનો બીજો.
ભીમબલ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.
ભીમબલ (૨) અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨–૧૧
ભીમરથ સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્યકુલોત્પન્ન કેતુમાન રાજાનો પુત્ર. તેનું ભીમસેન એવું બીજું નામ પણ છે. એનો પુત્ર એક દિવોદાસ નામનો હતો.
ભીમરથ (૨) સોમવંશીયદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જયામઘકુલોત્પન્ન કૃથ નામના રાજવંશમાં જન્મેલા વિકૃતિ અથવા વિમલ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર નવરથ.
ભીમરથ (૩) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.
ભીમરથ (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.
ભીમરથ (૫) ભોજરાજ / ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૨.
ભીમરથી સહ્યાદ્રિમાંથી નીકળેલી નદી. ભીમા નદી તે જ / ભા૨૦ વ૦ ૮૬–૩; ભી૦ ૯–૨૦.
ભીમવિક્રમ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.
ભીમવેગ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.
ભીમવેગરવ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.
ભીમશર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.
ભીમસેન સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યયાતિપુત્ર પુરુ રાજાના વંશના અજમીઢ પુત્ર ઋક્ષથી થયેલા કુરુપુત્ર જહ્નુના વંશમાં જન્મેલા પાંડુ રાજાની કુંતી નામની જ્યેષ્ઠ સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો. એ વાયુના મન્ત્રપ્રભાવથી જન્મેલો હોવાથી તેને વાયુપુત્ર પણ કહેતા હતા. તેની આકૃતિ જન્મથી જ ભવ્ય અને બલાઢ્ય હતી, તેવી જ તેની જઠરાગ્નિ અતિશય પ્રદીપ્ત હતી અને તેનો આહાર પણ અતિશય હોવાથી તેનું પાછળથી વૃકોદર એવું એનું નામ પડ્યું હતું. એ નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ કુન્તાના ખોળામાંથી ઊથલી પડ્યો હતો જેથી ફરસબંધીના પથ્થરના ચૂરા થઈ ગયા હતા. કુન્તાના હાથનું ભોજન જમે નહિ ત્યાં સુધી તેની ક્ષુધા શાંત થતી નહિ. દુર્યોધનાદિ સો બંધુ અને આ, પ્રાયઃ સમવયસ્ક હોઈ, જ્યારે જ્યારે ભીમસેન આ લોકો સાથે રમે, ત્યારે તેમાંના પાંચ દસને આને હાથે ઈજા થાય જ – વાગે જ. આથી એક વેળાએ સર્વેએ ગુપ્ત વિચાર કરી, આને અતિશય વિષયુક્ત અન્ન ખવડાવી પાણીમાં ડુબાડ્યો. પરંતુ તેથી આનું મૃત્યુ થયું નહિ ને એ પાતાળમાં ગયો. ત્યાં અમૃત પ્રાશન કરવાથી દસ હજાર હાથીના બળવાળો થઈ, તે પુનઃ હસ્તિનાપુર આવ્યો. (આર્યક શબ્દ જુઓ.) એણે પોતાના ભાઈઓ તથા કૌરવો સાથે દ્રોણાચાર્ય પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો, તેમાં એ ઘણો જ પ્રવીણ થયો, પણ ગદાયુદ્ધમાં તો તે સૌથી ઉત્કૃષ્ટ નિપુણ બન્યો. બલરામ પાસેથી ગદાયુદ્ધ શીખેલો હોવાથી જરાસંધના મૃત્યુ પછી, એક દુર્યોધન સિવાય એ પ્રકારના યુદ્ધમાં તેની બરોબરી કરનાર કોઈ જ ન હતું.

કેટલેક કાળે કૌરવો અને પાંડવો મોટા થયા, અને યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ પ્રાપ્ત થયું. તે દુર્યોધનથી સહન ન થઈ શકાયાથી તેણે આમનો દ્વેષ કરવા માંડ્યો, જેથી વારંવાર કલહ થવા લાગ્યો. આથી ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણી ફિકર પડી કે આ વાતનું હવે કરવું શું ? છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રે નિશ્ચય કર્યો કે જો આ લોકો ભેગા રહેશે તો અધિકાધિક કલહ વધી પડી તેમનો વચ્ચે અતિશય વેર થઈ જશે, તેથી એ લોકોને કાંઈ આધા રાખવા. એ ઇરાદાથી તેમને કુંતી સહવર્તમાન વારણાવત નગરમાં જઈ રહેવાની આજ્ઞા કરી. આ લોકો ત્યાં જઈ રહ્યા.

પાંડવો ત્યાં જનાર છે એવું સાંભળી દુર્યોધને આગળથી જ લાક્ષાગૃહ નિર્માણ કરાવી, તેમને સળગાવી મૂકવાનો કરેલો સંકેત વિદુરની સૂચનાથી સમજી જઈને યુધિષ્ઠિરે સાવધ રહી ભીમ પાસે યુક્તિથી ગૃહ સળગાવી દેવડાવ્યું અને પોતે માતા અને ભાઈઓ સહિત બચી જઈ ગંગા પાર નીકળી ગયો.

યુધિષ્ઠિરાદિ ભાઈઓ અને માતા સહવર્તમાન ગંગાપાર ઊતર્યા પછી, ભીમસેન બધાંની સાથે માર્ગક્રમણ કરતો કરતો હિડિંબ રાક્ષસના વનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં હિડિંબ અને તેની વચ્ચે યુદ્ધ થયું, જેમાં હિડિંબ મરાયો. તેની બહેન હિડિંબાને એ પરણ્યો. (હિડિંબ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી તે એકચક્રા નગરી ગયો ને બકાસુરનો વધ કર્યો. (૨. બકાસુર શબ્દ જુઓ.) પછી દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ થયું. આ પછી ધૃતરાષ્ટ્રે આને બધું ઇત્યાદિક સહિત હસ્તિનાપુર બોલાવી એમને અરધું રાજ્ય આપી બધાંને ખાંડવપ્રસ્થમાં રાખ્યાં. એ ખાંડવપ્રસ્થ હતો ત્યારે યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનાં ઇચ્છા થઈ. તે ઉપરથી ભીમસેને પ્રથમ કૃષ્ણની સાથે મગધદેશ જઈ જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરી તેને માર્યો. (૧. જરાસંધ શબ્દ જુઓ.) દિગ્વિજય કરવા નીકળી દ્રવ્ય લાવો, એવી યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થવાથી તે પૂર્વ દિશા જીતવા નીકળ્યો. તેણે નીચે પ્રમાણે દિગ્વિજય કર્યો.

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈ ભીમસેન ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફ નીકળ્યો. તે પહેલાં પૂર્વ પાંચાલ દેશ ગયો ને ત્યાંના રાજાનું અનેક ઉપાયે સાંત્વન કરી તેની પાસેથી કારભાર લીધો. (આ ઉપરથી ત્યાં દ્રુપદ રાજા નહિ હોય એવું જણાય છે.) પછી ગંડક અને વિદેહ દેશ એણે જીત્યા. પૂર્વદશાર્ણ દેશનો સુધર્મા નામે રાજા જે મહાન ભયંકર યોદ્ધા હતો, તેણે પોતાના હાથમાં શસ્ત્ર લીધા વગર ભીમસેન સાથે એવું તો યુદ્ધ કર્યું કે તેથી ભીમ અતિશય સંતુષ્ટ થયો અને તેને પોતાની સેનાનું આધિપત્ય આપી સાથે લીધો. ત્યાંથી આગળ જઈ અશ્વમેધપુરીના રોચમાન નામના રાજાને જીત્યો. તે ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ વળી પુલિંદ નગરના સુકુમાર-સુમિત્ર (આ બે ભાઈઓ હશે) ને જીતી લાગલો જ ચેદિ દેશના શિશુપાળ તરફ ગયો. તેણે ભીમનો આદરસત્કાર કરી તેને પોતાને ત્યાં રાત્રિ રાખી કરભાર આપી વિદાય કર્યો. / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૨૯.

તેણે પછી કુમાર નામે દેશના શ્રેણિમંત રાજાને અને આગ્નેય કોસલાધિપતિ બૃહદ્બલ તથા દીર્ઘયજ્ઞને જીત્યા. પછી ગોપાલકક્ષ દેશ જીતી તે ઉત્તર તરફ વળ્યો ને ઉત્તર કોસલ (જેને આ ગ્રંથમાં ઇશાન્ય કોસલ કહ્યો છે) તેના રાજાને અને મલ્લાધિપતિને જીતી, તે જ પ્રમાણે હિમવાન્ પર્વતની બાજુમાં રહેનાર જલોદ્ભવ રાજાને જીત્યો. (આ હિમાલય બગડાની સંજ્ઞાવાળો હશે.) તે પછી ભલ્લાટ દેશ અને શક્તિમાન પર્વત તરફના રાજાઓનો પરાજય કર્યો. તેની પૂર્વ તરફના કાશીના રાજા સુબાહુનો પરાજય કરી, સુપાર્શ્વ દેશના કથ નામના રાજાને હરાવ્યો. મત્સ્યદેશ, મલ્લદેશ ઇત્યાદિ દેશોને જીતી મંદધાર દેશના તે જ રાજાનો પરાજય કર્યો. પછી સોમધેય, વત્સભૂમિ ઇત્યાદિ રાજાને જીતી, ભર્ગદેશના નિષાદાધિપતિને જીત્યો. ત્યાંથી નીકળી મણિમાન વગેરે કેટલાક રાજાને જીતી, દક્ષિણ તરફ વળી, ભોગવંત પર્વત અને દક્ષિણમલ્લ જીત્યા. શર્મક અને વર્મકને યુક્તિથી વશ કરી લઈ, અપરપૂર્વ વિદેહ દેશના જનકરાજા (બહુલાશ્વ)ને જીત્યો. ત્યાંથી પાછા ફરી શક અને બર્બર રાજાને કપટથી જીતી, ઇંદ્ર પર્વત પાસેના ઇંદ્ર દેશના વૈદેહસ્થ નામના કિરાતાધિપતિ સાતજણનો પરાજય કર્યો. ત્યાંથી સુહ્મ અને પ્રસહ્ય દેશના રાજાને સ્વાધીન કરી લઈ, દંડ અને દંડધાર જીતી માગધો સહિત તે ગિરિવ્રજ ગયો. મગધ દેશની રાજધાની ગિરિવ્રજથી જરાસંધના પુત્ર સહદેવ પાસેથી શાંતપણે કરભાર લઈ કર્ણના અંગદેશ તરફ ગયો. તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી કરભાર લઈ પર્વતવાસી મોદગિરિ ઉપરના રાજાને જીત્યો. તે પછી પુંડ્રદેશાધિપતિ (પૌંડ્રક વાસુદેવ) વાસુદેવ રાજાને હરાવી, કૌશિકી

કચ્છનિલય એટલે પાણુથળ પ્રદેશ તરફ ગયો. ત્યાંથી વંગદેશ (બંગાળા દેશ) તરફ ગયો ને ત્યાંના રાજા સમુદ્રસેનને હરાવી, કર્વટ દેશાધિપતિ તામ્રલિપ્ત રાજાને જીતી લીધો. તે પછી બીજા સુપ્રસ્થલનો અને સાગરવાસી અનેક મ્લેચ્છોનો પરાજય કરી, અપરિમિત દ્રવ્ય સાથે ઇંદ્રપ્રસ્થ પાછો આવ્યો અને આણેલું સઘળું દ્રવ્ય યુધિષ્ઠિરને સમર્પણ કર્યું. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

રાજસૂય યજ્ઞ થયા પછી દુર્યોધને દ્યૂત મિષે આની સર્વ સંપત્તિ હરણ કરી લઈ તેને અરણ્યમાં મોકલ્યો, ત્યારે યુધિષ્ઠિરની મર્યાદાને લીધે નિરુપાય થઈ, કાંઈ પણ બોલ્યા વગર, તે અરણ્યમાં ગયો. પરંતુ જતાં જતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે "ધૃતરાષ્ટ્રના સોએ પુત્રોને હું મારી નાખીશ", "દુઃશાસનનું વક્ષઃસ્થળ ચીરીને તેમાંથી એનું રક્ત કાઢીને તેનું પાન કરીશ." એ તેનું પ્રતિજ્ઞાવચન અધિક ભીષણ હતું. યુધિષ્ઠિરની સાથે તે અરણ્યમાં હતો ત્યારે કિર્મિર અને જટાસુર ઇત્યાદિ રાક્ષસોનો તેણે વધ કર્યો હતો. તે પછી તેણે કદલીવનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૬. • સુગંધીવાન પુષ્પ લેવા ગયો હતો ત્યારે રસ્તામાં તેને મારુતિ સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૪૭-૧૫૧. • એણે સૌગંધિક પુષ્પોનું હરણ કર્યું હતું / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૨–૧૫૫ • ને તે પછી વનમાં ફરતો હતો ત્યારે અજગર રૂપ ધારણ કરેલા નહુષે એને ગળવા સારુ પકડ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરે ત્યાં આવી અને અજગરની સાથે સંવાદ કરીને તેને છોડાવ્યો હતો. / ભાર૦ વ૦ ૧૭૮.

બાર વર્ષ વનવાસમાં વીત્યા પછી સર્વ પાંડવો અજ્ઞાતવાસાર્થે વિરાટને ત્યાં રહ્યા હતા. ત્યાં આ પણ વલ્લવ નામ ધારણ કરી રહ્યો હતો. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૮. • ત્યાં એણે જીમૂત ઇત્યાદિ મલ્લોને મારી, કારણવશ થઈ બંધુ સહવર્તમાન કીચકોનો પણ વધ કર્યો. (કીચક શબ્દ જુઓ.) કીચકોના મરણથી પાંડવો મત્સ્યદેશમાં હશે એવું અનુમાન કરી દુર્યોધને સુશર્મને દક્ષિણ દિશા તરફ એટલે વિરાટનગર મોકલ્યો. તેથી વિરાટ રાજાએ તેના ઉપર ચડાઈ કરી, તે વેળા આને પણ સાથે લીધો હતો. સુશર્મે વિરાટનો પરાભવ કરી તેને બાંધ્યો હતો તે ભીમસેને છોડાવ્યો. (ઙ. વિરાટ શબ્દ જુઓ.)

અજ્ઞાતવાસમાંથી નીકળી પાંડવો પ્રગટ થયા પછી, રાજ્યનો અડધો ભાગ પોતાને સામોપચારથી આપે, એ હેતુથી એમણે કૃષ્ણને કૌરવો પાસે સામ કરવા મોકલવાનો વિચાર કર્યો. કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યા ત્યારે સર્વની અનુમતિ લેતા લેતા ભીમસેનની પાસે આવ્યા. તે વેળાનાં આનાં વચનો એના દયાળુ સ્વભાવનાં આબેહૂબ ઉદાહરણ રૂપ છે. વસ્તુતઃ એના જેવા મહાબળવાન અને પરમ ક્રોધાવિષ્ટ પાસેથી આવાં વચનોની આશા રખાય નહિ. દુર્યોધન અમને અર્ધું રાજ્ય નહિ આપે તો ભયંકર યુદ્ધ થશે અને પરિણામે ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્રશોકનું કેટલું બધું દુઃખ થશે એનો સંતાપ મનમાં લાવી, કૃષ્ણને જોતાં જ તેણે કહ્યું કે હે કૃષ્ણ, જેણે કરીને દુર્યોધન ભરતકુલનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત ન થાય એવું તું તેને કહેજે. દુર્યોધન કપટી, પાપાત્મા અને અદીર્ઘદૃષ્ટિ છે એ ખરું પણ તેને યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થવા દઈ જ્ઞાતિનો નાશ કરવા દઈશ નહિ. હૈહયોત્પન્ન ઉદાવર્ત રાજા, નીપકુલોત્પન્ન જન્મેજય, તાલજંઘનો બાહુલ, સુવીરનો અજાબિંદુ સુરાષ્ટ્રનો રુષર્ધિક, ચીનનો ઘૌતમૂલક, વિદેહનો હયગ્રીવ, અને ચેદિમત્સ્યનો સહજ ઇત્યાદિ અનેક રાજાઓ ઉન્માર્ગવર્તી થવાથી પુત્ર અને બાંધવો સહિત નાશ પામ્યા છે. એવી રીતે એ દુર્યોધન નાશ ન પામે. તું જ્ઞાતા છે એટલે સુયુક્ત બોલીશ જ એવું હું જાણું છું, છતાં મને જે લાગ્યું તે પ્રમાણે આ હું તને સૂચવું છું.

આ પ્રમાણે ભીમસેનનાં વચનો સાંભળી એના જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણને અતિ આશ્ચર્ય થયું; અને કિંચિત્ વિનોદથી કહેવા લાગ્યા કે હે ભીમ, તું સહજ બોલે તોપણ જાણે ક્રોધનું જાળું, સહજ ચાલે તો ધરા ધમધમી ઊઠે, એકાદ અરણ્યમાં જાય તો સહજ દસ-વીસ વૃક્ષનો ખોડો કાઢી

નાખે, એવા તારામાં આજે આટલી બધી શાંતિ આવી કયાંથી ?! મને તો એમ લાગે છે કે તું જરૂર કૌરવોથા બી ગયો છે! કૃષ્ણનાં આવાં વચન સાંભળી ભીમે તેને કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ, તું મને અમથાં મ્હેણાં મારીશ નહિ. હું ભીમ તે ભીમ જ છું. પણ ભરતકુલનો નાશ ન થાય એ જ હેતુથી મેં તને એવાં વચનો કહ્યાં છે. આથા કૃષ્ણને ઘણો હર્ષ થયો ને કહ્યું કે હે ભીમ, તું શૂર છે એ હું જાણું જ છું. મેં તો સહજ વિનોદ માટે આ શબ્દો કહ્યા. હવે હું જાઉ છું અને આમ કરવાનો મારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ અને જો એમ નહિ જ થાય તો યુદ્ધ થશે જ. આમ કહી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ભણી ગયા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૭૪–૭૭.

છેવટે કૃષ્ણના સામનો ઉપયોગ ન થવાથી કૌરવ પાંડવો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થવાનું ઠર્યું. ઉભય-પક્ષનાં સૈન્યો કુરુક્ષેત્રમાં આવી પડાવ નાખવા લાગ્યાં, તે વેળા યુદ્ધભૂમિ પર તેના ભાઈઓ આવ્યા એટલે ભીમ પણ ત્યાં આવ્યો. એનો બેસવાનો રથ ઘણો જ બળકટ તેમ જ બહુ મોટો હોઈ તેને અસ્વલી રંગના ઘોડા જોડાતા. તેની ધજા પર મોટા સિંહનું ચિત્ર હતું અને વિશોક નામનો સારથિ તેનો રથ હાંકતો હતો. એના હાથમાં વાયવ્ય નામનું ધનુષ્ય અને વગાડવાને પૌંડ્ર નામનો શંખ હતાં. પરંતુ મયાસુરે વૃષપર્વાના સમયની આપેલી ગદા એનું મુખ્ય આયુધ હોઈ, તે ગદા જ્યારે સ્કંધ પર મૂકી એ રણાંગણમાં આવતો, ત્યારે સર્વને તે કેવળ યમ જેવો ભાસતો. એ ગદા ઊંચકવાનું સામર્થ્ય તેનામાં જ હતું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

યુદ્ધને ચોથે દિવસે આનું અને દુર્યોધનનું થોડું યુદ્ધ થયું તેમાં દુર્યોધનનો પરાભવ કરી એક વખત ચૌદ ને બીજી વખત આઠ મળી ધૃતરાષ્ટ્રના બાવીસ પુત્ર તેણે માર્યા./ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬૪.

અભિમન્યુના મરણ પામવાથી, અર્જુને જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા દ્રોણાચાર્યે વ્યૂહરચના કરી હતી. તેનો ભેદ કરીને કૃષ્ણ અને અર્જુન અંદર ગયા પછી ઘણી વારે શંખનો વિપરીત ધ્વનિ યુધિષ્ઠિરને કાને પડ્યો; તે ઉપરથી સાત્યકિને તેમની સહાયે મોકલ્યો. પરંતુ યુધિષ્ઠિરને કાંઈ ચેન પડે નહિ એટલે એમણે ભીમને જવાની આજ્ઞા કરી. ભીમ જવાને નીકળ્યો અને વ્યૂહદ્વાર પર આચાર્ય હતા ત્યાં આવી પહોંચી અંદર પ્રવેશ કરવા જાય છે એટલે આચાર્ય બોલ્યા કે, હે ભીમ, મારી સાથે યુદ્ધ કર્યા સિવાય તું વ્યૂહમાં જઈ શકીશ નહિ. 'તથાસ્તુ' કહી ભીમે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. તેણે આચાર્યનું ધનુષ્ય તોડી રથ સહિત તેમને ઊંચકીને ફેંકી દીધા. પુનઃ બીજા રથમાં બેસી આચાર્ય આવ્યા, તેની પણ તેવી જ દશા કરી. એ પ્રમાણે આચાર્યના આઠ રથ તેણે ભાગી નાખ્યા. એમને છેવટે મૂર્ચ્છિત કરી પોતે વ્યૂહમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં તેના ઉપર ધસી આવેલા કૃતવર્મા અને કેટલાયે મ્લેચ્છોનો પરાભવ કરી, સાત્યકિ પાસે જઈ કૃષ્ણ અને અર્જુનને મળ્યો. / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૭-૧૨૯.

વ્યૂહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કૃષ્ણ અને અર્જુન ક્ષેમ છે અને પોતે એમને જઈ મળ્યો છે એવું યુધિષ્ઠિરને જાણ થાય તે માટે ભીમસેને પોતાનો શંખ વગાડ્યો. તે ઉપરથી તે કુશળ છે, એવું યુધિષ્ઠિરે જાણ્યું. અહીં ભીમે તે દિવસે ધૃતરાષ્ટ્રના એકત્રીસ પુત્ર માર્યા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૭ ● જયદ્રથના મરણ પછી દ્રોણાચાર્યે રાત્રિયુદ્ધનો પ્રસંગ આણ્યો, તેના પાંચમે દિવસે એટલે યુદ્ધના પંદરમે દિવસે, માલવદેશાધિપતિ ઇંદ્રવર્મા રાજાનો નામાંકિત અશ્વત્થામા નામનો હાથી મરણ પામ્યો હોવાથી, કૃષ્ણના સંકેતથી, અશ્વત્થામા હાથી મરાયો, અશ્વત્થામા હાથી મરાયો, એવી મોટેથી બૂમો પાડતો દ્રોણાચાર્ય પાસે આવી ઊભો. "અશ્વત્થામા" એ શબ્દો મોટેથી બોલે અને "હાથી" એ શબ્દ મનમાં ગણગણે; તે જ દ્રોણાચાર્યના મરણનું કારણ થઈ પડ્યું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૭૦.

કૌરવ પક્ષના ઘણા વીરો મરણ પામ્યા હતા,

અને ભીમસેન કૌરવ સૈન્યમાં ઘૂમતો હતો તેવામાં દુઃશાસન તેના પર ધસી આવ્યો. તેનું અને આનું ઘોર યુદ્ધ આરંભાયું; એક બીજા પર ઘા કરતાં કરતાં આણે દુઃશાસનને ગદાનો પ્રહાર કરી ભોંય પાડ્યો ને માથા પર લાતો મારતાં તેના શરીર પર પોતાના પ્રચંડ પગ મૂકી તેને ચગદી નાખી પૂછવા લાગ્યો કે દુઃશાસન, રાજસૂય યજ્ઞમાં અભિષિક્ત થયેલા દ્રૌપદીના કેશને કયા હાથે ઝાલી તું તેને સભામાં લાવ્યો હતો ? અરે, તે રજસ્વલા હતી છતાં તેં એને સ્પર્શ પણ કર્યો કે ? ઠીક. પણ હું હવે તને પૂછું છું કે તેનાં વસ્ત્ર ખેંચી કાઢવાને કયો હાથ આગળ કર્યો હતો ? આટલું તેને પૂછી દુર્યોધન, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા ઇત્યાદિ વીરો તરફ ક્રોધભરી દૃષ્ટિ કરી તેમને કહેવા લાગ્યો કે મારી કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આને હું તમારા સર્વની સમક્ષ મારી તેનું લોહી પીઉં છું. તમારા કોઈનામાં સામર્થ્ય હોય તો એને છોડાવો. આટલું બોલી પુનઃ દુઃશાસનને કહેવા લાગ્યો કે, કેમ રે, અમે વનમાં જતી વખતે અમને ખીજવવા સારુ "ગાય, ગાય" એમ બોલનારો તું જ કે ? આ સાંભળી દુઃશાસન મરણાકુળ અવસ્થામાં હતો તોપણ તેણે પોતાનો ડાબો હાથ આગળ ધર્યો ને ભીમ પ્રતિ કહેવા લાગ્યો કે, સ્ત્રીઓનાં પીન પયોધર મર્દન કરનાર અને સહસ્રાવધિ ગાયોનું બ્રાહ્મણોને દાન કરનાર ગજ શુંડ સરખો હાથ તે આ જ ! આ જ હાથે દ્રૌપદીના કેશ ખેંચ્યા હતા અને તેને સભામાં ઘસડી આણી તેનાં વસ્ત્ર ખેંચ્યાં હતાં ! આ બોલ સાંભળતાં જ ભીમે તત્કાળ તેનો હાથ શરીરથી ખેંચી, ઉખાડી નાખી જુદો કરી નાખ્યો અને અંજલિ કરી લોહી લઈ પીધું. આથી દુઃશાસન મૃત્યુ પામ્યો. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૮૩. • પછી આનું અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ થયું તેમાં એણે દુર્યોધનને માર્યો. (૨. દુર્યોધન શબ્દ જુઓ.)

સંપૂર્ણ કૌરવો મરણ પામ્યા અને યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો એટલે એમણે અશ્વમેધ કરવાનો વિચાર કર્યો; તે માટે આણે શ્યામકર્ણ ઘોડો આણ્યો અને યુધિષ્ઠિર પાસે યજ્ઞનો આરંભ કરાવ્યો. (૩. યૌવનાશ્વ શબ્દ જુઓ.)

ભીમસેનનું શરીર ભવ્ય અને અંગની કાંતિ તપ્તસુવર્ણના જેવી ગૌર વર્ણની હતી. / ભા૨૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨૬, શ્લો. ૬. • તેને દ્રૌપદીથી સુતસોમ હિડિંબાથી ઘટોત્કચ, કાશીરાજસુતા જલન્ધરાથી સર્વગત અને કાલી નામની એક સ્ત્રી તેને હતી તેનાથી સર્વગ અથવા સર્વગત એમ પુત્રો હતા. યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાભિષેક થયા પછી આ યુવરાજ થયો હતો. પછી કૃષ્ણ નિજધામ ગયાના સમાચાર સાંભળી, યુધિષ્ઠિર મહાપ્રસ્થાન કરવા નીકળ્યા ત્યારે આ પણ તેમની સંગે નીકળ્યો અને રસ્તામાં દેહ પડવાથી સ્વર્ગે ગયો. / ભા૨૦ સ્વર્ગારોહણ૦ અ૦ ૩

ભીમસેન (૨) સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન અભિમન્યુ પુત્ર પરીક્ષિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર અને જન્મેજયનો ભાઈ

ભીમસેન (૩) દૈવગંધર્વ / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૨.

ભીમસેન (૪) સોમવંશી અનશુષના પુત્ર પરીક્ષિતનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સુકુમારી. એના પુત્રનું નામ પરિશ્રવા હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૫.

ભીમા ભારતવર્ષીય નદી. તે સહ્યાદ્રિ પાસેથી નીકળેલી છે. ભીમરથી તે જ. /ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૨.

ભીમાશંકર ભીમા નદી જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાં આવેલું શંકર ભગવાનનું લિંગવિશેષ. બાર જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક.

ભીમેશ્વર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ભીષણ અષ્ટ ભૈરવમાંનો એક.

ભીષણ (૨) બકાસુરનો પુત્ર. પાંડવોના અશ્વમેધનો શ્યામકર્ણ અશ્વ ફરતાં ફરતાં આના નગર સમીપ આવી પહોંચ્યો હતો. તેને મેદોહા પુરોહિતનો અનુમતિથી તેણે પકડ્યો, કારણ કે ભીમે તેના પિતાને માર્યો હતો તે વાત તેના ધ્યાનમાં હતી. પછી અર્જુન અને એનું યુદ્ધ થયું, તેમાં અર્જુને એને માર્યો. / જૈમિ૦ અશ્વમેધ અ૦ ૨૨

ભીષ્મ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢના કુરુપુત્ર જહ્નુરાજાના વંશના શંતનુ રાજાથી ગંગાને ઉદરે

જન્મેલા આઠ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો. તે દ્યુઃ નામના વસુનો અંશ હતો. /ભા૨૦ આ૦ ૧૦૬–૧૫૦એના આઠ મોટા ભાઈઓ મરી ગયા અને આ શી રીતે બચ્યો તેનું વૃત્તાંત આમ છે. પૂર્વે અષ્ટ વસુઓને વસિષ્ઠનો શાપ થયો હતો કે તમારો મૃત્યુલોકમાં જન્મ થશે; તે ઉપરથી તેમણે ગંગાની પ્રાર્થના કરી કે તને પણ પૃથ્વી પર જન્મ ધારણ કરવાનો શાપ છે, તો અમે તારે પેટે જન્મ લઈશું. પરંતુ તું અમને જન્મતાંની સાથે જ પાણીમાં ડુબાડતી જજે, એટલે અમને સત્વર પૂર્વ યોનિમાં આવવું સુગમ પડશે. આ ગંગાએ માન્ય કર્યું. પછી તે શંતનુની સ્ત્રી થઈ. શંતનુ સાથે તેણે એવી શરત કરી હતી કે હું જે કાંઈ કરું તે તારે માન્ય હોવું જોઈશે. જે દિવસે તારાથી એમ નહિ થઈ શકે તે ક્ષણે હું તને તત્કાળ મૂકી ચાલી જઈશ. શંતનુ તથાસ્તુ કહી તેને વર્યો. એક પછી એક તેને સાત પુત્ર થયા તે તેણે પાણીમાં ડુબાડયા. આઠમો પુત્ર આ થયો; આને પણ ડુબાડવા તે ચાલી; ત્યારે શંતનુએ કહ્યું કે તેં સાત પુત્રોને ડુબાડયા, પરંતુ મેં તને કશું યે કહ્યું નથી. ત્યારે હવે આ એક પુત્ર તો રહેવા દે. આ ઉપરથી ગંગાએ તથાસ્તુ કહી, કરેલી શરતનું તેને સ્મરણ કરાવ્યું અને કહ્યું કે આ પુત્ર મોટો થાય ત્યાં સુધી તેને મારી પાસે રહેવા દે; મોટો થશે એટલે હું તને આણી આપીશ. આટલું કહી તે પુત્ર સહિત અંતર્ધાન થઈ / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૦

કેટલેક કાળે આ પુત્ર – ભીષ્મ થોડો મોટો થતાં જ, ગંગાએ એને વસિષ્ઠ ઋષિ પાસે વેદાધ્યયન માટે લાવીને મૂક્યો; તે પૂર્ણ થયા પછી ધનુર્વેદ શીખવા માટે જમદગ્ન્ય રામ પાસે તેને લઈ ગઈ. તે વેળાએ તેમણે કહ્યું કે ક્ષત્રિયોને ધનુર્વેદ ન શીખવવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે; માટે તું આને પાછો લઈ જા. પરંતુ ગંગાએ પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે મારી ખાતર આપે આને વિદ્યા શીખવવી જ જોઈએ. આ ઉપરથી ગંગાને માનભંગ ન કરવાના વિચારથી રામે આને તે વિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે શીખવી. તે વિદ્યા પણ આ પૂર્ણ શીખ્યો જોઈ, ગંગાએ તેને લાવીને શંતનુને સ્વાધીન કર્યો અને પોતે અંતર્ધાન થઈ. આ ગંગાને પેટે જન્મેલો હોવાથી તેને ગાંગેય કહેતા. બ્રહ્મચર્યવ્રતના પ્રભાવ વડે એ દેવ સરખો દેદીપ્યમાન્ દેખાતો તેથી તેને દેવવ્રત પણ કહેતા.

પૂર્વે ગંગા અંતર્ધાન થઈ ત્યારથી જ શંતનુ વિરહથી પીડાતો હતો, તેમાં આને લાવીને આપ્યા પછી પુનઃ અંતર્ધાન થઈ તેથી તેનો વિરહ બહુ વધી પડયો. પરંતુ નિરુપાયે મન વારી રાખતાં એકદા નદી તીરે ફરતાં ફરતાં તેણે એક સુંદર ને તરુણ કન્યા જોઈ. આથી શંતનુ કામાધીન થઈ તું મારી સ્ત્રી થા એવું તે કન્યાને કહેવા લાગ્યો. હું ધીવરની કન્યા છું, મારા પિતાને પૂછી જુઓ, એવું તેણે કહેવાથી શંતનુએ પ્રથમ તે કોની કન્યા છે તેની તલાસ કરાવી. તે ક્ષત્રિય કન્યા છે એવો પૂર્ણ નિશ્ચય થતાં તેણે ધીવરને પૂછ્યું. ધીવરે પણ આ કન્યા તેને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ઇત્યાદિ વાસ્તવિક વૃત્તાંત કહી શંતનુને કહ્યું કે તારે પ્રથમ સ્ત્રીનો પુત્ર છે, તે મોટો શૂર હોઈ, યૌવરાજ્ય તે જ સંભાળે છે; તો આ કન્યાને તારાથી થયેલા પુત્રને રાજ્યપ્રાપ્તિનો ઉપાય શો, તેનો વિચાર કરી મને કહે. જો આના પુત્રને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય જ એવું હશે તો એ કન્યા હું તને દઈશ.

શંતનુ ધીવરનાં આવાં વચનો સાંભળી નિરાશ થઈ ઘેર આવ્યો; પરંતુ તે દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતો ચાલ્યો. આવું જોઈ ભીષ્મે એક બે વખત તેનું કારણ તેને પૂછ્યું; પરંતુ પુત્રને આ શી રીતે કહેવાય, એવી લજ્જા આવવાથી તેણે તેને કાંઈ કહ્યું નહીં. છેવટે આ ગુહ્ય વાતની ખબર પડતાં પડતાં ભીષ્મને કાને આવતાં જ તે ધીવર પાસે ગયો, ને તેને કહેવા લાગ્યો કે આ તારી કન્યા, મારો ભય ન રાખતાં, મારા પિતાને આપ; એને પુત્ર થશે તેને હું રાજ્ય પર બેસાડી ને હું આજીવન બ્રહ્મચારી રહીશ. આ ઉપરથી ધીવરે તે સત્યવતી નામની કન્યા શંતનુને આપી; ને તેથી ભીષ્મ પર પ્રસન્ન થઈ શંતનુએ તું ઇચ્છામરણી થઈશ એવું વરદાન આપ્યું.

શંતનુએ ઘણા કાળ પર્યંત સત્યવતીનો ઉપભોગ કર્યો ને તેને સત્યવતીની કૂખે ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય એવા બે પુત્ર પણ થયા. તે થોડા મોટા થયા એટલામાં શંતનુ રાજા સ્વર્ગવાસી થયો. તે વેળા ભીષ્મે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ચિત્રાંગદને ગાદી પર બેસાડી પોતે સર્વ રાજ્ય સંભાળતો હતો. આ ચિત્રાંગદ ચિત્રાંગદ નામના ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ કરતાં તેને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૧ • આથી ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યને ગાદી પર બેસાડ્યો; અને સ્વયંવરમાંની હરણ કરી આણેલી કાશી રાજાની ત્રણ કન્યાઓમાંથી અંબા પાછી ગઈ એટલે અંબિકા અને અંબાલિકા એ બન્નેને તેની સાથે પરણાવી. (અંબા પાછી ગઈ તે વૃત્તાંત સારુ પાંચમો અંબા શબ્દ જુઓ.)

વિચિત્રવીર્ય, ભીષ્મની અનુમતી લઈ ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરતો હતો. તેની બન્ને સ્ત્રીઓ તરુણ, સુંદર અને પતિને સાનુકૂળ હોવાથી અલ્પ વયમાં જ તેને રાજયક્ષ્મા નામનો રોગ થયો. અને સંતતિ વગર તેનું મૃત્યુ થયું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૨ • તેની સ્ત્રીઓ અને માતાને અનિવાર શોક થયો. પરંતુ દૈવગતી આગળ ઉપાય નથી સમજી સત્યવતી એ શોક આવર્યો, ને ભીષ્મને કહેવા લાગી કે આ બન્નેની કૂખે તું પ્રજા ઉત્પન્ન કર. પરંતુ એણે એક જ ઉત્તર આપ્યો કે મારી પ્રતિજ્ઞા હું તોડનાર નથી ને તું પણ મને એવી આજ્ઞા કરીશ નહિ. આથી તેને વિચાર આવ્યો કે હવે કરવું શું ? એટલામાં પોતાને કૌમારદશામાં થયેલા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન પુત્રનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે ઉપરથી તે તત્કાળ ત્યાં પ્રકટ થયા. તેને સર્વ વૃત્તાંત સંભળાવી તે કહેવા લાગી કે આ બન્નેની કૂખે તું પ્રજા નિર્વાણ કર. તે સાંભળી તથાસ્તુ કહી એ એ બન્નેની કૂખે બે પુત્ર તેણે નિર્માણ કર્યા. તે જ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એવા નામથી વિખ્યાત છે. દાસીને પેટે એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તે વિદુર પણ પ્રસિદ્ધ જ છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ બન્ને મોટા થયા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર જન્માંધ હોવાથી ભીષ્મે પાંડુને રાજ્ય પર બેસાડ્યો, અને ગાંધાર દેશાધિપતિ સુબળ રાજાની કન્યા ગાંધારીને ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી કરી આપી. અને પાંડુને એક કુંતિભોજ રાજાની કન્યા કુંતી (પૃથા) અને બીજી મદ્રદેશાધિપતિની કન્યા માદ્રી એવી બે સ્ત્રીઓ કરી આપી. તેમાંથી ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો અને એક પુત્રી થઈ, અને પાંડુને યુધિષ્ઠિરાદિ પાંચ પુત્રો થયા. પછી કાંઈક કાળે પાંડુ મરણ પામવાથી, મુખ્ય રાજાને ઠેકાણે ભીષ્મે ધૃતરાષ્ટ્રને જ સ્થાપ્યો, અને ધાર્તરાષ્ટ્ર અને પાંડવોને વિદ્યાદિમાં પ્રવીણ કરી. યુધિષ્ઠિર તેને ઉત્તમ જણાયાથી તેને યૌવરાજ્ય આપી પોતે સ્વસ્થ બેઠો.

આ પ્રમાણે ભીષ્મે યથાસ્થિત સર્વ વ્યવસ્થા કરી, છતાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર એક એકથી અધિક દુષ્ટ નીકળવાથી તે પાંડવોનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા. તે એવી રીતે કે તેમણે ભીમને વિષ ખવડાવી પાણીમાં ડુબાડ્યો. તેમાંથી તે બચ્યો જોઈને તે સર્વને લાક્ષાગૃહમાં બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેમાંથી પણ બચ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે તે લોકોને અડધું રાજ્ય આપી ખાંડવપ્રસ્થમાં રાખ્યા હતા ત્યાં તેમણે સ્વપરાક્રમે મેળવેલી સંપત્તિ રાજ્ય સહિત દ્યૂતને મિષે હરણ કરી લઈ તેમને વનમાં કાઢ્યાં. દ્રૌપદીને પણ અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપ્યો. તે પ્રસંગે ભીષ્મે એમને ઘણો ઉપદેશ આપ્યો પણ તેમણે તે કાને જ ન ધર્યો. આમાં એટલું જ કે ભીષ્મ સમર્થ હોઈને તેણે દુષ્ટોને અટકાવવા જોઈતા હતા, તે તેણે ન કર્યું. એ ઉપરથી વૃદ્ધપણાને લીધે તેની બુદ્ધિમાં જરૂર કાંઈ વિકાર થયો હશે, એવું જણાય છે અને આગળ આવતી વાત ઉપરથી એ અનુમાન દૃઢ થાય છે.

અરણ્યવાસ પૂરો થયા પછી પાંડવો અજ્ઞાતવાસમાં હતા તે વખતે દુર્યોધન ઉત્તર તરફ મત્સ્યદેશ પર ચડ્યો, તે વેળા આવા ક્ષુલ્લક કાર્ય માટે ભીષ્મ તેની સાથે શું કરવા ગયો ? હું આવતો નથી એવું કહ્યું હોત તો દુર્યોધન એને શું કરનાર હતો ? વારુ. એના જવાથી પાંડવોને અનાયાસ લાભ

થયો. એવી રીતે કે પાંડવો અજ્ઞાતવાસના સાત મહિના ગયા અને પાંચ જવાના બાકી છે એમ સમજતા હતા, અને દુર્યોધન પણ તેમજ સમજતો હતો, તે એમણે (ભીષ્મે) વાત કરતાં બાર વર્ષમાં પાંચ અધિક માસ આવ્યા તેથી તેમનું અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ પૂરું થયું. આવું દુર્યોધનને કહી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. આ વાત પાંડવોએ જાણ્યાથી તેઓ ઉતાવળે પ્રગટ થયા.

પછી પાંડવોએ સામો પ્રચાર કરી કૌરવો પાસેથી અર્ધું રાજ્ય પાછું માગ્યું. પણ તે તેમને ન મળવા થી યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. તે વેળાએ દુર્યોધને ભીષ્મને પોતાની સેનાનું સૈનાપત્ય આપ્યું. તેણે યુદ્ધ ઘણી નીતિથી કર્યું હતું. તેના નિયમો આવા હતા કે, રથીએ રથી સાથે, પદાતીએ પદાતી સાથે અને મહારથીએ મહારથી સાથે જ યુદ્ધ કરવું; એક સામે અનેકોએ શસ્ત્ર લેવાં નહિ; મૂર્ચ્છા પામેલા શરણાગત, અસાવધ અને પલાયન કરતા દુશ્મન ઉપર કોઈએ પણ શસ્ત્ર ચલાવવું નહિ; સાયંકાળ થતાં જ ઉભય પક્ષના સેનાધિપતિઓએ પોતપોતાનાં લશ્કરો યુદ્ધસ્થાનમાંથી છાવણીમાં લઈ જઈ બધા પાસેથી શસ્ત્ર મુકાવી દેવડાવવાં અને શસ્ત્ર મૂકયા પછીથી તે સૂર્યોદય થતાં સુધીમાં પરસ્પર સૈનિકોએ એકબીજાની સાથે મિત્રભાવે ભેટવું અને બોલવું- આ પ્રમાણે એણે દસ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું. તે દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ત્યારથી નિયમો ન જણાવાથી પાછળથી સંકુલ યુદ્ધ ચાલવા માંડયું. સંકુલ યુદ્ધ એટલે મિશ્રયુદ્ધ સમજવું.

પ્રત્યેક દિવસ દસ સહસ્ર રથી મારવા. આ નિયમ પ્રમાણે, ભીષ્મને યુદ્ધ કરતાં નવ દિવસ થઈ ગયા જોઈને દુર્યોધન તેમના તંબુએ આવી કહેવા લાગ્યો કે તમે મન મૂકી યુદ્ધ કરતા નથી. તે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે જો કાલે સવારે શિખંડી મારી સામે નહિ આવે તો હું પૃથ્વી નિષ્પાંડવી કરીશ. તે ઉપરથી દુર્યોધને શિખંડીનો ઇતિહાસ પૂછયો. તે તેમણે સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી દુર્યોધન વિદાય થયો. આ સમાચાર સાંભળી પાંડવો ઘણા ગભરાયા, અને યુધિષ્ઠિર પોતાના તંબુએથી નીકળી મધ્યરાત્રે ભીષ્મ પાસે આવ્યો અને પાંડવોના બચવાને ઉપાય શો એમ પૂછવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાળે શિખંડી આગળ કરી અર્જુને મારી સાથે યુદ્ધ કરવું, એટલે તમે બચશો એવું તેણે કહ્યું. બીજે દિવસે તે જ પ્રમાણે અર્જુને કરી તેમનું સર્વ અંગ બાણ વડે ભેદી કાઢયું. આથી તે નિંદ્રા લેતા હોય તેમ બાણશય્યા પર સૂતા.

તે જે ક્ષણે યુદ્ધમાં પડયા તે જ ક્ષણે તેમના પ્રાણ નીકળી ગયા હોત, પરંતુ તે સમય દક્ષિણાયન હતું તેથી, અને તું ઇચ્છામરણી થઈશ એવું પિતાનું વરદાન હોવાથી, ઉત્તરાયન થતાં સુધી તેમણે પ્રાણ ધારણ રાખ્યો. ભીષ્મને પડયા જોઈને ઉભય પાંડવ–કૌરવો તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. દુર્યોધન પણ શાસ્ત્રવૈદ્યને સાથે લઈ ત્યાં આવ્યો, પરંતુ ભીષ્મે કહ્યું કે મને કોઈ સ્પર્શ કરશો નહિ. આમ ને આમ પડી રહેવા દો. એટલામાં અર્જુને જોયું કે તે પડયા હોવાથી તેમનું મસ્તક અવ્યવસ્થિત લબડે છે તે ઠીક કરવું જોઈએ. એમ કહી તેણે ત્રણ બાણ એવી યુક્તિથી તેમના મસ્તક આગળ માર્યાં કે જેમ ઓશિકા ઉપર માથું મૂકી સૂઈ ગયા હોય એવું સુખ એમને થયું. થોડીવારે એમણે પાણી માગ્યું એટલે દુર્યોધન જળપાત્ર લઈ આગળ આવ્યો. ભીષ્મે તેનો તિરસ્કાર કરતાં, અર્જુન ભૂમિમાં બાણ મારી પાતાળ ગંગાનો ઓધ કાઢી તેની ધારા એમના મુખમાં જાય એવું કર્યું. આથી એમના સંતોષની પરાકાષ્ઠા થઈ.

ભીષ્મના બાણશય્યા પર સૂતા પછી આઠ દિવસે કૌરવ–પાંડવના યુદ્ધનું છેવટ આવ્યું. કૌરવોની ઉત્તરક્રિયા યુધિષ્ઠિરે કરી, અને યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક પણ થયો. પરંતુ જ્ઞાતિવધને લીધે યુધિષ્ઠિરના અંતઃકરણના ખેદનું નિવારણ કૃષ્ણ પણ કરી ન શકયા. તેથી કૃષ્ણ તેને ભીષ્મ પાસે લઈ ગયા. તે કાળે ભીષ્મ પાસે આવેલા બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિઓનો મોટો સમાજ ભેગો થયો હતો. તેમણે યુધિષ્ઠિરનું શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વ

દ્વારા સમાધાન કરી, તેને વિદાય કર્યો. ઉત્તરાયન થતાં જ સર્વ સમાજના દેખતાં, પરમેશ્વર સ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કરી ભીષ્મે દેહનો ત્યાગ કર્યો. મરણકાળે તેનું વય કેટલું હશે તે સંબંધી ભારતમાં કશું પ્રમાણ મળતું નથી. પરંતુ દ્રોણાચાર્યથી તેમનું વય બમણાથી અધિક હશે એમ જણાય છે. ભીષ્મ ગુણોમાં અતિ ઉત્તમ હતો. તેણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કદી પણ ચળી નથી. એના બ્રહ્મચર્યની ઉપમા તે પોતે જ, એમ કહીએ તો જ શોભે. ધનુર્વેદમાં તેની પ્રવીણતા અતિશય હોઈ સ્ત્રીઓ સામે શસ્ત્ર લેવાં નહિ એવો એણે કરેલો નિયમ તેણે મરણ પર્યંત તોડ્યો નહિ. અંબા શિખંડી હોઈ પુરુષત્વ પામી તો પણ તેણે તેની સામે શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં નહિ, એ એના નિયમનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. તેને શ્રુત્યર્થ સ્મૃત્યર્થ વિષયનું જ્ઞાન અગાધ હોઈ તેનું વક્તૃત્વ પણ એટલું મનોરંજક હતું કે તે સાંભળવા મોટા મોટા ઋષિઓ તેની સમીપ આવતા. અનુશાસન પર્વનું વક્તૃત્વ ચાલતું હતું તેવામાં એક વખત તેને મૂર્ચ્છા આવવાથી તે પૂરું કરવા તેણે કૃષ્ણને કહ્યું, તે ઉપરથી તે કાળમાં વક્તૃત્વમાં તેની સામે બરોબરી કરનાર કૃષ્ણ ગણાયો, એટલે તેનું વક્તૃત્વ મનોરંજક હશે એવું જણાય છે. સારાંશ કે આટલા ગુણો એનામાં અમૂલ્ય હતા, તે જ પ્રમાણે સર્વગુણોમાં મુકુટમણિ જે પરમેશ્વરમાં નિષ્ઠા તે પણ તેનામાં તેવી જ હતી.

ભીષ્મક વિદર્ભ દેશનો રાજા. એની રાજધાની કુંડિનપુર. એને રુક્મિ, રુક્મરથ, રુક્મબાહુ રુક્મકેશ અને રુક્મમાલી એવા પાંચ પુત્ર અને રુક્મણી નામની એક કન્યા હતી. કૃષ્ણ તેને પરણ્યા હતા. (રુક્મિણી શબ્દ જુઓ.) આ ભીષ્મકનું હિરણ્યરોમા એવું બીજું નામ પણ હતું. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૫૧.

ભીષ્મક (૨) ભોજકોટ નગરીનો રાજા. એણે દક્ષિણ દિશા જીતવા નીકળેલા સહદેવ સાથે બે દિવસ પર્યંત જબરું યુદ્ધ કર્યું હતું. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

ભીષ્મસૂ ભીષ્મને જન્મ આપ્યા ઉપરથી ગંગાનું પડેલું નામ.

ભુજકેશ ભારત યુદ્ધમાંનો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ભુજાતપુર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ભુજ્યુ એક બ્રહ્મર્ષિ. એનું લાહ્યાયની એવું બીજું નામ પણ હતું.

ભુમન્યુ એક ગંધર્વ.

ભુમન્યુ (૨) સોમવંશી જન્મેજયના ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧–૧–૪૭.

ભુમન્યુ (૩) શકુન્તલાના પુત્ર ભરતનો પુત્ર. સુવર્ણા એની સ્ત્રી હતી. સુહોત્ર એનો પુત્ર હતો. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૩૫. • સુવર્ણાનું બીજું નામ પુષ્કરિણી હતું. / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧–૧૩. • દ્વિવિરથ, સુહોત્ર, સુહોતા, સુહવિ, સુયજુ અને ઋચીક એ છ પુત્રો હતા. / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧–૧૨. • આ ભુમન્યુ ભરદ્વાજનો રૂપાન્તર એટલે અંશાવતાર હોઈ તેનું નામાન્તર વિતથ હતું. / ભાગ૦ ૯–૨૦.

ભુવન એક બ્રહ્મર્ષિ

ભુવન (૨) બાર ભાર્ગવદેવોમાંનો એક.

ભુવમન્યુ મન્યુ શબ્દ જુઓ.

ભુશુંડી ગોકૃષ્ણ / ભાગ૦ ૬–૧૦–૨૩.

ભૂત ભૃગુપુત્ર, એક બ્રહ્મર્ષિ.

ભૂત (૨) વસુદેવથી પૌરવીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ભૂતકર્તા અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૪૪

ભૂતકર્મા દુર્યોધન પક્ષનો સભાપતિ નામનો ભારતી યુદ્ધમાંનો રાજા. એને શતાનીકે માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૨૫–૨૩.

ભૂતકેતુ દક્ષસાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક.

ભૂતજ્યોતિ સૂર્યવંશી નૃગ રાજાનો પૌત્ર. એનો પુત્ર વસુ.

ભૂતધામા પૂર્વ ઇંદ્રમાંનો એક.

ભૂતનંદ કલિયુગમાં કિલકિલા નગરીમાં થએલો રાજા વિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૨.

ભૂતપતિ વિવર્તોપાદાન રૂપે પંચમહાભૂતના આધાર એવા જે શિવ, તે.

ભૂતપતિ (૨) ભૂત, પ્રેત, પિશાચ ઇત્યાદિના અધિપતિ રુદ્ર.

ભૂતરય રૈવત મન્વન્તરનો દેવવિશેષ.

ભૂતશર્મા દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રો૦ ૨૦–૭.

ભૂતસંતાપન હિરણ્યાક્ષના પુત્રોમાંનો એક.

ભૂતિ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

ભૂપતિ અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૪–૧.

ભૂમા પ્રિયવત વંશના ઋષભદેવ કુલોત્પન્ન પ્રતિહર્તા રાજાથી સ્તુતિને થયેલા બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. આને ઋષિકુલ્યાથી ઉદ્‌ગીથ અને પ્રસ્તાવ એવા બે પુત્ર થયા હતા.

ભૂમિજય વિરાટપુત્ર ઉત્તરનું બીજું નામ.

ભૂમિજય (૨) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ભૂમિત્ર કલિયુગમાંના કણ્વરાજ વંશના વસુદેવનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નારાયણ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૦.

ભૂમિની અજમીઢની ચાર સ્ત્રીઓમાંના એક.

ભૂમિપાલ દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ભૂમિપાલ (૨) ભારત યુદ્ધમાંનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૪.

ભૂર્યાસ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ભૂરસિ અંગિરા કુળનો બ્રહ્મર્ષિવિશેષ.

ભૂરિ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન પુરુરાજાના વંશના અજમીઢથી થયેલા કુરુપુત્ર જહ્નુરાજાના કુલમાં જન્મેલા બાલ્હીક રાજાનો પૌત્ર અને સોમદત્ત રાજાના પુત્રોમાંનો મોટો. એને ભૂરિશ્રવા અને શળ નામના બે ભાઈ હતા. આ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે હતો અને રાત્રિ યુદ્ધમાં સાત્યકિએ તેને માર્યો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૬૬; આ૦ ૨૦૧–૧૫ ભાગ૦ ૯–૨૨.

ભૂરિતેજા પાંડવ પક્ષનો રાજા / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૪.

ભૂરિબળ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમસેને માર્યો હતો / ભાર૦ શ૦ ૨૫–૫.

ભૂરિદ્યુમ્ન એક રાજપુત્ર (કૃશતનુ શબ્દ જુઓ.) વીરદ્યુમ્નનો પુત્ર / ભાર૦ શાં૦ ૧૨૭–૧૪, અને સ૦ ૮–૧૯.

ભૂરિદ્યુમ્ન (૨) એક ઋષિ / ભાર૦ ઉ૦ ૮૨–૨૧.

ભૂરિશ્રવા શુક્રાચાર્યને પીવરીથી થએલો પુત્ર.

ભૂરિશ્રવા (૨) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન પુરુરાજાના વંશના બાલ્હીક રાજાનો પૌત્ર અને સોમદત્તના ચાર પુત્રોમાંનો એક. દુર્યોધન સાથે અત્યંત સ્નેહભાવ હોવાથી આ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો. એણે સાત્યકિના દસ પુત્ર માર્યા અને તેને પણ યુદ્ધમાં જર્જર કરી નાંખ્યો, તેને વાળથી પકડ્યો અને જેવું મસ્તક છેદે છે એવામાં કૃષ્ણની આણેથી તેના ઉપર નજર પડવાથી તેણે અર્જુનને સૂચના કરી. અર્જુને ત્યાંથી જ એવું એક બાણ છોડ્યું કે તે બાણથી તેનો હાથ ખડ્ગ સહિત શરીરથી જુદો થઈ બાજુએ પડ્યો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૪૨. • હાથ કપાઈ પડવાથી વિહ્વળ થયેલો તે કાષ્ઠશય્યા કરી પ્રાણોત્ક્રમણના ઉદ્દેશથી તેના પર બેઠો હતો તેવામાં સાત્યકિ શુદ્ધિમાં આવવાથી ખડ્ગ લઈ એની સમીપ આવ્યો. તે વેળા એ બે વચ્ચે ઘણી બોલાચાલી થઈ ને છેવટે સાત્યકિએ આને મારી નાખ્યો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૪૨.

ભૂરિશ્રુત (એકડાની સંજ્ઞાવાળો ભૂરિશ્રવા શબ્દ જુઓ.)

ભૂરિશ્રોણ વૈવસ્વત મનુના પૌત્ર શર્યાતિ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

ભૂરિશ્રોણ (૨) હવે પછી થનારા બ્રહ્મસાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ભૂલિંગશકુનિ એક જાતનાં પક્ષી જેની બોલીમાં "માસાહસ" એવો ધ્વનિ સંભળાય છે અને જે સિંહના દાંતનો વચમાં ભરાઈ રહેલો બોરાક વીણી ખાય છે. / ભાર૦ સ૦ ૬૭–૨૮.

ભૃગુ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મમાનસપુત્રોમાંનો એક. એ તેમની ત્વચામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. કર્દમ પ્રજાપતિની કન્યા ખ્યાતિ એની સ્ત્રી હતી. આની કૂખે એને ધાતા, વિધાતા, કવિ અને સોમપ નામના પિતર પુત્ર થયા હતા; અને શ્રી–લક્ષ્મી–નામની એક કન્યા થઈ હતી, જે એણે વિષ્ણુને આપી હતી. આ ઉપરથી લક્ષ્મીનું નામ ભાર્ગવી

પડયું છે. આ ઉપરથી કોઈ એવી કલ્પના કરે કે બ્રહ્મદેવના પ્રત્યેક કલ્પને અંતે ભૃગુ ઉત્પન્ન થઈ, તેને જે શ્રી નામે કન્યા થાય તે વિષ્ણુને આપતો હશે ? પરંતુ એમ સમજવાનું નથી. બ્રહ્મદેવ પ્રથમ જે કાળે દેહ ધારણ કરી ઉત્પન્ન થયા તે વેળાએ જ વિષ્ણુ અને શિવ પણ સ્વેચ્છાએ કરીને દેહ ધારણ કરી નિત્યમુક્ત સ્થિતિએ ઉત્પન્ન થયા. તે વખતે બ્રહ્મદેવે જે માનસપુત્ર નિર્માણ કર્યા તેમાંથી ભૃગુએ અને દક્ષે, શ્રી અને સતી નામની પોતપોતાની કન્યાઓ ક્રમે કરીને વિષ્ણુ અને શિવના વિભૂતિરૂપ બન્ને અવતારને એક વાર આપી. આવું દરેક કલ્પમાં થાય છે એ કેવળ ગૌરવ વધારવાના હેતુથી લખાયું હોવું જોઈએ. વસ્તુતઃ એવું વારંવાર બનતું નથી.

ચાલુ શ્વેતવારાહ કલ્પમાંના, પ્રસ્તુત ચાલતા વૈવસ્વત મન્વંતરમાં યદ્યપિ મરીચ્યાદિ મહર્ષિ મહાદેવના શાપથી મરણ પામેલા તેમને બ્રહ્મદેવે પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યા છે. તોપણ આવું વારંવાર થાય જ અથવા થશે એવું કદી માનવું નહિ / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૪૧–૪૫.● એની ભાર્યા, શુક્રની માતા વિષ્ણુએ વધ કર્યો હતો. /દેવી ભાગ૦ ૪–૧૧; ભાગ૦ સ્કં. ૪, અ. ૧; વિષ્ણુ૦ ૧–૧૦.

ભૃગુ (૨) ચાક્ષુસ મન્વન્તર માંહ્યલા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક ઋષિ.

ભૃગુ (૩) પૂર્વના બ્રહ્મમાનસપુત્ર મહાદેવના શાપથી મરણ પામેલા હોવાથી મન્વન્તરને આરંભે બ્રહ્મદેવે તેમને પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યા તેમાં આ, વરુણના યજ્ઞમાં અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો અને વરુણે એને પોતાના પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો, તેથી એ વારુણિ–ભૃગુ એ નામથી વિશેષ પ્રખ્યાત છે (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ). / ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૮૫.● આ ભૃગુને અહીંયા પુલોમા નામની સ્ત્રી હતી. આનાથી તેની કૂખે પ્રથમ બાર દેવ ઉત્પન્ન થઈ, પછી સાત ઋષિ નિર્માણ થયા. તેમનાં નામ આ પ્રમાણેઃ ભુવન ભૌવનસુજન, સુજન્ય, શુચિ, કતુ, મુર્ધા, ત્યાજ્ય, વસુદ, પ્રભવ, અવ્યય અને દક્ષ. ઋષિનાં નામ : ચ્યવન, વજ્રશીર્ષ, શુશિ, ઔર્વ, શુક્ર, વરેણ્ય અથવા વિભુ, અને સવન / ભા૨૦ અનુશા૦ અ૦ ૮૫, શ્લો૦ ૧૨૧–૧૨૯.● આ ભૃગુ પ્રતિ ભાદ્રપદ માસના સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે (૧. નભસ્ય શબ્દ જુઓ.)

આ ભૃગુના કુળમાં કેવલ ભૃગુ અને જમદગ્ન્ય-ભૃગુ એવી બે વંશમાલિકા છે. તેમાં કેવલભૃગુમાં અર્ષ્ટિષેણુ, યસ્ક, મિત્રયુ, વૈન્ય અને શુનક એવા પાંચ ભેદ અને જમદગ્ન્ય ભૃગુમાં વત્સ અને વિદ એવા બે મળી, કુલ સાત ભેદ છે. તેમાં અર્ષ્ટિષેણુ કુલોત્પન્ન ભૃગુદાસ, અમાર્ગપથ, આમ્બાયનિ, કટાયનિ આપસ્તંબિ, બિલ્વિ, નૈકશિ કપિ, બીજો અર્ષ્ટિષેણુ, ગાર્દભિ, કાર્દમાયનિ, અને આશ્વલાયનિ, એ સર્વ ઋષિઓ ભાર્ગવ, ચ્યાવન, આપ્નવાન, આર્ષ્ટિષેણુ, અને અનૂપ અથવા રૂપી એવા પાંચ, કિંવા ભાર્ગવ, આર્ષ્ટિષેણુ અને અનૂપ એવાં ત્રણ પ્રવરના છે. યસ્કકુલોત્પન્ન, ભાર્ગવ, વૈતહવ્ય અને સાવેતસ એવા ત્રણ પ્રવરના છે. મિત્રયુકુલોત્પન્ન યસ્કવીતહવ્ય, બીજો મથિત, દમ, જૈવંત્યાયનિ, મૌજ, પિલિ, ચલિ, ભાગિલ, ભાગવિતિ, કૌશાપિ, કાશ્યપિ, બાલપિ, શ્રમદાગ્નેપિ, સૌર, તિથિ, ગાર્ગીય, જબાલિ, પૌષ્ણાયન, ગ્રામદ, બીજો ભૃગુ, વીતિહવ્ય, રૈવસ, વૈવસ, શાલાયનિ, શાકટાક્ષ, મૈત્રેય, ખાંડવ, દ્રોણાયન, રૌક્ષમાયન, આપિશલિ, આપિકાયનિ, હંસજિહ્વ, ઐક્રાયન, યાજ્ઞપતિ, મત્સ્યગંધ, પ્રત્યૂહ, સૌરિ, ઔક્ષિ, કાર્દમાયનિ, ગૃત્સમદ અને સનક, આ સર્વ ઋષિ ભાર્ગવ, વાદ્રયશ્વ અને દૈવોદાસ એવા ત્રણ અથવા ભાર્ગવ, ચ્યાવન, દૈવોદાસ એવાં ત્રણ પ્રવરોના, અને કેટલાક વાધ્યશ્વ, એવા એક પ્રવરના છે. વૈન્યકુલોત્પન્ન ભર્ગવ, વૈન્ય, પાર્થ એવા ત્રણ પ્રવરના; અને શુનકકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શૌનક એવા એક પ્રવરના, કિંવા ગાર્ત્સમદ પ્રવરના, અથવા ભાર્ગવ અને ગાર્ત્સમદ એવા બે પ્રવરના; કિંવા ભાર્ગવ, શૌનહોત્ર અને ગાર્ત્સમદ એવાં ત્રણ પ્રવરોના છે.

બીજી જમદગ્ન્ય ભૃગુવંશમાલિકામાં વત્સ અને વિદ એવા બે ભેદ છે, તેની પ્રવરવ્યવસ્થા આ

પ્રમાણે છે. વત્સ કુલોત્પન્ન વાત્સ્ય, દંડી, નડાયન, વૈગાયન, વીતહવ્ય, પૈલ, શૌનક, શૌનકાયન, જીવંતિ, આવેદ, કાર્પણિ, વૈહિનરિ, વિરૂપાક્ષ, રૌહિત્યાયનિ વૈશ્વાનરિ, નીલ, લુબ્ધ, સાવવર્ણિક, વિષ્ણુ, પૌર, બાલાકિ, ઐલિક, અનંતભાગી, ભૃગુ બીજો, ભાર્ગેય, માર્કંડ, જવિ, વીત, મંડ, માંડવ્ય, માંડુક, ફેનપ, સ્તનિત, સ્થલપિંડી, શિખાવર્ણ, શાર્કરાક્ષિ, જલધિ, સૌધિક, ક્ષુભ્ય, કુત્સન્ય, મોદ્દગલાયન, કર્માયન, દેવપતિ, પાંડુરોચિ, ગાલવ, સાંકૃત્ય, ચાતકિ, સાર્પિ, યાજ્ઞપિંડાયન, ગાર્ગ્યાયન, ગાયન, ગાર્હાયયન, ગૌષ્ઠાયન વત્યાયન, વૈશંપાયન, વૈકર્ણિનિ.

શાંકરવ, યાજ્ઞેયિ, ભ્રાષ્ટ્રકાયનિ, લાલાટિ, નાકુલિ, લૌક્ષિણ્ય, ઉપરિમંડલ, અલુકિ, સૌચક્ષી, કૌત્સ, પૈંગલાયનિ, સાત્યાયનિ, માલાયનિ, કૌટિલિ, કૌચહસ્તિક, સોહસોકિત્, કૈવાક્ષિ, કૈશિ, ચાંદ્રમસિ, નૈકજિહ્વ, જિહ્વક, વ્યઘાયા, લોહવૈરિ, શારદ્વતિક, નૈતિષ્ય, લોલાક્ષિ, ચલકુંડલ, વાગાયનિ, અનુમતિ, પૂર્ણિમાગતિક, આ સર્વ ઋષિઓ ભાર્ગવ, ચ્યાવન, આપ્નવાન્, ઔર્વ અને જમદગ્ન્ય એવા પાંચ પ્રવરના કિંવા ભાર્ગવ, ઔર્વ, અને જમદગ્ન્ય એવા ત્રણ પ્રવરના છે. તેમાં બીજો જગદગ્નિ, વિદ્દ, પૌલસ્ત્ય, વૈજ્જભૃત, ઉભયજ્ઞત, કાયનિ, શાકટાયન, ઔર્વેય, અને મારુત એ ઋષિઓ તો ભાર્ગવ, ચ્યાવન, અને આપ્નવાન્, એ ત્રણ પ્રવરના છે. વિદ્દકુલોત્પન્ન, ભાર્ગવ, ચ્યાવન, આપ્નવાન્, ઔર્વ અને વૈદ્દ એવા પાંચ પ્રવરના, કિંવા ભાર્ગવ ઔર્વ અને જમદગ્ન્ય એવા ત્રણ પ્રવરના હોઈ ભાર્ગવ, વૈદ્દ, વૈધવ જ્યોતિષ અને કેટલાકો ભાર્ગવ, શાઠર અને માઠર આવાં આવાં ત્રણ પ્રવરના છે.

આના કુળમાં કાશ્યપ, પ્રાચેતા, દધીચ, ઉર્વ, જમદગ્નિ, વેદ્દ, સારસ્વત, આર્ષ્ટિષેણ, ચ્યવન, વીતહવ્ય, સવેદસ, વૈન્ય, પૃથુ, દિવોદાસ, બ્રહ્મવાન, ગૃત્સમદ, શૌનક, આત્મવાન અને એ પોતે મળી ઓગણીસ મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ હતા / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪. ● એમાં વીતહવ્ય ક્ષત્રિય હોવા છતાં તે બ્રહ્મર્ષિમાં ગણાયો છે એમ સમજવું.

ભૃગુ (૪) વારુણિ કવિના પુત્રોમાંનો એક.

ભૃગુ (૫) એક ઋષિ / (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભૃગુ (૬) એક બ્રહ્મર્ષિ / (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ભૃગુ (૭) ભાદરવા મહિનામાં વિવસ્વાન આદિત્યના સમાગમે રહેનારો ઋષિવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૮.

ભૃગુકચ્છ નર્મદા અને સાગરના સંગમ આગળનું તીર્થ. હાલનું ભરુચ તે જ. ગ્રીક લોકોએ કહેલું બરગાકોટસ. અહીં ભૃગુનો આશ્રમ હતો. / ભાર૦ સ૦ ૩૨–૭૮.

ભૃગુતુંગ એક ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૬૦–૬૦; ૨૩૫; વ૦ ૮૨–૫૧. અનુ. ૬૪–૧૮.

ભૃગુતુંગ (૨) એક પર્વત. જેના શિખર ઉપર યયાતિ રાજાએ તપ કર્યું હતું. / ભાર૦ વ૦ ૧૩૨–૬.

ભૃગુતુન્દ ભૃગુતુંગ તે જ.

ભૃગુતુન્દ (૨) ભૃગુતુંગ (૨) તે જ.

ભૃગુતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૬૮–૧.

ભૃગુદાસ બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભૃગુપ્રસ્રવણ સગર રાજાએ જેના ઉપર તપ કર્યું હતું તે હિમાલયનું શિખર.

ભૃંગી એક શિવગણ.

ભૃત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભૃતકીલ એક બ્રહ્મર્ષિ / (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ભૃશાશ્વ એક ઋષિ, દેવપ્રહરનો પિતા.

ભેરી વાદ્યવિશેષ, નગારું / ભાગ૦ ૧–૧૦–૧૫.

ભેરુડ જટાયૂના પુત્રોમાંનો એક.

ભૈમસેનિ ઘટોત્કચ.

ભૌમ્ય ઘટોત્કચ.

ભારવ એક નાગવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૭.

ભૌરવ (૨) અષ્ટભૈરવ શબ્દ જુઓ.

ભોગવંત પૂર્વનિપાદ દેશની દક્ષિણે આવેલો પર્વત–વિશેષ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

ભોગવતી પાતાલમાંની નાગોની નગરી. એમાં જે જે નાગકુળો છે, તેનાં નામ મુખ્યત્વે કરીને આ પ્રમાણે છે: શેષ, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટક, બીજો કર્કોટક, ધનંજય, કાલિય, નહુષ, કંબલ, અશ્વતર,

વાહ્યકુંડ, મણિનાગ, આપૂરણ, ખગ, વામન, ચૈલપત્ર, કુકુર, કુકુણ, આર્યક, નંદક, કલશ, પોતક, કૈલાસક, પિંજરક; ઐરાવત, સુમામુખ, દધિમુખ, શંખ, નદ, ઉપનંદક, આપ્ત, કોટરક, શિખિ, નિષ્ઠુરક, તિત્તિર, હરિતભદ્ર, કુમુદ, માલ્યપિંડક, પદ્મ, બીજો પદ્મ, પુંડરીક, પુષ્પ, મુદ્ગરપર્ણક, કરવીર, પીઠરક, સંવૃત્ત, વૃત્ત, પિંડારક, બિલ્વપત્ર, મૂષકાદ, શિરીષક, દિલીપ, શંખશીર્ષ, જ્યોતિષ્ક, અપરાજિત, કૌરવ્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, કુહૂર, કૃશક, વિરજા, ધારણ, સુબાહુ, મુખર, બધિર, વિશુંડિ, વિરસ અને સુરસ. આમાં જે નાગવિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તેમનાં નામ અક્ષરના ક્રમે આપ્યા છે. બીજાનાં વિસ્તારભયે લીધાં નથી.

ભોગવતી (૨) નાગલોકમાંની નદી. આ સ્વર્ધુનીનો ત્રીજો ઓઘ સમજવો.

ભોગવતી (૩) સરસ્વતી નદીનું નામ.

ભોજ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ભોજ (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત રાજાના મહાભોજપુત્રના વંશજોનું નામ.

ભોજ (૩) કુંતિભોજ શબ્દ જુઓ.

ભોજ (૪) હૈહયકુળમાંના એક કુળનું નામ.

ભોજ (૫) ભોજકટ શબ્દ જુઓ.

ભોજ (૬) કૃતવર્માની નગરી / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧–૬. દ્રો૦ ૧૧૪-૭૮, ૧૧૬–૨૨.

ભોજ (૭) એ નામનું એક રાજ્ય /ભાગ૦ ૧–૧૧-૧૯; ૯–૨૪-૧૧.

ભોજકટ વિદર્ભ દેશમાંનું એક નગર, જેમાં રુક્મિણ રહેતો હતો તે. વરાડ પ્રાતમાં આવેલું પૂર્ણા નદી ઉપરનું હાલનું ઇલીચપુર તે.

ભોજકટ (૨) એ નામનું એક બીજું નગર તે. કન્યા દેશમાંનું તે જણાતું નથી. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨–૧૨.

ભોજનગર ઉશીનગર રાજાની રાજધાની.

ભોજન ક્રૌંચદ્વીપમાંનો પર્વત.

ભોજપાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ)

ભોજા ઋષભદેવ વંશના વીરવ્રત રાજાની સ્ત્રી મંથુ અને પ્રમંથુની મા.

ભોજા (૨) આર્યક નાગની કન્યા. તેનું મારીષા એવું બીજું નામ છે તે. યદુકુલોત્પન્ન શૂર રાજાની સ્ત્રી અને વસુદેવ ઇત્યાદિ પુત્રોની માતા હતી.

ભોજા (૩) જ્યામઘે હરણ કરીને આણેલી કન્યા. અને તેના વિદર્ભ નામના પુત્રની સ્ત્રી.

ભોજા (૪) સૌવીરની પુત્રી અને સાત્યકી સ્ત્રી. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૦–૩૩.

ભૌત્ય બ્રહ્મસાવર્ણિ મનુનું બીજું નામ.

ભૌમ મંગળ નામનો ગ્રહ. ભૂમિ–પૃથ્વીનો પુત્ર

ભૌમ નરકાસુરનું નામાન્તર / ભાગ૦ ૧૦–૫૮–૫૮.

ભૌમાસુર નરકાસુર શબ્દ જુઓ.

ભૌમતાપન ગૌરપરાશર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

ભૌમન વિશ્વકર્માનું બીજું નામ. એણે અમૃતનું રક્ષણ કર્યું હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૩૨–૩.

ભૌશેય એક જાતિના લોકો. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૬૮.

ભાવન ઋષભદેવના વંશના મંથુ નામના રાજાને સત્યાથી થયેલો પુત્ર. એને દ્રુષણા નામની સ્ત્રી અને તેનાથી થયેલો ત્વષ્ટા નામનો પુત્ર હતો.

ભૌવન (૨) બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

ભ્રમર એક રાજપુત્ર (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.) જયદ્રથનો ભાઈ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૬૬ ૧૧.

ભ્રમી ઉત્તાનપાદપુત્ર ધ્રુવની સ્ત્રી, ને શિશુમાર પ્રજાપતિની કન્યા.

ભ્રાજિષ્ટ પ્રિયવ્રતપુત્ર ઘૃતપૃષ્ટના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો. તેનો વર્ષ તેના જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભ્રાજિષ્ટ (૨) ક્રૌંચદ્વીપના સાત વર્ષોમાંનો પાંચમો વર્ષ.

ભ્રાષ્ટ્રકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ભ્રાષ્ટ્રકૃત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મ

મકર કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક.

મકર (૨) મેરુના પરિસ્તરણ ગિરિમાંનો ઉત્તર તરફનો પર્વત.

મકરકેતુ જેની ધ્વજામાં માછલીનું ચિત્ર છે એવો કામદેવ અગર પ્રદ્યુમ્ન. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૮–૧૧.

મકરધ્વજ મહામત્સ્ય જેની ધ્વજા ઉપર છે એવો જે મદન તે. આવા અર્થનાં આનાં નામો પુષ્કળ છે.

મકરધ્વજ (૨) ગળામાં આવેલો ગળફો ખુંખારીને મારુતીએ સમુદ્રમાં નાંખ્યો તે એક મગરીએ ગળ્યો, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર.

મકરધ્વજ (૩) ચંદ્રહાસ રાજાનો જયેષ્ઠ પુત્ર.

મકરધ્વજ (૪) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો.

મકરા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

મકરાક્ષ જનસ્થાનમાં રહેનારા ખર રાક્ષસનો પુત્ર. આને રામે લંકામાં માર્યો. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૮.

મકરી ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૩.

મખોપેત કાર્તિક માસમાં સૂર્ય સાથે સંચાર કરનારો રાક્ષસ. (૩. ઊર્જ શબ્દ જુઓ.)

મગધદેશ પૂર્વ સુહ્મ આ દેશની આજુબાજુ પ્રસુહ્મ દેશની પૂર્વ તરફનો દેશ. વૈહાર, વહાર, વૃષભ, ઋષિગિરિ, અને ચૈત્યક એવા પાંચ મર્યાદારૂપ પર્વત હોઈ આ દેશની રાજધાની ગિરિવ્રજ છે. પૂર્વે અહીં દશરથનો સસરો, સુમિત્રાનો પિતા શૂરસેન રાજ્ય કરતો હતો અને પાંડવોના સમયમાં જરાસંધને તેની પછી તેનો પુત્ર સહદેવ અહીં રાજા હતા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

મંકણક માતરિશ્વથી સુકન્યાને પેટે જન્મેલ એક ઋષિ. / ભા૨૦ શ૦ ૨૧–૨ વ૦ ૮૧–૧૧૬. • વાયુવેગ, વાયુબલ, વાયુહા, વાયુમંડળ, વાયુજ્વાલ, વાયુરેતા અને વાયુચક્ર એવા સાત પુત્રો હતા. / સ્કન્દ પુ૦ પ્રભાસ ખં૦ પ્રથમ ભાગ૦ ૨૭૦. • એના ચરિત્ર સારુ જુઓ : ભા૨૦ શ૦; પદ્મ પુ૦. • એ કશ્યપનો માનસપુત્ર હતો. / વામન૦ પુ૦ ૩૮.

એ સારસ્વત તીર્થમાં તપ કરતો હતો, ત્યાં એકદા તેના હાથમાં દર્ભ વાગવાથી લોહી નીકળ્યું ને શેરડીના રસની પેઠે વહેવા લાગ્યું. આ ઉપરથી પોતાના તપની સિદ્ધિ થઈ એવું તેને અભિમાન આવી ગયું. આમ તપની સિદ્ધિ થઈ સમજી એણે નાચવા માંડ્યું. એના તેજ વડે આખું જગત નાચવા માંડ્યું અને બધાં દુઃખી થયાં. તે ઉપરથી ઋષિઓએ શિવની પ્રાર્થના કરી.

શિવે જઈને મંકણકને પૂછ્યું કે તમે આમ કેમ નાચો છો ? એણે કહ્યું કે જોતા નથી મારા હાથ માંથી શેરડીનો રસ નીકળે છે તે. તે ઉપરથી શિવે પોતાના અંગૂઠા ઉપર ઘા કર્યો એટલે એમાંથી ધોળી શુદ્ધ ખાંડ નીકળવા લાગી. શિવે કહ્યું કે જુઓ મારા અંગૂઠામાંથી તો શુદ્ધ ખાંડ નીકળે છે. આ જોઈને તે શરમાઈ ગયો અને નિરહંકાર થઈ મહાદેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. શિવ એને વરદાન આપી સ્વસ્થાન પધાર્યા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૩.

મંકિ એક ખેડૂત. આ એક વખત પોતાના બે બળદની કાંધ પર ધૂંસરી નાંખી ખેતર તરફ જતો હતો, તેવામાં સામે એક ઊંટ આવ્યું, જેણે પોતાની લાંબી ડોક બળદ તરફ ધરી. તેને જોઈને બળદો ચમકીને ઊછળ્યા. તેથી બેઉ બળદની કાંધ ઉપરની ધૂંસરી એમ ને એમ રહ્યાં છતાં, ઊંટની ડોકમાં ભરાઈ પડી. ઊંટે સહેજ ડોક ઊંચી કરતાં બળદ બે બાજુ ઉપર લટકવા લાગ્યા. તે ઊંટને બહુ વિચિત્ર લાગતાં, ડોક ખંખેરીને નાસતાં બે બળદ નીચે પડી મરણ પામ્યા. આ જોઈ, આ પ્રારબ્ધનો ચમત્કાર માની, તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ ૧૭૬–૪.

મંગલ આદિવરાહથી ભૂદેવીને થયેલો પુત્ર. આ કલ્પાંતરના મંગળમંડલનો અધિપતિ હતો. પ્રસ્તુત તેને ઠેકાણે વીરભદ્ર નામનો શિવગણ મંગળ થયો છે. કુજ, અંગારક, ભૂમિસુત, લોહિતાંગ, મહીબાલ, માનમંજરી, નંદદાસ એવાં એનાં નામાન્તરો છે.

મંગલ (૨) દાશરથિ રામની સભામાંનો હાસ્યકાર-મસ્કરો.

મંગલપ્રસ્થ ભારતવર્ષીય પર્વત.

મઘવા ઇંદ્રનું એક નામ. ચાલુ મન્વન્તરમાંનો એ જ નામનો સાતમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

મઘા સોમની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

મઘા (૨) એ નામનું એક નક્ષત્ર.

મચક્રુક એક તીર્થવિશેષ. (૩. કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ.)
મચક્રુક (૨) એક યક્ષવિશેષ. / વ૦ ૮૧–૨૦૦.
મંજુલા વંજુલા શબ્દ જુઓ. નદીવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૩૪.
મંડ બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)
મણલૂર મણિપુર, અર્જુનના સસરા ચિત્રવાહનની પાંડ્યદેશસ્થ નગરી. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૮૧.
મણિકંધર કુબેર સેનાપતિમાંનો એક.
મણિ એક ઋષિ. / સ૦ ૧૧–૨૪.
મણિકર્ણિકા ભાગીરથી સંબંધી તીર્થવિશેષ.
મણિકાર્મુકધર કુબેર સેનાપતિમાંનો એક.
મણિકૂટ પ્લક્ષદ્વીપમાં આવેલા સાત પર્વતોમાંનો એક.
મણિગ્રીવ કુબેરપુત્ર અને નલકુબેરનો કનિષ્ઠ ભાઈ.
મણિદ્વીપ દ્વીપવિશેષ. આ સપ્તદ્વીપમાંનો ન હોય એકદા અષ્ટદ્વીપમાંનો આ નામાન્તરનો સામાન્ય દ્વીપ હોવો જોઈએ. એમાં મહિસાસુર રહેતો હતો.
મણિધર લોહિત પર્વત ઉપર રહેનાર યક્ષવિશેષ.
મણિનાગ એક નાગવિશેષ.
મણિનાગ (૨) ભારતવર્ષીય તીર્થ. / ભા૨૦ વન૦ ૮૨–૧૦૬.
મણિપુર ચિત્રવાહન રાજાની નગરી. અહીં અર્જુન પુત્ર બભ્રુવાહન રાજ્ય કરતો હતો. મણલૂર તે જ.
મણિપુર (૨) નિવાતકવચનું નગર. / વા૦ રા. ઉત્ત૨૦ સ૦ ૨૩.
મણિપુષ્પક સહદેવનો યુદ્ધ સમયે વગાડવાનો શંખ.
મણિભદ્ર શિવગણ.
મણિભદ્ર (૨) કુબેર સેનાપતિમાંનો એક. એ ચંદ્રપ્રભ પર્વત ઉપર રહેતો
મણિભૂષ કુબેર સેનાપતિમાંનો એક.
મણિમતી ભારતવર્ષીય નદી.
મણિમતી (૨) એક નગરી. એનું દુર્જયા એવું ય નામ જડી આવે છે.
મણિમન્થ એક પર્વતવિશેષ. / ભા૨૦ અનુ ૦૪૯–૩૩.
મણિમાન પાતાળલોકમાંનો નાગવિશેષ.
મણિમાન (૨) કુબેર સેનાપતિ રાક્ષસવિશેષ. એ કુબેરનો અતિપ્રિય સેવક હતો. એકદા આનાથી અગસ્ત્ય ઋષિનો કાંઈ અપરાધ થઈ ગયો, તેથી ઋષિએ આને શાપ દીધો કે તારું મૃત્યુ વહેલું થશે. પછી તે પ્રમાણે પાંડવો હિમવાન્ પર્વત પર હતા ત્યારે ભીમ કમળ લેવા કુબેરવનમાં ગયો, તે વખતે તે નિમિત્તે ભીમ અને આની વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં ભીમે આને માર્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૬૦.
મણિમાન (૩) રુદ્રગણવિશેષ.
મણિમાન (૪) ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૫.
મણિમાન (૫) દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. એ પૂર્વ તરફનો રાજા હશે.
મણિમાન (૬) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૭–૭.
મણિવક્ર આપ નામના વસુનો પુત્ર.
મણિવાહન સોમવંશી ઉપરિચર વસુને ગિરિકાથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.
મણિસ્રગ્વિ કુબેર સેનાપતિમાંનો એક યક્ષ.
મણ્ડ ભૃગુકુળનો બ્રહ્મર્ષિવિશેષ.
મણ્ડલક નાગવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૯–૧૦.
મણ્ડુક કન્યા મણ્ડુકરાજ આયુની પુત્રી સુશોભના. ઇક્ષ્વાકુ વંશના પરીક્ષિતની સ્ત્રી અને શલ, દલ અને બલ નામના પુત્રોની માતા. / ભા૨૦ વ૦ ૧૯૫–૩૨.
મન્ડુકરાજ આયુ નામનો રાજા. સુશોભનાનો પિતા. / ભા૨૦ વ૦ ૧૯૫–૩૨.
મતંગ દાશરથિ રામને ફળ આપનારી શબરીનો ગુરુ. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૭૪.
મતંગ (૨) નાપિતથી બ્રાહ્મણીને પેટે જન્મેલો એક ઋષિપુત્ર. એ એના પિતાને અરણ્યમાંથી સમિધ અને દર્ભ લાવી આપતો હતો. એ બીજાને યજ્ઞ કરાવતો. એક વેળા યજ્ઞને સારુ ઉતાવળથી ઈંટો લાવવાને પિતાના કહેવાથી તે ગધેડી અને તેના બચ્ચાંને રથે જોડી અરણ્યમાં ગયો. આ બ્રહ્મબીજ નહોતો તે આનાથી ઉઘાડું જણાઈ આવે છે, કારણ કે તે કાળમાં ચાંડાળ અને યવન સિવાય

ગધેડાંને કોઈ રથે જોડતું ન હતું. રથમાં બેસી જતાં, રાસભી (ગધેડી) કરતાં તેનું બચ્ચું નાનું હોવાથી તેની હરોળમાં ચાલી શકે નહિ, તેથી તે બચ્ચાને વારંવાર મારવા મંડ્યો. તેને લીધે તે બચ્ચાંનું નાક ભાંગી ગયું અને અતિશય દુઃખ થવાથી રડવા લાગ્યું. આવું જોઈ તેની માતા (રાસભી) તેને કહેવા લાગી કે તું રડીશ નહિ; પ્રાણીમાત્રને દુઃખ દેવું એ ચંડાલોનો સ્વભાવ જ છે. તેનું બોલવું મતંગથી સમજાયાથી તે રથથી નીચે ઊતર્યો અને રાસભીને પૂછવા લાગ્યો કે હું ચંડાળ શી રીતે તે તું મને કહે. તે ઉપરથી તારી માતાને શૂદ્રની સાથે સમાગમ થવાથી તું ઉત્પન્ન થયો છે એમ રાસભીએ એને કહ્યું. આ સાંભળતાં જ એને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો; અને લાગલો જ તે બન્નેને છોડી દઈ, બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થવા માટે તપ આરંભ્યું. પરંતુ આ જન્મમાં તે તેને પ્રાપ્ત થયું નહિ. ઘણી તપશ્ચર્યાને અંતે તે છંદોદેવ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. / ભાર૦ અનુ૦ ૩–૧૮.

મતંગકેદાર તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૩–૧૭.

મતંગપર્વત ઋષ્યમુક અને મલય એ બે શિખરોના આધારરૂપ પર્વત.

મતંગસર પંપાસરોવરની પાસે જ આવેલું એક સરોવર.

મતંગાશ્રમ ક્રૌંચારણ્યની પૂર્વ બાજુએ આવેલો મતંગ ઋષિનો આશ્રમ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૧૦૦.

મતિ દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા અને ધર્મ પ્રજાપતિની સ્ત્રી. / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૧૫.

મતિનાર નહુષ કુળના યયાતિના પૂરુના વંશના રૌદ્રાશ્વના પૌત્ર અને ઋતેયુના પુત્ર અંતિનાર રાજાનું બીજું નામ. ઋતેયુના અનાધૃષ્ટિ, અને અન્વગભાનુ એવાં બીજાં નામો હતાં. મતિનાર અથવા મતીનારને તંસુ, મહાનમિ, દ્રહ્યુ અને અતિરથ એવા ચાર પુત્રો હતા. / ભાર૦ આ૦ ૮૭–૧૨.

મત્ત લંકામાંનો એક બલાઢ્ય રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર સ૦ ૬.

મત્ત (૨) મહાપાર્શ્વનું પણ આ નામ મળી આવે છે.

મત્તમયૂરક રોહિતકપુરીમાંનો અધ્યક્ષવિશેષ અથવા લોકવિશેષ.

મંત્રદ્રુમ ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના સ્વર્ગમાંનો ઇંદ્ર.

મંત્રમાલા કુશદ્વીપમાંની એક નદી.

મંત્રિકા યજુર્વેદોપનિષત્.

મંત્રેશ્વર એક યોજન લાંબું એવું નર્મદાના ઉત્તર કિનારાનું એક તીર્થ.

મન્ત્રોપનિષદ્ એક ઉપાસના. નારદે ચિત્રકેતુને કહી હતી તે / ભાગ૦ ૬–૧૫–૧૭.

મત્સિલ્લ ઉપરિચર વસુનો ગિરિકાને પેટે થયેલો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૪–૪૪.

મત્સ્ય ઉપરિચર વસુનો મત્સ્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. મત્સ્યગંધાનો જોડિયો ભાઈ / ભાર૦ આ૦ ૬૪–૮૩

મત્સ્ય (૨) દેશવિશેષ. સુરસેન દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ જેમાં આજાદી પહેલાં જયપુર અને અલવર રાજ્ય આવેલાં હતાં તે. પૂર્વે જેને વિરાટ કહેતા તે ./ ભાર૦ ભી૦ ૬–૪૦.

મત્સ્યગંધ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મત્સ્યગંધા કૃષ્ણદ્વૈપાયનની માતા સત્યવતીનું મૂળનું નામ.

મત્સ્યદગ્ધ બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મત્સ્યદેશ ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી મધ્યમાં લઈ તેની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ એમ જે દેશો તે મત્સ્યદેશ. મત્સ્ય તે જ.

મત્સ્યનદી ભારતવર્ષીય નદી.

મત્સ્યપુરાણ ચૌદ હજારના પૂરનું અઢાર પુરાણ પૈકી એક / ભાગ૦ ૧૨–૧૩–૧૮.

મત્સ્યરાજ ઉપરિચર વસુ રાજાથી મત્સ્યીને ઉદરે થયેલા કન્યાપુત્રરૂપ જોડકામાંનો પુત્ર, મત્સ્યગંધાનો ભાઈ.

મત્સ્યવાહન વરુણ.

મત્સ્યાચ્છાદ્ય બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મત્સ્યાવતાર બ્રહ્મદેવનો ઘોર નામનો પુત્ર પચ્ચીસમો કલ્પ (દિવસ) સમાપ્ત થઈ રાત્રિ પડતાં બ્રહ્મદેવ નિદ્રિત થયા, એટલે નિત્ય પ્રલય થયો. તે કાળે હયગ્રીવ નામનો કોઈ અસુર વેદ હરણ કરી જવાની બુદ્ધિ વડે બ્રહ્મદેવ તરફ જતો જોઈ તેનો નાશ કરવા

ધારણ કરેલો વિષ્ણુનો મત્સ્યરૂપી અવતાર. આ અવતાર જેકે પૂર્વકલ્પની અને ચાલુ કલ્પની સંધિમાં થયો હતો તોપણ ગણના ચાલુ કલ્પમાં જ થાય છે. આ મત્સ્યનો સત્યવ્રત રાજા સાથે સંબંધ થયો હતો. તેનો ઇતિહાસ એવો છે કે કોઈ એક કાળે પૂર્વકલ્પમાં સત્યવ્રત રાજા સંધ્યા કરવા બેઠા હતા. તેમની અંજલિમાં અકસ્માત્ એક ઘણું જ નાનું મત્સ્ય કૂદીને પડ્યું તે તેમણે સંધ્યાપાત્રમાં [તરભાણામાં] નાખ્યું. લાગલું તે વધવા માંડ્યું. ન સમાવાથી રાજા મારું રક્ષણ કરે એમ કહેવા લાગ્યું. આમ વધતું જોઈ રાજાએ તેને અનુક્રમે કૂવામાં ને પછી સરોવરમાં મૂક્યું. ત્યાં પણ મોટું ને મોટું વધવાથી અને ન સમાવાથી પૂર્વવત 'રાજા, તું મારું રક્ષણ કર' એમ કહેવા લાગ્યું. આ જોઈ આખરે રાજાએ તેને સમુદ્રમાં મૂક્યું તો ત્યાં પણ એવું મોટું થયું કે આખા સમુદ્રમાં વ્યાપી ગયું. આ જોઈ આશ્ચર્ય પામી રાજા કહેવા લાગ્યો કે, તું મત્સ્ય ન હોઈ કોઈ અલૌકિક પ્રાણી એવો ઈશ્વર જ છે! આવું કહી રાજાએ તેની સ્તુતિ કરી. તે સાંભળી મત્સ્યરૂપી ભગવાને તેને કહ્યું કે હે રાજા, હવે પ્રલયકાળ બહુ સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. તે થઈ ગયા પછી નૂતન કલ્પ આરંભાશે. તેમાં તું સાતમા વૈવસ્વત નામનો મનુ થઈશ. તે ઉપરથી રાજાએ પ્રલયકાળને સમયે સ્થિતિ કેવી હશે તે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. એટલે મત્સ્યે તેને એક નૌકા તૈયાર કરવાની અને પ્રલય ઉપસ્થિત થતાં તેમાં બેસવાની આજ્ઞા કરી. પુનઃ હું તારી પાસે આ જ રૂપે પ્રત્યક્ષ થઈશ, એમ કહી અંતર્ધાન થયું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧

મંથન વિષ્ણુએ મારેલો તારકાસુર પક્ષનો એક અસુર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૧

મંથરા વિરોચન દૈત્યની કન્યા. એ સર્વ પૃથ્વીનો નાશ કરવો એવી ઇચ્છા ધારણ કરી, તેમ કરવા જતાં ઇંદ્રે તેને મારી નાખી. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૨૫.

મંથરા (૨) દશરથ રાજાની ત્રીજી સ્ત્રી કૈકેયીની દાસી. તે આગલા જન્મની દુંદુભિ નામની ગંધર્વી હતી. રામચંદ્રને યૌવરાજ્ય આપવાનો સમારંભ થતાં તેણે કૈકેયીને ભય પ્રદર્શિત કરીને, પૂર્વે દશરથે આપેલાં બે વરનું સ્મરણ તાજું કરી આપી, એક વરથી રામ અરણ્યમાં જાય અને બીજા વરથી ભરતને યૌવરાજ્ય મળે, આવું રાજા પાસેથી માગી લેવાનું શીખવ્યું. એ શરીરે ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકી હોવાથી તેનું ત્રિવક્રા, કુબ્જા એવું બીજું નામ હતું / વા૦ રા૦ અયોધ્યા૦ સ૦ ૭–૯

મથિત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મંધુ ઋષભદેવવંશના વીરવ્રત રાજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. એને ભૌવન નામનો પુત્ર હતો.

મથુરા રાવણની બહેન કુંભીનસીના પતિ મધુ નામના અસુરે પૂર્વે અહીં તપ કરેલું હોવાથી મધુવનને નામે આ દેશ પ્રખ્યાત હતો. પછી તેનું તપ પૂર્ણ થતાં, રુદ્રના વરે કરી સંપન્ન થયો એટલે તેણે મધુરા નામની પુરી સ્થાપી અને તેમાં રહ્યો. કાંઈ કાળે મધુ મરણ પામ્યો ને તેનો પુત્ર લવણાસુર ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે દુષ્ટ હોવાથી રામની આજ્ઞા ઉપરથી રામના શત્રુઘ્ન નામના ભાઈએ તેને મારી પોતે ત્યાં જ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૭૦ ● આ દેશની સેના શૂર થશે એવું શત્રુઘ્નને દેવનું વરદાન મળવાથી તે દેશનું તે પછી શૂરસેન દેશ એવું નામ પડ્યું. અને મધુપુરી તેની રાજધાની થઈ, તેનું જ મથુરા એવું નામ પાછળથી પડ્યું. પાંડવોના વખતમાં આ નગરો પશ્ચિમ શૂરસેન દેશની રાજધાની હતી. હાલ શૂરસેન દેશનું તો નામે જતું રહ્યું છે. માત્ર એ નગરી હજુ પણ એ નામે જ પ્રસિદ્ધ છે.

મદ એક બ્રહ્મપુત્ર.

મદ (૨) ઇંદ્રનો પરાભવ કરવા માટે ભાર્ગવે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન કરેલો રાક્ષસ / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૬૧–૨૬

મદ (૩) રામચંદ્રના સુજ્ઞ નામના મંત્રીનો પુત્ર.

મંદ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

મંદક ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અધ્યાય૦ ૯

મંદગા શુક્તિમાન્ પર્વતમાંથી નીકળેલી એક નદી.
મંદધાર ભીમસેને પૂર્વે દિગ્વિજય વખતે હરાવેલો એક રાજા.
મદન એક બ્રહ્મપુત્ર. કામ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.
મદન (૨) ધૃષ્ટબુદ્ધિ પ્રધાનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)
મદનમંજરી નીલધ્વજપુત્ર પ્રવીરની સ્ત્રી.
મદનસુંદરી શત્રુઘાતી રાજાની સ્ત્રી.
મદનાલસા ચંપક ગંધર્વની સ્ત્રી.
મંદપાલ કોઈ એક તપસ્વી ઋષિ. અર્જુને ખાંડવ વન અગ્નિને ભક્ષ કરવા આપ્યું તે વેળા તેમાંથી જે ચાર પક્ષી બચ્યાં તેનો પક્ષીદેહે કરીને પિતા હતો. એના પુત્રો જરિતારી, સારિસૃક, દ્રોણ અને સ્તમ્બ.
મદયંતી સૂર્યવંશી કલ્માષપાદ અથવા મિત્રસહ રાજાની સ્ત્રી. અશ્મક રાજાની માતા.
મંદર મેરુની પૂર્વદિશા તરફનો આધારભૂત પર્વત. એના ઉપર કોઈ કોઈ વાર શિવ આવીને રહે છે. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૪.
મંદર (૨) સમુદ્રમંથન કાળે રવૈયાને સ્થાને યોજેલો બીજો એ નામનો એક પર્વત.
મંદરહરિણ અષ્ટ ઉપદ્રોપોમાંનો પાંચમો.
મંદરાચલ મંદર પર્વત તે જ.
મંદવાહિની શુક્તિમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી એક નદી
મંદાકિની ભાગીરથી
મંદાકિની (૨) ઋષ્યવાન્ પર્વતમાંથી નીકળેલી ભંવક નદી.
મંદાકન્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)
મંદાર હિરણ્યકશિપુ નામના દાનવનો પુત્ર. રુદ્રનું વરદાન હોવાથી એણે ઇંદ્ર સાથે ઘણો કાળ પર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતું / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪
મંદાર (૨) સ્વર્ગનું એક વૃક્ષ.
મદાલસા એક રાજપત્ની. બીજા અલર્ક રાજાની માતા. એ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી.
મદિરા વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.
માદરાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ રાજર્ષિનો પૌત્ર અને દુશાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એની રાજધાની માહિષ્મતી નગરી / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨. • એણે પોતાની કન્યા સુમધ્યમાં હિરણ્યહસ્ત ઋષિને આપી હતી / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૩૫. • આને ધૃતિમાન નામનો પુત્ર હતો.
મદિરાશ્વ (૨) વિરાટ રાજાનો ભાઈ. એ યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષે હતો અને દ્રોણાચાર્યે એને માર્યો હતો / ભા૦ વિરાટ અ૦ ૩૩–૨૦ • આને મદિરાક્ષ પણ કહે છે.
મદિરાક્ષ બગડાની સંજ્ઞાવાળો મદિરાશ્વ તે.
મદોક્ત સદ્ગુણવિશેષ.
મદોત્કટ રુદ્રગણમાંનો એક.
મંદોદરી મયાસુરને હેમા અપ્સરાથી થયેલી ત્રણ કન્યામાંની બીજી; એ રાવણની સ્ત્રી હતી / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨.
મંદોદરી (૨) સિંહલદ્વીપમાં ચંદ્રસેન રાજાની ગુણવતી ભાર્યાની કૂખે થયેલી કન્યા, આ રૂપે અતિશય સુંદર હોઈને ઉમ્મરલાયક થતાં તેના બાપે ઇંદ્રદેશના રાજા સુધન્વાના પુત્ર કંબુગ્રીવ સાથે તેના વિવાહનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ આણે પિતાને કહ્યું કે બહુધા પુરુષો પરસ્ત્રીરત હોઈ વિવાહિત સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર હોય છે એટલે મારે લગ્ન જ કરવાં નથી. રાજાએ તેને ઘણો બોધ કર્યો પણ તે સાંભળતી નથી જાણી તે વિવાહ તેણે ફોક કર્યો.

કાંઈ કાળે તેની નાની બહેન ઈંદુમતીનાં લગ્ન થયાં. તે સમારંભમાં અનેક દેશના રાજપુત્ર આવ્યા. તેમાં મદ્રદેશનો ચારુદેષ્ણ નામનો અતિ રૂપવાન રાજપુત્ર આવ્યો હતો, તેને જોઈને આનું મન પહેલા કરેલા નિશ્ચયમાંથી ડગ્યું ને તેણે પોતાના પિતાને મારે અમુક સાથે લગ્ન કરવું છે એવું જણાવ્યું. આથી આના પિતાને આનંદ થયો ને ઈંદુમતીના લગ્નના સમારંભમાં જ એનું લગ્ન કર્યું. કાળે કરી પૂર્વે એણે પુરુષો વિશે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે જ એને અનુભવવું પડ્યું ને તેથી એને દુઃખ થયું. / દેવી ભા૦ ૫૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૭–૧૮.
મદ્રક ભારતયુદ્ધમાંનો દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા
મદ્રક (૨) મદ્રદેશ.

મદ્રદેશ ભારતવર્ષીય દેશ. એ પશ્ચિમ આનર્ત દેશની પશ્ચિમે હોઈ એની રાજધાની નામની નગરી છે / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૩૨. • અહીં દશરથ રાજા અને સીરધ્વજ જનકના વખતમાં, ચારુદેષ્ણ રાજા હતો અને પાંડવોના વખતમાં શલ્ય રાજા હતો.

મદ્રરાજ શલ્યનું નામાન્તર / ભા૨૦ આ૦ ૧–૨૩૧.

મદ્રાધિપ શલ્યનું નામાન્તર / ભા૨૦ ભી૦ ૮૫–૧૪.

મધુ થઈ ગયેલા ઉત્તમ નામના ત્રીજા મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

મધુ (૨) ઋષભદેવ વંશના બિંદુમાન રાજાને સરધા નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર. આનો પુત્ર વીરવ્રત રાજા.

મધુ (૩) કૈટભ અસુરનો કનિષ્ઠ ભાઈ (મધુ કૈટભ શબ્દ જુઓ.)

મધુ (૪) એક રાક્ષસ, જેણે રાવણની (માસીની દીકરી) બહેનની કન્યા કુંભીનસીનું હરણ કરી જઈ તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું તે. આની માતા લોલા નામની રાક્ષસીને ઘણા કાળ પર્યંત તીવ્ર તપ કર્યા પછી રુદ્રે પ્રસન્ન થઈ એક ભાલો આપ્યો અને કહ્યું કે જ્યાં સુધી તું દેવ અને બ્રાહ્મણનો દ્વેષ નહિ કરે ત્યાં સુધી આ શૂલ તારી પાસે રહેશે; અને એ હાથમાં હશે ત્યાં સુધી તું અજેય રહીશ. મધુએ પુનઃ વિચાર કરીને માગ્યું કે આ શૂલ મારા વંશમાં સતત રહે. રુદ્રે તે અમાન્ય કર્યું અને કહ્યું કે માત્ર તારા પુત્ર પર્યંત રહેશે, એવું કહી પોતે અંતર્ધાન થયા. પછી મધુ, મધુપુરી સ્થાપી તેમાં સ્ત્રીસહવર્તમાન રહેતો હતો. કાળે કરી તેને લવણાસુર નામનો પુત્ર થયો. પુત્ર મોટો થતાં, પોતાનો અંતકાળ પાસે આવ્યો જાણી, મધુએ પુત્રને પાસે બોલાવ્યો ને તેને શૂલ આપી કહ્યું કે લગીર પણ અધર્મ આચરણ કરીશ નહિ. જો એમ કરીશ તો તું જલદી જ ક્ષય પામીશ. આટલું બોલી તેણે પ્રાણ છોડ્યા. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૬૧.

મધુ (૫) સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિત કુલોત્પન્ન કાર્તવીર્ય રાજાના મુખ્ય પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

મધુ (૬) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટના વંશના કથાન્વય-સંભૂત દેવક્ષત્રનો પુત્ર. આનો પુત્ર તે કુરુવંશ રાજા.

મધુ (૭) યદુવંશમાંનું એક પ્રસિદ્ધ કુળ.

મધુ (૮) કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

મધુ (૯) વર્ષનો પહેલો માસ. આની પૂર્ણિમાએ ચિત્રા નક્ષત્ર હોઈ એને ચૈત્ર કહ્યો છે. આ માસમાં ધાતા નામનો આદિત્ય સૂર્યમંડળાધિપતિ હોઈ, પુલસ્ત્ય ઋષિ, કૃતસ્થલી અપ્સરા, તુંબુરુ ગંધર્વ, વાસુકિનાગ, રથકૃત યક્ષ અને હેતિ રાક્ષસ એટલાં તેના સમાગમે સંચાર કરનારાં છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્ક૦ અ૦ ૧૧.

મધુ (૧૦) દેશવિશેષ. મથુરાપ્રાન્ત તે જ. / ભાગ૦ ૧–૧૧–૯

મધુકુલ્યા કુશદ્વીપમાંની એક નદી.

મધુકૈટભ વિષ્ણુના કાનના મેલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બે અસુર / દેવી૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪. • આ વિષ્ણુને જ ભય બતલાવવા લાગ્યા, એટલે વિષ્ણુએ તેમને વર માંગવાનું કહ્યું. તેમણે કહ્યું, તું જ તારે જોઈએ તે વર માગ. એ ઉપરથી, તમે મારે હાથે મરાઓ, એવું વિષ્ણુએ માંગ્યું. એમણે તથાસ્તુ કહ્યું. એટલે વિષ્ણુએ તેમને માર્યા. તે વખતે એમના શરીરના મેદથી સંપૂર્ણ પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ. તે પરથી પૃથ્વીનું મેદિની નામ પડ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૦૩, દેવી૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૯ • આનો જ પુત્ર ધુંધુ નામનો અસુર.

મધુચ્છંદસ વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પુત્ર.

મધુપર્ક ગરુડનો પુત્ર / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૪.

મધુપુર મથુરાનગરી.

મધુપુરી મધુપુર – મથુરા તે જ / ભાગ૦ ૧૦–૩૮–૧

મધુમંત દંડક દેશના રાજા દંડકની રાજધાની / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૫૩.

મધુમંત (૨) ભારતવર્ષીય દેશ.

મધુમત્ત દાશરથિ રામની સભામાંનો એક હાસ્યકાર.

મધુરા શૂરસેન દેશની રાજધાની [કૃષ્ણની જન્મભૂમિ, મથુરા તે. એનું બીજું નામ મધુપુર.

મધુરુહ પ્રિયવ્રતપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રોમાંનો બીજો. એના વર્ષનું નામ પણ એ જ.

મધુરુહ (૨) ક્રૌંચદ્વીપના સાત વર્ષોમાંનો બીજો વર્ષ.

મધુવટી ભારતવર્ષીય તીર્થ, દેવીનું સ્થાન / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૬૪.

મધુવન યમુના તીરે આવેલું વન. અહીં મધુ રાક્ષસે તપ કર્યું હતું એટલે આનું તે જ નામ પડ્યું. આનું જ પછીથી શૂરસેન દેશ નામ પડ્યું. કૃષ્ણના વખતનું મધુવન તે આ વનનો એક પ્રદેશ હતો.

મધુવન (૨) વાલિનું કિષ્કિંધા સમીપ વન હતું તે / વા૦ ૨૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૬૧.

મધુવિલા સમંગા નદીનું પહેલાં હતું તે નામ.

મધુષ્પંદ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / વા૦ ૨૦ બાલ૦ સ૦ ૫૭.

મધુસ્રવ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

મધુસૂદન ભગવાન નારાયણનું નામ / ભા૨૦ ઉ૦ ૬૯.

મધ્યદિન ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણ અને પ્રભાનો બીજો પુત્ર / ભાગ૦ ૪–૩–૧૩.

મધ્યદેશ દેશવિશેષ / ભા૨૦ શાંતિ૦ ૧૬૭–૩.

મધ્યાહ્ન ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણને પ્રભા નામની સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં બીજો.

મન બાર સાધ્યદેવોમાંનો એક.

મનસ્યુ સોમવંશી પ્રવીરનો પુત્ર. એની માનું નામ શૂરસેની અને સ્ત્રીનું નામ સૌવેરી. મિશ્રકેશા નામની સ્ત્રીને પેટે એના પુત્ર શક્ત, સંહનન અને વાગ્મી / ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૫.

મનસા કશ્યપ ઋષિની કન્યા. જરત્કારુ અથવા જરદ્ગૌરી તે આ જ. (આસ્તિક શબ્દ જુઓ.)

મનસ્વિની સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અંતિભાર રાજાની સ્ત્રી.

મનસ્વિની (૨) એક દેવસ્ત્રી. ચન્દ્રમાની માતા / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૧૬.

મનીષી પ્રત્યૂષ વસુના પુત્ર દેવલના બે પુત્રોમાંનો એક.

મનુ એક બ્રહ્મકલ્પમાં ચૌદ મનુ થાય છે. મનુ એ સામાન્ય નામ છે. દરેક મનુનું જુદું જુદું નામ હોય છે. પ્રત્યેક મનુના કાળને મન્વન્તર કહે છે. ઈકોતેર પર્યય (ચોકડી) અને ઉપર કાંઈ કાળનો એક મન્વન્તર થાય છે.

પ્રસ્તુતનો શ્વેતવારાહ કલ્પ ચાલુ થયો એટલે સ્વાયંભૂ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ તામસ રૈવત અને ચાક્ષુષ એટલા મનુ, અને તેમના મન્વન્તરો થઈ જઈ હાલ સાંપ્રત વૈવસ્વત નામના મનુના સત્તાવીસ પર્યય અને અઠ્ઠાવીસમા પર્યયમાં કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર, અને કલિનાં ચાર હજાર નવસો સત્યોતેર વર્ષ ગત થયાં છે. કલ્પનાં આરંભથી તે ચાલુ વિ૦ સં૦ ૧૯૮૫ના આરંભ સુધીમાં ૧,૯૭,૨૯,૪૭,૧૭૯ વર્ષો થયાં છે. આ વર્ષો તે ગત વર્ષો કહેવાય છે. શેષ કળિયુગ અને તેંતાળીસ પર્યય ઉપર થોડો કાળ જતાં આ મન્વન્તર પૂર્ણ થઈ, પછી સાવર્ણિ, દક્ષસાવર્ણિ, બ્રહ્મસાવર્ણિ, ધર્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, દેવસાવર્ણિ અને ઈંદ્રસાવર્ણિ એ મનુઓ થશે; અને ચૌદમા મનુની કાળસત્તા પૂર્ણ થતાં, આ કલ્પ પૂરો થઈ બ્રહ્મદેવની રાત્રિ થશે, એટલે નિત્ય પ્રલય થશે.

તે રાત્રિ પૂરી થતાં જ વૈરાજ નામનો સત્તાવીસમો કલ્પ ઉદય પામશે. પ્રત્યેક મનુ ચક્રવર્તી અથવા સાર્વભૌમ હોય છે. સાર્વભૌમ એટલે સપ્ત મહાસાગરો સહિત સપ્ત દ્વીપોની ભૂમિ જેની સત્તા નીચે હોય તે. ક્વચિત્ કેવળ આખો ભરતવર્ષ જેની સત્તા નીચે હોય તેને પુરાણોમાં સાર્વભૌમ કહેલો મળી આવે છે. તોપણ તે ગૌણ સાર્વભૌમ સમજવો અર્થાત્ બીજાને સાર્વભૌમ કહેવું વ્યર્થ છે.

મનુ (૨) કૃશાશ્વ ઋષિને ધિષણાથી થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

મનુ (૩) પ્રાધાને થયેલી અપ્સરારૂપ કન્યાઓમાંની એક.

મનુ (૪) અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૪.

મનુજ દસ વિશ્વદેવોમાંનો એક.

મનુષ્યધર્મા કુબેરનું નામ.

મનોજવ પ્રિયવ્રત પુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો બીજો. એના વર્ષનું પણ એ જ નામ હતું.

મનોજવ (૨) શાકદ્વીપના સાત વર્ષોમાંનો બીજો.
મનોજવ (૩) તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૧૧-૯૩.
મનોજવ (૪) હનુમાનનું એક નામ. મનના જેવા વેગવાળો હોવાથી આ નામ પડ્યું.
મનોરમા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક.
મનોરમા (૨) સૂર્યવંશી ધ્રુવસંધિ રાજાની સ્ત્રી. સુદર્શનની મા.
મનોરમા (૩) સરસ્વતી નદીના સપ્તપ્રવાહમાંની એક પ્રવાહરૂપ નદી. મનોહરા એવું એનું નામાન્તર છે.
મનોહરા એક અપ્સરા.
મનોહરા (૨) એ નામની કોઈ એક દેવસ્ત્રી. એના પતિનું નામ રમણ અને પુત્રનું નામ શિશિર હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૨૨.
મનોહરા (૩) મનોરમા નામે સરસ્વતીનો પ્રવાહ તે જ.
મન્યુ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન ઋતેયુ વંશના દુષ્યંત-પુત્ર ભરતરાજાના પૌત્ર ભરદ્વાજ રાજાનો પુત્ર. આને બૃહત્ક્ષત્ર, જય, મહાવીર્ય, નર અને ગર્ગ એવા પાંચ પુત્ર હતા.
મન્યુ (૨) અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩-૧૧.
મમતા બૃહસ્પતિના ભાઈ ઉપથ્ય અથવા ઉતથ્ય ઋષિની સ્ત્રી. દીર્ઘતમા ઋષિની માતા. દીર્ઘતમા જ્યારે ગર્ભમાં હતો ત્યારે બૃહસ્પતિએ પોતાની ભાભી મમતા સાથે સંભોગની ઇચ્છા કરી. ગર્ભ-માંથી દીર્ઘતમાએ તેનો નિષેધ કર્યો. તે ઉપરથી તું અંધ જન્મીશ, એવો શાપ બૃહસ્પતિએ તેને દીધો. ગર્ભિણી સાથે સંભોગ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્જ્ય છે. તેથી આ કર્મ ધર્મશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોઈ બૃહસ્પતિ જેવો વિદ્વાન કરે જ નહિ, માટે આ વાત કોઈએ પાછળથી ઉમેરેલી ક્ષેપક હોવી જોઈએ.
મય-મયાસુર ત્રિપુરમાંનો એક મહા માયાવી અસુર / ત્રિપુર શબ્દ જુઓ.
મયમયાસુર (૨) જેમ દેવોના શિલ્પીનું વિશ્વકર્મા એવું સાધારણ નામ છે, તેવી રીતે અસુરોના શિલ્પીને મય કહેતા હોય એમ જણાય છે. આ મય ચાલુ મન્વન્તરમાંના વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પુત્ર હોઈ એને ઉપદાનવી અને કુહૂ એવી બે કન્યા હતી. તેમાંની કુહૂ કોની વેરે આપી તે જણાતું નથી, પણ ઉપદાનવી તો હિરણ્યાક્ષને આપી હતી. આ હિરણ્યાક્ષ કલ્પને આરંભે વરાહે મારેલો તે નહિ, તેમ જ હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ પણ નહિ. કોઈ બીજો જ સમજવો.

મયાસુરને હેમા નામની અપ્સરાથી દુંદુભિ અને માયાવી એવા બે પુત્ર અને મંદોદરી નામની એક કન્યા હતી. તે જ પછીથી આણે રાવણને વરાવી હતી / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૨.

ખાંડવવન અર્જુને અગ્નિને ભક્ષ કરવા આપ્યું હતું તેમાંથી આ મળી આવ્યો હતો. તે વેળાએ અર્જુને આનું રક્ષણ કર્યું હતું / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૮. ● એ ઉપકારના બદલામાં આણે અર્જુનને એક મહેલ નિર્માણ કરી આપ્યો. એ મહેલ કેવળ સુવર્ણ અને રત્નનો હોઈ, તેમાં દેવ, ગંધર્વ ઇત્યાદિની મૂર્તિઓ જાણે સાક્ષાત્ દેવો જ બેઠા હોય એવો ભાસ થાય એવી સુંદર કરીને મૂકી હતી; કોઈ કોઈ ઠેકાણે સ્થળને સ્થાને જળ અને જળને સ્થાને સ્થળ હોય એવો ભાસ થાય એવું ચાતુર્ય કર્યું હતું. તે મહેલ લાંબો પહોળો સવા કોસ હોઈ ચૌદ મહિનામાં એણે પૂરો કર્યો હતો / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩. ● અને આ અપૂર્વ મહેલના રક્ષણ માટે કાંઈ કાળ પર્યંત આઠ હજાર રાક્ષસો રાખી દેવદત્ત નામનો શંખ અર્જુનને, અને વૃષપર્વાના વખતની એક ચિંતામાંકિત ગદા ભીમસેનને આપી, એમની પાસેથી જવાની આજ્ઞા લઈ પોતે બિંદુસરોવર ગયો.
મયૂર એક દાનવ.
મયૂર (૨) વૃષસેનની ધ્વજા / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૦૫-૧૬.
મયૂરધ્વજ સ્કંદ વ૦ ૨૩૩-૨
મયૂરધ્વજ (૨) યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધનો અશ્વ પ્રભુવાહને છોડ્યો, એટલે મણિપુર નગરીથી નીકળી તે આની રત્ન નામની નગરી સમીપ ગયો. તે વેળાએ આણે નર્મદા તીરે આઠમા અશ્વમેધનો આરંભ કર્યો હતો. આનો પુત્ર સુચિત્ર અથવા તામ્રધ્વજ

મહાપરાક્રમી હોઈ બહુલધ્વજ નામના પોતાના પ્રધાન સહિત પિતાના અશ્વના રક્ષણને અર્થે ગયો હતો. તેણે વિજયી થઈ પોતાના નગરમાં પાછો આવતાં આ પાંડવના અશ્વને જોયો ને પકડ્યો. આ નિમિત્તે કૃષ્ણ અર્જુનનું અને તામ્રધ્વજનું યુદ્ધ થયું, તેમાં સર્વનો પરાભવ કરી અને કૃષ્ણ અર્જુનને મૂર્ચ્છિત કરી, તામ્રધ્વજે તેમનો અશ્વ લઈ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તામ્રધ્વજ વિજયી થઈ આવ્યો તેવું સાંભળી મયૂરધ્વજને આનંદ થયો. પરંતુ બીજો અશ્વ જોઈ પુત્રને પૂછ્યું કે આ અશ્વ કોનો? તામ્રધ્વજે કહ્યું કે યુધિષ્ઠિર કરીને કોઈ રાજા છે તેનો આ અશ્વ છે. આનું રક્ષણ કરવા એની સાથે કૃષ્ણ, અર્જુન આદિ વીરો છે. તેમનો પરાભવ કરીને મેં આ અશ્વ આણ્યો છે. આ તેનું બોલવું સાંભળી મયૂરધ્વજને ખરાબ લાગ્યું, કારણ જોકે તામ્રધ્વજ યુધિષ્ઠિરાદિને ઓળખતો ન હતો, પણ પોતે તો એમને ઓળખતો હતો.

અહીં કૃષ્ણે સાવધ થઈ પોતે અર્જુનને સાવધ કર્યો અને બ્રાહ્મણ વેશ ધારણ કરી અર્જુનને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. પછી મયૂરધ્વજના નગરમાં જઈ એનું સત્ય જોવા માટે તારું દક્ષિણાંગ અમને આપ, એવી યાચના કરી. એ ઉપરથી મયૂરધ્વજે પોતાના શરીરને કરવતથી વહેરવા માંડ્યું. કેટલુંક શરીર વહેર્યા પછી રાજાના ડાબા નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં. આ જોઈ બ્રાહ્મણે ઊઠીને ચાલવા માંડ્યું; પરંતુ રાજાએ સંકેત વડે બ્રાહ્મણને સમજાવ્યું કે દક્ષિણ અંગ બ્રાહ્મણકાર્ય નિમિત્તે જેવું સાર્થક થયું તેવું વામઅંગ ન થતાં તેને રુદન આવ્યું, શરીરદુઃખથી નહિ. આ સાંભળી કૃષ્ણને પરમ સંતોષ થયો ને તેણે પોતાનું મૂળ રૂપ પ્રગટ કર્યું અને રાજાનું શરીર પૂર્વવત્ કરી તેને પોતે આલિંગન દીધું. મયૂરધ્વજે પણ તેમનો સત્કાર કરી, પોતાનો યજ્ઞ પૂરો કર્યો અને તેમનો અશ્વ આપી મદ્દ સારુ સાથે સાથે ગયો. એનાં શિખિધ્વજ, બર્હિકેતુ, અને મયૂરકેતુ એવાં પણ નામ છે. / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૧૧–૪૬.

મયોભુવ અગસ્ત્યકુળમાંનો એક ઋષિ.

મરીચિ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મમાનસ પુત્રની સ્ત્રી કર્દમકન્યા કલાથી આને કશ્યપ અને પૂર્ણિમા એવા બે પુત્ર થયા હતા. એવી જ બીજી એક ઊર્ણા નામની સ્ત્રી હતી તેનાથી આને છ પુત્ર થયા હતા. (ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.) પછી જ્યારે સર્વ બ્રહ્મપુત્ર મરણ પામ્યા ત્યારે આ પણ મરણ પામ્યો હતો. અગ્નિષ્વાત્ત નામનો પિતર પણ આનો જ પુત્ર હતો.

મરીચિ (૨) ઋષભદેવ વંશના સમ્રાટ રાજાને ઉત્કલાથી થયેલો પુત્ર. આને બિંદુમતીથી બિંદુમાન નામનો પુત્ર થયો હતો.

મરીચિ (૩) પૂર્વના માનસપુત્ર મહાદેવના શાપથી મરણ પામેલા હોવાથી, ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં બ્રહ્મદેવે તેમને પુનઃ યજ્ઞના અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા. મરીચિને સુરૂપા નામની કન્યા હતી તે તે વેળાના અંગિરા ઋષિને આપી હતી. એને કશ્યપ નામનો એક જ પુત્ર હતો. આમના કુળમાં એ પોતે અને કશ્યપ એ બે મુખ્ય મંત્રદ્રષ્ટા હતા / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪. • આમના વંશમાંના સર્વ ઋષિઓ કશ્યપ શબ્દમાં વિસ્તારથી આપ્યા છે. (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મરીચિ (૪) એક અપ્સરા.

મરીચિગર્ભ હવિષ્મંત પિતરના લોક.

મરીચિગર્ભ (૨) દક્ષસાવર્ણિ મન્વન્તરમાંનો દેવવિશેષ.

મરીચિપા કેટલાક ઋષિઓ. એઓ હિમાલયના પર્વત ઉપરના વ્યાઘ્રપાદના પુત્ર મહાત્મા ઉપમન્યુના આશ્રમમાં રહેતા હતા અને માત્ર ચન્દ્રકિરણ પીને જ જીવતા હતા. / ભાર૦ અનુ૦ ૪૫–૪૧.

મરુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ વંશના શીઘ્ર રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર પ્રસુશ્રુત અથવા પ્રશ્રુત

મરુ (૨) વિદેહવંશી હર્યશ્વ જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર પ્રદીપક અથવા પ્રતીંધક.

મરુ (૩) મરુધન્વ શબ્દ જુઓ.

મરુત્ મરુદ્ગણ.

મરુત સોમવંશી નહુષકુલોત્પન્ન તુર્વસુકુળમાંના કરંધમ રાજાનો પુત્ર. એ સંતતિરહિત હતો તેથી એણે પુરુકુલોત્પન્ન રૈભ્યપુત્ર દુષ્યંત રાજાને પોતાનો પુત્ર ગણી પોતાનું રાજ્ય આપ્યું હતું.

મરુત (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન અવીક્ષિત રાજાનો પુત્ર. આ મહા પરાક્રમી, શૂર અને યજ્ઞકર્તા થઈ ગયો. આને અવીક્ષિત પણ કહે છે. આણે યજ્ઞને અર્થે બૃહસ્પતિને બોલાવ્યા હતા. પણ તેમણે ના કહેવાથી, નારદની સૂચના ઉપરથી સંવર્ત ઋષિને આણ્યા (આ સંવર્ત તે બૃહસ્પતિના ભાઈ) અને યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. આ યજ્ઞ યમુના નદીના તીર પર આવેલા પ્લક્ષણાવતરણ તીર્થમાં થયો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૨૯. • આના યજ્ઞમાં વિશ્વદેવો સભાસદ અને મરુદ્ગણ પરિવેષક (અન્ન પીરસનાર) હતા. આ ઉપરાંત અન્ય દેવોની પણ મદદ હતી / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯. • આણે બ્રાહ્મણોને એટલી દક્ષિણા આપી કે તે તેમનાથી ઊંચકી લઈ જઈ શકાય નહિ / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૫૫. • આનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન પરિપૂર્ણ ન થવા દેવા માટે ઇંદ્રે યોજેલા ઉપાયો વ્યર્થ જવાથી ઇંદ્રનો ગર્વ ઊતર્યો હતો. / ભાર૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૫–૬. • પછી આના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવાના હેતુથી રાવણ આવ્યો હતો, પરંતુ આણે યજ્ઞદીક્ષા લીધેલી હોવાથી એ ઊઠીને આવ્યો નહિ. તોપણ રાવણ પોતાની ખુશીથી જ પાછો જતો રહ્યો / વા૦ રા૦ ઉ૦ સ૦ ૧૮. • મરુત રાજાને દમ નામનો એક જ પુત્ર હતો અને આની પછી તે જ રાજ્યનો અધિકારી થયો.

મરુત (૩) આવીક્ષિતનું નામાન્તર (એ શબ્દ જુઓ) આ અવીક્ષિતનો પુત્ર હતો. એ ચક્રવર્તી રાજા ઇન્દ્રના જેવો પરાક્રમી, ધાર્મિક અને જિતેંદ્રિય હતો. એણે સો અશ્વમેધ કર્યા હતા. એના જેવો યજ્ઞ કોઈએ કર્યો નથી. આ યજ્ઞમાં અંગિરસનો પુત્ર પુરોહિત હતો. યજ્ઞસામગ્રીની સઘળી વસ્તુઓ સોનાની હતી. મરુદ્ગણ પીરસનાર અને વિશ્વદેવો સભાસદ હતા. યજ્ઞમાં સોમપાન કરવાથી ઇન્દ્રને કેફ ચઢ્યો હતો. બ્રાહ્મણોને ખૂબ દક્ષિણા મળવાથી તેઓ બેહોશ બની ગયા હતા ! એના પુત્રનું નામ દમ હતું.

મરુત્વતી પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા અને ભગડાની સંજ્ઞાવાળા ધર્મ ઋષિની સ્ત્રી.

મરુત્વાન્ મરુત્વતીના બે પુત્રોમાંનો મોટો.

મરુદેવ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન કુશાન્વયસંભૂત ધ્રુવસંધિ વંશના સુપ્રતીક અથવા સુપ્રતીપ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર સુનક્ષત્ર રાજા.

મરુદ્ગણ દિતીનો પુત્ર હિરણ્યકશિપુ મરણ પામવાથી તેને સંતાપ થયો અને પોતાના પતિ કશ્યપને તેણે પ્રાર્થના કરી કે ઇંદ્રને મારે એવો પુત્ર મારે થાય. આ સાંભળી કશ્યપને ખરાબ લાગ્યું, તોપણ તેમણે દિતીને એક કઠણ વ્રત કરવાનું કહી સૂચના કરી કે એ વ્રતમાં યત્કિંચિત્ પણ ભૂલ થાય નહિ. જો ભૂલ થશે તો તેનાં પરિણામ કાંઈ ઓર જ આવશે. દિતીએ તથાસ્તુ કહી, ઉક્ત નિયમ પ્રમાણે વ્રતનો આરંભ કર્યો. આથી ઇંદ્ર ભયભીત થઈ, બટુરૂપ ધરી તેની સેવા કરતો, વ્રતમાં સ્ખલનની વાટ જોતો હતો. તેવામાં એકદા સંધ્યા સમયે દિતી નિદ્રિત થઈ. આ નિયમભંગ જોઈ, ઇંદ્રે તેના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી ગર્ભના સાત ટુકડા કર્યા. આથી તે રડવા લાગ્યાથી ઇંદ્રે તેમને 'મા રુદ – મા રુદ' એટલે રડશો નહિ, રડશો નહિ એમ કહ્યું. અને તે જીવે છે એમ સમજી પુનઃ તેમના સાત સાત ટુકડા કર્યા તોપણ તે મૂઆ નહિ; આ ઉપરથી આ દૈત્ય હોઈ અમર છે (અમર એટલે દેવ) એમ જાણી ઇંદ્રે એમની સાથે સખ્ય કર્યું. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૩. • આ વ્રતની પૂર્વે આની ઉત્પત્તિ સારુ કશ્યપે આપસ્તંબ ઋષિ પાસે પુત્રકામેષ્ટિ કરાવી હતી. (આપસ્તંબ શબ્દ જુઓ.)

મરુદ્વૃદ્ધા ભારતવર્ષીય એક નદી.

મરુધન્વ સારસ્વત અને બહુધાન્યક દેશની વચ્ચે આવેલો દેશ.

મરુભૂમિ મરુધન્વ દેશ તે જ.

મર્કટ૫ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મર્કોટ ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્ર.

મલંદરા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

મલજ આ દેશ અને કરૂષક દેશ પાસે પાસે છે. આ અયોધ્યા અને મિથિલા નગરીની લગભગ વચ્ચે આવેલો છે. વૃત્રવધને લીધે લાગેલું કલંક જઈ ઇન્દ્રના મનનો પરિતાપ આ સ્થાનમાં શમ્યો હતો. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૨૪. ● અહીં તાટકા રાક્ષસી આવીને રહેલી હોવાથી કાંઈ કાળ પર્યંત આ બે દેશ વસ્તી વગરના થયા હતા. પરંતુ વિશ્વામિત્રના યજ્ઞના રક્ષણ વખતે દાશરથિ રામે તાટકાનો વધ કરવાથી પુનઃ એ દેશોમાં વસ્તી થઈ હતી. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૨૬.

મલદ મલજ તે જ.

મલદ (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી.

મલય ઋષભદેવના નવ ખંડાધિપતિ પુત્રોમાંનો એક. એના ખંડનું પણ એ જ નામ છે.

મલય (૨) ભારતવર્ષના નવ ખંડોમાંનો ચોથો.

મલય (૩) મતંગ પર્વતનું શૃંગવિશેષ (ઋષ્યમૂક શબ્દ જુઓ.)

મલય (૪) ભારતવર્ષીય એક ઉપપર્વત. તેમાંથી કૃતમાલા, તામ્રા, પુષ્પજા, અને ઉત્પલાવતી ઇત્યાદિ નદીઓ નીકળે છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

મલયધ્વજ પાંડ્યેશ્વર–ચિત્રાંગદાનો પિતા અને અર્જુનનો સસરો. પ્રવીર અને ચિત્રવાહન એવાં એનાં બીજાં નામ પણ છે.

મલંદરા મલદ નદીનું બીજું નામ.

મલ્લ દાશરથિ રામના સુજ્ઞ નામના મંત્રીનો પુત્ર.

મલ્લદેશ આના ઉત્તર અને દક્ષિણ મલ્લ એવા બે ભેદ હતા.

મલ્લિકાર્જુન શ્રી શૈલ પર્વત ઉપર આવેલું દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગ વિશેષ.

મસીર દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૫૩.

મસૃણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મહત્ સામવેદોપનિષત્.

મહત્તર અગ્નિવિશેષ./ ભાર૦ વ૦ ૨૨૨–૯.

મહતી પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

મહર્લોક ભૂમિના ઊર્ધ્વ પ્રદેશમાં આવેલા સાત લોકમાંનો ચોથો.

મહર્ષિ બ્રહ્મમાનસ પુત્રની સંજ્ઞા. મનુસ્મૃતિમાં દક્ષને ઠેકાણે પ્રચેતા એવું કહ્યું છે. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં બ્રહ્મદેવ મરીચિ આદિ પુત્રોને ઉત્પન્ન કરેલા તે જ મન્વન્તરમાં તેમને મહાદેવનો શાપ થવાથી મરણ પામ્યા; એટલે બ્રહ્મદેવે ચાક્ષુ મન્વન્તરમાં તેમને પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યા. એમાંના ભૃગુ, અંગિરા અને કવિને ભારતને અંતે અનુશાસન પર્વ વખતે વરુણ રૂપધારી મહાદેવના યજ્ઞમાં, બ્રહ્મદેવ ઋત્વિજ હતા તેમને નિર્માણ કર્યા હતા; અને બાકીનાને તેમણે સ્વતઃ જ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા હતા એમ સમજવું. સારાંશ, મરીચિ આદિ મહર્ષિ મહાદેવના શાપને લઈને બબ્બે વાર બ્રહ્મમાનસપુત્રત્વ પામે છે.

મહસ્વાન સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ રાજાના વંશના અમર્ષણ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર તે વિશ્વસ.

મહાકપાલ દૂષણ રાક્ષસનો અમાત્ય.

મહાકર્ણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મહાકર્ણિ અંબુવિચનો મંત્રી. / ભાર૦ અ૦ ૨૨૩–૧૯.

મહાકપિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.

મહાકાય રુદ્રગણમાંનો એક.

મહાકાય (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

મહાકાલ રુદ્રગણમાંનો એક.

મહાકાલ (૨) અવંતિ દેશમાંનું વન અને ક્ષેત્ર.

મહાકાલ (૩) બાણાસુરનું બીજું નામ.

મહાકાલ (૪) ઉજ્જયિનીમાં આવેલું દ્વાદશજ્યોતિર્લિંગ વિશેષ.

મહાકાલી મહાદેવની શક્તિ. / દેવી૦ ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૬.

મહાગિરિ ભારતવર્ષીય એક પર્વત.

મહાગૌરી વિંધ્યાચળમાંથી નીકળતી નદી,

મહાચક્રી એક બ્રહ્મર્ષિ. (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મહાજાનુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મહાંત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મહાતલ સપ્ત પાતાળમાંનું પાંચમું. આની ગણના બિલસ્વર્ગ – ભૂપૃષ્ઠની નીચેના સ્વર્ગમાં – હોઈ ત્યાં

કદ્રુપુત્ર નાગ રહે છે. એ વિરાટ સ્વરૂપના ઘૂંટણની જગ્યાએ આવ્યું છે.

મહાદંષ્ટ્ર રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

મહાદેવ સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ જે ઈશ્વર તે. શિવ માટે વપરાતો અત્યંત રૂઢ શબ્દ.

મહાદ્યુતિ રુદ્ર (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

મહાધૃતિ વિદેહવંશના વિશ્રુત જનકનો પુત્ર. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આને મહીધ્રુક કહ્યા છે. આનો પુત્ર તે કૃતિરાત જનક.

મહાનંદા એક મોટી નામાંકિત વેશ્યા. એણે વેશ્યાના યોગ્ય ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને ઈશ્વરપ્રસાદ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. / સ્કંદ પુરાણ૦; બ્રહ્મોત્તર ખંડ

મહાનન્દિ કલિયુગમાં શિશુનાગવંશીય નન્દિવર્ધનનો પુત્ર. એ આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૭.

મહાનદી અલકનંદાનું નામ.

મહાનદી (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી.

મહાનસ શાકદ્વીપમાંનો પર્વત.

મહાનાદ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

મહાનાદ (૨) પ્રહસ્તના ચાર અમાત્યોમાંનો એક./ વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૫૮.

મહાનાદ (૩) ભારતવર્ષીય એક તીર્થ અને ક્ષેત્ર-વિશેષ.

મહાનાભ હિરણ્યાક્ષને ઉપદાનવીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

મહાનારાયણ અથર્વણવેદોપનિષત્.

મહાનીલ કદ્રુપુત્ર નાગોમાંનો એક.

મહાપદ્મ કદ્રુપુત્ર નાગોમાંનો એક.

મહાપદ્મ (૨) કુબેરના નવ નિધિમાંનો ચોથો.

મહાપક્ષ અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

મહાપાર્શ્વ વિશ્રવા ઋષિને પુષ્પોત્કટાથી થયેલા રાક્ષસોમાંનો એક. રાવણનો ઓરમાન ભાઈ. આને મત પણ કહ્યો છે. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૬૯. • આ રાવણના અમાત્યોમાંનો એક હતો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૯. • આને યુદ્ધ વખતે અંગદે માર્યો./ વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૯૯.

મહાબલ શિવના પાર્ષદમાંનો એક.

મહાબલ (૨) વિષ્ણુના પાર્ષદમાંનો એક.

મહાબલ (૩) દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

મહાબલ (૪) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના હૃદિક રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

મહાબલ (૫) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૯.

મહાબલિ બલિ તે જ.

મહાબલેશ્વર સહ્યાદ્રિ પર્વતનું ક્ષેત્રવિશેષ. અહીં બ્રહ્મદેવે યજ્ઞ કર્યો હતો. કૃષ્ણા નદી અહીંથી નીકળે છે. એ સતારા જિલ્લામાં જાવલી તાલુકામાં સમુદ્રની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફીટ ઊંચાઈએ છે. મહાબલેશ્વરનું દેવાલય ૪,૩૮૬ ફીટની ઊંચાઈ પર આવેલું છે.

મહાબાહુ દનુપુત્ર એક દાનવ.

મહાબાહુ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

મહાભય અધર્મને નિર્ઋતિ સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર.

મહાભાગા ભારતવર્ષીય નદીરૂપ તીર્થ.

મહાભારત ભારત તે જ. (૨. ભારત શબ્દ જુઓ.)

મહાભિષ મહાભિષક તે જ.

મહાભિષક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન રાજા. એ સત્યવાદી અને સત્ય પરાક્રમી હતો. એણે હજાર અશ્વમેધ અને સો રાજસૂય યજ્ઞ કર્યા હતા, તેથી આ સમર્થ રાજા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયો હતો. એક વખત દેવતાઓ બ્રહ્મદેવની સેવામાં ગયા હતા, તેમાં કેટલાક રાજર્ષિઓ અને મહાભિષક પણ હતો. એટલામાં સર્વ નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગા પિતામહ બ્રહ્માની પાસે આવી. આવતાં આવતાં તેનું ચંદ્રની કાંતિ જેવું વસ્ત્ર વાયુથી ઊડી ગયું. તે વખતે સઘળા દેવો એકદમ નીચું જોઈ ગયા, પણ રાજા મહાભિષક નિઃશંકતાથી ગંગાના સામું જોઈ રહ્યો. ગંગાથી પણ સહેજ હસી જવાયું તેથી બ્રહ્માએ મહાભિષકને શાપ આપતાં કહ્યું કે "તું મૃત્યુલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને પછી પાછો ઉત્તમ

લોકને પ્રાપ્ત થઈશ. હે દુર્મતિવાળા, ગંગાથી તારું મન આસક્ત થયું છે તે ગંગા મનુષ્યલોકમાં અવશ્ય તને અપ્રિય કાર્યો કરશે, અને જ્યારે તને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તું શાપથી મુક્ત થઈશ.”

પછી તે મહાભિષક રાજાએ તપરૂપી ધનવાળા ઘણા રાજાઓમાંથી પ્રતીપ રાજાને ત્યાં પુત્રરૂપે અવતાર લીધો. મહાભિષક પોતાની નગ્નાવસ્થા જોઈને ધૈર્યથી ભ્રષ્ટ થયો હતો, તે વખતથી જ ગંગા પણ વિહ્વળ થઈને મનમાં તેનું જ ધ્યાન કરતી ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં જવા ચાલી નીકળી.

રસ્તામાં તેને આપવ ઉર્ફે વસિષ્ઠે શાપેલા આઠ વસુઓ મળ્યા. તેમને પણ પૃથ્વી પર અવતરવાનું હતું. મનુષ્ય માને પેટ અવતરવું પડે માટે એમણે ગંગાને વિનંતી કરી કે, તમે અવતાર લો ત્યારે અમને તમારે પેટે જન્મ લેવા દો અને જન્મીએ કે તરત અમને મારી નાખજો, કે મનુષ્યયોનિમાંથી અમારો વહેલો છૂટકો થઈ, અમે સ્વલોક પામીએ.

પછી ગંગા પ્રતીપ રાજાના પુત્ર શાંતનુની સ્ત્રી થઈ. પરણતી વખતે ગંગાએ બોલી કરી હતી કે હું જે કરું તેમાં તમારે વચ્ચે આવવું નહિ. જે વખતે તમે મારા કામમાં આડા આવ્યા અને મારા પર ક્રોધ કર્યો તે ક્ષણથી જ આપણો સંબંધ પૂરો થશે. એને પેટે આઠ વસુઓએ અવતાર લીધો. સાતને તો એણે જણીને તરત ડુબાડી દીધા, પણ આઠમા પુત્રને ડુબાડવા જતાં શાંતનુને ક્રોધ આવ્યો અને એણે મના કરી. કહ્યું કે તેં સાતને તો માર્યા. આ આઠમાને રાખ કે મારો વંશ રહે. કરાર પ્રમાણે ગંગાએ કહ્યું કે, હવે આપણો સંબંધ પૂરો થયો. માટે હું જાઉં છું. આ આઠમા પુત્રને મોટો થતાં સુધી મારે ત્યાં રહેવા દો કહી પુત્રને લઈ ચાલી ગઈ. આ છેલ્લો પુત્ર આઠે વસુઓના અંશથી જન્મ્યો હતો. સાતે વસુઓ અવતરીને તરત મરીને સ્વલોકે ગયા, પણ આઠમો દ્યુ નામનો વસુ ઊગર્યો અને એને મનુષ્ય તરીકે લાંબા કાળ સુધી રહેવું પડ્યું કેમકે વસિષ્ઠનો અપરાધ મૂળે કરનાર આ હતો. બીજા તો માત્ર તેમાં સામેલ હતા એટલું જ. આ દ્યુ તે ભીષ્મ. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૯૬.

મહાભોજ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના શશબિંદુ રાજાનો પુત્ર. આને દસ હજાર સ્ત્રીઓ અને પ્રત્યેકને લાખ લાખ પુત્ર હતા તેમાં પૃથુશ્રવા ઇત્યાદિ છ પુત્રો હતા.

મહાભોજ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજાના સાત પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એના વંશજોને ભોજ કહ્યા છે.

મહાભૌમ સોમવંશી પુરુવંશના અરિહનો પુત્ર. એની માનું નામ આંગી. સ્ત્રીનું નામ સુયજ્ઞા અને પુત્ર અયુતાનાયી. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૮.

મહામખ સવિતા નામના પાંચમા આદિત્ય અને પૃશ્નિનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬-૧૮-૧.

મહામખ (૨) પંચમહાયજ્ઞ.

મહામતી બગડાની સંજ્ઞાવાળા બૃહસ્પતિની સાત કન્યામાંની કનિષ્ઠ.

મહામતી (૨) અંગિરસની પુત્રી. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧-૮.

મહામના સોમવંશી યયાતિપુત્ર અનુરાજાના વંશના જન્મેજય રાજાનો પુત્ર. આને ઉશીનર અને તિતિક્ષુ એવા બે પુત્રો હતા.

મહામના (૨) એક ગંધર્વ.

મહામાત્ર કંસના કુવલયાપીડ નામના હાથીનો મહાવત. / ભાગ૦ ૧૦–૩૬–૨૫.

મહામાલી ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો એક.

મહામાલી (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

મહામેઘ યાજ્ઞવલ્કય ઋષિનો વચલો પુત્ર. જન્માંતરે એ દૂષણ રાક્ષસ થયો. (૧. ચંદ્રકાન્ત શબ્દ જુઓ.)

મહામોહ એક અજ્ઞાનવૃત્તિ. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૨.

મહારથ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૫૭.

મહારથ (૨) ઉપરિચર વસુરાજાના પુત્ર. બૃહદ્રથનું જ બીજું નામ.

મહારવ એક યાદવ. / ભા૨૦ આ૦ ૨૩૯-૧૧

મહારોમા વિદેહવંશી કૃતિરાત અથવા કીર્તિરાત જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર તે સ્વર્ણરોમા જનક.

મહારૌરવ કેવળ પિંડ પોસવાની જ દૃષ્ટિ રાખી અધર્મમાં રત રહેનારને પ્રાપ્ત થનારું નર્ક. / ભાર૦ અનુ૦ ૨૩૦.

મહાહ્રહ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

મહાલય ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્ર.

મહાલક્ષ્મી વિષ્ણુની શક્તિ. / દેવી ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૬.

મહાલિંગ ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્ર.

મહાવશી વિદેહવંશી કૃતિ સંજ્ઞાવાળા જનકનો પુત્ર.

મહાવાક્ય અથર્વણવેદોપનિષત્.

મહાવીર પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રમાંનો ચોથો. આણે પોતે વિરક્ત હોવાથી પરમહંસ દીક્ષાપૂર્વક અરણ્યમાં ગમન કર્યું હતું.

મહાવીર (૨) ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

મહાવીર્ય વિદેહવંશી બૃહદ્રથ અથવા દૈવરાતિ જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર સુધૃતિ જનક.

મહાવીર્ય (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન મન્યુરાજાના પાંચ પુત્રમાંનો ત્રીજો. આનો પુત્ર દુરિતક્ષય રાજા

મહાવ્રત વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

મહાશ કૃષ્ણને લક્ષ્મણાથી થયેલો પુત્ર.

મહાશંખ કદ્રુપુત્ર એક નાગ. આ માગશર માસમાં આવતા સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૪. સહ શબ્દ જુઓ.) / ભા૦ ૧૨-૧૧-૪૧.

મહાશક્તિ કૃષ્ણને લક્ષ્મણાથી થયેલો પુત્ર.

મહાશન કંસપક્ષીય રાક્ષસવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦-૨-૧.

મહાશાલ હિમાલયના દક્ષિણ ભાગનું વનવિશેષ. આ હિમાલય એકની સંજ્ઞાવાળો સમજવો.

મહાશિરા વરુણલોકમાંનો એક નાગ.

મહાશિરા (૨) એક ઋષિવિશેષ. / સ૦ ૪-૧૬.

મહાશિરા (૩) એક અસુરવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૯-૧૮.

મહાશીલ સોમવંશીય અનુકુળના જન્મેજયનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૯-૨૩-૨.

મહાશોણ ભારતવર્ષીય મહાનદ. શોણ નદી તે જ. / ભાર૦ સ૦ ૨૦-૨૭.

મહાસ્મશાન કાશીક્ષેત્ર.

મહાશ્વ એક રાજર્ષિ.

મહાસરસ્વતી બ્રહ્મદેવની શક્તિ. / દેવી ભાગ૦ ૩, સ્કં૦ અ૦ ૬.

મહાસેન કાર્તિકેય.

મહાહનુ નાગવિશેષ. / આ૦ ૫૭-૧૦.

મહાહય સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના શતજિત પુત્રના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

મહિતા ભારતવર્ષીય એક નદી.

મહિમાન ભગ નામના છઠ્ઠા આદિત્ય અને સિદ્ધિનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬-૧૮-૨.

મહિષ મહિષાસુર.

મહિષવાહન યમ. પાડા ઉપર બેસે છે તે ઉપરથી પડેલું નામ.

મહિષાસુર અનુહ્લાદ દૈત્યના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. તારકાસુરના દસ સેનાપતિઓમાંનો એક તે આ. આને કાર્તિકેયે માર્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૩૧; દ્રોણ૦ અ૦ ૧૬૬.

મહિષાસુર (૨) રંભ નામના દાનવને મહિષીથી થયેલો પુત્ર. (રંભ શબ્દ જુઓ.) આણે હેમગિરિ ઉપર વાયુ ભક્ષણ કરી તપ કર્યું. તેથી બ્રહ્મદેવે પ્રત્યક્ષ થઈ, તું વર માગ, એમ કહ્યું. આણે અમરત્વ માગવાથી, તે અપ્રાપ્ય છે માટે કાંઈ બીજું માગ એમ બ્રહ્મદેવે કહ્યું. ત્યારે આણે કહ્યું કે સ્ત્રીઓ તરફથી તો મારે કાંઈ બીવાનું જ નથી; એટલે પુરુષ વ્યક્તિથી મારું મૃત્યુ ન થાય એટલું આપો કહેતાં જ, બ્રહ્મદેવ તથાસ્તુ કહી સત્યલોકે ગયા. પછી આણે પોતાના દૈત્યોને જુદા જુદા અધિકાર સોંપ્યા. ચિક્ષુરને સેનાપતિ કરી તામ્રને ધનાધ્યક્ષ બનાવ્યો અને અસિલોમા, ઉદગ્ર, બિડાલ, બાષ્કલ, ત્રિનેત્ર, કાલ, અંધક, વિરૂપાક્ષ, મહિરાક્ષ, ઉગ્રાક્ષ અને ઉગ્રવીર્ય ઇત્યાદિને અન્ય અધિકાર આપ્યા. પછી એણે ઇંદ્રાદિ દેવોને યુદ્ધ કરી જર્જર કર્યા. / દેવી ભા૦ પંચમ૦ અ૦ ૬; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૧. ● આ અજેય થયો અને પ્રાણીમાત્રને પીડા કરવા લાગ્યો એટલે અષ્ટાદશ ભુજાએ યુક્ત એવી આદ્યશક્તિ આનો સંહાર કરવા સાક્ષાત્કાર રૂપ

ધારણ કરી પ્રગટ થઈ. આ એણે સાંભળ્યું એટલે પોતાના એક મંત્રીને તેની પાસે મોકલ્યો. તે જઈ તેની સાથે કાંઈ બોલાચાલી કરી પાછો આવ્યો; એટલે આણે પોતાના કેટલાક અસુરને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. તે બધાએ મરાયા એટલે આ પોતે એની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. પરંતુ તેનું રૂપ જોઈ તું મને વર ઇત્યાદિ કહેવા લાગ્યો. તું મને નહિ વરે તો પછીથી પસ્તાઈશ, એમ કહી, એના દૃષ્ટાંત માટે સિંહલદ્વીપના ચંદ્રસેન રાજાની કન્યા મંદોદરીની ગાથા તેને કહી. આ ઉપરથી દેવીએ આને એક ઉત્તર આપી આનો લાગલો જ વધ કરી નાખ્યો ઇત્યાદિ કથા છે. / દેવી૦ ભા૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧-૨૦; ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૩૧.

મહિષ્મતી બૃહસ્પતિથી શુભાને થયેલી સાત કન્યામાંની એક.

મહિષ્મતી (૨) અંગિરસની પુત્રી / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧-૭.

મહિષ્મતી (૩) નર્મદાકાંઠે આવેલું શહેરવિશેષ. હાલનું મંડલા તે જ.

મહિષ્મતી (૪) નર્મદા કાંઠે આવેલું નેમાડ પ્રાન્તમાંનું મહેશ્વર, તે જ.

મહિષ્માન સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશના હૈહય કુલોત્પન્ન સોહંજિ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર રુદ્રશ્રેણ્ય, જેનું બીજું નામ ભદ્રસેનક રાજા હતું / ભાગ૦ ૯-૨૩-૨૨.

મહી પૃથ્વી તે જ.

મહીધૃક મહાધૃતિ જનકનું બીજું નામ.

મહી નદી ગુજરાતની નદીવિશેષ. આ નદીનાં કોતરડાં બહુ ઊંડાં, અને કાંઠે રહેનારી જાતો ગુના કરનારી હોવાથી, જૂના કાળમાં મુસાફરોમાં કહેવત હતી કે, 'આવી મહી ને ફિકર થઈ.' લૂંટાયા વગર ક્ષેમકુશળ જાય તો કહેવાતું કે 'ઊતર્યા મહી ને થયાં સહી.'

મહીનસ અગિયાર રુદ્રો પૈકી એક / ભાગ૦ ૩-૧૨-૧૨

મહીષક દેશવિશેષ / ભી૦ ૯-૫૯.

મહેત્થદ્દશ શૈરીષક દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. અહીં પાંડવોના વખતમાં આક્રોશ રાજા હતો. આ દિશાક્રમ અહીં ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં માની લીધો છે / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

મહેંદ્ર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અગત્સ્ય શબ્દ જુઓ.)

મહેંદ્ર (૨) ભારતવર્ષનો એક ઉપપર્વત. એમાંથી ત્રિભાગા, ઋષિકુલ્યા, ઇક્ષુ, ત્રિદિવા, અચલા, તામ્રપર્ણી, મૂલી, શરવા અને વિમલ ઇત્યાદિ નદીઓ નીકળી છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

મહેંદ્ર (૩) કાલંજર પર્વતના એક શિખરનું નામ. અહીં જમદગ્ન્ય રામ રહેતા હતા; અને અહીં જ યુધિષ્ઠિર તેમને મળવા ગયા હતા / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૧૪

મહેંદ્રા ભારતવર્ષીય નદી.

મહેંદ્રાચલ બગડાની સંજ્ઞાવાળો મહેંદ્ર પર્વત તે જ.

મહેશ્વર મહાદેવ.

મહેશ્વર (૨) શિવનો એક પાર્ષદ.

મહોદધિ સમુદ્ર.

મહોદય વિશ્વામિત્રના શાપથી નિષાદ થયેલો વસિષ્ઠપુત્ર / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૫૯

મહોદય (૨) સોમવંશી કુશનાભ રાજાએ સ્થાપેલું નગર. આ કાન્યકુબ્જ દેશની રાજધાની હતી / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩૨.

મહોદય (૩) એક પર્વતનું શિખર. રાવણની શક્તિ લક્ષ્મણને વાગવાથી લંકામાં તે મૃત્યુતુલ્ય થયો હતો, તેને માટે ઔષધિ આણવા મારુતિ ગયા હતા; પરંતુ પર્વતદેવે તું ઔષધિ લઈશ નહિ, એવું ઉદ્ધત રીતે કહેતાં તેઓ આખું શિખર જ ઊંચકીને લઈ ગયા હતા. આ શિખર દ્રોણગિરિનું કે કયું તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

મહોદર એક રુદ્રગણ.

મહોદર (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. એની જાંઘમાં રામચંદ્રે મારીને ફેંકી દીધેલા રાક્ષસનું પરુથી ગંધાતું માથું ચોંટી ગયું હતું. ઔશનસ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી એ માથું ખરી જઈને મહોદર સારો થયો હતો / ભા૨૦ શ૦ ૪૦-૨૦

મહોદર (૩) સુમાલી રાક્ષસપુત્રોમાંનો એક / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૧. • આ રાવણનો મામો હતો, અને

અશોકવનના નાશ વખતે આને મારુતિએ માર્યો હતો / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૮.

મહોદર (૪) વિશ્રવા ઋષિને પુષ્પોત્કટાથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક. આ રાવણનો ઓરમાન ભાઈ અને સચિવ હતો. એનું યુદ્ધોન્મત્ત એવું પણ નામ હતું. એને યુદ્ધમાં નીલ વાનરે માર્યો / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૦.

મહોદર (૫) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો / ભા૨૦ ભી૦ ૮૮-૨૭.

મહોદર (૬) સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૬.

મહોદર્ય કોઈ એક રાજર્ષિ.

મહૌજા ભારતયુદ્ધમાંનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૪; આ૦ ૬૮-૫૨.

મહૌદવાહિ એક બ્રહ્મર્ષિ.

માકંદી પાંચાલમાં દ્રુપદરાજાએ સ્થાપેલી નગરી.

માગધ ઇંદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

માગધ (૨) મગધદેશાધિપતિ એક ક્ષત્રિય. અભિમન્યુએ એને માર્યો હતો.

માગધ (૩) જરાસંધ

માઠર સૂર્યનો એક પાર્ષદ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ પ્રક્ષિપ્ત સર્ગ ૨.

માઠર (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

માઠર (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

માઠર (૪) કામ્યક વનની દક્ષિણે આવેલું ઉપવન.

માઠર (૫) ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ કર્ણ અ૦ ૭૩

માંડવી સીરધ્વજ જનકના કનિષ્ઠ ભાઈ કુશધ્વજની કન્યા. એ દશરથ રાજાને કૈકેયીથી થયેલા ભરતની સ્ત્રી.

માંડવ્ય. એક બ્રહ્મર્ષિ. પૂર્વજન્મે બાલ્યાવસ્થામાં એણે એક કીડાને કાંટાથી વીંધ્યો હતો. આ દોષને લઈને તેના પર ચોરીની શંકા આવવાથી રાજાએ તેને શૂળી પર ચડાવ્યો. તે ઉપરથી એણે વિચાર કર્યો કે મારો એવો તે શો પૂર્વદોષ હશે કે આવી શિક્ષા મને થઈ ? એટલે એ વાસનારૂપ દેહે કરીને યમ પાસે ગયો ને પૂછવા લાગ્યો કે મને શૂળી પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શું ? યમે તેને બાલ્યાવસ્થામાં કરેલું કર્મ કહી સંભળાવ્યું. આથી આણે ઉત્તર આપ્યો કે અજ્ઞાને કરીને બાળકોએ કરેલાં શુભાશુભ કાર્યોનાં પુણ્યપાપ ન હોવા છતાં તેં મને આવું કર્યું, તેથી સો વરસ સુધી પૃથ્વી પર તારે શૂદ્રયોનિમાં વાસ કરવો પડશે, એવો શાપ આપી પાછો આવ્યો. આ પછી યમ વિદુર રૂપે અવતર્યા. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૭-૧૦૮. • પછીથી ખરો ચોર પકડાયો અને માંડવ્ય નિરપરાધી ઠર્યો એટલે રાજાએ તેને શૂળી પરથી ઉતાર્યો અને એનું સન્માન કરી વિદાય કર્યો. પરંતુ કિંચિત્ શૂળ તેના શરીરમાં રહી ગયું હતું, તે જોઈ રાજાએ કઢાવ્યું તોપણ, તે ઉપરથી આનું અણિમાંડવ્ય એવું નામ પડ્યું. (અણિમાંડવ્ય શબ્દ જુઓ.)

માંડિકર્ણિ દંડકારણ્યમાં રહેતો એક ઋષિ. આણે દસ હજાર વર્ષ તપ કર્યાથી તેના તપમાં વિઘ્ન કરવા માટે ઇંદ્રે પાંચ અપ્સરાઓ મોકલી, તેમાં લુબ્ધ થઈ એણે તપ છોડ્યું અને તેમની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી જે સરોવરમાં ગુપ્ત રહેતો હતો તે સરોવરનું પંચાપ્સર સરોવર એવું નામ પડ્યું. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૧૧

માંડુક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

માંડુક્ય અથર્વણોપનિષત્.

માણિચર એક યક્ષ. એ વૈશ્રવણનો સચિવ હતો ને તેને ઘણો પ્રિય હતો. એ મંદરાચળના શિખર પર રહેતો હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૩૯. • એણે વૈશ્રવણ સાથે જ્યારે રાવણ યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો ત્યારે તેની (રાવણની) જોડે યુદ્ધ કર્યું હતું. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સર્ગ૦ ૧૫.

માણિભદ્ર યક્ષરાજ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૪-૨૭; વ૦ ૧૪૧-૭ અને સ૦ ૧૦-૧૬.

માણિવર એક યક્ષવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૧૪૧-૫

માતંગ મતંગ ઋષિનો પુત્ર.

માતંગ (૨) ત્રિશંકુ રાજાનું ચાંડાલત્વને લીધે પડેલું નામ.

માતંગ (૩) ક્રોધવશાની પુત્રી માતંગીના પુત્રો-ગજરાજો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૬૬.

માતંગિન એક ઋષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)
માતંગી કશ્યપને ક્રોધાથી થયેલી કન્યાઓમાંની એક.
માતરિશ્વા ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૪.
માતલિ ઇંદ્રનો સારથિ. એને સુધર્મા નામની સ્ત્રી હતી ને તેનાથી તેને ગોમુખ નામનો પુત્ર અને ગુણકેશી નામની કન્યા એવી બે સંતતિ થઈ હતી. (ગુણકેશી શબ્દ જુઓ.)
માતૃતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૫૮.
માતૃગણ સ્કંદની માતાઓ. / ભા૨૦ વન૦ ૨૩૦–૧૪; શ૦ ૪૭–૧.
માતૃકા દ્વાદશ આદિત્યમાંના અર્યમા આદિત્યની સ્ત્રી.
માતેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)
માથુર મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ અને ત્યાંના રહીશો.
માંદિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
માદ્રી મદ્રદેશના રાજાની કન્યાઓનું આ નામ સામાન્ય છે. શલ્ય રાજાની બહેન; એનો વિવાહ પાંડુ રાજા સાથે થયો હતો. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૩–૧૧૪. • એ કુંતી કરતાં ઘણી જ રૂપાળી હતી. તેથી પાંડુરાજા શાપદગ્ધ હતો, તોપણ તેની સાથે સંભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયો ને પરિણામે મૃત્યુ પામ્યો. આથી માદ્રીને બોટું લાગવાથી પોતાના બે પુત્ર નકુળ અને સહદેવને કુંતીને સ્વાધીન કરી તેણે સહગમન કર્યું.
માદ્રી (૨) યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત રાજાના પુત્ર વૃષ્ણિની સ્ત્રી.
માદ્રી (૩) કૃષ્ણની સ્ત્રી લક્ષ્મણા; આનો બાપ પણ મદ્ર રાજાનો વંશજ જ હતો.
માધવ ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.
માધવ (૨) વર્ષમાંના માસને અનુક્રમે બીજો માસ. આની પૂર્ણિમા વિશાખા નક્ષત્રયુક્ત હોઈ એને વૈશાખ કહેવાની રૂઢિ પડી છે. આ માસમાં સૂર્ય-મંડલાધિપતિ અર્યમા આદિત્ય હોય છે. પુલહ ઋષિ, ગંધર્વ નારદ, પુંજિકસ્થલી અપ્સરા, અથૌજા યક્ષ, કચ્છનીર નાગ અને પ્રહેતિ રાક્ષસ, આટલાં તેની સાથે સંચાર કરનારાં છે. / ભાગ૦ ૧૨, સ્કં૦ અ૦ ૧૧.
માધવ (૩) મધુ યાદવના સઘળા વંશજ. પરંતુ સાત્યકિને તો ખાસ માધવ જ કહેતા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૭.
માધવ (૪) વિષ્ણુનું નામ.
માધવા માયાનું નામાન્તર. / ભાગ૦ ૧૦–૨–૧૨.
માધવી યયાતિ રાજાની કન્યા. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૩૮ • (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) ગાલવનું કાર્ય થઈ રહ્યા પછી આણે પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય તપ કરવામાં ગાળ્યું હતું.
માધવી (૨) ધર્મધ્વજ રાજાની સ્ત્રી અને તુલસીની માતા.
માધવી (૩) સોમવંશી પુરુરાજાના પુત્ર જન્મેજય રાજાની સ્ત્રી.
માંધાતા સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન પ્રસન્ન અથવા યુવનાશ્વનો પુત્ર. આની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થઈ હતી : યુવનાશ્વને સો સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંથી કોઈનેય સંતતિ ન હતી. તેણે સહસ્રાવધિ યજ્ઞ કર્યા તો પણ કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ. તેથી ઉદાસ થઈ મંત્રીને રાજ્યકારભાર સોંપી અરણ્યમાં ગયો. અરણ્યમાં ફરતો ફરતો એક રાતે ભાર્ગવને આશ્રમે ગયો. ત્યાં ઋષિએ તેનો સત્કાર કરી ભોજન આપ્યું. પછી સર્વ ઋષિઓ નિદ્રિત થયા એટલે આ પણ સૂતો. પરંતુ તૃષા લાગવાથી રાત્રે જાગ્રત થઈ પાણી શોધવા લાગ્યો, તો વેદીમાં જળથી પૂર્ણ એવો એક કળશ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેમાંથી તેણે પાણી પીધું ને પાછો નિદ્રાવશ થયો. પ્રાતઃકાળે નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઋષિ ઊઠી સ્નાન-સંધ્યા કર્યા પછી વેદીમાં જુએ છે તો કળશ ખાલીખમ નજરે પડ્યો. આ ઉપરથી એમાંના પાણીનું શું થયું, તે સર્વને એની પૂછપરછ કરતાં હતા, એટલામાં યુવનાશ્વ પણ સ્નાનસંધ્યાથી પરવારી ત્યાં આવ્યો. એ જળ રાત્રે મેં પીધું એમ તેણે કહ્યું ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે આ તેં શું કર્યું? એ જળ પુત્રપ્રાપ્તિ કરવા માટે અભિમંત્રિત હતું. હશે; થયું તે થયું, પણ હવે તને ગર્ભ રહ્યો છે એમ જાણજે. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૨૬. • ઋષિના કહ્યા પ્રમાણે યુવનાશ્વને ગર્ભ રહ્યો અને પૂર્ણ કાળે પિતાની

કૂખ ચીરી તે બહાર આવ્યો. પરંતુ ધાવવા માટે રુદન કરવા લાગવાથી યુવનાશ્વને ચિંતા થઈ કે હવે કરવું શું ? એટલામાં જ ઇંદ્ર ત્યાં પ્રગટ થયો અને રાજાને કહ્યું કે " માં ધાસ્યતિ " (આ પુત્ર મને ધાવશે.) એમ કહી ઇંદ્રે પોતાની આંગળી તેના (બાળકના) મુખમાં મૂકી, ને તેને કરીને તેને તૃપ્તિ થઈ. આ ઉપરથી તેનું માંધાતા એવું નામ પડયું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૬૨; ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૬.

માંધાતા મોટો થયા પછી તે સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થયો; તેને અજગવ ધનુષ્ય અને દિવ્યાસ્ત્રો કેવળ તપે કરીને જ પ્રાપ્ત થયાં અને તે વડે તેણે અનેક રાજાઓને હરાવી, સો અશ્વમેધ અને સો રાજસૂય યજ્ઞ કર્યા. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯. • એણે સર્વ ભૂમિ એક દિવસમાં પોતાની સત્તા નીચે આણી./ ભાર૦ શાંતિ અ૦ ૧૨૪. • એ મોટો દાનશૂર હતો. એને જોતાં જ દસ્યુ એટલે ચોર ભયથી ત્રાસ પામી નાસી જતા, તે ઉપરથી એનું ત્રસદસ્યુ એવું પણ નામ પડયું હતું. આને શશબિંદુ રાજાએ પોતાની કન્યા બિંદુમતી પરણાવી હતી. તેની કૂખે એને પુરુકુત્સ, ધર્મસેન અથવા અંબરીષ, અને મુચુકુંદ એવા ત્રણ પુત્ર અને પચાસ કન્યા થઈ હતી જે એણે સૌભરી ઋષિને વરાવી હતી. (સૌભરી શબ્દ જુઓ.) / વિષ્ણુપુ૦ ૪–૨.

આના રાજ્યમાં બાર વર્ષ પર્યન્ત અનાવૃષ્ટિ રહેવાથી, સ્વ-તપોબળે કરીને તેણે વૃષ્ટિ આણી સર્વ પ્રજાને સુખી કરી. એકદા આને દૈવયોગે સુરલોક જીતવાની દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી તે સ્વર્ગે ગયો. એને ઇંદ્રે કહ્યું કે હજી તારે ભૂમિ પર લવણાસુર જીતવાનો બાકી રહ્યો છે; તેને જીતી પછી મારી તરફ આવજે. આ ઉપરથી મોટું સૈન્ય લઈ તેણે લવણાસુર ઉપર ચડાઈ કરી. લવણે તેના ઉપર રુદ્રનું આપેલું શૂળ નાખતાં જ તેની સંપૂર્ણ સેના બળી ગઈ ને તે પણ તત્કાળ મરણ પામ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૭. • આની પછી એનો મોટો પુત્ર પુરુકુત્સ રાજ્ય પર આવ્યો અને અયોધ્યામાં રાજ કરવા લાગ્યો.

માંધાતા (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

માધુછંદસ વિશ્વામિત્રકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

માધ્યંદિન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

માધ્યંદિન (૨) શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેયીની શાખા.

માધ્યંદિન (૩) એક દેશવિશેષ.

માધ્યંદિન (૪) માધ્યંદિનમાં રહેનારા લોક.

માધ્યમા એક ઋષિ.

માનવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

માનવકલ્પ બ્રહ્મદેવનો ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો વીસમો કલ્પ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

માનવી ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯–૩૨.

માનસ જ્યોતિર્ભાસ લોકમાં રહેનાર પિતરવિશેષ.

માનસ (૨) સ્વર્ગસંબંધી દેવોના વનમાંનું એક વન.

માનસ (૩) હિમાલય ઉપરના વૈદ્યુત શિખની તળેટીમાં આવેલું સરોવર, જેમાંથી સરયૂ–સરજુ નદી નીકળી છે.

માનસ (૪) પ્રયાગમાંનું એક તીર્થવિશેષ.

માનસ (૫) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૬૫.

માનસ સરોવર ત્રણની સંજ્ઞાવાળું માનસ તે જ. એ એક કાળે બ્રહ્મદેવે મને કરીને નિર્માણ કર્યું હતું, તેથી આનું આવું નામ પડયું.

માનસોત્તર પર્વત આ પર્વત પુષ્કરદ્વીપના રમણક અને ધાતકી એવા બે ભાગની મધ્યમાં હોઈ, મેરુની આસપાસ વર્તુલાકાર સ્થિતિમાં આવ્યો છે. મેરુથી આનું અંતર, સર્વત્ર આસપાસ એક કરોડ સત્તાવન લાખ પચાસ હજાર યોજન જેટલું છે અને આ ઘોરણે સૂર્યરથનું એક ચક્ર સદોદિત ફરે છે. આના ઉપર ચાર દિગ્પાળનાં ચાર નગર અનુક્રમે આવેલાં છે : પૂર્વ તરફ દેવધાની, દક્ષિણે સંયમિની, પશ્ચિમે નિમ્લોચિની અને ઉત્તર તરફ વિભાવરી (દેવધાની શબ્દ જુઓ.)

માનાર એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

માનુષતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૬૫.

માંધુધિ વિશ્વામિત્રકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

માયા પરમેશ્વરની લીલારૂપ શક્તિ.

માયાપુરી એક પુરીવિશેષ.

માયાવતી શિવે કામને બાળી નાખતાં તેની રતિ નામની સ્ત્રી, કામદેવ દ્વાપરમાં કૃષ્ણને પેટે જન્મ ધારણ કરશે એવું જાણીને, અને તેને હાથે શંબરાસુરનું મૃત્યુ છે એ લક્ષમાં રાખી, આ નામ ધારણ કરી કામને મળવા એ અસુરને ઘેર રહી હતી.

માયાવિ માયાસુરને હેમા અપ્સરાથી થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૨.

મારિષ પુરુષશ્રેષ્ઠ / ભાગ૦ ૬–૫–૩૨.

મારિષા નદીવિશેષ / ભી૦ ૯–૩૬.

મારીચ મરીચિ ઋષિનો પુત્ર, એટલે આ નામ કશ્યપ ઋષિનું છે.

મારીચ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મારીચ (૩) દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક. વૈશ્વાનર દાનવની બે કન્યા પુલોમા અને કાલકા આની સ્ત્રીઓ હતી અને તેનાથી પૌલોમ અને કાલકેય એવા બે પુત્ર થયા હતા.

મારીચ (૪) સુંદ રાક્ષસથી તાટકા રાક્ષસીને થયેલા બે પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ. / વા૦ રા. બાલ૦ સ૦ ૨૫. ● આ દસ હજાર હાથીઓના બળવાળો હોઈ સુમાલી રાક્ષસના ચાર અમાત્યોમાંનો એક હતો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૧૧. ● આ કાંઈ કાળપર્યંત પોતાની માતા સાથે મલદ અને કરૂષક આ દેશની વચ્ચે રહેતો હતો અને તેની સમીપ જ રહેતા વિશ્વામિત્ર ઋષિના યજ્ઞમાં, પોતાના ભાઈ સુબાહુ સાથે વિઘ્ન કરતો. એક વેળા નિત્યનિયમ પ્રમાણે, આ વિઘ્ન કરવા ગયો હતો ત્યાં વિશ્વામિત્રના યજ્ઞના રક્ષણ માટે આવેલા રામચંદ્રે એના ભાઈ પર બાણ છોડ્યું તેથી તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. ત્યાંથી આ જે ઊડ્યો તે કેટલાંયે યોજન જઈ સમુદ્રમાં પડ્યો. તે પછી આ રાવણનો આશ્રિત થઈ લંકામાં જ રહ્યો, કારણ કે આની માતા પણ રામચંદ્રને હાથે પહેલાં મરણ પામેલી હતી, એટલે પૂર્વોક્ત સ્થળે એનું કોઈ જ રહ્યું ન હતું. પછી થોડે જ કાળે સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત રામ પંચવટીમાં રહ્યાં છે એવું આણે સાંભળ્યું એટલે પૂર્વનું વેર સંભારી, બે રાક્ષસોને સાથે લઈ આ ત્યાં ગયો અને મૃગરૂપ ધારણ કરી આસપાસ ફરવા લાગ્યો. રામે આ કપટ જાણવાથી તેના તરફ બાણ ફેંક્યાં તેથી એ રાક્ષસ તો તત્કાળ મરણ પામ્યો. અને પોતે મહાકષ્ટે નાસી છૂટ્યો તે પુનઃ રામ સામો કદી આવ્યો જ નહિ. / વા૦ રા૦ અરણ્ય સ૦ ૩૮–૩૯.

કાંઈ કાળે, રાવણને, સીતાનું હરણ કરી લાવવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી, તે આની પાસે આવ્યો, અને શૂર્પણખાને મુખેથી સાંભળેલું સીતાનું સૌંદર્ય, તેમ જ ખરાદિ રાક્ષસોના વધ ઇત્યાદિ વૃત્તાંત તેને કહી, કહેવા લાગ્યો કે, તું સુંદર મૃગરૂપ ધારણ કરી મારી સાથે પંચવટીમાં ચાલ, સીતાનું હરણ કરી લાવવામાં મને સહાયરૂપ થા. રાવણનું આ બોલવું સાંભળતાં જ તેનું મુખ ઊતરી ગયું અને એણે રાવણને રામબાણથી વીંધાઈ હું સમુદ્રમાં જઈ પડ્યો ઇત્યાદિ વૃત્તાંત જણાવ્યા બાદ કહ્યું કે રાજ, રત્ન, રમણી, રથ ઇત્યાદિ રકારાદિ શબ્દો મારે કાને પડતાં જ હું ભયથી થથરું છું એટલે રામની વાત સુધ્ધાં મારી આગળ કરશો નહિ. આથી છેવટે રાવણે, તું જો મને મદદ નહિ કરે તો હું તને મારી નાખીશ એવું આને કહ્યું, ત્યારે નિરુપાયે તેણે એની વાત માન્ય કરી / વા૦ રા૦ અરણ્ય સ૦ ૪૦–૪૧. ● સારાંશ કે મારીચ રાવણની જોડે પંચવટીમાં ગયો અને ત્યાં સુંદર મૃગનો વેશ ધારણ કરી એણે સીતાના મનમાં આના જેવા જ ચામડાની કંચુકી મારે જોઈએ એવી લોભબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી. રામે આની પાછળ પડી એને માર્યો, પરંતુ મરણ સમયે "હે લક્ષ્મણ ધાઓ! હે લક્ષ્મણ ધાઓ!" એવા માયાવી દીન પોકાર કર્યા, જે સાંભળવાથી સીતાએ લક્ષ્મણને રામની વહારે મોકલ્યો. આ સંધિનો યોગ સાધી રાવણે સીતાનું હરણ કરી, તેને લંકા લઈ જઈ અશોકવનમાં રાખી / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૪૨–૪૪; ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૮.

મારીષા દસ પ્રચેતસની સ્ત્રી, પ્રાચેતસ દક્ષની માતા. આનું વાક્ષી એવું બીજું નામ પણ હતું.

મારીષા (૨) આર્યક નાગની કન્યા, અને યદુકુલોત્પન્ન શૂર રાજાની સ્ત્રી. આનું ભોજા એવું બીજું નામ હતું.

મારુત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મારુત (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મારુત (૩) પાંડવપક્ષ તરફનો મરુભૂમિ દેશનો રાજા

મારુત (૪) વાયુનું એક નામ.

મારુતંતવ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

મારુતિ વાયુના પ્રસાદ વડે અંજનાને થયેલો પુત્ર, હનુમાન તે (હનુમાન શબ્દ જુઓ.)

માર્કંટિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

માર્કંડ એક ઋષિ.

માર્કંડેય સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મમાનસ પુત્ર ભૃગુના ધાતા નામના પુત્રનો પૌત્ર, અને મૃકંડઋષિનો પુત્ર. શિવના વરદાને કરી ચૌદ કલ્પ જેટલું આયુષ્ય થયું હતું તે આનું જ હશે એમ જણાય છે. આશીર્વાદમાં "માર્કંડઋષિનું આયુષ્ય" કહેવાય છે તે જ આ.

માર્કંડેય (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. આ પ્રાયઃ ચાલુ મન્વન્તરમાંના અંગિરા કુલોત્પન્ન હશે / મત્સ્ય અ૦ ૧૬૬ ● આણે ઘણાં વર્ષો તપ કર્યાથી ભગવાન પ્રસન્ન થતાં આપની માયા કેવી હશે તે જોવાની મારી ઇચ્છા કરો, એવું કહેતાં તથાસ્તુ કહી ભગવાન અંતર્ધાન થયા. કાંઈ કાળ પછી, એકાદ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પોતાને આશ્રમે બેઠેલો હતો તેવામાં એકાએક પ્રચંડ વાયુ વાવા માંડયો અને જોતજોતામાં ચારે તરફથી સમુદ્ર ઊલટયો અને પૃથ્વી જળજળાકાર થઈ ગઈ હોય એવો આને ભાસ થયો. જોકે વસ્તુતઃ એવું બનેલું નહીં. એટલામાં સમુદ્રજળમાં એ એકલો આમથી તેમ તરવા લાગ્યો. તેવામાં ત્યાં એની દૃષ્ટિએ એક વડનું ઝાડ પડયું અને તેની સમીપ એ જોઈ રહ્યો હતો. એટલામાં વડના એક પાંદડા ઉપર કોઈ સુંદર બાળક સૂતેલું છે, એવું આણે જોયું. એ બાળકની પાસે જતાં જતાંમાં તેના શ્વાસના વાયુના આકર્ષણને લઈને ખેંચાઈને એ બાળકના ઉદરમાં જઈ પડયો ! ત્યાં એણે પૃથ્વી, નગરો, ગામ, નદીઓ ઇત્યાદિ સર્વ કાંઈ બહારની પેઠે જ દીઠું, એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં પોતે પોતાના આશ્રમમાં બેઠો છે એવું પણ દીઠું ! એટલામાં જ પુનઃ એ બાળકના ઉચ્છ્વાસની સાથે જ બહાર આવી પડીને જુએ છે તો સમુદ્ર, વડનું ઝાડ, બાળક ઇત્યાદિ કશુંયે ન મળે અને પોતે પોતાના આશ્રમમાં બેસી સ્વસ્થ રીતે તપ કરી રહ્યો છે ! આથી આશ્ચર્ય પામતો સ્વસ્થ બેઠો. આ પ્રમાણે તે બેઠો હતો ત્યાં પુનઃ ભગવાન પ્રગટ થયા અને એને અનેક પ્રકારના વર આપી અંતર્ધાન થયા / ભાગ૦ ૧૨ સુ૦ અ૦ ૮–૧૦. ● યુધિષ્ઠિરને અરણ્યવાસ વખતે અનેક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા તે આણે જ હશે એમ જણાય છે. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૮૩–૧૯૦.

માર્કંડેય (૩) દશરથ રાજાના ઉપઋત્વિજોમાંનો એક / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭.

માર્કંડેય (૪) દાશરથિ રામના આઠ ધર્મશાસ્ત્રીઓમાંનો એક બ્રાહ્મણ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૭૪, શ્લો. ૪.

માર્કંડેયાશ્રમ કચ્છમાઉનના જિલ્લામાં વાઘેશ્વરની સમીપ, ગોમતી અને સરયૂના સંગમ આગળ આવેલું ક્ષેત્રવિશેષ. પાંડવો વનવાસના સમયમાં ત્યાં પણ ગયા હતા / ભા૨૦ વ૦ ૧૩૦–૧.

માર્કંડેયતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૭૯.

માર્ગણાપ્રિયા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક / ભા૨૦ આ૦ ૪૬–૪૫.

માર્ગશીર્ષ માગશર મહિનો. ભગવાનની વિભૂતિ.

માર્જારિ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશના સૃંજયના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા જરાસંધપુત્ર સહદેવના ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ. આનો પુત્ર શ્રુતશ્રવા.

માર્તંડ મૃત અંડને ચૈતન્યમય કરનાર પરમાત્મા તે.

માર્તંડ (૨) સૂર્ય / ભા૨૦ આ૦ ૬૯–૧૫.

માર્તંડ (૩) સ્વર્ગીય ગાય, સુરભીનો સ્વામી / ભાર૦ અનુ૦ ૧૧૭–૧૧.

માર્તિકાવતક એક નગર / ભાર૦ મૌસલ૦ અ૦ ૭.

માર્તિકાવતક (૨) ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ વન૦ ૧૪–૧૬.

માર્તિકાવતક (૩) ઉપર કહેલા દેશનો રાજા સાલ્વ / ભાર૦ વ૦ ૨૦–૧૫, દ્રો૦ ૪૮–૮.

માર્તિકાવતક (૪) ચિત્રરથ જેને સ્ત્રીઓ સાથે જળમાં ક્રીડા કરતો જોઈને જમદગ્નિની ભાર્યા રેણુકાના મનમાં અમુક ભાવના થઈ, ક્ષોભ થયો હતો તે / ભાર૦ વ૦ ૧૧૭–૬.

માર્દમર્ષિ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ અનુ૦ ૭–૨૭.

માર્ષ્ટપિંગલી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

માલ ભારતવર્ષીય દેશ.

માલતી શત્રુઘાતી રાજાની જ્યેષ્ઠ સ્ત્રી.

માલય ગરુડપુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૪.

માલવ ઇંદ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં ગણી, ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આવેલો દેશ. આના બે ભેદ છે તે તેના પ્રત્યેકના વર્ણનમાં જોવા. ભોજ રાજાના વખતમાં ઉજ્જૈન અને ધારા એની રાજધાનો હતી. અનુપ દેશની વાયવ્યે આવેલો દેશ તે. હાલનો માળવા તે જ.

માલવી મદ્રદેશાધિપતિ અશ્વપતિ રાજાની સ્ત્રી સાવિત્રીની માતા / ભાર૦ વ૦ ૨૯૮–૬૧.

માલવી (૨) કેકય નામના સૂતની ભાર્યા. કીચકોની મા. વિરાટ રાજાની સ્ત્રી, સુદેષ્ણકની માસી અને ઔરમાન મા / ભાર૦ વિ૦ ૨૧–૧૪.

માલાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

માલાવતી કુશધ્વજ રાજાની સ્ત્રી ને વેદવતીની માતા

માલિની ચંપા નગરીનું મૂળ નામ.

માલિની (૨) એક અપ્સરા / ભાર૦ વિ૦ ૧૪–૩૨

માલિની (૩) વીરવર્મા નામના રાજાની કન્યા.

માલિની (૪) ઘોઘરાને મળનારી અયોધ્યાની ઉપરવાસે પચાસ માઈલ દૂર આવેલી એક નદી. એના ઉપકંઠ ઉપર કણ્વનો આશ્રમ હતો.

માલિની (૫) વિભીષણની માતા / ભાર૦ વ૦ ૨૭૬–૮.

માલિની (૬) અજ્ઞાતવાસમાં વિરાટ નગરીમાં દ્રૌપદીએ ધારણ કરેલું નામ / ભાર૦ વિ૦ ૧૪–૪૫.

માલી સુકેશ રાક્ષસને દેવવતીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. આને વસુદા ગંધર્વીથી અનલ, અનિલ, સંપાતિ, હર, પનસ અને પ્રમતિ એવા છ પુત્ર થયા હતા. તેઓ માલેય કહેવાતા. આ માલી વિષ્ણુને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (માલ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

માલી (૨) વૃત્રાસુરનો અનુયાયી, એક અસુર.

માલેય માલી રાક્ષસના પુત્રોની સંજ્ઞા.

માલ્યવાન સુકેશ રાક્ષસથી દેવવતીની કૂખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. સુમાલી અને માલીનો મોટો ભાઈ. આણે બન્ને ભાઈઓ સાથે બ્રહ્મદેવનું આરાધન દીર્ઘકાળ કર્યું, તેથી તેને વરદાન પ્રાપ્ત થયું અને ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર વિશ્વકર્મા પાસે રચાવેલી ત્રીસ યોજન પહોળી અને સો યોજન લાંબી નગરી, જેને લંકા કહે છે તે, તેને મળી એટલે આ સપરિવાર ત્યાં જઈ રહ્યો. ઉભય બંધુ અને આને બલાઢ્ય જોઈ નર્મદા ગંધર્વીએ પોતાની સુંદરી, કેતુમતી અને વસુદા નામની ત્રણ કન્યા અનુક્રમે તેઓને આપી.

આને સુંદરીથી વજ્રમુષ્ટિ, વિરૂપાક્ષ, દુર્મુખ, સુપ્તઘ્ન, યજ્ઞકોપ, મત્ત અને ઉન્મત્ત ધૂમ્રાદિ પુત્ર અને અનલા નામની કન્યા થઈ. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૫. ● આ અનલા તે વિશ્વાવસુ રાક્ષસની સ્ત્રી અને કુંભીનસીની માતા હતી. આ જ પ્રમાણે બીજા બેને પણ પુષ્કળ સંતતિ થઈ. પછી ત્રણેએ ઉન્મત્ત થઈ મનુષ્યમાત્રને એટલી પીડા આરંભી કે દેવોને આની સાથે અનેક વેળા યુદ્ધ થયું. દરેક વેળાએ આનો પરાભવ થયો, એટલું જ નહિ પણ એક યુદ્ધમાં વિષ્ણુને હાથે માલી મરણ પામવાથી આને એટલી બીક લાગી કે સુમાલી અને સર્વ પરિવાર સાથે લંકા છોડી પાતાળમાં જઈ રહ્યો / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ ૬–૮.

પોતાનો અભ્યુદય કાળ કયારે આવશે અને પોતાને પૃથ્વી પર નિર્ભય રીતે સંચરવાનું કયારે પ્રાપ્ત થશે, એવા વિચારો આ અને એનો ભાઈ કરતા હતા તેવામાં એકદા સુમાલી ગુપ્તરૂપે પૃથ્વી પર આવી જુએ છે, તો વૈશ્રવણ લંકામાં મોટા ઐશ્વર્યથી રહે છે. આ ઉપરથી વિશ્રવા ઋષિને કન્યા આપવાનો તેને મનસૂબો થયો. તેનો હેતુ એ હતો કે જો વિશ્રવાથી તે કન્યાને પુત્ર થયો ને કદાચિત્ તેને લંકા મળી, તો સહેજે જ તેમાં રહેવાનું બની આવે. આ મનસૂબા પ્રમાણે તેણે પોતાની કન્યા વિશ્રવા ઋષિને આપી, ને થોડા જ કાળે તેને તેનાથી દશગ્રીવ ઇત્યાદિ પુત્ર પણ થયા / ભા૨૦ સ૦ ૯.

કાંઈ કાળે રાવણાદિ મોટા થયા અને તપ કરીને તેણે બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી અનેક વરદાન પણ સંપાદન કર્યાં. આ જોઈ સુમાલીએ પ્રહસ્ત, વિકટ, અકંપન, કાલિકામુખ, ધૂમ્રાક્ષ, દંડ, સુપાર્શ્વ, સંહ્રાદિ, પ્રઘસ અને ભાસકર્ણ ઇત્યાદિ પુત્ર તેની સહાયે મોકલ્યા અને કૈકસી ઉપરાંત રાકા, પુષ્પોત્કટા, બલાકા અને કુંભીનસી એ ચારે કન્યા પણ વિશ્રવા ઋષિને જ આપેલી હોવાથી તેમની કૂખે થયેલી પ્રજા સ્વાભાવિક રીતે જ રાવણને સહાયક થઈ. પછી અલ્પ કાળમાં જ રાવણના હાથમાં લંકા આવવાથી પાતાળમાંના સર્વ રાક્ષસો ત્યાં રહેવા આવ્યા. તેમાં માલ્યવાન અને સુમાલી પ્રમુખ હોઈ તેમનું આગમન સ્વાભાવિક રીતે થયું, પરંતુ એકદા રાવણને દેવો સાથે સંગ્રામ થયો, તેમાં સુમાલી મરણ પામવાથી આ એકલો જ જીવતો રહ્યા / સ. ૨૮.

માલ્યવાન કયારે મરણ પામ્યો તે જણાતું નથી, પણ રાવણે સીતા રામચંદ્રને પાછી આપવી એવો એણે રાવણને કરેલો ઉપદેશ મળી આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે રાવણે સીતાને આણીને અશોકવનમાં રાખી ત્યાં સુધી જીવતો હતો / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૫.

માલ્યવાન (૨) નીલ અને નિષધ, એ બે પર્વતોને સ્પર્શ કરીને રહેલો કેતુમાલ વર્ષનો ઉત્તર સીમારૂપ પર્વત. / ભા૨૦ ભી૦ ૬–૧૩.

માલ્યવાન (૩) કિષ્કિંધા પાસે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત. વાલિનો વધ કર્યા પછી વર્ષાઋતુ પૂર્ણ થતાં સુધી રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને આના ઉપર રહ્યા હતા. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૨૮. • ભારતમાં અને અધ્યાત્મ રામાયણમાં આનું પ્રવર્ષણગિરિ એવું નામ કહ્યું છે.

માવેલ્લક દેશવિશેષ.

માવેલ્લક (૨) માવેલ્લ દેશના રહેવાસી. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ ૧૭–૨૦.

માવેલ્લક (૩) હરિવાહન રાજાનું બીજું નામ.

માસ ઋષભ રૂપી રાક્ષસ. એના નળાનાં જરાસંધે ત્રણ ભેરી બનાવરાવ્યાં હતાં. / ભા૨૦ સ૦ ૨૧–૨૦.

માષશરાવય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

માહિક દેશવિદેશ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૪૬.

માહિષક ભારતવર્ષીય દેશ. / અશ્વ૦ ૮૪–૧૧. હાલનું મૈસૂર.

માહિષ્મતી કાર્તવીર્યનો અનુપદેશ સંબંધી રાજધાની. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૨૩. • ઇન્દોરથી દક્ષિણે ચાળીસ માઈલ પર નર્મદાના જમણા તટ પર આવેલી નગરી – માહેશ્વર.

માહિષ્મતી (૨) સૂર્યવંશી દશાશ્વ રાજાની રાજધાની.

માહિષ્મતી (૩) દક્ષિણ દિશાએ આવેલી નીલ રાજાની મેકલ દેશ સંબંધી રાજધાની.

માહિષ્મતી (૪) દક્ષિણમાં આવેલી એક નગરી.

માહિષક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

માહેંદ્ર પર્વતવિશેષ.

માહેન્દ્રા દેવધાની નગરીનું નામાન્તર.

માહેંદ્રી દેવધાની નગરીનું નામ.

માહેય ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

માહેશ્વર બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં હવેથી આવનારો ઓગણત્રીસમો દિવસ. (કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

માહેશ્વરજ્વર શંકર ભગવાનનું અસ્ત્રવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦–૬૩–૨૩.

માહેશ્વરી ધારાતીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૧.

મિઞ્જક રુદ્રસંભવ. રુદ્રે ઉમામાં સિંચન કરેલા વીર્યમાંથી કેટલુંક પૃથ્વી પર પડયું, તેમાંથી ઉત્પન્ન

થયેલા પુત્ર અને પુત્રીના જોડકામાંનો પુત્ર. / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૧–૯.

મિઞ્જિકા રુદ્રસંભવા. / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૧–૯,૧૦ (મિઞ્જિક શબ્દ જુઓ.) ઉપર કહેલા જોડકામાંની કન્યા તે જ.

મિત સોમવંશી પુરુરવા રાજાનો પૌત્ર અને જય રાજાનો પુત્ર.

મિતધ્વજ વિદેહવંશી ધર્મધ્વજ જનકના બે પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. આનો પુત્ર ખાંડિકય જનક.

મિત્ર એક આદિત્ય. (દ્વાદશાદિત્ય શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૧૫.

મિત્ર વસિષ્ઠ અને ઊર્જાનો એક પુત્ર. / ભાગ૦ ૪–૧–૪૧.

મિત્ર (૨) જેઠ મહિનામાં અત્રિ ઋષિ, પૌરુષેય રાક્ષસ, તક્ષક નાગ, મેનકા અપ્સરા, હાહા ગંધર્વ અને રથસ્વન યક્ષના સમાગમમાં ફરનારો સૂર્ય. / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૫.

મિતઘ્ન રામે મારેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

મિત્રદેવ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ કર્ણ૦ ૧૮–૧૧.

મિત્રધર્મા અગ્નિવિશેષ. / વ૦ ૨૨૨–૧૨.

મિત્રનંદન વૃષ્ણિકુળોત્પન્ન એક જાદવ.

મિત્રપદ ભારતવર્ષનું તીર્થ.

મિત્રભાનુ એક રાજર્ષિ. એનું વિશેષ વૃત્તાંત મળતું નથી.

મિત્રયુ ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ. મૈત્રેયી આની કન્યા હતી.

મિત્રયુ (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર નીલવંશના દિવોદાસ રાજાના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. આને મૈત્રેય અને ચ્યવન એવા બે પુત્ર હતા.

મિત્રવર્ધન અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૨.

મિત્રવર્મા દ્રોણાચાર્યે મારેલો એક પાંચાલ.

મિત્રવર્મા (૨) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ કર્ણ૦ આ૦ ૨૭.

મિત્રવિંદા અવંત્ય રાજા જયસેનને વસુદેવ ભગિની રાજાધિદેવીથી થયેલી કન્યા. આનો સ્વયંવર થતો હતો ત્યાંથી કૃષ્ણે તેને હરી આણી તેની સાથે પોતે લગ્ન કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં. અ૦ ૫૮. ● આને કૃષ્ણથી વૃક ઇત્યાદિ દસ પુત્ર થયા હતા.

મિત્રવિંદા (૨) કુશદ્વીપમાંની એક નદી.

મિત્રસહ સૂર્યવંશી કલ્માષપાદ રાજાનું જ બીજું નામ.

મિત્રસેન અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

મિત્રજ્ઞ અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૧૨

મિત્રાવર એક બ્રહ્મર્ષિ. / (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મિત્રાવરુણ મિત્ર અને વરુણ એ બે.

મિથિ નિમિરાજાનો દેહ મંથન કર્યો તેમાંથી જન્મેલો (નીકળેલો) પુત્ર તે.

મિથિલ ભરતવંશનો એક ક્ષત્રિય – તેનો પુત્ર તે જહ્નુ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૨

મિથિલા વૈજયંત નગરનું મિથિ રાજાને લીધે પડેલું નામ – જનકપુર તે જ.

મિથ્ય અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૧૯

મિશ્રક ભારતવર્ષીય તીર્થ.

મિશ્રકેશી પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક.

મિહિરાક્ષ મહિષાસુરના પ્રધાનોમાંનો એક.

મિશ્રકેશી એક અપ્સરાવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૧.

મીઢુષ શક્ર આદિત્યનો પુત્ર.

મીઢવાન સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુલોત્પન્ન દક્ષરાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર ફુર્ચરાજા.

મીન માછલી. અવધૂતના ગુરુ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૧૧–૪–૩૪.

મીન (૨) બાર રાશિઓ પૈકી એક.

મુકુટ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

મુકુટા ઋણુવાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

મુકુંદ વિષ્ણુ.

મુકુંદ (૨) કુબેરના નવ નિધિઓમાંનો છઠ્ઠો.

મુકુંદ (૩) શાલ્મલિ દ્વીપમાંનો એક પર્વત.

મુક્તિક યજુર્વેદોપનિષત.

મુખમણ્ડિકા સ્કન્દગ્રહ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૦–૩૦.

મુચુકુન્દ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન માંધાતા નામના રાજાને બિંદુમતીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. આ તેના પિતાના જેવો જ પરાક્રમી હોવાથી, દેવ અને દૈત્યોનું યુદ્ધ થતાં, દેવો તેને સહાય માટે બોલાવી ગયા હતા. પછીથી દેવોનો જય થઈ યુદ્ધ સમાપ્ત થયું, એટલે એના ઉપર પ્રસન્ન થઈ મોક્ષ સિવાય, જે જોઈતું હોય તે માગી લેવાની દેવોએ આજ્ઞા કરી. તે ઉપરથી, પૃથ્વી પરનો પોતાનો પરિવાર અને રાજ્ય નષ્ટ થયેલાં જોઈ, અને યુદ્ધથી શ્રમિત થયેલો હતો માટે, એણે 'મને નિદ્રા લેવા માટે એક શાંત સ્થળ, નિદ્રાભંગ કરનારને મારો દૃષ્ટિપાત થતાં જ મૃત્યુ, અને લાગલું જ મને વિષ્ણુદર્શન થાય,' આટલું માગ્યું. તે પ્રમાણે આને નિદ્રા લેવા માટે એક પર્વતની ગુફા બતાવીને ઇતર વરોને માટે તથાસ્તુ કહ્યું. મુચુકુંદ જે ગુફામાં સૂતો હતો તે પર્વત કયો, અને એણે નિદ્રા ક્યારે લીધી તે જણાતું નથી. પરંતુ વંશાવળી પ્રમાણે એ દાશરથિ રામની પહેલાંનો એકતાળીસમો પૂર્વજ હતો, માટે તેણે ચાલુ મન્વન્તરના નવમા-દસમા પર્યયમાં નિદ્રા લીધી એવું જણાય છે.

પછી અઠ્ઠાવીસમો પર્યય શરૂ થતાં દ્વાપરના અંતમાં કૃષ્ણાવતાર થયો. તે વેળાએ કાળયવન કૃષ્ણ ઉપર ચડી આવતાં, કૃષ્ણે પોતે પરાજય પામ્યાનો ડોળ કર્યો અને જોવો તે પૂંઠે પડયો કે, જાણી જોઈને નાસતાં નાસતાં મુચુકુંદની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો અને કાળયવનનો આની પાસે વધ કરાવ્યો. (કાળયવન શબ્દ જુઓ.) / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૧–૫૨; વિષ્ણુ૦ ૫–૨૩; હરિવં૦ ૨–૫૭.

મુંજ દ્વૈતવનમાં પાંડવો હતા ત્યારે તેમની સાથે હતો તે એક ઋષિ.

મુંજકેતુ પાંડવોનો મિત્ર, એક રાજા.

મુંજવટ દ્વૈતવનમાંનું એક તીર્થ.

મુંજવાન એક પર્વત. / અશ્વ૦ ૮–૧.

મુંડ ચંડ દૈત્યનો કનિષ્ઠ ભાઈ. (ચંડમુંડ શબ્દ જુઓ.)

મુંડ (૨) ભારતવર્ષીય એક દેશ.

મુંડ (૩) મુંડક શબ્દ જુઓ.

મુંડક અથર્વણવેદોપનિષત્.

મુંડદ્વાંગ એક સર્પ / ભાર૦ આ૦ ૧૫–૧૭.

મુદ દક્ષકન્યા તુષ્ટિ અને ધર્મ ઋષિનો પુત્ર / ભાગ૦ ૪–૧–૫૧.

મુદિત દાશરથિ રામની સભામાંનો એક સેવક.

મુદ્ગર સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૦.

મુદ્ગરપર્ણક સર્પવિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૩–૧૩.

મુદ્ગરપિંડક સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૯.

મુદ્ગલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

મુદ્ગલ (૨) અંગિરસ કુલોત્પન્ન કુરુક્ષેત્રમાં રહેતો એક બ્રાહ્મણ. આ શીલોञ્છવૃત્તિ (વીણી વીણીને એકઠા કરેલા દાણા) ઉપર નિર્વાહ કરનારો હોઈ, ઈંદ્રિયનિગ્રહી અને ધર્માત્મા હતો. આવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલા અન્નમાંથી જ બ્રાહ્મણોને અન્નદાન કરતો હતો. એકદા દુર્વાસા ઋષિએ આની પાસે આવી અન્ન માગ્યું તે તેણે આપ્યું. પરંતુ તે બધું યે અન્ન ભક્ષણ કરી ગયા. આ પ્રમાણે પાંચ વેળા દુર્વાસા તૃપ્ત થયા. તેથી તેમણે આને તું ઉત્તમ લોકમાં ગમન કર, એવો આશીર્વાદ આપ્યો. તત્કાળ ત્યાં વિમાન પ્રાપ્ત થયું અને દેવદૂતે આને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ, આ વિમાનમાં આરોહણ કર. તે કાળે આણે દેવદૂતને પૂછયું કે સ્વર્ગમાં ગુણ અને દોષ શા શા છે તે મને કહે. દેવદૂતે ગુણનું વર્ણન કર્યા પછી એણે દોષ સંબંધે એવું કહ્યું કે પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પ્રાણીને ત્યાંથી પુનઃ મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે. આવાં દેવદૂતનાં વચનો સાંભળી પુનઃ આણે બ્રહ્મલોકાદિ સ્થાનની સ્થિતિ વિષે પૂછયું. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે સ્વર્ગલોક કરતાં ત્યાં અપાર સુખ છે અને પ્રાયઃ પતનભીતિ છે જ નહિ; કારણ કે તે સ્થાન ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય વિના કોઈને પ્રાપ્ત થતું નથી; પરંતુ ક્વચિત્ ક્વચિત્ એ દોષ ત્યાં પણ નજરે પડે છે. (જયવિજય શબ્દ જુઓ.) ત્યારે આણે દેવદૂતને કહ્યું કે જો આમ જ છે, તો તું વિમાન પાછું લઈ જા. મારે એ લોકમાં આવવું નથી. જ્યાં ગયા પછી પાછું આવવાનું ન હોય ત્યાં જવું એવી મારી

ઇચ્છા છે. તે પ્રાપ્ત કરવા જ પ્રયત્ન કરીશ. આથી દેવદૂત પાછો ગયો અને આ તીવ્ર વૈરાગ્યપૂર્વક બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી, અક્ષય્ય એવા બ્રહ્મભાવને પામ્યો / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૬૧–૩.

મુદ્ગલ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર નીલરાજાના વંશના ભર્મ્યાશ્વ અથવા ભદ્રાશ્વ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ. એને બ્રહ્મિષ્ઠ નામનો પુત્ર હોઈ, આના કુળમાં મોદ્ગલ્ય સંજ્ઞાધારી કાંઈક બ્રાહ્મણો પણ થયા છે. એનો પુત્ર દિવોદાસ. શતાનંદની મા અહલ્યા તે આની પુત્રી / ભાગ૦ ૯–૧૯.

મુદ્ગલ (૪) ઋગ્વેદોપનિષત્.

મુદ્ગલાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મુનિ ચાક્ષુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં કશ્યપ ઋષિએ પ્રાચેતસ દક્ષને આપેલી તેર કન્યામાંની એક. આનાથી જે ગંધર્વ ઉત્પન્ન થયા તેમને મુનિ અથવા દેવગંધર્વ એવી સંજ્ઞા હતી. (૧. દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.) (ભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૨૩ શ્લોક ૫૪–૫૭ માં લખેલાં નામો કરતાં ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૬૫ ૪૨–૪૪ માં લખેલાં નામોમાં તફાવત છે, તો પણ સોળની સંખ્યામાં તો ફેર નથી.)

મુનિ (૨) રૈવત મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિ માંહેલો એક.

મુનિ (૩) દસ વિશ્વદેવોમાંનો એક.

મુનિ (૪) અણહનો પુત્ર / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૩

મુનિદેશ કૌંચદ્વીપ સમીપ દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૧૨–૨૨.

મુર નરકાસુરનો અનુયાયી એક અસુર. એને કૃષ્ણે માર્યો હતો. એ ઉપરથી જ કૃષ્ણનું મુરારિ એવું નામ પડ્યું છે. ગુજરાતીમાં મોરારી કહીએ છીએ.

મુરચીપત્તન ક્રિષ્ણિંધાની પશ્ચિમ તરફની એક નગરી / વા૦ રા૦ કિષ્ક૦ સ૦ ૪૨.

મુરુ એક અસુરવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૧૪–૧૪

મુષ્ટિક વસિષ્ઠ પુત્ર યજ્ઞમાં ગયા નહિ અને વિશ્વામિત્ર અને ત્રિશંકુ રાજાનો ઉપહાસ કર્યો. એ ઉપરથી વિશ્વામિત્રે તમે ચંડાળ થશો એવો શાપ દીધો. તે ચંડાળનું પડેલું નામ / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૫૯.

મુષ્ટિક (૨) બલરામે મારેલો કંસની સભામાંનો એક મલ્લ / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૪૪.

મુસલ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

મુહૂર્ત ધર્મઋષિને મુહૂર્તાથી થયેલો પુત્ર.

મુહુર્તા પ્રાચેતસ દક્ષે ધર્મઋષિને આપેલી દસ કન્યાઓમાંની એક. એનો પુત્ર મુહૂર્ત સંજ્ઞાવાળો દેવ.

મૂક એક સર્પ / ભા૨૦ આ૦ ૫૫–૬૭.

મૂક (૨) અર્જુન તપ કરતો હતો ત્યાં વરાહરૂપ ધારણ કરીને આવતાં, કિરાત અને અર્જુનના યુદ્ધનું કારણ બનેલો અસુર. (ઇંદ્રકીલ શબ્દ જુઓ.) / શિવપુરા૦ શતરુદ્ર સં૦ ૩૯.

મૂર્તય સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશ અથવા કુશિક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો. આનું કોઈ પુરાણમાં અમૂર્તરજ અને કોઈ પુરાણમાં અસૂર્તરજ એવું નામ મળી આવે છે. આના સ્થાપેલા નગરનું ધર્મારણ્ય એવું નામ હતું / વા૦રા૦ બાલ૦ સ૦ ૩૨.

મૂર્તિ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં દક્ષે પોતાની સોળ કન્યાઓમાંથી ધર્મઋષિને જે તેર કન્યા ભાર્યાર્થે આપી હતી તેમાંની કનિષ્ઠ. એ નર અને નારાયણ એ બે ઋષિની માતા.

મૂર્તિ (૨) સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાંના પ્રજાપતિઓમાંનો એક. એ વસિષ્ઠનો પુત્ર હતો.

મૂર્તિ (૩) હવે પછી થનારા બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વન્તરના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

મૂર્ધા બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મૂલ સોમ ભાર્યાઓમાંની એક.

મૂલ (૨) એક નક્ષત્ર.

મૂલક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અશ્મક રાજાનો પુત્ર. આ પરશુરામના ભયનો માર્યો સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં સતત સંતાઈ રહેતો હતો, તેથી એનું નારીકવચ એવું નામ પડ્યું હતું અને સૂર્યવંશમાં કુળની વૃદ્ધિનું આ જ મૂળ થયો, માટે મૂલક એવું નામ પણ હતું. આને શતરથ અને દશરથ નામના પૌત્ર હતા / ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૯.

મૂલતાપી ભારતવર્ષીય નદી અને એક તીર્થ.

મૂલપ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
મૂલહર એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
મૂલી મહેંદ્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.
મૂષક દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૯.
મૂષિકાદ એક નાગવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૯-૧૧, ઉ૦ ૧૦૩-૧૪.
મૃકંડ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના ભૃગુઋષિના પૌત્ર, ધાતા નામના ઋષિનો પુત્ર. આનો પુત્ર માર્કંડેય.
મૃગ સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક
મૃગ (૨) મૃગશીર્ષ નામનું નક્ષત્ર.
મૃગકાંતા માનસ સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી.
મૃગકેતુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)
મૃગધૂમ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૦૧.
મૃગમંદા કશ્યપથી ક્રોધાને થયેલી કન્યાઓમાંની એક.
મૃગવ્યાધ એક રુદ્ર (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)
મૃગાવતી યમુના તીર ઉપરની સતીની એક વિભૂતિ.
મૃગી કશ્યપને ક્રોધાથી થયેલી કન્યાઓમાંની એક.
મૃગ્યા માનસ સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી.
મૃડ મહાદેવનું નામ.
મૃડાની પાર્વતી
મૃતપા દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.
મૃત્તિકાવતી એક નગરી / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪
મૃત્યુ પૃથ્વીદેવી ઘણા ભારથી પીડાઈને એમને શરણે આવી ત્યારે શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં બ્રહ્મદેવને કાંઈ સૂઝ્યું નહિ. તેથી એમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. આ ક્રોધથી સઘળી સૃષ્ટિ બળવા લાગી. એ જોઈને સર્વ પ્રજાનું હિત ઇચ્છી, રુદ્ર બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા અને તેમને પ્રજાને બાળી નાખતાં ક્રોધમાંથી ઊપજેલો અગ્નિ શમાવવાની પ્રાર્થના કરી. બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે, મારી ઇચ્છા કાંઈ સૃષ્ટિને પ્રજાળવાની નથી. મને તો પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવા શું કરવું તે ન સૂઝવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. પછી બ્રહ્મદેવ તેમના ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનો ઉપસંહાર કરતા હતા, તે વખતે તે મહાત્માની સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી પ્રકટ થઈ.

તે સ્ત્રી રંગે કાળી અને કાંઈક રતાશ પડતી હતી. તેની જીભ, મુખ અને નેત્રો પિંગળાં અને લાલ રંગનાં હતાં તથા તેણે ઝગહળતાં બે કુંડળો પહેર્યાં હતાં. તે સ્ત્રી દક્ષિણ દિશામાં જઈને ઊભી રહી અને જગતના આ બન્ને દેવ (રુદ્ર અને બ્રહ્મદેવ)ની સામું જોઈને મંદ મંદ હસવા લાગી. બ્રહ્મદેવે તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે હે મૃત્યુદેવી, તું આ પ્રજાનો નાશ કરજે. સંહાર બુદ્ધિથી જ તું મારા ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. તું આ સર્વ સ્થાવર-જંગમ પ્રજાનો સંહાર કરજે. મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તું પરમ કલ્યાણને પામીશ.

બ્રહ્મદેવ આમ કહેતાં જ સ્ત્રી અત્યંત વિચારમાં પડી ગઈ અને મધુર સ્વરે રડવા લાગી. એનાં અશ્રુઓને બ્રહ્મદેવે પોતાના બે હાથમાં ઝીલી લીધાં અને પ્રજાઓનું હિત કરવા માટે તેને વીનવવા લાગ્યા. મૃત્યુ નામની આ સ્ત્રી દુઃખને પોતાના અંતરમાં દબાવીને હાથ જોડી, લતાની પેઠે નમ્ર થઈ બ્રહ્મદેવને કહેવા લાગી. તે બોલી, હે શ્રેષ્ઠદેવ! આપે મને આવી સ્ત્રી કેમ ઉત્પન્ન કરી? જાણવા છતાં આપે કહેલું અહિત, ક્રૂર કર્મ હું કેમ કરું? હું અધર્મથી ડરું છું. લોકોના પ્રિય પુત્રો, મિત્રો, ભાઈઓ, માતાઓ, પિતાઓ અને પતિઓનો સંહાર કરીશ તેથી તેઓ મારું અનિષ્ટ ચિતવશે. હું જ્યારે કોઈને મારી નાખીશ ત્યારે તેનાં દીન સંબંધીઓ રડી રડીને અશ્રુપાત કરશે! ખરેખાત હું તેમનાથી ડરું છું. હું તમારે શરણે આવી છું, હું યમરાજને ત્યાં કદી નહિ જાઉં. હું બે હાથ જોડી આપની પ્રાર્થના કરું છું કે મને તપ કરવાની જ ઇચ્છા છે. માટે આપ એ જ વર આપો. હું ઉગ્ર તપ વડે તપીશ. વિલાપ કરતાં પ્રાણીઓના પ્રાણ હરવા હું સમર્થ નહિ થાઉં. માટે મને એ અધર્મમાંથી બચાવો.

બ્રહ્મદેવે કહ્યું કે પ્રજાના સંહારના કારણ તરીકે જ મેં તારો પ્રથમથી સંકલ્પ કર્યો છે માટે જા, સંહાર જ કર્યા કર. એમાં તારે વિચાર કરવો નહિ. જા, એમ કરવાથી તું લોકમાં નિંદાઈશ નહિ.

મૃત્યુદેવી ત્યાંથી ચાલી નીકળી અને ધેનુકાશ્રમમાં જઈ તેણે ઘોર તપ આરંભ્યું. હજારો વર્ષ જુદી જુદી રીતે તપ કર્યું. એના તપથી રાજી થઈ બ્રહ્મદેવ ત્યાં પ્રકટ થયા અને કહ્યું કે તું આટલાં બધાં ઘોર તપ શું કરવા કરે છે? મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તારે સંહાર તો કરવો જ પડશે. ત્યારે મૃત્યુ દેવીએ માગ્યું કે લોભ, ક્રોધ, દ્રોહ, નિર્લજ્જપણું અને પરસ્પરમાં તીક્ષ્ણ વાણીનો પ્રયોગ આ બધી વસ્તુઓ પ્રાણીઓના દેહનો નાશ કરે એમ હું માગું છું. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહ્યું. વળી કહ્યું કે આ મારા હાથમાં પડેલાં તારાં અશ્રુઓ પ્રાણીઓના પોતાના દેહમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા રોગો બનશે. એ રોગો મનુષ્યોને નિર્જીવ કરી નાખી મારી નાખશે. લોકો રોગથી મરણ થયું એમ કહેશે; તને વગોવશે નહિ. અધર્મ નહિ થાય.

મૃત્યુ નામની આ સ્ત્રી બ્રહ્મદેવના ઉપદેશથી અને શાપના ભયથી બોલી કે 'બહુ સારું'. આ મૃત્યુદેવી પોતે કામ–ક્રોધનો ત્યાગ કરી, કોઈના પર આસક્તિ રાખ્યા વગર, અંતકાળે પ્રાણીઓના પ્રાણનું હરણ કરે છે. જેનાથી પ્રાણીઓ પીડાય છે એ સર્વ વ્યાધિઓ તેનાથી ઉત્પન્ન થયા છે. આયુષ્ય તથા કર્મભોગ પૂરાં થતાં સર્વ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય જ છે.

વેન રાજાની મા અને અંગરાજાની સ્ત્રી સુનીથા આ મૃત્યુદેવીની પુત્રી થાય.

મૃત્યુ (૨) ક્વચિત્ યમનું પણ આ નામ કહેવાય છે.

મૃત્યુ (૩) અધર્મને નિર્ઋતી સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર.

મૃત્યુ (૪) આ નામનો એક ઋષિ. એ ચાલુ મન્વન્તરમાં છઠ્ઠો વ્યાસ થઈ ગયો. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

મૃત્યુંજય મૃત્યુને જીતવા ઉપરથી શિવનું એ નામ પડ્યું છે.

મૃદુર શ્વફલ્ક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક.

મૃદુવિત્ શ્વફલ્ક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક.

મૃષા અધર્મની પત્ની. એને દંભ અને માયા એમ બે સંતાનો હતાં. / ભાગ૦ ૪–૮–૨.

મેકલ અમરકંટકના મેકલ પર્વતની અને કિષ્કિંધાની દક્ષિણે આવેલો દેશ. વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૧ / ● આની રાજધાની માહિષ્મતી.

મેકલ (૨) અમરકંટક આગળનો એક પર્વત.

મેકલ (૩) મેકલ દેશના રાજાનું સામાન્ય નામ.

મેકલા મેકલ દેશની રાજધાની.

મેકલા (૨) નર્મદા નદીનું નામાન્તર.

મેકલકન્યા નર્મદા નદીનું આ નામ મળી આવે છે. જેમ ભગીરથના સંબંધને લઈને ગંગાનું નામ ભાગીરથી પડ્યું છે, તેમ મેકલ પર્વતમાંથી નીકળ્યાના સબબથી આ નામ પડ્યું હોય એમ જણાય છે.

મેઘ જળની વૃષ્ટિ કરનાર દેવવિશેષ. આના સાધારણ મેઘ અને પ્રલય મેઘ એવા ભેદ છે. પ્રતિવર્ષે જે વૃષ્ટિ કરે છે તે સાધારણ મેઘ અને બ્રહ્મદેવના અંતકાળે વૃષ્ટિ કરીને સત્યલોક સહવર્તમાન સઘળું ડુબાડી દે છે તે પ્રલય મેઘ. આની સંખ્યા સાત હોઈ તેનાં નામ : સંવર્ત, ભીમનાદ, દ્રોણ, ચંડ, બલાહક, વિદ્યુત્પતાક અને શોણ છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨. ● બ્રહ્મદેવના નિત્ય પ્રલયમાં આનું કામ પડતું નથી. તે વખતે તો કેવળ સમુદ્રના વધવાથી ભૂલોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્લોક એમ ત્રણ જ લોક ડૂબી જાય છે. પણ મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક હોય છે તેવા ને તેવા જ રહે છે. આ ચારને ડુબાડવાને સમયે જ માત્ર પ્રલય મેઘ વૃષ્ટિ કરે છે.

મેઘ (૨) તારકાસુરનો અનુયાયી, એક અસુર.

મેઘ (૩) કિષ્કિંધાની પશ્ચિમે આવેલો પર્વત. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૨. ● આનું સુવર્ણ પર્વત એવું પણ નામ છે.

મેઘનાદ એક દેવગણવિશેષ.

મેઘનાદ (૨) ઇંદ્રજિતનું મૂળ નામ.

મેઘનાદ (૩) મેઘવર્ણ રાક્ષસનું બીજું નામ

મેઘનાદ (૪) એક ભારતીય તીર્થ.

મેઘનિનાદ બગડાની સંજ્ઞાવાળો મેઘનાદ તે જ.

મેઘપુષ્પ શ્રીકૃષ્ણના રથના ચાર ઘોડામાંનો એક.

મેઘપૃષ્ઠ પ્રિયવ્રતપુત્ર ઘૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રમાંનો ત્રીજો. આના વર્ષનું પણ એ જ નામ હતું.

મેઘપૃષ્ઠ (૨) ક્રૌંચદ્વીપમાંનો ત્રીજો વર્ષ

મેઘમાલ પ્લક્ષદ્વીપમાંનો પર્વત.

મેઘમાલી ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો એક.

મેઘવર્ણ ઘટોત્કચનો પુત્ર. આ પાંડવોના અશ્વમેધને કાળે શ્યામકર્ણ અશ્વ આણવામાં, અને તેને પત્રિકા બાંધીને છૂટો મૂકયા પછી તેનું રક્ષણ કરવામાં ઘણો જ ઉપયોગી થઈ પડયો હતો. જૈમિની અશ્વમેધમાં આનું કવચિત્ મેઘનાદ નામ પણ કહેલું મળી આવે છે.

મેઘવાન દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

મેઘવાસા વરુણલોકમાંનો અસુર વિશેષ.

મેઘવાહન ઇંદ્ર.

મેઘવાહન (૨) કરૂષક દેશનો સામાન્ય રાજા.

મેઘવેગ ભારતયુદ્ધમાં અભિમન્યુએ મારેલો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૪૮–૧૬.

મેઘસ્વાતિ કલિયુગમાં આન્ધ્રવંશીય ચિબિવકાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે અટમાન / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૪.

મેઘસંધિ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ રાજાનો પૌત્ર અને સહદેવના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો ત્યારે આણે તે અશ્વને પકડયો હતો; પરંતુ અર્જુને એનો પરાભવ કરવાથી એણે અશ્વ પાછો આપી કરભાર આપ્યો હતો / ભા૨૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૮૨.

મેઢશિરા કલિયુગમાં બહુસંજ્ઞક રાજાની પછી થયેલો રાજાવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૭.

મેદિની મધુકૈટભની મેદ વડે વ્યાપ્ત થવાથી પૃથ્વીનું પડેલું નામ.

મેદોહા ભીષણ રાક્ષસનો પુરોહિત.

મેધા સ્વયંભુવ મન્વન્તરમાં દક્ષે ધર્મઋષિને પોતાની સોળ કન્યામાંથી પરણાવેલી તેર કન્યામાંની એક. એની કન્યા સ્મૃતિ.

મેધાતિથિ પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંનો આઠમો. આ પૃથ્વીના સપ્ત મહાદ્વીપમાંનો, દધિસમુદ્ર વડે વેષ્ટિત શાકદ્વીપનો અધિપતિ હતો. આણે પોતાના દ્વીપના સાત ભાગ પોતાના સાત પુત્રોના નામના કરી, પ્રત્યેકને એક એકનું આધિપત્ય આપ્યું હતું. તેમનાં નામ પુરોજવ, મનોજવ, પવમાન, ધૂમ્રાનીક, ચિત્રરેફ, બહુરૂપ અને વિશ્વાધાર એવાં હતાં.

મેધાતિથિ (૨) ઉપરિચર રાજર્ષિના યજ્ઞમાંનો એક ઋષિ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૩૬.

મેધાતિથિ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ પુત્ર ઋતેયુના પ્રપૌત્ર કણ્વ રાજર્ષિનો પુત્ર. આના વંશજો બ્રાહ્મણ થયા હતા.

મેધાતિથિ (૪) ચાલુ મન્વન્તરમાંનો સત્તરમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

મેધાવિક કાલંજર પર્વત પાસેનું તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૩–૫૫.

મેધાવિની કુલિંદ રાજાની સ્ત્રી. ચંદ્રહાસ રાજાની માતા.

મેધાવી બાલધિ ઋષિનો પુત્ર. આ પર્વતાયુ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ હતો.

મેધાવી (૨) એક બ્રાહ્મણ / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૭૭.

મેધાવી (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવના વંશના સુનય રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર નૃપંજય રાજા.

મેનકા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની અને ત્રણ મુખ્ય અપ્સરાઓમાંની એક. આ પ્રસ્તુત પ્રતિવર્ષે જેઠ માસમાં સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૫. શુક્ર શબ્દ જુઓ.) વિશ્વામિત્ર તપ કરતા હતા તેને છળવા સારુ ઇન્દ્રે એને મોકલી હતી. એણે જઈને ઋષિને તપમાંથી ભ્રષ્ટ કર્યા. મેનકાને વિશ્વામિત્ર ઋષિથી એક પુત્રી થઈ. એ પુત્રી તે શકુન્તલા. મેનકા એને નદી તીરે અરણ્યમાં મૂકી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ હતી. કણ્વ ઋષિને એ જડી અને એમણે ઉછેરી મોટી કરી.

મેનકા (૨) ઊર્ણાયુ ગંધર્વની સ્ત્રી.

મેનકા (૩) હિમાલય પર્વતની સ્ત્રી, મેનાનું બીજું નામ.

મેના વૈરાજ નામના પિતરની માનસકન્યા અને હિમાલય પર્વતદેવતાની સ્ત્રી. આને મૈનાક અને ક્રૌંચ એવા બે પુત્ર અને અપર્ણા, પર્ણા અને એકપર્ણા એવી ત્રણ કન્યા હતી / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૩.

મેના (૨) ભારતવર્ષીય નદી.

મેરુ સપ્તમહાદ્વીપ, સપ્તસમુદ્ર, માનસોત્તર અને લોકાલોક પર્વત ઇત્યાદિ જેની આસપાસ વર્તુલાકાર સ્થિતિએ આવ્યા છે એવો, સર્વના મધ્ય ભાગમાં, અને ઇલાવૃત્તની બરોબર મધ્યમાં જે સુવર્ણનો પર્વત છે તે. આની ઊંચાઈ ચોર્યાશી સહસ્ર યોજન હોઈ આ સર્વકાળ સર્વ દ્વીપાદિકની ને તેમાં આવેલા સર્વ ભાગની મેરુ ઉત્તર તરફ આવેલો છે. આના શિખર ઉપર લંબ તરીકે ઊંચે આકાશમાં ધ્રુવમંડળ હોઈ, સૂર્યચંદ્રાદિ મંડળો આની આસપાસ પૃથ્વીથી કેવળ ઉપરના ભાગમાં આકાશમાં પોતપોતાની ગતિ અનુરૂપ સર્વદા વર્તુલાકાર ગતિએ ફર્યા કરે છે. સારાંશ કે, મેરુ એ પૃથ્વીનું કેન્દ્ર એટલે કેવળ મધ્યબિંદુ હોઈ, એની ઘણી જ પાસે મંદર, મેરુમંદર, સુપાર્શ્વક અને કુમુદ એવા ચાર ટેકારૂપ પર્વત હોઈ, કેસર, કુરંગ, કુરર, કુસંભ, વૈકંક, ત્રિકૂટ, શિશિર, પતંગ અથવા શિમર, રુચક, નિષધ, શિનિવાસ, કપિલ, શંખ, વૈદૂર્ય, જારુધી, હંસ, ઋષભ, નાગ, કાલંજર અને નારદ — એવા વીસ પર્વતો પદ્મપાંખડીની પેઠે આવેલા છે. / ભાગ૦ પંચમ૦ અ૦ ૧૬; દેવી ભા૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૬. • આ ઉપરાંત યજ્ઞકુંડની આસપાસ જેમ પરિસ્તરણ નખાય છે તે પ્રકારે એની આસપાસ પ્રત્યેક દિશાએ બબ્બે મળી ચારે દિશાના આઠ પર્વત છે; તે આ પ્રમાણે : જઠર અને દેવકૂટ એ બે પૂર્વના, પવન અને પારિયાત્ર એ બે પશ્ચિમે, કૈલાસ અને કરવીર એ બે દક્ષિણે અને ત્રિશૃંગ અને મકર એ બે ઉત્તરે એટલે મેરુની તે બાજુએ. પુરાણકર્તા ભારતવર્ષમાં રહેતા હતા માટે આ દિશાક્રમ તેમણે પોતાની દિશાના ધોરણે લખ્યો છે એમ માનવું. આ આઠ પર્વતોની પ્રત્યેકની લંબાઈ અઢાર હજાર યોજન અને પહોળાઈ બે સહસ્ર યોજન છે / દેવી ભા૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૭.

મેરુની આસપાસ પ્રથમ ઇલાવૃત્ત છે. તેની આકૃતિ ચતુષ્કોણ છે. તેની મર્યાદારૂપ, આપણે રહીએ છીએ એ ભાગમાં દક્ષિણ નિષધ પર્વત ને તે પછી પ્રદક્ષિણા કરીએ એવી રીતે જતાં ક્રમે ક્રમે ગંધમાદન, નીલ અને માલ્યવાન એવા ચાર પર્વતો છે. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦૬; ભાગ૦ પંચમ૦ અ૦ ૧૬. • આ ઉપરાંત નિષધ પર્વતની આપણી બાજુએ ક્રમે ક્રમે હેમકૂટ અને હિમાલય એ બે પર્વતોની વચ્ચે હરિવર્ષ, કિંપુરુષવર્ષ અને ભરતવર્ષ એવા ત્રણ ભૂભાગ હોઈ, ગંધમાદન પાસે માત્ર ભદ્રાશ્વવર્ષ નામનો શ્વેત અને શૃંગવાન એ બે પર્વતો અને તે મધ્યે એક પાસે એક એમ, રમ્યકવર્ષ, હિરણ્મયવર્ષ અને કુરુવર્ષ એવા ત્રણ ભૂભાગ છે. માલ્યવાન પર્વત પાસે એક કેતુમાલ વર્ષ જ છે અને એની આસપાસ વર્તુળાકાર ક્ષારસમુદ્ર આવેલો હોઈ, આપણે જે પ્રદેશમાં રહીએ છીએ તે ભરતવર્ષ છે. આ ભરતવર્ષ અને તેમ જ મેરુની પાસે એનો અવયવરૂપ કુરુવર્ષ, એ બન્નેની આકૃતિ ધનુષ્યાકાર છે. આ જંબુદ્વીપમાંના નવ ભાગ, અને ક્ષારસમુદ્રની આસપાસ નજીક બીજા દ્વીપો, સમુદ્ર, માનસોત્તર અને લોકાલોક પર્વત વર્તુળાકાર જ આવેલા છે એવું સમજવું.

આ મેરુને એટલે મેરુના મૂર્તિમાન દેવતાને, મેરુદેવી, પ્રતિરૂપા, ઉગ્રદંષ્ટ્રી, લતા, રમ્યા, શ્યામા, નારી, ભદ્રા અને દેવવીતિ એવી નવ કન્યા હતી. તે તેણે આગ્નીધ્રના નવ પુત્ર નાભિ, કિંપુરુષ, હરિવર્ષ, ઇલાવૃત્ત, રમ્યક, હિરણ્મય, કુરુ, ભદ્રાશ્વ અને કેતુમાલ એમને અનુક્રમે આપી હતી. આ ઉપરાંત આયતિ અને નિયતિ એવી એની બે કન્યા સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનાં એક ધાતા અને બીજો વિધાતા નામના બે ભૃગુપુત્ર – એમને આપી હતી.

મેરુદેવી મેરુની કન્યા અને આગ્નીધ્રપુત્ર નાભિરાજર્ષિની સ્ત્રી. આને નાભિરાજાથી ઋષભદેવ નામે એક જ પુત્ર થયો હતો.

મેરુભૂતા એક દેશ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૪૮.

મેરુમંદર આપણે રહીએ છીએ એ બાજુએ મેરુનો જે એક સ્તંભરૂપ પર્વત છે તે.

મેરુસાવર્ણ એક ઋષિ / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૫૫.

મેરુસાવર્ણિ ધર્મસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ.

મેષ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મેષય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

મેષહૃત એક ગરુડપુત્ર / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૨.

મૈત્રાયણ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર નીલના વંશના દિવોદાસના બે પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ.

મૈત્રાયણિ સામવેદોપનિષત.

મૈત્રાવરુણ અગસ્ત્ય ઋષિ અને વસિષ્ઠ ઋષિની સંજ્ઞા / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ કાં૦ સ૦ ૫૬–૫૭.

મૈત્રાવરુણિ મૈત્રાવરુણ તે જ.

મૈત્રી સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના ધર્મઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. આનો પુત્ર પ્રસાદ.

મૈત્રેય એક બ્રહ્મર્ષિ / ભા૨૦ સ૦ ૪–૧૬

મૈત્રેય (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મૈત્રેય (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

મૈત્રેય (૪) એક ઋષિ. આ કોના કુળનો તે જણાતું નથી, પરાશર ઋષિનો શિષ્ય હતો એટલું જ મળી આવે છે. આણે એક પ્રસંગે દુર્યોધનને ઉપદેશ કર્યો કે પાંડવોથી વેર વધારવું નહિ. પણ તેણે ઉપદેશનો તિરસ્કાર કરીને ઉન્મત્તપણે આની આગળ પોતાની જાંઘ થાબડી. તે ઉપરથી આણે ક્રોધે ભરાઈ દુર્યોધનને શાપ દીધો હતો કે ભીમની ગદા તારી જાંઘ પર પડવાથી તારું મૃત્યુ થશે. એ જ પ્રમાણે પછીથી તેનું મૃત્યુ થયું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦. • આણે જ વિદુરને ઉપદેશ કર્યો હતો. એને યાજ્ઞવલ્કયે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન શીખવ્યું હતું.

મૈત્રેય (૫) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર નીલના વંશના દિવોદાસપુત્ર મિત્રયુનો પુત્ર.

મૈત્રેયી યાજ્ઞવલ્કય ઋષિની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. એ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી.

મૈત્રેયી (૨) સામવેદોપનિષત.

મૈથિલ મિથિરાજાના સંબંધને લીધે વિદેહ દેશને મૈથિલ કહ્યો છે.

મૈથિલી મૈથિલ રાજાની કન્યાનું નામ; પરંતુ ખાસ કરીને સીતાને લગાડાય છે.

મૈંદ સુષેણ વાનરના બે પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ. દ્વિવિદનો મોટો ભાઈ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સા૦ ૭૬. • આ બન્ને ભાઈઓ વાલીની સ્ત્રી તારાના ભાઈ એટલે અંગદના મામા હતા. વાલીના વધ પછી, સીતાની ખોળ માટે જે વાનરો સુગ્રીવે મોકલ્યા હતા તેમાં ભાઈ સહિત આ પણ ગયો હતો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૪૧. • આણે રામાયણના યુદ્ધમાં વજ્રમુષ્ટિ, યુપાક્ષ ઇત્યાદિ મોટા મોટા રાક્ષસો મારીને રામને ઉત્તમ સહાય કરી હતી.

મૈનાક હિમવાન્ પર્વતને મેનાથી થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. પૂર્વે ઇંદ્રે સર્વ પર્વતોની પાંખ છેદી નાખી તે વેળા, પોતાની પાંખ છેદાય નહિ એ હેતુથી, આ દક્ષિણ સમુદ્રમાં સંતાઈ રહી તેને આશ્રયે ગયો હતો, એવી રીતે કે પાતાળમાંથી પૃથ્વી પર આવવાના કેટલાક માર્ગ હતા, તે માર્ગ એણે આને આડો બેસાડી બંધ કરી દીધો. કાંઈક કાળે સીતાની ખોળ માટે મારુતિ જતા હતા; જે સગર રાજાના પુત્રોએ પૃથ્વી ખોદી નાખી તેથી કરીને મને આશ્રય મળ્યો અને ત્યારથી હું સાગર નામથી લોકોમાં પ્રખ્યાત થયો, એ સગરવંશમાં રામ જન્મેલ હોઈ તેની સ્ત્રીની ખોળ કરવા મારુતિ જાય છે, માટે તેનું આતિથ્ય કરવું અને તેને વિશ્રામ માટે સ્થળ આપવું, એ મારો પોતાનો ધર્મ છે, એમ જાણી સમુદ્રે મૈનાકને તું પાણીની ઉપર વધીને મારુતિનું આતિથ્ય કર, એમ કહ્યું. તે ઉપરથી એ પાણીની ઉપર વધ્યો પરંતુ મારુતિએ, આ મને કાંઈ વિઘ્ન આવ્યું છે એમ સમજી, આનું એક શૃંગ પાડી નાખ્યું એટલે મૈનાકે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી સાગરનું સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ત્યારે મારુતિ સંતોષ પામી બોલ્યા કે, તું સાગરની આજ્ઞાથી મને વિશ્રાંતિ આપવા અને મારું આતિથ્ય કરવા આવ્યો એ ખરું છે, પરંતુ હું રામના જે કાર્ય માટે નીકળ્યો છું તે હજુ થયું નથી; તેટલા માટે મારે વિશ્રાંતિ કે આહાર ખપે નહિ. આટલું

બોલી મારુતિએ આને અભિવંદન કર્યું અને પોતે લંકા તરફ ગયા. / વા૦ રા૦ સુંદર સ૦૧.

મૈનાક (૨) ભારતવર્ષીય એક પર્વત.

મોક્ષ ચાર પુરુષાર્થોમાંનો ચોથો / ભાગ૦ ૩–૨૮–૩

મોદ સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૧.

મોદાગિરિ અંગદેશની પૂર્વ તરફનો પર્વત / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧–૨૧.

મોદાપુર ઉલૂક દેશની ઉત્તર તરફનું એક નગર. અહીં પાંડવના વખતમાં વામદેવ અને સુદામા એવા બે રાજા હતા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૮–૧૧.

મોદોષ વેદવર્ષ મુનિનો અથર્વવેદનો અભ્યાસી એક શિષ્ય. / ભાગ૦ ૧૨–૭–૨.

મોહ બ્રહ્મદેવથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર.

મોહન નગરવિશેષ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

મોહિની સમુદ્રમથન કરવાથી તેમાંથી અમૃત નીકળ્યું હતું. એ નિમિત્તે દેવ અને દૈત્યોમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો. અમૃતનો કલશ દૈત્યો પોતાની પાસે લઈ બેઠા ત્યારે દેવોના કલ્યાણ માટે વિષ્ણુએ ધારણ કરેલો સ્ત્રીરૂપ અવતાર તે. આ અવતાર ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયો હતો. / ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૮.

મૌંજ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

મૌંજકેશ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ)

મૌંજવૃષ્ટિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મૌંજાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

મૌદ્ગલ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

મૌદ્ગલ્ય (૨) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય

મૌદ્ગલ્ય (૩) દાશરથિ રામની સભામાં જે આ ધર્મશાસ્ત્રીઓ હતા તેમાંનો એક.

મૌદ્ગલ્ય (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ભર્મ્યાશ્વ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંના જ્યેષ્ઠ મુદ્ગલના વંશમાં જેઓ તપ વડે બ્રાહ્મણ થયા હતા તેમની સંજ્ઞા.

માનવેપગ એક સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૮–૧૭.

મ્લેચ્છ દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૫૭.

મ્લેચ્છ (૨) આર્યજાતિના નહિ એવા પરદેશીઓ અને જંગલી લોકો.

મ્લેચ્છભાષા જેમાં વિદુરે યુધિષ્ઠિરને શિખામણ આપી હતી અને લાક્ષાગૃહની હકીકત કહી દીધી હતી તે.

ય

યકૃલ્લોમાન ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ ૧ અ૦ ૯, વિ૦ ૬–૭.

યજુર્વેદ ચાર વેદમાં બીજો. આ બ્રહ્મદેવના દક્ષિણ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોઈ ધનુર્વેદ, આનો ઉપવેદ છે. (૧. વેદ શબ્દ જુઓ.) યજુર્વેદમાં આવેલા મન્ત્રો ઋગ્વેદમાંથી જ લીધેલા છે. એ મંત્રો સિવાય તેમાં નવું ગદ્ય લખાણ પણ છે. એમાં લીધેલા ઋગ્વેદના મૂળ મંત્રોમાં ઘણો ફેરફાર કરેલો નજરે પડે છે. આ ફેરફાર પરંપરાગત ચાલી આવેલો હોય અથવા યજ્ઞ વગેરે ક્રિયામાં ખપ લાગે એવા હેતુપુરસ્સર પણ હોય. યજુર્વેદ કર્મકાંડીઓના વિધાનસંગ્રહ જેવો છે. એમાં યજ્ઞના વિધિ અને યજ્ઞમાં વરેલા ઋત્વિજો વગેરેના ધર્મ ઇત્યાદિનાં કથનો છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓનાં વિધાનો સંબંધે એમાં ઘણું લખાણ હોવાને લીધે જુદી જુદી ઘણી શાખાઓ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરનારને એનો અભ્યાસ ખાસ અગત્યનો છે.

એની બે સંહિતાઓ છે. એકને તૈત્તરીય સંહિતા અને બીજીને વાજસનેયી સંહિતા કહે છે. સામાન્ય ભાષામાં એકને શુક્લ અને બીજાને કૃષ્ણયજુર્ કહેવાય છે. તૈત્તરીય શાખા બન્નેમાં પુરાતન છે અને ઈ. સ. પૂર્વેના ત્રીજા સૈકામાં પ્રચલિત હોવાનું જણાયું છે. વસ્તુતઃ આ સંહિતાઓમાં વિષય તો સરખો જ છે, પણ ગોઠવણમાં ફેર છે. શુક્લ યજુર્વેદ અનુક્રમ અને પદ્ધતિસર લખાયેલો છે. એમાં આપેલી કેટલીક બાબતો કૃષ્ણયજુર્માં બિલકુલ નથી. તૈત્તરીય અગર કૃષ્ણયજુર્ની સંહિતામાં ૭ કાંડ, ૪૪ પ્રશ્નો અથવા પ્રકરણ, ૬૫૧ અનુવાક અથવા પેટાવિભાગ અને ૨,૧૯૮ કંડિકા છે. સામાન્યતઃ એક કંડિકામાં પચાસ શબ્દો હોય છે.

શુક્લ યજુર્ અગર વાજસનેયી સંહિતામાં ૪૦ અધ્યાય, ૩૦૩ અનુવાક અને ૧,૯૭૫ કંડિકા છે.

યજુર્વેદની આ બે સંહિતા શી રીતે જુદી પડી એ જણાયું નથી. યાજ્ઞવલ્ક્યે પ્રચલિત પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ મત પ્રવર્તાવી જુદી પાડી હશે. વખતે એણે જુદી નહિ પાડી હોય, પણ એ મતભેદને લઈને તે જુદી પડી હશે. બન્ને સંહિતાના અનુયાયીઓ એકબીજા પ્રતિ ઘણી વિરુદ્ધતા રાખે છે અને જુદા જુદા ધર્મના મતાનુયાયીઓ માફક તકરાર કરે છે. સમય જતાં પાછલા કાળમાં આ વિરુદ્ધતાનું કારણ દર્શાવતી આખ્યાયિકા ઉત્પન્ન થઈ છે. વિષ્ણુ અને વાયુપુરાણમાં એ વાત આપેલી છે.

વૈશંપાયને પોતાના શિષ્ય યાજ્ઞવલ્ક્યને યજુર્ની જુદી જુદી ૨૭ શાખા શીખવી હતી. એક વખત વૈશંપાયને પોતાના ભાણેજને સહેજ લાત મારતાં ભાણેજનું મૃત્યુ થયું અને એને બ્રહ્મહત્યા લાગી. એણે પોતાના શિષ્યોને પોતાની આ હત્યાને અંગે પ્રાયશ્ચિત્તનાં વિધાન કરવાની આજ્ઞા કરી. યાજ્ઞવલ્ક્યે આ વિધાન કરવામાં સામેલ થવાની ના કહી. આથી ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે તકરાર થઈ. વૈશંપાયને ક્રોધવશ થઈને યાજ્ઞવલ્ક્યને કહ્યું કે તું મારી પાસે શીખ્યો હોય એ બધી વિદ્યા પાછી આપી દે. યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ એવી જ રીતે ક્રોધ કરીને તેની પાસે શીખેલો યજુર્વેદ ઓકી કાઢ્યો.

ઓકતાં લોહીથી મિશ્રિત યજુર્ જમીન પર પડ્યો. બીજા શિષ્યોએ તેતરનાં રૂપ ધારણ કરીને ઓકી કાઢેલી વિદ્યા ચણી લીધી. આ કારણથી એ ઓકી કાઢેલી વિદ્યા તૈત્તરીય અગર કૃષ્ણ કહેવાઈ. વિદ્યા પાછી આપી દઈને યાજ્ઞવલ્ક્ય ત્યાંથી દિલગીર થઈને નીકળી પડ્યો. એણે સૂર્યની ઉપાસના કરીને જબરું તપ કર્યું. સૂર્યે પ્રસન્ન થઈને વૈશંપાયનને પણ ખબર નહોતી એવા યજુર્મન્ત્રો તેને શીખવ્યા. સૂર્યે ઘોડાનું (વાજિન્) રૂપ લઈને યાજ્ઞવલ્ક્યને આ મન્ત્રો શીખવ્યા હતા. આ નવી શાખાના અધ્યાપકો જાતે વાજિન્ કહેવાતા અને સંહિતાનું નામ વાજસનેયી પડ્યું. સૂર્યે શીખવેલી હોવાથી આ વિદ્યાનું નામ શુક્લ પણ પડ્યું.

યાજ્ઞવલ્ક્યે સૂર્યની પાસેથી આ વિદ્યા મેળવ્યાની વાત ઘણી જૂની છે, પૌરાણિક કાળની પહેલાંની છે કેમકે પુરાણોમાં આ હકીકત વર્ણવી છે. વૈયાકરણી કાત્યાયને એ વાત લખી છે. વધારે બંધબેસતી વાત તો એ છે કે યાજ્ઞવલ્ક્ય વાજસનીનો વંશજ હોવાથી એના પોતાના નામ ઉપરથી વાજસનેયી અને યાસ્કના શિષ્ય તિત્તિરી ઉપરથી તૈત્તરી નામ પડ્યું હશે. યજુર્વેદનો સમર્થ અભ્યાસી વેબર કહે છે કે પુરાણોમાં વર્ણવેલી આ વાત ગમે એટલી અસંભાવ્ય જણાતી હોય, પણ આ વાતમાં આંતરિક રહસ્ય સમાયેલું છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ અનિયમિત છૂટી છૂટી બાબતોના ખીચડા જેવો છે. વેબર પોતે તૈત્તરીય નામ યાસ્કના શિષ્ય તિતિર ઋષિ પરથી પડ્યું હોવું જોઈએ એમ માને છે. ગોલ્ડસ્ટકરનો અભિપ્રાય છે કે મંત્ર અને બ્રાહ્મણ અનિયમિત સેળભેળ હોવાથી પણ કૃષ્ણયજુરમાં આમ ખીચડા જેવું જણાય છે. એમાં મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણનો ભેદ જણાતો નથી. શુક્લ યજુર્વેદમાં આ ખામી સુધારી લીધી છે. આ ઉપરથી તે કાળે યજુર્વેદનો સુધારો કરીને તેમાં તત્કાલીન પ્રચલિત કલ્પનાઓ, જ્ઞાન અને વિધાનની નિયમસર ગોઠવણ કરી છે.

યજુર્વેદ યજુર્વેદનો મૂર્તિમાન દેવ.

યતિ બ્રહ્મદેવના માનસપુત્રોમાંનો એક / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૮.

યતિ (૨) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભા૨૦ અનુ૦ ૭-૫૮.

યતિ (૩) સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજાના ૭ પુત્રોમાંનો મોટો. આ વિરક્ત હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૯-૩૩.

યદુ સોમવંશી આયુપુત્ર યયાતિ રાજાને દેવયાનીની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. આ સર્વ યાદવોનો મૂળ પુરુષ હતો. આણે પિતા (યયાતિ)ની વૃદ્ધાવસ્થા જે હેતુથી લીધી નહિ, તે જોતાં

એ બહુ ઝીણવટવાળો અને વિચારશીલ હશે એમ જણાય છે. તે હેતુ આ પ્રમાણે હતો. સર્વ પુત્રોમાં આ મોટો હોઈ યયાતિની તેના પર અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી, (યયાતિએ) આને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા લેવાની આજ્ઞા કરી. તે ઉપરથી આણે વિચાર્યું કે મારું તારુણ્ય લઈ પિતા મારી માતા સાથે રમમાણ થશે. એથી જોકે મેં પિતાની આજ્ઞા માન્ય કરી એ ખરું, પણ અંશતઃ મેં માતૃગમન કર્યું એમ થાય. માટે તેણે પિતાને કહ્યું કે આ આપની વૃદ્ધાવસ્થા મારે જોઈતી નથી અને સાર્વભૌમ પદવી પણ મારે ન જોઈએ. આ સાંભળી યયાતિએ તેને તથાસ્તુ કહી, સાધારણ રાજ્ય આપ્યું જે લઈ તે સ્વસ્થ બેઠો.

આને સહસ્રજિત, ક્રોષ્ટા, નલ અને રિપુ એવા ચાર પુત્રો હતા. આણે અવધૂતની (દત્તાત્રયની) કૃપા સંપાદન કરી તેમની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી, તેથી જોકે આને સાર્વભૌમની પદવી નહોતી તોપણ, સર્વ રાજાઓમાં આનું માન ઘણું જ હતું. આનું મૃત્યુ ક્યારે થયું એ સંબંધે કોઈપણ ગ્રંથમાં કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૭, ભાગ૦ ૯–૨૩, મત્સ્ય૦ ૪૩, વિષ્ણુ૦ ૪૧૧, હરિવં૦ ૧–૩૩, વાયુ૦ ૯૪.

યદુ (૨) વિદર્ભ દેશનો એક રાજા. આને પ્રભા અથવા સુમતિ નામની એક કન્યા હતી, જે આણે સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન સગર રાજાને આપી હતી.

યદુ (૩) બગડાની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચર રાજાના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ આ૦ ૬૪–૪૪.

યદુ (૪) વસુદેવને ઇલા નામની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

યમ કલ્પારંભ સમયનો દક્ષિણ દિગ્પાલ. આની સ્ત્રી ધૂમોર્ણા. અને માનસોત્તર પર્વત ઉપરની સંયમિની નામની નગરી તે આની રહેવાની જગ્યા. આના નામ ઉપરથી દક્ષિણ દિશાનું 'યામ્યા' એવું નામ પડ્યું. એ દિશાનું એ નામ હજુ પણ ચાલે છે.

યમ (૨) વિવસ્વાન નામના આદિત્યથી સંજ્ઞા સ્ત્રીની કૂખે વૈવસ્વત મનુના જન્મ પછી, જે કન્યાપુત્રરૂપ જોડકું જન્મ્યું હતું તેમાંનો પુત્ર. આ વિવસ્વાનનો પુત્ર હોવાથી આને પણ ક્વચિત્ વૈવસ્વત કહ્યો છે. ચાલુ મન્વન્તરમાં એની પાસે જ દક્ષિણનું દિગ્પાલત્વ છે. આણે નચિકેતા નામના બ્રાહ્મણ પુત્રને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી હતી, તે ઉપરથી આ બ્રહ્મવિદ્યા સંપન્ન હતો એ ખુલ્લું જ જણાય છે. આ પાપીઓને શાસન કરનાર છે, તેથી આનાં દંડધર, કાલ, કૃતાંત ઇત્યાદિ નામો છે. તેવો જ એ પુણ્યવાનો તરફ સૌમ્ય હોઈ ધર્મરાજ એવું પણ એનું નામ કહ્યું છે. માંડવ્ય ઋષિના શાપે કરીને આ જ વિદુર રૂપે પૃથ્વી પર જન્મ્યો હતો. (માંડવ્ય શબ્દ જુઓ.) / ભાગ૦ ૬–૬, વિષ્ણુ૦ ૩–૨, હરિ૦ ૧–૯, મત્સ્ય૦ ૧૧–૫૬, પદ્મ૦ ૫–૮, વાયુ૦ ૮૪, બ્રહ્મ ૬.

યમક લોકવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૭૮–૮૮.

યમદૂત વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / વરાહ૦ ૨૦, આ૦ ૬૪–૧૩, અને અનુ૦ ૭–૫૧.

યમલાર્જુન વૃક્ષવિશેષ. નારદના શાપ વડે જે કુબેરપુત્ર સ્થાવરયોનિ પામી ગોકુળમાં અર્જુન–આંજણાનાં વૃક્ષ બન્યાં હતાં તે બે.

યમી વિવસ્વાન મનુ અને સંજ્ઞા એમ થયેલા જોડકામાંની કન્યાવિશેષ. આનું બીજું નામ યમુના પણ છે. / ભાગ૦ ૬–૬–૪૦, ૮–૧૩–૯.

યમુના વિવસ્વાન આદિત્યને જે કન્યાપુત્રરૂપ જોડકું થયું હતું તેમાંની કન્યા. આ યમની બહેન અને યમુના નદીની મૂર્તિમાન દેવતા. (સૂર્ય શબ્દ જુઓ.)

યમુના (૨) ભારતવર્ષીય નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ ભી૦ ૯–૧૬.

યમૌ સહદેવ અને નકુળ / ભાર૦ આ૦ ૨૧૦–૧૮.

યયાતિ સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજાના છ પુત્રોમાંનો બીજો. આનો મોટો ભાઈ યતિ. તે વિરક્ત હોવાથી પરમહંસ થઈ અરણ્યમાં ગયો. તેથી આ જ, પિતાની પછી રાજ્યનો અધિકારી થયો. એક કાળે મૃગયા નિમિત્તે એ અરણ્યમાં ગયો હતો ત્યાં આણે એક કૂવામાં શુક્રકન્યા દેવયાનીને પડેલી જોઈ. તે વેળા તું કોણ અને અહીં શાથી પડી ઇત્યાદિ

પૂછતાં, તેણે પોતાનું વૃત્તાંત કહ્યું. આને પણ તું કોણ ઈત્યાદિ પૂછતાં આણે પોતાનું વૃત્તાંત કહી, દેવયાનીને કૂવાની બહાર કાઢી. (દેવયાની શબ્દ જુઓ.) દેવયાનીને બહાર કાઢી યયાતિરાજા પોતાને નગર પાછો ગયો. પછી તારો પિતા જ્યાં તને આપશે ત્યાં મારી કન્યા શર્મિષ્ઠા દાસી થઈ તારી સાથે આવશે, એવું કહી દેવયાનીને સમજાવી વૃષપર્વા નગરમાં લઈ ગયો. પછી દેવયાનીએ પોતાના પિતાને, મને યયાતિએ કૂવામાંથી બહાર કાઢી ઈત્યાદિ વૃત્તાંત કહી કહ્યું કે મારું લગ્ન તેની સાથે કરો. આ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે યયાતિ રાજાને બોલાવી તેને દેવયાની વિવાહવિધિથી આપી અને કાંઈ કાળ પર્યંત તેને પોતાની પાસે રાખ્યો. પછી દેવયાની સહિત તેને વિદાય કરતી વેળાએ શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે રાજા, મારી પ્રિય કન્યા જે મેં તને આપી છે તેની સાથે વૃષપર્વાની કન્યા પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે દાસી થઈ આવે છે, પણ તું તેના તરફ નજર સરખાયે કરીશ નહિ. જો એમ કરીશ તો મારી વિદુષી અને તપસ્વિની કન્યા દેવયાનીનું અપમાન થતાં તેં મારું જ અપમાન કર્યું એમ થશે અને તેથી તું અનર્થને પ્રાપ્ત થઈશ. તે ઉપરથી આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ એમ કહી, શર્મિષ્ઠા દાસી સહિત દેવયાનીને લઈ પોતાને નગર આવ્યો.

પછી આને નીતિપૂર્વક રાજ્ય કરતાં, અને પોતાના અશોકવનમાં દેવયાની સાથે બહુ કાળપર્યંત વિલાસસુખ ભોગવતાં, એક પછી એક એમ યદુ અને તુર્વસુ એવા બે સુંદર પુત્ર થયા. આથી દેવયાનીને હર્ષ થયો. તેની જાણ બહાર, શર્મિષ્ઠાને પણ યયાતિથી અનુ, દ્રુહ્યુ અને પુરુ એવા ત્રણ પુત્ર થયા.

એકદા એવું બન્યું કે, દેવયાની ફરતાં ફરતાં જ્યાં શર્મિષ્ઠા રહેતી હતી ત્યાં આવી ચડી જુએ છે તો એક એકથી નાના એવા ત્રણ પુત્ર ત્યાં રમે છે. તેણે શર્મિષ્ઠાને પૂછ્યું કે આ પુત્ર કોના? આ ઉપરથી શર્મિષ્ઠા અંતઃકરણમાં ભય પામી, તોપણ ધૈર્ય રાખી 'તે મારા પુત્રો છે' એમ દેવયાનીને કહ્યું. આ સાંભળી દેવયાનીએ તેને પૂછ્યું કે આ પુત્ર તને કોનાથી સાંપડ્યા? શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું કે મારા ઋતુકાળ સમયે અહીં કોઈ ઋષિ આવ્યા હતા, તેમની મેં પ્રાર્થના કરી. તેમની પ્રસન્નતાએ કરીને મેં આમને સંપાદન કર્યા. આ તેનું કહેવું દેવયાનીને સત્ય ભાસ્યું કારણ કે રાજાથી આને પુત્ર થવાનો સંભવ જ નથી એ વાતનો એને દૃઢ નિશ્ચય હતો. અને તેથી જ આ બાળકોને કાંઈ કાંઈ વસ્તુઓ વહાલથી આપી, શર્મિષ્ઠાને આનંદ દર્શાવતી તે સ્વમંદિરે પાછી આવી.

આ વાતને કાંઈક દિવસો થઈ ગયા હોવાથી, અને દેવયાનીને શર્મિષ્ઠાના પુત્રો સંબંધી કશો પણ વહેમ ન હોવાથી, તેમને ફરીથી જોવાની ઇચ્છાથી રાજા સહિત ફરતી ફરતી તે શર્મિષ્ઠાને ત્યાં આવી ચડી. પરંતુ રાજાના મનમાં તો ભયનો પાર રહ્યો નહિ. હવે શું થશે એવો વિચાર કરે છે એટલામાં જ શર્મિષ્ઠાના પુત્રોને દેવયાની સહિત રાજાને આવેલો જોઈ, તેમની માતાને કહ્યું કે જો, અમારા તાત આવ્યા છે. આ બોલ દેવયાનીને કાને પડ્યા એટલે તેને સંશય ઉત્પન્ન થયો, પણ આ વાતનો નિશ્ચય કરવાના આશયથી તેણે તે પુત્રોને પાસે બોલાવ્યા, અને મમતાથી બાળકને પૂછ્યું કે તમારો પિતા કોણ? અને તે ક્યાં છે? આમ તે પૂછતી હતી ત્યારે રાજાએ તે બાળકોને નેત્રની ઇશારત કરી કે મારું નામ દેશો નહિ. પરંતુ છોકરાં તેમાં કશું સમજ્યાં નહિ, અને અમારા પિતા આ, કહી રાજા તરફ આંગળીઓ કરી. આ ઉપરથી દેવયાનીને નિશ્ચય થયો કે શર્મિષ્ઠાને આ પુત્રો રાજાથી જ થયેલા છે.

હવે દેવયાનીના કોપનું શું પૂછવું? તેણે લાગલી જ શર્મિષ્ઠાને પોતાની સામે બોલાવી અને કહ્યું કે, કેમ રે દુષ્ટા! આ પુત્રો મેં ઋષિથી સંપાદન કર્યા એવું અસત્ય ભાષણ કરી, તેં મને ઠગી? તો હવે બોલ, એ ઋષિ તે આ જ કે? શર્મિષ્ઠાએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો કે, હે દેવયાની, તું ઋષિ-

કન્યા હોઈ તારું પાણિગ્રહણ કરનાર ઋષિ સિવાય અન્ય કોણ સમર્થ હોય? તેથી મેં ઋષિથી પુત્ર સંપાદન કર્યા એવું જે કહ્યું તે મારું બોલવું અસત્ય નહિ, પણ કેવળ સત્ય જ છે. આવું તેનું ભાષણ સાંભળી, તેને તેમ જ રાજાને કાંઈ પણ ન કહેતાં, ક્રોધવશ દેવયાની પોતાના પિતા તરફ જવા નીકળી. આ જોઈ યયાતિએ તેની બહુ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી કે મારો દોષ ક્ષમા કર, પરંતુ દેવયાની તે કશુંયે સાંભળ્યા વગર શુક્રાચાર્ય પાસે ગઈ ત્યારે પરમ ભયભીત એવો યયાતિ પણ નિરુપાય બની તેની પાછળ પાછળ ગયો.

દેવયાનીએ જતાં વેંત જ રાજાએ કરેલું કૃત્ય પિતાને નિવેદન કર્યું, જે સાંભળી શુક્રાચાર્યને અનિવાર ક્રોધ ઊપજ્યો, અને દેવયાનીની પાછળ રાજાને અધોમુખ ઊભેલો જોઈને કહ્યું કે, હે મૂર્ખ! તું શું બોલ્યો હતો ને આ તેં શું કર્યું? ભલે, જે અર્થ સાધવામાં તારા તરફથી મારી પુત્રીનું અપમાન થયું છે, એ વ્યવહારમાં તું જરાગ્રસ્ત થાઓ. આમ બોલતાં જ, કેટલાક સમય પછી લાગલો જ યયાતિ રાજા જરાગ્રસ્ત એટલે વૃદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થયો.

જરા પ્રાપ્ત થતાં જ યયાતિએ શ્વસુરને (શુક્રાચાર્યને) પ્રાર્થના કરી કે, દેવયાની સાથે વિષય-ભોગની મારી વાસના હજુ તૃપ્ત થઈ નથી, એટલામાં તો મને જરા પ્રાપ્ત થઈ. તો આપ તેનો કાંઈ ઉપાય બતાવો. ત્યારે શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે, જો એમ છે તો આ વૃદ્ધપણું પુત્રને આપી, તેનું તારુણ્ય તું લઈ તારી કામના (વાસના) પૂર્ણ કરી લેજે. એ ઉપરથી તેને પુનઃ પ્રાર્થના કરી કે જે પુત્ર મારી જરા લે તે મારી સાર્વભૌમ પદવીનો અધિકારી થાય. શુક્રાચાર્ય તરફથી આ વાતનું અનુમોદન મળતા જ, દેવયાનીને લઈને યયાતિ ત્યાંથી નીકળ્યો ને પોતાને નગર પાછો આવ્યો.

યયાતિના નગરમાં આવ્યા પછી કેટલેક કાળે તેના પુત્રો તરુણ થયા છે એમ જોઈ રાજાએ તે સર્વેને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, ને યદુથી માંડી ક્રમે ક્રમે સર્વેને તમે મારી જરા લો અને તમારું તારુણ્ય મને આપો, એની આજ્ઞા કરી. પરંતુ ચારે પુત્રોએ તે અમાન્ય કરી, એવું જોઈ તેમાંના સર્વથી નાના પુરુએ વિચાર કર્યો કે જો હું પણ આમની પેઠે ના કહીશ, તો પછી પિતાને કોના તરફથી આશા રાખવાનું રહ્યું? તેથી એમાં ધર્મ હો કે અધર્મ હો, એમ કહી તેણે પોતાનું તારુણ્ય પિતાને આપ્યું ને પિતાની જરા પોતે લીધી. આ તારુણ્ય વડે યયાતિએ દેવયાની સાથે યથેચ્છ વિષયસુખ ભોગવ્યું, ને પછી વૈરાગ્ય થતાં, પુત્રનું તારુણ્ય પિતાને આપ્યું હતું માટે એને સાર્વભૌમ પદ આપી અને ઇતર પુત્રોને સામાન્ય રાજ્ય આપી, પોતાની જરા પાછી લઈ દેવયાની સહવર્તમાન તપને અર્થે અરણ્યમાં ગયો. આ જ વેળાએ તેને માધવી નામે એક કન્યા થઈ હતી એમ જણાય છે. એક સમયે વિશ્વામિત્ર ઋષિનો શિષ્ય ગાલવ યયાતિ પાસે શ્યામકર્ણ જાતિના ઘોડાની યાચના કરવા આવ્યો હતો. રાજાએ પોતાની પાસેના જેટલા હતા તેટલા અશ્વો આપીને પોતાની કન્યા માધવીને લઈ જઈને જેની પાસે એવા ઘોડા હોય તેની પાસેથી આ કન્યા આપીને તે સંપાદન કરવાનું કહી તેને આ કન્યા આપી હતી. આ કન્યાને જુદા જુદા રાજાઓને આપીને એણે ઘોડા મેળવી દીધા હતા. (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) સારાંશ કે આણે તપ કરીને દેહ શુષ્ક કરી દેહ – પ્રાણનો વિયોગ થતાં, દેવયાની સહિત સ્વર્ગમાં ગમન કર્યું. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૮૪–૯૩, મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૪–૩૬.

કાંઈ કાળે આત્મસ્તુતિ કરવાને લીધે આનું સ્વર્ગમાંથી પતન થયું ત્યારે આના દૌહિત્ર એટલે માધવીના પુત્રો અષ્ટક, પ્રતર્દન, વસુમના અને શિબિ એ ચારે જ્યાં તપાદિ કર્મ કરતા હતા ત્યાં જ દૈવગતિએ એનું આવવું થયું. પછી આનો અને એમનો પરસ્પર સંવાદ થતો હતો ત્યાં માધવી પણ અકસ્માત આવી ચઢી. તેણે પોતાનું તેમ જ પોતાના ચારે પુત્રોનું પુણ્ય આપી આને પુનઃ સ્વર્ગ મોકલ્યો. / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૨૦–૧૨૩.

યવક્રીત ભારદ્વાજ નામના કોઈ એક ઋષિનો પુત્ર. આને તેમ જ આના પિતાને ઉત્તમ પ્રકારનું અધ્યયન ન હોવાથી, તે બંનેની ગણના ઋષિમંડળમાં ન હતી. એથી આણે અધ્યયન કર્યા સિવાય સર્વ વેદનું જ્ઞાન પોતાનો તેમ જ પિતાનો ઉદય થાય એ હેતુથી તપ આરંભ્યું. એકદા ઇંદ્ર પૃથ્વી પર ફરતા હતા. તેમણે આને તપ કરતો જોઈ પૂછ્યું કે તું શા હેતુ માટે તપ કરે છે? આણે ઇંદ્રને પોતાનો હેતુ નિવેદન કર્યો. તે સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું કે ગુરુસેવાપૂર્વક અધ્યયન કરે તો તને વેદ પ્રાપ્ત થાય; આવો વ્યર્થ શ્રમ કરીશ નહિ. આમ બોલી તે ગયા તો પણ આણે તપ ચાલુ જ રાખ્યું. આ ઇંદ્રે બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કર્યું ને આના આશ્રમ પાસેની નદીમાં મૂઠીએ મૂઠીએ લઈ રેતી નાખવા માંડી. એ આણે દીઠું એટલે પૂછ્યું કે હે બ્રાહ્મણ, આ તું શું કરી રહ્યો છે? બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આ ગંગા માણસોથી ઉતરાતી નથી અને અડચણ પડે છે માટે પાળ કરીને હું પૂલ બાંધું છું. આવો ઉત્તર સાંભળતાં જ આણે તેને કહ્યું કે આમ પૂલ શી રીતે થશે? બ્રાહ્મણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે જો આમ કર્યાથી પૂલ નહિ થાય, તો ગુરુસેવાપૂર્વક અધ્યયન કર્યા સિવાય વેદજ્ઞાન પણ કયાંથી પ્રાપ્ત થશે? બ્રાહ્મણનું આ વચન સાંભળી એ ઇંદ્ર છે એમ આણે જાણ્યું અને તેને કહ્યું કે સારું, ત્યારે હું હવે તપ સમાપ્ત કરું છું. આ ઉપરથી ઇંદ્રે પ્રસન્ન થઈ, તને વેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાઓ એવો આશીર્વાદ આપ્યો ને તત્કાળ અંતર્ધાન થયા.

પછી આણે ઘેર આવી બનેલી સઘળી હકીકત પોતાના પિતાને કહી કહ્યું કે ચાલો, હવે આપણે સર્વે ઋષિઓનો પરાજય કરીએ. આ ઉપરથી ભારદ્વાજે એનો ગર્વ ઉતારવા બાલધિ ઋષિ અને તેના પુત્ર મેધાવીનો ઇતિહાસ તેને કહ્યો. એ સાંભળી આણે કરેલો મનસૂબો ફેરવ્યો. (બાલધિ શબ્દ જુઓ.)

યવક્રીત અને એનો પિતા જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં પાસે જ વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પુત્ર રૈભ્ય ઋષિ આશ્રમ કરી પોતાના અર્વાવસુ અને પરાવસુ એમ બે પુત્રો અને એક પુત્રવધૂ સહવર્ત્તમાન રહેતો હોવાથી, આનો અને તેમનો સ્નેહભાવ થયો હતો. તેથી આ એક કાળે સહજ એમના આશ્રમે ગયો. પરંતુ રૈભ્યઋષિ તેમ જ તેના બન્ને પુત્રો કોઈ આશ્રમમાં ન હોવાથી ગંધર્વ સ્ત્રી જેવી રૂપવતી રૈભ્યની પુત્રવધૂ ત્યાં એકલી જ છે એમ આણે દીઠું. આ ઉપરથી આને દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તું મારી વિષયવાસના તૃપ્ત કર એવું એને કહેવા લાગ્યો. એ બાઈએ ઘણી આનાકાની કર્યા છતાં, આખરે એના શાપ ભયે તેની માગણી સ્વીકારી, આની કામેચ્છાને આધીન થઈ. એના ગયા પછી સ્નાન કર્યું અને શ્વશુર આશ્રમે આવતાં જ આની બધી વાત તેમને કહી દીધી. આનું આવું દુષ્કૃત્ય અને બળાત્કારની વાત સાંભળી લાગલો જ રૈભ્ય હવન કરવા બેઠો. એણે પોતાની એક લટ મંત્રોચ્ચારણ સાથે હોમી એટલે કુંડમાંથી એક સુંદર સ્ત્રી નીકળી એક બાજુ ઊભી રહી. પછી બીજી લટ હોમી એટલે એક રાક્ષસ નીકળ્યો. આમ એક સુંદર સ્ત્રી તથા રાક્ષસ નિર્માણ કરી, તેમને એણે એવી આજ્ઞા કરી કે, તમે એકની પાછળ એક, એમ યવક્રીત પાસે જાઓ, એને મોહ પમાડી, મારી, પોતપોતાનું કામ કરી પછી પાછાં આવો. આજ્ઞા પ્રમાણે તે સ્ત્રી યવક્રીત પાસે ગઈ અને તેને મધુર વાણીથી મોહ ઉત્પન્ન કર્યો અને એની પાસેથી એનું કમંડલ લઈ લીધું; ને જેવો તે આની સાથે શરીરસંગ કરવા જાય છે કે તરત જ રાક્ષસ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેને જોતાં જ યવક્રીત શુદ્ધ થવાને પાણી સારુ જુએ છે તો કમંડલ ન મળે. જાતે અપવિત્ર હતો માટે; શુદ્ધ થવા તળાવ તરફ દોડતાં તે અને નદી તરફ નાસતાં તે પણ જળ વગરની સુકાઈ ગયેલી દેખાઈ. પછી પિતાની અગ્નિશાળામાં સંતાઈ જવા નાસવા લાગ્યો; પરંતુ અગ્નિશાળાનો દ્વારરક્ષક આના પિતાનો એક જન્માંધ શૂદ્ર સેવક હતો, તેણે આને ન ઓળખી અંદર જવાનો

પ્રતિબંધ કર્યો. એટલામાં તો રાક્ષસે આવી આને માર્યો અને પોતે જતો રહ્યો.

યવક્રીતને રાક્ષસે માર્યો તે વેળા તેનો પિતા આશ્રમમાં ન હતો, એટલે તેને એ વાતની ખબર ન હોવાથી હોમની વેળા થતાં જ તે ઘેર આવ્યો અને નિત્ય પ્રમાણે સ્નાન કરી હોમશાળામાં ગયો. પરંતુ નિત્યનિયમ પ્રમાણે તે દિવસે અગ્નિએ એને દર્શન આપ્યું નહિ. તેથી એને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આજ આમ કેમ બન્યું ! એ ઉપરથી લાગલું જ તેણે દ્વારરક્ષક શૂદ્રને પૂછ્યું કે આજ અહીં કોણ આવ્યું હતું ? તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે પાછળથી અહીં એક રાક્ષસ જેવું કોઈ આવ્યું હતું ને તેણે કોઈકને માર્યો. આ સાંભળી ભારદ્વાજને શંકા આવવાથી આશ્રમની આસપાસ જોવા લાગ્યો તો યવક્રીતને મરેલો પડેલો દીઠો. આ જોઈ ભારદ્વાજને અનિવાર શોક થયો અને તરત જ યવક્રીતના શબને દહન કરી જેણે મારા પુત્રને મરાવ્યો તે પોતાના પુત્રને હાથે જ મરણ પામજો, એવો શાપ દઈ પોતે પણ અગ્નિપ્રવેશ કરી દેહત્યાગ કર્યો.

ભારદ્વાજના શાપ પ્રમાણે જ પાછળથી રૈભ્ય ઋષિનો વધ પરાવસુ નામના તેના પુત્રને હાથે જ થયો. પરાવસુ અને અર્વાવસુ બન્નેને બૃહદ્યુમ્ન રાજાએ યજ્ઞ કરવા તેડ્યા હતા. ત્યાંથી એક વેળા પરાવસુ પોતાની સ્ત્રીને મળવા આવ્યો. પાછલી રાતનો સમય હતો, અને ઊંઘેટા પરાવસુએ મૃગચર્મ ઓઢીને ગાઢ વનમાં ફરતાં પોતાના પિતાને મૃગ સમજી આત્મરક્ષાર્થે મારી નાખ્યા. રૈભ્યનો બીજો પુત્ર અર્વાવસુ પરમ સુશીલ હતો. તેણે ઉગ્ર તપ કરી દેવોને પ્રસન્ન કર્યા અને તેમના પ્રસાદ વડે ભારદ્વાજ, તેનો પુત્ર યવક્રીત, તેમ જ પોતાના પિતા રૈભ્ય એ ત્રણેને સજીવન કરી, પરાવસુને બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત કર્યો. આ ઉપરથી પરસ્પર સ્નેહમાં અધિક વૃદ્ધિ થઈ અને પુત્ર સહવર્ત્તમાન ભારદ્વાજ ઋષિ અર્વાવસુના ઉપકારનાં વખાણ કરતા પોતાના આશ્રમે ગમન કરતા હતા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૦-૨૩૩.

યવન યવનદેશીય લોક, એ શૂરા અને જાણકાર છે, એટલે મ્લેચ્છોથી કાંઈક ભિન્ન દેખાય છે એટલું જ. એમની ગણના વેદ બહાર છે. (મ્લેચ્છ શબ્દ જુઓ.)

યવન (૨) કાળયવન નામનો યવન જોને શ્રીકૃષ્ણે મુચકુંદની ગુફામાં પ્રવેશાવીને મરણશરણ કર્યો હતો તે.

યવન દેશ આ દેશના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાના ભેદે કરીને બે પ્રકાર છે; તે પ્રત્યેકના વર્ણનમાં જોવા.

યવયસ પ્રિયવ્રત પુત્ર ઇધ્મજિહ્વના સાત પુત્રોમાંનો એક નાનો. આના વર્ષનું એ જ નામ છે.

યવયસ (૨) પ્લક્ષદ્વીપમાંનો બીજો વર્ષ.

યવયા પ્લક્ષદ્વીપમાંનો બીજો વર્ષ.

યવયા (૨) યવયસનું બીજું નામ.

યવસ આઠમા સાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક.

યવક્ષા ભારતવર્ષીય એક નદી. / ભાર૦ ભી૦ ૯.

યવનીર સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢનો પુત્ર. આનો પુત્ર કૃતિમાન.

યવનીર (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિપુત્ર અજમીઢના પુત્ર નીરવંશીય ભર્મ્યાશ્વના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો.

યશોદા હવિષ્મંત પિતરની માનસકન્યા; સૂર્યવંશી અંશુમાન રાજાની સ્ત્રી. આનો પુત્ર દિલીપ રાજા.

યશોદા (૨) ગોકુલાધિપતિ નંદની સ્ત્રી. ગોકુલમાં શ્રીકૃષ્ણની પાલક માતા.

યશોદા (૩) સોમવંશી હસ્તિની ભાર્યા. એનો પુત્ર તે વિકુંજજન (વિકુણ્ઠન). / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૩૭.

યશોધર દ્રુમુંખ પાંચાલનો પુત્ર. આને દૌર્મુખી પણ કહે છે. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૮૫-૫.

યશોનંદી કલિયુગમાં કિલકિલા નગરોમાં થયેલો રાજાવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૩.

યશોવતી એકાવલી નામની એક રાજકન્યાની સખી.

યસ્ક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

યક્ષ દેવયોનિમાંની એક જાતિવિશેષ. બ્રહ્મદેવે કેટલાંક પ્રાણી ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેમને પૂછ્યું કે 'કિં કુર્મઃ' (શું કરું ?) તેમણે 'રક્ષધ્વં' (રક્ષણ કરો) એમ કહેવું જોઈતું હતું તેને બદલે તેમાંથી કોઈએ

'યક્ષામ' અને કોઈએ 'રક્ષામ' એમ ઉત્તર આપ્યા. એ ક્રમે યક્ષ અને રાક્ષસ થયા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૩.

મનુષ્ય યોનિથી ચઢિયાતી જાતિવિશેષ. એઓ ધનપતિ કુબેરના સેવકો ગણાય છે. એમની ઉત્પત્તિ સંબંધે જુદા જુદા ગ્રંથકારો જુદી જુદી વાત કહે છે. એમનામાં કોઈ લાક્ષણિક વિશેષતા નથી; પણ સામાન્યતઃ તેઓ બિલકુલ ઉપદ્રવકારી ન હોવાથી પુણ્યજનો કહેવાય છે. કોઈ કોઈ વખત તેઓ અટકચાળાયે કરે છે. કાલિદાસ કવિના 'મેઘદૂત' કાવ્યનો નાયક પણ એક યક્ષ હતો.

યક્ષગ્રહ સ્કંદગ્રહ તે જ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૦–૫૩.

યક્ષી યક્ષ સ્ત્રી. / ભાગ૦ ૧૦–૬૦–૬.

યજ્ઞ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં રુચિ નામના ઋષિને આકૂતિ નામની સ્ત્રીનો કૂખે થયેલો પુત્ર. આને સ્વાયંભૂ મનુએ રુચિ ઋષિ પાસેથી પુત્રિક ધર્મ પ્રમાણે પાછો લીધો હતો. (પોતાની કન્યા, એને પુત્ર થાય તે મને પાછો આપવો એ સંકેતથી કોઈને આપવી તે પુત્રિકાધર્મ.) આને દક્ષિણા નામની સ્ત્રી હતી અને તેની કૂખે આનાથી બાર દેવ ઉત્પન્ન થયા હતા. તે તુષિત નામથી જાણીતા છે. (તુષિત શબ્દ જુઓ.) આ યજ્ઞ વિષ્ણુનો અવતાર હોઈ, તે જ મન્વન્તરમાં સ્વર્ગમાં ઇંદ્ર પણ હતો, અને તે જ કારણથી પહેલા મન્વન્તરમાં દક્ષિણા એ ઇંદ્રાણી હતી.

યજ્ઞકેતુ એક કૌરવ.

યજ્ઞકોપ રામે મારેલા રાવણ પક્ષના બે રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯ અને ૪૩.

યજ્ઞદત્ત ભગદત્તનો પુત્ર. એણે સહસ્રાર્જુન જોડે યુદ્ધ કર્યું હતું. / અશ્વ૦ ૭૫–૭૬.

યજ્ઞપિંડાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

યજ્ઞબાહુ પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. સુરોદથી વેષ્ટિત શાલ્મલિદ્વીપનો આ અધિપતિ હતો. એણે પોતાના દ્વીપના પોતાના પુત્રોના જ નામના સાત ભાગ કરી, તે પ્રત્યેકને એકએકનો અધિપતિ કર્યો હતો. તેમનાં નામઃ સુરોચન, સૌમનસ્ય, રમણક, દેવવર્ષ, પારિભદ્ર, આપ્યાયન અને અવિજ્ઞાન એવાં હતાં.

યજ્ઞવલ્કય યાજ્ઞવલ્કય ઋષિના પિતા.

યજ્ઞવરાહ શ્વેતવરાહ શબ્દ જુઓ.

યજ્ઞવાહ અગસ્ત્ય કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

યજ્ઞશત્ર લંકામાંનો એક રાક્ષસ.

યજ્ઞશત્રુ લંકામાંનો રાક્ષસવિશેષ.

યજ્ઞસેન પૃષતરાજાના પુત્ર દ્રુપદ રાજાનું બીજું નામ / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૦–૭.

યજ્ઞશ્રી કલિયુગમાં થયેલા બહુસંજ્ઞક રાજાઓ પૈકી શિવસ્કંદનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિજય / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૭.

યજ્ઞહોત્ર ત્રીજા ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

યાજ યાજ્ઞેપયાજ શબ્દ જુઓ.

યાજ્ઞેપયાજ યમુનાને તીરે રહેતા કોઈ કાશ્યપ-ગોત્રોત્પન્ન ઋષિના પુત્ર. આ બન્ને સહોદર હોઈ તેમાં યાજ મોટો અને ઉપયાજ નાનો હતો. ઉપયાજ પરમ નિઃસ્પૃહ હતો, પરંતુ યાજ તેવો ન હતો. તેથી જ તેણે દ્રવ્યના લોભે દ્રુપદનો યજ્ઞ કરી તેમાંથી દ્રોણાચાર્યને મારે એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કરી આપ્યો. કૃષ્ણા–દ્રૌપદી પણ ત્યાં જ ઉત્પન્ન થઈ હતી. (દ્રુપદ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૯–૮, ભા૨૦ આ૦ ૧૮૧–૨૨.

યાદવ યદુરાજાના સઘળા વંશજ.

યાન સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

યામ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંનો દેવવિશેષ.

યામી ચાલુ મન્વન્તરમાંના ધર્મઋષિની દસ સ્ત્રીઓમાંની એક. આ પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા. તેને સ્વર્ગ નામનો પુત્ર ને નાગવીથી નામની કન્યા એવી બે સંતતિ હતી. યામીનું જ્યમી એવું નામ પણ કોઈ ઠેકાણે મળી આવે છે.

યામુનગિરિ એકની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયનું શિખર-વિશેષ. પાંડવો ગંધમાદન ઉપરથી નીકળી દ્વૈતવનમાં આવતાં આ શિખર ઉપર વિશાખયૂપ નામના સ્થળે રહ્યા હતા. અહીં એક વેળા ભીમસેન મૃગયા માટે અરણ્યમાં ગયો હતો. તેને નહુષ રાજા

અગસ્ત્યના શાપથી જે અજગર થઈ પડ્યો હતો તેણે પકડ્યો. ભીમસેને ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના મુખમાંથી છૂટી શક્યો નહિ. ભીમસેનને અરણ્યમાં ઘણો વિલંબ થયો જોઈને યુધિષ્ઠર તેને શોધવા નીકળ્યા અને શોધ કરતાં કરતાં જુએ છે તો તેને અજગરે પકડેલો દીઠો. યુધિષ્ઠિરે અજગરની ઘણી સ્તુતિ કરી. તે સાંભળી અજગરે મનુષ્ય વાણી વડે તેને કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા; તેના ઉત્તરો યુધિષ્ઠિર તરફથી મળતાં જ, નહુષની સર્પદેહથી મુક્તિ થઈને તે સ્વર્ગમાં ગયો. ભીમસેન પણ તેનાથી મુક્ત થયો. / ભા૨૦વન૦અ૦ ૧૭૮–૧૮૧.

યામુનગિરિ (૨) ગંગા અને યમુના એ બેના મધ્ય ભાગ–દોઆબમાં આવેલો એક પર્વત. આની તળેટીમાં પૂર્વે પર્વશાલ નામનું એક ગામ હતું.

યામુનદેશ પૂર્વે શૂરસેન અને પશ્ચિમે બ્રહ્મવર્ત દેશ, એ બેની વચ્ચે યમુનાતીરે આવેલો દેશવિશેષ / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

યામુન એક બ્રહ્મર્ષિ. (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

યાયાવર જરત્કારુ વંશકર્તા ઋષિઓ / ભા૨૦ આ૦ ૩૩–૧૮, આ૦ ૪૫–૧૬.

યાસ્ક યસ્ક ઋષિનો પુત્ર અને તેના વંશજો (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) એક યાસ્કે વૈદિક મન્ત્રો ઉપર ટીકા લખી છે. તે વૈયાકરણી પાણિનિના પહેલાં થયો હોવો જોઈએ કેમકે પાણિનિ આના ગ્રંથમાંથી પોતાના ગ્રંથમાં અવતરણો આપે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય યજ્ઞવલ્ક ઋષિ તે જ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

યાજ્ઞવલ્ક્ય વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિનો જ આ પુત્ર હોવો જોઈએ અને તેથી જ આનું આ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. સ્વાયંભૂ નામના વ્યાસના સંપૂર્ણ ચારે વેદનું અધ્યયન કરનારા ચાર શિષ્યમાં સમગ્ર યજુર્વેદ ભણેલા વૈશંપાયન ઋષિનો આ યાજ્ઞવલ્ક્ય શિષ્ય હતો. વૈશંપાયન યજુર્વેદની છચાશી શાખા કરી તેમાંથી પ્રત્યેક તે એક એક ઋષિને શીખવતો હતો. જેનું પ્રસ્તુત તૈત્તરીય શાખા એવું નામ ચાલે છે તેનું અધ્યયન આની પાસે કરાવતો હતો; અર્થાત્ તે શાખા આ શીખતો હતો. તૈત્તિરીય શાખા, શાખા કહેવાય છે એટલું જ; બાકી તે કેવળ સમગ્ર યજુર્વેદની જ પ્રતિમા રૂપ હોઈ, તેની કહેણી અતિશય મનોહર હોવાથી તે યાજ્ઞવલ્ક્યને શીખવવાનું કારણ એ હતું કે, એક તો તે વૈશંપાયન ઋષિનો ભાણેજ હતો, અને તે ઉપરાંત તે ઉત્તમ આચારસંપન્ન હતો.

એક વેળા એવું બન્યું કે, સર્વ મોટા મોટા ઋષિઓને એક સ્થળે, અમુક વેળાએ સર્વેએ આવવું, ને જે ન આવે તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ એવો સંદેશો મળ્યો. આ ઉપરથી સર્વ ઋષિઓ નિયમિત સ્થળે નિયમિત વખતે ભેગા થયા. તેમાં વૈશંપાયન ઋષિને પણ આમંત્રણ હતું. પણ તે કાંઈ કારણને લીધે આ સમાજમાં જઈ શક્યા નહિ. તેથી નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યા માટે તેમને બ્રહ્મહત્યા લાગી. તેનું નિવારણ કરવા તેમણે પોતાના સર્વ શિષ્યોને આજ્ઞા કરી. આ સર્વેએ માન્ય કરીને તે પ્રમાણે સર્વે નિવારણ કરવા લાગ્યા. તે પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ નિવારણ કરવા લાગ્યો હોત તો તો ઠીક, પણ તેણે વૈશંપાયનને કહ્યું કે આપના પાતકનું નિવારણ કરવા માટે આ બીજા શિષ્યો બાળક હોવાથી અસમર્થ છે. હું જ સ્વતઃ એકલો તેનું નિવારણ કરીશ; કારણ કે હું તે સર્વથી વયે મોટો હોઈ સશક્ત છું. યાજ્ઞવલ્ક્યનું આ બોલવું જોકે બીજાઓની દયાની ખાતર હતું તોપણ ઈતર બ્રાહ્મણોના અપમાન કરવા જેવું હોવાથી વૈશંપાયનને તેના પર ક્રોધ આવ્યો ને તરત જ તારી શીખેલી શાખા પાછી આપી દે, આવી આને આજ્ઞા કરી. આ સાંભળી યાજ્ઞવલ્ક્ય ભયભીત થઈને પ્રાર્થના કરતો કહેવા લાગ્યો કે આ મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હવે ફરીથી હું આવું કરીશ નહિ. પરંતુ વૈશંપાયન બોલ્યા કે જો હું આજ તારો આ અપરાધ ક્ષમા કરું તો આ સર્વ બ્રાહ્મણો મને પક્ષપાતી ધારશે, કેમ કે હું તારો મામો થાઉં છું. માટે હવે વિશેષ કશું પણ ન કહેતાં મારી કરેલી આજ્ઞા પ્રમાણે

તારું અધ્યયન પાછું આપી, અહીંથી ચાલતો થા. નહીં તો શાપ દઈ બાળી ભસ્મ કરીશ. આ છેવટના બોલો સાંભળી આને દુઃખની પરાકાષ્ઠા થઈ અને બ્રાહ્મણોને અપમાનકારક બોલો બોલાયા તેને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ થયો. પણ હવે તેનું ફળ શું ? પછી આણે નિરુપાય બની, વિદ્યા પાછી આપી. તે જ યાજ્ઞવલ્કયની પાછી આપેલી આ શાખાનું પાછળથી તૈત્તરીય શાખા એવું નામ પડ્યું. (યજુર્વેદ શબ્દ જુઓ.)

પછી યાજ્ઞવલ્કયના મનમાં એવું થયું કે હવે અધ્યયન સંબંધી શું કરવું. વૈશંપાયન સરખો ગુરુ પૃથ્વી પર મળવો દુર્લભ, તો બીજા કોની પાસે જઈ અધ્યયન કરવું ? આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતાં હવે પૃથ્વી પર કોઈને ગુરુ જ કરવો નહિ એવો નિશ્ચય કરી સૂર્યારાધનપૂર્વક આણે તપનો આરંભ કર્યો. તપને અંતે સૂર્યદેવ પ્રસન્ન થયા. તેમની તરફથી આને વેદની જે શાખા પ્રાપ્ત થઈ, તે વાજસનેયી એવા નામથી સાંપ્રત સમયે પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વનું અધ્યયન યાજ્ઞવલ્કયે વૈશંપાયનને પાછું આપ્યું. એનો અર્થ એમ કે તે અધ્યયન પાછું આપતાં જ તેની યાજ્ઞવલ્કયને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ.

વેદ ઉપરાંત સૂર્ય પાસેથી આણે બ્રહ્મવિદ્યા પણ સંપાદન કરી. પૃથ્વી પર આવી કાત્યાયની અને મૈત્રેયી એવી બે સ્ત્રીઓના સાથે ક્રમે ક્રમે લગ્ન કરી, ગૃહસ્થધર્મનું આચરણ કરતો કરતો, પોતાના આશ્રમે શાંતિથી રહેવા લાગ્યો.

યાજ્ઞવલ્કયે પછી, શીખી આવેલી શાખાનું અધ્યયન કરવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. નવી શાખાનું અધ્યયન વિલક્ષણ હસ્તસ્વરોવાળું હોવાથી ત્રણ વેદના પૈલ આદિ ઋષિઓને અપ્રિય થયું. તે જ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્કયના મામા વૈશંપાયન અને તેના શિષ્યોને પણ અપ્રિય થયું. એટલે જોકે વેદાધ્યયન સંબંધી તો તેની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ જામી નહિ. તોપણ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે તેની કીર્તિ ઘણી પ્રસરી – તે એટલે સુધી કે વિદેહવંશના દેવરાત જનકનો પુત્ર બૃહદ્રથ નામનો છઠ્ઠો જનક જેને દૈવરાતિ કહેતા હતા તેના કાન સુધી પહોંચી. (આ યાજ્ઞવલ્કય કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયનનો શિષ્ય નહિ. કૃષ્ણદ્વૈપાયનના સમયમાં તો મિથિલા નગરીમાં બહુલાશ્વ જનક રાજ્ય કરતો હતો અને તે વિદેહવંશનો પચાસમો જનક હતો.)

દૈવરાતિ જનક મુમુક્ષુ હતો; કોઈ પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તો તેને મેળવી તેને શરણ જવાની તેની ઇચ્છા હતી. આથી તેણે યજ્ઞ નિમિત્તે અનેક ઋષિઓને બોલાવ્યા, તેમાં યાજ્ઞવલ્કયને પણ બોલાવ્યો હતો. એને ત્યાં, આવેલા ઋષિઓના સમાજમાં આશ્વલઋષિ, જરત્કારુપુત્ર આર્તભાગ ઋષિ, જેને લાહ્યાયનિ કહેતા તે ભજ્યુઋષિ, ચાક્રાયણ સંજ્ઞક ઉષસ્તઋષિ, કૌષીતક સંજ્ઞક કહોડ ઋષિ અને આરુણિ સંજ્ઞક ઉદ્દાલક ઋષિ અને વાચક્નવી સંજ્ઞક મહાબ્રહ્મનિષ્ઠ ગાર્ગી નામની એક પરમહંસિની અને તે ઉપરાંત વિદગ્ધાખ્ય સંજ્ઞક શાકલ્ય ઋષિ, ઇત્યાદિ અનેક ઋષિઓ આવ્યા હતા.

તે પછી દૈવરાતિ જનકે સોનાનાં શિંગડાં વજેરેથી યુક્ત ગાયોને સિદ્ધ કરી, સર્વ ઋષિઓને કહ્યું કે તમારામાં જે સહુથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેણે આ ગાયો લઈ જવી. રાજાનું આ બોલવું સાંભળી, સર્વ ઋષિઓ બ્રહ્મવિદ્યા સંપન્ન હતા તો પણ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જો આપણે ગાયો લઈએ તો આપણે જ માત્ર બ્રહ્મનિષ્ઠ અને બીજા તેવા નથી એમ જણાય તેથી બીજા ઋષિઓનું અપમાન થાય. એ શંકાથી કોઈએ ગાયો લઈ જવાની ધૃષ્ટતા કરી નહીં.

આ જોઈ યાજ્ઞવલ્કયે પોતાના પ્રૌક્તકારી નામના શિષ્યને આજ્ઞા કરી કે 'અરે, આ ગાયો યાજ્ઞવલ્કય નામનો બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ લઈ જાય છે' એટલું મોટેથી બોલી તું ગાયો ઘેર લઈ જા. આ પ્રમાણે ગાયો લેતાં જ તે સભામાં ઘણી હોહા થઈ રહી. પરિણામે યાજ્ઞવલ્કય સાથે તેમાંના પ્રત્યેક માણસે નિરનિરાળો વાદ કર્યો. તે સર્વેને યાજ્ઞવલ્કયે પરાજિત કર્યા. આ ઉપરથી બીજા ઋષિઓ તો શાંત પડ્યા,

પણ વિદગ્ધાખ્ય સંજય શાકલ્ય (ઋગ્વેદમાંની શાકલ્ય શાખાનો પ્રવર્તક) ઋષિએ યાજ્ઞવલ્કયની અતિશય નિંદા કરવાથી, તેનું પોતાનું જ માથું ઊખડી પડી એનું મૃત્યુ થયું. સર્વ ઋષિઓ પોતપોતાને આશ્રમે ગયા. પછી જનકે આની પાસે બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી. ત્યારબાદ આ પણ પોતાને આશ્રમે ગયો.

યાજ્ઞવલ્કય ગૃહસ્થાશ્રમ કરતો હતો. તેની સ્ત્રી મૈત્રેયી તેની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મનિષ્ઠ બની હતી. મૈત્રેયીને સંતતિ મુદ્દલ જ થઈ નહિ. કાત્યાયનીથી માત્ર ચંદ્રકાંત, મહામેઘ અને વિજય એવા ત્રણ પુત્ર થયા હોય એમ જણાય છે. ચૌદ હજાર શિષ્યો અને આ ત્રણેને મહાદેવના શાપે કરીને રાક્ષસ યોનિમાં અવતરવું પડ્યું હતું. (૧. ચંદ્રકાંત શબ્દ જુઓ.) યાજ્ઞવલ્કયને તેના મામા વૈશંપાયને અતિશય હેરાન કર્યો, માટે તે દિવસથી પોતાનો શરીરસંબંધ સુધ્ધાં મામાના ગોત્રમાં ન કરવો, આવો તેનો કરેલો નિયમ આજપર્યંત વાજસનેયી શાખાવાળા પાળે છે.

યાજ્ઞવલ્કય શુકલ યજુર્વેદ, શતપથ બ્રાહ્મણ, બૃહદારણ્યક અને યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ વૈયાકરણી કાત્યાયનની પૂર્વે થઈ ગયો. ઘણું કરીને એ મનુની પછીથી થયો હશે. એની લખેલી યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ તો મનુની સ્મૃતિની પછીથી લખાઈ છે, એ નક્કી છે. એ બાષ્કલિ નામના બ્રહ્મર્ષિનો, અને મુખ્યત્વે વૈશંપાયનનો શિષ્ય હતો. યુધિષ્ઠિરે કરેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં એ હાજર હતો એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે એ સીતાના પિતા, વિદેહના રાજા જનકના દરબારમાં હતો. જનકને ઘણા બ્રાહ્મણોની સાથે સંવાદ થયો હતો. આ સંવાદો એની સૂચનાથી થયા હોઈ, આ સંવાદોમાં એ જનકને પુષ્ટિ આપતો.

યાજ્ઞવલ્કય તે કાલે પ્રચલિત જ્ઞાનના શિક્ષણ અને ક્રિયાઓનાં વિધાનોની વિરુદ્ધ હતો, અને સંવાદોમાં બધા બ્રાહ્મણોને હરાવતો. વિદગ્ધ શાકલ્ય કરીને એક બ્રાહ્મણ એનો સામાવાળો હતો; પણ યાજ્ઞવલ્કયે એને હરાવીને શાપ આપ્યો હતો. એ શાપને લઈને શાકલ્યનું માથું ઊખડી જઈ, એ મરણ પામ્યો હતો, અને એનાં અસ્થિ ચોર લોકો લઈ ગયા હતા.

યાજ્ઞવલ્કય કાર્યત્યાગ અને ધ્યાનની મહત્તા જણાવતો હોવાથી એ યોગનો પ્રવર્તક ગણાતો. એના ઉપદેશ વડે બુદ્ધ ભગવાનનો બોધ ગ્રહણ કરવાની લોકોની યોગ્યતા થઈ એમ કહેવાય છે.

એને બે સ્ત્રીઓ, મૈત્રેયી અને કાત્યાયની નામે હતી. મૈત્રેયીને એણે પોતાની ફિલસૂફી શીખવી હતી; અને એ મોટી વિદુષી બની હતી. પોતાના 'એન્સ્યંટ સંસ્કૃત લિટરેચર' નામના પુસ્તકમાં ૨૨મે પાને સ્વ. મેક્ષમૂલરે મૈત્રેયી અને યાજ્ઞવલ્કયના સંવાદમાંથી અવતરણ આપ્યો, જેમાં યાજ્ઞવલ્કયે પોતાની ફિલસૂફી સમજાવી છે.

જે ધર્મભેદનો યાજ્ઞવલ્કય ઉત્પાદક અગર અગ્રેસર હતો, તેમાંથી શુકલ યજુર્વેદનો ઉદ્ભવ થયો છે. આ વેદનો એ ઉત્પાદક અગર અગ્રેસર હોવાથી કેટલાક આ વેદને વાજસનેયી સંહિતા કહે છે. શતપથબ્રાહ્મણ અને બૃહદારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્કયે, કેટલું બનાવ્યું, તે સંદિગ્ધ છે. વખતે કેટલોક ભાગ એણે કર્યો હશે અને કેટલોક એની દેખરેખ નીચે સંગ્રહાયો હશે. કેટલાક વળી એમાં યાજ્ઞવલ્કય અને એના મત અંગે લખેલું હોવાથી એનું વાજસનેયી નામ પડ્યું એમ પણ કહે છે. બૃહદારણ્યક યાજ્ઞવલ્કીય કાંડ નામનો ભાગ તો એનો પોતાનો લખેલો નહિ હોય કેમકે આ ભાગમાં એની કીર્તિ અને ગુણાનુવાદનાં જ ગાન હોવાથી ઘણું કરીને એ એના મરણ પછી લખાયો હશે.

યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિની પાછળથી લખાઈ છે; અને મનુસ્મૃતિ કરતાં એમાંના નિર્ણયો ચોક્કસ, યથાર્થ અને કડક છે આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ માત્ર મનુસ્મૃતિ કરતાં જ ઊતરતું છે. આ ગ્રંથની 'મિતાક્ષરા' નામની ટીકા બંગાળા સિવાય આખા હિંદુસ્તાનમાં માન્ય છે.

યાજ્ઞવલ્કય (૨) વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક ઋષિ.

યાજ્ઞસેનિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું નામાન્તર. / ભા૨૦ ભી૦ ૧૧૨-૧૯.

યાજ્ઞસેની દ્રૌપદીનું બીજું નામ.

યાજ્ઞેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુશબ્દ જુઓ.)

યુક્ત પાંચમા રૈવત મનુના થઈ ગયેલા પુત્રોમાંનો એક.

યુગ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એવા ચાર કાલ-વિભાગ. / ભા૨૦ વ૦ ૧૫૧-૧૧.

યુગંધર ભારતયુદ્ધમાં દ્રોણને હાથે મરણ પામેલો એક સાત્યકિ પુત્ર. આ પાંડવો તરફ હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૬-૪૨.

યુગંધર (૨) ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અધ્યાય ૯.

યુગપ એકડાની સંજ્ઞાવાળા દેવગંધર્વોમાંનો એક.

યુધાજિત કેકય દેશના રાજા અશ્વપતિનો પુત્ર અને દશરથની સ્ત્રી કૈકેયીનો ભાઈ. રામલક્ષ્મણના મિથિલા નગરીમાં વિવાહ સમારંભ સમયે આ આવ્યો હતો. અને પછી અયોધ્યાથી પાછા જતી વખતે પોતાના ભાણેજો, ભરત અને શત્રુઘ્ન બન્નેને પોતાને દેશ લઈ ગયો હતો. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૭.

યુધાજિત (૨) સૂર્યવંશીય ધ્રુવસંધિ રાજાની બીજી સ્ત્રી લીલાવતીનો બાપ. આ અવંતી દેશનો રાજા હતો. (૮. સુદર્શન શબ્દ જુઓ.)

યુધાજિત (૩) સોમવંશીય યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત-પુત્ર વૃષ્ણિના બે પુત્રોમાંનો બીજો. આને શિનિ અને અનમિત્ર એવા બે પુત્ર હતા.

યુધામન્યુ ભારતયુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો પાંચાલ. આ સ્વતંત્ર યુદ્ધ કરનારો હતો. આના રથના ઘોડાનો રંગ કાબરો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩-૪. • તથાપિ પછીથી તે યુધિષ્ઠિરનો ચક્રરક્ષક થયો હતો. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી રાત્રે તંબુમાં સૂતો હતો ત્યારે અશ્વત્થામાના હાથે તેનું મૃત્યુ થયું હતું. / ભા૨૦ સૌ૦ ૮-૪૩.

યુધિષ્ઠિર સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢવંશના કુરુરાજાના પુત્ર જહ્નુ રાજાથી થયેલા પાંડુ રાજાને પૃથા અથવા કુંતી નામની સ્ત્રીની કૂખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ. આ યમ-ધર્મના મંત્રપ્રભાવથી જન્મ્યો હતો માટે ધર્મરાજ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. આનો સ્વભાવ પાપભીરુ, દયાળુ અને પ્રાણી-માત્રનું મિત્રત્વ સંપાદન કરે એવો હોવાથી આનો કોઈ પણ કદી પણ દ્વેષ કરતું નહિ; અને તેટલા જ માટે સર્વ કોઈ આને અજાતશત્રુ કહેતા. એણે કોઈ કાળ સુધી કૃપાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ભીષ્મે દ્રોણાચાર્યને રાખ્યા ત્યારે તેની પાસેથી આની તે વિદ્યા સંપૂર્ણ થઈ તો પણ આની ખ્યાતિ રથવિદ્યામાં પ્રવીણતાને લઈને વિશેષ છે. તે ઉપરાંત આણે બર્બર ભાષાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો.

પાંડવો મોટા થયા અને દુર્યોધનાદિ તેમનો દ્વેષ કરવા લાગ્યા, એવું ધૃતરાષ્ટ્રને જણાયાથી, પરસ્પર કલેશ અધિક ન વધી જાય એ હેતુથી તેણે, આને બંધુ સહવર્તમાન વારણાવત નગરમાં રાખવો એવું મનમાં આણી, ત્યાં જઈ રહેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે આ ત્યાં જઈ રહ્યો. પરંતુ જે સ્થળે રહેવાનું હતું ત્યાં દુર્યોધને આ જાય તેના પહેલાં જ એવી વેતરણ કરી રાખી હતી કે એમના રહેવાના મહેલને તરત જ અગ્નિ લગાડવો, જેથી આ બંધુસહિત સત્વર બળી મરે. દુર્યોધનના આ દુષ્ટ મનસૂબાની વિદુરને ખબર પડી ગઈ હતી, તેથી પાંડવોને વળાવવા જવાને નિમિત્તે તેમની સાથે સાથે જઈને તેણે બર્બર ભાષામાં યુધિષ્ઠિરને એ વાત કહી દીધી. આ ઉપરથી વિદુર પણ બર્બર ભાષા જાણતો જ હશે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આવી રીતે તે ખબર કહેવાનો હેતુ એ હતો કે ભીમ વગેરેને આ વાતની લગીર ખબર પડે નહિ. વિદુરે જે ગુહ્ય વાત કહી તેનો ઉત્તર આણે હું સમજ્યો એવો બર્બર ભાષામાં થયેલી ઉભયની વાતચીત વ્યાસે ભારતમાં તે ભાષાના જ શબ્દોમાં લખી હોત તો બહુ સારું થાત, કારણ કે તે કોની અને કેવી ભાષા હતી તેનો નિર્ણય કરવાનું આજે આપણને પ્રાપ્ત થાત.

પોતાની માતા અને બંધુ સહવર્ત્તમાન આ લાક્ષાગૃહમાં રહેતો હતો; એના સંરક્ષણને બહાને દુર્યોધને પુરોચન નામના યવનને મૂકયો હતો. તે ઘણા જ સાવધપણાથી ચોકી કરતો હતો અને દ્વાર છોડી કયાંય પણ જતો ન હતો. કેટલાયે માસ આ પ્રમાણે ચાલ્યા પછી, આણે મૃગયા માટે અરણ્યમાં જવાનો નિયમ રાખ્યો. એક વેળા આ મૃગયા માટે બંધુ સહવર્ત્તમાન લાક્ષાગૃહમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળી ગયો. વિદુરે જે કારીગર પાસે સુરંગ ખોદાવી હતી તેને આજ્ઞા કરી હતી કે તારે યુધિષ્ઠિરને મળી, સુરંગ ખોદ્યાની વાત અને તેનો માર્ગ કયા અરણ્યમાં નીકળે છે તે સઘળું કહેવું. તે પ્રમાણે તે આને મળ્યો અને બધી હકીકત કહી. સુરંગના રસ્તાથી વાકેફ કર્યો. એના ગયા પછી આ વારણાવત પાછો ફરી સ્વમંદિરે આવ્યો.

યુધિષ્ઠિર લાક્ષાગૃહમાં રહેતો હતો તે વેળા પણ અન્ન વગેરેના દાનનો તેનો ક્રમ તો ચાલુ જ હતો. એની પાસે જે કોઈ જાય તેને અન્ન મળશે જ એમ માની, જેને કોઈ પણ ઠેકાણે અન્ન ન મળતું તે અહીં આવી ભોજન કરી જતું. આમ ચાલતું હતું તેવામાં એક ભીલડી પોતાના પાંચ પુત્રો સહિત અન્ન માગવા આવી. તેને અન્ન આપી વિદાય કરી અને તે જ રાત્રે એણે વિદુરની સૂચના ભીમને કહી. પછી પુરોચન ગાઢ નિદ્રામાં પડયો એટલે એકી વખતે લાક્ષાગૃહને ચારે બાજુએથી ભીમ પાસે આગ મુકાવી, સુરંગને રસ્તે થઈને સર્વ ભાઈઓ અને માતા સહવર્ત્તમાન યુધિષ્ઠિર તેમાંથી બહાર નીકળી ગયો. અહીં લાક્ષાગૃહ સળગ્યું એટલે પાંડવોની શી દશા થઈ હશે, એવી ફિકર કરતા નગરના લોકો આમતેમ દોડાદોડ કરવા લાગ્યા. પરંતુ અગ્નિ શાંત કરવાનો કાંઈ પણ ઉપાય ફળીભૂત થતો નથી એ જોઈ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. એટલામાં સૂર્યોદય થતાં પાંડવોનો કયાંય પત્તો ન લાગવાથી તેમણે અનિવાર શોક કર્યો. તો પણ કેટલાકને પાંડવો બળી ગયા એવો સંશય હતો. કમનસીબે પેલો ભીલડી પણ રાત્રે પોતાના પાંચ પુત્રો સહિત લાક્ષાગૃહમાં જ રહી હતી. પરંતુ અગ્નિ શાંત થતાં તેમાં સાત મુડદાં દેખાયાં. એક પુરોચન યવનનું અને એ ભીલડીને તેના પાંચ પુત્રોનાં મળી છ; આ જોવાથી પાંડવો બળી ગયા છે એવો તેમને નિશ્ચય થયો. આ વર્ત્તમાન હસ્તિનાપુર પહોંચવાથી દુર્યોધન આદિ દુષ્ટોને આનંદ થયો અને ઇતર જનોને અતિશય શોક થયો.

સુરંગને માર્ગે નીકળી યુધિષ્ઠિર અરણ્યમાં સુખરૂપ પહોંચી ગયો. ત્યાં જુએ છે તો તેના માર્ગમાં એક નદી આવી. પણ એની પાર ઊતરવા માટે વિદુરે પ્રથમથી એક નાકા તૈયાર કરાવી રાખી હતી, તેમાં બેસી નદી ઊતરી નિર્વિઘ્નપણે તે આગળ ગયો. આગળ જતાં જતાં તે હિડિંબા રાક્ષસના વનમાં આવ્યો. એ રાક્ષસને ભીમે માર્યો, અને તેની બહેન હિડિંબા સાથે તે યુધિષ્ઠિર અને કુંતીની આજ્ઞાથી પરણ્યો. (હિડિંબ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી યુધિષ્ઠિર વિપ્રવેશે માતા અને બંધુ સહવર્ત્તમાન એકચક્રાનગરીમાં ગયો. ત્યાં ભીમને હાથે બકાસુરનો વધ થયો. (૨. બકાસુર શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી નીકળી એ દ્રુપદના ગામમાં આવ્યો; ત્યાં અર્જુન દ્રૌપદીને પરણ્યો. (દ્રુપદ શબ્દ જુઓ.) દ્રૌપદી પાંડવોને પરણી એવું સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે લોકલજ્જાએ આને સન્માનપૂર્વક હસ્તિનાપુર લાવી રાજ્યનો અડધો ભાગ આપ્યો. / ભા૨૦ આ૦ ૨૨૭-૨૦. • અને ખાંડવપ્રસ્થમાં નગર વસાવી ત્યાં રહેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે આ ત્યાં જઈ રહેવા લાગ્યો. (ઇંદ્રપ્રસ્થ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ સ૦ ૪-૭.

પછી ત્યાં આણે રાજસૂય નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૮; ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦-૭૪. • તે વેળા આના બોલાવ્યા દુર્યોધનાદિ સર્વે ત્યાં આવ્યા હતા. તેમની દૃષ્ટિએ આનું સઘળું ઐશ્વર્ય નજરે પડયું; પરંતુ એ જોઈ દુર્યોધનને અધિક દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો અને દ્યૂત મિષે કરી આની સર્વ સંપત્તિ હરણ કરી આની પાસે દ્રૌપદી પણ પોણામાં મુકાવી તેને જીતી. (દ્રૌપદી શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ સ૦ ૮૫-૯. • પછી પાંડવો અને દ્રૌપદીને

ધૃતરાષ્ટ્રે મુક્ત કર્યાં એટલે દુર્યોધને આને બંધુ અને સ્ત્રી સહવર્તમાન બાર વર્ષ સુધી વનવાસ અને એક વર્ષ પર્યંત અજ્ઞાતવાસ અને જો તેમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાય તો પુનઃ બાર વર્ષ વનવાસ કરવો, એવું ઠેરવી અરણ્યમાં મોકલ્યો. / ભા૨૦ વ૦ ૧. • એ ઉપરથી આ ઇતર સ્ત્રીઓ, છોકરાં અને કુંતીને રહેવા માટે શી વ્યવસ્થા કરવી તે વિદુરને સોંપી અરણ્યમાં નીકળી ગયો. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૭૮.

આ અરણ્યવાસ માટે નીકળતાં તેની સાથે ધૌમ્ય પુરોહિત તો હતા જ, તો પણ તે ઉપરાંત નાગરિક બ્રાહ્મણોનો મોટો સમુદાય તેની સાથે નીકળ્યો. તેમને પાછા જવા માટે આણે પુષ્કળ વિનવણી કરી પરંતુ કોઈએ તેનું સાંભળ્યું નહિ, તેથી નિરુપાય બની સર્વેને સાથે લીધા અને કાંઈ કાળ પર્યંત પહેલાં દ્વૈતવનમાં રહી, પછી કામ્યકવનમાં પ્રવેશ કર્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨–૩.

આવા મોટા સમુદાયને લઈને યુધિષ્ઠિર અરણ્યમાં રહેતો હતો ને ફળ, મૂળ અને મૃગમાંસ ઉપર પોતાના સહિત સર્વનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. ત્યાં તેની પાસે નવા નવા બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ આવી રહેવા લાગવાથી સર્વનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો તેની તેને ઘણી જ ફિકર પડી. / ભા૨૦ વ૦ ૩–૧૬. • પરંતુ ધૌમ્ય ઋષિએ એની પાસે સૂર્યારાધન કરાવી યથેચ્છ અન્ન ઉત્પન્ન કરી શકાય એવું પાત્ર પ્રાપ્ત કરાવ્યું, જેને કરીને સહસ્રાવધિ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતો કરાવતો તે આનંદમાં રહેવા લાગ્યો અને ચિંતાથી મુક્ત થયો. / ભા૨૦ વ૦ ૩–૫૨. • આ પ્રમાણે આ આનંદમાં રહેતો હતો તેવામાં એકદા બંધુસહિત એને આશ્રમ તરફ જતો જોઈ, કિર્મીર નામના રાક્ષસે નિરર્થક તેનો જવાનો માર્ગ રોકયો. એથી રાક્ષસનું ને ભીમનું યુદ્ધ થયું તેમાં ભીમે તેને માર્યો. (કિર્મીર શબ્દ જુઓ.) આ પછી થોડે જ વખતે નવાં અસ્ત્રો સંપાદન કરવાના હેતુથી અર્જુન ઇંદ્રકીલ શિખર પર ગયો એટલે, સંપૂર્ણ સમુદાય સહિત યુધિષ્ઠિરે કામ્યકવન છોડી દ્વૈતવનમાં પ્રવેશ કર્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૩–૨૬. • ત્યાં કેટલોક વખત રહી પુનઃ એ કામ્યક વનમાં આવ્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૬. • અને એ ત્યાં જ રહેતો હતો તેવામાં તેની પાસે લોમશ ઋષિએ આવી, વનવાસનાં દુઃખ ઓછાં કરવાના હેતુથી, આને નલોપાખ્યાન સંભળાવ્યું. (૫. નલ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ ૮૯–૧૪૪.

પછી આની પાસે બૃહદશ્વ ઋષિ આવ્યા. (૩. બૃહદશ્વ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ ૪૯–૭૭. • તે પછી પુલસ્ત્ય ઋષિએ એને તીર્થયાત્રાનું વર્ણન સંભળાવ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૨–૮૫. • ધૌમ્ય ઋષિએ પણ તીર્થયાત્રાનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૪–૮૮. • પછી લોમશે આને તીર્થયાત્રા કહી સંભળાવી અને કરાવી. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૮૯–૧૪૪.

પછી માર્ગમાં અગસ્ત્યોપાખ્યાન અને તેણે કરેલો ઇલ્વલવધ એ વિષયે કથા સાંભળી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૯૬–૯૯. • વજ્રની ઉત્પત્તિ અને વૃત્રાસુરનો વધ એ વિષયે શ્રવણ કરીને / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૦–૧૦૧. • પુનઃ અગત્સ્યોપાખ્યાન / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૩–૧૦૫. • ઋષ્યશૃંગોપાખ્યાન (ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ.) એ પ્રમાણે કેટલોયે ઇતિહાસ સંભળાવ્યો. તે યુધિષ્ઠિરે સાંભળ્યા પછી તેનું મહેંદ્રાચળ પર ગમન થયું. (૩. મહેંદ્ર શબ્દ જુઓ.) ત્યાં રહીને તેમણે આને જમદગ્નિવધ અને કાર્તવીર્યોપાખ્યાન કહી જમદગ્ન્ય રામનું મહત્ત્વ કહી સંભળાવ્યું. (કાર્તવીર્ય અને ૧લો જમદગ્નિ શબ્દ જુઓ.) તે પછી આણે સુકન્યોપાખ્યાન સાંભળ્યું. (૧. ચ્યવન શબ્દ જુઓ.) માંધાતોપાખ્યાન પણ તેણે સાંભળ્યું. (માંધાતા શબ્દ જુઓ.) તે પછી સ્વેનકપોતીય આખ્યાન / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૩૦-૧૩૧, • અષ્ટાવક્રાખ્યાન અને યવક્રીતાખ્યાન સાંભળ્યાં. (તે શબ્દ જુઓ.) તે પછી એણે કૈલાસગિરિએ

પ્રવેશ કર્યો. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૩૯. ● પછી ગંધમાદન શિખરે પ્રવેશ કરી / ભા૨૦ અ૦ ૧૪૦–૧૪૫, ● ત્યાંથી નરનારાયણના આશ્રમે ગયો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૫૬. ● એ જ પ્રવાસમાં જટાસુરનો ભીમને હાથે વધ થયો. (જટાસુર શબ્દ જુઓ.) પછી ત્યાંથી આણે પુનઃ ગંધમાદને પ્રવેશ કર્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૫૮. ● પછી અષ્ટિષેણ ઋષિ સાથે આને સંવાદ થયો હતો. તે પછી કુબેર સેનાપતિ મણિમાનનો ભીમે વધ કર્યો. (૨. મણિમાન શબ્દ જુઓ.) પછી ભીમને અજગરે પકડ્યો હતો તેમાંથી તે મુક્ત થયો. (૧. યામુનગિરિ શબ્દ જુઓ.) પછી આનો માર્કંડેય સાથે સમાગમ અને તેની સાથે સંભાષણ થયું. ત્યાં માર્કંડેયે આને મત્સ્યોપાખ્યાન / ભા૦ વન૦ અ૦ ૧૮૭; ● મંડુકોપાખ્યાન, / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૯૨. નહુષચરિત્ર, / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૯૫ ● શિબિચરિત્ર (૬. શિબિ શબ્દ જુઓ.), ઇંદ્રદ્યુમ્નોપાખ્યાન / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૯૯. ● ધુંધુમાર આખ્યાન (કુવલાશ્વ શબ્દ જુઓ.) પતિવ્રતાઆખ્યાન / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૦૫–૨૦૬. ● સ્કંદોત્પત્તિ કેશીપરાભવ, / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૨૩. ● મહિષાસુર વધ, / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૩૧. ● અને મુદ્ગલોપાખ્યાન (૨. મુદ્ગલ શબ્દ જુઓ.) ઇત્યાદિ અનેક ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યા.

પછી દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરનો છલ કરવા માટે દુર્વાસા ઋષિને આની પાસે મોકલ્યો. પરંતુ આના સત્ત્વની હાનિ ન થતાં, ઋષિ તૃપ્ત થઈ પાછા ગયા. (૨. દુર્વાસા શબ્દ જુઓ.) તે પછી જયદ્રથનો, તેના જ કર્મને પરિણામે નિગ્રહ અને મોચન, (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.) તે પછી આણે રામચરિત શ્રવણ કરી. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૭૩–૨૯૧. ● સાવિત્રી આખ્યાન પણ સાંભળ્યું (૪. સાવિત્રી શબ્દ જુઓ.)

આ પ્રમાણે આને અનેક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા પછી તે તે ઋષિઓ પોતપોતાને આશ્રમે ગયા અને આ બધું સહિત યુધિષ્ઠિર અરણ્યમાં સ્વસ્થ રહેતો હતો. એવામાં એકાદ સમયે એવું બન્યું કે કોઈ એક બ્રાહ્મણનાં અરણીનાં લાકડાં (અગ્નિહોત્રમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનાં) કોઈ લઈ ગયું. તેથી એ બ્રાહ્મણ યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે મને મારાં કાષ્ઠ પાછાં આણી આપો. તે ઉપરથી આણે એ બ્રાહ્મણને આશ્વાસન દઈ ભીમને તેની ગયેલી અરણી આણી આપવાની આજ્ઞા કરી. અરણી લઈ જનારની શોધમાં ભીમ નીકળ્યો. જતાં તૃષાથી વ્યાકુળ તે આમતેમ પાણીની શોધમાં હતો તેવામાં એક સરોવર તેની નજરે પડ્યું. એટલે ત્યાં જઈ હાથપગ ધોઈ, જેવો પાણી પીવા જાય છે એટલામાં ત્યાં, પાસે જ વૃક્ષ પર કોઈ એક યક્ષ રહેતો હતો તેણે ભીમને હાક મારી કહ્યું કે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધા વિના તું જળપાન કરીશ નહિ; અને જો ઉપરવટ થઈ કરીશ તો મૃત્યુ પામીશ. પરંતુ અતિશય તૃષા લાગેલી હોવાથી તેનું બોલવું ન ગણકારતાં તેણે જળપ્રાશન કર્યું. જળપ્રાશન કરતાં જ તે નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યો. તેને પાછા આવતાં વિલંબ થયેલો જોઈ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને તેની શોધ કરવા મોકલ્યો અને તેને પણ આવતાં વાર થઈ એટલે અનુક્રમે નકુળ અને સહદેવને શોધ કરવા મોકલ્યા. પરંતુ એ ત્રણેની ભીમના જેવી જ દશા થયેલી હોવાથી, કોઈ સત્વર પાછું આવ્યું નહિ, એટલે સ્વતઃ પોતે જ તેમની શોધ કરવા નીકળ્યો. જતાં જતાં તે જ સરોવર આની દૃષ્ટિએ પણ પડ્યું. એટલે તેની પાસે ગયો ને જુએ છે તો ચારે ભાઈઓ નિશ્ચેષ્ટ પડેલા! આવું શાથી થયું તેની એને ચિંતા થવા લાગી પરંતુ જળપ્રાશન કરી એમને પૂછી જોઉં એવું મનમાં આણી, જેવું પાણી બોબામાં લેવા જાય છે કે તરત પૂર્વવત જ યક્ષનો શબ્દ થયો. તે ઉપરથી આણે યક્ષને કહ્યું કે તારા જે પ્રશ્નો હોય તે બોલ. હું યથામતિ તેના ઉત્તર આપું છું. આમ કહી યક્ષે જે જે પ્રશ્નો કર્યા તે સર્વના આણે જેવા જોઈએ તેવા જ ઉત્તર દીધા. / ભા૨૦ વન૦ ૩૧૪–૪૭–૧૨૪.

એણે દીધેલા ઉત્તરો સાંભળી યક્ષને સંતોષ થયો

એટલે તેણે પોતાનું ખરું રૂપ પ્રગટ કર્યું અને આના પ્રતિ બોલ્યા કે હે યુધિષ્ઠિર ! જેને યમ (ધર્મ) કહે છે તે હું જ છું. બ્રાહ્મણનાં અરણી કાષ્ઠ લઈ જઈ, તારી સાથે સંભાષણ થાય એ હેતુથી મેં જ તારા ભાઈઓની આવી અવસ્થા કરી. તો હવે આ ચારમાંથી હું કોને સજીવ કરું ? આ સાંભળી આને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું. તો પણ નિર્લોભપણે ન્યાયપુરસ્સર જ બોલવું એવો વિચાર કરી, આણે યમ(ધર્મ)ને કહ્યું કે મારા પિતાને કુંતી તથા માદ્રી એવી બે સ્ત્રીઓ, તે પૈકી કુંતીનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જેવો હું વિદ્યમાન છું, તેવો જ માદ્રીના બે પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ જે આ નકુળ તે સજીવ થાઓ. આનું આ બોલવું સાંભળી એનું અંતઃકરણ ખરેખર પરમ વિશાળ છે એવું જોઈ યમ(ધર્મ)ને નિસ્સીમ આનંદ થયો. એથી આને બ્રાહ્મણનાં અરણ્યકાષ્ઠ પાછાં આપી, એના ચારે ભાઈઓને સજીવ કરી તે અંતર્ધાન થયા. પછી ચારે ભાઈ સહિત હર્ષથી આશ્રમે આવી બ્રાહ્મણને તેનાં અરણ્યકાષ્ઠ આપી સન્માન પુરસ્સર વિદાય કર્યો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૩૨૪.

વનવાસનાં બાર વર્ષ પૂરાં થતાં, ધૌમ્ય પુરોહિતની અનુમતિથી, અજ્ઞાતવાસને માટે પૂર્વ મત્સ્ય દેશમાં વિરાટ રાજાની નગરીમાં જવાનો આણે વિચાર કર્યો. / ભા૨૦ વન૦ ૩૧૫ • અને ત્યાં કંક નામ ધારણ કરીને રહ્યો. (કંક શબ્દ જુઓ.) અજ્ઞાતવાસ પૂરો થતાં જ, બંધુ સહવર્ત્તમાન પ્રગટ થઈ આ ઉપપ્લવ્ય નગરીમાં રહ્યો, અને રાજ્યનો અડધો ભાગ આપો એવું કહેણ લઈને પ્રથમ દ્રુપદ-રાજાના પુરોહિતને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો. એ જઈને પાછો આવ્યો કે લાગલો જ તેની પૂંઠે પૂંઠે સંજય દ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રે આને અન્યાયયુક્ત સંદેશો મોકલ્યો જે સાંભળી આને અતિશય આશ્ચર્ય અને ખેદ ઉત્પન્ન થયાં. (૫. ધૃતરાષ્ટ્ર શબ્દ જુઓ.) પછી કૃષ્ણને સામ કરવા મોકલ્યા; પરંતુ તેઓ જતાં જતાં આને કહેતા ગયા કે, હું જાઉં છું અને સામ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું, પણ તું યુદ્ધની સઘળી તૈયારી કરજે; લગીરે આળસ કરીશ નહિ.

આટલું આને કહી તેમણે ભીમ વગેરેની અનુમતિ લીધી અને હસ્તિનાપુર ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે બહુ પ્રકારે ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને બોધ કર્યો, પરંતુ તેમના તરફથી કાંઈ ફળ ન થતાં, યુદ્ધ કરવું એવા પરિણામ ઉપર આવતાં તે પાછા આવવા નીકળ્યા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

અહીં કૃષ્ણ જતાં જતાં કહી ગયા હતા તે પ્રમાણે, અનેક રાજાઓને બોલાવવા મોકલી યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધની તૈયારી કરી જ હતી; તોપણ કૃષ્ણે પાછા આવી દુર્યોધને સૈન્ય તૈયાર કરી કુરુક્ષેત્રમાં આણ્યું છે, એમ કહ્યું ત્યારે જ એ પણ સૈન્ય સહિત કુરુક્ષેત્રમાં ગયો. તે જ સમયમાં શલ્ય રાજા આની પાસે આવવા નીકળેલો, તેને દુર્યોધને વચમાંથી પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો; તેથી એ તેઓને ભેટીને પુનઃ પાછો દુર્યોધન પાસે ગયો. (શલ્ય શબ્દ જુઓ.)

યુધિષ્ઠિર પોતાના હાથમાં માહેંદ્ર નામનું ધનુષ્ય રાખતો. યુદ્ધકાળે અનંતવિજય નામનો શંખ તે વગાડતો. તેના રથના અશ્વો હાથીદાંતના રંગના હતા, અને તેના ઉપરની ધ્વજામાં સુવર્ણનો ચંદ્ર અને નક્ષત્રગણ એવાં ચિહ્ન હતાં. યુદ્ધના આરંભકાળે, આ અશ્વ ઉપર બેસી બન્ને સૈન્યના મધ્યભાગમાં ગયો અને પ્રથમ શંખનાદ કરી સર્વેને સાવધ કરી મોટેથી આવું બોલ્યા કે, કૌરવો તરફથી જે યોદ્ધાઓને મારા પક્ષમાં આવવું હોય તે હજુયે આવે; હું તેનો અંગીકાર કરીશ. તે ઉપરથી ધૃતરાષ્ટ્રનો દાસીપુત્ર યુયુત્સુ પોતાની સેના સહિત આના પક્ષમાં આવ્યો. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૩. • પછી આણે પોતાની સેનાનું આધિપત્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આપ્યું અને કૌરવ સેનાપતિ ભીષ્મે રણમાં આવી યુદ્ધનો આરંભ થતાં જ, એમણે યુદ્ધનો આરંભ કરાવ્યો.

ભીષ્મે દશ દિવસ પર્યંત ઘણી નીતિથી યુદ્ધ કર્યું અને તે બાણશય્યા પર સૂતા એટલે દ્રોણાચાર્યનું પાંચ દિવસનું પ્રખર યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં

અર્જુન સંશપ્તક ગયો હોવાથી અભિમન્યુનો વધ થયો. (૨. અભિમન્યુ શબ્દ જુઓ.) એથી આના શોકની સીમા રહી નહિ અને હવે અમારે રાજ્ય લઈ શું કરવું છે એમ કહી શોક કરવા લાગ્યો. એ જાણી ત્યાં વ્યાસ (કૃષ્ણદ્વૈપાયન) પ્રગટ થયા અને આને એના શોક નિવારણને અર્થે અકંપન રાજાનો ઇતિહાસ (૧. અકંપન શબ્દ જુઓ.), સુહોત્ર રાજાનો ઇતિહાસ અને પૌરવ રાજા, ઔશીનર, શિબિ, દાશરથિ રામ, ભગીરથ, ઐલવિલ, દિલીપ, માંધાતા, યયાતિ, અંબરીષ, શશબિંદુ, ગય, રંતિદેવ, ભરત, પૃથુ અને જામદગ્ન્ય રામ એ સર્વના ઇતિહાસનો ક્રમેક્રમે એકેકો અધ્યાય કહી કહ્યું કે આવા આવા મોટા પરાક્રમીઓને પણ સખત કષ્ટ સહવું પડયું છે, માટે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એમ જાણી તું અભિમન્યુ વિષયે શોક કરીશ નહિ એમ કહી વ્યાસ અંતર્ધાન પામ્યા./ ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૫૬–૭૦. • વ્યાસે કહેલા આ ઇતિહાસને ભારતમાં ષોડષરાજિકાખ્યાન એવું નામ કહ્યું છે.

દ્રોણાચાર્યના મરણ પામ્યા પછી બે દિવસનું કર્ણનું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં કર્ણથી ઘણો જ ત્રાસ પડવાથી યુધિષ્ઠિર પોતાના તંબુમાં ગયો હતો. તેવામાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એને રણમાં ન જોવાથી એની શોધ કરવા તંબુએ આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે જાણ્યું કે અર્જુન કર્ણને મારીને અહીં આવ્યો છે. તેથી તેણે અર્જુનની એટલી બધી પ્રશંસા કરી કે તે જોઈ અર્જુનને અતિશય આશ્ચર્ય થયું. છેવટે અર્જુનને કહ્યું કે તમે રણમાં કોઈ ઠેકાણે દેખાયા નહિ એટલે તમારી શોધ કરતો હું અહીં આવ્યો છું; હજુ મેં કર્ણને માર્યો નથી. હવે અહીંથી જઈને મારીશ. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૬૬–૭૩. • આ ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે અર્જુનની અતિશય નિર્ભર્ત્સના કરતાં કહ્યું કે તું અવતર્યો તેના કરતાં માતાને ઉદરેથી ગર્ભપાત થયો હોત તો સારું થાત! અરે! તેં હજુ સુધી કર્ણને માર્યો નથી! ધિક્કાર હજો! આ ગાંડીવ ધનુષ્ય તું વ્યર્થ શા માટે રાખી રહ્યો? કાંતો કોઈને આપી દે અથવા તો ભાંગી નાખ! ઇત્યાદિ કહીને યુધિષ્ઠિર અર્જુનને મહેણાં મારતો હતો પણ તેથી અર્જુનને વિશેષ કોપ થયો નહિ. જ્યારે જ્યારે "ગાંડીવ ધનુષ્ય ફેંકી દે" એવા બોલો યુધિષ્ઠિરે કહ્યા ત્યારે તેને એટલો રોષ વ્યાપ્યો કે ખડ્ગ કાઢી યુધિષ્ઠિરને મારવા ધસ્યો; કારણ કે ગાંડીવ-ધનુષ્યની નિંદા કરનારનો શિરશ્છેદ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આ જોતાં જ કૃષ્ણે તેને પકડી લીધો અને અધર્મ કરતાં અને ધર્મ કરતાં અધર્મ કેવી રીતે થઈ જાય છે તે વિષયે બલાક નામના વ્યાધનું એક, અને કૌશિક બ્રાહ્મણનું એક, એમ બે વૃત્તાંત તેને સંભળાવી, તેનું સાંત્વન કર્યું. (૨. બલાક, અને ૨. કૌશિક શબ્દ જુઓ.) પછી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર બચે અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પણ તૂટે નહિ માટે તેને એવી યુક્તિ બતાવી કે તું કઠોર શબ્દો બોલી યુધિષ્ઠિરને તાડન કર એટલે થયું. પછી અર્જુને એમ કરી, યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા માગી, એના આશીર્વાદ લઈ કર્ણ તરફ ગયો. / ભાર૦ ક૦ ૭૫. • કર્ણને મારી તંબુએ પાછો આવી એ વાત યુધિષ્ઠિરને કહી. તેથી એને પરમ સંતોષ ઊપજ્યો. (૧. કર્ણ શબ્દ જુઓ.)

કર્ણ મરણ પામ્યા પછી યુદ્ધને અઢારમે દિવસે દુર્યોધને શલ્યને સૈનાપત્ય આપ્યું. તેણે ઘણી હઠથી યુદ્ધ કર્યું. તેમાં છેવટે આને હાથે તે મરાયો. તે જ દિવસે સંધ્યાકાળે દુર્યોધન મરાયો ને ભારત યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. પછી આણે રણમાં મરણ પામેલા દુર્યોધનાદિ ભાઈઓ અને વીરોનું ઉત્તરકાર્ય કર્યું; તે પછી આનો રાજ્યાભિષેક થયો. પરંતુ જ્ઞાતિવધનું મને લાગેલું પાપ કેમ ધોવાશે, એ વિષયે એને ઘણી જ ચિંતા થવા લાગી. કૃષ્ણે તેને ઘણો બોધ કર્યો પણ તેના મનનું સમાધાન થાય નહિ. એથી કૃષ્ણ તેને ભીષ્મ પાસે લઈ ગયા, અને તેની પાસે આના મનનું સમાધાન કરાવડાવ્યું. ભીષ્મે અનુશાસનપર્વ અને શાંતિપર્વ દ્વારા અનેક ઇતિહાસ એવા સંભળાવ્યા કે જેણે કરીને વર્ણાશ્રમ અને તેનાં ક્રમોનો આને ઉત્તમ બોધ મળ્યો. એ સઘળું અહીં દર્શાવ્યું નથી,

પણ એ સર્વનું મૂળ જે વર્ણાશ્રમ વિભાગ અને તેના ધર્મ એ વિષયે ભીષ્મે ભૃગુના શબ્દોમાં યુધિષ્ઠિરને બોધ કર્યો હતો.

પછી ઉત્તરાયણ થતાં ભીષ્મ નિધન થયા એટલે યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ આરંભ્યો. તેમાં એણે કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન વ્યાસને મુખ્ય આચાર્ય નીમી આપી, બકદાલ્ભ્ય ઋષિને બ્રહ્મા નિર્માણ કર્યા અને વામદેવ, વસિષ્ઠ, ગૌતમ, અત્રિ, પરાશર, ભારદ્વાજ, જમદગ્ન્ય, કહોડ, ભાગુરિ, રૈભ્ય, સુમનુ, કૌડિન્ય, જાતૂકર્ણ્ય, ગાલવ, સૈભરિ અને લોકાક્ષ એ સોળ બ્રાહ્મણને ઋત્વિજ કરી, વિશ્વામિત્ર, પુલહ, ધૌમ્ય, આરુણિ, ઉપમન્યુ, વાયુભક્ષ, મધુચ્છંદા અને વિભાંડક એ આઠને યજ્ઞમાં દ્વારપાળત્વ આપ્યું હતું. યજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિરને સ્નાન કરાવવા સારુ કેટલાક બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિઓનાં ચોસઠ દંપતીઓએ સુવર્ણ-કળશો ભરી જાહ્નવીજળ આણ્યું. સ્નાન પછી યજ્ઞનો આરંભ થતાં જ દેવોએ પોતપોતાનો હવિર્ભાગ ગ્રહણ કર્યો. અન્નદાન અને દક્ષિણા સર્વને યથેચ્છ પહોંચ્યા પછી યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં એક ચમત્કાર થયો. તે આ પ્રમાણે: પૂર્વે કોઈ એક બ્રાહ્મણે અન્નદાન કરી તે નિમિત્તે મૂકેલી ઉદકની અંજલિમાં લોટવાથી જેનું અર્ધું અંગ સુવર્ણનું થઈ ગયું હતું એવો એક નોળિયો ત્યાં પ્રગટ થયો ને યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો કે મારું બાકી રહેલું અડધું અંગ તારા યજ્ઞમાં સુવર્ણનું થશે એ આશાએ હું અહીં આવ્યો હતો પણ એવું કાંઈ થયું નહિ. આ સાંભળી, હું યજ્ઞકર્તા એવું જે અભિમાન યુધિષ્ઠિરને થયું હતું તે જતું રહ્યું અને અંગમાં નિરભિમાનતા આવતાં જ તે નોળિયો સંપૂર્ણ સુવર્ણનો થઈ જઈ અદૃશ્ય થયો. આ નોળિયો તે ક્રોધ હતો. (૧. ક્રોધ શબ્દ જુઓ.)

યુવરાજપદે ભીમસેનને સ્થાપી અને અર્જુનને સેનાપતિ કરી, યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કરતો હતો. આણે સર્વત્ર યથાયુક્ત ધર્મનું સ્થાપન કરી, પાંત્રીસ વર્ષ પર્યંત ઘણી નીતિયુક્ત રાજ્ય કર્યું અને છત્રીસમે વર્ષે કૃષ્ણ નિધન થયા સાંભળી, હસ્તિના-પુરના રાજ્ય પર અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિત રાજાને સ્થાપી ચારે ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સહવર્ત્તમાન હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત કર્યું.

યુધિષ્ઠિરનો સ્વભાવ કેવો હતો તે સંબંધી આરંભમાં જ કહેવાયું છે એટલે હવે પુનઃ કહેવું જરૂરનું નથી. એની આકૃતિ ઈત્યાદિ સંબંધી એવું કહ્યું છે કે તે શરીરે થોડોઘણો કૃશ અને સુવર્ણના જેવા ગૌર વર્ણનો હતો. નેત્ર મોટાં અને વિશાળ હોઈ રાતાં હતાં. એનામાં માત્ર એક જ દુર્ગુણ હતો, તે એ કે એને દ્યૂત ઘણું પ્રિય હોઈ રમવા બોલાવે તો પછી આ કદી પણ ના કહેતો નહીં. આને લીધે એના ભાઈઓને ઘણું જ સોસવું પડ્યું હતું, તેને પોતાને પણ આને લીધે ઘણું દુઃખ થયું હતું તો પણ બીજા ઉત્તમ ગુણોયુક્ત હોવાથી આને રાજ્ય મળ્યા પછી એના ભાઈઓ તેમ જ સર્વ પ્રજાને ઘણું સુખ થયું હતું.

યુદ્ધોન્મત્ત લંકામાંનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

યુદ્ધોન્મત્ત (૨) મહોદરનું બીજું નામ.

યુયુત્સુ ધૃતરાષ્ટ્રનો વૈશ્યાપુત્ર. આ શૂરો અને મહારથી હતો. પરંતુ યુદ્ધ પ્રસંગે પાંડવ પક્ષમાં ભળ્યો હતો. / ભા૨૦ ભી૦ ૪૩–૧૦૨. • પાંડવ પક્ષમાં રહી એણે ઉલૂકની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. / ભા૨૦ ક૦ ૧૬.

યુયુત્સુ (૨) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો ગાંધારીને પેટે થયેલો પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૩.

યુયુધા વિદેહવંશી વસ્વનંત નામના જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર સુભાષણ જનક.

યુયુધાન સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામઘ-કુલોત્પન્ન કથરાજ્ઞથી થયેલા સાત્વતપુત્ર વૃષ્ણિના વંશજ અનમિત્રપુત્ર શિનિનો પૌત્ર અને સત્યકાનો પુત્ર જે સાત્યકિ તેનું જ આ નામ હતું. ભારતમાં આને શૈનેય પણ કહ્યો છે. આ યક્ષના અંશથી જન્મ્યો હતો. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૩. • આણે

ધનુર્વિદ્યા અર્જુન પાસેથી સંપાદન કરી હતી. યુદ્ધકાળે આના રથના ઘોડા રૂપેરી રંગના હતા, એવું વર્ણન છે. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. • કૃષ્ણ સામ કરવા હસ્તિનાપુર ગયા ત્યારે આ સાથે હતો. આનું દ્રોણાચાર્ય સાથે એવું વિલક્ષણ યુદ્ધ થયું કે, આચાર્યના હાથમાંથી, સહેજ પણ અવકાશ ન આપતાં એક પછી એક એમ સો ધનુષ્ય આણે તોડી નાખ્યાં. આ ઉપરથી આનું હસ્તચાપલ્ય જોઈને દ્રોણાચાર્યે પણ "શાબાશ શાબાશ" કહી માથું ધુણાવ્યું હતું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૮.

દ્રોણાચાર્યે કરેલા વ્યૂહમાં, જયદ્રથનો વધ કરવા કૃષ્ણ અને અર્જુન ગયા હતા, તેમને મદદ કરવા યુધિષ્ઠિરે આને મોકલ્યો હતો. વ્યૂહભેદ કરી આ અંદર ગયો એમ જોતાં જ કૌરવ સૈન્ય આના પર તૂટી પડ્યું. તે વેળા સર્વેને હરાવ્યા, આઠ હજાર સાતસો પાંસઠ યવન વીરોને મારી, આ કૃષ્ણ અર્જુનને જઈ મળ્યો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૯. • આને જય, કુણિ, યુગંધર, યૌયુધાન ઇત્યાદિ દશ પુત્ર હતા તે સર્વેને મારી, ભૂરિશ્રવા આને પણ મારી નાખતો હતો, પરંતુ અર્જુને આને એનાથી બચાવ્યો.

આ ભારતયુદ્ધમાંથી ક્ષેમકુશળ રહી પછી ઘણા દિવસ જીવ્યો હતો. પછી જાદવાસ્થળીને સમયે જ્યારે આણે કૃતવર્માને માર્યો એટલે તેના પક્ષવાળાઓએ ઉચ્છિષ્ટ પાનપાત્ર વડે આને પણ પ્રાણ લીધા. / ભાર૦ મૌસલ૦ અ૦ ૪.

યુવનાશ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

યુવનાશ્વ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન આર્દ્ર રાજાનો પુત્ર. / ભાર૦ વ૦ ૧૨૭–૬. • આનો પુત્ર શ્રાવસ્ત રાજા / ભાર૦ વ૦ ૨૦૫–૩; ભાગ૦ સ્કં૦ ૬.

યુવનાશ્વ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન પ્રસન્ન અથવા શ્યેનાજિત રાજાનો પુત્ર. આને સૌદ્યુમ્નિ પણ કહ્યો છે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૨૬. • આને સો સ્ત્રીઓ હતી છતાં પુત્ર ન હતો. એથી એણે અનેક યજ્ઞ કર્યા છતાં સંતતિ થાય નહિ. આથી ઉદાસ થઈ અરણ્યમાં ફરતો હતો તે વખતે એક ઋષિના આશ્રમમાં રાત રહ્યો. ત્યાં પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ મંત્રેલું પાણી પીવાથી આના પોતાના જ ઉદરે ગર્ભ રહી એને પોતાને માંધાતા નામનો પુત્ર થયો હતો. (૧. માંધાતા શબ્દ જુઓ.)

યુથપ ધૂમ્રપરાશરકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

યુપકેતુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન શત્રુઘાતી રાજાનું બીજું નામ.

યુપકેતુ (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જહ્નુ રાજાના વંશના પ્રતીપપુત્ર બાલ્હિકના સોમદત્ત નામના પુત્રના પુત્રોમાંનો એક. આ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધનને પક્ષે રહી મરણ પામ્યો હતો. (એનું બીજું નામ ભૂરિશ્રવા હતું તે જુઓ.) / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૪.

યુપધ્વજ ભારતયુદ્ધમાંનો એક રાજા. / ભાર૦ સ્ત્રીપર્વ૦ અ૦ ૨૪.

યુપાક્ષ મારુતિએ મારેલો રાવણ સેનાપતિ, એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૬.

યુપાક્ષ (૨) મૈંદ વાનરે મારેલો બીજો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૫–૭૬.

યોગ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં ધર્મઋષિને ક્રિયાની કુખે થયેલો પુત્ર.

યોગકુંડલિની મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

યોગચૂડામણિ સામવેદોપનિષત.

યોગતત્ત્વ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.

યોગશિખા મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.

યોગિની જેઠ વદ અગિયારસ.

યોગેશ્વર દેવસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા વિષ્ણુનો અવતાર.

યોજનગંધા સત્યવતીનું પરાશરની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું નામ.

યોધયાન એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

યૌધેય સોમવંશી યુધિષ્ઠિરનો પુત્ર. એની માતાનું નામ દેવકી હતું. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૭૫.

યોનિદ્વાર ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૯૪.

યૌયુધાન યુયુધાન અથવા સાત્યકિનો પુત્ર. આ યુદ્ધમાંથી બચ્યો હતો. આને યુધિષ્ઠિરે મહા-

પ્રસ્થાન જતી વખતે સરસ્વતીને તીરે સ્થાપન કર્યો હતો. / ભા૨૦ મૌસલ૦ અ૦ ૭.

યૌયુધાનિ યૌયુધાનનું જ નામ.

યૌવનાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન યુવનાશ્વ રાજાનો પુત્ર, માંધાતા તે જ. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯.

યૌવનાશ્વ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન માંધાતા રાજાના પૌત્ર અંબરીષ અથવા ધર્મસેન રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર હારિત રાજા.

યૌવનાશ્વ (૩) હસ્તિનાપુરના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી ભદ્રાવતીનો રાજા. આ ભદ્રાવતી કયા દેશની રાજધાની તે ગ્રંથોમાંથી મળતું નથી તેમ જ રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ભીમસેને કરેલા દિગ્વિજયમાં પણ આનું નામ નથી. આ રાજા મોટો પરાક્રમી હતો. રાજાને પ્રભાવતી નામની સ્ત્રી હતી અને સુવેગ નામનો પુત્ર હતો. આ રાજા પાસે એક શ્યામકર્ણ અશ્વ હતો, જેનું રક્ષણ દશ અક્ષૌહિણી સૈન્ય કરતું હતું. પાંડવોએ જ્યારે અશ્વમેધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે શ્યામકર્ણ ઘોડો કયાંથી લાવવો તેની તેમને બહુ ફિકર પડી. એટલામાં જ વ્યાસ પ્રગટ થયા ને તેમણે 'યૌવનાશ્વ પાસે શ્યામકર્ણ ઘોડો છે' એવું સૂચવ્યું. એ ઉપરથી કૃષ્ણનું અનુમોદન લઈ વૃષકેતુ અને મેઘવર્ણને સાથે લઈ ભીમસેન ભદ્રાવતી ગયો.

ભીમસેને ત્યાં જઈ એ અશ્વ કયાં બાંધ્યો હશે તે સંબંધી તપાસ કરી. એટલામાં જ તેણે સાંભળ્યું કે રાજાની આજ્ઞાથી તે દિવસે ઘોડાને બહાર કાઢી નદી તીરે આણવાનો છે, આ ઉપરથી વૃષકેતુ અને મેઘવર્ણ સાથે તે એક ઊંચી ટેકરી પર ઊભો રહ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે અશ્વ કેવી રીતે લઈ જવો. એટલામાં મેઘવર્ણે કહ્યું કે અશ્વને હું લઈ આવું છું. એવું બોલી તેણે પોતાની રાક્ષસી માયાએ કરી ત્યાં જઈ અશ્વને ઊંચકીને આકાશમાર્ગે ભીમ પાસે આણ્યો.

અશ્વ એકાએક ગુમ થયેલો જોઈને તેનું રક્ષણ કરનાર સૈન્યમાં ઘણી ગરબડ મચી રહી અને તે સમાચાર લાગલા જ યૌવનાશ્વને પહોંચાડ્યા. આ ઉપરથી સૈન્ય તૈયાર કરી સામો આવ્યો કે, ભીમસેન અને વૃષકેતુ, મેઘવર્ણને અશ્વ પાસે રાખી, તેના ઉપર તૂટી પડ્યા અને તે બન્નેએ યૌવનાશ્વનો પરાભવ કરી ઘણું સૈન્ય માર્યું. યૌવનાશ્વે તમે કોણ અને અશ્વ શા માટે લીધો એમ પૂછતાં, યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞ માટે અશ્વ જોઈએ છે એમ આમણે કહ્યું. એ સાંભળી આને ઘણો આનંદ થયો અને તેમનો વિવિધ સત્કાર કર્યો; અને પાંચ દિવસે ભદ્રાવતીમાં રાખી, સ્ત્રીપુત્ર સહિત, અપાર દ્રવ્ય લઈ, શ્યામકર્ણ ઘોડાને સાથે લઈ હસ્તિનાપુર આવ્યો. આ જોઈ યુધિષ્ઠિરે પણ આનો ઘણો જ સત્કાર કરી ઘણા હર્ષથી પોતાની પાસે રાખ્યો. / જૈમિની૦ અશ્વ૦ અ૦ ૧–૭.

૨

રક્તબીજ કોઈ એક અસુર. એણે દીર્ઘકાળ પર્યંત ઉગ્ર તપ કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યા ને એવું વરદાન સંપાદન કર્યું કે મારું લોહી પૃથ્વી પર પડતાં પ્રત્યેક બિંદુમાંથી મારા જેવા જ પરાક્રમી અસુર ઉત્પન્ન થાય. શુંભ-નિશુંભના વધ વખતે આ તેમને મળી ગયો હતો. આના રક્તમાંથી અનેક રાક્ષસ ઉત્પન્ન થઈ યુદ્ધ કરવા લાગે છે એવું જોઈ કાળિકાએ વિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું અને આના રક્તબિંદુ ભૂમિ પર પડવા ન દેતાં, એનો વધ કર્યો./ દેવીભા૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૭–૨૯. (દેવી શબ્દ જુઓ.)

રઘુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ઐલવિલ દિલીપનો પૌત્ર અને દીર્ઘબાહુ રાજાનો પુત્ર / ભા૨૦ વિ. પ૩–૧૬. • આ રાજા સૂર્યવંશમાં એટલો પ્રખ્યાત થયો કે, વંશનું સૂર્યવંશ નામ તો કયાંયે રહી ગયું અને રઘુવંશ નામ ચાલુ થયું. આણે દીર્ઘકાળ પર્યંત નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું. એને અજ નામે પ્રસિદ્ધ એવો એક પુત્ર હતો.

રઘુનંદન રઘુકુળમાં જન્મેલા દાશરથિ રામનું રૂઢિથી કહેવાતું નામ.

રઘુનાથ રામ તે જ.

રચના એક દૈત્યકન્યા. ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિની સ્ત્રી.

રજતાશ્વ સાત્યકિનું જ નામ. એના ઘોડા રૂપેરી રંગના હોવાથી એનું એ નામ પડ્યું હતું./ ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૩.

રજની શાલ્મલિ દ્વીપમાંની એક નદી.

રજી સોમવંશી પુરુરવા રાજાના પુત્ર આયુ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એની માનું નામ સ્વર્ભાનવી. નહુષ, વૃદ્ધશર્મા અને ગય, એ ત્રણ એના ભાઈઓ હતા. નહુષ રાજાથી એ કનિષ્ઠ હતો. આ મોટો પરાક્રમી હોઈ તેને પાંચસો પુત્રો હતા. દેવ-દૈત્યોના યુદ્ધને પ્રસંગે ઇંદ્રે આને સહાય માટે બોલાવ્યો હતો. તે વેળા એણે દૈત્યોનો પરાભવ કરી દેવોને જય સંપાદન કરી આપ્યો હતો. તેથી ઇંદ્રે કૃતજ્ઞપણાથી આને કહ્યું કે તું હવે જીવે ત્યાં સુધી ઇંદ્રાસન પર બેસ. પરંતુ આણે તે કહેવું માન્ય કર્યું નહિ. કાંઈ કાળે આ મરણ પામ્યો. પછી એના પુત્રો ઇંદ્ર સાથે કલહ કરવા લાગ્યા કે અમારા પિતાનું સંપાદન કરેલું ઇંદ્રપદ અમને આપ. ઇંદ્રે તેમને ઘણા પ્રકારે સમજાવ્યા પણ સમજ્યા નહિ. છેવટે બૃહસ્પતિએ તેમનામાં બુદ્ધિભેદ કર્યો. બુદ્ધિભેદ થતાં મોહને વશ થઈને રજીપુત્રો વેદ વિરુદ્ધ થઈ મતાવલંબી થઈ ગયા. વેદત્રયી ઉપરથી એમની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ. આમ ધર્મથી બહિષ્કૃત થયેલા એ સઘળાનો ઇંદ્રે સંહાર કર્યો.

રજ્જુમાલ જટાયુના પુત્રોમાંનો એક.

રણક સોમવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરીક્ષના વંશમાં થયેલા શૂદ્રક રાજાનો પુત્ર. આને કુલક પણ કહ્યો છે. એને સુરથ નામે પુત્ર હતો.

રણંજય સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરીક્ષવંશના કૃતંજય રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર સંજય રાજા.

રણશ્લાઘી રુદ્રગણ વિશેષ.

રણાશ્વ બર્હણાશ્વ રાજાનું નામ.

રતા એક દેવ સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અહ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨૦.

રતિ એક અપ્સરા / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦–૪૮.

રતિ (૨) કામદેવ – મદનની સ્ત્રી. દક્ષ પ્રજાપતિના પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી. • કાલિકા પુ૦ ૩ શિવ પુ૦ સતી. ખંડ ૪. • શંકર ભગવાને મદનને બાળી નાખ્યા પછી એ માયાવતી નામ ધારણ કરીને સંબર નામના દૈત્યને ત્યાં મદનના પુનર્જન્મની વાટ જોતી રહી હતી. મદને શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન રૂપે અવતાર લીધો અને એને દૈત્યે દરિયામાં ફેંકી દીધો. એક માછલી એને ગળી ગઈ. આ માછલી જાળમાં પકડાઈ અને માછીએ સંબર દૈત્યને ભેટ કરી. રસોડામાં આ માછલીને કાપતાં માંહીથી પ્રદ્યુમ્ન નીકળ્યો. એને માયાવતીએ મોટો કર્યો અને એની સાથે પરણી.

રતિ (૩) ઋષભદેવ વંશના વિભુરાજાની સ્ત્રી.

રતિગુણ પ્રાધાના પુત્રોમાંનો એક. (૨. દેવ ગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

રંતિદેવ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુના વંશના ભરતપુત્ર મન્યુરાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો. નરપુત્ર સંકૃતિ રાજા, તેનાથી સત્કૃતિની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાં નાનો. આને સાંકૃતિ પણ કહેતા હતા અને આ ગુરુ કિંવા ગુરુધી રાજાનો કનિષ્ઠ ભાઈ હતો./ભા૨૦ દ્રોણ અ૦ ૬૮; વન૦ અ૦ ૨૬૪; શાંતિ૦ અ૦ ૨૯. • આ પરમ શૂર તો હતો જ પણ ઉત્તમ ધર્માત્મા પણ હતો. એ વિષયે એવો ઇતિહાસ મળે છે કે, એકદા આ અરણ્યમાં તપ કરતો હતો તેવામાં એક દિવસ ભોજન તૈયાર થયા પછી પંચમહાયજ્ઞ કરી ભોજન કરવા બેસે છે. એટલામાં જ ત્યાં એક અતિથિ આવ્યો અને તેણે અન્ન માગ્યું. આણે તેને તત્કાળ ભોજન આપ્યું ને તે તૃપ્ત થઈ ગયો કે તરત જ એક બીજો શૂદ્ર અતિથિ આવ્યો. તેને પણ અન્ન આપી તૃપ્ત કર્યા પછી, જેની પાસે કેટલાક શ્વાનો હતા એવો એક ત્રીજો અતિથિ આવ્યો. એ સર્વને અન્ન આપી તે તૃપ્ત થઈ જાય છે ત્યાં એક અતિશૂદ્ર આવ્યો અને દીનવાણીએ પાણી માગ્યું. તે વખતે આની પાસે માત્ર એ જ રહ્યું હતું. તે પણ આણે તેને સંતોષથી આપ્યું ને બોલ્યો કે, હું પરમેશ્વર પાસે બીજું કશું માગતો નથી. માત્ર એટલું જ માગું છું કે,

મને દુઃખ થાય તોપણ ચિંતા નહિ. પણ પ્રાણીમાત્ર સુખી થજો. આટલું બોલતાં જ બ્રહ્માદિ દેવ ત્યાં પ્રગટ થયા ને તેમણે આને તેવું જ સામર્થ્ય આપ્યું.

એણે કરેલા યજ્ઞમાં હોમમાં મારેલાં પશુઓનાં ચામડાના ઢગલામાંથી ચર્મણ્વતી નામે લોહીની નદી નીકળી હતી. હાલ એ નદી જલરૂપ છે. હાલની ચંબલ નદી તે જ.

રત્નગર મયૂરધ્વજ રાજાની રાજધાની / ભા૨૦ દ્રો૦ ૬૭; ભા૨૦ શાં૦ ૨૮–૧૨૦.

રત્ના અક્રૂર યાદવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

રથકૃત યક્ષવિશેષ. (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.)

રથચિત્રા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૬.

રથંતર અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૮.

રથંતર કલ્પ ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાંનો થઈ ગયેલો ચોથો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

રથંતરી ઇલિલની ભાર્યા. એને દુષ્યન્ત, શૂર, ભીમ, પ્રવસ્તુ અને વસુ નામના પાંચ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૯.

રથધ્વજ કુશધ્વજ રાજાનો પિતા. (વેદવર્તા શબ્દ જુઓ.)

રથપ્રભુ બગડાની સંજ્ઞાવાળો વીર શબ્દ જુઓ.

રથરાજી વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

રથવાહન વિરાટનો ભાઈ / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૯–૪૧.

રથસેન ભારતયુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા/ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩–૬૩.

રથસ્વન યક્ષવિશેષ. (૫. શુક્ર શબ્દ જુઓ.)

રથસ્થા નદીવિશેષ / આ૦ ૧૮૩–૨૦.

રથાધ્વાન રથંપ્રભુનું બીજું નામ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૧૮.

રથીતર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

રથીતર (૨) સૂર્યવંશી નભકુલોત્પન્ન એક રાજર્ષિનો પુત્ર.

રંભ કરંભનો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા. (રંભ–કરંભ શબ્દ જુઓ.)

રંભ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન વિવિંશતિ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર ખનિનેત્ર.

રંભ (૩) રામ સેનામાંનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૬.

રંભ (૪) સોમવંશી પુરુરવા રાજાનો પૌત્ર. આયુ રાજાના પાંચ પુત્રમાંનો ચોથો પુત્ર. આનો પુત્ર રભસ રાજા.

રંભકરંભ આ બે ભાઈઓ અસુર જાતના હતા. એમણે પંચનદ તીર્થમાં ઉગ્ર તપ આરંભ્યું હતું. આથી ઇંદ્ર ઘણો ભયભીત થયો અને એમનો નાશ કરવાની તક શોધતો હતો. એવામાં એકદા કરંભ સ્નાન કરવા ગયો અને પુષ્કળ વખત સુધી જળમાં ઊભો રહ્યો. આ જોઈ ઇંદ્રે મગરનું રૂપ ધારણ કરી તેને જળમાં ખેંચી લઈને મારી નાખ્યો. રંભ આ સમાચાર સાંભળી ક્રોધે ભરાયો. એટલે તપને અંતે અગ્નિ પ્રસન્ન થતાં, મારે ત્રૈલોક્ય વિજયી પુત્ર થાય એવું એણે માગ્યું. વર પામ્યા પછી આ એક વખત જતો હતો. તેની દૃષ્ટિએ એક ભેંસ પડી. તેના પ્રત્યે આને કામબુદ્ધિ ઊપજી અને આનાથી ભેંસને ગર્ભ રહ્યો. આ કારણથી એ ભેંસનું રક્ષણ કરતો હતો તેવામાં એક પાડો તે ભેંસ પર ધસી આવ્યો. એનાથી ભેંસને બચાવવા માટે રંભ પાડા તરફ દોડ્યો. પરંતુ દૈવગતિએ એને એ પાડાએ મારી નાખ્યો. આ જોઈ એ ભેંસ જે ત્યાંથી નાઠી તે માલવટ નામનું એક યક્ષનું સ્થાન હતું ત્યાં ગઈ. એ યક્ષે એને આશ્રય આપ્યો અને પેલા પાડાનો પરાભવ કરી, તેને મારી નાખ્યો અને એનું મડદું બાળી નાખ્યું. મહિષીએ એની સાથે સહગમન કર્યું. પણ એના પેટમાંના ગર્ભને અગ્નિએ બળથી બચાવી લીધો. તે જ મહિષાસુર તરીકે પાછળથી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો. / દેવી ભા૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨.

રભસ રામની સેનામાંનો એક વાનર.

રભસ (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

રભસ (૩) સોમવંશી આયુપુત્ર રંભનો પુત્ર. એને ગંભીર નામનો પુત્ર હતો.

રંભા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. એ કારતક માસમાં સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૩. ઊર્જ શબ્દ જુઓ.)

રંભા (૨) તુંબુરુ ગંધર્વની સ્ત્રી.

રમણ ધર નામના વસૂના પુત્રોમાંનો એક.

રમણક પ્રિયવ્રતપુત્ર યજ્ઞબાહુના સાત પુત્રોમાંનો ત્રીજો. આનો વર્ષ પણ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

રમણક (૨) શાલ્મલિ દ્વીપના સાત વર્ષોમાં ત્રીજો, વર્ષ સંજ્ઞાવાળો ભૂભાગ.

રમણક (૩) પ્રિયવ્રતપુત્ર વીતિહોત્રના બે પુત્રોમાં મોટો. આ એ જ નામના વર્ષનો અધિપતિ હતો.

રમણક (૪) પુષ્કર દ્વીપના વર્ષ સંજ્ઞાવાળા બે ભૂભાગમાં પહેલો.

રમણક (૫) જંબુદ્વીપના અષ્ટ ઉપદ્વીપોમાંનો એક. (અષ્ટઉપદ્વીપ શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણે કાલિયનાગને યમુનામાંથી કાઢીને આ જ દ્વીપમાં મોકલ્યો હતો. / ભા૨૦ ભી૦ ૮–૨; ભા૨૦ આ૦ ૨૬–૮.

રમણચીન આ દેશ ચીના લોકોનો છે. પરંતુ તેની સીમા કયાંથી કયાં સુધી તેનો પત્તો મળતો નથી.

રમા લક્ષ્મી

રમા (૨) આસો વદ અગિયારસ.

રમ્ય એક રાજર્ષિ. આની કન્યા એકાવલી.

રમ્ય (૨) ગોમતી નદી પાસેનો એક પર્વત / વા૦ રા૦

રમ્યક પ્રિયવ્રતપુત્ર આગ્નિધ્રને પૂર્વચિતિ અપ્સરાની કૂખે થયેલા નવ પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. મેરુની કન્યા રમ્યા તે આની સ્ત્રી હતી. આગ્નિધ્રે રમ્યક વર્ષનું આધિપત્ય આને આપ્યું હતું.

રમ્યક (૨) રમ્યપર્વતને જ આ નામ આપેલું છે.

રમ્યક વર્ષ આગ્નિધ્રપુત્ર રમ્યનો વર્ષ. આનું અન્ય ગ્રંથોમાં શ્વેતવર્ષ એવું નામ આપ્યું છે. આની ઉત્તરે નીલપર્વત અને દક્ષિણે શ્વેતપર્વત આવેલા છે અને પૂર્વે અને પશ્ચિમે ક્ષાર સમુદ્ર આવ્યો છે.

રમ્યા મેરુની નવ કન્યામાંની પાંચમી, આગ્નિધ્ર પુત્ર રમ્યકની સ્ત્રી.

રય સોમવંશી પુરુરવ રાજાને ઉર્વશીથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો ચોથો. આને એક નામનો એક પુત્ર હતો.

રવિ આકાશ માંહેલું એક મંડળ, અને તેના ઉપર અધિકાર કરનારનું સાધારણ નામ.

રવિ (૨) સૌવીર દેશનો એક રાજા. જયદ્રથનો ભાઈ. (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ) / ભા૨૦ વ૦ ૨૬૬–૧૧.

રવિ (૩) ભીમસેને યુદ્ધમાં મારેલો, સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભા૨૦ શ૦ ૨૫–૫.

રશ્મિકેતુ રાવણપક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રામને હાથે મરાયો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સર્ગ૦ ૬.

રશ્મિકુલ્યા કુશદ્વીપમાંની એક નદી.

રસા પૃથ્વીનું એક નામ.

રસાતલ સપ્ત પાતાળ કિંવા સપ્ત બિલસ્વર્ગમાંનો છઠ્ઠો લોક. અહીં બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ગાય રહે છે. એના દૂધમાંથી ત્યાં ક્ષીરનિધિ નામનો હ્રદ થયો છે. અહીં કૈનપ નામના મુનિ રહે છે. આ લોકની ચારે દિશાએ પૂર્વાદિ ક્રમે સુરૂપા, હંસિકા, સુભદ્રા અને સર્વકામદુઘા એવી ચાર (સૌરભેયો) સુરભીની કન્યાઓ રહે છે.

આ ઉપરાંત મણિ નામના નિવાતકવચ અને કાલકેય પણ અહીંના જ રહેવાસી છે.

રહસ્યા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૧૯, ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨૭.

રહૂગણ સિંધુસૌવીર દેશનો પ્રાચીન રાજા. આ મુમુક્ષુ હોઈ ડોળીમાં બેસી કપિલાશ્રમ તરફ ઇક્ષુમતીને તીરે જતો હતો. આના (ડોળી ઊંચકનાર) ભોઈઓમાંથી એક જણ રસ્તામાં થાકી ગયો. એટલે એના સેવકોએ રસ્તામાં પડેલા જડભરતને પકડી લાવી રાજાને જાણ કર્યા વગર, તેને ડોળીએ વળગાડ્યો, પરંતુ તે બીજા ઊંચકનારની પેઠે ત્વરિત ગતિએ ચાલે નહિ. આથી ડોળીની ગતિ મંદ પડી ને તેમાં હેલા આવવા લાગ્યા. આ જોઈ તે ઊંચકનાર ઉપર ગુસ્સે થયો. એ લોકોએ વિનંતી કરી કે આ નવો ઊંચકનાર સત્વર ચાલતો નથી, તેમાં અમે શું કરીએ ? આવો જવાબ આપ્યો એટલે રાજસી અને રાજકીય સ્વભાવને લીધે રાજાને જરા ક્રોધ આવી જવાથી તે પરવશ થઈ, જડભરત કે જેનું તેજ રાખમાં દબાયેલા અગ્નિના સમાન સ્પષ્ટ જોવામાં

આવતું ન હતું તેને આ પ્રમાણે મસ્કરીનાં વચન કહેવા લાગ્યો : અહો ભાઈ ! મહા દુઃખની વાત છે કે તું અવશ્ય બહુ જ થાકી ગયો છે ! બહુ લાંબા માર્ગમાં ઘણા સમયથી તું એકલો જ પાલખી ઉપાડી ચાલ્યો આવે છે ! તું બહુ જ જાડો નથી તેમ તારું શરીર પણ દૃઢ નથી, અને વૃદ્ધાવસ્થાથી તું ઘેરાયેલો પણ છે ! હે મિત્ર ! આ તારી સાથે ચાલવાવાળા તારા સોબતીઓ જરા પણ તારા જેવા નથી ! આ પ્રકારે રહૂગણે બહુ જ મસ્કરી કરી, તો પણ તે જડભરતને પોતાનું છેલ્લું દેહરૂપ એટલું કે જે પંચમહાભૂત, ઇંદ્રિય, કર્મ અને અંતઃકરણરૂપ માયાના પદાર્થોથી બનેલ છે, તેમાં હું અને મારું એવી મિથ્યા પ્રતીતિ ન હતી અને બ્રહ્મભૂત હતા, તેથી રાજાને કાંઈ પણ ન કહેતાં, પ્રથમની પેઠે પાલખી ઉપાડી ચાલવા લાગ્યા. વળી પાછી પાલખી ખાંગી થવા લાગી, ત્યારે રાજા રહૂગણ ક્રોધ કરીને બોલ્યો કે અરે ! આ શું ? તું જીવતે મૂએલો છે ? તું મને ન ગણકારતાં મારી આજ્ઞાનું અપમાન કરે છે ? યમરાજ પ્રાણીઓને જેમ શિક્ષા આપે છે તેમ હું પણ તારી ગફલતને માટે શિક્ષા કરીશ કે જેથી તું સીધો થઈ જઈશ. આ પ્રમાણે રહૂગણ રાજા કે, જે રજોગુણ અને તમોગુણથી વૃદ્ધિ પામેલા અભિમાનને લીધે, કોઈ વૈષ્ણવજનને ગણતો ન હતો અને રાજાપણાના અભિમાનથી નજરમાં આવે તેમ બહુ જ બોલતો હતો, તેને બ્રહ્મભૂત, ગર્વ, શક્તિ, સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં મિત્ર, સર્વના આત્મરૂપ અને યોગેશ્વરોની રીતિમાં અત્યન્ત વ્યુત્પત્તિવાળા, જડભરતે જાણે હસતા હોય એવી રીતે નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યાં.

જડભરત કહે છે કે, 'હે રાજા ! તમે જે કહ્યું એ પ્રમાણે જ છે, તેમાં મારી કાંઈ મસ્કરી કરી નથી. ભાર નામનો કોઈ પદાર્થ હોય, તે ઉપાડનારા દેહને લાગતો હોય અને તેની સાથે મારે કાંઈ પણ સંબંધ હોય તો તો તમે મારી મસ્કરી કરો એમ હું સમજું. પરંતુ ભાર એ શું છે, અને દેહ એ શું વસ્તુ છે, એનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી, અને ભાર તથા દેહની સાથે મારે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. એ માટે તારાં વાક્યોને હું મસ્કરી રૂપ સમજતો નથી તેમ જ ચાલીને પહોંચવાનું જે કોઈ સ્થળ અથવા ચાલવાનો માર્ગ હોય, અને તે સાથે મારે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોય તો તો તમે મારી મસ્કરી કરો, એમ હું સમજું. પરંતુ એ માંહેનું કાંઈ પણ નથી, તેથી તમે જે કહ્યું છે તે સત્ય જ કહ્યું છે, એમ હું માનું છું. આત્માને "પુષ્ટ છો" એમ કહેવું એ તો કેવળ મૂર્ખાને જ સંભવે; કેમકે પાંચ ભૂતોના સમૂહરૂપ દેહ જ પુષ્ટ થાય છે; પણ આત્મા કદી પુષ્ટ થતો નથી. મારો દેહ જ પુષ્ટ છે, પરંતુ હું પુષ્ટ નથી. જાડાપણું, પાતળાપણું, વ્યાધિ, આધિ, ક્ષુધા, તૃષા, ભય, કલંક, ઇચ્છા, જરા, નિદ્રા, મૈથુન, ક્રોધ, શોચ અને અહંકારથી થવાવાળો મદ, એ સર્વ જે જન દેહની સાથે જન્મ્યો હોય, તેને થાય છે, પરંતુ હું દેહ સાથે જન્મ્યો નથી, એથી મને તે માંહેનું કશું પણ નથી. હે રાજા ! હું એકલો જ જીવતો મૂઓ નથી, પણ સઘળું જગત જીવતે મૂએલું છે. કેમકે વિકૃત પદાર્થ માત્ર આદિ અંતવાળા જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે આ જગત થતું જાય છે અને મરતું જાય છે. હે સ્તુતિપાત્ર રાજા ! સ્વામીભાવ અને દાસભાવ એ અવિચલ હોય તો તારે આજ્ઞા કરવી, અને મારે કામ કરવું એ બની શકે છે, પરંતુ એ અવિચલ નથી. અર્થાત્ જો તું રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થાય અને જો મને રાજ્ય મળે, તો હું આજ્ઞા કરું અને તારે કામ કરવું પડે. આ રાજા છે અને આ સેવક છે, ઇત્યાદિ ભેદ બુદ્ધિનો અવકાશ વ્યવહાર વગર થોડો પણ જોવામાં આવતો નથી. તે માટે જોકે આ પ્રકારે વ્યવહારદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, વાસ્તવિક વિચાર કરવામાં આવે તો, તેમાં રાજા કોણ અને તેનો સેવક કોણ એ કાંઈ પણ નથી. તો પણ જો તને રાજાપણાનું અભિમાન હોય તો હે રાજા ! જેમ તું કહે તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. હું કે – જે ઉન્મત્ત, મત્ત, આ જડના સમાન રહું છું અને બ્રહ્મભાવને પામ્યો છું, તેને

દંડથી અથવા શિક્ષાથી શું થવાનું છે ? કેમકે જીવન-મુક્તને અર્થ વા અનર્થ એ બેમાંથી કાંઈ પણ રહેતું નથી. કદાચિત્ હું જીવનમુક્ત નથી, પણ અક્કડ અને ઘેલો જ છું, તો પણ દળેલાંને દળવાની પેઠે મારા ઉપર દંડ અને શિક્ષા એ સર્વે વ્યર્થ છે, કારણ કે જડ પ્રકૃતિવાળા માણસને કોઈ પણ પ્રકારે સમજદાર કરી શકાતો નથી. / ભાગ૦ સ્કં૦ ૫ અ૦ ૧૦–૧૪૨. • તે ઉપરથી રહૂગણ સમજ્યો કે આ કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. આથી ડોળીમાંથી નીચે ઊતરી જડ-ભરતને નમસ્કાર કર્યા; અને તેને શરણે જઈ, પ્રાર્થના કરી કે મને આત્મતત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા છે તો મારા ઉપર કૃપા કરો. ત્યારે જડભરતે આને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરી કૃતાર્થ કર્યો.

રક્ષિતા કશ્યપથી પ્રાધાને થયેલી કન્યાઓમાંની એક અપ્સરા / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૫૦.

રક્ષોગણ ભોજન પુરુષને પશુ કલ્પીને ભૈરવાદિ દેવતાઓને બલિ અર્પણ કરનાર અથવા નરમાંસ ભક્ષણ કરનારને પ્રાપ્ત થનારું નર્ક. અહીં જેનો વધ કર્યો હોય તે રાક્ષસરૂપ ધારણ કરી વધ કરનારનું ભક્ષણ કરે છે.

રક્ષોહા કામ્યષ્ટિ માટેનો શ્રેષ્ઠ અગ્નિ.

રાકા સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના અંગિરા ઋષિની ચાર કન્યામાંની ચોથી. એનું બીજું નામ રાગા / ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૧–૪.

રાકા (૨) દ્વાદશ આદિત્યોમાંના ધાતા આદિત્યની સ્ત્રી.

રાકા (૩) સુમાલી રાક્ષસને કેતુમતીની કૂખે થયેલી કન્યા. એને વિશ્રવા ઋષિ સાથે પરણાવી હતી. ખર અને શૂર્પણખાની માતા રાક્ષસી / ભા૨૦ ૫૦ ૨૭૬–૮.

રાકા (૪) શાલ્મલિ દ્વીપમાંની એક નદી.

રાગા બૃહસ્પતિથી શુભાને થયેલી સાત કન્યાઓ-માંની એક.

રાગા (૨) પ્રથમ લખેલી રાકાનું બીજું નામ.

રાઘવ રઘુના વંશજોનું નામ, પરંતુ દાશરથિ રામનું રૂઢિથી થઈ ગયેલું નામવિશેષ.

રાજકેષી તગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુલોત્પન્ન ઋષિ.

રાજધર્મા એક બકરાજ-બગલાનો રાજા / ભા૨૦ શ૦ ૧૬૮–૧૭૨.

રાજની ભારતવર્ષીય એક નદી / ભા૨૦ ભી૦ ૨૧.

રાજપુર કલિંગ દેશની રાજધાની, એનો રાજા ચિત્રાંગદ / ભા૨૦ શાં૦ ૪–૩.

રાજરાજ કુબેર.

રાજવર્ત્પ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

રાજસૂય યજ્ઞવિશેષ. યુધિષ્ઠિરે આવો યજ્ઞ કર્યો હતો તે. / ભા૨૦ સ૦ ૩૮; ભાગ૦ ૧૦–૭૪.

રાજાધિદેવી સોમવંશી શૂર રાજાને મારીષાથી થયેલી પાંચ કન્યાઓમાંની કનિષ્ઠ. આને અવંત્ય રાજા જયસેન વેરે દીધી હતી.

રાજેય રજી રાજાના પાંચસો પુત્રોની સંજ્ઞા.

રાજયવર્દ્ધન સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન મરુત્ત રાજાના પુત્ર દમનો પુત્ર. આનો પુત્ર સુધૃતિ.

રાધા વિષ્ણુની એક શક્તિ / દેવી ભા૦ ૯ સ્કંધ૦ અ૦ ૧. • એ ગોલોકમાં કૃષ્ણની પ્રિય સખી હતી એવું વર્ણન મળી આવે છે. હરિદાસ ઇત્યાદિએ રાધાને ગોકુળમાંની કૃષ્ણની સખી એવું કહ્યું છે. પરંતુ જેમ સુદામા બ્રાહ્મણનું નામ ભાગવતમાં કોઈ ઠેકાણે નથી, તે જ પ્રમાણે આખા ભાગવતમાં રાધાનું નામ સરખું કોઈ ઠેકાણે મળતું નથી.

રાધા (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન અધિરથ સૂતની સ્ત્રી. કર્ણની પાલક માતા / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૧૪૦; ૫૦ ૩૧૦–૨.

રાધિક સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશમાંના જયસેન રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર અયુત.

રાધિકા એકડાની સંજ્ઞાવાળી રાધા તે જ.

રાધેય રાધાએ પાલન કરીને મોટો કર્યો હતો તે ઉપરથી પડેલું કર્ણનું નામ.

રાધેય (૨) આ જ અધિરથ સૂતની સ્ત્રી રાધાને જે એક ઔરસ પુત્ર હતો તેનું નામ. આ અભિ-મન્યુને હાથે મરણ પામ્યો હતો.

રામ જમદગ્નિ ઋષિને રેણુકાની કૂખે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. આ જમદગ્નિનો પુત્ર હોવાથી જામદગ્ન્ય, અને હાથમાં પરશુ નામનું આયુધ

ધારણ કરતો હોવાથી પરશુરામ, એવાં આનાં નામો હતાં. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૭૦. ● પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી માતાનો ને ભાઈઓનો વધ કર્યા પછી જમદગ્નિએ આને વર માગવાનું કહ્યું. (વિશેષ ચરિત્ર માટે પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

રામ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અજ રાજાના પુત્ર દશરથને, કૌશલ્યાથી વિષ્ણુના અંશથી થયેલો પુત્ર. વાલ્મિક ઋષિએ શતકોટિ ચરિત્ર જે ભવિષ્ય રૂપ લખી મૂકયું હતું તે પ્રમાણે, રાવણાદિ દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરી સાધુજનોને સુખી કરવા આ અવતાર ચાલુ મન્વન્તરની ચોવીસમી ચોકડી (પર્યાય)માં ત્રેતાયુગમાં થયો હતો / દેવી ભા૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

અધ્યાત્મ રામાયણમાં આ અવતાર અઠ્ઠાવીસમી ચોકડી (પર્યાય)માં થયો એવું લખ્યું છે. પરંતુ તે આ કલ્પની નહિ. કેટલાક ટીકાકારોનો એવો મત છે કે ચોવીસમી ચોકડીમાંનો રામાવતાર તે પૂર્વકલ્પમાંનો સમજવો. પરંતુ એમ માનવાથી નૃસિંહ, વામનાદિ પણ એ જ પ્રમાણે ગણવા પડે; અને એમ ગણવાથી આ કલ્પમાં અવતારની વ્યવસ્થા જ ન આવે. માટે જો એકલા અધ્યાત્મ રામાયણને માનીએ તો બધા મતનો અસ્વીકાર કરવો પડે.

દશરથ રાજાને કૌશલ્યાથી જેવા રામચંદ્ર થયા તેવા જ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એવા બે અને કૈકેયીથી એકલા ભરત મળી ચાર પુત્ર થયા. રામ જન્મ્યા ત્યારે ચૈત્ર માસની શુક્લપક્ષની નોમ હતી. (૩. દશરથ શબ્દ જુઓ.)

રામ મોટા થયા એટલે દશરથ રાજાએ તેમનું અને લક્ષ્મણાદિનું મુજબંધન કર્યું અને વસિષ્ઠ ઋષિ પાસે સંગવેદોપવેદ શીખવી તેમાં તેમને ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવીણ કરાવડાવ્યા. આ વાતને કાંઈક કાળ વીત્યા પછી દશરથ રાજા તેમના લગ્ન સંબંધી ચિંતામાં હતા તેવામાં પોતાના યજ્ઞનું સંરક્ષણ કરવા માટે વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામને લઈ જવા માટે દશરથ પાસે આવ્યા અને તેમણે રામની માગણી કરી. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૧૯. ● પોતાની અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થામાં રામ થયેલા હોવાથી આ વાતથી દશરથને ઘણું દુઃખ થયું. તો પણ વસિષ્ઠે તેમને સમજાવ્યા કે રામને આપવા સંબંધી કશો સંકોચ કરશો નહિ, કેમકે યજ્ઞ સંરક્ષણને મિષે તેઓ રામના વિવાહની વ્યવસ્થા કરવાના છે. એ સાંભળી દશરથે હર્ષિત થઈ વિશ્વામિત્રને સત્કારપૂર્વક રામને આપ્યા અને તેઓ રામને લઈને જતા હતા ત્યારે તેમની સંગાથે લક્ષ્મણ પણ ગયા.

વિશ્વામિત્ર રામલક્ષ્મણને લઈ નીકળ્યા અને સરયૂ નદીને તીરે આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામને ક્ષુધાતૃષા બાધા ન કરે એવો પ્રથમ બાલતિબલા નામની વિદ્યાનો ઉપદેશ કરી દંડ, ધર્મ, કાલ, વિષ્ણુ ઇત્યાદિ ચક્રો; વજ્ર, શૂલવત્, બ્રહ્મશિર, આગ્નેય, વારુણ, વાયવ્ય ઇત્યાદિ અસ્ત્રો; વરુણ, ધર્મ, કાલ ઇત્યાદિ પાશ અને મોદકી ઇત્યાદિ ગદા આપી તેમનો અનુગ્રહ કર્યો. / વા૦ રા૦ બા. સ. ૨૭. ■ તે પછી સત્યવાન, સત્યકીર્તિ, પરાંગમુની, અવાંગમુખ, લક્ષ્ય, અલક્ષ્ય, વૈનિદ્ર, ધન, ધાન્ય, કામરૂપ, કામરુચિ, જૃંભક ઇત્યાદિના સંહારની કથા કહી. / વા૦ રા૦ બા. મ. ૨૬. ● તેમની સાથે સરયૂ નદીનું ઉલ્લંઘન કરતાં કરતાં, મલદ અને કરૂષક દેશ જે અરણ્ય સરખા થઈ ગયા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અહીં પ્રથમ વસ્તી હતી અને હાલ ઉધ્વસ્ત કેમ થયા તે વિષયે તાટકા રાક્ષસીનો ઉપદ્રવ કહી સંભળાવી, તેને મારવાની રામને આજ્ઞા કરી. આ ઉપરથી રામે, સુબાહુ નામના એક પુત્ર સહિત તાટકાનો વધ કરી, મારીચ નામના તેના ખીજા પુત્રને સમુદ્ર તરફ ઉડાડયો અને પોતે વિશ્વામિત્રનો યોગ સિદ્ધ કરવા માટે ગયા. (તાટકા શબ્દ જુઓ.)

વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી તેમણે રામને ઘણો વખત સુધી પોતાની પાસે રાખ્યા. તેવામાં એક દિવસ મિથિલા નગરીથી દૂત આવ્યો. તેણે વિશ્વામિત્રને પત્ર આપી વિનંતી કરી કે આપ સ્વયંવર માટે વિદેહદેશ પધારો, કારણ કે સીરધ્વજ જનક સીતા નામની કન્યાનો સ્વયંવર કરે છે. / વા૦ રા૦ બા. ૩૧. ● આ સાંભળી

વિશ્વામિત્રે દૂતને 'તું આગળ જા, હું પાછળથી આવું છું' કહી વિદાય કર્યો અને રામને કહ્યું કે તું મારી સાથે ચાલ. રામ-લક્ષ્મણે તથાસ્તુ કહ્યું એટલે તેમને સાથે સાથે લઈ વિશ્વામિત્ર મિથિલા-નગરી જવા નીકળ્યા. તે વેળા તેમણે માર્ગમાં રામનો કાળક્રમણ કરવા માટે પોતાના કુશવંશનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો, કારણ કે તેમના રસ્તામાં તે પ્રદેશ એટલે કાન્યકુબ્જ દેશ આવતો હતો. પછી સૂર્યાસ્ત થતાં શોણ નદીને તીરે મુકામ નાખી, બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ત્યાંથી નીકળી ઋષિ મધ્યાહ્નકાળે ભાગીરથીને તીરે આવી પહોંચ્યા / વા૦ રા૦ બા૦ સ. ૩૧. • રામના પૂછવાથી વિશ્વા-મિત્રે તેમને ભાગીરથીનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો. /વા૦ રા૦ સ૦ ૩૫. • પછી નૌકા વડે ભાગીરથી ઓળંગી વિશાલા નામની નગરીએ આવ્યા. અહીં તે વેળા સૂર્યવંશીય દિષ્ટકુળોત્પન્ન સોમદત્ત રાજાનો પુત્ર અને જન્મેજય રાજાનો પિતા સુમતિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે વિશ્વામિત્ર આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તેમની સામે આવી પોતાને મંદિરે તેડી ગયો. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૪૭.• ત્યાં સત્કાર પામી અને તે રાજાને આ તમારા જ સૂર્યવંશોત્પન્ન દશરથ રાજાના પુત્રો રામલક્ષ્મણ છે કહી, તેમનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. ઋષિ ત્યાંથી નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમણે રામને જે તે પ્રસ્તુત વિશાલા નગરી જોઈ ત્યાં પૂર્વે કુશપ્લવ નામનું વન હતું અને અદિતીએ તે સ્થળે હજાર વર્ષ તપ કર્યું હતું, અને તે તપના પ્રભાવે તેને મરુદ્ગણ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થયાનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એવામાં જતાં જતાં તેઓ એક નિર્માનુષ અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યા. રામે આ વન આવું કેમ ? એવો પ્રશ્ન કરતાં ગૌતમઋષિ અને તેની સ્ત્રી અહલ્યાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. આ સાંભળી રામ તેમનું દર્શન કરવા ગયા, તો એવું બન્યું કે ત્યાં શિલારૂપ થઈ પડેલી અહલ્યા ઉપર રામના પદરજકણો ઊડયાં ને તેનો ઉદ્ધાર થયો. પછી વિશ્વામિત્ર ઈશાન દિશાએ થઈને મિથિલા જઈ પહોંચ્યા. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૪૭; વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૨૭. ૪૯. • અધ્યાત્મરામાયણમાં અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી રામ સહવર્ત્તમાન વિશ્વામિત્ર ઋષિ ભાગીરથી ઊતર્યા એવું છે અને તે સંબંધી, તેમને પાર ઉતારનાર નાવિકની રામ પ્રતિ ઉક્તિનો ઉલ્લેખ રામચરિતમાનસમાં જોવા મળે છે. તેના સારાંશ રૂપે જોઈએ તો નાવિકે એમ કહ્યું હતું કે ચરણની રજથી જો પાષાણની સ્ત્રી થઈ તો મારા લાકડાના વહાણની સ્ત્રી નહિ થાય એની શી ખાતરી ? પથ્થર કરતાં તો લાકડું કઠણ નથી, અને મારી નાવડી કોઈ મુનિની સ્ત્રી થઈ જાય. એમ જો થાય તો મારી સઘળી આજીવિકા જ બંધ થઈ જાય માટે તમારા પગ ધોઈ પછી નાવમાં બેસશો તો જ પાર ઉતારીશ. પણ આ ઉક્તિ વાલ્મીકિ રામાયણમાં મળી આવતી નથી.

વિશ્વામિત્ર આવ્યા સાંભળી શતાનંદ પુરોહિત સહવર્ત્તમાન સીરધ્વજ જનક તેમની સામે ગયા, અને તેમનું પૂજન કરી રામલક્ષ્મણ સહિત તેમને પોતાને મંદિરે લઈ આવ્યા. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫૦-૫૧. • પછી કુમારો કોના ને કોણ એમ પૂછવાથી વિશ્વામિત્રે રામનું સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. પછી સ્વયંવરકાળે રામે ધનુષ્ય ચઢાવ્યું અને તોડયું. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૦. • તે ઉપરથી સીરધ્વજે રામને સીતા, લક્ષ્મણને ઊર્મિલા, અને ભરત-શત્રુઘ્નને માંડવી અને શ્રુતકીર્તિ એમ ક્રમે ચારેને ચાર કન્યા વિવાહવિધિથી આપી. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૧; વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૩. (સીરધ્વજ શબ્દ જુઓ.) વિવાહ સમારંભ થઈ રહ્યા પછી રામ અયોધ્યા જવા લાગ્યા તેમને જમદગ્ન્ય રામે આંતર્યા. તે વેળા તેમનામાંથી વિષ્ણુતેજ નીકળી રામમાં પ્રવિષ્ટ થવાથી તેઓ પોતાને આશ્રમે ગયા અને રામે આનંદથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો.

દશરથ રાજા સ્ત્રી, પુત્ર અને પુત્રવધૂઓ સહવર્ત્ત-માન આનંદમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા. રાજ-નીતિમાં રામની દક્ષતા અને કૌશલ્ય જોઈ તેમને

અતિશય આનંદ થયો અને તે ઉપરથી તેમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે રામના ઉપર રાજ્યભાર નાખી પોતે વૃદ્ધાવસ્થા સુખમાં ગાળવી; આથી એમણે રામને યૌવરાજ્ય આપવાની તૈયારી કરવા માંડી. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૪–૬. • અ. વર્તમાન કૈકેયીએ જાણ્યા એટલે તેણે એ સમારંભમાં વિઘ્ન નાખ્યું. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૭ • અને રામને વનવાસ અપાવ્યો. (૩. દશરથ શબ્દ જુઓ.)

રામ અયોધ્યાથી જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે નાગરિક લોકોનો મોટો સમુદાય જવા લાગ્યો; તેથી તેઓ રથે ન બેસતાં લોકો સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા. સંધ્યા સમયે તમસા નદીને તીરે જઈ ત્યાં સંધ્યા – ઉપાસના કર્યા પછી, જળપાન કરી, નિદ્રિત થયા અને મોડે પરોઢિયે ઊઠી લોકોને ભુલવણીમાં નાંખી જતા રહેવાના હેતુથી જ રથમાં બેસી વેદશ્રુતિ ઇત્યાદિ નદીઓ ઓળંગી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યા. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૪૫–૪૯. • કોસલદેશને સીમાડે પહોંચતાં જ રામે અયોધ્યા નગરીને તેમ જ તે માંહ્યલા દેવોને નમસ્કાર કર્યા અને પોતે શ્રુંગવેરપુર આવી પહોંચ્યા. અહીં ગુહે તેમનું આતિથ્ય કર્યું ને ભાગીરથી ઉતારી દક્ષિણ તીરે પહોંચાડ્યા. (ગુહ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી નીકળી રામ વત્સ નામના દેશમાં ગયા. જ્યાં એમણે લક્ષ્મણના અંત:કરણની પરીક્ષા કરી, તેમાં તેનો પોતાની સાથે આવવાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ પોતે અતિશય આનંદ પામ્યા.

પછી રામ લક્ષ્મણ અને સીતાને સાથે લઈ નીકળ્યા અને ગંગાયમુનાના સંગમ આગળ પ્રયાગ આવી ત્યાં રહેતા ભરદ્વાજ ઋષિને મળ્યા. (૩. ભરદ્વાજ શબ્દ જુઓ.) / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૫૪ • ભરદ્વાજ ઋષિની આજ્ઞા લઈ નીકળ્યા પછી ચિત્રકૂટ પર્વત પર આવી, પર્ણકુટિ બનાવી તેમાં સુખે રહેવા લાગ્યા. ત્યાં રહેતા હતા તેવામાં દશરથ મૃત્યુ પામ્યાના સમાચાર એમણે જાણ્યા. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૯૩. • અયોધ્યા પાછા લઈ જવા માટે આવેલા ભરત એમને મળ્યા (એ વૃત્તાંત માટે ૧. ચિત્રકૂટ શબ્દ જુઓ.) ભરત અયોધ્ય પાછા ગયા એટલે અયોધ્યાના પુરુષ માણસોએ ત્યાં જ આવ કરવાથી ઋષિને ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો, તે જોઈ રામ ચિત્રકૂટ પર્વત છોડી તેની દક્ષિણ તરફ જવા નીકળ્યા અને અત્રિઋષિ અને તેમની સ્ત્રી અનસૂયાની ભેટ લીધી. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અત્રિઋષિનો આશ્રમ છોડી રામ અરણ્યમાં આગળ ચાલ્યા, ત્યાં તેમના માર્ગમાં અનેક ઋષિઓના આશ્રમો આવ્યા. તે પ્રત્યેક આશ્રમમાં જઈ તે તે ઋષિઓના આશીર્વાદ લઈ તેઓ આગળ ચાલતા. આ પ્રમાણે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦૧. • આ રીતે જતાં જતાં તેઓ ઘોર અરણ્યમાં આવી લાગ્યા, ત્યાં તેમને પ્રથમ વિરાધ નામનો રાક્ષસ મળ્યો. એની સાથે કેટલુંક સંભાષણ થયા પછી રામે એની સદ્‌ગતિ કરી. (વિરાધ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી નીકળી રામ શરભંગ ઋષિને આશ્રમે ગયા. (શરભંગ શબ્દ જુઓ.) શરભંગના આશ્રમમાંથી નીકળી સુતીક્ષ્ણ ઋષિના આશ્રમે જવા નીકળ્યા, ત્યાં રસ્તામાં અનેક ઋષિઓ તેમને મળ્યા અને તેમણે રાક્ષસોના ઉપદ્રવથી આજ પર્યંત કેટલા તાપસો મરણશરણ થયા છે તે જણાવવા પર્વત જેવડો હાડકાંનો ઢગલો રામને દેખાડ્યો. આ જોઈ હું રાક્ષસોનો સંપૂર્ણ સંહાર કરી, તમને સુખી કરીશ એવું અભય આપી રામ સુતીક્ષ્ણ ઋષિના આશ્રમે ગયા. / રા૦ અર૦ સ૦ ૬–૮.

સુતીક્ષ્ણના આશ્રમે હતા ત્યારે સીતાએ રામને શસ્ત્ર ધારણ કરવામાં ધર્મ કે અધર્મ એ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો. તેનો રામે ઉત્તર આપ્યો કે બ્રાહ્મણોના સંરક્ષણ અર્થે ક્ષત્રિયોએ શસ્ત્ર ધારણ કરવાં એ અધર્મ નથી. યદપિ અમે શસ્ત્ર ધારણ ન કરીએ તો પણ બ્રાહ્મણો પોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી એમ નહિ; રાક્ષસોને શાપથી તેઓ દગ્ધ કરી નાખવાને સમર્થ છે. પરંતુ સંપાદન કરેલાં સુકૃતોનો તેઓ એવો વ્યય કરતા નથી, ને તેથી જ અમારે

તેમનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૯–૪. ● ત્યાંથી નીકળી પછી રામ પંચાપ્સર સરોવરે આવી પહોંચ્યા. ગાયનનો ધ્વનિ આવતો સાંભળી તેમને આશ્ચર્ય થયું તેથી ત્યાં પાસે જ રહેનાર ધર્મભૂત્ ઋષિને તે સંબંધી પૂછતાં ઋષિએ માંડિકર્ણિ ઋષિની કથા કહી સંભળાવી. (માંડિકર્ણિ શબ્દ જુઓ.)

ત્યાંથી નીકળી રામે, કોઈ ઠેકાણે દસ, કોઈ ઠેકાણે ચાર, કોઈ ઠેકાણે બે, તો કોઈ ઠેકાણે અડધો માસ, અથવા કોઈ ઠેકાણે વર્ષ એમ રહેતાં રહેતાં, અને જે જે રાક્ષસો મળ્યા તેમને મારતાં મારતાં પોતાના અરણ્યવાસનાં દસ વર્ષો કાઢયાં અને પાછા સુતીક્ષ્ણ ઋષિને આશ્રમે આવી તેની દક્ષિણે ચાર યોજન ઉપર અગસ્ત્ય ઋષિનો ભાઈ રહેતો હતો તેને મળ્યા. (અગસ્ત્ય ઋષિને ભાઈ કયો, કયારે અને કેવી રીતે તેની ઉત્પત્તિ થઈ તેનો ઉલ્લેખ ગ્રંથમાં મળતો નથી. વિચાર કરી જોતાં પણ મિત્રા–વરુણી, વસિષ્ઠ સિવાય એમને ત્રીજો ભાઈ જ નહોતો તેથી, આ લક્ષ્માણ કૃતક (કૃત્રિમ) જણાય છે. કોઈએ નવું પેસાડી દીધું હશે અથવા તો લેખકના પ્રમાદથી આવ્યું હશે.) ત્યાંથી એક યોજન ઉપર અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં જવા રામ નીકળ્યા ને રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં લક્ષ્મણને અગત્સ્યનો સર્વ ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. આશ્રમ આગળ જતાં જ લક્ષ્મણે રામ આવ્યાના સમાચાર કહ્યા. તે ઉપરથી ઋષિ બહાર આવ્યા ને રામને અંદર લઈ ગયા અને તેમનું તથા સીતાનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું. અસ્ત્રોનો પ્રાપ્તિ કરી અપ્યા પછી તેમણે વિદાય કર્યા એટલે રામ પંચવટી તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં તેમને જટાયુની ભેટ થઈ. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૧૨–૧૪.

રામ પંચવટીમાં રહેતા હતા ત્યારે શૂર્પણખાનાં પોતાનાં કર્મને પરિણામે કાન ને નાક છેદાયાં ને વિટંબણા પામી. (શૂર્પણખા શબ્દ જુઓ.) પછી તે ખર નામના રાક્ષસ પાસે ગઈ. ખર તથા સઘળા સચિવ સાથે તેનું સૈન્ય રામને હાથે મરણ પામ્યું. (૧. ખર શબ્દ જુઓ.) ખરના મરણ પામ્યા પછી તે લંકા ગઈ ને ખરાદિનો વધ અને પોતાની થયેલી વિરૂપ દશાનું વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું. (શૂર્પણખા શબ્દ જુઓ.)

આ ઉપરથી રાવણ મારીચ રાક્ષસ પાસે ગયો અને તેની પાસે મૃગ રૂપ ધારણ કરાવડાવી, પોતે સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરી રામ અને લક્ષ્મણને કમે અરણ્યમાં લલચાવી લાવા, તેણે સીતાનું હરણ કર્યું. (પંચવટી તથા ૪. મારીચ શબ્દ જુઓ.) રાવણ સીતાનું હરણ કરી જતો હતો તે વખતે જટાયુએ એને દીઠો. આ પાપી આ દુષ્કર્મ કરે છે એ જોઈને જટાયુએ રાવણને ઘણી શિખામણ દીધી પણ એણે ન માનતાં તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. છેવટે રાવણે જટાયુની પાંખ કાપી નાખી સીતાને લઈને ચાલતો થયો. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૫૦–૫૨. ● સીતાના હરણ થયા પછી રામ લક્ષ્મણ તેની શોધ કરવા નીકળ્યા. તેમણે રસ્તામાં મરણોન્મુખ થયેલો જટાયુ દીઠો. તેની પાસેથી, રાવણ સીતાને લઈ ગયો ને તેને લીધે મારી આ દશા થઈ ઇત્યાદિ વૃત્તાંત સાંભળી લીધું. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૬૭ ● એટલે તેણે પ્રાણ છોડયા. આથી રામને અતિશય દુઃખ થયું ને તેમણે તેના દહનાદિ સંસ્કાર કર્યા (જટાયુ શબ્દ જુઓ.) / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૬–૬૭.

સીતાના હરણ થયા પછી રામ પુનઃ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે એની પાસેથી શૈવી દીક્ષા ગ્રહણ કરી એવું પુરાણમાં લખ્યું છે. ક્રૌંચારણ્યની પૂર્વમાં મતંગ આશ્રમ તરફ જતાં જતાં રસ્તામાં અયોમુખી મળી તેને શાસન આપ્યું. (અયોમુખી શબ્દ જુઓ.) તથા કબંધ રાક્ષસને મારી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. (કબંધ શબ્દ જુઓ.) પછી મતંગ આશ્રમે રામ ગયા. ત્યાં શબરીએ તેમનું આતિથ્ય કર્યું. (શબરી શબ્દ જુઓ.) તેનું આતિથ્ય ગ્રહણ કરીને ત્યાં આવેલા સપ્તસાગર તીર્થમાં બીજે દિવસે સ્નાન કર્યા પછી રામ લક્ષ્મણ સહિત પંપા નામના સરોવરે આવ્યા. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૭૫.

પંપા સરોવરે રામ આવી પહોંચ્યા પછી તેમની અને લક્ષ્મણની વચ્ચે સીતા સંબંધી કાંઈ વાતચીત થઈ. તે પછી ત્યાંથી ચાલતાં ચાલતાં અને માર્ગમાં કાંઈ કાંઈ વાતો કરતાં કરતાં ઋષ્યમૂક પર્વત સમીપ આવી લાગ્યા, એટલામાં સુગ્રીવે તેમને દૂરથી જોયા; એટલે આ બે વીર કોઈ વાલિ પક્ષના હશે એમ એને લાગવાથી તેને ભય ઉત્પન્ન થયો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા સ૦ ૧. ● તેથી તેણે એઓ કોણ છે અને અહીં શા માટે આવે છે, ઇત્યાદિની ભાળ કઢાવવા માટે મારુતિને ત્યાં મોકલ્યા (સર્ગ ૨). રામ લક્ષ્મણ પાસે આવી તેમણે રામ સાથે એવું વિનયયુક્ત અને ચાતુરીભર્યું ભાષણ કર્યું કે જે સાંભળી રામ અતિશય પ્રસન્ન થયા અને બધું સહવર્ત્તમાન મારુતિના સ્કંધ પર આરૂઢ થઈ ઋષ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવ પાસે ગયા ત્યાં જઈ પોતાનું દુઃખ કહી એનું દુઃખ સાંભળી લઈ એની સાથે અગ્નિ સમક્ષ રાખી સખ્ય કર્યું અને વાલિનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. (૨. સુગ્રીવ અને વાલિ શબ્દ જુઓ.) વાલિને મારી સુગ્રીવને રાજ્ય ઉપર સ્થાપી, વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતાં તે પૂરી થાય ત્યાં સુધી રામ પ્રવર્ષણ અથવા માલ્યવાન નામના પર્વત પર રહ્યા. / વા૦ રા૦ કિષ્કિંધા૦ સર્ગ૦ ૨૭. ● શરદૃતુ આવી તોપણ સુગ્રીવ મળવા આવતો નથી એવું જોઈ રામે લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે મોકલ્યા / સ૦ ૩૦. ● એ ઉપરથી સુગ્રીવ જે પહેલાંથી જ વાનર સૈન્ય તૈયાર કરવામાં ગૂંથાયો હતો તે તત્કાળ રામને મળવા આવ્યો. / સ૦ ૩૮ ● અને તેણે સીતાની શોધ માટે નીલ, સુહોત્ર, શરારિ, શરગુલ્મ, ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, વૃષભ, સુષેણ, મૈંદ, દ્વિવિદ, ગંધમાદન, ઉલ્કામુખ, જાંબવાન અને હનુમાન ઇત્યાદિ વાનરો અંગદને આપી તેને દક્ષિણ દિશા તરફ મોકલ્યો.

અંગદ સઘળા વાનરોને લઈ દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો. તે વેળા મારુતિ સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરી સીતાને મળ્યા અને રાવણ સાથે સંભાષણ વગેરે કરી ત્યાંથી પાછા અંગદ પાસે આવી, અંગદ સહવર્ત્તમાન રામને આવીને મળ્યા. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૮૩.

ને રામને સીતાનું તેમ જ લંકાનું સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. (હનુમાન શબ્દ જુઓ).

સીતાની શોધ મારુતિ કરી લાવ્યા તે માટે રામે તેમનું સારા શબ્દો વડે સન્માન કર્યું. પછી મારુતિએ લંકા અને તે માંહેલા દુર્ગો વગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન રામને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી, નીલને સેનાપતિ નીમી, શુભ મુહૂર્ત જોઈ રામચંદ્ર લંકા જવા નીકળ્યા અને ઉતાવળે સમુદ્રતીરે આવી પહોંચ્યા / વા૦રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧-૫.

મારુતિ સીતાની શોધ કરી આવ્યા પછી ત્યાં લંકામાં રાવણની સભામાં ઘણો જ વાદવિવાદ થયો. તેમાં વિભીષણ રાવણની વિરુદ્ધ કાંઈ બોલ્યો, તેથી રાવણે તેનો અતિશય તિરસ્કાર કર્યો. આથી તે પોતાના અનલ, પનસ, સંપાતિ, અને પ્રમતિ એ ચાર રાક્ષસ અમાત્યોને સાથે લઈ સાગરને તીરે આવ્યો ને અંતરિક્ષમાં ઊભા રહી, હું તમારે શરણ આવ્યો છું એવી રામને વિનંતી કરી; અને હું રાવણનો કનિષ્ઠ ભાઈ છું, મારું નામ વિભીષણ છે, એવું પણ કહ્યું. હમણાં હું શરણ આવ્યો તેનું કારણ એ કે રામની સાથે વૈર મૂકી દઈ તેમની સ્ત્રી સીતા તારે પાછી આપવી એવો મેં રાવણને બોધ કર્યો, જે એને ન રુચવાથી તેણે મારો અતિશય તિરસ્કાર કર્યો. આ તેનું બોલવું સાંભળી તેને આશ્રય આપવો કે ન આપવો એ સંબંધી સુગ્રીવ આદિ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેવામાં મારુતિ બોલ્યા કે આ પ્રસન્નમુખ દેખાતો હોઈ રાવણ કરતાં રામનું સામર્થ્ય અધિક છે, એવો તેનો વાલિવધ ઉપરથી નિશ્ચય થયો હોય એમ જણાય છે; માટે એને આશ્રય આપવો એવું મને લાગે છે. મારુતિનું આ બોલવું રામ, સુગ્રીવ આદિના મનમાં રુચ્યું તેથી રામે તેને અભય આપ્યું, અને બોલ્યા કે રાવણને મારી તને લંકાનો રાજા

કરીશું. આ સાંભળી વિભીષણ અંતરિક્ષથી નીચે ઊતર્યો અને રામને કહ્યું કે રાવણના વધમાં હું પણ આપને સહાય કરીશ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૭-૧૯.

આ પ્રમાણે વિભીષણને આશ્રય મળ્યો એટલામાં રાવણ તરફથી શુક નામનો દૂત આવ્યો ને અંતરિક્ષમાં ઊભો રહી સુગ્રીવને કહેવા લાગ્યો કે તેને રાવણે સંદેશો કહાવ્યો છે કે મેં રામની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું પણ તે સાથે તારે કાંઈ પણ લેવા-દેવા નથી. માટે તું તારું સૈન્ય લઈ કિષ્કિંધા પાછો ચાલ્યો જા; જો નહિ જાય તો વ્યર્થ પ્રાણ ખોઈશ. આ સાંભળી વાનરો તેને પકડી મારવા લાગ્યા. એટલે તેણે રામની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી વાનરોએ તેને છોડયો. એટલે પુનઃ તેણે સુગ્રીવને એ જ વાત કહી પૂછ્યું કે રાવણને તારા તરફથી શો ઉત્તર દઉં ? સુગ્રીવે ઉત્તર વાળ્યો કે રાવણને એમ કહેજે કે મારો ભાઈ દુષ્ટ હોવાથી જેમ પ્રાણમુક્ત થયો, તેવી જ તારી ગતિ થશે. એ સાંભળી શુક લંકા પાછો ગયો.

શુકના ગયા પછી રામ, સમુદ્ર ઊતરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. એ ઉપરથી સમુદ્ર મૂર્તિમાન થઈ રામને કહ્યું કે નલવાનર વિશ્વકર્માના અંશથી જન્મેલો છે. તેની પાસે સેતુ બંધાવી લંકા જાઓ. એટલું કહી સમુદ્ર અલોપ થયો. એટલે રામે નલને સેતુ બાંધવા આજ્ઞા કરી. નલે દસ યોજન પહોળાઈનું માપ રાખી, પ્રથમ દિવસે ચૌદ યોજન અને બીજા દિવસથી તે પાંચમા દિવસ સુધીમાં ક્રમેક્રમે વીસ, એકવીસ, બાવીસ, તેવીસ મળી સો યોજન લાંબો એવો સેતુ બાંધ્યો. તે જોઈ રામે સકળ સૈન્ય સહિત લંકા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને સુવેલાચલ સમીપ લશ્કરનો પડાવ નાખી ત્યાં રહ્યા. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૮૩-૨૮૪; વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૧-૨૪.

સૈન્ય સહિત રામે સુવેલાચલ પાસે પડાવ નાખ્યા પછી રાવણ તરફથી શુક, સારણ, શાર્દૂલ ઇત્યાદિ રાક્ષસો ગુપ્તપણે આવી વાનરવેષે સૈન્યમાં ભળી જઈ, સૈન્યની ગણતરી કરવા લાગ્યા. આ વાતની વિભીષણને જાણ થવાથી તેણે તેમને વાનરો પાસે તત્કાળ પકડાવ્યા. તેથી તેઓ શરણે આવ્યા અને લંકા પાછા ગયા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૫-૨૯. • પછી રામ, પોતાની સેનામાં પૂર્વાદિ દિશાને ક્રમે દ્વારોની યોજના કરી, વ્યવસ્થા કરી સુવેલ પર્વત પર ચડયા અને તેમણે લંકાના અશ્વર્યનું અવલોકન કર્યું. / સ૦ ૩૭-૩૯. • એ દરમિયાન રાવણ ગોપુર પર ચડયો છે એ સુગ્રીવે જોવાથી તે ઊડીને તેની પાસે ગયો ને ત્યાં જ તેની સાથે થોડું યુદ્ધ કરી પાછો ફર્યો.

પછી રાજનીતિને અનુસરીને અને વિભીષણનું અનુમોદન લઈ, રામે સામ કરવા માટે અંગદને રાવણ પાસે મોકલ્યો. / વા. રા૦ યુ૦ સ૦ ૪૧. • તેણે રાવણને અનેક પ્રકારનો બોધ કર્યો પરંતુ તે કાને ન ધરતાં, રાવણે ચાર રાક્ષસોને અંગદને પકડવાનો હુકમ કર્યો. તેને પકડતાં જ રાક્ષસો સાથે અંગદ અંતરિક્ષમાં ઊડ્યો અને શરીર ઝટકારતાં રાક્ષસો નીચે પડ્યા ને મરણ પામ્યા. આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ, એટલે રાવણના મહેલનું શિખર તોડી પાડી તે રામ તરફ પાછો વળ્યો અને સામ થશે નહિ એવું રામને કહ્યું. આથી રામે યુદ્ધની તૈયારી કરાવી અને યુદ્ધનો આરંભ થયો.

યુદ્ધના આરંભકાળે રાક્ષસો અને વાનરોમાં કેટલાકનાં પરસ્પર દ્વંદ્વયુદ્ધ થયાં. અંગદનું ઇંદ્રજિત સાથે, પ્રજંઘનું સંપાતિ સાથે (આ સંપાતિ તે વિભીષણનો અમાત્ય નહિ), હનુમંતનું જંબુમાલી સાથે, નવનું પ્રતપન સાથે, સુગ્રીવનું પ્રઘસ સાથે એમ દ્વંદ્વયુદ્ધ થયાં, તેમાં ઇંદ્રજિત સિવાય ઇતર રાક્ષસો પોતાના પ્રતિપક્ષીને હાથે મરાયા. લક્ષ્મણે વિરૂપાક્ષને, રામે અગ્નિકેતુ, મિત્રઘ્ન અને યજ્ઞકોપને, ગૌદે વજ્રમુષ્ટિને, નીલે નિકુંભને, દ્વિવિદે અશનિપ્રભને, સુષેણે વિદ્યન્માલીને અને ગજ વાનરે તપનને એમ યોદ્ધાઓને માર્યા. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૪૩. • આ પ્રમાણે થોડું યુદ્ધ થયા પછી સાયંકાળે યુદ્ધ બંધ રહ્યું; પરંતુ રાક્ષસોએ પુનઃ યુદ્ધનો

આરંભ કર્યો. તેમાં યજ્ઞશત્રુ, મહાપાર્શ્વ, મહોદર, વજ્રદંષ્ટ્ર, શુક અને સારણ, રામ સામે યુદ્ધ આવ્યા અને પરાભવ પામી લંકા પાછા ગયા. ઇંદ્રજિત અંગદ સાથે યુદ્ધ કરતાં પરાભવ પામ્યો એટલે અદૃશ્ય થયો; અને તેણે રામ – લક્ષ્મણને નાગપાશ વડે બાંધી લીધા. આ જોઈ દસ વાનરો તેના ઉપર ધસ્યા, પણ તે અદૃશ્ય હોવાથી ન પકડાતાં તેણે સુષેણ, નીલ, અંગદ, શરભ, દ્વિવિદ, મારુતિ, સાનુપ્રસ્થ, ઋષભ અને ઋષભસ્કંધ ઇત્યાદિ વાનરોને મૂર્ચ્છિત કર્યા; અને પોતે લંકા જઈ રાવણ આગળ પોતાના પરાક્રમનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૪–૪૫.

રામ – લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છિત પડ્યા છે, તેમને સહાય કરવા માટે વિભીષણાદિ વિચાર કરે છે, એટલામાં સ્વતઃ ગરુડે આવી તેમને સાવધ કર્યા. બીજે દિવસે યુદ્ધ થતાં તેમાં રાવણના સચિવ ધૂમ્રાક્ષને મારુતિએ માર્યા. ત્રીજે દિવસે અંગદે વજ્રદંષ્ટ્ર ઇત્યાદિને માર્યા. ચોથે દિવસે મારુતિએ અકંપન ઇત્યાદિ રાક્ષસોને માર્યા. પાંચમે દિવસે નીલે રાવણના મુખ્ય પ્રધાન પ્રહસ્તને માર્યો. / સર્ગ૦ ૪૬ થી ૫૮. • છઠ્ઠે દિવસે અકંપન ઇંદ્રજિત, અતિકાય, મહોદર પિશાચ, ત્રિશિરા, કુંભ, નિકુંભ અને નરાંતક ઇત્યાદિ મહાન રાક્ષસ યોદ્ધાઓ સાથે રાવણ પોતે યુદ્ધમાં આવતાં, આવેલા યોદ્ધાઓનો રાવણ સાથેનો સંબંધ વિભીષણે રામને કહી જણીતા કર્યા. એ ઉપરથી તેનું ઐશ્વર્ય અને સંપત્તિ ઇત્યાદિ જોઈ રામને આશ્ચર્ય થયું. એટલામાં સુગ્રીવ, ગવાક્ષ, ઋષભ, જ્યોતિર્મુખ, સુષેણ ઇત્યાદિ વાનરો સૈન્ય પર તૂટી પડ્યા અને રાવણનું અને મારુતિનું કિંચિત્ મુષ્ટિયુદ્ધ થઈ, નીલનું પણ તેની સાથે યુદ્ધ થયું. પછી રામની આજ્ઞા લઈ લક્ષ્મણ રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ઘણું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પણ લક્ષ્મણ રાવણથી ડગતો નથી એવું જોઈ ક્રોધે ભરાઈ રાવણે તેના ઉપર બ્રહ્માએ આપેલી શક્તિ નાખી. એને લીધે લક્ષ્મણ મૂર્ચ્છા ખાઈ પડ્યા એવું દેખી તેમને ઊંચકી લંકામાં લઈ જવાના ઇરાદાથી રાવણ તેમની પાસે જઈ ઊંચકવા લાગ્યો, પણ તેનાથી લક્ષ્મણને ઊંચકાય નહિ. એટલામાં મારુતિએ આવી રાવણને એવો તો પ્રબળ મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો કે ઘૂંટણભેર ભૂમિ પર પડ્યો. તેના મુખમાંથી લોહી પડતાં પડતાં તે મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. એ દરમિયાન મારુતિએ લક્ષ્મણને ઊંચકી લઈને રામ પાસે આણ્યા. એ જોઈ ક્રોધે ભરાઈ રામે, રાવણ સાવધ થતાં જ તેનો મુગટ છેદી તેને ભૂમિ પર પાડ્યો અને તેની એટલી નિર્ભર્ત્સના કરી કે તે હતદર્પ (માનભંગ) થઈ લંકામાં પેસી ગયો. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૫૯.

રાવણે લંકા જઈ કુંભકર્ણને જાગૃત કર્યો. તેને ઊઠીને લંકામાં રાવણની સભામાં જતો જોઈ વાનરો ભયભીત થયા. એટલામાં રામે વિભીષણને આ કોણ, એમ પૂછતાં તેણે કુંભકર્ણને જન્મથી માંડી સવિસ્તર વૃત્તાંત અને તેનું સામર્થ્ય ઇત્યાદિ રામને કહી, આ કુંભકર્ણ એમ કહેતાં જ નીલને સેનાની બરોબર વ્યવસ્થા રાખી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવાની આજ્ઞા રામે કરી. પછી રાવણની સભામાં જઈ તેની સાથે વાત કર્યા પછી કુંભકર્ણ યુદ્ધે ચડ્યો. અને તે રામને હાથે મૃત્યુ પામ્યો. (કુંભકર્ણ શબ્દ જુઓ.) સાતમે દિવસે દેવાંતક, નરાંતક, ત્રિશિરા, અતિકાય એ રાવણના ચાર પુત્રો અને મહાપાર્શ્વ ને મહોદર એ બે સાપત્ન (ઓરમાન) ભાઈ રાવણ તરફથી યુદ્ધે આવ્યા અને સર્વે યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૬૯–૭૧.

આઠમે દિવસે ઇંદ્રજિત અદૃશ્ય રૂપે યુદ્ધે ચડ્યો ને એક પ્રહરમાં સડસઠ કોટિ વાનરોને મારી, રામે લક્ષ્મણને મૂર્ચ્છિત કરી, લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૩. • રાત પડતાં, વિભીષણ અને મારુતિ હાથમાં બળતાં લાકડાં લઈ (ઉલ્કા) સૈન્યમાં કોણ કોણ મૂર્ચ્છિત પડ્યું છે, ને કોણ શુદ્ધિમાં છે તે જોવા લાગ્યા. જોતાં જોતાં જાંબવાન પડ્યો હતો તેને તેમણે જોયો, અને તેણે પણ આ લોકોને જોયા. ત્યારે જાંબવાને મારુતિને કહ્યું કે તું સત્વર હિમાલયના ઋષભ

નામના શિખર ઉપર જા અને તેના ઉપરથી સંજીવની, વિશલ્યકરિણી, સુવર્ણકરિણી અને સંધાની, એ ચાર ઔષધિ લઈ આવ. મારુતિ તે લઈ આવ્યા અને તેને યોગે રામ, લક્ષ્મણ અને સર્વ સૈન્ય સજીવ થયું. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૪.

નવમે દિવસે સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ઘણા વાનરો લંકામાં ઘૂસી જઈ લંકાનો વિધ્વંસ કરવા લાગતાં, રાવણની આજ્ઞાથી કુંભ અને નિકુંભ (કુંભકર્ણના પુત્રો), યૂપાક્ષ, શોણિતાક્ષ, પ્રજંઘ અને કંપન ઇત્યાદિ રાક્ષસો તેમની સાથે યુદ્ધે વળગ્યા ને પરિણામે મરાયા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધે૦ સ૦ ૭૫–૭૭. • આ મરાયા એટલે મકરાક્ષ યુદ્ધે આવ્યો, તેને પણ રામે માર્યો / સ૦ ૭૮–૭૯.

બીજે દિવસે ઇંદ્રજિત યુદ્ધે ચડયો અને ઘણા વાનરોને મારી, માયામય સીતા પ્રગટાવી વાનરોને દેખાડી તેનો વધ કર્યો. અને ત્યાંથી નીકળી, નિકુંભિલા જોડે ગુપ્ત હવનનો આરંભ કર્યો. તે વાત વિભીષણે રામને જણાવી, લક્ષ્મણે ઇંદ્રજિતને માર્યો. (૧. ઇંદ્રજિત શબ્દ જુઓ.) ઇંદ્રજિતના મરણ પામ્યા પછી જે વાનરો યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા હતા તેમને અને કેટલાક મૂર્ચ્છિત થયા હતા એ સર્વેને સુષેણે (વાનરોના વૈદ્યે) પૂર્વોક્ત ઔષધિના યોગે કરીને સજીવ અને તંદુરસ્ત કર્યા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯૨. • તે પછી રાવણે કેટલુંક સૈન્ય યુદ્ધમાં ઉતાર્યું, ત્યારે રાત્રે એવો ચમત્કાર કર્યો કે રાક્ષસોને એક ક્ષણે એક અને બીજી ક્ષણે સહસ્રાવધિ રામ દેખાડયા. આ ઉપરથી રાક્ષસો શંકાશીલ બની ચકિત સરખા જોતા ઊભા છે. એટલામાં એક મુહૂર્તમાં દસ સહસ્ર રથ, અડસઠ સહસ્ર ગજ, ચૌદ સહસ્ર અસવાર, અને કેટલાયે પદાતિઓનો નાશ કરી બાકીનાઓને રણક્ષેત્રમાંથી નસાડયા. (સ૦ ૯૪.)

યુદ્ધમાં ગયેલા કેટલાક રાક્ષસો મરણ પામ્યા ને કેટલાક ભ્રમિષ્ઠ થઈ પાછા આવેલા જોઈ રાવણ જયશ્રીના લોભે કરી ગુપ્ત રૂપે હવન કરવા બેઠો; પરંતુ તેમાં વાનરોએ વિઘ્ન નાખ્યાથી, ક્રોધે ભરાઈ તેમાંથી ઊઠી મહોદર, મહાપાર્શ્વ અને વિરૂપાક્ષને લઈ ઘણા સૈન્ય સહિત યુદ્ધ ઊતર્યો./સ૦ ૯૫–૯૬ તેમાં સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષ અને મહોદરને, અને અંગદે મહાપાર્શ્વને માર્યો. / સ૦૯૭–૯૯.• હવે રાવણ રામ સામે આવ્યો ને બન્નેનું તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં રાવણે વિભીષણ ઉપર એક શક્તિ ફેંકી જોને અધવચથી જ લક્ષ્મણે ત્રિધા ખંડિત કરી. તેથી ક્રોધે ભરાઈ રાવણે પુનઃ મયાસુરની આપેલી શક્તિ વિભીષણ ઉપર છોડી, તેનું પણ નિવારણ કરવા પુનઃ લક્ષ્મણ વચ્ચે પડતાં તે મહાભયંકર શક્તિ તેમના વક્ષઃસ્થળ પર પડી ને તે ભૂમિ પર પડયા. તેમને પડેલા જોઈ રાવણ લંકામાં આવ્યો. / સ૦ ૧૦૦–૧૦૧. • અહીં સુષેણે લક્ષ્મણને પુનઃ સજીવ કરી, સર્વ વાનરોને પણ તેમનાં બાણ વગેરે કાઢી દુઃખમુક્ત કર્યા. / સ૦ ૧૦૨.

લક્ષ્મણ સાવધ થયા અને સર્વ વાનરો પણ શલ્ય રહિત થયા સાંભળી રાવણ નિરાશ થયો અને કુંભકર્ણ, ઇંદ્રજિત્ વગેરે મોટા મોટા વીરોને સંભારી શોક કરવા લાગ્યો; પણ પછીથી ધીરજ ધરી યુદ્ધ કરવા આવી ઊભો. રણાંગણમાં આવવાનો રાવણનો આ છેલ્લો જ દિવસ છે એવું જાણી ઇંદ્રે તે દિવસે માતલિને આજ્ઞા કરી કે તું સત્વર રથ લઈ રણમાં જા અને રામને તેમાં બેસાડ. માતલિ રથ લઈને આવતાં રામ તેમાં બિરાજ્યા અને તે દિવસે તેમનું અને રાવણનું ઘોર યુદ્ધ થયું. / સ૦ ૧૦૩. • રાવણના સારથિએ, રાવણને રથમાં ભ્રમિષ્ઠ થયેલો જોઈ, રણમાંથી રથ પાછો ફેરવ્યો. આથી ક્રોધે ભરાઈ રાવણે પુનઃ રામ સંમુખ પોતાનો રથ અણાવ્યો. / સ૦ ૧૦૪–૧૦૫.

રામ સાથે યુદ્ધ કરવા આવતાં રાવણને અપશુકનો થવા લાગ્યાં. તેની ગણના ન કરતાં તેણે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. અહીં રામે પણ માતલિને સાવધાનતાથી સારથ્ય કરવાની સૂચના કરી. ઉભયનું યુદ્ધ આરંભાયું. રામે પ્રથમ રાવણના રથની ધજા તોડી પાડી તેનાં શિર ઉડાડવાનો

આરંભ કર્યો. પરંતુ જેવું એક શિર છેદાય કે પુનઃ બીજું ઉત્પન્ન થાય, એ છેદ્યે નાએ કે પુનઃ પાછું ઉત્પન્ન થાય. આમ સો વાર પુનઃ પુનઃ શિર ઉત્પન્ન થતાં જોઈ રામે અગસ્ત્ય ઋષિએ આપેલા બાણનો ઉપયોગ કરી રાવણનું હૃદય વીંધ્યું અને તે વીંધાતાં જ રાવણ ગતપ્રાણ થઈ ભૂમિ પર પડ્યો. પડતાં જ સ્વર્ગમાં દુંદુભિ નાદ થવા લાગ્યો અને રામ પર દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી./ સ૦ ૧૧૦

રાવણના મૃત્યુથી વિભીષણને અનિવાર દુઃખ થયું. તેનું સાંત્વન કરી રામે રાવણની ઉત્તરક્રિયા કરવાની તેને આજ્ઞા કરી. / સ૦ ૧૧૧. ● એટલામાં મંદોદરી પ્રમુખ સ્ત્રીઓ રણભૂમિ ઉપર આવી શોક કરવા લાગી. રામે તેમનું સાંત્વન કરી તેમને લંકા મોકલી / સ૦ ૧૧૨–૧૧૩. ● રાવણનું ઉત્તરકાર્ય થઈ રહ્યા પછી રામે વિભીષણને રાજ્યાભિષેક કરવાની આજ્ઞા લક્ષ્મણને કરી અને રાવણના મૃત્યુના સમાચાર સીતાને જણાવવા મારુતિને ત્યાં મોકલ્યા. / સ૦ ૧૧૪.

મહાત્મા રામે, જેને સીતા પાસે જઈ સંદેશો કહેવાની આજ્ઞા આપી હતી એવો વાયુપુત્ર હનુમાન, રાક્ષસોથી પૂજાતો અને જય જયના શબ્દ સાંભળતો ઉતાવળો લંકાપુરીમાં ગયો. ત્યાં જઈ વિભીષણની આજ્ઞા લઈ, જ્યાં સીતાને રાખવામાં આવી હતી, તે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોવાળી સુન્દર અશોકવાટિકામાં ગયો. સીતાએ જાણ્યું કે હનુમાન આવ્યો છે. ત્યાં હનુમાને સ્નાનાદિ સંસ્કાર રહિત, ગ્રહથી પીડાતી રોહિણીની પેઠે, રાક્ષસીઓમાં બેઠેલાં આનંદ રહિત સીતાને એક વૃક્ષ નીચે બેઠેલી જોઈ. તેની પાસે જઈ હનુમાને વંદન કર્યું અને નમ્ર થઈ મસ્તક નમાવ્યું. પછી સીતાદેવી મોટા બળવાળા હનુમાનને જોઈ બહુ આનંદ પામ્યાં, પણ હર્ષાવેશથી તેમના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

પછી સીતાનું સૌમ્ય મુખ જોઈને કપિવર હનુમાને તેમને રામે કહેલાં વચનો કહ્યાં કે, 'હે વૈદેહી! લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની સાથે રામ કુશળક્ષેમ છે. આજે તેમણે શત્રુને જીત્યો છે અને પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કર્યો છે. હે દેવી! કપિઓ અને લક્ષ્મણ તથા વિભીષણની સહાયથી રામે રાવણને માર્યો છે, એ વૃત્તાંત હું તમને પ્રસન્ન કરવા માટે કહું છું. હે દેવી! વળી તમારા પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી રામે યુદ્ધમાં મહાવિજય મેળવ્યો છે. તેમણે શત્રુને હણ્યો છે અને લંકા જેવી પુરીને સ્વાધીન કરી છે હે સીતે! હવે તમે પરિતાપ છોડી દો અને સ્વસ્થ થાઓ! તમારા શત્રુનો પરાજય કરી, તમને પાછાં લાવવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે આજ સફળ થઈ છે. રામે મહાસમુદ્રમાં સેતુ બાંધીને તે પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી છે. તમે હવે શત્રુવશ છો એમ માનતાં નહિ, કારણ કેહવે તો આ લંકાપુરી તથા સર્વ ઐશ્વર્ય મહાત્મા વિભીષણના હાથમાં આવ્યું છે. હે દેવી! તમે શાંત થાઓ, આનંદ પામો અને માનો કે તમે પોતાના ઘરમાં જ છો. હમણાં વિભીષણરાજ પણ હર્ષ પામતાં તમારું દર્શન કરવા આવશે.'

જ્યારે ચન્દ્રમુખી સીતાને હનુમાને આમ કહ્યું ત્યારે હર્ષથી તે ગદ્‌ગદિત થઈ ગઈ. તે કાંઈ બોલી શકી નહિ. કપિવર હનુમાને તેમને પુનઃ કહ્યું કે, 'હે દેવી! તમે શો વિચાર કરો છો? શા માટે મારી સાથે બોલતાં નથી?'

હનુમાનનાં ફરી કહેલાં વચન સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ, અશ્રુ વડે ગદ્‌ગદિત થયેલી વાણી વડે સીતાજી બોલ્યાં કે, 'હે સૌમ્ય! સ્વામીના વિજયની વાત સાંભળીને હર્ષ પામેલી જે હું, તેનાથી શી રીતે બોલાય? માત્ર હર્ષને લીધે જ મારાથી બોલાતું નથી એમ નહિ, પણ હે હનુમાન! વધામણીમાં તને આપવા યોગ્ય મારી પાસે કાંઈ વસ્તુ નથી, એ વિચારથી પણ મારાથી બોલી શકાતું નથી. ઓ હનુમાન! હું આ પૃથ્વીમાં તને આપવા જોગ કાંઈ પણ જોતી નથી, જે આપીને તારી વધામણીનો બદલો વાળું. હે વીરા! વધામણીમાં આપવા યોગ્ય તો ખરેખર મારી પાસે કંઈ જ નથી. આ સુવર્ણ-રત્ન અને ત્રિલોકનું રાજ્ય પણ, તેં આપેલી વધામણીના બદલામાં આપવા માટે પૂરતું નથી.'

સીતાનાં આ વચન સાંભળી, વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ હનુમાન, સીતા સામે હાથ જોડીને બોલ્યા કે, 'હે સુન્દરી! સ્વામીના જ વિજયને લીધે હર્ષ પામનાર તમે, મારા ઉપર આટલા બધા સ્નેહથી જુઓ છો અને આવાં સ્નેહયુક્ત વચનો કહો છો એ જ વધામણીને યોગ્ય પારિતોષિક હું માનું છું! હે દેવી! તમારાં આવાં વચન સાંભળવાને હું ભાગ્યવંત થયો છું. એ રત્નના ભંડાર તથા સ્વર્ગના રાજ્યથી પણ વિશેષ છે; અને શત્રુ રહિત થયેલા રામને તમે સ્થિર થયેલા જુઓ છો તેથી દેવ-રાજ્યાદિ ગુણો સ્વતઃ મને પ્રાપ્ત થયા છે, એમ જ હું માનું છું.' પછી જનકરાયની પુત્રીએ હનુમાનને પુનઃ શુભ વચનો કહેવા માંડ્યાં કે 'હે હનુમાન! લક્ષણવાળાં, વ્યાકરણયુક્ત, મધુર ગુણથી અલંકૃત અને આઠે અંગવાળી ભાષાને યોગ્ય વચન બોલનારમાં તું ચતુર છે. તું વાયુનો પ્રશંસા કરવા જોગ પુત્ર છે. વળી હે હનુમાન! બળ, શૌર્ય, શ્રુત, સત્ત્વ, પરાક્રમ, દક્ષતા, તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, સ્થૈર્ય અને વિનય એવા ઘણા અમૂલ્ય ગુણ તારામાં વસેલા જોઈ, મને ઘણો આનંદ થાય છે.'

પછી હનુમાને, ઘણા જ વિનયથી, બે હાથ જોડી સીતાદેવીની સન્મુખ ઊભા રહી કહ્યું કે, 'હે દેવી! આ રાક્ષસીઓ, જેમણે તમને પૂર્વે ઘણાં દુઃખ દીધાં છે તેમને, જો તમે આજ્ઞા આપો તો, હું સત્વર યમને દ્વાર પહોંચાડી દઉં.' 'હે દેવી! પતિને દેવ માનનાર આપને, રાવણની આજ્ઞાથી આ ક્રૂર-કર્મા, દુષ્ટાચરણા, ભયંકરા, સ્વભાવથી જ ક્રૂર અને-કરૂપી રાક્ષસીઓએ જે જે કઠોર વચનો કહીને અનેક વાર સંતાપેલાં છે, તે હું સારી પેઠે જાણું છું. માટે હે દેવી! આ ક્રૂરકર્મા અને તમને દમનાર રાક્ષસીઓને આજ હું મુષ્ટિપ્રહારથી, લાતથી, જંઘા અને ઘૂંટણના મારથી, દાંતથી અને નખથી કચરી – કરડી નાખીને મારી નાખવાની ઇચ્છા રાખું છું.'

હનુમાનને આમ બોલતો સાંભળીને, દીન થઈ ગયેલી પણ દીનવત્સલા સીતાદેવીએ, મુહૂર્તભર વિચાર કરીને કહ્યું: 'હે કપિવર! રાજાની આજ્ઞાને વશ થઈ રહેલી આ દાસીઓ શુભ વા અશુભ, સારું કે માઠું જે કાંઈ કાર્ય કરે, તેને માટે તેમના પર કોપ કરવો કેમ યોગ્ય કહેવાય? એ તો રાવણની આજ્ઞાથી જ મને દુઃખ દેતી હતી, સ્વેચ્છાથી નહિ. જે દુઃખ મને પડ્યાં છે તે મારા કર્મના દોષ વડે જ પડ્યાં છે. મનુષ્ય પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળને ભોગવે છે જ. હે મહાબાહો! સર્વથી દૈવગતિ જ બળવાન છે. રાવણની આ દાસીઓએ મને દુઃખ દીધું છે તે મારા કર્મના પરિપાકના ફળથી જ મને પ્રાપ્ત થયું હતું, એમ હું માનું છું. હે હનુમાન! કાળબળને જ બળવત્તર માનતી એવી હું, તેમના દોષને હું ક્ષમા કરું છું. હે વાયુપુત્ર! આ રાક્ષસીઓ રાવણની આજ્ઞાથી મારો તિરસ્કાર કરતી હતી. પણ હવે રાવણ હણાયાથી તેઓ મને જરાયે તુચ્છકારતી નથી. હે કપિ! કોઈ એક વ્યાઘ્રને કોઈ એક ઋક્ષે જે પ્રાચીન અને ધર્મયુક્ત શ્લોક કહ્યો હતો તે તું સાંભળ:

न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणां ।
समयो रक्षितव्यस्तु संतश्चारित्रभूषणाः ॥

મનને ઉદ્દેશી જે માણસ પાપકર્મ કરે છે તેના પ્રત્યુપકારને ડાહ્યા માણસો ગ્રહણ કરતા નથી. અપકાર પર અપકાર કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે સદાચાર એ જ સાધુપુરુષનું ભૂષણ છે.

હે શૂર! પાપી, અશુભ કર્મ કરનાર અને વધ્ય ઉપર પણ દયા રાખવી એ સંતનું કામ છે; કારણ અપરાધ સૌ કરે છે એમ જાણી દયા રાખવી. હિંસા કરવી, ક્રૂર થવું, અને પાપ કરવું એ તો રાક્ષસોનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે. માટે તેઓ પાપ કરે, પણ તેમનું અશુભ આપણે કરવું નહિ, એ મનુષ્યનો ધર્મ છે.'

સીતાદેવીનાં પરમ સારરૂપ આવાં નિર્મળ વચન સાંભળી, વાક્‌ચતુર હનુમાને કહ્યું કે, રામની ગુણવાન અને ધર્મપત્ની સીતાના મુખમાં આવાં વચન યોગ્ય જ છે. હે દેવી! હવે મને આજ્ઞા આપો કે હું પાછો રામ પાસે જાઉં.

સીતાએ હનુમાનનાં વચન સાંભળી કહ્યું કે, હે હનુમાન! મારા મનમાં ભક્તનું પાલન કરનાર રામભદ્રના દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે. ત્યારે વાયુપુત્ર બુદ્ધિમાન હનુમાન સીતાદેવીને હર્ષ પમાડતો બોલ્યો કે જેમ શત્રુવિદારી, મિત્રને સ્થિર કરી આવેલા ઇંદ્રને શચી જુએ, તેમ જેણે શત્રુનો નાશ કરી મિત્રોને સ્થિર કર્યા છે એવા લક્ષ્મણ સહિત પૂર્ણ ચંદ્રાનન રામનાં આજ તમને દર્શન થશે. પછી વાયુકુમાર ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યા. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૧૧૩.

સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને કમળપત્ર જેવા નેત્રવાળા રામને પ્રણામ કરીને, હનુમાને કહ્યું: મહારાજ! જેને નિમિત્તે સેતુબંધ અને રાવણવધાદિ ઉદ્યોગ કર્યો, તેના ફલોદયરૂપ, શોક સંતાપ પામેલી સીતાને હવે મળવું આપને ઉચિત છે; કેમકે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળાં, રાક્ષસીઓથી પરિવૃત્ત મૈથિલી આપનો વિજય સાંભળી આપના દર્શન સારુ ઉત્સુક થઈ રહ્યાં છે. આપનો સંદેશો લઈ હું એમની પાસે ગયો ત્યારે જ તેમણે મને કહ્યું કે હવે હું મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું અને એમ કહેતાં કહેતાં તો તેઓ સજળ નેત્રવાળાં થઈ ગયાં હતાં.

જ્યારે હનુમાને સીતાના મેળાપ પછીનું આ તેનું વર્તમાન રામને નિવેદન કર્યું, ત્યારે ધર્માચરણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામનાં નેત્ર પણ પાણીથી ભરપૂર જણાયાં, તો પણ ક્ષણભર વિચારમાં પડી ગયા. તેમના મનમાં આવ્યું કે પરગૃહમાં રહેલી સીતાનો અંગીકાર કરવાથી લોકાપવાદ તો નહિ લાગે? તેમ જો હું તે નિરપરાધીનો ત્યાગ કરીશ, તો તેનો દોષ પણ નહિ લાગે? હવે કરવું શું, એવા વિચારથી તેઓ શાંત થઈ મૌન ધરી રહ્યા.

પછી નિઃશ્વાસ મૂકી નીચું જોઈ રામે પોતાની પાસે ઊભેલા વિભીષણને, મેઘ સમાન ગંભીર વાણી વડે કહ્યું કે હે વિભીષણ, તમે લંકામાં જાઓ અને મંગળસ્નાન કરાવી અંગરાગ ચોળાવી તથા સુંદર વસ્ત્રાલંકાર ધરાવી સીતાને મારી પાસે સત્વર તેડી લાવો.

તત્ક્ષણ વિભીષણ લંકાપુરમાં ગયો. પરિચારિકાને મોકલી સીતાને રાજમંદિરમાં બોલાવ્યાં. મહાભાગ્યશાળી સીતાના આવ્યા પછી વિભીષણે બે હાથ જોડી તેમને નમન કરીને કહ્યું કે હે સીતે! તમારા સ્વામી શ્રીરામની મને આજ્ઞા છે કે તમે દિવ્ય અંગરાગાદિ ચોળો, દિવ્ય અલંકાર ધારણ કરી પાલખીમાં બેસો, રામ પાસે જાઓ. દેવી! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમારા ભર્તા તમને જોવાને ઇચ્છે છે.

સીતાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હે વિભીષણ, હું તો સ્નાન કર્યા વગર જ સ્વામીના દર્શન કરવા જઈશ. વિભીષણે કહ્યું, સીતાજી! તમારા સ્વામીએ કહ્યું છે તેમ જ તમારે કરવું યોગ્ય છે. પછી એ જ જેનું પરમ દૈવત છે, એવાં સીતાએ, બહુ સારું એમ કહીને સ્નાનાદિ કર્મ કર્યાં.

પછી અંગરાગ તથા અલંકાર ધારણ કરેલાં સીતાને રાક્ષસોએ સુંદર પાલખીમાં બેસાડ્યાં અને કેટલાક રાક્ષસો આગળ-પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આવી રીતે સીતાને લઈને વિભીષણ રામની પાસે આવ્યા.

પછી વિભીષણે ધ્યાનપરાયણ રામની પાસે જઈને નમન કરીને હર્ષથી કહ્યું કે, મહારાજ! સીતાદેવી અહીં પધાર્યાં છે. પણ ઘણા દિવસ રાક્ષસોને ત્યાં રહી આવેલી સીતાને જોઈને રામ એકી વેળાએ જ રોમહર્ષ અને દીનતામાં ડૂબી ગયા. તેથી પાલખીમાં બેસીને આવેલાં સીતાને જોઈ પ્રગટમાં જરા પણ હર્ષ બતાવ્યા વિના, તે વિભીષણ પ્રત્યે બોલ્યા, હે રાક્ષસાધીપ! મારા પ્રિયમાં પ્રીતિવાળા! હે સૌમ્ય! તમે સીતાને શીઘ્ર મારી પાસે આવવા દો.

રામની આજ્ઞા થતાં જ ધર્મને જાણવાવાળા વિભીષણે છાવણીમાં બેઠેલા માણસોને દૂર કરવાની આજ્ઞા કરી. તુરત જ વસ્ત્રાભૂષણવાળા અને હાથમાં છડીઓ લઈને નોકરો પોકારનાર સેવકોએ, સર્વ યોદ્ધાઓને દૂર ખસેડવા માંડ્યા. ઊઠીને દૂર જવાની આજ્ઞા થવાથી, ઋક્ષ, વાનર અને રાક્ષસોમાં દોડાદોડી થઈ રહી અને યોદ્ધાઓના ઊઠવાથી વાયુ

વડે ચલિત થયેલા સાગરનો જેમ ઘોષ થાય, તેમ ત્યાં સંક્ષોભ થઈ રહ્યો.

પણ યોદ્ધાઓને દૂર ખસતા તથા સંભ્રમ પામેલા જોઈને, ભક્તવત્સલ રામે પોતાની આજ્ઞા વગર તેમને ઉઠાડવા માટે વિભીષણને ઠપકો આપ્યો; અને ક્રોધથી જાણે હમણાં સૌને બાળી નાખશે એવાં નેત્ર કરી વિભીષણને કહ્યું કે મારો અનાદર કરીને તમે આ સર્વને કેમ ક્લેશ પમાડો છો? આ જ ક્ષણે તમે આ સર્વના ઉદ્વેગને નિવૃત્ત કરો. તમે જાણો છો કે આ સર્વ મારાં સ્વજન છે. સ્ત્રીઓને મંદિર, મેડી, ઘર કે કોટમાં, પડદેપોશ રાખવી અને આવાં સ્નેહીજનને દૂર રાખવાં એ કાંઈ ખરો રાજસત્કાર નથી. એ કાંઈ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ નથી. સ્ત્રીઓનું રક્ષણ તો તેમનાં સદાચરણ જ છે. આમ છતાં પણ, સ્ત્રીને જોવી એ દોષ હોય તો તેનો પણ અત્રે દોષ નથી. વ્યસન વખતે, આપત્કાળમાં, યુદ્ધને સમયે, સ્વયંવરમાં, યજ્ઞમાં અને વિવાહકાળે સ્ત્રીઓને જોવામાં દોષ નથી. સીતા દુઃખ અને વિપત્તિમાં પડેલી છે અને તેમાંયે વળી હું પોતે હાજર છું, માટે એને જોવાથી કાંઈ દોષ નથી, માટે પાલખીમાંથી ઊતરી સીતા આ બધાં મારાં સ્વજનો છે તેમના દેખતાં ચાલીને ભલે મારી સન્નિધ આવે. રામનાં વચનથી વિભીષણ જ નહિ, પણ લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન પણ વિચારમાં પડયા અને સર્વે ઘણો ખેદ પામ્યા.

રામની આજ્ઞાથી સીતાદેવીને રામની સમીપ લાવ્યા પછી સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારી પણ લાજને લીધે સંકોચ પામતી સીતા, પાલખીમાંથી ઊતરી પડી. તેમની પાછળ વિભીષણ ચાલતા હતા તેઓ રામની પાસે આવ્યા અને અતિ સૌમ્યતા-વાળાં તથા પતિને દેવતારૂપ માનનારાં સીતાએ હર્ષથી, વિસ્મયથી અને પ્રેમથી પોતાના સ્વામીના સૌમ્ય મુખનાં દર્શન કર્યાં. આજે ઘણે કાળે સીતાએ પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર જેવું પોતાના સ્વામીનું મુખ જોયું હતું; એટલે તેનો ક્લેશ નાસી ગયો અને તેનું મુખ વિમલ શશાંક જેવું ઝળહળી રહ્યું. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૧૧૪.

પોતાની પાસે ઊભેલી મૈથિલીને જોઈને, રામના મનમાં જે ભાવ હતો, તે પછી પ્રગટપણે જણાવ્યો. તેમણે સીતાને કહ્યું : હે ભદ્રે! સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરી મેં શત્રુનો પરાભવ કરીને તને મેળવી અને પુરુષપરાક્રમથી જે કરવું ઘટિત હતું તે મેં કર્યું છે. આજે મારા ક્રોધનો અંત આવ્યો છે અને શત્રુનો પણ મેં આજે જ અંત આણ્યો છે. આજ મેં મારા પૌરુષને જોયું અને તે જગતના પણ જાણવામાં આવ્યું. આજે મારો શ્રમ સફળ થયો છે અને હું આનંદ પામ્યો છું. મારી ગેરહાજરીમાં ચળ ચિત્તવાળો રાક્ષસ તને એકલીને લઈ ગયો હતો એ દૈવકૃત દોષ, આજ મેં મનુષ્ય-પરાક્રમથી ટાળ્યો છે. જે માણસ અપરાધ પામી પોતાના તેજથી તેનું માર્જન કરતો નથી તે અલ્પમતિ કદી મોટું પરાક્રમ કરે તોપણ શું થયું? રે સીતા! હનુમાને સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરી લંકાને બાળી, એ એનું સુકૃત આજે સફળ થયું છે. અને સૈન્ય સહિત સુગ્રીવ યુદ્ધમાં જે પરાક્રમ કરતો હતો અને તેનો મન્ત્ર, એ સૌ આજ સફળ થયાં છે, તેમ ગુણહીન ભાઈને તજી વિભીષણ મને આવી મળ્યો હતો, તેનો અર્થ પણ આજ સફળ થયો.

રામ જ્યારે આમ બોલતા હતા ત્યારે તેમનાં વચન સાંભળી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળાં સીતાનાં લોચન-આંસુ સરી પડતાં હતાં. પોતાની પાસે આવીને ઊભેલી પોતાની પ્રિય સીતાને જોઈ રાઘવેંદ્ર રામનું મન પણ લોકાપવાદથી ખિન્ન થઈ જતું હતું. કમળ જેવા નેત્રવાળી, બાંધેલ કેશવાળી અને સુન્દરતાની સીમારૂપ સીતાને કપિ તથા રાક્ષસોની વચ્ચે પુનઃ રામે આ પ્રમાણે કહ્યું કે શત્રુએ પોતાની ધર્ષણા કરી હોય તો તેનું મનુષ્યે માર્જન કરવું જોઈએ. માનની ઇચ્છાવાળા મેં રાવણને હણીને એ માર્જન કર્યું છે. વળી તપ અને પ્રકાશિત આત્માવાળા અગત્સ્ય ઋષિએ જેમ રાક્ષસોના ભયથી જ્યાં મનુષ્ય સંચાર કરી શકે નહિ, એવી દક્ષિણ દિશાને જીતી હતી, તેમ મેં પણ રાવણને

મારીને દક્ષિણ દિશાને જીતી છે. ભદ્રે ! તારું કલ્યાણ થાઓ. આ મારા સ્નેહીઓના પરાક્રમથી હું તરી ગયો છું તે મેં તારે માટે કર્યો નથી. પણ તે તો મને લાગતા અપવાદનું રક્ષણ કરવા અને મારા વિખ્યાત સૂર્યવંશને લાગતા કલંકનું માર્જન કરવા માટે જ કર્યો છે એમ જ તું માનજે. પણ જેના ચારિત્ર્યને માટે સંદેહ છે, એવી તું આજે મારી સામે આવીને ઊભી છે તો ખરી, પણ જેમ નેત્રના રોગીને દીપક પ્રતિકૂળ લાગે છે, તેમ તું મને અત્યંત પ્રતિકૂળ લાગે છે. હે જનકકન્યા ! આજ હું તને મુક્ત કરું છું. હવે તને જ્યાં ગમે ત્યાં તું જા. દશે દિશા તારે માટે ઉઘાડી છે. મારે હવે તારું કામ નથી. સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો કયો પુરુષ હોય કે, જે પરગૃહમાં રહેલીને, ઘણા કાળના સ્નેહને લીધે પણ, પુનઃ ગ્રહણ કરે ? હે સીતા ! તું રાવણના અંગમાં ક્લેશ પામેલી તથા તેના કામયુક્ત નેત્રથી દોષયુક્ત થયેલી છે. માટે હવે મોટા કુળના વ્યપદેશવાળો હું તને પુનઃ કેમ ગ્રહણ કરી શકું ? જે માન માટે હું તને જીત્યો છું તે મને મળ્યું છે. પણ તારા ઉપર હવે મને પ્રીતિ નથી. માટે ઇચ્છામાં આવે ત્યાં હવે તું જા !

હે ભદ્રે ! સ્થિર મતિથી મારે તને કહેવાનું હતું તે કહ્યું. તને ગમે તો આ મંડળમાંના કોઈ પર, જોઈએ તો લક્ષ્મણ પર, જોઈએ તો ભરત પર, જેનાથી તને સુખ થાય તે પ્રતિ બુદ્ધિ કર ! હે સીતે, ગમે તો તું સુગ્રીવ કે શત્રુઘ્ન અથવા વિભીષણ એમાંના કોઈ પર તારું મન સ્થિર કર ! તું દિવ્યરૂપવતી છે અને મનોહર પણ છે એટલે પોતાના ઘરમાં રહેલી તને જોઈ રાવણ ઘણો કાળ એમને એમ બેસી રહે નહિ. રાવણે તારું વ્રતભંગ કર્યું હશે. માટે હું તો તને રાખી શકું એમ છું જ નહિ.

પ્રિય વચન શ્રવણ કરવા યોગ્ય સીતા પોતાના સ્વામીના મુખથી આવાં ક્રૂર અને હૃદયભેદક અપ્રિય વચન સાંભળી, જેમ કોઈ હાથીની સૂંઢથી ઉખેડી નખાયેલી વેલી ટળવળે, એમ તેણે બહુ વાર સુધી તો આંસુ પાડયાં; અને અંતે ગાઢ રુદન કરી દીધું. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૧૧૫.

જ્યારે ક્રોધ પામેલા રામે સર્વના સાંભળતાં રુવાં ઊભાં થઈ જાય એવાં કઠોર વચનો સીતાને કહ્યાં, ત્યારે તે વચનો સાંભળીને સીતા અત્યંત ગભરાઈ ગઈ; અને સર્વની સમક્ષ કહેલાં, પોતાના સ્વામીનાં, કોઈ પણ દિવસ નહિ સાંભળેલાં વચનો સાંભળી, લજ્જાથી નીચું ઘાલી, સ્થિર ઠરી જ ગઈ. તે વખતે પોતાના સ્વામીનાં વચનો સાંભળી જાણે વચનરૂપી ભાલાથી વીંધાઈને પોતાનાં અંગોમાં પેસી જતી હોય નહીં શું, તેમ સંકોચ પામી અત્યંત રુદન કરવા લાગી. પણ પછી તેણે અશ્રુથી ભીંજાયેલું પોતાનું મુખ લૂછી નાખ્યું અને ગદ્‌ગદ્ વચને પોતાના સ્વામીને આ પ્રમાણે કહ્યું : હે શૂર ! કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની સ્ત્રીને ન કહે તેવાં કાનને પીડા ઉત્પન્ન કરે એવાં વચન તમે મને શા માટે સંભળાવો છો ? હું આપના સોગન ખાઈને કહું છું કે હે નાથ ! તમે મને જેવી ધારો છો તેવી હું નથી જ. તમે જુઓ, મારું સચ્ચારિત્ર્ય ધ્યાનમાં રાખી વિચાર કરી, મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તમે એકાદી સામાન્ય સ્ત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી આખી સ્ત્રી જાતને માટે શંકા કેમ લાવો છો ? તમે જો મારી ખરેખરી પરીક્ષા કરી જ હોય, તો મારા પ્રત્યેની શંકાનો ત્યાગ કરો. હે પ્રભુ ! મને રાવણનાં અંગોનો સ્પર્શ થયો હશે, તો તે મારું ન ચાલતાં જ થયો હશે. તેમાં માત્ર વિધિનો જ દોષ છે, મારો નથી. અને તેમાં મારી લેશ પણ ઇચ્છા હતી એમ માનશો મા. પણ મારું હૃદય જે મારે સ્વાધીન છે, તે તો નિરંતર તમારું જ રટણ કરતું હતું. પરંતુ મારું અંગ જે મારે સ્વાધીન નહિ, તેને માટે હું અનાથ — જેનો ધણી પાસે નહિ તેવી — નાથ વગરની — શું કરી શકું ? હે માનદ! આપણો પરસ્પરનો અનુરાગ એક જ સમયથી વૃદ્ધિ પામેલો

છે અને મારો આટલો દીર્ઘ સહવાસ થયા છતાં તેટલાથી પણ જો તમે મારી પરીક્ષા કરી ન હોય તો તમારા આટલા અવિશ્વાસને લીધે હું મૂએલી જ છું. જો એમ જ હતું તો જ્યારે હું લંકામાં હતી અને તમે હનુમાનને સંદેશો કહેવા મોકલ્યો ત્યારે, હું તારો સ્વીકાર કરનાર નથી, એવું મને કેમ ન કહાવ્યું ? હે શૂર ! આપે મને પહેલેથી એમ જણાવ્યું હોત તો, હનુમાનનો સંદેશો સાંભળી રહ્યા પછી, તમે જેનો ત્યાગ કર્યો છે એવી હું તે કપિ સમક્ષ જ મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરત. તમે મને પહેલેથી જ જણાવ્યું હોત, અને મેં મારા પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો હોત તો તમારા જીવિતને સંશયમાં નાખી યુદ્ધ કરવાના વૃથા પરિશ્રમમાં તમારે ઊતરવું પડત નહિ તથા તમારા આ સર્વ સુહૃદ્‌જનોને યુદ્ધનો નિષ્ફળ કલેશ વેઠવો પડ્યો તે પણ પડત નહિ. હે નરવ્યાઘ્ર ! તમે માત્ર ક્રોધને વશ થઈ, પ્રાકૃત મનુષ્ય પેઠે, સામાન્ય સ્ત્રીને માટે જે વિચાર બાંધો તેવો વિચાર મારે માટે બાંધ્યો છે. પણ સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવી મને ગણવી એ આપને યોગ્ય તો નથી જ કારણ કે મારું 'વૈદેહી' એવું નામ છે, તે કાંઈ જનકથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે નહિ, પરંતુ તેની યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છું, માટે જ પડ્યું છે. હે વ્રતજ્ઞ ! તમે મારો આ પ્રમાણે ત્યાગ કરતાં, માન આપવા યોગ્ય મારા પાતિવ્રત્યને પણ ગણ્યું નથી, એ બહુ વિસ્મયભર્યું છે. તમે બાલ્યાવસ્થામાં મારું પાણિગ્રહણ કર્યું તેને પણ તમે પ્રમાણ કર્યું નથી. મારી આપના પ્રત્યેની ભક્તિ અને મારું શીલ એ સઘળાને માથે આજે પાણી ફેરવ્યું છે ! હા દૈવ !

પછી રુદન કરતી સીતા રુદન કરતાં કરતાં ગદ્‌ગદ વાણીથી દીન થઈ વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયેલા લક્ષ્મણ સામું જોઈ બોલી કે, 'હે સૌમિત્ર ! આજે કૃપા કરી, મારા આ દુઃખના ઔષધરૂપ ચિતા ખડકી આપો, કારણ કે મારે માથે જ્યારે આવો મિથ્યા અપવાદ આવ્યો છે, ત્યારે હવે મને જીવવાની લગીર પણ ઇચ્છા નથી. જ્યારે મારા ગુણોથી અસંતુષ્ટ થઈ મારા સ્વામીએ મનુષ્યોની વચમાં મારો ત્યાગ કર્યો છે, ત્યારે મારી છેલ્લી ગતિ જે વસુધાપ્રવેશ, તે પામવાને માટે હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છું છું.'

સીતાને આમ કલ્પાંત કરતી જોઈ લક્ષ્મણ, ક્રોધયુક્ત થઈ રામના સામું જોઈ રહ્યા. પરંતુ રામની આકૃતિ પરથી તેમનો અંતર્ગત વિચાર જાણે જાણ્યો હોય તેમ, તરત જ લક્ષ્મણે તેમની આજ્ઞાથી ચિતા ખડકી. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૧૧૬.

રામની આજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણે વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. અગ્નિમાંથી સુરક્ષિત તેમને બહાર નીકળેલાં જોઈ ઇંદ્રાદિ દેવોએ રામની સ્તુતિ કરી / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૧૬–૧૨૧. • રામે ઇંદ્રને આજ્ઞા કરી કે મારે કારણે કોટયાવધિ વાનરો યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા છે તે બધાને તું અમૃતવૃષ્ટિ કરી સજીવન કર. ઇંદ્રે એ સઘળાને સજીવન કર્યા. એ જોઈ રામે વિભીષણને કહ્યું કે તું હવે લંકામાં સ્વસ્થ રાજ્ય કર અને સુગ્રીવ આદિ વાનરો પોતપોતાને સ્થળે જાઓ. પરંતુ તેમણે વિનંતી કરી કે, અમને અયોધ્યામાં આપનો રાજ્યાભિષેક જોવાની અભિલાષા છે. માટે આપ અહીં મંગળસ્નાન કરી પછી અયોધ્યા જાઓ. રામે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો મૂર્ખે ભરતને મૂકીને હું મંગળસ્નાન કરનાર નથી. તમારી ઇચ્છા હોય તો અયોધ્યા ચાલો. વિભીષણે પુષ્પક વિમાન આણ્યું. તેમાં સીતા, લક્ષ્મણ, વિભીષણ અને સઘળા વાનરો સહિત રામચંદ્ર બેઠા, ને વિમાનદેવને અયોધ્યા તરફ ચાલો, એવી આજ્ઞા કરી / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૨–૧૨૪.

વિમાન અંતરિક્ષમાં ચાલવા માંડ્યું એટલે રામ સીતાને આ સુવેલાચળ, આ યુદ્ધભૂમિ, આ સમુદ્ર પર બાંધેલો સેતુ, આ મેં સ્થાપિત કરેલા રામેશ્વર નામના મહાદેવ, આ મહેંદ્ર પર્વત, અને આ કિષ્કિંધા નગરી એવું કહેતા જાય ને સીતા તે જોતાં જાય. પછી સીતાની ઇચ્છા થવાથી સુગ્રીવ આદિની સ્ત્રીઓને રામે વિમાનમાં લીધી અને વિમાન પૂર્વવત્ ચાલવા માંડ્યું. એટલે આ ઋષ્યમૂક પર્વત,

આ પંપા સરોવર, આ શબરીનો આશ્રમ, આ કબંધવધનું સ્થળ અને આ જટાયુવટ જુઓ એવું કહી, રામે સીતાને ત્યાં ત્યાં બનેલા બનાવનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. તે પછી પંચવટી, ગોદાવરી નદી, શરભંગ અને અત્રિ ઇત્યાદિઓના આશ્રમો, વિરાધવધનું સ્થાન, ચિત્રકૂટ પર્વત, યમુના નદી, ભરદ્વાજનો આશ્રમ, ભાગીરથી નદી, શૃંગવરપુર ઇત્યાદિ બતાવતાં બતાવતાં બોલ્યા કે જુઓ પણે દૂર અયોધ્યા દેખાવા માંડયું ! આ સાંભળી સીતાએ અયોધ્યાને નમસ્કાર કર્યા. / વા૦રા૦યુદ્ધ૦સ૦ ૧૨૫.

પછી રામચંદ્ર ભરદ્વાજને આશ્રમે ઊતર્યા, અને ચૌદમું વર્ષ પૂરું થવામાં એકાદો દિવસ બાકી હતો એટલે પોતે આવ્યા છે એ સમાચાર ભરતને સત્વર મળે તે માટે મારુતિને ભરત પાસે મોકલ્યા. તે પ્રમાણે મારુતિ ત્યાં ગયા અને ભરતને રામ ભરદ્વાજના આશ્રમે પધાર્યા છે અને સવારે તમને મળશે એવા સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળતાં ભરતના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે મારુતિને આલિંગન દીધું અને શત્રુઘ્ન પાસે અયોધ્યા શણગારાવડાવ્યું. અહીંયાં ભરદ્વાજના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરી, રામ એક ક્ષણમાં નંદીગ્રામ આવ્યા. ત્યાં ભરતનો અને તેમનો મિલાપ થયો અને પરસ્પરને જે આનંદની અવધિ થઈ તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. ભરતે સુગ્રીવ, વિભીષણ ઇત્યાદિને આલિંગન દીધાં. પછી રામે કૌસલ્યાદિ માતાઓને વંદન કરી, વસિષ્ઠાદિને વંદન કર્યું.

પછી ભરતે પૂર્વે ચિત્રકૂટ પર્વત પર રત્નમય પાદુકાને રામના પગનો સ્પર્શ કરાવી સિંહાસન પર સ્થાપી હતી તે શત્રુઘ્ન પાસે મંગાવડાવી રામના પગમાં પહેરાવી અને બોલ્યા કે જે રાજ્યનો આપે મારી ખાતર ત્યાગ કર્યો હતો તે, આપનું હું આપને અર્પણ કરું છું. આટલું કહી કશું બોલ્યા વગર ઊભા જ રહ્યા. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૧૨૭–૧૨૮.

ભરતે રાજ્ય સ્વીકારવાની કરેલી વિનંતી રામે માન્ય કરી. પછી હનુમને આવેલો જ્યેષ્ઠ રામે તેની પાસે ભરતની જટા છોડાવી અને મંગળસ્નાન કરાવડાવ્યું. પછી ક્રમે ક્રમે લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિભીષણ આદિ સર્વેને મંગળસ્નાન થયા પછી રામે પોતે પણ મંગળસ્નાન કર્યું. (અહીં સુગ્રીવ, વિભીષણ વગેરેએ મનુષ્ય સરખું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.) રામના સ્નાન કરી રહ્યા પછી ભરતે રામ તેમ જ બીજાઓને વસ્ત્રાભરણ આપ્યાં અને સર્વેને દિવ્ય ભોજન સમર્પણ કર્યું. પછી રામે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વેળાએ સહસ્રાવધિ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના મંદિરની અગાસીઓમાંથી આયુષ્યવાયન કર્યું. રામચંદ્ર રથમાં બિરાજ્યા હતા અને સુગ્રીવ વગેરે ગજારૂઢ થયા હતા. અયોધ્યા માંહ્યલા મુખ્ય મંદિરમાં રામે પ્રવેશ કર્યો. પછી વસિષ્ઠે શુભ મુહૂર્ત જોઈ રામને રાજ્યાભિષેકની તૈયારી કરાવડાવી. ચાર સમુદ્રનાં અને પાંચસો નદીઓનાં જળ મંગાવી સર્વ ઋષિઓએ રામને સ્નાન કરાવ્યું અને અલંકાર ધારણ કરાવી, સિંહાસન પર બેસાડયા. અભિષેક થતાં જ રામે લક્ષ્યાવધિ અશ્વો, ગાયો, વસ્ત્રો, અલંકારો અને ત્રીસ કરોડ સુવર્ણમહોરોનું દાન કર્યું. આ પ્રમાણે ઉત્સવ થઈ રહ્યા પછી, છ માસ સુધી સુગ્રીવ આદિને ત્યાં રાખી, ઘણા ગૌરવથી વિદાય આપી, એટલે સુગ્રીવ કિષ્કિંધા અને વિભીષણ લંકા ગયા.

ભરતને રામે યૌવરાજ્યપદ પર સ્થાપ્યા. તેમણે દસ અશ્વમેધ અને પૌંડરિકાદિ અનેક યજ્ઞ કરી એવું તો નીતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું કે, અગિયાર હજાર વર્ષના ગાળામાં કોઈનું અકાળ મૃત્યુ સરખુંયે નહિ, તેમ કોઈ સ્ત્રીને વૈધવ્ય ધરાધરી આવ્યું નહિ. ચોર, અગ્નિ, સર્પ ઇત્યાદિનો ભય કોઈને રહ્યો નહિ, અને વરસાદ પણ જે વેળાએ જેટલો જોઈએ તે વેળાએ તેટલો જ પડયા કર્યો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૮.

રામચંદ્ર અયોધ્યા આવી કોસલદેશનું રાજ્ય કરવા લાગ્યા છે એવું સાંભળી અનેક ઋષિ સહિત અગસ્ત્ય ઋષિ ત્યાં આવ્યા.

કૌશિક, યવક્રીત, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, કણ્વ, રૈભ્ય અને વ્યવન એઓ પૂર્વ દિશા તરફથી; અત્રિ, સ્વસ્ત્યાત્રેય, નમુચિ, પ્રમુચિ, સુમુખ, વિમુખ અને વિમુચ એ દક્ષિણ દિશા તરફથી; નૃષડ્‌ગુ, કવષી, કૌષેય, ધૌમ્ય, ઉપગુ, કામઠ અને ધૂમ્ર એઓ પશ્ચિમ તરફથી; અને વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ ઉત્તર તરફથી, આ પ્રમાણે આવેલા ઋષિઓનું રામે સન્માન કર્યું અને પૂજા ઇત્યાદિ કર્યા પછી તેઓ સ્વસ્થ થયા એટલે અગસ્ત્યે રામની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે તમે રાવણનો વધ કર્યો એ મહત્કાર્ય કર્યું છે. / વા૦ રા૦ ઉ૦ સ૦ ૧. • તે ઉપરથી રામે પૂછ્યું એટલે અગસ્ત્ય ઋષિએ પુલસ્ત્ય અને વિશ્રવા ઋષિનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું. / સ૦ ૨–૩ • અને સુકેશ રાક્ષસનો ઇતિહાસ પણ કહ્યો. / સ૦ ૪–૮. • રાવણ કુંભકર્ણ અને વિભીષણ એ ત્રણેની ઉત્પત્તિ, તેમણે કરેલું તપ, તેમને મળેલા વરદાન, મેઘનાદની ઉત્પત્તિ, તેનું પરાક્રમ તેમ જ તેનું ઇંદ્રજિત નામ પડવાનું કારણ, ઇત્યાદિ વૃત્તાંત સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યો. / સ૦ ૯–૩૦. • આ સાંભળી રામે પ્રશ્ન કર્યો કે રાવણ કરતાં આ પૃથ્વી પર કોઈ બળવાન હતું કે નહિ. તે ઉપરથી અગસ્ત્યે સહસ્રાર્જુન અને વાલિનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો./ સ૦ ૩૧–૩૪. • રામે ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે જો મારુતિ બળવાન હતા તો તેમણે વાલિ અને સુગ્રીવ વચ્ચેનો કલહ કેમ પતાવ્યો નહિ ? અથવા કોઈને શિક્ષા પણ કેમ કરી નહિ ? મારુતિને પોતાના સામર્થ્યની વિસ્મૃતિ થવાના શાપનો ઇતિહાસ ઋષિએ કહ્યો. / સ૦ ૩૫–૩૬ • અને તે જ પ્રસંગે વાલિ અને સુગ્રીવની ઉત્પત્તિ રામને સમજાવવાના હેતુથી ઋક્ષરજાખ્યાન અને શ્વેતદ્વીપમાં રાવણનો થયેલો ઉપહાસ એ પણ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહી સંભળાવ્યાં. / પ્રક્ષિપ્ત સ૦ ૧–૫.

રામના વર્તનનો નિત્યક્રમ નીચે પ્રમાણે હતો : પ્રતિ દિવસ અરુણોદય પહેલાં બંદીજનો આવી મંગળગાન કરી તેમને જાગૃત કરતાં. જાગૃત થતાં જ લાગલા ઊઠી .....હાથ, પગ, મુખ ધોઈ, સ્નાન કરી સંધ્યા–ઉપાસના કરતા. પછી અગ્નિહોત્ર કર્મ કર્યા પછી વસિષ્ઠ, પુરોહિત અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરી મધ્યાહ્ન કાલે પુનઃ સંધ્યા, બ્રહ્મયજ્ઞ અને તર્પણ કરી અતિથિપૂજન કર્યા પછી ભોજન કરી સભામાં આવવાને વખતે લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને કેટલાક માંડલિક રાજા (ચાર દેશનું એક મંડળ એવા એક મંડળનો અધિપતિ) પોત-પોતાનાં નિત્યકર્મ આટોપી, આગળથી જ આવી બે ભાગમાં ઊભા રહેતા, અને રામ આવતા એટલે રામની સાથે ચાલતા સભામાં આવતા, અને રામ સિંહાસન પર બિરાજતા, એટલે પોત-પોતાને યોગ્ય સ્થળે આ લોકો બેસતા. રાજ્યકાર-ભાર સંબંધી અને લોકો સંબંધી કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી, કેટલોક ઇતિહાસ શ્રવણ કરી, સાયંકાળ થતાં જ સંધ્યા ઉપાસનાદિ કર્મ કરી રામ અંતઃ-પુરમાં જતા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ કા૦ ૩૭.

રામના રાજ્યાભિષેકના સમારંભ સમયે સીરધ્વજ વગેરે આપ્તજન અને પ્રતર્દન (ઇંદ્ર પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનારો કાશીપુરીનો રાજા) વગેરે મિત્ર એ રાજાઓ ઉપરાંત ત્રણસો માંડલિકો આવ્યા હતા. તે ઉપરથી જોકે રામની સત્તા સમસ્ત ભરતવર્ષ પર નહિ હોય, તોપણ ભરત-ખંડની બહાર ઘણે દૂર સુધી હશે એવું જણાય છે. કારણ કે સો યોજન લાંબાપહોળા ભરતખંડમાં સાતસો જ દેશ છે. આમ આવેલા નરેશોનું રામે સન્માન કર્યું અને રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ પત્યા પછી વિદાય કર્યા. / વા૦ રા૦ ઉ૦ સ૦ ૩૮. • વિભીષણે રામને આપેલું પુષ્પક વિમાન, જ્યાં સુધી તે પૃથ્વી પર રહ્યું ત્યાં સુધી રામ પાસે રહ્યું અને પછી કુબેર પાસે ગયું. / સ૦ ૪૧.

સીતા રામથી સગર્ભા થયાં. તેમણે ઋષિના આશ્રમે વાસ કરવો એમ નક્કી થયું. એ ઉપરથી રામે તેમને વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે મોકલ્યાં. (કુશ–લવ શબ્દ જુઓ.) / સ૦ ૪૨–૪૮. • ભૃગુ ઋષિની સ્ત્રીને વિષ્ણુએ મારી હતી તેથી ઋષિએ

વિષ્ણુને શાપ આપ્યો હતો કે, તને પણ મારા જેવો જ સ્ત્રી-વિયોગ થજો, તે જ આ રામે જન્મ ધારણ કર્યો છે અને સ્ત્રી-વિરહની વ્યથા ભોગવે છે, એવો પૂર્વ ઇતિહાસ સુમંત્રે લક્ષ્મણને કહ્યો (દુર્વાસા–દશરથ સંવાદ). તે પછી રામે બ્રાહ્મણોનાં કામ રાજાએ સત્વર કરી તેમને વિદાય કરવા જોઈએ, અને એમ ન થાય તો તેઓનો કોપ થતાં હાનિ થાય એ વિષયે, લક્ષ્મણને નૃગ રાજાનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો. / સ૦ ૫૩–૫૪. • બ્રાહ્મણોનું અપમાન થતું હોય એવું કાર્ય કરવું નહિ એ સંબંધે નિમિ રાજાનો ઇતિહાસ કહ્યો. / અ૦ ૫૫ –૫૭. • બ્રાહ્મણો કહે તેમ જ વર્ત્યા જવું, તેમની આજ્ઞા બહાર વર્તવું નહિ, જો એમની આજ્ઞાથી ઉપરવટ થઈ વર્તન કર્યું, તો હાનિ થાય એ સંબંધે યયાતિ રાજાનો ઇતિહાસ કહ્યો. / સ૦ ૫૮–૫૯.

રામચંદ્ર રાજ્ય કરતાં રાજ્ય એવું તો સુવ્યવસ્થિત ચાલવા માંડ્યું કે મહાદ્વાર પર વાદી અને પ્રતિવાદી આવ્યા એવું વરસમાં એકાદ દિવસ હોય તો હોય. હરહમેશ લક્ષ્મણ મહાદ્વાર ઉપર જઈ ત્યાં કોઈ વાદી–પ્રતિવાદી નથી એવું કહેવા સભામાં પાછા આવે. આ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. એવામાં એક વેળા એક શ્વાન ફરિયાદ કરવા માટે મહાદ્વાર પર ઊભો હતો. આ શ્વાન એક વખત માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં સામેથી કોઈ ભિક્ષુ (સંન્યાસી) આવતો હતો. એ પોતાને કરડવા આવે છે એમ જાણી સંન્યાસીએ શ્વાનને દંડ વડે માર્યો, એવી શ્વાનની ફરિયાદ હતી. નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે લક્ષ્મણ મહાદ્વાર પર આવ્યા ને જુએ છે તો કોઈ પણ ફરિયાદ કરનાર દેખાયું નહિ, પરંતુ આ શ્વાનને ઊભેલો દીઠો. આટલા ઉપરથી આને કાંઈ ફરિયાદ કરવાની હશે એવું અનુમાન કરી લક્ષ્મણે રામને ખબર આપી. રામ તરત જ બહાર આવ્યા અને શ્વાનને શું છે એમ પૂછતાં જ તેણે મનુષ્ય પ્રમાણે બોલીને સઘળી હકીકત કહી. આ સાંભળી રામે તેને પૂછ્યું કે હું ભિક્ષુને શું શિક્ષા કરું ? શ્વાને કહ્યું કે તેને થોડા વખત માટે કુલપતિ બનાવો એટલે બસ. કુલપતિ એટલે એકાદ નાના ગામડાનો અધિકારી. તે પ્રમાણે રામે ભિક્ષુને શિક્ષા કરી શ્વાનને વિદાય કર્યો. એનું તાત્પર્ય એ કે, કુલકર્ણીનું કામ કરવું એ ભિક્ષુને યોગ્ય નહિ, એ કરવું એ એને શિક્ષા રૂપ જ છે. / પ્રક્ષિપ્ત સ૦ ૨. • એવી જ રીતે એક ગીધ અને ઘુવડ વચ્ચેની તકરારનો રામે નિવેડો આણ્યો હતો / પ્ર૦ સ૦ ૩.

એકદા કેટલાક ઋષિઓની સાથે ચ્યવન ભાર્ગવ રામ પાસે આવ્યા. તેમનું રામે સન્માન કર્યું. તેમણે મધુરાક્ષસ લોકોને બહુ ત્રાસ આપે છે એવું રામને કહ્યું. તે ઉપરથી રામે તે રાક્ષસનો નાશ કરવા શત્રુઘ્નને મોકલ્યા / સ૦ ૬૦–૬૪ (શત્રુઘ્ન શબ્દ જુઓ.)

એક વખત એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળ મરણ પામતાં તેણે તેને રામના મહાદ્વાર પર આણીને નાખ્યો. તે ઉપરથી રામને ખરાબ લાગ્યું કે હું આટલું નીતિથી રાજ્ય કરું છું છતાં આમ કેમ થયું ? એટલામાં તે બ્રાહ્મણ બોલી ઊઠ્યો કે હે રામ, પુત્ર જો ઊઠ્યો તો ઠીક, નહિ તો હું મારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ / વા૦ રા૦ ઉ૦ સર્ગ ૭૩. • તે સાંભળી રામની સભામાં માર્કંડેય, મૌદ્ગલ્ય, વામ-દેવ, કાશ્યપ, કાત્યાયન, જબાલિ, ગૌતમ અને નારદ જે આઠ ધર્મશાસ્ત્રવેત્તા મંત્રીઓ હતા તેમાંથી નારદે રામને કહ્યું કે રાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ શૂદ્ર તપ કરતો હોવો જોઈએ; માટે તેની શોધ થવી જોઈએ/ સ૦ ૭૪. • તે ઉપરથી રામે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી ચારે બાજુ જોતાં જોતાં ચારે દિશાએ શોધ કરતાં એક સંબુક નામનો શૂદ્ર તપ કરતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેને રામે તત્કાળ મારી નાખ્યો. તેને અહીં મારી નાખતાં જ અયોધ્યામાં મરી ગયેલો બ્રાહ્મણ પુત્ર સજીવન થયો. (સંબુક શબ્દ જુઓ)

પછી એમ જ ફરતાં ફરતાં એકદા રામ અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમે ગયા. ત્યાં એમણે રામનો સત્કાર

કરી એક અપૂર્વ રત્નમય કંકણ રામને આપ્યું; અને એ કોનું અને ઋષિ પાસે શી રીતે આવ્યું ઇત્યાદિ વૃત્તાંત રામે પૂછતાં તેમણે મૂળ ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. (૩. શ્વેત શબ્દ જુઓ.) પછી રામે અશ્વમેધ કર્યો જેમાં અનેક ઋષિઓ આવ્યા હતા. તેમાં વાલ્મીકિ પણ હતા. તેમની સાથે કુશ-લવ આવ્યા હતા. પ્રત્યેકે વીસ સર્ગ, એ પ્રમાણે સમગ્ર રામાયણ કાવ્ય, વાલ્મીકિએ તેમની પાસે ગવડાવી, રામને સંભળાવ્યું. તે એ બન્ને કુમારોએ તંત્રી સહિત અને તાલયુક્ત મધુર સ્વરથી એવી તો ઉત્તમ રીતે ગાયું કે રામે તેમને પ્રસન્ન થઈ અઢાર હજાર સુવર્ણ મુદ્રા આપવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ તેમણે તે દ્રવ્ય લીધું નહિ. આ અશ્વમેધનું વર્ણન જૈમિની અશ્વમેધમાં વિસ્તારથી આપ્યું છે તેથી અહીં ટૂંકાવી નાખ્યું છે. (કુશલવ શબ્દ જુઓ.) સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું, રામ નિજધામ ગયા તે પૂર્વે જ અદૃશ્ય થતાં, એ બધું થયું.

કાળાંતરે કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો / સ૦ ૯૯.

પછી યુધાજિતના કહેવાથી શૈલૂષ ગંધર્વના ત્રણ કરોડ વંશજોનો પરાભવ કરાવડાવી ભરત પાસે સિંધુદેશ સર કરાવડાવ્યો અને ત્યાં ભરતના પુત્ર તક્ષ અને પુષ્કરનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. લક્ષ્મણના પુત્ર અંગદ અને ચંદ્રકેતુને કારૂપથ દેશમાં સ્થાપ્યા. (૫. ભરત શબ્દ જુઓ)

રામચંદ્રે અગિયાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી બ્રાહ્મણ વેશે કાળ તેમની પાસે આવી, મારે તમારી સાથે કાંઈ એકાંતમાં વાત કરવી છે એવું કહ્યું. તે ઉપરથી રામે લક્ષ્મણને દ્વાર પર ઊભા રાખ્યા અને એવી આજ્ઞા કરી કે હું હમણાં એકાંતમાં છું અને તે એકાંતમાં જો કોઈ પણ ત્રીજું માણસ આવશે તેને હું મારી નાખીશ. આટલું કહી રામ આવેલ બ્રાહ્મણ સાથે એકાંતમાં ગયા. તે બ્રાહ્મણે પ્રાર્થના કરી કે પૃથ્વી પર આપને જે જે કાર્ય કરવાનાં હતાં તે સર્વ આપ કરી ચૂકયા છો તો હવે આપ સ્વધામ પધારો. તેની એ સૂચના રામે માન્ય કરી અને હું હવે ઉતાવળે ત્યાં આવું છું, એમ કહી એને વિદાય કરવાની તૈયારીમાં જ હતા એટલામાં લક્ષ્મણે અંદર આવી રામને વિનંતી કરી કે બહાર દુર્વાસા ઋષિ આવ્યા છે અને આપને મળવાની ઇચ્છા કરે છે. તે સાંભળતાં જ રામે બ્રાહ્મણ રૂપી કાળનો સત્કાર કરી તેને વિદાય કરતાં, તે અંતર્ધાન થયો. એવું જોતાં જ પોતે બહાર પધારી દુર્વાસાનાં દર્શન કર્યાં. અને તેમને યથેચ્છ અન્નનું ભોજન કરાવી રસ્તે પાડયા એટલે તેમને પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થયું. તેથી લક્ષ્મણ સંબંધે તેમને અનિવાર દુઃખ થયું.

અમારા એકાંતમાં કોઈ પણ ત્રીજું આવશે તેને હું મારી નાખીશ એવી રામની લક્ષ્મણને સ્પષ્ટ આજ્ઞા છતાં તેઓ અંદર ગયા તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે ઉપસ્થિત થયું હતું.

રામની ને બ્રાહ્મણ રૂપી કાળની વાતો ચાલતી હતી તે વેળા લક્ષ્મણ દ્વાર પર ઊભા હતા; એટલામાં ત્યાં દુર્વાસા ઋષિ આવ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે રામ કયાં છે તે મને જલદી બતાવ. લક્ષ્મણે વિનંતી કરી કે રામ એકાંતમાં છે. માટે તમે ક્ષણભર થોભો અથવા કાંઈ આજ્ઞા હોય તો મને ફરમાવો. દુર્વાસાએ કહ્યું કે તું મને સત્વર રામ કયાં છે તે બતાવે છે કે હું રઘુવંશ બાળીને ભસ્મ કરું ? આ વાકય સાંભળતાં જ લક્ષ્મણે વિચાર કર્યો કે સમસ્ત રઘુવંશનો ક્ષય થાય તેના કરતાં હું એકલો જ મરું એ વધારે સારું, એમ ધારી એ મના છતાં રામના એકાંતમાં ગયા. રામે વસિષ્ઠને પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી, એટલે તેમણે તોડ કાઢી રામને કહ્યું કે તમે લક્ષ્મણને કટુવાકય કહી તાડન કરો એટલે તેનો વધ કર્યા બરોબર જ થયું. રામે તેમ કરતાં જ લક્ષ્મણ અયોધ્યાથી નીકળી સરયૂતીરે આવ્યા ને ત્યાં યોગ ધારણા કરી સ્વર્ગે ગયા / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦/સ૦ ૧૦૪-૧૦૬. • લક્ષ્મણનું નિધન સાંભળી રામ અત્યંત ઉદાસ થયા ને ભરતને રાજ્ય આપવા માંડયું. પણ તે સંબંધી વાત સાંભળતો જ નથી, એવું જોઈ કુશને અયોધ્યાનું રાજ્ય આપી, લવને

શ્રાવસ્તી નગરી આપી. પછી અહીં બનેલું વૃત્તાંત શત્રુઘ્નને કહેવા દૂતને મોકલ્યો. એટલે લાગલા જ મથુરાનું રાજ્ય પુત્રને સોંપી શત્રુઘ્ન અયોધ્યા આવ્યા. તે જ પ્રમાણે અંગદને રાજ્ય સોંપી કિષ્કિંધાથી સુગ્રીવ આવી પહોંચ્યો અને લંકાથી વિભીષણ પણ આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ રામે, વિભીષણ અને મારુતિને કહ્યું કે તમે કલ્પ સમાપ્ત થતાં સુધી પૃથ્વી પર રહેજો, એટલું કહી તેમને જવાની આજ્ઞા આપી અને વસિષ્ઠ પાસે પોતાનો અગ્નિહોત્ર સરયૂને તીરે મોકલાવ્યો. પછી પોતે હાથમાં દર્ભ લઈ અયોધ્યાના માણસો સહિત સરયૂ તીરે આવ્યા અને ત્યાં આવેલા વિમાનમાં બેસી નિજધામ સિધાવ્યા / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૭–૧૦૯.

રામ પછી અયોધ્યામાં કોઈ રહ્યું જ નહોતું એવું લખાણ મળે છે પરંતુ તે સત્ય ભાસતું નથી, કારણ કે જો એમ હોય અથવા એવું થનાર હોય તો રામ કુશને અયોધ્યાના રાજ્ય પર શું કરવા બેસાડે ? એ ઉપરથી એક અનુમાન કરી શકાય કે થોડી ઘણી વસ્તી પણ ત્યાં રહેલી હોવી તો જોઈએ જ. કદાચિત્ રામના નિજધામ ગયા પછી કુશને ચેન પડ્યું નહિ હોય, તેથી તેણે અયોધ્યાનો ત્યાગ કર્યો હશે. આથી ઘણા કાળ સુધી તે ઉદ્વસ્ત રહ્યું હશે, પછી ઋષભ રાજાએ ફરીથી વસ્તી વસાવી હશે.

રામની આકૃતિ ભવ્ય હતી. તેમના હાથ હાથીની સૂંઢ જેવા, મુખ ચંદ્ર જેવું સ્વચ્છ અને નેત્રો મોટાં ને રાતાં હતાં. અંગની કાંતિ, ગૌરવર્ણમાં સહેજ કૃષ્ણવર્ણની છાયા એવી શ્યામવર્ણની હતી. તેવા જ સરળ રીતે ઊભા રહ્યા હોય ત્યારે હાથ ઢીંચણની નીચે સુધી જતા હતા. એવા તે આજાનબાહુ હતા / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૮.

એમને સીતા નામનાં એક જ પત્ની હતાં. તે સિવાય બીજી સ્ત્રીઓને તેઓ માતા સમાન ગણતા. તેઓ જગમશહૂર એકપત્નીવ્રતધારી હતા. તે જ પ્રમાણે એકવચની પણ હતા.

તેઓ વિષ્ણુના અંશ હોઈ અલૌકિક સામર્થ્યવાન પણ હતા. વાલ્મીકિએ ભાખેલી ભવિષ્યવાણીની મર્યાદામાં જ તેઓ રહ્યા તેથી તેમનું વર્તન સામાન્ય મનુષ્ય જેવું જણાતું, ને તેથી જ લોકોમાં તેમને 'મર્યાદાવતાર' કહેવાની પ્રથા પડી.

એમનું અધ્યાત્મ વિષયનું જ્ઞાન કેટલું અગાધ અને નિશ્ચયાત્મક હતું તેમ જ વાણીની પ્રૌઢતા કેવી હતી તે 'રામગીતા' વાંચીએ ત્યારે જ લક્ષમાં આવે. આટલું છતાં નિત્યકર્મમાં તથા ઈશ્વરોપાસનામાં તેઓ અતિશય લક્ષ રાખનારા હતા. ઈશ્વરોપાસના કરવા સંબંધે તેમણે અગસ્ત્ય ઋષિ પાસેથી શૈવી દીક્ષા લીધી હતી. શૈવીદીક્ષા એટલે આનંદરૂપી પરમાત્માની ઉપાસનાની દીક્ષા.

એમણે અગિયાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

તે પૂર્વે તેમનું વય સુમારે ચાલીસ વર્ષનું હોય એમ જણાય છે. તેમની પછી રાજ્ય કરનાર અને વંશનો વૃદ્ધિ કરનાર લવ અને કુશ નામના બે પુત્રો હતા. ઉપર આ બન્નેનાં નામો પરોક્ષ રીતે આવી ગયાં છે.

રામ (૩) બલરામનું બીજું નામ.

રામ (૪) વસુદેવને રોહિણીની કૂખે થયેલો પુત્ર (બલરામ શબ્દ જુઓ.)

રામક પર્વત સુરભિપત્તનની દક્ષિણે આવેલો પર્વત. અહીં પાંડવોના વખતમાં તિમિંગલ રાજા હતો.

રામકૃષ્ણ દાશરથિ રામ અને કૃષ્ણ કિંવા બળરામ અને કૃષ્ણની સંજ્ઞા.

રામઠ દેશવિશેષ. અહીં હિંગ પુષ્કળ થતી હશે એમ જણાય છે, અને તે ઉપરથી આ દેશનું એ નામ પડ્યું હશે : (રામઠ = હિંગ)

રામતાપિની અથર્વણ વેદોપનિષત

રામતીર્થ તીર્થવિશેષ / વ૦ ૮૨–૭૨.

રામરહસ્ય અથર્વણ વેદોપનિષત.

રામહ્રદ જમદગ્નિરામે ક્ષત્રિયોને મારી તેમના રુધિરથી ભરેલું સરોવર. પાંડવોના વખતમાં આની ગણના તીર્થમાં હતી (૨. કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ.)

રામસીર ભારતવર્ષીય દેશ.

રામાધિવાસ તીર્થવિશેષ.

રામેશ્વર સેતુબંધ પાસેનું તીર્થવિશેષ.

રાવણ પ્રસ્તુત ચાલતા વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મમાનસપુત્ર પુલસ્ત્ય ઋષિનો પૌત્ર અને વિશ્રવા ઋષિને પુષ્પોત્કટા નામની ભાર્યાની કૂખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં સહુથી મોટો. એ જન્મ્યો ત્યારથી તેને દશ માથાં હતાં, તેથી એનું મૂળ નામ દસકંધર હતું, પછી રાવણ પડયું.

વૈવસ્વત મન્વન્તરની અગિયારમી ચોકડીમાં આનો જન્મ થયો હતો / લિંગ૦ પુરાણ. • એને ઘેર સર્વ દેવો કામ કરતા હતા, એ સંબંધી વાલ્મીકિ રામાયણમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી.

દશગ્રીવ થોડો મોટો થયો, એવામાં એકદા એનો ઓરમાન ભાઈ વૈશ્રવણ, પોતાના પિતા વિશ્રવા ઋષિના દર્શને આવ્યો. તે વખતે કૈકસીએ તેને (વૈશ્રવણને) ઓળખાવી દશગ્રીવને કહ્યું કે તું વૈશ્રવણ જેવું ઐશ્વર્ય સંપાદન કર. તે ઉપરથી રાવણ 'તથાસ્તુ' કહી કુંભકર્ણ અને વિભીષણ એ બન્ને ભાઈઓને સાથે લઈ, ગોકર્ણક્ષેત્રે આવી, ઘોર તપ કરવા લાગ્યો. તે તપ એણે દસ હજાર વર્ષ પર્યંત એવી રીતે કર્યું કે સહસ્ર વર્ષ તપનાં પૂર્ણ થતાં પોતાનું એક મસ્તક છેદી, તેને અગ્નિમાં નાખી હોમ કરે. આ પ્રમાણે નવ હજાર વર્ષમાં નવ મસ્તક હોમ્યાં. બીજાં હજાર વર્ષ પૂરાં થતાં બાકી રહેલું એક મસ્તક પણ છેદી હોમ કરવા જતો હતો ત્યારે બ્રહ્મદેવ પ્રત્યક્ષ થઈ બોલ્યા કે તારી ઇચ્છા હોય તે વર માગ. આણે વિનંતી કરી કહ્યું કે આપ કોઈને અમરત્વ તો આપતા નથી, તો મને એટલું આપો કે દેવ, દૈત્ય, દાનવ, યક્ષ, સુપર્ણ ઇત્યાદિ કોઈના પણ હાથે મારું મૃત્યુ ના થાય. મનુષ્યને તો હું તૃણવત જ ગણું છું. બ્રહ્મદેવ 'તથાસ્તુ' કરી બોલ્યા કે તારું માગેલું મેં તને આપ્યું. તેં જે તારાં મસ્તકો છેદ્યાં છે તે પૂર્વવત્ થાઓ. એ ઉપરાંત તું કામરૂપધર (તારો ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર) થઈશ. આટલું સાંભળી અને બ્રહ્મદેવને અંતર્ધાન થયેલા જોઈ, વરદાન પામેલો એ ઉભય ભાઈઓ સહિત તેમને લઈ, શ્લેષ્માંતક વનમાં પિતા પાસે આવ્યો / વા૦ રા૦ ઉ૦સર્ગ ૧૦.

આપણો દૌહિત્ર (દીકરીનો દીકરો) દશગ્રીવ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણ, બ્રહ્મદેવ પાસેથી વરદાન પામી બલાઢ્ય થયા છે એવું સાંભળતાં જ સુમાલી રાક્ષસ, મારીચ, વિરૂપાક્ષ, પ્રહસ્ત અને મહોદર, તેમ જ કેટલાક બીજા રાક્ષસો સાથે લઈ, આ લોકોને આવા મળ્યો અને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે વૈશ્રવણ પાસે જે લંકા છે, તેને તેના ઐશ્વર્ય સહિત કોઈ પણ ઉપાયે તું લઈ લે. પરંતુ રાવણે કહ્યું કે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પિતા સમાન હોઈ એવી અમર્યાદા શી રીતે થાય? એ ઉપરથી પ્રહસ્તે તેની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. એથી એની મનોવૃત્તિ બદલાઈ અને એણે પ્રહસ્તને જ દૂત કરી, વૈશ્રવણ પાસે લંકા માગવા મોકલ્યો. વૈશ્રવણ પિતાનું અનુમોદન લઈ તરત જ ત્યાંથી નીકળી હિમાલયના કૈલાસ નામના શિખર ઉપર જઈ રહ્યો. અહીં રાક્ષસોએ લંકામાં રાવણને રાજ્યાભિષેક કર્યો. / સ૦ ૧૧

એકદા દશગ્રીવ પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો. તેને મયાસુર મળ્યો. તેણે આને પરાક્રમી જોઈ પોતાની કન્યા મંદોદરી આપી અને એક શક્તિ પણ આપી. તે જ શક્તિ પાછળથી આણે યુદ્ધ વખતે વિભીષણને મારવા ફેંકતાં લક્ષ્મણને વાગી હતી. આનું લગ્ન થયું એ જ પ્રમાણે કુંભકર્ણ અને વિભીષણનાં લગ્ન થયાં એટલે શૂર્પણખાને વિદ્યુજ્જિહ્વ નામના રાક્ષસને પરણાવી. / સ૦ ૧૨. • તે પછી આણે કુંભકર્ણને નિદ્રા લેવાનું દુઃખ પડે છે એ જોઈ, બે યોજન લાંબી અને એક યોજન પહોળી એવી એક એક ગુફા એણે તૈયાર કરાવી આપી. હવે એ એકલો જ સર્વત્ર ઘૂમવા લાગ્યો અને લોકોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપવા મંડયો. વૈશ્રવણને આ સમાચારની ખબર પડતાં તેણે એક દૂત મોકલી તે દ્વારા તું લોકોને આમ ત્રાસ આપીશ નહિ એમ કહેવડાવ્યું. તે દૂતને રાવણે રાક્ષસો પાસે ભક્ષ કરાવી દીધો અને પોતે વૈશ્રવણ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા / સ૦ ૧૩.

રાક્ષસસૈન્ય સહિત રાવણે વૈશ્રવણ ઉપર ચડાઈ કરી. તેણે અલકાનગરીને ઘેરો ઘાલ્યો અને યક્ષોનો નાશ આરંભ્યો. વૈશ્રવણે પોતે જાતે યુદ્ધે ન આવતાં સંયોધકટક નામના યક્ષને રાવણ સાથે લડવા મોકલ્યો. પરંતુ રાવણે તેનો પરાભવ કરી, સૂર્યભાનુ નામના દ્વારપાળને ઠાર મારી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો / સ૦ ૧૪. • તે ઉપરથી વૈશ્રવણે માણિચર અથવા માણિભદ્રને દશગ્રીવ સામે લડવા મોકલ્યો. તેને રાવણે મૂર્ચ્છિત કર્યો એવું સાંભળી, શુક, પ્રૌષ્ટપદ ઇત્યાદિ મંત્રીઓને લઈ સ્વતઃ કુબેર રાવણ સન્મુખ આવ્યા ને તેને અનેક પ્રકારે ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા. તેમનો આણે અનાદર કરી, પોતે ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર હતો એટલે બીજે રૂપે વૈશ્રવણ સાથે યુદ્ધ માંડયું. તેમાં વૈશ્રવણનો પરાજય કરી, પુષ્પક વિમાનનું હરણ કરી લંકા ગયો / સ૦ ૧૫.

એક વેળા પુષ્પક વિમાનમાં બેસી, રાવણ ફરતો ફરતો મહાદેવના કૈલાસ પર્વત પરના શરવણ વન સમીપ ગયો. તે વનમાં પ્રવેશ કરવાથી સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એવી તેને ખબર હોવાથી ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. બહારના પ્રદેશમાં ઊભો હતો ત્યાં એકાએક નંદીને જોયો. તેનું વાનર જેવું મુખ અને ટુકડા હાથ જોઈ રાવણે ઉપહાસભર્યું હાસ્ય કર્યું. એથી નંદીએ એને શાપ્યો કે તારો વાનરો જ નાશ કરશે. આ નંદીએ દીધેલા શાપથી રાવણ ક્રોધે ભરાયો ને કૈલાસ શિખર ઊંચકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મહાદેવને આ વાતની ખબર પડવાથી તેમણે પોતાની અલૌકિક શક્તિ વડે શિખર દબાવ્યું, તેથી રાવણના હાથ પર્વત તળે ચગદાવાથી તે મોટી ચૂમો પાડવા લાગ્યો. છેવટે નિરુપાય થઈ, સામ ગાયન વડે તેણે શિવનું સ્તવન હજાર વર્ષ સુધી કર્યું. આ સ્તવન વડે દિશાઓ ગૂંજી રહી, તેથી મહાદેવે આનું નામ રાવણ પાડયું અને સ્તવનથી સંતુષ્ટ થઈ ચંદ્રહાસ નામનું ખડ્ગ આપી, તેને ત્યાંથી મુક્ત કર્યો. એટલે તે લંકા પાછો આવ્યો / સ૦ ૧૬.

પછી આને વેદવતીનો શાપ થયો. (વેદવતી શબ્દ જુઓ.) તે પછી મરુતરાજાનો યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યાં આ યુદ્ધ કરવા ગયો. એને આવેલો જોઈ તે યજ્ઞમાંથી ઊઠવા લાગ્યો પણ સંવર્તે એને ઊઠવા દીધો નહિ; એ જોઈ રાવણને લાગ્યું કે મરુત્ત રાજા મારાથી બી ગયો; એટલે મેં મરુત્તને જીત્યો એવી ગર્જના કરી તે લંકા પાછો આવ્યો./ વા૦રા૦ઉત્તર૦ સ૦ ૧૮. • રાવણે સર્વત્ર જઈ અનેક રાજાઓને જીત્યા; પરંતુ સૂર્યવંશોત્પન્ન અનરણ્ય રાજા સાથે આને યુદ્ધ થયું તેમાં એ રાજાએ આને શાપ દીધો. / સ૦ ૧૯.

એક વેળા નારદે રાવણને કહ્યું કે યમને જીતે ત્યારે ખરા બળવાન કહેવાય. તે યમ તરફ ગયો અને તેની સાથે સાત અહોરાત્ર યુદ્ધ કર્યું. તેમાં યમ પોતાનું ઘોર રૂપ પ્રકટ કરી જેવો તેને કાળદંડથી મારવા જાય છે તેવી જ તેણે બ્રહ્મદેવની ભવિષ્યવાણી કહી સંભળાવી. યમ એકાએક રાવણ સમક્ષ અંતર્ધાન પામ્યો. પરંતુ રાવણ તે મારાથી બીધો એમ જાણી, જયઘોષ કરતો લંકા પાછો આવ્યો / સ૦ ૨૦–૨૨.

આ પછી રાવણે પાતાળમાંના નાગોને જીત્યા અને મણિપુરમાં એક વર્ષ સુધી નિવાતકવચ સાથે યુદ્ધ કર્યું પણ જય થતો નથી તે જોઈ, તેની સાથે સખ્ય કર્યું. તે પછી અસ્મનગરના કાલકેય સાથે આને યુદ્ધ થયું. તેમાં શૂર્પણખાનો પતિ વિદ્યુજ્જિહ્વ આને હાથે મરાયો. પછી વરુણ લોકમાં આ ગયો પણ ત્યાં વરુણ ન હોવાથી તેના સેનાપતિએ હું હાર્યો એમ કહેવાથી, આ લંકા પાછો આવ્યો / વા૦ રા૦ ઉ૦ સ૦ ૨૩. • એકદા રાવણ બલિ પાસે પાતાળમાં ગયો ને બલિને કહેવા લાગ્યો કે મેં સાંભળ્યું છે કે તને વિષ્ણુએ બાંધ્યો છે, તે ઉપરથી તને છોડાવવા હું અહીં આવ્યો છું. એ વિષ્ણુ મને બતાવ એટલે હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી તને છોડાવું. રાવણનું આ બોલવું સાંભળી, બલિએ હિરણ્યકશિપુના કાનનું એક કુંડળ કાઢી તેને દેખાડી કહ્યું કે તું આને ઊંચક.

રાવણ તે ઊંચકવા જતાં થોડું ઊંચું થયું ને લાગલો જ તે પોતે પડી ગયો. ત્યારે બલિએ તે કુંડળ ઊંચકી લઈ તેને કહ્યું કે આવાં કુંડળ કાને પહેરનાર જે હિરણ્યકશિપુ તેને વિષ્ણુએ માર્યો તો તું તેની સાથે યુદ્ધમાં શી રીતે ટક્કર ઝીલીશ ? તો પણ જો તારી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો મારા મહાદ્વાર પર જે પુરુષ ઊભો છે તે જ વિષ્ણુ છે. જા, તેની સાથે યુદ્ધ કર. આથી રાવણ લજ્જિત થઈ લંકા પાછો ફર્યો. / પ્રક્ષિપ્ત સ૦ ૧.

રાવણ જ્યારે જ્યારે વિહાર કરવા નીકળે ત્યારે ત્યારે દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ ઇત્યાદિમાંથી જેની જેની સુંદર કન્યા તેની દૃષ્ટિએ પડે તેને પકડી પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી લંકામાં લાવી રાખે. એ પ્રમાણે એણે કાંઈ સેંકડો કન્યા આણી રાખી હતી. તે બધી એને શાપતી હતી. એકદા શૂર્પણખાએ આવી પોતાના સ્વામીને એણે માર્યો, તેને માટે તેની અતિશય નિર્ભર્ત્સના કરી. આ ઉપરથી રાવણે ચૌદ હજાર રાક્ષસો અને ખર રાક્ષસ તેની સહાયમાં આપી, તેને દંડકારણ્યનું રાજ્ય આપી, સંતુષ્ટ કરી વિદાય કરી. / વા૦ રા૦ ઉ૦ સ૦ ૨૪.

રાવણને મંદોદરીથી પ્રથમ જ મેઘનાદ નામનો પુત્ર થયો. (ઇંદ્રજિત શબ્દ જુઓ.) કેટલાક વખત પછી મધુરાક્ષસ રાવણની માશીની દીકરી કુંભનસીને લંકામાંથી ચોરી લઈ જઈ પરણ્યા; તેથી ક્રોધે ભરાઈ આ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો, પણ કુંભનસીએ વચ્ચે પડી પ્રાર્થના કરી યુદ્ધ થવા દીધું નહિ, એટલે તેની સાથે સખ્ય થયું. / સ૦–૨૫.

પછી આણે રંભા નામની અપ્સરા ઉપર બળાત્કાર કર્યો. તે ઉપરથી નલકુબેરનો આને શાપ થયો કે હવે પછી જો રાવણ જેને કામેચ્છા નથી એવી કોઈ સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરે તો તેનું મસ્તક સપ્તધા ભાંગી પડજો. / સ૦ ૨૬.

એક વેળા રાવણ ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો હતો, તેમાં એના આજ્ઞા સુમાલીને સાવિત્ર નામના વસુએ માર્યો. એ ઉપરથી મેઘનાદે આગળ આવી દેવો સાથે ઘોર યુદ્ધ કરી, ઇંદ્રને બાંધી લંકા આણ્યો. / સ૦ ૨૯–૩૦. • તે પછી એક વેળા રાવણ સહસ્રાર્જુન પાસે ગયો, તો તે નર્મદા ઉપર ગયો છે એવું સાંભળી એ ત્યાં ગયો અને મધ્યાહ્નકાળ થયો હતો એટલે સ્નાન કરી શિવાલયની અર્ચના કરવા બેઠો. / સ૦ ૩૧. • એટલામાં નર્મદાનાં પાણી વધ્યાં ને એ લગભગ ડૂબવા જેવો થયો તોપણ પૂજા સમાપ્ત થયાં પહેલાં એ ઊઠ્યો નહિ. પૂજા સમાપ્ત કરી રહ્યા પછી પાણી કેમ વધ્યાં તેની તલાશ કરતાં તેને જણાયું કે નદીનાં નીચાણમાં સહસ્રાર્જુન ક્રીડા કરે છે. એ ઉપરથી એ ત્યાં ગયો ને ત્યાં જતાં જ બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં સહસ્રાર્જુન રાવણને બાંધી માહિષ્મતી લઈ ગયો. ત્યાંથી પુલસ્ત્ય ઋષિએ એને છોડાવી લંકા પાછો આણ્યો. / સ૦ ૩૨–૩૩. • આ જ પ્રમાણે વાલિએ પણ એને પકડી કિષ્કિંધા લઈ જઈ અંગદના પારણા પર લટકાવ્યો હતો. ત્યાંથી પણ પુલસ્ત્યે જ ફરી છોડાવ્યો. / સ૦ ૩૪. • પછી રાવણનું શ્વેતદ્વીપમાં ગમન અને ત્યાં થયેલો તેનો ઉપહાસ./ પ્રક્ષિપ્ત સ૦ ૫.

આવી રીતે ઘણો કાળ જતાં, ચાલુ મન્વંતરની ચોવીસમી ચોકડીમાં સૂર્યવંશી દશરથ રાજાને ત્યાં તેની કૌસલ્યા નામની સહુથી મોટી સ્ત્રીને ઉદરે અયોધ્યામાં વિષ્ણુના અંશ રામચંદ્ર જન્મ્યા અને પિતાની આજ્ઞાને લીધે તેમને, લક્ષ્મણ અને સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં થઈને પંચવટીમાં રહેવાનું થયું. એ વર્તમાન રાવણને પ્રથમ અકંપન રાક્ષસે જણાવ્યા / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૩૧. • પછી શૂર્પણખા વિરૂપ થવાથી અને તે જ નિમિત્તે ખરાદિનો વધ થતાં, તેણે પણ સીતાનું સૌંદર્ય અને આ લોકો અહીં છે એ જ વૃત્તાંત રાવણને આવી જણાવ્યો. એથી આ ક્રોધે ભરાઈ મારીચને સાથે લઈ પંચવટી ગયો અને સીતાનું હરણ કરી તેને લંકા લાવીને રાખી. (૧. ખર; ૪. મારીચ, અને પંચવટી શબ્દ જુઓ.) સીતાને લઈને જતાં, તેના નિમિત્તે આનું અને જટાયુનું

યુદ્ધ થયું. (જટાયુ શબ્દ જુઓ.) રાવણ સીતાને લઈ લંકા જતો હતો ત્યારે સીતાએ પોતાનાં અલંકાર ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં બાંધી ઋષ્યમૂક પર્વત પર બેઠેલા પાંચ વાનરો તરફ ફેંકી દીધાં. રાવણે તેમને લંકામાં અશોકવનમાં લઈ જઈ રાખ્યાં. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૫૪. • પછી સીતા પોતાને વશ થાય એ અર્થનું એનું બોલવું ને તેથી સીતાએ કરેલી એની નિર્ભર્ત્સના. / સ૦ ૫૫–૫૬.

પછી સીતાની શોધ કરવા મારુતિ લંકા આવી અશોકવનમાં બેઠા છે એટલામાં રાવણ ત્યાં આવ્યો અને સીતા સાથે પૂર્વવત જ બોલવા લાગ્યો; પરંતુ સીતાએ તેને અતિશય ધિક્કાર કરવાથી તે સીતાને મારી નાખવા પ્રવૃત્ત થયો. પરંતુ ધાન્યમાલિની રાવણનું સાંત્વન કરી તેને લંકા લઈ ગઈ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૧૮–૨૨. • બીજે દિવસે રાવણને કોઈએ એવા સમાચાર કહ્યા કે કોઈ એક વાનરે આવીને અશોકવનનો ભંગ કર્યો અને તે માંહ્યલા મહેલના રક્ષકોને મારી નાખી મહેલનો પણ નાશ કર્યો. તે ઉપરથી એણે કેટલાક રાક્ષસો મોકલ્યા તેને મારુતિએ મારી નાખ્યા તેવું સાંભળી ઇંદ્રજિત આવ્યો, તે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી મારુતિને બાંધી લંકા લઈ ગયો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૨–૪૮. • (પછી રાવણ સાથે તેમનું બોલવું અને કિષ્કિંધા પાછું જવું તે સંબંધી હનુમાન શબ્દ જુઓ.) લંકા બાળી મારુતિ ગયા પછી રાવણસભામાં મસલત / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ ૬–૭. • તેમાં વજ્રદંષ્ટ્રે એવી યુક્તિ બતાવી કે રાક્ષસોને મનુષ્ય વેશ ધારણ કરાવી રામ પાસે મોકલી તેઓ એવું કહે કે અમને ભરતે તમારો સહાય કરવા મોકલ્યા છે; એવું કહી વાનર સેના રામથી દૂર કરાવડાવી, તક જોઈ રામનો વધ કરવો. આ યુક્તિ સર્વને પસંદ પડવાથી બધા રાક્ષસો આનંદથી કૂદવા લાગ્યા. એ જોઈ વિભીષણે ગુસ્સે થઈ બધાને પોતપોતાને સ્થળે બેસાડ્યા અને રાવણને પુષ્કળ બોધ કર્યો. એ ઉપરથી રાવણે સભા વિસર્જન કરી અને બધાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી. / સ૦ ૮–૧૦. • તે પછી રાવણને કુંભકર્ણનો ઉપદેશ /સ૦ ૧૦. • તે પછી રામ તે કોણ અને એમનું સામર્થ્ય કેવું છે ઇત્યાદિ વર્ણન કરી વિભીષણે રાવણને ફરીથી બોધ કર્યો./ સ૦ ૧૪. • તે ઉપર ઇંદ્રજિતે ભાષણ કર્યું તેનું કુંભકર્ણે કરેલું ખંડન. / સ૦ ૧૫. • છેવટે રાવણે વિભીષણનો અતિશય ધિક્કાર કર્યો તેથી તે રામને શરણે ગયો. / સ૦ ૧૬.

રાવણે શુક રાક્ષસને મોકલી રામના સૈન્યની સંખ્યાની ભાળ મેળવી, અને તું રામને છોડી પાછો તારે દેશ જા એવો સંદેશો સુગ્રીવને પણ મોકલ્યો. / સ૦ ૨૦. • રામના સૈન્ય સાથે સુવેલાચળ પાસે ઊતર્યા પછી શુક સારણને લઈ રાવણ ઊંચા મહેલ પર ચડ્યો એટલે તેમણે, પ્રત્યેક વાનર, તેમનું પરાક્રમ અને તે કેટલી સેનાનો અધિપતિ ઇત્યાદિ સર્વ હકીકતથી વાકેફ કર્યો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ ૨૬–૨૮. • પછી રાવણે વિદ્યુજ્જિહ્વ પ્રધાનની સહાય વડે રામનું માયામય શિર અને ધનુષ્ય બનાવડાવી સીતા પાસે લઈ જઈ દેખાડી તેનો છળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે વશ થયાં નહિ. તે જાણી રાવણના આજ્ઞા માહ્યવાન રાક્ષસે તેને શિખામણ દીધી પણ તેનો રાવણે ધિક્કાર કર્યો. તે પછી રાવણે નીચે પ્રમાણે યુદ્ધની તૈયારી કરી : લંકાના પૂર્વદ્વાર પર પ્રહસ્ત, દક્ષિણ દ્વાર પર મહાપાર્શ્વ અને પશ્ચિમ દ્વાર પર ઇંદ્રજિત અને મધ્યભાગમાં વિરૂપાક્ષ એ પ્રમાણે અસંખ્ય સેના સહિત આ વીરોને રાખી પોતે શુક સારણ અને મોટી સેના સહિત ઉત્તર દ્વાર પર રહ્યો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૬.

યુદ્ધનો આરંભ થયો એટલે પ્રથમ દિવસે ઇંદ્રજિતે લાખો વાનરોને મૂર્ચ્છા પમાડ્યા અને રામલક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધી મૂર્ચ્છા પમાડી પોતે લંકા ગયો. એ જોઈ રાવણને ઘણો આનંદ થયો અને તેણે સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, ત્રિજટા પાસે એ લોકોની શી અવસ્થા થઈ છે તે દેખડાવડાવ્યું / સ૦ ૪૬–૪૭. • બીજે દિવસે રામને પૂર્વવત જ સ્વસ્થ જોઈ રાવણે, ધૂમ્રાક્ષ, વજ્રદંષ્ટ્ર, અકંપન, પ્રહસ્ત ઇત્યાદિ રાક્ષસોને મોટાં સૈન્ય આપી રામ તરફ મોકલ્યા; પરંતુ તે સઘળા

ત્યાં જઈ યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા / સ૦ ૫૧–૫૭.● યુદ્ધને છઠ્ઠે દિવસે રાવણ પોતે યુદ્ધે ચડ્યો અને પરાભવ પામી પાછો ફર્યો. / સ૦ ૫૦.● સાતમે દિવસે રાવણ સભામાં બેસી હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યાં તેને અનરણ્ય રાજા, વેદવતી, નંદી ઇત્યાદિના શાપ એકદમ સાંભરી આવ્યા અને નરવાનરોને હાથે મરણનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો જણાયો. તે ઉપરથી કુંભકર્ણ ઊંઘતો હતો તેને જાગૃત કરવા તેણે રાક્ષસોને મોકલ્યા./ સ૦ ૬૦.● જાગૃત થઈ તે સભામાં આવ્યો અને તેને રાવણને કાંઈ વાતચીત થયા પછી તે યુદ્ધે ચડ્યો ને મરણ પામ્યો. (કુંભકર્ણ શબ્દ જુઓ.)

કુંભકર્ણ મરણ પામતાં, વિભીષણ આદિએ દીધેલી શિખામણનું રાવણને સ્મરણ થતાં તેને અનિવાર દુઃખ થયું. એ જોઈ દેવાંતક, નરાંતક, ત્રિશિરા અને અતિકાય એ ચારે પુત્રો મહોદર વગેરેને સાથે લઈ રાવણનું સાંત્વન કરી યુદ્ધે ચડ્યા અને સઘળા યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યા. હવે ઇંદ્રજિત યુદ્ધે ચડ્યો, અને એક પ્રહરમાં રામસેનામાંના સડસઠ કોટિ વાનરોને મારી લંકા પાછો ગયો. એ જોઈ રાવણને આનંદ થયો અને તેણે પુનઃ કુંભ અને નિકુંભને અસંખ્ય સેના આપી યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા, પરંતુ તેમને જય ન મળતાં તે સર્વ મરણ પામ્યા. તે પછી મકરાક્ષે યુદ્ધ માંડ્યું ને તે પણ મરાયો. નિરુપાય થઈ હવે યુદ્ધે કોને મોકલવો એના વિચારમાં રાવણ પડ્યો હતો. એટલામાં ઇંદ્રજિતે આગળ આવી કહ્યું કે આપ લગીરે ફિકર કરશો નહિ, હવે હું જ યુદ્ધ કરવા જાઉં છું. એવું કહી તે યુદ્ધ કરવા ગયો ને લક્ષ્મણને હાથે મરાયો.(ઇંદ્રજિત શબ્દ જુઓ.)

ઇંદ્રજિતનું મરણ સાંભળી રાવણને શોકની પરાકાષ્ઠા થઈ અને ક્રોધે ભરાઈ હાથમાં ખડ્ગ લઈ સીતાનો વધ કરવા નીકળ્યો. પરંતુ અવિંધ્ય નામના સચિવે આપ સરખાને સ્ત્રીવધ કરવો શોભે નહિ ઇત્યાદિ કહી અનેક રીતે સાંત્વન કરી રાવણને પાછો ફેરવ્યો. હવે રાવણે લંકા માંહેલું સઘળું સૈન્ય યુદ્ધભૂમિ પર મોકલ્યું. તેમાંના ઘણાખરા રાક્ષસો મરાયા. એથી લંકામાં ઘેરઘેર રાક્ષસોમાં ઘણો જ શોક વ્યાપી રહ્યો. / સ૦ ૯૪–૯૫.

આ પ્રમાણે પુત્રો–બાંધવોનો નાશ થયો અને અસંખ્ય સૈન્ય પણ મરણ પામ્યું તોપણ રાવણની જીવિતાશા છૂટતી નથી, અને તેથી જ તે શુક્રાચાર્ય પાસે જઈ વિનંતી કરવા લાગ્યો કે આપ મારા ગુરુ ને મારો આમ પરાજય થાય તે આપને યોગ્ય લાગે છે? એ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે એને એક મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે જો આ મંત્રનો જપ તેમ જ હોમ નિર્વિઘ્ને સિદ્ધ થશે તો તું વિજયી થઈશ. આ સાંભળી રાવણને ઘણો હર્ષ થયો, અને આચાર્યને વંદન કરી લંકામાં ગુપ્ત સ્થળે અનુષ્ઠાન કરવા બેઠો. આ ખબર વિભીષણને પડતાં જ તેણે રામચંદ્રને કહી અંગદ આદિ વાનરોને ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે સરમાના (વિભીષણની સ્ત્રી) કહેલા સંકેત પ્રમાણે ત્યાં જઈ રાવણના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવા માંડ્યું, પરંતુ રાવણ આસન છોડી ઊઠે નહિ. એટલે અંગદ અંતઃપુરમાં ગયો અને ત્યાંથી મંદોદરીને બહાર ઘસડી આણી રાવણ સમક્ષ તેને હેરાન કરવા લાગ્યો. મંદોદરીનું અતિશય આક્રંદ સાંભળી રાવણે આસન છોડ્યું એટલે અંગદ આદિ ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયા. પછી મંદોદરીનું સાંત્વન કરી, તે યુદ્ધ કરવાની ફળ્યો. / અધ્યાત્મ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૦.● યુદ્ધે જતી વખતે લંકામાં જેટલું સૈન્ય રહ્યું હતું તે બધું, તેમ જ બધા પ્રધાનોને સાથે લઈ તે રામ સન્મુખ આવ્યો અને રામ સાથે દારુણ યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ તેમાં રામને કશી વ્યથા ન થતાં તેમને હાથે રાવણનું મૃત્યુ થયું. (૨. રામ શબ્દ જુઓ.) રાવણ મરણ પામ્યો ત્યારે ચોવીસમી ચોકડીનો આરંભ થયો હતો. અગિયારમી ચોકડીમાં તેનો જન્મ અને ચોવીસમી ચોકડીમાં તેનું મરણ થયું હતું.

રાવણના શરીરની આકૃતિ પ્રચંડ હતી તો પણ કુંભકર્ણ જેટલી તો નહિ જ. જન્મથી જ તેને દસ મુખ અને વીસ ભુજ હતાં. તો પણ

એ કામરૂપધર હોવાથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે ધારે એ રૂપ ધારણ કરતો. તેના શરીરનો રંગ તદ્દન કાળો હોવાથી એ સ્વાભાવિક રીતે જ ભયંકર દેખાતો. જોકે શિવમાં એને ઘણી નિષ્ઠા હતી તો પણ અભિચાર કર્મમાં તેની બુદ્ધિ રત હોવાથી એ ભક્તિથી એને નિવૃત્તિ મળી નહિ. એને વેદ બહુ સરસ આવડતા હશે એવું જણાય છે, કારણ એના સમય પહેલાં વેદના અધ્યાય જોવા ભાગ નહોતા તેથી અમુક પ્રકરણ કયાંથી કયાં સુધી, તેનો નિર્ણય કરવાનું મુશ્કેલ પડતું. તે દૂર કરવા રાવણે ચારે વેદના અધ્યાય પ્રમાણે ખંડ બાંધ્યા. તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણો વેદનાં પદો ભણે છે, તે પણ આણે જ પાડેલાં તેમ જ અધ્યયનમાં ભૂલ ન થાય માટે ક્રમ, ઘન અને જટાની યોજના પણ આની જ કલ્પનામાંથી ઉદ્ભવ્યાં હશે એમ જણાય છે.

રાવણિ રાવણના સઘળા પુત્રોને કહેવાતું નામ, પરંતુ વિશેષે કરીને ઇંદ્રજિતને કહેવાની રૂઢિ છે.

રાશિ પૃથ્વીની કક્ષાના (રાશિચક્રના) કરેલા કાલ્પનિક બાર ભાગ તે. આ બાર વિભાગનાં નામ મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ અને મીન એવાં છે. આ દરેક વિભાગ રાશિ કહેવાય છે. નક્ષત્રોની સંખ્યા સત્તાવીસની છે એટલે એક રાશિમાં સવાબે નક્ષત્રો આવી જાય છે. એટલે છ રાશિઓ ઉત્તર ગોળાર્ધમાં અને છ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં આવે છે. પૃથ્વીની કક્ષા – રાશિચક્ર – વિષુવવૃત્તની સાથે સાડીત્રેવીશ અંશનો ખૂણો કરે છે અને બે બિંદુઓમાં મળીને છેદે છે. એ બે બિંદુ – મેષ અને તુલા વિષુવ-બિંદુઓ કહેવાય છે. સાડીત્રેવીસ અંશનો ખૂણો કરે છે એટલે રાશિચક્ર વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર–દક્ષિણ દૂરમાં દૂર સાડીત્રેવીસ અંશ સુધી જાય છે. જ્યારે સૂર્ય વિષુવબિંદુઓ ઉપર હોય છે ત્યારે પ્રકાશદર્શકગોળ વડે પૃથ્વી બરોબર દુભાગાય છે. પછી જેમ સૂર્ય ઉત્તર યા દક્ષિણમાં અગાડી જાય તેમ તેમ તે વિષુવવૃત્તથી છેટે જતો જાય છે. સૂર્ય વિષુવવૃત્તથી વધારેમાં વધારે સાડીત્રેવીશ અંશ દૂર જાય છે. સૂર્ય જ્યારે વિષુવબિંદુ ઉપર હોય છે ત્યારે પ્રકાશદર્શકગોળ વડે પૃથ્વી બરાબર દુભાગાયાથી આખી પૃથ્વી ઉપર રાત્રિ-દિવસનું માન એક સરખું હોય છે. જેમ જેમ સૂર્ય ઉત્તર–દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં વિષુવવૃત્તથી આઘો જતો જાય છે, તેમ તેમ તે ગોળાર્ધમાં રાત્રિ–દિવસના માનમાં તફાવત પડે છે. સૂર્ય ઉત્તર ગોળાર્ધમાં હોય તો ઉત્તર ગોળાર્ધમાં દિવસ મોટો અને રાત્રિ નાની થતી જાય છે; દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં હોય તો ત્યાં પણ એમ જ બને છે. એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જતાં સૂર્યને લગભગ એક મહિનો લાગે છે. / ભાગ૦ ૫–૨૫–૫.

રાષ્ટ્ર સોમવંશી આયુ રાજાના પુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના સુહોત્ર નામના પુત્રનો પૌત્ર અને કાશિ નામના રાજાનો પુત્ર તે. આનો પુત્ર દીર્ઘતમા રાજા.

રાષ્ટ્રપાલ નહુષકુલોત્પન્ન યદુવંશમાંના સાત્વતકુળમાં જન્મેલા ઉગ્રસેન રાજાના નવ પુત્રોમાંનો એક. કંસનો નાનો ભાઈ.

રાષ્ટ્રપાલિકા ઉગ્રસેન રાજાની કન્યાઓમાંની એક

રાષ્ટ્રપાલિ ઉપલો શબ્દ જુઓ.

રાષ્ટ્રપિંડી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

રાષ્ટ્રભૃત પ્રિયવ્રતવંશના ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો.

રાષ્ટ્રવર્ધન દશરથ રાજાના આઠ પ્રધાનોમાંનો જે અર્થસાધક પ્રધાન તેનું જ બીજું નામ.

રાહુ કશ્યપ ઋષિથી સિંહિકાને થયેલા પુત્રોમાંનો એક. આ પ્રસ્તુત મન્વંતરમાં આકાશ મધ્યે, સૂર્યમંડળની ઉપર અને ચંદ્રમંડળની નીચે આવેલા (તામસ) અંધકારયુક્ત રાહુમંડળનો અધિપતિ હોઈ તેનું મંડળ સૂર્યમંડળની ગતિ પ્રમાણે ફરે છે.

રાહુકર્ણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

રાહુગણ ગૌતમાંગિરસમાંનું એક કુળ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

રાજ્ઞી થઈ ગયેલા પાંચમા રૈવત મનુની કન્યા વિવસ્વાન આદિત્યની ત્રણ સ્ત્રીઓમાંની બીજી.

રિટિ એક રુદ્રગણ.

રિપુ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યદુરાજાના ચાર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

રિપુંજય ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટને સુચ્છાયાથી થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

રિપુંજય (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના બે પુત્રોમાંના દેવમીઢવંશના સુવીર રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર બહુરથ.

રિપુંજય (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના પુત્ર અજમીઢના વંશના સુધનુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશમાંના છેલ્લા રાજા વિશ્વજિત રાજાનો પુત્ર. પુરંજય એવું આનું જ નામાંતર હતું. આ રાજાને તેના શુનક નામના પ્રધાને મારી પોતાના પ્રદ્યોત નામના પુત્રને રાજા કર્યો. રિપુંજયથી પૂરુકુળના ઔરસ વંશનો અંત આવ્યો. ઉપર કહેલા પ્રદ્યોતના વંશમાં ૧૩૮ વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. પછી તે વંશનોય અંત આવતાં, શિશુનાગ નામના રાજાઓએ ૩૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેનોયે અંત આવતાં મૌર્યવંશનોએ ૧૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પછી શૌંગ રાજાઓએ ૧૧૨ વર્ષ અને કાણ્વાયન રાજાઓએ ૩૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેમના અંત પછી શૂદ્ર રાજાઓ થયા. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં.

રિષ્ટ એક ક્ષત્રિય / સ. ૮–૧૫

રુક્મ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના રુચક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો.

રુક્મક વૈશ્વદેવકર્મોમાના અગ્નિનું નામ.

રુક્મકવચ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના રુચક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

રુક્મકેશ વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

રુક્મબાહુ વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

રુક્મમાલી વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

રુક્મરથ વિદર્ભદેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો. દ્રૌપદીના સ્વયંવર સમયે આ પાંચાલપુરમાં હતો.

રુક્મરથ (૨) મદ્રદેશાધિપતિ શલ્યરાજાનો મોટો પુત્ર. આ પોતાના સો ભાઈઓ સાથે કૌરવ પક્ષમાં હતો; તેને તેના ભાઈઓ સાથે અભિમન્યુએ માર્યો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૪૫.

રુક્મરથ (૩) દ્રોણાચાર્ય તે જ.

રુક્મવતી ભીષ્મક રાજાના પુત્ર રુક્મીની કન્યા. તેનું કૃષ્ણપુત્ર પ્રદ્યુમ્ને હરણ કર્યું હતું. (૨. પ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

રુક્માંગદ એક પ્રાચીન ભગવદ્ ભક્તરાજા. એ કયા કુળનો તે મળી આવતું નથી.

રુક્માંગદ (૨) શલ્યનો પુત્ર / અ૦ ૨૦૧–૧૪

રુક્માંગદ (૩) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલા રાજાઓમાંનો એક.

રુક્મિણી વિદર્ભાધિપતિ ભીષ્મક રાજાને લક્ષ્મીના અંશાવતાર રૂપે થયેલી કન્યા. તેમને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. એ સંબંધે આ પ્રમાણે ઇતિહાસ મળે છે કે એ પરણવા યોગ્ય ઉંમરનાં થયાં હતાં, એવામાં એક વખત તેમના પિતાની પાસે રાજસભામાં બેઠાં હતાં ત્યારે કૃષ્ણનાં રૂપ, ગુણ અને સામર્થ્યનું કોઈ વર્ણન કરતું હતું. તે સાંભળી તેમણે કૃષ્ણને જ વરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમનાં માતા, પિતા તથા ચાર ભાઈઓને આ વાત રુચી. પરંતુ કૃષ્ણનો દ્વેષી હોવાથી તેમના મોટા ભાઈ રુક્મિને આ વાત રુચી નહિ. તેથી તેણે રુક્મિણીને શિશુપાલને પરણાવવાનો વિચાર કરી લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી. રુક્મિ કર્તાહર્તા હોવાથી તેના પિતાનું તેની આગળ કશું ચાલતું ન હતું. આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ જોઈ રુક્મિણીને ચિંતા થવા લાગી કે હવે શું કરવું? તેવામાં એક બ્રાહ્મણ એને મળી ગયો. તેની સાથે તેમણે કૃષ્ણને આ પ્રમાણે સંદેશો કહાવ્યો કે 'હે કૃષ્ણ! તમારા ગુણશ્રવણ કરી મારું મન તમારામાં લાગ્યું છે. હું મારા મનથી તમને વરી છું અને આ દેહ તમને અર્પણ કર્યો છે. હવે તમારે પંચાનને (સિંહે) એવું કરવું કે, તમારી કહેવાયેલી જે હું, તે મારા દેહને ચૈદ્ય, શિશુપાળ નામનો શૃંગાલ સ્પર્શ કરે નહિ. લગ્નને આગલે દિવસે અંબિકાને દર્શને જવાનો અમારો કુળાચાર

છે, એટલે હું ત્યાં જઈશ. તમે કૃપા કરી ત્યાં આવી, ચૈદ્ય માગધાદિને હરાવી, રાક્ષસ વિધિએ મારું હરણ કરજો. આટલાથી જો આપ નહિ આવો તો હું પ્રાણત્યાગ કરી, અને સેંકડો જન્મ ધારણ કરીને પણ તમને જ વરીશ, પણ શિશુપાલને સ્પર્શ કરીશ નહિ.' આવો સંદેશો લઈ બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ પાસે દ્વારકા ગયો ને તેમને સવિસ્તર હકીકત કહી સંભળાવી. તે સાંભળતાં જ કૃષ્ણ બ્રાહ્મણ સાથે રથારૂઢ થયા ને કુંડિનપુર ગયા. ત્યાં શિશુપાળ આવી પહોંચ્યો હતો અને જરાસંધ, દંતવક્ર, વિદૂરવ અને પૌંડ્રક વાસુદેવ ઇત્યાદિ અનેક રાજા લગ્નના સમારંભ માટે ભેગા મળ્યા હતા. અહીં દ્વારકામાં બળરામને કોઈ યાદવે સમાચાર કહ્યા કે કુંડિનપુરથી કોઈ બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો, તેણે કાંઈ સંદેશો કહ્યો, તેની સાથે કૃષ્ણ ત્યાં ગયા. તે ઉપરથી બળરામ મોટું સૈન્ય સાથે લઈ તેમની પાછળ પાછળ જ નીકળ્યા. જ્યાં કૃષ્ણ રુક્મિણીનું હરણ કરી જાય છે, ને ત્યાં ભેગા થયેલા રાજા કૃષ્ણને પકડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. પછી યાદવોનું અને ભેગા મળેલા રાજાઓનું જબરું યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં કૃષ્ણ–બળરામે સર્વનો પરાભવ કર્યો અને રુક્મીને શિક્ષા કરી. (રુક્મી શબ્દ જુઓ.) રુક્મિણીના પિતાએ લગ્ન સમારંભ ઉત્તમ પ્રકારે કરી યથાયોગ્ય વિવાહ વિધિથી રુક્મિણી કૃષ્ણને પરણાવ્યાં, અને તે કૃષ્ણ સાથે દ્વારકા ગયાં / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૫૨–૫૪.

રુક્મિણીને કૃષ્ણથી પ્રદ્યુમ્ન ઇત્યાદિ પુત્ર અને ચારુમતી નામની કન્યા મળી અગિયાર સંતાન થયાં હતાં. કૃષ્ણની બધી સ્ત્રીઓમાં એ પટરાણી હતાં. કૃષ્ણ નિજધામ ગયા ત્યારે એમણે કૃષ્ણના દેહ સાથે સહગમન કર્યું.

રુક્મી વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીષ્મક રાજાના પાંચ પુત્રોમાં સહુથી મોટો. રુક્મિણીનો મોટો ભાઈ. આણે રુક્મિણીને તેની તેમ જ માતાપિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ શિશુપાલને પરણાવવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં દ્વારકાથી કૃષ્ણે આવી રુક્મિણીનું હરણ કર્યું. તે જોઈ ક્રોધે ભરાઈ, પોતે બોલાવેલા રાજાઓને સાથે લઈ, હું રુક્મિણીને પાછી લઈ આવી તેનું લગ્ન શિશુપાળ સાથે કરીશ અને જો એમ ન કરી શકું તો કુંડિનપુરમાં પાછો નહિ જાઉં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. પછી કૃષ્ણનું ને એનું યુદ્ધ થયું. તેમાં કૃષ્ણે એને પકડયો ને જેવું ખડ્ગ કાઢી તેનું માથું કાપી નાખવા જાય છે, ત્યાં રથમાં બેઠેલાં રુક્મિણી કૃષ્ણને પગે પડ્યાં ને ભાઈને છોડાવ્યો, પણ કૃષ્ણે તેને એમ ને એમ છોડી ન મૂકતાં વિરૂપ કરીને છોડયો. પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કુંડિનપુર ન જતાં, રુક્મી બીજું જ એક ભોજકટ નામે નગર વસાવી ત્યાં રહ્યો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૨–૫૪.

પછી એણે કૃષ્ણથી બલાઢ્ય થવાની લાલસાથી ગંધમાદન પર્વત પર રહેનાર કોઈ એક સામાન્ય માણસ પાસેથી ચતુષ્પાદ ધનુર્વેદ અને મહેન્દ્ર નામનું ધનુષ્ય મેળવ્યું. આને યોગે કરીને એ ઘણો બલાઢ્ય થઈ પડયો હતો. કેટલેક કાળે ભારતનું યુદ્ધ થતાં, તે વેળા, ઘણા ઘમંડ સાથે એક અક્ષોહિણી સૈન્ય લઈ, એ પ્રથમ પાંડવો પાસે આવ્યો અને અર્જુનને કહેવા લાગ્યો કે તું આ યુદ્ધથી બીશ નહિ. હું કૌરવોને મારી તને રાજ્ય પર બેસાડીશ. અર્જુને તેને કહ્યું કે મને યુદ્ધનો લવલેશ પણ ભય નથી તેમ જ મારે તારી સહાયની પણ ઇચ્છા નથી. તારે રહેવું હોય તો રહે, ને જવું હોય તો જા. આથી આ વિમનસ્ક થઈ દુર્યોધન પાસે ગયો, અને ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ બોલ્યો. પરંતુ દુર્યોધને પણ તેનો અંગીકાર ન કર્યો, એટલે આ પોતાને નગરે પાછો આવ્યો.

આને એક રુક્મવતી નામની કન્યા હતી, તે એણે રુક્મિણીના પ્રીતિપાત્ર પુત્ર પ્રદ્યુમ્નને આપી હતી; અને એક પુત્ર હતો, પણ તેનું નામ ગ્રંથોમાંથી મળી આવતું નથી. તેના એ પુત્રની રોચના નામની કન્યા, પ્રદ્યુમ્ન પુત્ર અનિરુદ્ધને આપી હતી. એ વિવાહના સમારંભ વખતે કાંઈ કારણ ઉત્પન્ન થતાં બળરામે રુક્મીને મારી નાખ્યો. (૨. રોચના શબ્દ જુઓ.)

રુક્મેષુ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના રુચક રાજાના પાંચ પુત્રોમાનો ત્રીજો.

રુચક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્રના વંશના ભરુક રાજાનું બીજું નામ

રુચક (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના કુશના રાજાનો પુત્ર. આને રુક્મકવચ પણ કહેતા હતા. આને પુરુજિત, રુક્મ, રુક્મેષુ, પૃથુ અને જ્યામઘ એ નામના પાંચ પુત્રો હતા.

રુચક (૩) મેરુના કર્ણિકાપર્વતોમાંનો એક પર્વત.

રુચિ એ નામનો એક પ્રજાપતિ. સ્વાયંભૂમનુએ આને પોતાની ત્રણ કન્યાઓમાંથી આકૃતિ નામની કન્યા પુત્રિકા ધર્મે કરીને પરણાવી હતી. એટલે યજ્ઞ અને દક્ષિણ એવું જે કન્યાપુત્રરૂપ જોડકું થયું તેમાંથી પુત્ર યજ્ઞ મનુને આપ્યો, અને દક્ષિણા નામની કન્યા [મનુએ માગી એટલે તે જ યજ્ઞને પરણાવવા માટે આપી હતી / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧.

રુચિ (૨) એક અપ્સરા / ભા૦ અનુ૦ ૫૦–૪૭.

રુચિ (૩) દેવશર્માની ભાર્યા. ઇન્દ્ર એના પર મોહિત થઈને એને ભ્રષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, તેનાથી એની રક્ષા કરવાનું દેવ શર્માએ પોતાના શિષ્ય વિપુલને સોંપી પોતે યજ્ઞ કરવામાં રોકાયો. શિષ્યે યોગબળે ગુરુ પત્નીના અંગેઅંગમાં પ્રવેશ કરીને ઇન્દ્રને ભોંઠો પાડ્યો હતો / ભા૨૦ અનુ૦ ૭૫–૪૧.

રુચિપર્વા કૃતિ રાજાનો પુત્ર, દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એને સુપર્વાએ માર્યો હતો/ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૬–૫૩.

રુચિરાશ્વ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર બૃહદ્વિષુના વંશના સેનજિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો સહુથી મોટો.

રુદ્ર પ્રસિદ્ધ અગિયાર રુદ્ર. એ ચાલુ મન્વન્તરમાંના સપ્તવિધ દેવોમાંના દેવ હતા. એમની ઉત્પત્તિ કોઈ ઠેકાણે સ્થાણુ નામના બ્રહ્મપુત્રથી, ને કોઈ ઠેકાણે ધર્મઋષિથી, એમ સંશયાત્મક લખેલી મળે છે પણ અહીં ભારતને પ્રમાણભૂત માની તેમની ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે. પ્રાયઃ જોકે એઓ ભૂત, રાક્ષસ વગેરેના અધિપતિ ગણાય છે, તોપણ ભૂત વગેરેનું ખરું આધિપત્ય મુખ્યત્વે કરી નિર્ઋતિ નામના એક રુદ્રનું છે.

રુદ્ર (૨) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા માટે બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા પ્રજાપતિ. એ સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન કરું કહી રડવા લાગ્યા, માટે તેમનું રુદ્ર નામ પડ્યું. પછી સૃષ્ટિનો સ્તંભ એટલે સ્થાણુ એવું ય નામ પડ્યું. પુરાણમાં સ્થાણુ, રુદ્ર અને શિવ એક જ કહી ગોટાળો કર્યો છે. પરંતુ શિવ કાંઈ રુદ્ર નથી; સ્તુતિ કરતાં અનેક નામો વડે શિવની સ્તુતિ કરાય છે. તેમાં આ નામ પણ આવી જાય છે એટલું જ માત્ર.

રુદ્રકર્ણ કાશીમાંનું સ્થાન.

રુદ્રકર્ણ (૨) એક તીર્થવિશેષ.

રુદ્રકોટિ નર્મદા સંબંધી અમરકંટક પર્વત પરનું તીર્થવિશેષ / વ૦ ૮૦–૧૧૮.

રુદ્રશરપ્રમોક્ષ ત્રિપુરવધ વખતે મહાદેવ જે રથળે ઊભા રહી ત્રિપુર પર બાણ છોડેલાં તે સ્થળ / વા૦ રા૦ યુ૦ સર્ગ૦ ૭૪.

રુદ્રશ્રેણ્ય ભદ્રસેનક રાજા તે જ.

રુદ્રસર એક સરોવર.

રુદ્રસાવર્ણિ હવે પછી થવાનો બારમો મનુ. આને લોકો ઋત પણ કહેશે. આને દેવવાન, ઉપદેવ, દેવશ્રેષ્ઠ ઇત્યાદિ પુત્રો થશે. સ્વર્ગમાં હરિતાદિ દેવ અને તેના સ્વામી ઋતધામ ઇંદ્ર થશે. તપસ્વી, તપોમૂર્તિ, આગ્નિધ્રક ઇત્યાદિ સપ્તર્ષિ થશે અને સત્યસહાથી સુનૃતાની કૂખે સ્વધામા નામનો વિષ્ણુનો અવતાર થશે તે ઇંદ્રને સહાય કરશે / ભાગ૦ અષ્ટ૦ અધ્યા૦ ૧૩

રુદ્રસેન ભારતયુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા.

રુદ્રાણી પાર્વતી / સ૦ ૧૧–૪૧.

રુદ્રાણી (૨) પ્રત્યેક રુદ્રની જે શક્તિ તે.

રુદ્રાવત ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.

રુદ્રાવર્ત (૨) તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વન૦ ૮૨–૩૭.

રુદ્રાક્ષ સામવેદોપનિષત.

રુધિરાશન ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો એક.

રુધિરાક્ષ લવણાસુરનો મામો (કુશ–લવ શબ્દ જુઓ.)

રુમણ્વ રામસેનામાંનો નામાંકિત વાનર.

રુમણ્વાન જમદગ્નિથી રેણુકાને થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, પરશુરામનો મોટો ભાઈ. સુષેણ, વસ્રક, વિશ્વાવસ્રક અને પરશુરામ એ એના ભાઈઓ હતા / ભા૨૦ વ૦ ૧૧૭–૧૧.

રુમા તાર નામના વાનરની કન્યા; સુગ્રીવની સ્ત્રી.

રુરુ અષ્ટ ભૈરવમાંનો બીજો.

રુરુ (૨) ભૃગુકુલોત્પન્ન પ્રમતિ ઋષિથી ઘૃતાચી અપ્સરાની કૂખે થયેલો પુત્ર. આ મોટો તપસ્વી અને વિદ્વાન હતો. સ્થૂલકેશ ઋષિએ પાળી–પોષી મોટી કરેલી પ્રમદ્વરા નામની, કોઈ એક અપ્સરા આની સ્ત્રી હતી. એક વખત તે ઊંઘતી હતી ત્યારે સર્પદંશ થવાથી મરણ પામી. આણે તેને પોતાના અર્ધા આયુષ્યનો સંકલ્પ કરી સજીવન કરી. ત્યાર પછી સાપને દેખે ત્યાંથી મારે, એમ આ કરવા લાગ્યો. એ એકદા ડુંડુભ નામના એક સાપને મારતો હતો એવામાં સાપને વાચા થઈ અને આને અનેક વાતો કહી કહ્યું કે અમારી જાત નિર્વિષ છે. માટે તું વિચાર કરીને સાપને મારજે. રુરુએ પૂછ્યું કે તારું મૂળ વૃત્તાંત શું છે તે કહે. ત્યારે ડુંડુભ બોલ્યો કે હું પૂર્વાવતારનો સહસ્રપાત નામનો ઋષિ છું. એક વેળા મારા મિત્રને વસ્રનો સાપ કરી બિવડાવ્યો હતો તેથી તેણે મને શાપ દીધો કે તું સર્પ થઈશ.

મેં ઉશાપ માગ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે રુરુ ઋષિના દર્શન વડે તારો એ યોનિમાંથી ઉદ્ધાર થશે. તે પ્રમાણે આજે મારો ઉદ્ધાર થયો છે. આટલું બોલી તે અદૃશ્ય થયો. રુરુના પુત્રનું નામ શુનક / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૮–૨, ૫૮–૩૧.

રુરુ (૩) હિરણ્યાક્ષના વંશમાંનો એક અસુર. આનો પુત્ર દુર્ગમાસુર.

રુશદ્રથ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન તિતિક્ષુ રાજાનો પુત્ર. આના પુત્રો હેમ અને સેન.

રુશેક સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના શ્વાહિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. આનો પુત્ર ચિત્રરથ.

રુષંગુ એક ઋષિ / ભા૨૦ શલ્યપર્વ ૪૭–૨૭.

રૂષદ્રુ એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૩.

રૂપવાહિક ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૪૩.

રૂપા પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી નદીવિશેષ.

રૂપિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

રેણુ પ્રસેનજિત નામનો રાજા તે જ. આની કન્યા રેણુકા. તે એણે જમદગ્નિ ઋષિને પરણાવી હતી.

રેણુકા રેણુ રાજાની કન્યા અને જમદગ્નિની સ્ત્રી. / (જમદગ્નિ શબ્દ જુઓ.)

રેણુકાતીર્થ પંજાબમાં નહાનથી ઉત્તરે સોળ માઈલ પર આવેલું તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮–૮૩.

રેણુમતી શિશુપાળની પુત્રી અને નકુળની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ નરમિત્ર. એનું બીજું નામ કરેણુમતી પણ હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૭૮.

રેભ એક ઋષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

રેભ (૨) રેભ ઋષિનું કુળ.

રેવ સૂર્યવંશી શર્યાતિકુલોત્પન્ન રેવત રાજાનો પુત્ર. આને કકુદ્મિ પણ કહ્યો છે.

રેવત સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુનો પ્રપૌત્ર, શર્યાતિ રાજાનો પૌત્ર અને આનર્ત રાજાનો પુત્ર. એણે પશ્ચિમ આનર્ત દેશમાં કુશસ્થળી (દ્વારકા) નામની નગરી સ્થાપી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સુદૃઢ કર્યું. આના સો પુત્રોમાં સૌથી મોટો રેવ અથવા કકુદ્મિ નામનો પુત્ર હતો અને રેવતી નામની એક કન્યા હતી. તે પરણવા યોગ્ય ઉમ્મરની થતાં એને કોને પરણાવવી એનો વિચાર એના મનમાં આવતાં, કન્યાને લઈને એક વખત તે બ્રહ્મદેવને તેમનો અભિપ્રાય પૂછવા ગયો. ત્યાં દેવ અને ઋષિઓ એકત્ર મળી કાંઈ વિચાર કરતા હતા, તેથી આને ક્ષણભર ખોટી થવું પડ્યું. આ સત્યલોકમાં ગયો તે વખતની પર્યય (ચોકડી) સહિત, સત્યાવીસ પર્યય (ચોકડી) ચાલી જઈ, અઠ્ઠાવીસમી પર્યયમાં દ્વાપર યુગ જવા લાગ્યો છે તેની આને ખબર રહી નહિ; અને તે દરમ્યાન પૃથ્વી ઉપર ભારતવર્ષીય રાજાઓમાં અનેક ઊથલ-પાથલ થઈ ગઈ હતી. બ્રહ્મદેવ સ્વસ્થ થયા એટલે

મારી કન્યા કોને આપું એમ આણે પૂછ્યું ત્યારે બ્રહ્મદેવે પૃથ્વી ઉપર થયેલી ઊથલપાથલ આને કહી સંભળાવી કહ્યું કે, હમણાં ત્યાં પ્રસ્તુત કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામ છે તેને આ કન્યા પરણાવ. તે ઉપરથી એણે ભૂલોકમાં આવી એ રેવતી નામની કન્યા બલરામને આપી અને પોતે તપ કરવા અરણ્યમાં ગયો / ભાર૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૩.

રેવતી દ્વાદશ આદિત્યમાંના મિત્ર આદિત્યની સ્ત્રી.

રેવતી (૨) ચંદ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક અને પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા.

રેવતી (૩) સૂર્યવંશી રેવત રાજાની કન્યા અને બલરામની સ્ત્રી.

રેવતી (૪) સ્કંદગ્રહ / ભાર૦ વ૦ ૨૩૦–૨૯.

રેવતી (૫) એ નામનું નક્ષત્રવિશેષ.

રેવતીસુત સ્કંદ / ભાર૦ વ૦ ૧૩૩–૬.

રેવા નર્મદા નદીનું નામાન્તર. બલરામ યાત્રા કરતા અહીં આવ્યા હતા / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૮; ૧૦–૭૯–૨૧.

રૈભ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

રૈભ્ય (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુ રાજાના સુમતિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. આનો પુત્ર દુષ્યંત રાજા.

રૈવત એકાદશ રુદ્રમાંનો એક. ભારતોક્ત રુદ્રોમાંથી આ નામ કોનું તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

રૈવતક દ્વારકા પાસેનો એક પર્વત. એના ઉપર કૃષ્ણ તેમ જ અર્જુન ગયા હતા. / અશ્વ૦ ૫૯–૪; ભાર૦ આ૦ ૨૩૯–૧. • જુનાગઢ પાસે આવેલો ગિરનાર પર્વત તે જ / ભાર૦ ભી૦ ૧૧–૧૮.

રૈવતક (૨) એક તીર્થવિશેષ.

રૈવતક (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ.

રૈવતમનુ પ્રિયવ્રત રાજર્ષિની કનિષ્ઠ સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં સહુથી નાનો. ચાલુ કલ્પમાં આ પાંચમો મનુ થઈ ગયો. / ભાગ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧. • આણે કાલિંદી નદીને તીરે ઉત્તમ પ્રકારે તપ કર્યું હતું. / દેવી ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮. • આનો મન્વન્તર એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે. અરુણ, તત્ત્વદર્શી, ધૃતિમાન, હાકવાન, કવિ, યુક્ત, નિરુત્સુક, સત્ત્વ, નિર્મોહ અને પ્રકાશક (જેમનાં અર્જુન, બલિવિંધ્ય ઇત્યાદિ નામાંતરો છે) એવા ધર્મવર્તી અને પરાક્રમી દશ પુત્ર હતા. આના મન્વન્તરમાં ઐંદ્રબાહુ, સુબાહુ, પર્જન્ય, સોમપ, મુનિ, હિરણ્યરોમા અને સપ્તાશ્વ (જેમનાં હિરણ્યરોમા, વેદશિરા, ઊર્ધ્વબાહુ ઇત્યાદિ નામાંતરો છે) એ સપ્તર્ષિ, અને સ્વર્ગમાં ભૂતરય અથવા અમિતરજસ એ દેવો અને તેમનો સ્વામી વિભુ નામનો ઇંદ્ર હતો. તેવી જ રીતે શુભ્રથી વિકુંઠાની કૂખે વૈકુંઠ નામનો વિષ્ણુનો અવતાર થઈ તેણે ઇંદ્રને સહાય કરી હતી. ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૫, મત્સ્ય૦ અ૦ ૯–૧૧.

રૈવસ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

રોચન દેવવિશેષ (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

રોચન (૨) સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં સ્વર્ગમાં ઇંદ્ર હતો. તે.

રોચના વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

રોચના (૨) વિદર્ભ દેશાધિપતિ ભીષ્મક રાજાની પ્રપૌત્રી અને રુક્મી રાજાની પૌત્રી. આના પિતાનું નામ કોઈ ઠેકાણે મળી આવતું નથી. પોતાની બહેનને સારું લગાડવા માટે રુક્મી રાજાએ આને, રુક્મિણીના પૌત્ર અનિરુદ્ધને પરણાવી હતી. તેના લગ્નપ્રસંગે કૃષ્ણ, બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ ઇત્યાદિ અનેક યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીસહવર્ત્તમાન ભોજકટપુર આવ્યા હતા. વસુદેવ અને ઉગ્રસેન પણ આવ્યા હતા અને બીજા અનેક રાજાઓ એકઠા થયા હતા. લગ્નસમારંભ યથાસ્થિત થઈ રહ્યા પછી કલિંગ રાજાએ રુક્મીને કહ્યું કે બલરામને અક્ષવિદ્યાનું બહુ વ્યસન છે. પરંતુ રમતાં સરસ આવડતું નથી. માટે તેમની સાથે દ્યૂત રમી તું તેમને જીત. રુક્મીએ 'ઠીક' કહી બલરામને બોલાવ્યા અને રમવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં બલરામે જે જે પોણ મૂકી દાવ નાખ્યા તે બધામાં તે કપટ વડે જીત્યો. એવી રીતે બલરામનું સઘળું દ્રવ્ય તેણે જીતી લીધું. ત્યારે બલરામ ધાંટો પાડી બોલ્યા કે સત્ય છોડીશ નહિ. પરંતુ રુક્મી કાંઈ સાંભળે નહિ. છેવટે એક દાવમાં

બલરામ વાસ્તવિક રીતે જીત્યા હતા છતાં તે જીત્યા છે એમ રુક્મી કબૂલ કરે નહિ. પરંતુ એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે દાવ બલરામ જીત્યા. આમ છતાં, તે ન સાંભળતાં, મેં બલરામને જીત્યા એમ રુક્મી બોલવા લાગ્યો. આથી બલરામે ક્રોધે ભરાઈ કલિંગ રાજાને પકડ્યો અને તેના દાંત તોડી નાખ્યા રુક્મી તરફ ધસ્યા ને તરત જ તેને ઠાર મારી નાખ્યો. પછી કૃષ્ણ ત્યાંથી બધાંને લઈ ગુપચુપ દ્વારકા આવ્યા / ભા. ૧૦ સ્કં. અ૦ ૬૧.

રોચનામુખ ગરુડે મારેલો એક અસુર.

રોચમાન દસ વિશ્વદેવોમાંનો એક.

રોચમાન (૨) અશ્વમેધ નામની નગરીનો રાજા. એને અર્જુને દિગ્વિજયમાં હરાવ્યો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૨૮–૧૯.

રોચમાન (૩) ઉરગાપુરીનો રાજા. એને રાજસૂય યજ્ઞ વેળા ભીમસેને હરાવ્યો હતો. એનો પુત્ર હેમવર્ણ / ભા૨૦ સ૦ ૩૦–૮; ભા૨૦ ક૦ ૫૦–૫૧, ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૬૮; ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૭૨; ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૦. • આ પણ યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષમાં હતો. તેને કર્ણે માર્યો હતો. એના રથના ઘોડા નીલવર્ણના હતા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

રોચમાન (૪) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા.

રોચિષ્માન સ્વારોચિષ મનુના પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

રોધસ્વતી ભારતવર્ષની એક નદી.

રોપસેવકી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

રોમપાદ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન અંગવંશના ધર્મરથ અથવા બૃહદ્રથ રાજાનો પુત્ર. એનાં લોમપાદ, ચિત્રરથ અને દશરથ એવાં પણ બીજાં નામો હતાં. સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનો એ પરમ મિત્ર હતો. રોમપાદને ચતુરંગ નામનો પુત્ર અને શાન્તા નામની એક કન્યા હતી. આ શાન્તા રોમપાદે ઋષ્યશૃંગને પરણાવી હતી. (ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ ૧૧૧–૧૯ • એના રાજ્યમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો તે ઋષ્યશૃંગના આવવાથી વૃષ્ટિ થઈ સુકાળ થયો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૧૧૪–૧૦.

રોમપાદ (૨) સોમવંશીય યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામઘ રાજાનો પૌત્ર અને વિદર્ભ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. આને બભ્રુ નામનો પુત્ર હતો.

રોમહર્ષણ એ નામનો પુરાણ કહેનાર સૂત, એક ઋષિ. પોતાની વક્તૃત્વશક્તિને પ્રભાવે એ શ્રોતાનાં અંતઃકરણ ગદ્‌ગદિત કરી તેમને રોમાંચ કરતો. તેથી જ એનું આ નામ પડ્યું હતું. આને લોમહર્ષણ પણ કહ્યો છે. આના પુત્રને રૌમહર્ષણ અથવા સૌતિ કહેતા.

રોહિણી પ્રાચેતસ દક્ષની સાઠ કન્યાઓમાંની એક અને ચંદ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક. આ ચંદ્રને અત્યંત પ્રિય હોવાથી બીજી સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક રીતે જ અવજ્ઞા થતી. એકદા એ બધી પોતાના પિતા પાસે પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરવા ગઈ. દક્ષે તેમને સમજાવી હવે ફરીથી એવું કરશો નહિ એમ કહ્યું, પણ તેમણે તે કાને ધર્યું નહિ. છેવટે રોહિણીને ચંદ્રથી બુધ નામનો પુત્ર થયો. ત્યારે એની બીજી બહેનો (સપત્નીઓ) પુનઃ એમના પિતા પાસે દુઃખ નિવેદન કરવા ગઈ, તે ઉપરથી એણે ચંદ્રને શાપ્યો કે તું ક્ષયરોગી થઈશ.

આ ક્ષયરોગની કલ્પના લોકો ચંદ્રમંડળ ઉપર લાગુ પાડે છે પણ તે ભ્રમ છે. ચંદ્રમંડળ કળાનાં હ્રાસવૃદ્ધિથી વ્યાપ્ત અનાદિ સિદ્ધ જ છે અને તે ઈશ્વરે બ્રહ્મદેવરૂપે નિર્માણ કરેલું છે.

રોહિણી (૨) કશ્યપઋષિ અને ક્રોધાની પુત્રી બગડાની સંજ્ઞાવાળી સુરભિની બે કન્યાઓમાંની નાની. આને વિમલા અને અનલા એવી બે કન્યા હતી.

રોહિણી (૩) વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક. આના પુત્રોમાં બલરામ મુખ્ય હોઈ એમના ઉપરાંત એમને બીજા પણ પુત્રો હતા.

રોહિણી (૪) કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓ ઉપરાંત એક સ્ત્રી હતી તે.

રોહિણી (૫) એ નામનું નક્ષત્ર.

રોહિત લોહિત નામના ઋષિ.

રોહિત (૨) રોહિત ઋષિનું કુળ. (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

રોહિત (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્ર રાજાને તારામતીની કૂખે થયેલો પુત્ર. પિતાનો વિશ્વામિત્રે છળ કરેલો એ અને બીજા અનેક દુ:ખે તે ઘેરાયો હતો. આનું કોઈ જગાએ રોહિતાસ્ય એવું બીજું નામ કહ્યું છે. / દેવીભા૦ સપ્તમ૦ ● હરિશ્ચંદ્ર પછી એ જ અયોધ્યાનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એને હરિત અથવા વૃક નામનો એક જ પુત્ર હતો. (વિશેષ હકીકત માટે સુનઃશેપ શબ્દ જુઓ.)

રોહિતક કર્ણે દિગ્વિજયમાં જીતેલો એક યવન રાજા. આ લોહિતક દેશનો રાજા હોવો જોઈએ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૫.

રોહિતકદેશ લોહિત દેશ તે જ. કર્ણે આ દેશ જીત્યો હતો. / ભાર૦ વ૦ ૨૫૫–૨૯.

રોહિતકપુર કાર્તિકેયનું નગર. અહીંના રહેવાસીઓ મત્તમયૂરક કહેવાતા. આ નગર પાંડવોના સમયમાં હસ્તિનાપુરથી દૂર પશ્ચિમે હતું.

રોહિતાસ્ય બગડાની સંજ્ઞાવાળો રોહિત તે આ જ.

રોહી ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૩૦. ● અફઘાનિસ્તાનની આ નદીનું બીજું નામ રોહા હતું.

રૌક્ષમાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

રૌક્મિણેય રુક્મિણીના પ્રદ્યુમ્નાદિ બધા પુત્રો.

રૌચ્ય દક્ષ સાવર્ણિ મનુનું નામાન્તર.

રૌદ્ર શુક્રાચાર્યના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

રૌદ્રકર્મા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૧૭-૪૪.

રૌદ્રાશ્વ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અહંયાતિ રાજાનો પુત્ર. એની માતાનું નામ પૌષ્ણી. એને પ્રવીર અને ઈશ્વર એમ બે ભાઈ હતા. આને મિશ્રકેશી અપ્સરાથી ઋતેયુ અથવા ઔચેયુ, કુક્ષેયુ અથવા કક્ષેયુ, સ્થંડિલેયુ, કૃતેયુ, જલેયુ, સંતતેયુ, ધર્મેયુ, સત્યેયુ, વ્રતેયુ અને વનેયુ એવા દસ પુત્ર થયા હતા.

રૌપ્યનાભ એક રાક્ષસ.

રૌમહર્ષણી રોમહર્ષણ સૂતનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા, જેને સૌતિ કહેતા હતા.

રૌરવ કુટુંબના ભરણપોષણ માટે અનેક પ્રકારની હિંસા કરનારને પ્રાપ્ત થનારું નરકવિશેષ.

રૌરવકલ્પ ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાં થઈ ગયેલો પાંચમો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

રૌહિણ વિશ્વામિત્રકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

રૌહિણ (૨) દેવનું વટવૃક્ષ – વડનું ઝાડ. / ભાર૦ આ૦ ૨૯–૪૫. ● ગરુડે એની શાખા ભાંગી નાખી હતી. / ભાર૦ આ૦ ૨૯–૪૮.

રૌહિણ (૩) રૌહિણનો વંશ.

રૌહિણેય સોમપુત્ર બુધ તે જ.

રૌહિણેય (૨) બલરામનું પણ આ નામ છે.

રાહિણ્યાયણિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

રૌહિત્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

રૌક્ષક એક ઋષિ.

રૌક્ષક (૨) રૌક્ષક ઋષિનું કુળ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

લ

લંકા જંબુદ્વીપની આસપાસ ક્ષાર સમુદ્રમાં જે આઠ ઉપદ્વીપ છે, તેમાંનો આઠમો. આ કુમારીની દક્ષિણે છે અને તેમાં ત્રિકૂટ અથવા લંબ નામનો એક પર્વત છે.

લંકા (૨) સુકેશ રાક્ષસના માલ્યવાન ઇત્યાદિ ત્રણ પુત્રોએ દેવોને પીડયા તેથી તેમને સંતોષવા વિશ્વકર્માએ ડરીને ત્રિકૂટ પર્વતના શિરોભાગ પર શત યોજન લાંબી અને ત્રીસ યોજન પહોળી એવી એક નગરી નિર્માણ કરી આપી હતી તે. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૫.● અહીં બંધુસહવર્ત્તમાન માલ્યવાન ઘણો સમય રહ્યો. પછી વિષ્ણુના ભયે આ નગરી છોડી તેને પાતાળમાં જઈ રહેવું પડયું, ત્યારથી એ શૂન્ય, વસ્તી રહિત, પડી રહી. પછી વિશ્રવા ઋષિની આજ્ઞાથી ત્યાં વૈશ્રવણ (કુબેર) રહેવા લાગ્યો. તે ત્યાં ઘણો સમય સુધી રહ્યો. કેટલેક કાળે રાવણ મહાપરાક્રમી થયો. તેણે યુક્તિ વડે આ નગરી તેનો પાસેથી છીનવી લીધી અને

રામને હાથે એ મૃત્યુ પામ્યો એટલે ત્યાં વિભીષણ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તે ચિરંજીની હોવાથી આ ચાલુ કલ્પ સમાપ્ત થતાં સુધી તેનું વર્ચસ્વ ચાલુ રહેશે.

લંકા (૩) લંકાદ્વીપની અને તે માંહ્યલી લંકા નગરીની મૂર્તિમાન દેવી. સીતાની શોધ માટે જ્યારે મારુતિ લંકા ગયા હતા ત્યારે દેવી અને મારુતિ વચ્ચે કાંઈ સંવાદ થયા પછી તેમણે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. / વા૦ રા૦ સુન્દર સ૦ ૩.

લઘિમા અષ્ટ સિદ્ધિઓ પૈકી એક. એ સિદ્ધિવાળો પોતે નાનું, ઝીણું રૂપ ધારણ કરી શકે છે / ભાગ૦ ૧૧–૧૫–૪.

લંઘતી ભારતવર્ષીય નદી.

લઘિવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

લજ્જાવતી ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી

લતા મેરુની કન્યા અને આગ્નિધ્ર રાજાના પુત્ર ઇલાવૃત્તની સ્ત્રી.

લતા (૨) શાપથી મગરી થયેલી એક અપ્સરા (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)

લપેટિકા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

લંબ લંબાસુર શબ્દ જુઓ.

લંબ (૨) ત્રિકૂટ જે લંકામાંનો પર્વત તે જ.

લંબા પ્રાચેતસ દક્ષે જે દસ કન્યા ધર્મઋષિને પરણાવી હતી તેમાંની એક. આને વિદ્યોત નામનો પુત્ર અને ઘોષ સંજ્ઞાવાળા એવાય કેટલાક પુત્રો હતા.

લંબાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લંબાસુર એક દૈત્યનો ભાઈ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૭૨–૧૭૬.

લંબોદર સ્થૂળ ઉદર હોવાથી ગણપતિનું પડેલું નામ.

લલાટાક્ષી સીતાનું સંરક્ષણ કરવા રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એક.

લલિતક ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

લલિતા પાર્વતીનું એક નામ.

લલિત્થ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

લવ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન દાશરથિ રામથી સીતાની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો એક. (કુશલવ શબ્દ જુઓ.) આને રામે ઉત્તરકોસલ દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું હતું; એટલે એ દેશની રાજધાની શાવસ્તી અથવા શ્રાવસ્તીમાં એ રહેતો હતો. એને સુમતિ અને કંજનના એવી બે સ્ત્રીઓ હતી.

લવણ મધુ રાક્ષસને કુંભીનસીથી થયેલો પુત્ર. આ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ પ્રાણીમાત્રને અને તેમાંયે વિશેષે કરીને તાપસોને પીડા કરવા લાગ્યો. આના પિતા મધુએ પોતાના મરણ વખતે પોતાને રુદ્ર તરફથી મળેલું શૂલ આને આપી કહ્યું કે તું બ્રાહ્મણોને બિલકુલ પીડા કરીશ નહિ. (૪. મધુ શબ્દ જુઓ.) પરંતુ આણે તે પિતૃ-આજ્ઞાનો ભંગ કરી બ્રાહ્મણોને ત્રાસ આપવાનો ક્રમ ચાલુ જ રાખ્યો. તે ઉપરથી ઋષિઓએ આને માટે ઘણા રાજાઓને ફરિયાદ કરી. પરંતુ કોઈ પણ રાજા આને મારવા સમર્થ નીવડ્યો નહિ. માત્ર માંધાતા રાજા એક વાર એની સાથે યુદ્ધે ગયો પણ તેમાં એ પોતે જ મરાયો. (૧. માંધાતા શબ્દ જુઓ.)

કેટલેક કાળે દાશરથિ રામ રાવણને મારી અયોધ્યામાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા, ત્યારે ચ્યવન ભાર્ગવાદિ ઋષિઓએ આના સંબંધી ફરિયાદ રામને કરી. તેથી રામે શત્રુઘ્નને તેની સાથે મોકલ્યો. શત્રુઘ્ન ત્યાં ગયા ત્યારે આ દૈવયોગે તે દિવસે શૂલ ઘરમાં મૂકીને પોતાનો જ આહાર ભેગો કરવા અરણ્યમાં ગયો હતો. અનુકૂળ તક જોઈ શત્રુઘ્ન તેના બારણામાં જ એવી રીતે ઊભા રહ્યા કે તેનાથી શૂલ લેવા ઘરમાં જઈ શકાય જ નહિ. પછી બન્નેનું યુદ્ધ થયું તેમાં શત્રુઘ્ને આને મારી નાખ્યો. એના મરવાથી શૂલ રુદ્ર પાસે ગયું ને અહીંથી અદૃશ્ય થયું. / વદ૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૮–૬૯

લવણાશ્વ પાંડવો સાથે અરણ્યવાસમાં કાંઈ કાળ સુધી હતો તે ઋષિ.

લવણાસુર લવણ તે જ. (લવણ શબ્દ જુઓ.)

લહ્ય ભૃજ્યુઋષિનો બાપ.

લક્ષણા એક અપ્સરા / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૨–૪૪

લક્ષણા (૨) દુષ્યન્તની પહેલી સ્ત્રી /ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૮. ● એનું બીજું નામ લાક્ષી હતું અને એના પુત્રનું નામ જન્મેજય હતું. / ભા૨૦–અ૧૩–૩૦.

લક્ષણા (૩) દુર્યોધન-પુત્રી. એનું લક્ષ્મણા એવું બીજું નામ હતું. (લક્ષ્મણા શબ્દ જુઓ.)

લક્ષણા (૪) મદ્રાધીપની કન્યા કૃષ્ણની મહિષી. / ભા૨૦ સ૦ ૫૭–૨૮.

લક્ષ્મણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

લક્ષ્મણ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન દશરથ રાજાથી સુમિત્રાની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાં મોટો. આમની રામ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી ને રામની પણ તેમના પર તેવી જ પ્રીતિ હતી. ને તેથી જ રામ જ્યારે અરણ્યમાં ગયા ત્યારે આ પણ તેમની સાથે જ નીકળ્યા. રામની આમના પર કેટલી પ્રીતિ હતી તે લંકામાં યુદ્ધ વખતે રાવણની શક્તિ જ્યારે લક્ષ્મણને વાગી ને તે મૂર્ચ્છિત થઈ પડયા, ત્યારે રામે જે શોક કર્યો તે ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે. લક્ષ્મણના વર્ણન સંબંધી પણ તેવું જ એક પ્રમાણ મળી આવે છે. રાવણ જ્યારે સીતાને હરણ કરી જતો હતો ત્યારે સીતાએ આકાશમાર્ગે જતાં જતાં પોતાના શરીર પરનાં ઘરેણાં, ઋષ્યમૂક પર્વત પર બેઠેલા સુગ્રીવ આદિ પાંચ વાનરો તરફ ફેંકી દીધાં હતાં; તે જ્યારે રામ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેમને દેખાડયાં. તે તેમણે સીતાનાં છે એમ ઓળખ્યાં. પછી લક્ષ્મણને ઓળખવાનું કહેતાં તેમણે કહ્યું કે હું કંકણ તેમ જ કુંડળો કાંઈ ઓળખી શકતો નથી. માત્ર નૂપુર સીતાનાં જ છે, એ ઓળખી શકું છું, કારણ કે નિત્ય તેમને નમસ્કાર કરતાં તેમના પગમાં જોયેલાં તેથી બરોબર ઓળખી શકું છું. એ ઉપરથી જે સીતાની સાથે આટલી મર્યાદા અને પૂજ્યબુદ્ધિથી વર્તતા હશે, તેમનું રામ સાથે કેવું વર્તન હશે તેનું અનુમાન સહજ જ થઈ શકે છે.

લક્ષ્મણ રામને યુદ્ધમાં પુષ્કળ ઉપયોગી થઈ પડયા હતા. તેમણે અનેક રાક્ષસોને મારી છેવટે રાવણના પરમ બલાઢ્ય પુત્ર ઇંદ્રજિતને પણ માર્યો હતો. (૧. ઇંદ્રજિત શબ્દ જુઓ.) રામે રાવણને મારી વિભીષણને રાજ્ય સોંપ્યા પછી લક્ષ્મણ રામ સાથે અયોધ્યા પાછા ગયા હતા અને રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી જ્યારે રામે લક્ષ્મણને યૌવરાજ્યપદ આપવા માંડયું તે એમણે લીધું નહિ અને કેવળ બીજી સેવા કરવાનું જ એમણે પસંદ કર્યું. આ ઉપરથી એમને વૈરાગ્યશીલ જોઈ, જ્ઞાનના અધિકારી ગણી, એમણે પ્રાર્થના કરવાથી, રામે તેમને બ્રહ્મવિદ્યા કહી હતી. / અધ્યાય૦ રામ૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૫. ● સીરધ્વજ જનકની ઔરસ કન્યા ઊર્મિલા આમની સ્ત્રી હતી; અને તેની કૂખે લક્ષ્મણને અંગદ અને ચિત્રકેતુ એવા બે પુત્રો થયા હતા. રામના નિજધામ ગયા પહેલાં યોગ ધારણ વડે દેહ વિસર્જન કરી લક્ષ્મણ સ્વર્લોકમાં ગયા હતા.

લક્ષ્મણ (૩) સોમવંશી – પુરુકુળોત્પન્ન દુર્યોધનનો પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં આ અભિમન્યુને હાથે મૃત્યુ પામ્યો.

લક્ષ્મણા મદ્રદેશના કોઈ સામાન્ય રાજાની કન્યા. આને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. / ભાગ૦દશમ૦ સ્કંધ૦ અ૦ ૮૩. ● એનું બીજું નામ લક્ષણા હતું.

લક્ષ્મણા (૨) ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનની કન્યા. એના સ્વયંવર વખતે, કૃષ્ણપુત્ર સાંબ એનું હરણ કરી એને રથમાં નાખી દ્વારકા ભણી ઊપડયો. આથી કૌરવો ક્રોધે ભરાયા અને કર્ણ, શલ, ભૂરિ ઇત્યાદિ તેની પૂંઠે લાગ્યા ને તેને પકડી પાડી પાછો હસ્તિનાપુર આણી કેદમાં રાખ્યો. આ સમાચાર દ્વારકામાં ખબર પડતાં જાદવો હસ્તિનાપુર જવા તૈયાર થયા. એ જોઈ બલરામે એ બધાને શાંત પાડયા. માત્ર એકલા ઉદ્ધવને સાથે લઈ પોતે હસ્તિનાપુર આવ્યા અને નગર બહાર બાગમાં ઊતર્યા. પોતે આવ્યા છે તેની ધૃતરાષ્ટ્રને જાણ કરવા ઉદ્ધવે ખબર આપતાં જ ધૃતરાષ્ટ્ર ભેટ લઈ કૌરવો સાથે આવ્યા અને તેમની આગળ ભેટ મૂકી તેમને મળ્યા ને બેઠા.

પછી બલરામ બોલ્યા કે, મને ઉગ્રસેને તમારી પાસે એટલા માટે મોકલ્યો છે કે, તમે સર્વે મળીને –

એકલવાયા છોકરાને પરાજિત કરી કેદ રાખ્યો છે તે યોગ્ય નથી; માટે તેને સત્વર છોડી દો. આ સાંભળી બલરામ સમક્ષ તો ધૃતરાષ્ટ્ર ઠીક કહી નગરમાં આવ્યા. પછી જાદવોની નિંદા કરી કહેવા લાગ્યા કે આ જાદવોને છત્ર, સિંહાસન, ચામર ઇત્યાદિ રાજાઓને ઘટતી વસ્તુઓ પણ વાપરવાનો અધિકાર નહોતો એ અમે આપી એમને વડા કર્યા; છતાં તેઓ આજ અમને આમ આજ્ઞા કરે છે એ કેવો ચમત્કાર ? ધૃતરાષ્ટ્ર આટલું બોલ્યા તેની ખબર બલરામને પડતાં તેમણે ક્રોધે ભરાઈ હસ્તિનાપુરના દુર્ગમાં પોતાનું હળ ભેરવ્યું ને પોતાના અલૌકિક સામર્થ્ય વડે હળને સહેજ ખેંચ્યું, એટલામાં તો નગર વાંકું વળી ગયું અને સેંકડો ઘરો તૂટી પડયાં. આ જોતાં જ કૌરવો ગભરાઈ બલરામને શરણે આવ્યા. એટલે એમણે હળ કાઢી લીધું. પરંતુ ત્યારથી હસ્તિનાપુર જે વાંકું થયું તે એવું ને એવું જ રહ્યું. કૌરવો બલરામનો સત્કાર કરી તેમને નગરમાં લઈ ગયા અને લક્ષ્મણાનું સાંબની સાથે લગ્ન કરી, તેમને બલરામને સ્વાધીન કર્યાં. બલરામ સંતુષ્ટ થઈ, લક્ષ્મણા અને સાંબને સાથે લઈ દ્વારકા પાછા આવ્યા અને ઉગ્રસેનને અથ-ઇતિ બનેલું વૃત્તાંત કહી સાંબ અને લક્ષ્મણાને તેમને સોંપ્યાં / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૮.

લક્ષ્મી વિષ્ણુની સ્ત્રી, મહાલક્ષ્મી.

લક્ષ્મી (૨) દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી અને ધર્મ પ્રજાપતિની ભાર્યા / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૧૪.

લક્ષ્મીકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો વીસમો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

લજ્જા દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી અને ધર્મ પ્રજાપતિની ભાર્યા / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૧૫.

લતા એક અપ્સરાવિશેષ. શાપ વડે મગરી થઈ ગઈ હતી તે. અર્જુને એનો મોક્ષ કર્યો હતો / ભા૨૦ આ૦ ૨૩૬–૨૦.

લપિતા જરિતાની શોકચ. મદનપાલની ઉપપત્ની શાંગી એ જ / ભા૨૦ આ૦ ૨૫૫–૧૭.

લપેટકા તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૩–૧૫.

લમ્પક દેશવિશેષ. કાબુલ નદીને ઉત્તર કિનારે આવેલ લમ્ઘાન તે જ / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૨૧–૪૬.

લમ્બક લમ્પક તે જ.

લવણાસુર મધુ દાનવનો પુત્ર / ભા૨૦ આ૦ ૨૭–૨૨.

લાંગલ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષકુળમાં થયેલા શુદ્ધાદિ રાજાનો પુત્ર. આનું પુષ્કલ એવું નામાંતર છે. એને પ્રસેનજિત નામનો પુત્ર હતો.

લાંગલ (૨) ભારતવર્ષીય નદી / ભા૨૦ સ૦ ૯–૨૬.

લાલાટિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

લાલાભક્ષ જે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના રેતનું પાન કરાવે છે તેને પ્રાપ્ત થનારું નર્ક.

લાવકિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

લાવાઉત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

લાઘ નીચેનો શબ્દ જુઓ.

લાઘાર્યાન લાઘઋષિનો પુત્ર જે ભુજ્યુત ઋષિ તે.

લાક્ષી દુષ્યન્તની ભાર્યા – જન્મેજયની માતા લક્ષણા તે જ / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૩૦; ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૮

લિખિત શંખ ઋષિનો સહોદર. (શંખલિખિત શબ્દ જુઓ.) / ભા૨ સ૦ ૭–૧૧.

લીલ વીરમાના પુત્રમાંનો એક.

લીલાઢ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૩.

લીલાવતી ધ્રુવસંધિ રાજાની બીજી સ્ત્રી, આનો પુત્ર શત્રજિત.

લીલાવતી (૨) મયૂરધ્વજ રાજાની સ્ત્રી / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦.

લુબ્ધ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

લુબ્ધક અર્જુનક નામનો એક કિરાત. ગૌતમી નામની કોઈ બાઈના પુત્રને મૃત્યુએ મોકલેલા સર્પે દંશ કર્યો હતો. એ સર્પને પકડીને ગૌતમી પાસે આણીને એણે મારી નાખવાની આજ્ઞા માગતાં આનો અને ગૌતમીનો સંવાદ થયો હતો. આખરે ગૌતમીએ સર્પને જીવતો મુકાવ્યો હતો / ભા૨૦ અનુ૦ ૧–૨૨.

લેખ ચાક્ષુષ મન્વન્તર માંહલા પંચવિધિ દેવોમાંના જાતિવિશેષ દેવ.

લેવલિકા નદીવિશેષ / ભાર વ૦ ૮૨–૧૬૩.

લૈંદ્રાણિ ૩. અંગિરાકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

લોકાલોક સપ્ત મહાદ્વીપ, સપ્ત સમુદ્ર, માનસોત્તર પર્વત અને આદર્શમય કાંચનભૂમિ ઇત્યાદિ જેમાં આવ્યું છે એવો, મેરુનો આસપાસ ચારે બાજુએ બાર કરોડ પચાસ લાખ યોજનને સરખે અંતરે વલયાકારે આવેલો પર્વત. / સ્કં૦ પુ૦ • એટલે કે મેરુ પર્વતથી દ્વીપ અને સમુદ્રની લંબાઈ બે કરોડ ત્રેપન લાખ છે. તે મેરુની અને આજુબાજુ આવેલા અત્રપ્લંબાદિક પર્વતની લંબાઈ બાદ કરતાં અઢી કરોડ અને કાંચનમય સુવર્ણભૂમિની દસ કરોડ મળીને સાડાબાર કરોડ યોજનની છે. એટલી જ લંબાઈ બીજી બાજુની, એટલે એકંદર પચીસ કરોડ ભૂમિ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે. અને તેટલી જ બે તરફની બહારની બાજુ અપ્રકાશિત રહે છે. કહેવાનો મતલબ કે પૃથ્વી ઘણી મોટી હોઈ એ ગણતરી પ્રમાણે તેનો વ્યાસ પચાસ કોટિ યોજન માનેલો છે / લિંગ અ૦ ૫૩. • એટલે એની માંહ્યલી બાજુએ પ્રકાશ અને બહારની બાજુએ અંધકાર હોય છે તેથી એને લોકાલોક નામ આપ્યું છે, કારણ લોક એટલે પ્રકાશ અને અલોક એટલે અંધકાર એવો આ લોકાલોક શબ્દનો અર્થ છે. આ લોકાલોક પર્વત બધા દ્વીપો અને સમુદ્ર એની સર્વકાળ દક્ષિણમાં આવેલો છે અને મેરુ ઉત્તરમાં છે એમ સમજવું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨; ભા૦ સ્કં૦ ૫. અ૦ ૨૦.

લોકોદ્ધાર ભારતવર્ષીય તીર્થ / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૪૫.

લોપામુદ્રા વિદર્ભ રાજાની કન્યા અને બગડાની સંજ્ઞાવાળા અગસ્ત્ય ઋષિની સ્ત્રી. આનું સત્યવતી એવું પણ નામાંતર અન્ય ગ્રંથોમાં મળી આવે છે / ભાર૦ વ૦ ૯૪–૨૪; વ૦ ૯૪–૨૯. • આનો ઇતિહાસ એવો છે કે એક વેળા અગસ્ત્યના પિતાએ પુત્રને આજ્ઞા કરી કે તું લગ્ન કર. તે ઉપરથી લગ્ન કરવું એવી ઇચ્છા કરી. તેમણે ઘણી કન્યાઓ જોઈ, પરંતુ પોતાનું મન માને એવી કન્યા મળે નહિ. તેથી તેણે પોતાના તપોબળ વડે એવો સંકલ્પ કર્યો કે એક કન્યા ઉત્પન્ન થાઓ. એવું કહેતાં જ, વિદર્ભરાજ જે પુત્રને માટે તપ કરતો હતો તેની સ્ત્રીને ઉદરે કન્યાનો ગર્ભ રહ્યો અને પૂર્ણકાળે તે પુત્રીરૂપે અવતર્યો. એ જોઈ તેના બાપને (વિદર્ભરાજાને) આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આમ શાથી થયું. પુત્ર થવો જોઈએ તેને બદલે પુત્રી કેમ થઈ? આમ મુદ્રાનો લોપ થયો માટે એનું નામ લોપામુદ્રા રાખ્યું.

લોપામુદ્રા દિવસે દિવસે મોટી થવા લાગી અને જ્યારે પરણવા યોગ્ય ઉંમરની થઈ ત્યારે તેનો સ્વયંવર કરવો જોઈએ એમ વિચારી રાજાએ તેની તૈયારી કરી. પણ કોણ જાણે શાએ કારણથી તેને પરણવાની કોઈનીયે હિંમત ચાલે નહિ. એટલામાં ત્યાં અગસ્ત્ય ઋષિ આવી ચઢ્યા ને તેમણે એ કન્યા મને પરણાવ એવી રાજાને યાચના કરી. હવે શું કરવું એના વિચારમાં રાજા પડ્યો. એવામાં લોપામુદ્રાએ પોતે જ આવીને પિતાને કહ્યું કે મને અગસ્ત્ય ઋષિને પરણાવો; એમાં ચિંતાનું કશું કારણ નથી. ત્યારે રાજાએ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને અગસ્ત્યને પરણાવી અને લગ્ન થતાં જ ઋષિની સાથે તે તેમના આશ્રમે ગઈ / ભાર૦ વ૦ ૯૫–૭૦. • અગસ્ત્યથી આને દઢાસ્ય અને દઢસ્યુ એવા બે પુત્ર થયા હતા / ભાર૦ વ૦ ૯૭–૩૧.

લોભ બ્રહ્મદેવના પૃષ્ઠભાગથી ઉત્પન્ન થયેલા અધર્મની સંતતિમાંનો એક. આને પુરાણમાં પણ બ્રહ્મપુત્ર જ કહ્યો છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે આનો સંબંધ બ્રહ્મદેવ સાથે છે.

લોમપાદ રોમપાદ શબ્દ જુઓ.

લોમશ એક બ્રહ્મર્ષિ. આ એકદા ઇંદ્રલોકમાં ગયો હતો ત્યાં એણે અર્જુનને જોયો, ત્યારે ઇંદ્રે આનો સત્કાર કરી કહ્યું કે આ અર્જુન નરાવતાર છે તે તું જાણે છે જ. એને મેં અહીં બોલાવડાવી દૈવી શસ્ત્રાસ્ત્રો પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યાં છે; અને હવે થોડા જ સમયમાં તેને હું પાંડવો પાસે પહોંચાડનાર છું. તો તું પૃથ્વી પર ગયા પછી આ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને કહેજે. તથાસ્તુ કહી લોમશ ત્યાંથી

નીકળ્યો અને કામ્યકવનમાં જ્યાં યુધિષ્ઠિર હતા ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈ યુધિષ્ઠિરે તેનો સત્કાર અને પૂજન કર્યાં અને આપ કયાંથી પધાર્યા એમ ઋષિને પૂછ્યું. એણે હું ઇંદ્રલોકથી આવ્યો અને અર્જુન હવે તમને સત્વર આવી મળશે એવું કહ્યું. એણે યુધિષ્ઠિરને મારી સાથે તીર્થયાત્રાએ ચાલ એવું કહેવાથી, ભાઈઓ, દ્રોપદી અને કેટલાક ઋષિઓને પોતાની સાથે લઈ કામ્યકવન છોડી યુધિષ્ઠિર જાત્રાએ નીકળ્યા. તેને માર્ગમાં લોમશે નાતિ અને અનેક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા; અને જે જે તીર્થ જોયાં તેનો મહિમા સંભળાવી તેમાં સ્નાનાદિક કરાવી બધાને મહેંદ્રગિરિ પર આણ્યાં/ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૯૧–૧૫૭. • ત્યાં અકૃતવણે જામદગ્ન્યનો મહિમા સંભળાવી કહ્યું કે આપણા બધાને ચતુર્દશીને દિવસે રામનાં દર્શન થશે માટે તમે સર્વે ત્યાં સુધી અહીં રહો. તે ઉપરથી આ ત્યાં રહ્યા અને ચૌદશને દિવસે સર્વને રામનાં દર્શન થયાં. પછી એક રાત રહી, રામની આજ્ઞા લઈ લોમશ ત્યાંથી પાંડવો સહિત નીકળ્યો. તે અગસ્ત્યાદિ તીર્થ જોતો જોતો પ્રભાસ આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર રામકૃષ્ણે જાણ્યા એટલે તેઓ યુધિષ્ઠિરને મળવા આવ્યા. પાંડવોને લોમશ યમુનાતીરે લઈ આવ્યો. પછી દેવયજન નામના માંધાતા રાજાની યજ્ઞભૂમિ દેખાડી ત્યાંથી ફરતાં ફરતાં કૈલાસ પર્વત સમીપ સર્વને આણ્યાં / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૧૭–૧૩૯.

ત્યાંથી લોમશ ગંધમાદન પર્વતની તળેટીએ આવી પહોંચતાં જ, ત્યાંના સુબાહુ નામના કિરાતાધિપતિએ પાંડવો સહિત આનો આદરસત્કાર કરી થોડા દિવસ ત્યાં રાખ્યા. પછી લોમશે ગંધમાદન પર ચડવાનો આરંભ કરતાં જ પાંડવો પણ ચડવા લાગ્યા. પરંતુ તે ચઢતાં ઘણા માણસો થાકી ગયા છે એ દેખી ભીમે ઘટોત્કચનું સ્મરણ કર્યું એટલે તે ત્યાં તત્કાળ પ્રગટ થયો; અને ભીમે આજ્ઞા કર્યાથી બધાંને સામટાં ઊંચકી લઈ જોતજોતામાં સર્વને નરનારાયણ આશ્રમે આણી મૂકયાં / ભા૨૦ વન અ૦ ૧૪૦–૧૪૫. • પછી લોમશ ઋષિ પાંડવોને લઈ વૃષપર્વા ઋષિને આશ્રમે જવા નીકળ્યો તે ત્યાં સત્તર દિવસે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં સાત રાત રહી ત્યાંથી બધાં સાથે નીકળી ચોથે દિવસે અર્ષ્ટિષેણને આશ્રમે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ધૌમ્ય ઋષિએ યુધિષ્ઠિરને સૂર્યચંદ્રાદિની ગતિ વગેરે વિષયનું વ્યાખ્યાન આપ્યું. એટલામાં ઇંદ્રે અર્જુનને સ્વર્ગમાંથી એમની પાસે ત્યાં લાવી મૂક્યો. અર્જુનના ગંધમાદન પર્વત પર આવ્યા પછી લોમશ ઋષિ પાંડવો સહિત ત્યાં ચાર વરસ રહ્યા. તે વેળા આ લોકોના વનવાસનાં બધું મળી દસ વર્ષ ભરાયાં હતાં. પછી લોમશ ઋષિ પાંડવોને લઈને પુનઃ નરનારાયણ આશ્રમે આવ્યો અને ત્યાંથી નીકળી જે કિરાતાધિપતિ સુબાહુના રાજ્યમાં પહેલાં રહ્યો હતો ત્યાં આવ્યો ને તેના આગ્રહથી એક માસ ત્યાં રહ્યો. ત્યાંથી નીકળી યામુનગિરિ ઉપર દ્વૈતવનમાં સરસ્વતી નદીને તીરે આવી વર્ષાઋતુ પૂરી થતાં કાર્તિક પૂર્ણિમા થતાં જ લોમશે પાંડવોને કામ્યક વનમાં આણી મૂકયા અને પોતે પોતાને આશ્રમે ગમન કર્યું. એણે યુધિષ્ઠિરને ધર્મરહસ્ય કહ્યું હતું. / અનુ૦ ૧૬૨.

લોમશ (૨) લંકામાંનો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ ૨૨૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

લોમશ (૩) વૃદ્ધ મૂષકનો મિત્ર, એક બિલાડો.

લોમહર્ષણ રોમહર્ષણ શબ્દ જુઓ.

લોમાયાન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લોલા કુંભીનસીના પતિ મધુ નામના રાક્ષસની મા / વા૦ ૨૨૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૧.

લોલાર્ક કાશીપુરીમાંનું સ્થળવિશેષ.

લોલાક્ષી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

લોહજંઘ પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં ગૃહકાર્યમાં સહાય કરનારો એક રાજા

લોહદંડ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

લોહલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લોહવૈરિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

લોહિત રોહિત નામનો ઋષિ તે જ આ.
લોહિત (૨) એક નાગવિશેષ.
લોહિત (૩) સર્વોષધિગિરિ પાસેનો એક પર્વત.
લોહિત (૪) એ જ પર્વત ઉપરનું એક સરોવર.
લોહિત (૫) નીચેનો લોહિતક શબ્દ જુઓ.
લોહિતક ભારતવર્ષીય દેશ. આ દેશ કાશ્મીર દેશની ઉત્તર તરફનો હશે. / ભા૨૦ સભાપર્વ. • આને રોહિતક દેશ પણ કહ્યો છે અને ત્યાં રોહિતક નામનો યવન રાજા હશે એમ જણાય છે.
લોહિતા બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદી.
લોહિતારણ્ય લોહિતા તે જ.
લોહિતાર્ણ પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર ઘૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો એક. એનો વર્ષ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.
લોહિતાર્ણ (૨) ક્રૌંચદ્વીપોમાંનો છઠ્ઠો વર્ષ.
લોહિતાક્ષ જન્મેજયના સત્રમાં સ્થાપત્ય નામનો ઋત્વિજ થયેલો એક ઋષિ. એણે જન્મેજયને પહેલેથી જ સ્પળશુદ્ધિ કરતાં જ કહ્યું હતું કે આ સત્રમાં એક બ્રાહ્મણ આવી તારી પાસે તે સમાપ્ત કરાવશે. / ભા૨૦ આદિ૦ ૫૧–૧૫.
લોહિતાક્ષ (૨) સ્કંદનો એક પાર્ષદ વિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૪૬–૨૪.
લોહિતાશ્વ હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર – રોહિતાશ્વ તે જ. / ભા૨૦ વન૦ ૭૭–૩૧.
લોહિતારણિ નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૧૮.
લોહિત્ય ગામવિશેષ.
લૌગાક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
લૌગાક્ષ (૨) અહર્વાસિષ્ઠ કુળમાંનો એક ઋષિ.
લૌગાક્ષ (૩) લૌગાક્ષિક બ્રહ્મર્ષિનું કુળ.
લોગાક્ષિ (૧) પૌષ્યંજિ ઋષિનો સામવેદ ભણેલો શિષ્યવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૭૬.
લૌગાક્ષ (૫) એક મીમાંસક.
લૌમહર્ષણિ રૌમહર્ષણિ તે જ આ.
લૌહિત્ય લોહિત સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી. આની પાસેના અરણ્યને વિશેષ કહ્યું છે. પ્રાગ્જ્યોતિષપુરની ઉત્તરે આવેલો બ્રહ્મપુત્રનો અમુક ભાગ.
લૌહિત્ય (૨) એક સમુદ્રવિશેષ. / સ૦ ૯–૨૬.
લૌહિત્યતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ ૧૦ ૮૩–૨.
લૌહિત્યપુર કર્વટ દેશની પૂર્વ તરફ આવેલું નગર. પાંડવોના વખતમાં એની આગળ મ્લેચ્છ રાજ્યો અને પૂર્વસમુદ્ર જ હતાં.
લૌહિત્યા નદીવિશેષ. / ભી૦ ૯–૩૫.
લૌક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
લૌક્ષિણ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વ

વક વકદંતનો ભાઈ.
વકદંત બગડાની સંજ્ઞાવાળો દંતવક્ર તે જ આ.
વંગ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન સુતપા રાજાના પુત્ર બલિના સાઠ પુત્રોમાંનો બીજો. એની માનું નામ સુદેષ્ણા. એને પેટે એ દીર્ઘતમસ નામના ઋષિ વડે ઉત્પન્ન થયો હતો / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૩–૫૨.
વંગ (૨) ભારતવર્ષીય દેશ કૌશિકી કચ્છનિલયના નામના જે પાણથળ પ્રદેશનું વર્ણન કર્યું છે, તે દેશની પૂર્વે પાંડવોના સમયમાં આ દેશ આવેલો હતો. તે વેળાએ અહીં સમુદ્રસેન અને ચંદ્રસેન એ નામના બે ભાઈઓ રાજા હતા. વંગ દેશનું 'બંગાળ' આવું નામ હોય તો આ દેશ મૂળનો બંગાળ દેશ ખરો. પણ હાલ જેને બંગાળ કહીએ છીએ તે નહિ. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.
વંગિરિ કલિયુગમાં કિલકિલા નગરીમાં થયેલા રાજા પૈકી એક. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૨.
વચક્નુ ઋષિવિશેષ. ગાર્ગીના પિતા.
વરાકનુ એક ઋષિ. ગાર્ગી નામની જે પ્રખ્યાત બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્ત્રી હતી તેનો પિતા.
વંજુલા સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.
વંજુલિ વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.
વજ્ર વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૨.

વજ્ર (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન કુશ વંશમાં જન્મેલા સ્થલ નામના રાજાનો પુત્ર વજ્રનાભ તે જ. આનો પુત્ર ખગણ રાજા.

વજ્ર (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર, પ્રદ્યુમ્નનો પૌત્ર અને અનિરુદ્ધનો પુત્ર. યાદવો મૂઆ તેમાં આ મરણ પામ્યો ન હતો. / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૯૦. ● કૃષ્ણના નિધન થયા પછી અર્જુન દ્વારકા ગયો ત્યારે આને કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સાથે હસ્તિનાપુર લઈ આવ્યો. એણે તેને ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપ્યું./ ભાર૦ મૌસલ૦ અ૦ ૭. ● આનું વજ્રનાભ એવું નામ છે. આના અવસાન પછી એનો પુત્ર પ્રતિબાહુ રાજ્ય પર આવ્યો.

વજ્ર (૪) કિષ્કિંધાની પશ્ચિમે એક પર્વત.

વજ્ર (૫) ઉપાસંગધર નામના યાદવનો પુત્ર.

વજ્ર (૬) ઇંદ્રનું આયુધવિશેષ. આની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થઈ : વૃત્રાસુરની પીડાથી ત્રાસ પામી તેનો નાશ કરવાના ઉપાય માટે યાચના કરવા સર્વ દેવો બ્રહ્મા પાસે ગયા. તેમણે સર્વ દેવોને દધીચ નામના મહાન ઋષિ પાસે જઈ તેમનાં અસ્થિ માટે માગણી કરી અને તેનું વજ્ર બનાવી વૃત્રને મારો એવું કહ્યું, તે ઉપરથી દેવો ગયા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૯. ● આ પ્રમાણે દેવો વગેરેએ જઈને દધીચને પ્રાર્થના કરતાં તેમણે કહ્યું, 'દેવોના હિતને સારુ ભલે હું મારાં હાડકાં તમને મળે માટે મારું શરીર ત્યાગી દઉં છું.' પછી દેવોએ દધીચિએ ત્યાગેલા શરીરનાં અસ્થિ લીધાં. વિશ્વ કર્માએ તેનું મોટું છ બાજુઓ અને ખૂણાવાળું વજ્ર કરી આપ્યું.

વજ્રકાય લંકામાંનો એક રાક્ષસ.

વજ્રકૂટ પ્લક્ષદ્વીપમાં આવેલો એક પર્વત.

વજ્રજ્વાલા વૃત્રજ્વાલા શબ્દ જુઓ.

વજ્રદત્ત પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના ભગદત્ત રાજાનો પુત્ર. એણે પાંડવોના અશ્વમેધનો શ્યામકર્ણ ઘોડો પકડી બાંધ્યો હતો. તેમાં અર્જુન સાથે ત્રણ દિવસ યુદ્ધ કરી પરાભવ પામ્યો હતો. / ભાર૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૭૫–૭૬.

વજ્રદંષ્ટ્ર અંગદે મારેલો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ.

વજ્રનાભ બીજો અને ત્રીજો વજ્ર શબ્દ જુઓ.

વજ્રનાભ (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ.

વજ્રનાભ (૩) કૃષ્ણના હાથમાંના ચક્રનું નામ. એણે વરુણ પાસેથી આણીને અગ્નિએ તેમને આપ્યું હતું.

વજ્રપાણિ વજ્ર ધારણ કરતો હોવાથી સાંપ્રત ઇંદ્રનું નામ. આવા અર્થવચ્છદ અનેક નામો છે.

વજ્રબાહુ કુંભકર્ણે મારેલો રામસેનામાંનો એક વાનર. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૮.

વજ્રમિત્ર કલિયુગમાં શુંગ વંશનો રાજાવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૭.

વજ્રમુષ્ટિ મૈંદ વાનરે મારેલો રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

વજ્રવિષ્કંભ ગરુડનો પુત્ર. / ઉ૦ ૧૦૧–૧૦.

વજ્રવેગ મારુતિને હાથે મરાયેલો રાક્ષસ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૮.

વજ્રશાલ્મલિકંટક અગમ્ય પશુ આદિ સાથે સહગમન કરનારને પ્રાપ્ત થનારું નરક.

વજ્રશીર્ષ વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો બીજો. ચ્યવન ઋષિનો નાનો ભાઈ.

વજ્રસૂચિક સામવેદોપનિષત.

વજ્રહનુ કુંભકર્ણના પુત્રમાંનો એક.

વજ્રહસ્ત અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ કર્ણ૦

વજ્રાંગ મરુદ્ગણ. એ દૈત્ય હોઈ ઇંદ્રે તેને મારી નાખવાના હેતુથી તેના કકડા કર્યા છતાં તે અમર રહ્યો; તેથી દેવોએ તેને મિલાવી લીધો. આ જોઈ ઇંદ્રને મારવા માટે પુનઃ કશ્યપ પાસેથી સંપાદન કરેલો પુત્ર તે આ. આ એવો પરાક્રમી હતો કે એણે ઇંદ્રને બાંધીને પોતાની માતા સમક્ષ આણ્યો અને માતાને પૂછ્યું કે આને મારું કે શું કરું ? એટલામાં ત્યાં બ્રહ્મદેવ પ્રગટ થયા અને તેમણે આને ઇચ્છિત વર આપી ઇંદ્રને છોડાવ્યો. આને વરાંગા નામની સ્ત્રી હતી અને તારકાસુર નામનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર હતો / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૬.

વજ્રાક્ષ દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

વટેશ્વર નર્મદાકાંઠાનું તીર્થવિશેષ.

વટેશ્વરપુર નર્મદા સંબંધી તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૧૨૯.

વટોદકા પાણ્ડય દેશમાં આવેલી નદીવિશેષ / ભાગ૦ ૪–૨૮–૩૫.

વડવા વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રી સંજ્ઞા. તેણે અશ્વિની રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે વેળાનું તેનું પડેલું નામ. એને જ પછી અશ્વરૂપધર સૂર્યથી અશ્વિનીકુમાર નામના બે પુત્ર થયા હતા.

વડવાગ્નિ સમુદ્રમાં રહી તેનું જળ શોષણ કરનાર અગ્નિ. આ બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાના છ પુત્રોમાંનો એક.

વડવાનલ વડવાગ્નિ.

વડવાપ્રાતિથેયી બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી રહેલી એક બ્રાહ્મણ કન્યા.

વતંડ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

વત્સ એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વત્સ (૨) વત્સ બ્રહ્મર્ષિનું કુળ.

વત્સ (૩) જમદગ્ન્ય રામના ભયે કોઈએ સંતાડી રાખેલો રાજપુત્ર. એ ગાયોના વાડામાં વાછરુ સાથે ઊછર્યો માટે તેનું આ નામ પડયું હતું. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૮–૮૬.

વત્સ (૪) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશમાંના સેનજિત નામના રાજાના ચાર પુત્રમાંનો ચોથો.

વત્સ (૫) વત્સાસુર શબ્દ જુઓ.

વત્સ (૬) કોસલ દેશનો કોઈ સામાન્ય રાજા. આ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં હતો.

વત્સક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન શાશ્વસ્ત અથવા શ્રાવસ્ત રાજાનો પુત્ર. વૃહશ્વ રાજાનો ભાઈ. આનું પુરાણમાં વંશક એવું નામાંતર મળી આવે છે.

વત્સક (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના શૂર રાજાને મારીષાથી થયેલા દસ પુત્રોમાંનો નવમો. આને મિશ્રકેશી અપ્સરાથી વૃક્ષ આદિ પુત્રો થયા હતા.

વત્સક (૩) વત્સાસુર તે જ / ભાગ૦ ૧૦–૪૩–૩૦

વત્સદ્રોહ વત્સવૃદ્ધ શબ્દ જુઓ.

વત્સનાભ એક મહર્ષિ / ભાર૦ અનુ૦ ૩૩.

વત્સપ્રીતિ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન ભલંદન રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર પ્રાંશુ નામનો રાજા.

વત્સભૂમિ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

વત્સર ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવ રાજાને ભ્રમી નામની ભાર્યાથી થયેલા બે પુત્રોમાં બીજો. ધ્રુવની પછી આ જ ગાદી પર આવ્યો હતો, કારણ કે આનો મોટો ભાઈ ઉત્કલ વિરક્ત અને અંતર્નિષ્ઠ હતો. આને સ્વર્વીથી નામની સ્ત્રી હતી અને તેનાથી પુષ્પાર્ણ, તિગ્મકેતુ, ઇષ, ઊર્જ, વસુ અને જય એવા છ પુત્ર થયા હતા.

વત્સરાજ એક રાજા / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૨૨

વત્સલા બલરામની પુત્રી, અને પાંડુપુત્ર અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી. આના લગ્ન સંબંધી આવી હકીકત છે કે પાંડવોના વનવાસ ગયા પછી દુર્યોધન શકુનિને દ્વારકા મોકલી આ કન્યા પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણને આપે એવો પ્રયત્ન કર્યો. આ વિચાર બલરામને રુચવાથી તેણે અને રેવતીએ શકુનિને હા ભણી અને તેને વિદાય કર્યા પછી બલરામે આ વાત કૃષ્ણને કરી. પરંતુ પ્રથમ સુભદ્રાએ માગું કર્યું હતું ત્યારે કૃષ્ણે એને વચન આપ્યું હતું કે તારા અભિમન્યુને આ કન્યા આપીશું, તેથી બલરામનો વિચાર તેમને ગોઠવો નહિ. તો પણ એમાં હવે કોઈ યુક્તિ લડાવવી પડશે એવો મનમાં વિચાર કરી, બલરામને કહ્યું કે ત્યારે હવે સર્વેને કંકોતરી લખો. ત્યારે બલરામે તમે જ કંકોતરીઓ લખો એમ કહી કૃષ્ણને એ કામ સોંપ્યું. કૃષ્ણે બધાને પત્રિકાઓ લખી, તેમાં જ એક વિદુરને પણ લખી. તેને લખવાનું કારણ એ કે, સુભદ્રા અને અભિમન્યુ બન્ને તે વેળા વિદુરને ઘેર હતાં. એટલે વિદુરને આ સમાચાર મળતાં, તે પેલાં બે જણશે અને અભિમન્યુ તૈયાર થઈ દ્વારકા આવશે. બન્યું પણ એમ જ. લગ્નપત્રિકા મળતાં જ અભિમન્યુ પોતાની માતાને લઈ દ્વારકા આવવા નીકળ્યો.

માર્ગમાં તેને ઘટોત્કચ મળ્યો. અભિમન્યુએ વત્સલાનો વિવાહ મારી સાથે કર્યો હતો પણ તે કૌરવે કરી દુર્યોધનને ત્યાં કર્યો છે અને એ આજે પરણે છે વગેરે હકીકત ઘટોત્કચને કહી. અભિમન્યુએ તેને સાથે લીધો અને દ્વારકા જઈ ગુપ્તપણે રહ્યા. પછી ઘટોત્કચે કૃષ્ણને મળી અભિમન્યુ અહીં આવ્યો છે એ સમાચાર કહ્યા. તે ઉપરથી કૃષ્ણ છૂપી રીતે આવી સુભદ્રાને મળ્યા ને કહ્યું કે ઘટોત્કચે પોતાની રાક્ષસી માયા વડે વત્સલાને અહીં ઊંચકી આણવી ને પોતે ત્યાં કન્યાનું રૂપ લઈ બેસી જવું; અને બરોબર લગ્ન સમયે જ પોતાનું ખરું રૂપ પ્રગટ કરી કૌરવોને બિવડાવી ખાલી હસ્તિનાપુર સુધી હાંકી કાઢવા. તે ગાળામાં અહીં અભિમન્યુએ વત્સલા સાથે લગ્ન કરી લેવું. આવું કહી કૃષ્ણ ગયા એટલે ઘટોત્કચે તે જ પ્રમાણે કરી, કૌરવોને અતિશય હેરાન કરી હસ્તિનાપુર સુધી હાંકી કાઢ્યા. અને વત્સલાનાં લગ્ન થયાં. આ વાત જાણી બલરામને વ્યાપેલા ક્રોધને કૃષ્ણે શાંત પાડ્યો. પછી અભિમન્યુ અને વત્સલાને લગ્ન સમારંભ ઉત્તમ પ્રકારે કરી, અભિમન્યુ અને સુભદ્રાની સાથે વત્સલાને વળાવી / જૈમિનિ૦ ભાર૦ વન૦

વત્સવૃદ્ધ ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ધ્રુવસંધીવંશમાંના ઉરુક્રિય અથવા ઉરુક્ષવ રાજાનો પુત્ર. આનું વત્સદ્રોહ એવું નામાંતર પણ હતું. એને પ્રતિવ્યોમ નામનો પુત્ર હતો.

વત્સાર કશ્યપઋષિના બે પુત્રોમાંનો પહેલો (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.) અવત્સાર એવું ય એનું નામ મળી આવે છે.

વત્સાસુર કંસપક્ષનો અસુરવિશેષ. કૃષ્ણને મારી નાખવા વૃંદાવનમાં આ આવો વત્સરૂપ ધારણ કરી ધણમાં પેઠો. એ કપટ રૂપ કૃષ્ણ કળી ગયા અને એને કોઠીના ઝાડ સાથે પછાડી ઠાર માર્યો / ભાગ૦ દશમ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

વત્સદેશ ભાગીરથીના દક્ષિણ કિનારાનો દેશ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૫૨.

વંદના ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

વદાન્ય અષ્ટાવક્રની ભાર્યા સુપ્રભાનો પિતા, એક ઋષિ/ ભાર૦ અનુ૦ ૫–૧૧.

વધૂસર એક ભારતવર્ષીય નદી. ભૃગુઋષિની સ્ત્રી પુલોમાને દંશ નામનો રાક્ષસ હરણ કરી જતો હતો. માર્ગમાં પુલોમાનો ગર્ભ ચ્યુત થયો – પડી ગયો તે ઉપરથી જેનું નામ ચ્યવન પડ્યું તે પ્રસિદ્ધ જ છે. એ ગર્ભના તેજથી રાક્ષસ ભસ્મીભૂત થઈ ગયો; તેથી પુલોમાની આંખમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં. એ પ્રવાહથી બનેલી આ નદી, આ નામે પ્રસિદ્ધ છે / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬–૮.

વધ્રદેશ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

વન સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઉશીનર રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

વનસ્પતિ પ્રિયવ્રતપુત્ર ઘૃતપૃષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો સાતમો. આના વર્ષનું એ જ નામ હતું.

વનસ્પતિ (૨) કૌંચદ્વીપોમાંનો સાતમો વર્ષ.

વનાયુ દનુપુત્ર એક દાનવ / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૩૦.

વનાયુ (૨) ભારતવર્ષીય મહાદેશ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૫૩.

વનાયુ (૩) પુરુરવાનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ આ૦ ૬૯–૨૮.

વનેયુ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પુત્રોમાંનો દસમો / ભાર૦ આ૦ ૮૮–૯.

વંદના નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૧૮.

વંદી વરુણનો પુત્ર / ભાર૦ વ૦ ૧૩૬–૨૪.

વહ્નિ અગ્નિ.

વહ્નિ (૨) રામસેનામાંનો વાનરવિશેષ.

વહ્નિ (૩) યયાતિરાજાના પુત્ર તુર્વસુનો પુત્ર. આનો પુત્ર ભર્ગ.

વહ્નિ (૪) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વતપુત્ર અંધકનો પૌત્ર અને કુકુરરાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર વિલોમા.

વહ્નિ (૫) કૃષ્ણને મિત્રવિંદાથી થયેલો પુત્ર.

વપુ એક અપ્સરાવિશેષ.

વપુષ્ટમા પરીક્ષિત રાજાના પુત્ર જન્મેજયની સ્ત્રી,

અને સુવર્ણવર્માની કન્યા. જન્મેજયથી આને શતાનીક નામનો પુત્ર થયો હતો./ભા૨૦ આ૦ ૪૪-૮.

વય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

વયસ્ય એક ઋષિ; અંગિરસનો પુત્ર.

વયુન કૃશાશ્વઋષિને ધિષણાથી થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

વયુના અગ્નિશ્વાત પિતરની કન્યા. આ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી. તેની બહેન ધરિણી પણ તેવી જ હતી.

વરરુચિ નાટયશાસ્ત્રપ્રણેતા એક ઋષિ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૦.

વરદા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વરદાનતીર્થ એક તીર્થ જ્યાં વિષ્ણુએ દુર્વાસાને વરદાન આપ્યું હતું. /ભા૨૦ વ૦ ૮૦-૬૫.

વરા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૨૬.

વરાંગા વજ્રાંગા દૈત્યને માટે બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી સ્ત્રી. આણે પોતાના પતિની સાથે દુઃસંપાદ્ય તપ કર્યું હતું. / મત્સ્યપુરાણ.

વરાંગા (૨) ત્રિશંકુની પુત્રી. શયાતીની ભાર્યા. એનો પુત્ર અહંયાતિ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૧૩.

વરાંગી વરાંગા તે જ.

વરાંગી (૨) બગડાની સંજ્ઞાવાળી વરાંગા તે જ.

વરાણસી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૩૧.

વરાસ્ય સર્પાસ્ય શબ્દ જુઓ.

વરાહ બ્રહ્મદેવના નાકમાંથી હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને મારવા માટે આ ઉત્પન્ન થયો ને તેને મારી નાખી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. / ભાગ૦ ૩ સ્ક૦ અ૦ ૧૩. • ચાલુ કલ્પ શરૂ થતાં જ આણે ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વીને સ્વસ્થાનમાં સ્થિત કરી. આ મહત્ કાર્ય બદલ આ કલ્પનું વરાહકલ્પ નામ પડયું. આનાં આદિવરાહ, યજ્ઞવરાહ અને શ્વેતવરાહ એવાં ત્રણ નામાન્તરો છે. / પદ્મ ૬, લિંગ ૬૪, ભા૨૦ સ૦ ૪૫-૪, ભા૨૦ વ૦ ૧૪૪-૨૬, ૨૭૩-૫૩, ભા૨૦ શાં૦ ૨૦૮-૨૧, ભાગ૦ ૩-૧૩. વાયુ ૬.

વરાહ (૨) કિષ્કિંધાની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો એક પર્વત.

વરાહ (૩) મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત

વરાહ (૪) એક ઋષિવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૪-૨૩.

વરાહક એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૮.

વરાહકર્ણ એક યક્ષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦-૧૭.

વરાહકલ્પ વારાહકલ્પ શબ્દ જુઓ.

વરાહતીર્થ કોકામુખ નામનું એક તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૮.

વરાહધ્વજ જયદ્રથ. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ ૧૦૫-૨૦

વરાહશૈલ મગધ દેશની સીમારૂપ પર્વત.

વરીયાન સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના પુલહ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

વરીયાન (૨) હવે પછી થનારા સાવર્ણિ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

વરુણ કલ્પારંભનો પશ્ચિમ દિગ્પાલ. આ જળાધિપતિ હોઈ એની રહેવાની નગરી માનસોત્તર પર્વત પર નિમ્લોચની અથવા સૂષા એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આની સ્ત્રીનું ગૌરી એવું નામ હતું. / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૭. • ચાલુ મન્વન્તરના આરંભકાળની સંધિમાં આણે બ્રહ્મકેવને ઋત્વિજ કરી યજ્ઞ કર્યો હતો, અથવા મહાદેવે એનું રૂપ ધારણ કરી યજ્ઞ કર્યો હતો એવુંયે લખેલું મળી આવે છે. તે ગમે તે હો પણ વરુણ એ નામમાં ફેર ન હોતો તે ખરું જ છે. તે વેળા અગ્નિમાંથી ભૃગુ, અંગિરા અને કવિ એવા ત્રણ ઋષિ નિર્માણ થયા. તેમને વરુણ, અગ્નિ અને બ્રહ્મદેવે ક્રમે કરીને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યા. એટલે જ ભૃગુને તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વરુણનો પુત્ર કહેલો છે. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૨.

વરુણ (૨) દ્વાદશ આદિત્યમાંનો એક આદિત્ય. સાંપ્રત સમયનો પશ્ચિમ દિગ્પાલ છે. આને જ્યેષ્ઠા નામની સ્ત્રી હતી. તેની કૂખે ગૌ અને પુષ્કર એવા બે પુત્ર આને થયા હતા. આ ઉપરાંત આને અધર્મ અને બલ એવા બે પુત્ર અને સુરા નામની કન્યા હતી, એવું મળી આવે છે. એની બીજી સ્ત્રીનું નામ વારુણી હતું. એ સ્ત્રીનું બીજું નામ ગૌરી પણ હતું. અષ્ટાવક્ર સાથે વાદમાં હારેલો

એવો એક બંદી નામનો પુત્ર પણ હશે એમ જણાય છે. આને પ્રતિવર્ષ આષાઢ માસનો સૂર્ય ગણ્યો છે. (૧૩. શુચિ શબ્દ જુઓ.) આને એક શીતતોયા નામની સ્ત્રી પણ હોય એમ જણાય છે ને તેનાથી શ્રુતાયુધ નામનો પુત્ર થયો હોય એમ લાગે છે. એ શીતતોયા પૃથ્વી પરની નદી હોઈ તેની મૂર્તિમાન દેવીએ સંપાદન કરેલો એ પુત્ર સમજવો. / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૧૫.

વરુણ (૩) મુનિ એટલે કશ્યપની સ્ત્રી, તેના ગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

વરુણસ્રોતસ કામ્યકવનની દક્ષિણ તરફનો પર્વત

વરુણા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વરુથ આ નામનું એક ગામ.

વરુથ (૨) ભરતપુત્ર જે ભરદ્વાજ રાજા, તેનું બીજું નામ.

વરૂથપ ગોપવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

વરુથિની ચૈત્ર વદ અગિયારસ

વરુથી એક નદી. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૨૬.

વરુથી (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ.

વરેણ્ય વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો. આનું વિભુ એવું નામાંતર હતું.

વર્કૃ વૃષ્ણિ ઋષિનો પુત્ર, વાર્ષ્ણિ તે જ.

વર્ગા શાપે કરીને મગરી થયેલી અપ્સરાવિશેષ. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.) / સ૦ ભાર૦ ૧૧–૧૩.

વર્ચા સોમ નામના વસુનો પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૨૨.

વર્ચા (૨) એક યક્ષ (૧. તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

વર્ચા (૩) સુચેતા ઋષિનો પુત્ર. આનો પુત્ર વિહવ્ય.

વર્ધન કૃષ્ણને મિત્રવિંદાથી થયેલો પુત્ર.

વર્ધમાન ક્રૌંચદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

વર્ધમાનપુર પ્રતિષ્ઠાનપુર / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૬૮.

વર્મક ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફનો દેશ અને ત્યાંનો રાજા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

વર્મી એક બ્રહ્મર્ષિ.

વર્ષ એક રાક્ષસ. (૫. નભ શબ્દ જુઓ.)

વર્ષ મહાદ્વીપમાં કરેલા ભૂભાગમાંનો પ્રત્યેક, જેવા કે અજનાભ (ભરતવર્ષ), કિંપુરુષ ઇત્યાદિ નવ જંબુદ્વીપમાં છે તેવા.

વર્ષ (૨) ઉપદેવાથી વસુદેવને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વલલ અજ્ઞાતવાસ સમયે વિરાટનગરમાં રસોઈયાનું રૂપ ધારણ કરીને રહેલા ભીમસેનનું ધારણ કરેલું નામ. / ભાર૦ વિ. ૩–૮

વલ્લવ દેશવિશેષ. (બલ્લવ શબ્દ જુઓ.)

વલ્ગુજંઘ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

વંશક એકની સંજ્ઞાવાળો વત્સક તે જ.

વંશગુલ્મ નર્મદા અને શોણનદીના સંગમ ઉપર આવેલું તીર્થવિશેષ.

વંશા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક.

વંશોકસારા ભારતવર્ષીય એક નદી. એની તીરે સુરભિ નામનું વન હોઈ ત્યાં કુબેરનો દૂત હિરણ્યશૃંગ રહેતો હતો.

વંશોદ્ભેદ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

વક્ષ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

વંસાતિ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક યોદ્ધો. ચક્રવ્યૂહમાં અભિમન્યુ પેઠો ત્યારે આણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આજ હું એને મારીશ. જો ન મારું તો પ્રાણ ધારણ કરું નહિ. આમ પ્રતિજ્ઞા કરી અભિમન્યુની સામે ગયો: તેને અભિમન્યુએ જ મારી નાખ્યો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૪૪.

વસાતિ (૨) વાહીક પ્રદેશ સંબંધી દેશ.

વસાતિ (૩) વસાતિ દેશજન.

વસામની ભારતવર્ષીય એક નદી.

વાસિષ્ઠ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મદેવના દસ માનસપુત્રોમાંનો એક. આ બ્રહ્મદેવના પ્રાણવાયુથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને એને બ્રહ્મદેવે પોતાની આઠ કન્યાઓમાંથી આઠમી અરુંધતી પરણાવી હતી. એને ઊર્જા નામની બીજી સ્ત્રી અને તેનાથી ચિત્રકેતુ વગેરે ૭ પુત્ર થયા હોય એમ જણાય છે. (ઊર્જા શબ્દ જુઓ.) એની પહેલી સ્ત્રી અરુંધતીને પણ આનાથી હવીંદ્ર, સુકૃત, મૂર્તિ,

આપ, જ્યોતિ, અય અને સ્મય એવા સાત પુત્ર થયા હતા, જે સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાં પ્રજાપતિ હતા. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ • આ ઉપરાંત સુકાલી નામનો પિતર પણ આનો જ પુત્ર હતો.

વસિષ્ઠ (૨) પૂર્વના બ્રહ્મમાનસપુત્ર મહાદેવના શાપથી મરણ પામતાં, બ્રહ્મદેવે ચાલુ મન્વન્તરના આરંભમાં તેને પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાં આ અગ્નિના મધ્ય ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.) અહીં એને અક્ષમાલા નામની સ્ત્રી હશે એમ જણાય છે. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૭. • ચાલુ મન્વન્તરમાં ઇક્ષ્વાકુ રાજાએ આને પુરોહિત તરીકે વર્યો હતો એટલે એની પછી એના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો જે નિમિ રાજા તેણે પણ એને જ ઉપાધ્યાય કરી, આની સહાયથી અનેક યજ્ઞ કર્યા. એકદા આ કોઈ બીજી જગ્યાએ યજ્ઞ કરાવવા જતો હતો તે સમયે નિમિએ આવી તેને કહ્યું કે હું એક યજ્ઞનો આરંભ કરું છું, માટે તમે સત્વર ચાલો. તેને વસિષ્ઠે કહ્યું કે મેં બીજી જગ્યાએ જવાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો છે, તો તું હમણાં થોભી જા ને હું આવું પછી યજ્ઞનો આરંભ કરજે. એ વાત ન ગણકારીને ગૌતમ ઋષિને ઉપાધ્યાય કરી યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એટલામાં ઇંદ્રનો યજ્ઞ સમાપ્ત થવાથી આ નિમિ પાસે આવ્યો, ને જુએ છે તો એણે બીજો ઉપાધ્યાય વરી આરંભેલો યજ્ઞ સમાપ્તિ સુધી આવી પહોંચ્યો છે. તે ઉપરથી ક્રોધે ભરાઈ એણે રાજાને અને રાજાએ એને એમ પરસ્પર શાપ્યા જેથી બન્નેનું મૃત્યુ થયું. (૧. નિમિ શબ્દ જુઓ.)

વસિષ્ઠ (૩) નિમિના શાપથી મૃત્યુ પામેલા વસિષ્ઠની આ અવસ્થા જોઈ બ્રહ્મદેવે તેને કહ્યું કે તું હવે મિત્રાવરુણનો પુત્ર થઈશ અને ત્યાં તને વસિષ્ઠ નામ જ પ્રાપ્ત થશે અને તને પૂર્વના બે જન્મનું સ્મરણ રહેશે. એટલે નિમિના શાપથી મરણ પામેલો વસિષ્ઠ મિત્રાવરુણનો પુત્ર થયો અને વસિષ્ઠ નામે જ પાછો ઇક્ષ્વાકુ રાજાના પુત્ર વિકુક્ષિ અથવા શશાદ રાજાએ તેને પોતાનો કુળગોર નીમ્યો. આ જન્મમાં નારદની બહેન અરુંધતી તેની સ્ત્રી થઈ અને તેની કુખે આને શક્તિ ઇત્યાદિ સો પુત્ર થયા. પછી શક્તિથી પરાશર ઋષિ થયા. પરાશરનો પુત્ર તે જ કૃષ્ણદ્વૈપાયન અને તેનો શુક, આમ તેનો વંશ ચાલ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૧. • એના કુળમાં એના સુધ્ધાં સાત મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ હતા. તે આ પ્રમાણે મુખ્ય (૧) એ પોતે, (૨) શક્તિ, (૩) પરાશર, (૪) ઇંદ્રપ્રમતિ, (૫) ભરદ્વસુ, (૬) મૈત્રાવરુણ, અને (૭) કુંડિન / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪. • એના કુળમાં વસિષ્ઠ, કુંડિન, ઉપમન્યુ અને પરાશર એ નામની ચાર વંશમાલિકાઓ હતી. એ ચારેમાંના ઋષિઓ અને પ્રવર આ પ્રમાણે : કેવલ વસિષ્ઠ, વ્યાઘ્રપાદ, ઔપગવ, વૈકલવ, શાદ્વલાયન, કપિષ્ઠલ, ઔપલોમ, અલબ્ધ, શઠ, કઠ, ગૌપાયન, બોધપ, દાક્ષ્ય, બાહ્યક, વાલિશય, વાગ્ગ્રંથિ, આપસ્થૂણ, શીતવૃત્ત, બ્રાહ્મપુરેયક, લોમાયન, સ્વસ્તિકર, શાંડિલી, ગૌડિની, વાડોહલિ, સુમના, ઉપાવૃદ્ધિ, ચૌલિ, વૈલિ, બ્રહ્મબલ, પૌલિ, શ્વવસ, પૌડવ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય. આ બધા ઋષિ વસિષ્ઠ એવા એક જ પ્રવરના. કુંડિન કુલોત્પન્ન તે વાસિષ્ઠ, મૈત્રાવરુણ અને કૌડિન્ય એવા ત્રણ પ્રવરના ઉપમન્યુ કુલોત્પન્ન શૈલાલય, મહાકર્ણ, કૌરવ્ય ક્રોધિ, કપિંજલ, વાલખિલ્ય, ભાગવિત્તાય, કિલાયન, કાલશિખ, કોરકૃષ્ણ, સુરાયણ, શાકાહાર્ય, શાકધિ, કણ્વ, ઉપલપ, શાકાયન, ઉહાક, માષશરાવય, દાક્ષાયન, વાલવય, વાકચ, ગૌરય, લંબાયન, શ્યામવય, ક્રોડોદરાયણ, પ્રલંબાયન, ઔપમન્ય. વસાંખ્યાયન, વેદશેરક પાલંકાયન, ઉદ્ગાહ, બલેક્ષુ, માતેય, બ્રહ્મબલિ અને પણુગોર એ સર્વ ઋષિઓ વસિષ્ઠ, ઐંદ્રપ્રમતિ અથવા ઐંદ્રપ્રમદિ, અને ભરદ્વસવ્ય એવા ત્રણ પ્રવરના પરાશર કુલોત્પન્ન જે ગૌર પરાશર આદિ છ ભેદના ઋષિઓનાં વસિષ્ઠ, શાકત્ય અને પારાશર્ય એવાં ત્રણ પ્રવરો છે.

આ વસિષ્ઠ કુળમાં આ ઉપરાંત બીજા બે ભેદના ઋષિઓ છે એવું મત્સ્યપુરાણમાંથી મળી આવે છે. ઔપસ્થલ, સ્વસ્થલી, પાલોહ, લોહલ,

માધ્યંદિન, ઉમાક્ષાંત, પૈપ્પલાદિ, વિચક્ષુષ, વૈશંપાયન, સૈવલ્ક અને કુંડિન એ ઋષિઓ, વાસિષ્ઠ, જાતુકર્ણ્ય અને આત્રેય એવા ત્રણ પ્રવરના હતા અને શિવકર્ણ, વય અને પાદપ એ ત્રણ પ્રવરનાયે કેટલા ઋષિઓ હતા. આ છેલ્લામાં વાસિષ્ઠ પ્રવર કેમ નહિ આવ્યું હોય તે સમજાતું નથી.

આ વસિષ્ઠ પોતાને આશ્રમે રહી આશ્રમ ધર્મ ચલાવતો હતો. એ ચલાવવામાં કામધેનુને પ્રતાપે તેને ઘણી અનુકૂળતા થઈ પડી હતી. ગમે ત્યારે ગમે તેટલા અતિથિ આવી ચડે તોપણ તેમની ગમે તે ઇચ્છા થાય તે સઘળી પૂરી પાડી તેમનો સત્કાર કરતાં આને અડચણ પડતી નહોતી. એકદા એવું બન્યું કે વિશ્વામિત્ર રાજા પોતાના સૈન્ય સાથે અરણ્યમાં મૃગયા ખેલવા નીકળ્યો હતો, તે આને આશ્રમે આવ્યો. તેને જોઈ વસિષ્ઠે તેનું એવું તો ઉત્તમ આતિથ્ય કર્યું કે સઘળાને ઉત્તમ પાત્રોમાં પીરસીને દિવ્ય ભોજન જમાડ્યું. આશ્રમમાં રાંધવા વગેરેની કશી ખટપટ ન હોવા છતાં અન્ન કયાંથી આવ્યું, એ વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠને પૂછ્યું. કામધેનુના પ્રતાપથી આ સઘળું થયું એવું વસિષ્ઠના કહેવાથી, વિશ્વામિત્ર એ ગાય તેની પાસે માગવા લાગ્યો. વસિષ્ઠે ઉત્તર વાળ્યો કે આ ગાય તારે લઈ જવાનું પ્રયોજન શું? તું રાજા હોઈ તારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવાથી તારે એની શી ગરજ પડે? અમે અરણ્યમાં રહેનાર, દ્રવ્યહીન એટલે અમારે જ એનો ખરો ઉપયોગ. વિશ્વામિત્રે કહ્યું: તે ગમે તેમ હો, પણ તારે એ ગાય મને આપવી જ પડશે. ને જો નહિ આપે તો હું બળાત્કારે લઈ જઈશ. વસિષ્ઠે કહ્યું કે ભલે ત્યારે લઈ જા. વસિષ્ઠના આમ કહેવાથી વિશ્વામિત્ર જેવો ગાયને લઈ જવા લાગ્યો કે ગાયે પોતાના શરીરમાંથી સૈન્ય નિર્માણ કરી, વિશ્વામિત્રનો ને તેના સૈન્યનો પરાભવ કરી, પોતે વસિષ્ઠ પાસે પાછી આવી. તે વેળા એણે આ પ્રમાણે સૈન્ય ઉત્પન્ન કર્યું. તેના પૂંછડામાંથી પલ્હવ નામના મ્લેચ્છ, તેની યોનિમાંથી યવન, છાણમાંથી શબર, તેના ઉદરમાંથી શક ઇત્યાદિ, મૂત્રમાંથી પૌંડ્ર, કિરાત, સિંહલ, બર્બર, ખશ, ચિબુક, પુલિંદ, ચીન અને કેરલ ઉત્પન્ન થયા હતા. આથી બ્રહ્મબળ આગળ ક્ષત્રિયબળને ધિક્કાર હજો એવું કહી વિશ્વામિત્રે રાજ્ય છોડ્યું અને બ્રહ્મબળ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી અરણ્યમાં તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો. આ જ આની અને વિશ્વામિત્રની વચ્ચે વેરનું મૂળ કારણ થઈ પડ્યું. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

વિશ્વામિત્ર તપઃસંપન્ન થયા પછી, પોતાને વસિષ્ઠ 'હે બ્રહ્મર્ષિ' એમ સંબોધી બોલાવે એવો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ વસિષ્ઠ કેમે કર્યો તેને બ્રહ્મર્ષિ કહે નહિ. જ્યારે જ્યારે પરસ્પર મળે, ત્યારે રાજર્ષિ કહીને જ બોલાવે. જેમ જેમ વસિષ્ઠ એમ કહે તેમ તેમ વિશ્વામિત્રને અધિક ક્રોધ વ્યાપતો જાય. આથી એણે વસિષ્ઠના શક્તિ આદિ સો પુત્રો રાક્ષસ પાસે મરાવ્યા. તેથી જો કે વસિષ્ઠને શોક થયો, પણ વિશ્વામિત્રને બ્રહ્મર્ષિ તો ન જ કહ્યો.

પુત્રશોકથી ભગ્ન હૃદયના વસિષ્ઠે પોતાના શરીરને દોરડે બાંધી ડૂબી મરવાના હેતુથી એક નદીમાં ઝંપલાવ્યું. પરંતુ એ નદીએ જ એને પાશમુક્ત કરી બહાર કાઢી નાખ્યો. આથી એ વિમનસ્ક થયો પણ એ નદીનું નામ ત્યારથી 'વિપાશા' પડ્યું, તે હજુયે એ જ ચાલે છે. એવી જ રીતે આણે પુનઃ એક વેળા હૈમવતી નદીમાં ઝંપલાવ્યું. પરંતુ તેણે પણ શતપ્રવાળરૂપ થઈ આને ડૂબવા દીધો નહિ. એથી એ નદીનું નામ પણ શતદ્રુ પડ્યું, જે હજુયે એ જ ચાલે છે. કોઈ પણ પ્રકારે પોતાને મૃત્યુ આવતું નથી જોઈ ઉદાસ થઈ વસિષ્ઠ એક વખત આશ્રમ છોડી ચાલતો થયો. તેની પાછળ પાછળ તે જાણે નહિ એમ શક્તિની સ્ત્રી અદૃશ્યંતિ નીકળી પડી. એ આગળ ચાલ્યો જાય છે એટલામાં તેણે પોતાની પાછળ વેદધ્વનિ સાંભળ્યો એટલે પાછું જુએ છે તો પોતાની

પુત્રવધૂના પેટમાંથી વેદધ્વનિ નીકળે છે. એ જોઈ હજુ વંશતંતુ છિન્ન થયો નથી જાણી, હરખભેર પાછો આવ્યો. અદૃશ્યંતિને પ્રસવ થતાં જન્મેલો એ જ પુત્ર પછી પરાશર નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

ચાલુ મન્વન્તરમાંના આઠમા પર્યાયમાં આ જ વ્યાસ થયો હોવો જોઈએ. પ્રતિવર્ષે અષાઢ માસમાં સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર પણ આ જ હશે. (વ્યાસ શબ્દ અને ૧૩. શુચિ શબ્દ જુઓ.) આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત સપ્તર્ષિમાં પણ ઘણું કરીને આ જ છે.

વસિષ્ઠ (૪) વિષ્ણુસ્થળ નામના ક્ષેત્રમાં રહેતો કૌશિક ઋષિનો એક શિષ્ય.

વસિષ્ઠ (૫) હિમાલયના એક શિખરનું વસિષ્ઠ પર્વત એવું નામ ચાલે છે તે.

વસિષ્ઠાપ્રવાહ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ શ. ૪૩–૧.

વસુ પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા, અને ધર્મઋષિની દસ સ્ત્રીઓમાંની એક. અષ્ટવસુની માતા.

વસુ (૨) અષ્ટવસુ, ચાલુ મન્વન્તરમાંનો પાંચમો દેવ.

વસુ (૩) દસ વિશ્વદેવોમાંનો ત્રીજો.

વસુ (૪) પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો પહેલો.

વસુ (૫) કુશદ્વીપમાંનો પહેલો વર્ષ.

વસુ (૬) ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથી નામની ભાર્યાથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

વસુ (૭) ચોગડાની સંજ્ઞાવાળા પૈલ ઋષિનો બાપ.

વસુ (૮) વસિષ્ઠકુળોત્પન્ન ભદ્ર ઋષિનો પુત્ર. આને ઉપમન્યુ નામનો પુત્ર હતો.

વસુ (૯) સૂર્યવંશી નૃગકુલોત્પન્ન ભૂતજ્યોતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર પ્રતીક રાજા.

વસુ (૧૦) સૂર્યવંશી નૃગકુળોત્પન્ન બીજા નૃગ રાજાનો પુત્ર.

વસુ (૧૧) સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશિક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વસુ (૧૨) વસુમનાનું બીજું નામ.

વસુ (૧૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન કૃતિ રાજાનો પુત્ર. આનું જ પછીથી ઉપરિચર એવું નામ પડ્યું. આણે ગિરિવ્રજનગર સ્થાપ્યું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૪–૨.

વસુ (૧૪) વસુદેવને શ્રીદેવીથી થયેલો પુત્ર.

વસુ (૧૫) કૃષ્ણને સત્યાથી થયેલો પુત્ર.

વસુ (૧૬) કૃષ્ણે મારેલા મૂર દૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વસુ (૧૭) ચોગડાની સંજ્ઞાવાળો વસુમાન.

વસુ (૧૮) હવે પછી થનારા આઠમા સાવર્ણિ મનુના દશ પુત્રોમાંનો એક.

વસુ (૧૯) એક ઋષિ. જમદગ્નિનો પુત્ર. / ભા૨૦ વ૦ ૧૧૭–૧૧.

વસુ (૨૦) પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર વસુનો દેશ.

વસુચંદ્ર ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૯.

વસુતેય લોકવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮–૯૦.

વસુદ બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

વસુદ (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુલોત્પન્ન પુરુકુત્સ રાજાને નર્મદા નામની સ્ત્રીથી થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. આને સંભૂતિ નામનો પુત્ર હતો.

વસુદા માલી રાક્ષસની સ્ત્રી.

વસુદા (૨) અંગિરસની ભાર્યા. એનાં વસુધા અને શુભા એવાં નામાન્તર હતાં. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧–૧.

વસુદાન પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો બીજો. આના વર્ષને એનું જ નામ હતું.

વસુદાન (૨) પ્રિયવ્રતના પુત્રનો દેશ.

વસુદાન (૩) કુશદ્વીપમાંનો બીજો વર્ષ.

વસુદાન (૪) ભારતયુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા. આને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૧–૫૫.

વસુદાન (૫) ભારતયુદ્ધમાં એક બીજો પાંડવ પક્ષનો રાજા. આને પણ દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૯૧–૨૯.

વસુદાન (૬) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક બીજો રાજા.

વસુદેવ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશમાં જન્મેલા શૂર રાજાના દસ પુત્રોમાં મોટો. આનકદુંદુભિ એવું એનું નામ હતું. એને વીસ સ્ત્રીઓ હતી. તે સર્વેનાં અને તેમની સંતતિનાં નામ આ પ્રમાણે છે – પહેલી સ્ત્રી ધૃતદેવા : તેને એક જ વિપૃષ્ઠ નામનો પુત્ર હતો. ૨. શાંતિદેવા : તેને શ્રમ, પ્રતિશ્રુત ઇત્યાદિ અનેક પુત્ર હતા. ૩. ઉપદેવા : તેને કલ્પ, વર્ષ, ઇત્યાદિ દશ પુત્ર હતા. ૪. શ્રીદેવા : તેને વસુ, હંસ, સુવંશ ઇત્યાદિ છ પુત્ર હતા. ૫. દેવરક્ષિતા : તેને ગદ, ઇત્યાદિ નવ પુત્ર હતા. ૬. સહદેવા : તેને પુરુ, વિશ્રુત ઇત્યાદિ આઠ પુત્ર હતા. ૭. દેવકી : તેને કીર્તિમાન, સુષેણ, ભદ્રસેન, ઋજુ, સંમર્દન, ભદ્ર, સંકર્ષણ, કૃષ્ણ અને સુભદ્રા નામની કન્યા એટલી સંતતિ હતી. ૮. પૌરવી : તેને સુભદ્ર, ભદ્ર, ભદ્રવાહ, દુર્મદ, ભૂત, ઇત્યાદિ બાર પુત્રો હતા. ૯. રોહિણી : તેને બળ અને બળરામ (દેવકીના ગર્ભમાંથી સંકર્ષણ થયેલા), ગદ, સારણ, દુર્મદ, વિપુલ, ધ્રુવ અને કૃત ઇત્યાદિ પુત્ર હતા. ૧૦. ભદ્રા : તેને કશુ યે સંતાન ન હતું. ૧૧. મદિરા : તેને નંદ, ઉપનંદ, કૃતક અને શૂર એવા ચાર પુત્ર હતા. ૧૨. રોચના : તેને હસ્ત, હેમાંગદ ઇત્યાદિ પુત્ર હતા. ૧૪. કૌશલ્યા : તેને કેશિ નામનો એક જ પુત્ર હતો. ૧૫. તામ્રા : તેને પણ એક જ પુત્ર સહદેવ હતો. ૧૬. વૃકદેવી : તેને અવગાહન અને નંદક એવા બે પુત્ર હતા. ૧૭. સુતનુ : તેને પુંડ્ર અને કપિલ. ૧૮. રથરાજી : તેને સૌભદ્ર, ભવ અને જરા (આ જ જરા દુષ્કર્મને પરિણામે વ્યાધ થયો હતો.) ૧૯. શ્રદ્ધાદેવી : તેને કશીયે સંતતિ ન હતી અને વીસમી એક વૈશ્ય જાતની સ્ત્રી હતી, જેનું નામ મળી આવતું નથી. તેને કૌશિક નામનો એક પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૯–૨૪; હરિવંશ ૧–૩૫. • વસુદેવના જન્મકાળે દેવોએ દુંદુભિવાદન કર્યું હતું, માટે તેને આનકદુંદુભિ કહેતા હતા. એણે સ્યમંત પંચક ક્ષેત્રમાં એક યજ્ઞ કર્યો હતો. / ભાગ૦ દશમ૦ • તે આ ઉપરાંત આનીહકીકૃત કૃષ્ણ શબ્દમાં આવી ગઈ છે તે એની કથા સારુ જુઓ / વાયુ ૯૬; બ્રહ્મ૦ ૧૪.

વસુભૃત સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાં પાંચમો.

વસુભૃદ્યાન વસિષ્ઠ અને ઊર્જાનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૪-૧–૪૧.

વસુંધર શાલ્મલી દ્વીપમાંના લોકવિશેષ. / ભાગ ૨૦–૨૧

વસુમતી ઉપરિચર વસુએ સ્થાપેલી નગરી. તેનું જ પાછળથી ગિરિવ્રજ નામ પડ્યું.

વસુમના ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હર્યશ્વ રાજાથી યયાતિ રાજાની કન્યા માધવીની કૂખે થયેલો પુત્ર. (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.)

વસુમના (૨) એક કૌશલ્ય ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ વ૦ ૨૦૧–૨, સ૦ ૮–૧૩, ઉ૦ ૧૧૬–૨૩. • વસુમાન એવું એને નામાન્તર હતું. આણે ઉત્તર કોસલ દેશમાં ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યું હતું. બૃહસ્પતિએ આને રાજનીતિનો ઉપદેશ કર્યો હતો. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૬૭. • આને વામદેવ ઋષિએ પણ રાજનીતિવિષયક ઉપદેશ કર્યો હતો / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૯૨–૯૪

વસુમાન વૈવસ્વત મનુના પુત્રોમાંનો એક. આ નામ પુરાણમાં મળી આવે છે.

વસુમાન (૨) વસુમના તે જ.

વસુમાન (૩) વિદેહવંશીય એક જનક. વંશાવળીમાં નામ નથી. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૮.

વસુમાન (૪) સોમવંશી પુરુરવા રાજાનો પૌત્ર અને શ્રુતાયુ રાજાનો પુત્ર.

વસુમાન (૫) જમદગ્નિથી રેણુકાની કૂખે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો એક.

વસુમાન (૬) કૃષ્ણથી જાંબુવતીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વસુમાન (૭) અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૨૭.

વસુમિત્ર ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૪૧.

વસુષેણ અધિરથે ઉછેરેલા પુત્ર કર્ણનું મૂળ નામ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૧૪૭; વન૦ અ૦ ૩૧૦.

વસુષેણ (૨). દુર્યોધન પક્ષનો બીજો એક રાજા / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૩૦.

વસુહોમ અંગ દેશનો પ્રાચીન રાજા. એ મુંજપૃષ્ઠ પર્વત ઉપર તપ કરતો હતો. માંધાતા રાજાને આની સાથે સંવાદ થયો હતો આની પાસેથી તેણે દંડનીતિ સંપાદન કરી હતી. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૨–૧.

વસોર્ધારા બદરીનાથથી ચાર માઈલ ઉત્તરે અલકનંદાના મૂળ પાસે આવેલું તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૦–૭૭.

વસોર્ધારા (૨) અષ્ટવસુમાંના એક વસુની સ્ત્રી.

વસ્ના ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૧૫.

વસ્વનંત વિદેહવંશી ઉપગુપ્ત જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર યુયુધા નામનો જનક.

વસ્તેવક્સારા પૂર્વ દિગ્પાળની માહેંદ્રી નગરી. મત્સ્યપુરાણ.

વસ્વૌકસારા સ્વર્ધુનિના સાત પ્રવાહોમાંનો પહેલો./ ભાર૦ ભી૦ ૬–૩૯.

વસ્વૌકસારા (૨) વિભાવરી નામની ઉત્તર દિગ્પાળની નગરી તે જ આ / વા૦ ૨૦ અયો૦ સ૦ ૬૪

વસ્વૌકસારા (૩) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વહીનર અનીહરાજા તે જ.

વહ્નીનર (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના દુર્દમ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર દંડપાણિ.

વક્ષોગ્રીવ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

વાક્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

વાગાર્યાન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વાગીન્દ્ર પ્રકાશ ઋષિનો પુત્ર. આનો પુત્ર પ્રમિત. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ અનુ૦ ૮ – ૬૪.

વાગીશ્વરી વાણીની દેવી, સરસ્વતી.

વાગ્ગ્રંથી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ)

વાગ્દુષ્ટ કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

વાગ્ધાન ભારતયુદ્ધમાંનો દુર્યોધન પક્ષનો રાજા.

વાચક્નવી વચક્નુ ઋષિની કન્યા ગાર્ગી.

વાજપેય બ્રહ્મદેવના ઉત્તર મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો યજ્ઞવિશેષ. દક્ષે આ યજ્ઞ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪૦; ૪–૩–૩.

વાજશ્રવસ એક બ્રહ્મર્ષિ.

વાજસનિ એક ઋષિ.

વાજિરત્ન એક ઋષિ.

વાજિશ્રવા એક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

વાજી એક બ્રહ્મર્ષિ.

વાટધાન પંચકર્પટ દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૪૭.

વાટનદી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વાડોહલિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

વાણી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૨૦.

વાત એક રાક્ષસ. (તપા શબ્દ જુઓ.)

વાતઘ્ન વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ અનુ૦ ૭–૫૪.

વાતપતિ એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૨૦

વાતવેગ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

વાતવેગ (૨) ગરુડપુત્ર / ભાર૦૩૦૧૦૧–૧૦

વાતસ્કંધ એક બ્રહ્મર્ષિ.

વાતસ્કંધ (૨) દેવયોનિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૭–૧૪.

વાતાપિ દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

વાતાપિ (૨) સૈંહિકેયોમાંનો ચોથો. એને અગસ્ત્ય ઋષિએ માર્યો. (૨. ઇલ્વલ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ વ૦ ૯૪–૫ વ૦ ૯૫–૯૬–૯૭.

વાતાપિ (૩) હ્લાદ દૈત્યને ધમનીની કૂખે થયેલો પુત્ર.

વાત્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વાત્સતરાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ)

વાત્સ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. વત્સ ઋષિનો પુત્ર. જન્મેજયના સર્પસત્રનો એ સદસ્ય હતો. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ આ૦ ૫૩–૯, શાં. ૪૬–૬.

વાત્સ્ય (૨) દેશવિશેષ. અલાહાબાદની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. ત્યાં ઉદયનનું રાજ્ય હતું. એની રાજધાની કૌશામ્બી / ભાગ૦ દ્રો૦ ૧૧–૧૫

વાત્સ્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

વાદ્ધલિ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ અનુ૦ ૭–૫૩.

વદ્‌ભુતક અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.
વદ્‌ભુતક (૨) ઉપર કહેલા ઋષિનું કુળ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)
વાનપ્રસ્થ ચાર આશ્રમ પૈકી ત્રીજો આશ્રમ / ભાગ૦ ૭-૧૨-૧૭. • એ ભગવંતના વક્ષઃસ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે / ભાગ૦ ૧૧-૪૭-૧૪.
વાનીરમાલિની ગયસીર પર્વત પ.સેની નદીવિશેષ
વામ મહાદેવ
વામ (૨) કૃષ્ણથી ભદ્રાને થયેલો પુત્ર.
વામદેવ મહાદેવ.
વામદેવ (૨) પ્રિયવ્રતપુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો સાતમો.
વામદેવ (૩) બગડાની સંજ્ઞાવાળા વામદેવનો દેશ
વામદેવ (૪) કુશદ્વીપમાંનો સાતમો વર્ષ.
વામદેવ (૫) ગૌતમાંગિરસમાંનો ઋષિ.
વામદેવ (૬) પાંચડાની સંજ્ઞાવાળા વામનું કુળ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)
વામદેવ (૭) શાલ્મલિદ્વીપમાંનો પર્વત.
વામદેવ (૮) એક ઋષિ. આ મહાન તત્ત્વવેત્તા હતો. એનો ઇતિહાસ ઉપનિષદમાંથી આવી રીતનો મળેલો છે : પૂર્વે કેટલાક લોકોએ સનકાદિને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્તિનું સાધન શું તે અમને કહો. ત્યારે "આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું એ", એવો ઉત્તર આપી તેમણે ગમન કર્યું. એ લોકો તે પ્રમાણે સાધનામાં લાગ્યા. પણ, દૈવયોગે મોહને વશ થઈ સકામ કર્મોપાસના તરફ વળી ગયા. તે જોઈ તેમનામાંનો જ એક એમ ન કરતાં સનકાદિના અનુગ્રહ પ્રમાણે જ્ઞાન સાધન જ કરવા લાગ્યો, અને પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળો તે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં, એનો પુનઃ ગર્ભમાં પ્રવેશ થતાં, અને ત્યાં જ પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થયાથી ત્યાંથી જ પ્રજાને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે હે લોકો, હું પૂર્વનો તમારામાંનો જ એક હતો અને મેં સનકાદિના કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનસાધનનું આરાધન કર્યું તેથી સાક્ષાત્કાર કરી સુખ પામ્યો; તો તમે પણ મારી પેઠે જ કરી સુખ અનુભવો. ઉપેક્ષા કરશો નહિ. આટલું કહી તે ગર્ભની બહાર આવ્યો અને સ્વકીયાનંદમાં મસ્ત એવો પૃથ્વી પર ફરવા લાગ્યો. ત્યાં લોકો પણ આના કહ્યા પ્રમાણે સાધન કરી કૃતાર્થ થયા.
વામદેવ (૯) દાશરથિ રામના આઠ ધર્મશાસ્ત્રીઓમાંનો એક.
વામદેવ (૧૦) એક બ્રહ્મર્ષિ. આના અશ્વ, એકડાની સંજ્ઞાવાળો પરીક્ષિતનો પુત્ર શલ માગી લઈ ગયો હતો. (તે સંબંધી હકીકત શલ શબ્દમાં જુઓ.) / ભાર૦ સ૦ ૭-૧૭, વ૦ ૧૦૫-૪૬.
વામદેવ (૧૧) મોદાપુર નગરનો રાજા. આ સુદામા રાજાનો મોટો ભાઈ હશે. / ભાર૦ સભા૦ ૨૮-૧૧
વામદેવકલ્પ ચાલુ બ્રહ્મમાસમાં થઈ ગયેલો ત્રીજો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)
વામદેવી ઋચની ભાર્યા. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૨૪.
વામનક તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૧૦૩.
વામનક (૨) પર્વતવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨-૧૮
વામન ચાલુ મન્વન્તરના સાતમા પર્યાયમાં ત્રેતાયુગમાં કશ્યપથી અદિતિની કૂખે થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૭; દેવી૦ ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬. • સ્તુત સ્વર્ગ માંહ્યલા ઇંદ્રને સહાય કરવા આ ઉત્પન્ન થયા હતા. એમણે ઇંદ્રને આમ સહાય કરી : પ્રહ્લાદ દૈત્યનો પૌત્ર અને વિરોચનનો પુત્ર બલિ, પોતાને ઇંદ્રપદ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સો યજ્ઞની દીક્ષા લઈ, નવ્વાણું પૂરા કરી સોમો યજ્ઞ લગભગ પૂરો કરી રહેવા આવ્યો હતો ત્યારે વિષ્ણુ વામનરૂપે તેની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે મને ત્રણ પગલાં પૃથ્વી આપ. તે સાંભળી બલિએ તેને કહ્યું કે હે બટુક, તેં ત્રણ ડગલાં ભરી પૃથ્વી માગી તે ઘણું થોડું માગ્યું. માટે કાંઈ હજુ વધારે માગ. મારે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી ઉપરાંત બીજું કશું જોઈતું નથી, એવો વિષ્ણુએ ઉત્તર વાળ્યો. આ દાનનો માગનાર વિષ્ણુ છે માટે તું ન આપીશ, એવું શુક્રાચાર્યે બલિને સમજાવ્યું; છતાં યજ્ઞમાં દાન માગનારની ઇચ્છા તૃપ્ત ન કરવી એ અયોગ્ય છે, એવું કહી શુક્રાચાર્યને ન ગણકારી 'ત્રણ પગલાં પૃથ્વીનું દાન હું આપું છું' કહી બલિએ ઉદકની અંજલિ મૂકી. તે આપતાં જ

વામને વિરાટે રૂપ ધારણ કર્યું અને એક પગલે સમસ્ત પૃથ્વી ને બીજે પગલે આકાશ લઈ, ત્રીજું પગલું કયાં મૂકું એમ પૂછ્યું. પછી બલિના કહેવાથી ત્રીજું પગલું એના શરીર પર મૂકી તેને પાતાળમાં દબાવી દીધો. (૨. બલિ શબ્દ જુઓ). / ભાર૦ સ૦ ૪૭–૮, વ૦ ૨૭૩–૬૪, ભાગ૦ ૮–૧૩; પદ્મ૦ ૪–૧.

વામન (૨) અષ્ટ દિગ્ગજોમાંનો દક્ષિણ દિગ્ગજ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨–૩૩, ઉ૦ ૬૮–૮.

વામન (૩) કદ્રુપુત્ર નાગોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૬, ઉ૦ ૧૦૩–૧૦.

વામન (૪) દાશરથિ રામના યજ્ઞમાંનો એક ઋત્વિજ.

વામન (૫) ગરુડપુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૦.

વામના એક અપ્સરાવિશેષ.

વામરથ્ય બગડાની સંજ્ઞાવાળા અત્રિની કન્યાના વંશમાંનો એક ઋષિ.

વાયુ પંચમહાભૂતમાંનું બીજું મહદ્ભૂત અને તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ. કલ્પારંભે બ્રહ્મદેવે આને પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેનું આધિપત્ય આપ્યું હતું, એટલે એ દિશાનું વાયવ્ય નામ પડેલું તે હજુ પણ ચાલે છે. એણે સીતાનું નિર્દોષપણું જાહેર કર્યું હતું. / ભાર૦ વ૦ ૨૯૨–૨૭ • એણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૬૧૦ • એનાથી કુન્તીને પેટે ભીમસેન જન્મ્યો હતો.

વાયુ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. / ભાર૦ શાંતિ૦ પર્વ.

વાયુચક્ર મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુજ્વાલ મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુજ્વલ મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક

વાયુભક્ષ યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધમાંનો સદસ્ય, ઋષિ વિશેષ. / જૈમિનિ૦ અશ્વ૦ અ૦; ભાર૦ સ૦ ૪–૧૫.

વાયુમંડળ મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુરેતા મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુવેગ મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વાયુવેગ (૨) ભારત યુદ્ધમાંનો દુર્યોધન પક્ષનો રાજા વિશેષ.

વાયુવેગ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૨૦–૨.

વાયુહા મંકણક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

વારણાવત એક નગરી. ધૃતરાષ્ટ્રે અહીં પાંડવોને રાખ્યા હતા. દુર્યોધને બનાવેલું લાક્ષાગૃહ આ જ નગરીમાં હતું અને અહીંથી જ પાંડવો બળી ન જતાં સુરક્ષિત નીકળી ગયા હતા. આ નગરી હસ્તિનાપુરની કઈ દિશાએ હશે ને કેટલે અંતરે હશે તે સંબંધી ભારતમાં કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. માત્ર હસ્તિનાપુર પાસે પાંડવોએ પાંચ ગામ માગ્યાં હતાં તેમાં આ પણ હતું, એમ કહ્યું છે. / ભાર૦ આ૦ ૧૫૫ ઉ૦ ૩૧–૧૯.

વારણાવતી ઉપર કહેલી વારણાવત તે જ.

વારવતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વારવાસ્ય ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬–૪૫.

વારાણસી વરુણા અને અસી એ બે નદીઓના સંગમ પાસેનું ક્ષેત્ર કાશી તે જ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૭૭.

વારાહ એકડાની સંજ્ઞાવાળો વરાહ શબ્દ જુઓ.

વારાહ (૨) આ નામનો એક અસુર. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૭૩.

વારાહ (૩) મગધ દેશનો એક પર્વતવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૨૧–૨.

વારાહકલ્પ બ્રાહ્મમાસમાંનો ચાલુ કલ્પ.

વારાહી સપ્ત માતૃગણોમાંની પાંચમી દેવી.

વારાહી (૨) તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુલોત્પન્ન બંને ઋષિઓ.

વારિધાર ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

વારિસાર ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૩

વારિમૂલ ગત ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના પંચવિધિ દેવોમાંનો પાંચમો દેવ.

વાર્ષસેન એક રાજર્ષિ. / ભાર૦ સ૦ ૮–૨૦.

વારુણતીર્થ કામ્યકવનની દક્ષિણ દિશાએ આવેલું તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૧૬૪.

વારુણપાશ એક અસ્ત્રવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦-૫૦–૩૨

વારુણિ વિનતાનો પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૪૦.

વારુણિ (૨) વરુણપુત્ર અગસ્ત્ય. / ભા૨૦ વ૦ ૧૪૦–૧.

વારુણિ (૩) વરુણપુત્ર વસિષ્ઠ. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૬–૯

વારુણિ (૪) ચાલુ મન્વન્તરના ભૃગુ ઋષિનું નામ.

વારુણિ અંગિરા તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળો અંગિરા તે જ આ.

વારુણિ કવિ વરુણના યજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઋષિ. આને બ્રહ્મદેવે પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો.

વારુણિ ભૃગુ તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળો ભૃગુ તે જ આ.

વારુણી અગસ્ત્યનું નામ.

વારુણી (૨) વરુણની ભાર્યા ગૌરીનું નામાન્તર. / ભા૨૦ સ૦ ૯–૬.

વારુણી (૩) કશ્યપથી વિનતાને થયેલા બીજા કેટલાક પુત્રોમાંનો એક.

વારુણી (૪) સમુદ્રમથન કાળે તેમાંથી નીકળેલી સુરાદેવી.

વાર્ત એક રાજર્ષિવિશેષ ક્ષત્રિય / ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૦.

વાર્ધ્યક્ષત્રિ વૃદ્ધક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથનું નામ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૬૬.

વાર્દ્ધક્ષેત્રિ ભારત યુદ્ધમાંનો પાંડવપક્ષનો રાજા. ત્રિગર્તનો રાજા, વૃદ્ધક્ષેત્રનો પુત્ર સુશર્મા તે જ. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ ૨૧–૬૦.

વાર્ષ્ણાયન એક ઋષિવિશેષ.

વાર્ષ્ણિ વર્કુ ઋષિનું નામ.

વાર્ષ્ણેય પાંચડાની અંક સંજ્ઞાવાળા નળરાજાનો સારથિ.

વાર્ષ્ણેય (૨) વૃષ્ણિકુલોત્પન્ન સઘળા યાદવોની સંજ્ઞા, ખાસ કરી કૃષ્ણને માટે.

વાર્ષ્ણેયી સામાન્ય વપરાતું નામ. કુન્તી તે જ. / ભા૨૦ અ૦ ૧૨૦–૩૨.

વાર્ષ્ણી વૃક્ષની કન્યા મારીષાનું નામ. એ દસ પ્રચેતસની સ્ત્રી. / ભા૨૦ આ૦ ૨૧૧–૧૫.

વાલખિલ્ય સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના ક્રતુ ઋષિથી ક્રિયા નામની ભાર્યાની કૂખે થયેલા સાઠ હજાર પુત્ર, જેઓ ગાયની ખરીથી થયેલા પગલાના ખાડામાં રહ્યા હતા. એમને આટલા નાના જોઈને ઇંદ્રે ઉપહાસ કરવાથી કોપાવિષ્ટ થઈ એમણે ઇન્દ્રને સજા કરવાને ગરુડને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૨૦. આ૦ ૩૧–૧૦, આ૦ અ૦ ૩૭.

વાલખિલ્ય (૨) તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળો વસિષ્ઠ-કુલોત્પન્ન એક ઋષિવિશેષ.

વાલવય ઋષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

વાલિશય ઋષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

વાલિ વરુણ લોકમાંનો એક અસુરવિશેષ.

વાલિ (૨) કિષ્કિંધાના રાજા ઋક્ષરાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો, ઇંદ્રપુત્ર વાનર. પર્વતોમાં ઉત્તમ સુમેરુ નામે પર્વતનું મધ્ય શિખર જોને સર્વ દેવો રમણીય કહે છે તે શિખર ઉપર સો યોજન વિસ્તારવાળી બ્રહ્માની દિવ્ય બ્રહ્મસભા છે. તે સભામાં પદ્મયોનિ બ્રહ્મા વસે છે. એક વાર બ્રહ્માજી, સભામાં બેઠાં બેઠાં યોગાભ્યાસ કરતા હતા, તેવામાં એમનાં નેત્રમાંથી અશ્રુબિંદુ પડ્યું. અશ્રુબિંદુને પોતાના હાથમાં લઈ તેનો લલાટે સ્પર્શ કર્યો અને પછી તેને પૃથ્વી ઉપર નાખી દીધું. તે બિંદુમાંથી એક વાનર ઉત્પન્ન થયો, જે વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ હતો. બ્રહ્માએ એનું સારી રીતે અભિવાદન કર્યું અને એને કહ્યું કે હે વાનર, તું આ મોટા અને વિસ્તીર્ણ પર્વત તરફ જો. આ પર્વત પર દેવતાઓ નિરંતર વસે છે અને અનેક જાતનાં ફળમૂળ પણ આના ઉપર થાય છે, તે ખાઈને તું થોડોક સમય મારી પાસે રહીશ તો તારું શ્રેય થશે. વાનરે તેમના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને કહ્યું કે હે દેવોના દેવ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે જ હું સર્વદા વર્તીશ.

પછી એ કપિવર મનમાં હર્ષ પામી વનમાં જઈ, પુષ્પ અને ફળથી લચી જતી શાખાઓ ઉપર કૂદવા લાગ્યો. બ્રહ્મવનમાં ફળ ખાવાથી થોડા જ કાળમાં તે ઘણો બળવાન થયો. તે વાનર વનમાં ફરી ફરીને મધુર વાસવાળાં મિષ્ટ ફળ ખાતો અને સંધ્યાકાળે બ્રહ્મદેવની પાસે આવતો ત્યારે સારાં સારાં મીઠાં ફળ અને પુષ્પ લાવી પિતામહના ચરણમાં અર્પણ કરતો.

એ પ્રમાણે સુમેરુ પર્વતના વનમાં ફરતાં ફરતાં ઘણો કાળ વીતી ગયો. એક સમય તે કપિવર તરસથી પીડિત થઈ જળ પીવાની આશાથી મેરુના ઉત્તર શિખર પર ગયો. ત્યાં નિર્મળ જળવાળું એક સરોવર દીઠું. નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના કલરવથી ગાજી રહેલા સરોવરને જોતાં આનંદથી પોતાનું પુચ્છ ઊંચું કરીને તે વાનર સરોવરના કિનારા પર ઊભો રહ્યો; એટલે જળમાં એણે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. પોતાના પ્રતિબિંબને જોતાં જ એના મનમાં આવ્યું કે આ કોઈ મારો મોટો દુશ્મન હોય એમ લાગે છે અને મારી અવગણના કરે છે. આવો વિચાર આવવાથી, તે અલ્પબુદ્ધિ વાનરે વાનર જાતિના સ્વાભાવિક ચાપલ્યને અનુસરીને જળમાં યાહોમ કરીને ફૂદકો માર્યો. પણ જ્યારે એ તરીને સામે કિનારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે સ્ત્રી થઈ ગયો. તે વાનર એક મનોહર, લાવણ્ય અને સૌંદર્યથી શોભતી, શુભાકૃતિ, અને વિશાળ જઘનવાળી, સુંદર ભ્રૂકુટિવાળી, કાળા કેશવાળી, ચારુ હાસ્યવાળી, માંસલ સ્તનવાળી, સરખી, સોહામણી અને સીધી સોટા જેવી અને લતા જેવી રૂપાળી સ્ત્રી બની ગયેલો તે સરોવરના તટને શોભાવતો હતો. ત્રિભુવનમાં જેનો જોટો મળે નહિ એવી આ સ્ત્રી જાણે કમળ સહિત લક્ષ્મી કે નિર્મળ ચન્દ્રની જ્યોત્સ્ના હોય એવી જણાતી હતી. લક્ષ્મી કે ઉમાદેવી હોય તેવી સરોવર તટે ઊભી રહી દશે દિશાને પ્રકાશિત કરતી હતી.

જે વેળાએ સ્ત્રીત્વ પામેલો ઋક્ષરજસ વાનર સરોવરના કિનારા પર ઊભો, તે વેળાએ દેવરાજ ઇન્દ્ર બ્રહ્માને વંદન કરીને પાછો ઇંદ્રભવને જતો હતો તેમ જ સૂર્ય પણ ફરતો ફરતો તે જ સમયે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. પેલી સુમધ્યમા સ્ત્રીને – વાનર ઋક્ષરજસને – બન્ને દેવોએ એક જ વખતે દીઠી અને જોતાં વેંત જ બન્ને કામવશ થઈ ગયા. એનું અદ્‌ભુત રૂપ જોઈને બન્ને દેવોનું ધૈર્ય જતું રહ્યું અને તે બન્ને સર્પની માફક ઘૂંજવા લાગ્યા. તે જ ક્ષણે અત્યંત કામ વ્યાપવાથી ઇન્દ્રનું વીર્ય સ્ખલિત થયું તે એ સ્ત્રીના માથા ઉપર પડ્યું. ઇન્દ્રના કામની તૃપ્તિ થઈ અને તે શાન્ત થઈ. તે સ્ત્રીને અડ્યા વગર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ ઇન્દ્રનું વીર્ય નિષ્ફળ જાય એવું નહોતું. તેથી કરીને તે વાનરીએ તત્કાળ એક સુન્દર પુત્રને જન્મ આપ્યો; અને ઇન્દ્રનું વીર્ય તે સ્ત્રીના વાળમાં પડ્યું હતું તેથી તે પુત્રનું નામ વાલિ પડ્યું.

હવે કામવશ થયેલા સૂર્યનું વીર્ય તે સ્ત્રીની ગ્રીવા – ડોક – ઉપર પડ્યું એટલે સૂર્ય પણ એવો સમાગમ કર્યા વગર શાન્ત થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એનું વીર્ય પણ નિષ્ફળ ગયું નહિ. તે વીર્યથી વાનરીને બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ગ્રીવા ઉપર વીર્ય પડ્યું હતું તેથી એ પુત્ર સુગ્રીવ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. વાનરેંદ્ર વાલિને સુવર્ણની અક્ષમાળા આપીને ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયો. સૂર્ય પણ પોતાના પુત્રને માટે વ્યવસાય યુક્ત કાર્યમાં વાયુપુત્રની સહાયનું નિરૂપણ કરીને આકાશમાં ગયો. તે દિવસે તો ઋક્ષરજસ સ્ત્રીના રૂપમાં રહ્યો, પણ જ્યારે બીજું પ્રભાત થયું ત્યારે એ પુનઃ પુરુષત્વને પામી વાનર થયો. પછી પીળા નેત્રવાળા અને મહા બળવાન પોતાના બન્ને પુત્રોને મધ પાઈ ઉછેરવા લાગ્યો. પછી બન્નેને લઈ બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ એને પુત્રવાળો જોઈ ઘણીક રીતે આશ્વાસન આપ્યા પછી પોતાના પાર્ષદને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે તું કિષ્કિંધા નામની સુંદર નગરી છે ત્યાં જા. સર્વ પ્રકારે સુંદર એવી આ નગરીમાં જઈ ત્યાંના સઘળા વાનર સરદારોની સભા ભરજે; અને મારી આજ્ઞાનુસાર આ ઋક્ષરજસને તેમનો રાજા સ્થાપી રાજપાટ ઉપર તેનો અભિષેક કરજે. આ બુદ્ધિમાન ઋક્ષરજસ તેઓ પર દૃષ્ટિપાત કરશે એટલે તે સઘળા એની આજ્ઞામાં વર્તશે. બ્રહ્માની આજ્ઞા પ્રમાણે ઋક્ષરજસને કિષ્કિંધામાં પટ્ટાભિષેક કર્યો. / વા૦ ૨૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૩૭, પછીનો ક્ષેપક સર્ગ ૧–૩૭–૩૯.

ઋક્ષરાજના મૃત્યુ પછી વાલિ જ કિષ્કિંધાનો

રાજા થયો હતો અને એનો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ યુવરાજ થયો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૯–૧૮. • એની સ્ત્રીનું નામ તારા. / ભા૨૦ વ૦ ૨૮૧–૧૭. • અને પુત્રનું નામ અંગદ. સુગ્રીવની અનુમતિથી વાલિ રાજ્ય કરતો હતો એવામાં એકદા રાવણ કિષ્કિંધા આવ્યો ને સુગ્રીવ ઇ-યાદિ મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પૂછવા લાગ્યો કે વાલિ ક્યાં છે? એનું શું કામ છે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે મારે વાલિ સાથે યુદ્ધ કરવું છે. સુગ્રીવે કહ્યું : તારે યુદ્ધ કરવું હોય તો વાલિનું જ શું કામ છે? મારી સાથે જ તું કેમ યુદ્ધ નથી કરતો? એમ બોલી વાલિએ મારેલા રાક્ષસો વગેરેનાં હાડકાંનો ઢગલો તેણે રાવણને દેખાડ્યો. એ જોઈ રાવણે કહ્યું કે એમ છે તો તો મારે તેની જ સાથે યુદ્ધ કરવું છે. આ સાંભળી સુગ્રીવે કહ્યું કે, ઠીક ત્યારે, એ હમણાં જ દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગયેલો છે, તું ત્યાં જા. એટલે રાવણ વાલિને બોળતો બોળતો દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર ગયો ત્યાં વાલિ તેની નજરે પડ્યો. તે ન જાણે એમ તેને પકડી લેવા રાવણ વાલિ પાસે જાય છે, એટલામાં તો વાલિએ જ તેને પકડ્યો ને બગલમાં ઘાલી દબાવી રાખ્યો અને પછી બીજા સમુદ્રોમાં સ્નાન કરી કિષ્કિંધા આવ્યા પછી, જાણે બોળખતો જ ન હોય તેવો ડોળ કરી ઘાંટો પાડી રાવણને પૂછ્યું કે તું કોણ? અહીં શું કરવા આવ્યો હતો? લજવાઈ ગયેલા રાવણે પોતાનું નામ કહી કહ્યું કે તને મોટો બલાઢ્ય જાણી તારી સાથે સખ્ય કરવાના હેતુથી હું અહીં આવ્યો હતો. આવું સાંભળતાં વાલિએ કહ્યું કે ઠીક ત્યારે, તારું ને મારું સખ્ય થયું. એમ કહી એક માસ પર્યંત રાવણને રાખી લઈ, પછી એને જવાની આજ્ઞા આપી. / વા૦ ૨૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૩૪ • (વાલિના ગોલભ ગંધર્વ સાથે પંદર વર્ષ સુધી ચાલેલા સતત યુદ્ધ સારુ ગોલભ શબ્દ જુઓ.)

આ જ પ્રમાણે એકદા દુંદુભિ દૈત્ય આની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો અને વાલિને હાથે મરણ પામ્યો. ત્યારથી વાલિને ઋષ્યમૂક પર્વત અગમ્ય થઈ પડ્યો. (૧. દુંદુભિ શબ્દ જુઓ.) દુંદુભિ મરણ પામ્યા પછી તેનો ભાઈ માયાવિ વાલિ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. તેનું અને વાલિનું ઘણા દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં શિકસ્ત પામી નાસતાં નાસતાં માયાવિ એક ગુફામાં ભરાયો. એટલે વાલિએ તેની પૂંઠ પકડી ને ગુફાના દ્વાર પર સુગ્રીવને રાખી, પોતે તેની પાછળ અંદર પેઠો. આ વાતને કંઈક માસ વીતી ગયા તો પણ વાલિ પાછો બહાર આવ્યો નહિ, તેથી સુગ્રીવને ચિંતા થઈ. એટલામાં અંદર વાલિએ માયાવિને મારી નાખ્યો હશે તેના લોહીનો મોટો પ્રવાહ ગુફામાંથી બહાર નીકળ્યો. આ લોહી નીકળતું જોઈ અને વાલિ પણ બહાર ન આવ્યો, એ જોઈ સુગ્રીવ વાલિ મૃત્યુ પામ્યો હશે એમ સમજ્યો તેથી તે ત્યાંથી કિષ્કિંધા આવવા નીકળ્યો. ત્યાંથી નીકળતાં તેણે ગુફાના મોં પર એક પ્રચંડ પથ્થર મૂક્યો, અને કિષ્કિંધા આવી બનેલો વર્તમાન સઘળાને કહ્યો. એ સાંભળી બધા ખિન્ન થયા, અને સુગ્રીવના ના કહ્યા છતાં તેને ગાદી પર બેસાડ્યો. આ વાતને ઘણા દિવસ વીતી ગયા અને અહીં સુગ્રીવ આનંદથી રાજ્ય કરે છે એવામાં વાલિ ત્યાં ગુફાના દ્વાર આગળ આવ્યો ને તેના પર ઢાંકી દીધેલી મોટી શિલા ભાંગી નાખી ગુફા બહાર નીકળી જુએ છે તો ત્યાં સુગ્રીવ ન મળે! એથી તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું ને કિષ્કિંધા આવ્યો. ત્યાં સુગ્રીવને રાજ્ય કરતો જોઈ તેના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. એ ક્રોધમાં તે સુગ્રીવ ઉપર ધસ્યો અને બન્ને વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થયું. તેમાં સુગ્રીવ પરાભવ પામી નાઠો. તે ઋષ્યમૂક પર્વત પર ચઢ્યો, કારણ કે અહીં આવવાથી વાલિનું મૃત્યુ છે એ વાત સુગ્રીવ જાણતો હતો. સુગ્રીવને ઋષ્યમૂક પર ચઢતો જોયો કે પૂંઠે લાગેલો વાલિ પાછો ફર્યો ને કિષ્કિંધા આવી સુગ્રીવની સ્ત્રીનું હરણ કરી, પૂર્વવત્ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સુગ્રીવની સાથે વેર બાંધવાનું આ જ કારણ. સુગ્રીવના ઋષ્યમૂક ઉપર જતાં જ

મારુતિ ઇત્યાદિ સચિવો કિષ્કિંધા તજી તેની પાસે ઋષ્યમૂક પર આવી રહ્યા.

પછી સુગ્રીવને રામ સાથે સખ્ય થયું ને તેમણે વાલિને માર્યો. / ભા૨૦ વ૦ ૨૮૧–૩૮. • (૨. સુગ્રીવ શબ્દ જુઓ.) બાણ વાગવાથી મૂર્ચ્છા ખાઈ પડેલા વાલિ પાસે રામ આવ્યા. કેટલીક વારે તેને મૂર્છા વળી ને આમતેમ જોતાં તેણે રામને પોતાના સાંનિધ્યમાં ઊભેલા દીઠા, એટલે તેણે આમ બોલવાનું શરૂ કર્યું કે હે રામ, તમે રઘુવંશોત્પન્ન ક્ષત્રિય હોઈ ધર્મનેતા પણ છો. એમ છતાં, હું બીજા સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, ને મેં તમને કે તમે મને યુદ્ધ કરવા હાક મારેલી ન હતી તોપણ, વૃક્ષને ઓથે રહી તમે મને માર્યો એ તમે કેવળ અધર્મ કર્યો છે. હું જ્યારે યુદ્ધે નીકળ્યો ત્યારે જ મને મારી સ્ત્રી તારાએ, તમારું નામ દઈ અહીં આવવાનો નિષેધ કર્યો હતો; પરંતુ મેં તેને કહ્યું કે જો રામ જ આવ્યા હશે તો તો મારે ને તેમને સખ્ય થશે. એ સઘળું તો કથાંયે રહ્યું, ને તમે મને અધર્મથી માર્યો, તેથી કેવળ તમારા વંશમાં તમે લાંછન લગાડી લીધું. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧૬–૧૭.

વાલિનું આ બોલવું સાંભળી રામે કહ્યું કે આ સંપૂર્ણ ભારતવર્ષના રાજા ભરતે સ્થાપેલી ધર્મ-મર્યાદાનું પાલન કરવામાં હું તો કેવળ તેનો અનુચર છું. એટલે અધર્મ કરનારને શિક્ષા કરવી એ મારું કામ જ હોવાથી ભાઈની સ્ત્રીનું હરણ કરનારે તને માર્યો એ મેં યુક્ત જ કર્મ કર્યું છે. એથી સૂર્યવંશમાં જન્મ ધારણ કરી મેં તેને લાંછન લગાડ્યું, એવું જે તેં કહ્યું એ કેવળ ક્રોધને વશ થઈને તારું બોલેલું વચન નિરર્થક જ છે. આ સાંભળી વાલિ બોલતો બંધ રહ્યો. અહીં રામે વાલિને – ક્ષત્રિ શિકાર કરવા જાય ત્યારે પશુ પક્ષી સામે મોંયે હોય કે પૂંઠ ફેરવી ઊભું હોય તોપણ તેને મારે છે, તેમજ તેને સામા મૃગને હાક મારવાનું પણ પ્રયોજન નથી હોતું અને તેથી તને વૃક્ષને ઓથે રહી માર્યો તે યુક્ત જ કર્યું છે, આવું કહ્યું. એવું લખાણ પુસ્તકમાં મળી આવે છે પણ એ ક્ષેપક હોય એમ લાગે છે, કારણ કે જ્યારે રામ વાલિને મૃગ – પશુ – જ છે એમ સમજ્યા તો પછી બહેન, ભાઈની સ્ત્રી, અને કન્યા, એની સાથે ગમન કરવું અધર્મ છે એવો નીતિવિષયક બોધ પશુને કરે એ સંભવિત નથી. સારાંશ કે વાલિ પશુ ન હતો એટલે તેને નીતિ વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી રામે માર્યો અને તેણે પણ તેનું કડવું ફળ ભોગવ્યું. પછી વાલિએ રામને કાંઈ ન કહેતાં એટલી વિનંતી કરી કે મારે હવે કશું દુઃખ નથી; માત્ર એક અંગદની ફિકર થાય છે. તેને તમે સંભાળજો અને સુગ્રીવની સાથે ભાઈ પેઠે વર્તી તેના તરફથી મારી સ્ત્રી તારાનું અપમાન ન થાય એ જોજો. આટલું બોલ્યો તે ચુપ રહ્યો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦૧૮.

વાલિનું મૃત્યુ સાંભળતાં જ ત્યાં તારા આવી અને તેણે અનિવાર શોક કર્યો. એથી સુગ્રીવને પણ સંતાપની પરાકાષ્ઠા થઈ. / વા૦ રા૦ સ૦ ૧૯-૨૦. • પછી મારુતિએ તેનું સાંત્વન કર્યું / વા૦ રા૦ સ૦ ૨૧. • એટલામાં વાલિને કિંચિત્ ભાન આવ્યું ને સુગ્રીવને કહેવા લાગ્યો કે હવે તું બહુ શોક ન કરતાં રાજ્ય ચલાવ અને તારા ને અંગદની સંભાળ રાખજે. એટલું તેને કહી પોતાના કંઠમાંથી ઇંદ્રદત્ત માળા કાઢી સુગ્રીવને આપી વાલિએ પ્રાણ છોડ્યા. / વા૦ રા૦ સ૦ ૨૨. • પછી સર્વેએ વાલિના ગુણ અને પરાક્રમ સંભારી શોક કર્યો તે સાંભળી રામનું પણ હૈયું ભરાઈ આવ્યું તોપણ તેમણે સર્વેનું સાંત્વન કર્યું. / વા૦ રા૦ સ૦ ૨૩–૨૪. • પછી સુગ્રીવે વાલિનું ઔર્ધ્વદૈહિક કર્મ કર્યું અને રામ સમક્ષ તેને ઉત્તમ ગતિ આપી. / વા૦ રા૦ સ૦ ૨૫.

વાલુકિની ભારતવર્ષીય નદી.

વાલેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

વાલેય (૨) શ્વેતપરાશરકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વાલ્મીકિ એક બ્રહ્મર્ષિ. આ પૂર્વજન્મે પ્રચેતસ્ કરીને જે દસ ભાઈઓ હતા, તેમાંનો છેવટનો પ્રચેતસ્ હતો. / અધ્યાત્મ રા૦ ઉત્તર સ૦ ૭. • આ

જ દસમો પ્રચેતસ મરણ પામી એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મતાં તેનાં માતાપિતા તપને અર્થે અરણ્યમાં જવા લાગ્યાં ત્યારે આને એકાદ અરણ્યમાં મૂકી દીધો. પછીથી કોઈ ભીલની દૃષ્ટિએ આ પડ્યો. તેણે દયા ખાઈ તેનું રક્ષણ કરી ઉછેર્યો ને મોટો થયો એટલે ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ બનાવી તેની પાસે ચોરીનું કામ કરાવવા લાગ્યો. આ કર્મ કરતાં કરતાં ત્યાં આને સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર થયો. તેના ઉદરભરણને માટે આ સતત પંથીઓને લૂંટી અરણ્યમાં જાય અને આ લૂંટના દ્રવ્યમાંથી પોતાનો તેમ જ કુટુંબનો નિર્વાહ કરે.

એકદા આ અરણ્યમાં ફરતો હતો તેવામાં તેણે તે રસ્તે થઈને જતા કોઈ મહર્ષિને જોયા, એટલે તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે તારી પાસે જે કાંઈ હોય તે મને આપી ચાલતો થા. આ ઉપરથી મહર્ષિને દયા ઊપજી અને તેનો અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી તેને પૂછ્યું કે, અરેરા તું જેમને માટે આ નકામો વ્યવસાય અને ઘોર કર્મ કરી રહ્યો છે, એ તારાં સ્ત્રીપુત્રાદિ આ તારાં પાપનાં ભાગીદાર છે કે? તું ઘેર જા અને એમને આ સંબંધે પૂછી આવ, ત્યાં સુધી હું અહીં ઊભો રહ્યો છું. ઋષિનું આ બોલવું સાંભળી તેમાં તેને સત્ય ભાસ્યું એ ઋષિના દર્શનનું જ મહાત્મ્ય. આ ત્યાંથી ઘેર આવ્યો ને ઋષિના કહ્યા પ્રમાણે પરિવારને પૂછવા લાગ્યો ત્યારે બધાંએ કાંઈ વિશેષ ન કહેતાં આટલું જ કહ્યું કે "पापं तवैव तत्सर्वं वयं तु फलभागिनः એટલે તારાં કરેલાં પાપ તું ભોગવ. અમે તો તારા દ્રવ્યનાં જ ભોક્તા માત્ર છીએ. આવું પોતાનાં કુટુંબીનું બોલવું સાંભળી તેને એટલું તો ખોટું લાગ્યું કે, તેણે પાછા જઈ પેલા મહર્ષિને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા અને પ્રાર્થના કરી કે હું તારે શરણે આવ્યો છું. મને કૃતાર્થ કર. પછી એ મહર્ષિ, ભક્તોના હૃદયમાં રમનાર એવા જે સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ જેને વેદમાં રામ કહ્યા છે એ રામ નામનો જપ કરવાનું આને કહી, ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યા. મહર્ષિ જતાં, આ ત્યાં જ જપ કરતો કરતો એટલો તો કાળ પર્યંત બેઠો કે, તેના શરીર પર ઊધઈઓના રાફડા થઈ ગયા. પછી એ જ ઋષિએ આવી આને એ રાફડાઓમાંથી કાઢ્યો, તે ઉપરથી આનું વાલ્મીક એવું નામ પડ્યું. / વા૦ ૨।૦ બાલ સ૦ ૧.

પછી આની ગણના ઋષિમાં થવા લાગી. એટલે એ તમસા નદીને તીરે આશ્રમ કરી રહ્યો. તેની પાસે અધ્યાપન વગેરે કરનારા અનેક શિષ્યો હતા, પરંતુ તે સર્વેમાં ભરદ્વાજ ઋષિ મુખ્ય હતો. એક વેળા આ નિત્યક્રમ પ્રમાણે સ્નાન કરવા નદીએ ગયેલો; સ્નાન કરતાં કરતાં સામેના એક વૃક્ષ પર ક્રૌંચ પક્ષીના જોડા ઉપર તેની નજર પડી. એ જોડામાંનો એક નર – જે કામાસક્ત બન્યો હતો – તે જેવો વિષયમાં પ્રવૃત્ત થવા જાય છે એ જ ક્ષણે એક શિકારીએ તેને બાણ વડે વીંધી નાખ્યો. તેથી પાછળ રહેલા પક્ષીને અતિશય શોક થયો. એ જોઈ અહીં કોમળચિત્ત વાલ્મીકિના હૃદયમાં એટલી બધી દયા ઊપજી કે તેના મુખમાંથી એકાએક એમ બોલાઈ ગયું કે –

मा निषाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा ।
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितं ॥

આ અનુષ્ટુપછંદોબદ્ધ વાણી પોતાના મુખમાંથી અકસ્માત્ નીકળ્યાથી એને પોતાને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સ્નાન કરી જળમાંથી બહાર નીકળ્યો. એટલામાં ત્યાં બ્રહ્મદેવ પ્રગટ્યા અને આને કહ્યું કે તું આશ્ચર્ય પામીશ નહિ. તને પ્રગટેલી વાણી એ મારી જ ઇચ્છાએ કરીને છે. તો તું હવે એ જ છંદમાં શ્રીવિરહનું કાવ્ય કર અને તું એ કાવ્યમાં જેવું વર્ણન કરીશ તેવું આગળ જતાં બનશે અને તેમાંનો એક અક્ષર પણ અન્યથા થશે નહિ. આટલું કહી બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન થયા, એટલે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે પરમેશ્વરના જે નામ વડે પોતે પાવન થયો હતો તેના જ નામ ઉપર શતકોટિ કાવ્ય તેણે રચ્યું. તેમાંથી જ સારરૂપ ગાયત્રીમંત્રવર્ણ – વિદ્યાસભૂત ચોવીસ સહસ્ર કાવ્ય, તેણે પછીથી લવકુશને શીખવ્યું, તે સર્વ કોઈને જાણીતું છે.

આના પ્રચેતા અથવા પ્રાચેતસ એવાં નામો પણ મળી આવે છે તે તેના પૂર્વજન્મના સંબંધને લીધે છે એમ સમજવું. ચાલુ મન્વન્તરમાં પ્રથમ કાવ્યકર્તા આ જ હતો એટલે તેને લોકોમાં આદિ કવિ કહેવાની રૂઢિ પડી ગઈ છે.

વાસ પર્વતવિશેષ. / ભાગ૦ ૫-૧૬-૨૬.

વાસના અર્ક નામના વસુની સ્ત્રી. એનો પુત્ર તર્ષાદિ. / ભાગ૦ ૬-૬-૧૩.

વાસવ ઇંદ્રનું નામ. એ નામ પડવાનું પ્રયોજન શું હશે તે સમજાતું નથી. પરંતુ આનો પિતા વસુ સંજ્ઞાધારી કોઈ પુરુષ હશે એમ લાગે છે.

વાસવી ઉપરિચર વસુરાજાની કન્યા, વ્યાસ માતા સત્યવતી હતી તે.

વાસવેય વાસવી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ તે જ. / ભાર૦ આ૦ ૬૪-૮૬.

વાસાશ્વ વૈશ્ય જાતીય એક મંત્રદૃષ્ટા ઋષિ. / ભાર૦ આ૦ ૧-૮૪.

વાસુકિ કદ્રુપુત્ર નાગોમાંનો એક. આ સઘળા સર્પોનો અધિપતિ છે. આની સ્ત્રીનું નામ શતશીર્ષા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૧૭-૧૭.

પ્રતિ ચૈત્રમાસના સૂર્ય સાથે આ જ સંચાર કરે છે. (જુ. મધુ શબ્દ જુઓ.) જન્મેજયના સર્પસત્રમાં આનાં કોટિસ, માનસ, પૂર્ણ, શલ, પાલ, હલીમક, પિચ્ચલ, કૌણપ, ચક્ર, કાલવેગ, પ્રકાશન, હિરણ્યબાહુ, શરણ, ક્ષક અને કાલદંતક એ પંદર કુળ બળી ગયાં હતાં. આ હમેશાં ભૂષણરૂપે શિવના શરીરે આશ્રિત તરીકે રહે છે.

જરત્કારુ ઋષિની ભાર્યા જરત્કારુ આની બહેન થાય. / ભાર૦ આ૦ ૩૮-૨૦. • દેવ અને દૈત્યોએ સમુદ્રમંથન વખતે આને નેતરું બનાવ્યો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૧૮-૧૩.

વાસુકિતીર્થ એક તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૩-૮૬.

વાસુદેવ સકલ પદાર્થમાત્રમાં વાસ્તવ્ય કરી રહેલા દેવ તે.

વાસુદેવ (૨) સામવેદોપનિષદ્.

વાસુદેવ (૩) વસુદેવપુત્ર કૃષ્ણનું નામ.

વાસ્તુ વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

વાહનપ ગૌરપરાશર કુળમાં થયેલો એક ઋષિ

વાહિની સોમવંશી કુરુરાજાની પત્ની, તેના પુત્રો અશ્વવત વગેરે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૧-૩૯.

વાહિની (૨) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯-૩૪.

વાહિનીપતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ).

વાહીક ભૂપ્રદેશવિશેષ. હાલનો પંજાબ પ્રાન્ત વગેરે.

વાધ્યશ્વ નીલપરાશર કુળમાં થયેલો ઋષિ.

વિકટ રુદ્રગણવિશેષ.

વિકટ (૨) અંગદે મારેલો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ કાંડ.

વિકટ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / આ૦ ૬૮-૯૬, ભી૦ ૬૪-૨૯ ક૦ ૪૬-૧૬.

વિકટાનન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૫.

વિકુંજન સોમવંશી હસ્તી નામના રાજાનો પુત્ર. તેની સ્ત્રી સુંદરા. તેનો પુત્ર અજમીઢ. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૩૮.

વિકટા અશોકવન માંહેલી આ નામની બે રાક્ષસી.

વિકણ્ઠન વિકુંજન તે જ. / વા૦ રા૦ સુંદરકાંડ

વિકંપન એક રુદ્રગણ.

વિકર્ણ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. આ એક મહારથી હતો અને બધા ભાઈઓમાં મોટો ન્યાયી હતો. એને વિશે એવી હકીકત મળે છે કે જ્યારે દ્રૌપદીને સભામાં લાવ્યા ત્યારે તેણે સઘળા ત્યાં બેઠેલા સભાસદોને પૂછ્યું હતું કે આ ધર્મ કે અધર્મ. ત્યારે આણે પણ વિદુરની પેઠે જ આ અધર્મ છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવ્યો હતો. તેથી દુર્યોધન વગેરેને આ પ્રિય ન હતો. પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, ભીમને યુદ્ધ સમયે જ્યારે આને મારવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ભીમને ઘણું ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ નિરુપાય થઈ તેણે આને માર્યો. / આ૦ ૬૩-૫૮. વિ૦ ૩૭-૩; ભી૦ ૭૭-૭, ૬૮-૨૨.

વિકર્તન સૂર્ય.

વિકુંઠા રૈવત મન્વન્તરમાંના વિષ્ણુ અવતારની માતા.

વિકુક્ષિ ઇક્ષ્વાકુ રાજાના સો પુત્રોમાં સહુથી નાનો; એને શશાદ પણ કહેતા હતા. (શશાદ શબ્દ જુઓ.)

વિકૂટ એક સામાન્ય પર્વત.

વિકૃત વિરૂપ, કલહપ્રિય અને ક્રોધાત્મા કોઈ પુરુષ.

વિકૃંત રુદ્રગણ.

વિકૃતિ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશમાં થયેલા જ્યામઘ કુળોત્પન્ન ક્રથ વંશના જીમૂત રાજાનો પુત્ર. આનું વિમલ એવું નામાન્તર હતું. એને ભીમરથ નામનો પુત્ર હતો.

વિક્રાંત વૃષ્ણિ કુલોત્પન્ન એક યાદવ.

વિખ્યાત તેર સૈહિકેયમાંનો એક.

વિઘન રાવણપક્ષીય રાક્ષસ વિશેષ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

વિચક્રાચ્ચ એક ક્ષત્રી. / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૭૭–૭૧.

વિચક્ષ્નુ એક રાજર્ષિ.

વિચક્ષ્યુ એક ક્ષત્રી.

વિચક્ષુષ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

વિચારુ કૃષ્ણથી રુક્મિણીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વિચિત્ર દેવસાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

વિચિત્ર (૨) ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા.

વિચિત્ર (૩) યમનો એક લહિયો.

વિચિત્રવીર્ય પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ વંશમાં થયેલા કુરુ પુત્ર જહ્નુરાજાના વંશમાં જન્મેલા, શંતનુ રાજાને સત્યવતીની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો બીજો. આનો મોટો ભાઈ ચિત્રાંગદ. જ્યારે ચિત્રાંગદ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એક સમય એને ચિત્રાંગદ નામના ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ થયું ને તેમાં તે ગંધર્વને હાથે મરાયો; તેથી ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યને ગાદીએ બેસાડ્યો. અને કાશી રાજાની જીતી આણેલી ત્રણ કન્યાઓમાંથી અંબા પાછી ગઈ, ને બાકીની અંબિકા અને અંબાલિકાનાં વિચિત્રવીર્ય સાથે લગ્ન કર્યાં. પરંતુ દૈવયોગે આને કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ અને એનું નાની વયમાં મૃત્યુ થયું. આની માતા સત્યવતી અને ઓરમાન ભાઈ ભીષ્મ બન્ને વિચારમાં પડ્યાં કે હવે શું કરવું ? એટલામાં સત્યવતીને વિચાર સૂઝ્યો અને પોતાને કૌમાર અવસ્થામાં થયેલા પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું એને સ્મરણ થયું. સ્મરણ થતાં જ તે પ્રગટ થયો ને શી આજ્ઞા છે એવું માતાને પૂછ્યું. સત્યવતીએ તમામ હકીકત તેને કહી. તેની પાસે અંબિકા અને અંબાલિકા એ બન્નેની સાથે નિયોગ વડે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એમ બે પુત્ર નિર્માણ કરાવડાવ્યા. (અંબિકા અને અંબાલિકા શબ્દ જુઓ.) વિચિત્રવીર્યની દાસીને પેટે વ્યાસથી વિદુર નામનો પુત્ર થયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૫૪, આ૦ ૧૧૧–૭.

વિજય વિષ્ણુના બે દ્વારપાલમાંનો એક.

વિજય (૨) ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

વિજય (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હરિશ્ચંદ્ર વંશના સુદેવ રાજાનો મોટો પુત્ર. સુતેજનો મોટો ભાઈ. આમ ભરુક અથવા રુચક નામનો મોટો પુત્ર હતો.

વિજય (૪) વિદેહવંશી જય નામના જનકનો પુત્ર. આનો પુત્ર ઋત નામનો જનક.

વિજય (૫) સોમવંશી પુરુરવા રાજાના છ પુત્રોમાં પાંચમો. આને ભીમ નામે પુત્ર હતો.

વિજય (૬) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન પૃથુલાક્ષપુત્ર, બૃહદ્રથનો પ્રપૌત્ર અને જયદ્રથ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર ધૃતિ.

વિજય (૭) દશરથ રાજાના અષ્ટપ્રધાનોમાંનો એક પ્રધાન.

વિજય (૮) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક હાસ્યકાર

વિજય (૯) યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો ત્રિશિરા રાક્ષસ થયેલો પુત્ર. (૧. ચંદ્રકાન્ત શબ્દ જુઓ.)

વિજય (૧૦) પાંડુપુત્ર અર્જુનનાં દશ નામોમાંનું એક નામ. / ભા૨૦ વિ૦ ૪૩–૨૧.

વિજય (૧૧) કૃષ્ણથી જાંબુવતીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વિજય (૧૨) ભારતવર્ષીય દેશ.

વિજયા વિષ્ણુની અને શિવની શક્તિવિશેષ.

વિજયા (૨) કૈકય રાજાની કન્યા, માદ્રીપુત્રની સ્ત્રી. એનો પુત્ર સુહોત્ર.

વિજયા (૩) ભગવાનની માયા. / ભાગ૦ ૧૦-૧૦-૨-૨૧

વિજયા (૨) મહા વદ અગિયારસ.

વિજિતાશ્વ ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુરાજાથી અર્ચિ નામની સ્ત્રીને થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો પહેલો. આનું મૂળ નામ શું હશે તે જણાતું નથી. આ નામ પડવાનું કારણ આ : આના પિતા પૃથુરાજાએ નવાણું યજ્ઞ કરી સોમો અશ્વમેધ શરૂ કર્યો એટલે ઇંદ્રે ગુપ્તવેશે એના અશ્વનું હરણ કર્યું. એ અશ્વ પાસેથી છોડાવી આણ્યો માટે આનું આ નામ પડ્યું. આનામાં ગુપ્ત રહેવાની પણ શક્તિ હતી. તે ઉપરથી અંતર્ધાન એવું પણ એનું નામ હતું. આને શિખંડીની અને નભસ્વતી એવી બે સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની પહેલીને, વસિષ્ઠના શાપથી જન્મ ધારણ કરેલો એવો પૂર્વજન્મના ત્રણ અગ્નિ પાવક પવમાન અને શુચિ નામના ત્રણ પુત્ર હતા. બીજી નભસ્વતીને એક જ હવિર્ધાન નામનો પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૯.

વિટભૂત વરુણલોકમાંનો એક અસુર.

વિડ્રથ એક યાદવ. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૯-૧૦.

વિતત્ય વિહવ્ય ઋષિનો પુત્ર. આનો પુત્ર સત્યઋષિ. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

વિતથ મરુદ્વગણોએ સોમવંશી ભરત રાજાને જે ભરદ્વાજ નામનો પુત્ર આપ્યો હતો તેનું આ બીજું નામ.

વિતર્દન એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૬૪.

વિતલ સાત બિલસ્વર્ગમાંનું બીજું. અહીં હાટકેશ્વર નામના મહાદેવ છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૪.

વિતંડ એક ક્ષત્રી. દ્રૌપદી સ્વયંવર વખતે આવેલો દંડ રાજાનો પિતા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧-૧૨.

વિતસ્તા બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળેલી છ નદીઓમાંની એક. એ પશ્ચિમ સમુદ્રને મળે છે. / ભાર૦ વ૦ ૮૦ ૬૦, ભી૦ ૬-૧૬. • હાલની જેલમ નદી તે જ.

વિતત્સ્ય એક બ્રાહ્મણ. સાવર્ણસનો પુત્ર. તેના પુત્રનું નામ શિવ. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૮-૬૨.

વિતાના સત્રાયણ ઋષિની સ્ત્રી. ઇંદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તર માંહ્યલા વિષ્ણુના અવતારની માતા.

વિદ એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુલ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વિદ (૨) ઉપર કહેલા વિદ બ્રહ્મર્ષિનું કુળ.

વિંદ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંના એક. / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૬૪. • એને ભીમસેનમાર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ ૧૨૧-૪૮.

વિંદ (૨) મહાભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા કૈકયદેશાધિપતિ બે ભાઈઓમાંનો મોટો. એ સાત્યકિને હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૧૦-૬.

વિંદ (૩) ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો બીજો રાજા. અવંતિદેશાધિપતિ બે ભાઈઓમાંનો મોટો. એનો ભાઈ તે અનુવિંદ. એને પહેલું યુદ્ધ કુંતિ ભોજ રાજા સાથે થયું હતું. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨૦ શ્લો૦ ૧૧. • પછીથી તે અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૯.

વિદર્ભ પ્રિયવ્રતના ઋષભદેવના સો પુત્રોમાં નવખંડના અધિપતિ જે નવપુત્ર હતા તેમાંનો એક. આના ખંડનું પણ એ જ નામ હતું

વિદર્ભ (૨) ભરતવર્ષમાં જે નવ ખંડ છે તેમાંનો એક.

વિદર્ભ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશમાંના જ્યામઘ રાજાથી શૈબ્યા અથવા શૈવ્યા નામની સ્ત્રીની કૂખે થયેલો પુત્ર. આને ભોજા નામની સ્ત્રીથી કુશ, ક્રથ અને રોમ અથવા લોમપાદ એવા ત્રણ પુત્ર થયા હતા.

વિદર્ભ (૪) ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો ભીષ્મક રાજાનો દેશ. વિન્ધ્યની દક્ષિણે. દશાર્ણની પશ્ચિમે, ગોદાવરીની ઉત્તરે અને સૌરાષ્ટ્રની પૂર્વે આવેલો દેશ. એની રાજધાની કુંડિનપુર હતી. એનાં મુખ્ય નગરો ભોજકટપુર, અકોલા, અમરાવતી, ઇલીચપુર ઇત્યાદિ. હાલનું બિરાર અથવા વરાડ તે જ. ભોજકટપુર રુક્મીપુત્રે વસાવ્યું હતું.

વિદલ્લી સૂર્યવંશમાં થયેલા ધ્રુવસંધિ રાજાનો પ્રધાન.

વિંદાનુવિંદ અવંતી દેશાધિપતિ જયસેન રાજાને, વસુદેવની બહેન રાજાધિદેવીની કૂખે થયેલા બે પુત્ર. ભારતયુદ્ધમાં એ દુર્યોધન પક્ષમાં હતા. / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૬૬–૬.

વિંદાનુવિંદ (૨) કેકયદેશાધિપતિના બે પુત્રો. એ પણ દુર્યોધન પક્ષમાં જ હતા.

વિદારણ તગડાની સંજ્ઞાવાળા જયદ્રથના છ ભાઈ-ઓમાંનો એક. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૨૬.

વિદિશા પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૯–૨૨.

વિદુર વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રી અમ્બિકાની દાસીની કૂખે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસથી થયેલો પુત્ર. દાસીનું જવું વ્યાસ પાસે કેમ અને શા પ્રસંગે થયું એ સંબંધી એમ હકીકત મળે છે કે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ જન્મ્યો અને પાંડુ પણ રોગી જ જન્મ્યો એટલે સત્યવતીએ પોતાની બન્ને પુત્રવધૂઓને વ્યાસ પાસે પુનઃ જવાની આજ્ઞા કરી. તેમણે પોતે ન જતાં અમ્બિકાની દાસીને મોકલી, તેમાંથી વિદુરની ઉત્પત્તિ થઈ. આ વિદુર તે સાક્ષાત યમ, જે માંડવ્ય ઋષિના શાપે કરીને શૂદ્રયોનિમાં જન્મ્યા. (માંડવ્ય શબ્દ જુઓ.) વિદુરની સ્ત્રી દેવક રાજાની કન્યા પારશવી પણ આની જ પેઠે ઉત્પન્ન થયેલી હતી. પાંડવોનો પિતા પાંડુ તેઓ નાના હતા તે વેળા મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેથી વિદુરની પાંડવો ઉપર નાનપણથી જ પ્રીતિ હતી. ધૃતરાષ્ટ્રે જ્યારે પાંડવોને વારણા-વત મોકલ્યા, અને દુર્યોધને ત્યાં લાક્ષાગૃહ કરાવી તેમને બાળી નખાવવાની તૈયારી કરી હતી ત્યારે આ સઘળી હકીકત વિદુરે યુધિષ્ઠિરને બર્બર ભાષામાં કહી તેને સાવધ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ તે બંધુસહિત તેમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળી જઈ શકે માટે એક સુરંગ કોરાવી હતી અને ત્યાંથી તેઓ નદી પાર તરી જાય માટે નૌકાની પણ વ્યવસ્થા કરી રખાવી હતી. (યુધિષ્ઠિર શબ્દ જુઓ.) વિદુર પરમ નીતિવાન અને નિઃસ્પૃહ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર એનાથી વયે મોટો છતાં, એનું અતિશય માન રાખતો. આ સંબંધે એક પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે કે પાંડવો વનવાસ પૂર્ણ થતાં અજ્ઞાતવાસમાંથી પ્રગટ થયા એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને એવા અર્થનો સંદેશો લઈ યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલ્યો કે તેણે રાજ્યનો અર્ધભાગ માગવો નહિ અને યુદ્ધ પણ કરવું નહિ. આ સંદેશો એણે યુધિષ્ઠિરને જઈ કહ્યો એટલે યુધિષ્ઠિરે સંજયને તેના પ્રત્યુત્તરમાં એવું કહ્યું કે હે સંજય, પુત્રલોભે કરીને ધૃતરાષ્ટ્રને આવું કરવું યોગ્ય નથી. અર્ધ રાજ્યના અમે હકદાર છતાં તે હું નહિ આપું એમ કહાવે છે. પરંતુ અમે લીધા વગર રહેનાર નથી. સામથી આપશે તો ઠીક છે, ને જો તેમ નહિ આપે તો અમે યુદ્ધ કર્યા વગર રહેનાર નથી. તું જા અને મારો આ સંદેશો ધૃતરાષ્ટ્રને કહે. સંજય હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો ને ત્યાં ગયો ત્યારે સંધ્યાકાળ થઈ ગયો હતો એટલે એણે ધૃતરાષ્ટ્રને એવું કહ્યું કે પાંડવો તરફથી જે સંદેશો મેં આણ્યો છે તે કાલ સવારે સર્વ સમક્ષ હું તમને કહીશ. આટલું કહી તે ઘેર ગયો એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણો ભય લાગ્યો કે કોણ જાણે સવારે સંજય શું એ કહેશે. એ વિચારમાં તેને રાત્રે ઊંઘ આવી નહિ, તેથી વિદુરને બોલાવ્યો અને સંજય આવું કહી ગયો તેથી મને ઊંઘ આવતી નથી, એમ તેને કહ્યું. આ પ્રસંગે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો બોધ કર્યો. આ પ્રસંગ ભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરનીતિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત આણે દુર્યોધનને પણ પુષ્કળ બોધ કરેલો છે. / ભારત૦ ઉદ્યોગ પર્વ.

શ્રીકૃષ્ણ સામ કરવા આવી યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા ગયા, એટલે યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેમાં સઘળા કૌરવો મરણ પામ્યા અને પાંડવોને રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં, આ ઘણો કાળ સુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યો હતો. પછી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યો. અનેક તીર્થ અને ક્ષેત્રોનાં અવલોકન કરી પાછો તે હસ્તિનાપુર આવ્યો અને ગાંધારી તથા કુંતીને સાથે લઈ હિમાલય પર ગમન કર્યું. કેટલેક કાળે તેનો

ઉદ્ધવ સાથે મેળાપ થઈ ગયો, તેની પાસેથી કૃષ્ણ નિધન થયાનું સાંભળ્યું અને કૃષ્ણે મૈત્રેય ઋષિ પાસે જવાના કહાવેલા સંદેશા પ્રમાણે આ મૈત્રેય ઋષિને મળ્યો, ને તેથી કૃતાર્થ થયેલો એવો આ પિશાચ-વૃત્તિએ અરણ્યમાં ફરવા લાગ્યો.

એક વેળા યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રનાં દર્શન કરવા અરણ્યમાં આવ્યો હતો તેણે સર્વને જોઈને વંદન કર્યું અને વિદુર ક્યાં છે એમ ધૃતરાષ્ટ્રને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે તે ઘણું કરીને અહીં અરણ્યમાં જ છે. પહેલાં કોઈ કોઈ વખત અહીં આવતો હતો પરંતુ હમણાંનો કોઈ દિવસ આવ્યો જ નથી. આ સાંભળી યુધિષ્ઠરને તેને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ અને તેને શોધતો શોધતો અરણ્યમાં ચાલ્યો. ત્યાં એક વૃક્ષને અઢેલીને તદ્દન નગ્ન એવો તેને ઊભેલો જોયો. આ તેની વર્તણુક જોઈ તેની બહુ પાસે ન જતાં હું ફલાણો એમ કહી યુધિષ્ઠિરે તેને વંદન કર્યું. યુધિષ્ઠિર સાથે એક શબ્દ સુધ્ધાં બોલ્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તેની સામું ધરાધરી જોયું નહિ. આ ઉપરથી, આ હવે દેહભાવ વીસરી ગયો છે એમ સમજી યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી અને કુંતીની આજ્ઞા લઈ હસ્તિનાપુર આવ્યો. તે પછી થોડા જ કાળે વિદુરનું દેહાવસાન થયું. માંડવ્ય ઋષિના શાપ પ્રમાણે વિદુરે પોતાનાં સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ દેહનો ત્યાગ કર્યો અને પુનઃ પૂર્વવત્ પોતાના અધિકાર પર ગયો / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૫૭, ૬૮–૮૬; ભાગ૦ ૧–૧૩-૨૧

વિદુલા સૌવીર દેશના રાજાની સ્ત્રી. એનો પતિ મરણ પામવાથી ને પુત્ર નાનો હોવાથી, સિંધુ દેશના રાજાએ એનું રાજ્ય લઈ લીધું. પછી જ્યારે એનો પુત્ર મોટો થયો ત્યારે એણે એને અનેક ઇતિહાસયુક્ત ક્ષત્રિય ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. એ વીર સ્ત્રીએ સિંધુરાજ પાસેથી પોતાનું રાજ્ય પાછું લીધું. આ વિદુલાના પુત્રનું નામ સંજય હતું. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૩૩–૧૩૬.

વિદુષા પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી ભારતવર્ષની એક નદી.

વિદૂરથ સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન એક રાજા. આ ઘણા જ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયો હતો. કારણ કે જ્યારે જમદગ્ન્ય રામ પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરતા હતા ત્યારે, આની માએ એને પુષ્યવાન્ પર્વત પર રહેતા એક ઋષિના આશ્રમમાં મૂકી દીધો હતો. પછી જ્યારે પરશુરામ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવાના કર્મથી વિરમ્યા અને શૂર્પારક દેશમાં ગયા, એટલે આ પુનઃ પુરુકુળની વૃદ્ધિ કરનાર થયો. આના પિતાનું નામ મળતું નથી તેમ જ તેના પુત્રનું નામ શું તે પણ મળતું નથી. વંશાવળીમાં પણ એનું નામ નથી. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૮.

વિદૂરથ (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન કુરુપુત્ર જહ્નુ રાજાનો પૌત્ર અને સુરથાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સાર્વ-ભૌમ નામનો રાજા.

વિદૂરથ (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર વૃષ્ણિના વંશના બીજા વૃષ્ણિનો પુત્ર અને ચિત્રરથ રાજાના બે પુત્રોમાંનો બીજો. આનો પુત્ર શૂર નામનો રાજા.

વિદૂરથ (૪) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના નિર્વૃત્તિ રાજાનું નામાંતર.

વિદૂરથ (૫) દંતવક્ર અથવા વક્રદંતનો ભાઈ. વૃદ્ધ-શર્માથી શ્રુતદેવાને થયેલો પુત્ર. એને કૃષ્ણે માર્યો.

વિદૂરથ (૬) હંસધ્વજ રાજાનો ભાઈ.

વિદૂરથ (૭) સોમવંશી કુરુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર અનશ્વાન્ / ભા૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩

વિદૂરથ (૮) પ્રથમ કહેલો વિદૂરથ તે જ / ભાર૦ આ૦ ૨૩૯–૧૦.

વિદેહ સૂર્યવંશી નિમિ રાજાએ વસિષ્ઠના શાપથી મરણ પામ્યા પછી પુનઃ દેહ સ્વીકાર્યો નહિ એટલે તેના મિથિ પુત્ર ઉપરથી આખા વંશનું પડેલું નામ.

વિદેહ (૨) ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફ આવેલા, ભારત-વર્ષના બે દેશ. એમાંનો પહેલો ગંડક દેશની પૂર્વે, અને બીજો અપર પૂર્વ વિદેહ જનકવંશીય રાજાનો, પ્રસિદ્ધ છે.

વિદેહનગર અપર પૂર્વ વિદેહની રાજધાની મિથિલા નગરી તે જ આ.

વિદ્ય વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વિદ્યાચંડ કૌશિક બ્રાહ્મણનો પુત્ર. (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

વિદ્યાધર દેવયોનિવિશેષ.

વિદ્યચ્છત્રુ એક રાક્ષસ. (૪. સહ શબ્દ જુઓ.)

વિદ્યુજ્જિહ્વ એક રાક્ષસ. શૂર્પણખાનો પતિ. એને રાવણે માર્યો હતો.

વિદ્યુજ્જિહ્વ (૨) રાવણનો એક પ્રધાન. રામનું શિર અને ધનુષ્ય, માયામય આકૃતિએ આણે જ બનાવીને રાવણ પાસે તે સીતાને દેખડાવ્યાં હતાં. પરંતુ તે જોયા છતાં સીતા રાવણને વશ વર્તી ન હતી.

વિદ્યુજ્જિહ્વ અમૃતનું રક્ષણ કરનાર બે સર્પો. / ભા૨૦ આ૦ ૩૩–૫–૬.

વિદ્યુતા એક અપ્સરાવિશેષ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦–૪૮.

વિદ્યુત્કેશ હેતિ રાક્ષસની સ્ત્રી ભયાની કૂખે થયેલો પુત્ર. સંધ્યા નામની કોઈ સ્ત્રીની સાલંકટંકટા નામની કન્યા આની સ્ત્રી હતી. તેને આનાથી ગર્ભ રહ્યો. એ ગર્ભને તેણે મંદરાચળ પર નાખી દીધો. મહાદેવે એનું રક્ષણ કરી સુકેશ એવું તેનું નામ રાખ્યું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૪.

વિદ્યુત્પતાક પ્રલયમેઘોમાંનો છઠ્ઠો મેઘ.

વિદ્યુત્પર્ણા પ્રાધાને થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૯.

વિદ્યુત્પ્રભ એક ઋષિ / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૮૮–૪૩.

વિદ્યુત્પ્રભા એ નામની દશ અપ્સરાઓ / ભા૨૦ ઉ૦ ાગ૦ અ૦ ૧૧૧–૨૧.

વિદ્યુષ્ટ રામ સેનામાંનો એક વાનરવિશેષ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૩.

વિદ્યુદ્રૂપ લંકામાંનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૬.

વિદ્યુન્માલી તારકાસુરનો પુત્ર. ત્રિપુરમાંનાં એક પુરનો અધિપતિ. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૪–૭.

વિદ્યુન્માલી (૨) તારકાસુરનો મિત્ર એક અસુર.

વિદ્યુન્માલી (૩) રામસેનામાંનો એક વાનર.

વિદ્યુન્માલી (૪) લંકામાંનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૬.

વિદ્યુત ધર્મ ઋષિની પત્ની લંબાનો પુત્ર, આનો પુત્ર સ્તનયિત્નુ.

વિદ્યુતા એક અપ્સરા.

વિદ્રાવણ દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

વિધાતા બ્રહ્મદેવ.

વિધાતા (૨) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મપુત્ર ભૃગુથી ખ્યાતિ કર્દમ કન્યા ખ્યાતિની કૂખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો. મેરુની કન્યા નિયતિ આની સ્ત્રી હતી અને તેના પુત્રો વેદશિરા અને કવિ / ભા૨૦ આ૦ ૩૭–૧૦.

વિધ બ્રહ્મદેવ.

વિધિ (૨) ચંદ્ર.

વિધૃતિ તામસ મન્વન્તરમાંના દેવની માતા.

વિધૃતિ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન કુશવંશના ખગણ રાજાનો પુત્ર. આનો પુત્ર હિરણ્યનાભ.

વિંધ્ય ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક પર્વત. આ પર્વતના મૂર્તિમાન દેવે એક વખત ચન્દ્રને એવું કહ્યું કે તમે જેમ મેરુની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરો છો એવી રીતે મારી આસપાસ કરો. તેમણે ઉત્તર વાળ્યો કે સૃષ્ટિના નિર્માણ કરનારાએ અમને મેરુની પ્રદક્ષિણા કરવાનો ક્રમ કરી આપ્યો છે તે પ્રમાણે અમારા નસીબમાં ફરવાનું છે. એ વિષયે અમે કેવળ સ્વતંત્ર નથી. આ ઉત્તર સાંભળી પર્વત વધવા લાગ્યો અને એટલો ઊંચો વધ્યો કે તેથી કરીને સૂર્યચંદ્રની ગતિનો રોધ થયો. આથી દેવો અને ઋષિઓ આની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે તું આમ ન કર. પરંતુ આણે કોઈનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. એટલે એ બધા અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કહેવા લાગ્યા કે વિંધ્યાચળ આપનો શિષ્ય છે અને જ્યારે તેણે લોકોપદ્રવકારક કૃત્ય આરંભ્યું છે તો એને એ વિષયે બોધ આપવો એ આપના હાથમાં છે. દેવોનું અને ઋષિઓનું આ બોલવું સાંભળી

અગત્સ્ય ઋષિ પોતાનો આશ્રમ છોડી નીકળ્યા અને આની પાસે આવ્યા. એમને જોતાં જ વિંધ્યાચળ એમને નમસ્કાર કરવા સાષ્ટાંગ નમ્યો. આમ નમ્યો જોઈ અગસ્ત્યે તેને કહ્યું કે હું દક્ષિણ તરફ જઉં છું ત્યાંથી પાછો આવું ત્યાં સુધી આ જ સ્થિતિમાં પડી રહે. આટલું કહી અગસ્ત્ય દક્ષિણ તરફ ગયા અને વિંધ્ય જે ત્યારથી દંડવત્ લાંબો પડ્યો તે હજુ પણ એ જ સ્થિતિમાં પડ્યો છે. અગસ્ત્ય ઋષિ વાયદો કરીને ગયા તે પાછા આવ્યા જ નહિ. આપણામાં "અગસ્ત્ય ઋષિનો વાયદો" કહેવાય છે એ તો બધાને ખબર હશે. સારાંશ કે આના આમ પડવાથી સૂર્યચંદ્રાદિની ગતિમાં થતો રોધ દૂર થયો ને તેથી દેવો, ઋષિઓ અને ઇતર પ્રજાજન સુખી થયાં. આ પર્વત બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા હિમાલયની આ બાજુએ આપણે રહીએ છીએ તે તરફ આવ્યો છે. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯–૧૧, ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૦૩–૨–૧૯.

આ પર્વતમાંથી તપતી, તાપી, પયોષ્ણી, નિર્વિંધ્યા, ક્ષિપ્રા, ઋષભા, વેણુ, વૈતરણી, વિશ્વમાલા, કુમુદ્વતી, કરતોયા, મહાગૌરી, દુર્ગમા અને શીલા એટલી નદીઓ નીકળી છે. / દેવી૦ ભા૦ ૧૦–૩, સ્કંદ૦ કાશી ખંડ૦ પૂર્વાર્ધ૦ ૪–૫.

વિંધ્યચૂલિક ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

વિંધ્યાદ્રિ વિંધ્યપર્વત તે જ.

વિંધ્યાવલી બલિ દૈત્યની સ્ત્રી.

વિધ્યાશ્વ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના પુત્ર અજમીઢના નીલ નામના પુત્રના વંશમાં મુદ્ગલકુળોત્પન્ન ઇંદ્રસેન રાજાનો પુત્ર. આને મેનકા અપ્સરાથી દિવોદાસ અને અહલ્યા, એમ બે જોડકાં સંતાન થયાં હતાં.

વિનત રામસેનામાંનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૬.

વિનત (૨) આ નામનું એક ગામવિશેષ.

વિનતા કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. આને અરુણ, ગરુડ, અરુણિ, વારુણિ એવાં ચાર પુત્રો અને સૌદામિની નામની એક કન્યા હતી. આ ઉપરાંત સુમુખ, સુનામા, સુનેત્ર, સુવર્ચા, સુરુક અને સુબલ એ નામના બીજા છ પુત્રો હતા એવું પણ મળી આવે છે. એ અને એની બહેન અને શોકય કદ્રુ બન્ને નિષ્ઠાપૂર્વક અને સરસાઈથી પતિસેવા કરતાં હતાં. કશ્યપે કહ્યું કે કદ્રુને હજાર પુત્રો થશે અને વિનતાને બે બળવાન પુત્રો થશે. પછી બન્ને ગર્ભવતી થઈ. કદ્રુએ હજાર ઈંડાં મૂકયાં. પાંચ હજાર વર્ષે કદ્રુનાં ઈંડાં સેવાઈને તેમાંથી શેષ, વાસુકિ, કર્કોટક, ધનંજય, ઐરાવત આદિ નાગ નીકળ્યા. પ્રથમતઃ જ્યારે અરુણ વખતે વિનતા ગર્ભિણી થઈ ત્યારે પોતાને જલદી પ્રસૂતિ થાય તે માટે અધોરી બનીને પૂર્ણકાળ થયા પહેલાં અરુણને તેણે બળાત્કારે ઉદર બહાર કાઢ્યો. તેથી એ પગ વગરનો જન્મ્યો એટલે એણે વિનતાને શાપ દીધો કે તું તારી શોકયની દાસી થઈ રહીશ. એ જ પ્રમાણે એને કદ્રુની દાસી થઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ આ રીતે બન્યું : એક વેળા સૂર્યના રથના ઘોડાનો રંગ કેવો છે તે સંબંધી આને અને કદ્રુને વાદ પડ્યો. વિનતાએ કહ્યું કે શ્વેતવર્ણના છે અને કદ્રુએ કહ્યું કે તે કાળા રંગના છે. આમ કહી પોતાનો બોલ ખરો પડે તે માટે કદ્રુએ પોતાના વાસુકિ ઇત્યાદિ પુત્રોને આજ્ઞા કરી કે તમે સત્વર સૂર્યલોકમાં જાઓ અને અશ્વનો વર્ણ જે શ્વેત છે તેને તમારા પોતાના વિષે કરીને કાળો કરી આવો. આનું કહેવું પ્રથમ તો કોઈએ કાને ધર્યું નહિ. એટલે કદ્રુએ એમને શાપ્યા કે આ આજ્ઞાભંગને લીધે આગળ એક રાજા સર્પસત્ર કરશે તેમાં તમે બળીને ભસ્મ થશો. ત્યારે એ સાંભળી બધા ગભરાયા અને ઉશાપ માગી, સૂર્યલોકમાં જઈ પોતાના વિષ વડે અશ્વોને કાળા કરી દીધા.

અશ્વ કાળા થતાં જ કદ્રુએ વિનતાને કહ્યું કે તું મારી સાથે સ્વર્ગમાં ચાલ. બન્ને સૂર્યલોકમાં ગયાં ત્યારે વિનતાએ અશ્વ કાળા રંગના જોયા. આ પ્રમાણે પોતે ખોટી ઠરી એટલે પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે હારે તેણે શરત કરનારની એ

હજાર વરસ સુધી દાસી થઈ રહેવું. એ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ કદ્રુની દાસી થઈ રહી. પછી ગરુડે તેને દાસીપણામાંથી મુક્ત કરી. / આ૦ ૧૬–૬, ૨૦–૩૪, ૨૩–૩, ૬૬–૪૦, અને ૬૭–૩૯; અનુ૦ ૨૦–૨૦, ૨૦–૨૩ અને ૨૦–૨૯.

વિનતા (૨) સીતાના સંરક્ષણ માટે મૂકેલી રાક્ષસીઓમાંની એક. / વા૦ રા૦ સુન્દ૦ સ૦ ૨૪.

વિનશન સરસ્વતી નદી જ્યાં થાણેશ્વરથી પશ્ચિમાભિમુખ થઈને નિષાદ રાજ્યના મેાં આગળ રણમાં અન્તર્હિત થઈ જાય છે ત્યાં આવેલું તીર્થવિશેષ. હાલના સિરહિંદ પરગણામાં આવેલા રેતીના રણમાં ભારત વર્ષનું સરસ્વતી નદી સંબંધીનું તીર્થવિશેષ છે તે જ.

વિનશન (૨) બગડાની સંજ્ઞાવાળું કુરુક્ષેત્ર તે જ.

વિનાયક આ નામનેા રુદ્રગણ.

વિનાયક (૨) એ નામના રુદ્રગણનેા અધિપતિ ગણપતિ.

વિનાયક (૩) કેાઈ કેાઈ ઠેકાણે ગરુડનું પણ નામ કહ્યું છે.

વિનાયક (૪) ભારતવર્ષનું એક ક્ષેત્રવિશેષ

વિનાશન કશ્યપથી કાલાને થયેલા પુત્રેામાંનેા એક.

વિપાટ વિપાશા નદી.

વિપાટ (૨) કૌરવ પક્ષનેા એક રાજા. અર્જુનના હાથે મરાયેલેા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૩૨–૬૧.

વિપાપ એક અગ્નિવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૧–૨૧.

વિપાપા ભારતવર્ષની એક નદી. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૧૫.

વિપાપ્મા બૃહસ્પતિનેા અગ્નિસંબંધનેા પૌત્ર, નિશ્ચવન નામના અગ્નિનેા પુત્ર. આનું વાસ્તુ કાર્યમાં પ્રાધાન્ય હેાવાનું મત્સ્યપુરાણમાં છે.

વિપાશા ભારતવર્ષીય નદી. હાલની બિયાસ તે જ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૧૫.

વિપીત ગર્ભવિપીત શબ્દ જુઓ.

વિપુલ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.

વિપુલ (૨) વસુદેવથી રેાહિણીને થયેલા પુત્રેામાંનેા એક.

વિપુલ (૩) અર્જુને મારેલેા સૌવીર દેશનેા એક ક્ષત્રિય રાજા. / ભાર૦ આ૦ ૧૫૧–૪૬.

વિપુલ (૪) એક બ્રાહ્મણ. દેવશર્માનેા શિષ્ય. તેની ગુરુપત્ની રુચિ. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૭૫.

વિપુલા એક નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯–૧૪.

વિપૃથુ એક યાદવવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૧૮ ● સુભદ્રાહરણ વખતે એનું અને અર્જુનનું યુદ્ધ થયું હતું. / ભાર૦ આ૦ ૨૪૪.

વિપૃષ્ઠ વસુદેવને ધૃતદેવાથી થયેલેા પુત્ર.

વિપ્ર સેામવંશી પુરુકુલેાત્પન્ન અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર સુધનુના કુળમાં જરાસંધ વંશમાં જન્મેલા સૃતંજય રાજાનેા પુત્ર. આનેા પુત્ર શુચિ નામનેા રાજા.

વિપ્રચિત્ત દનુપુત્ર દાનવેામાંનેા મેાટેા. આ ઘણેા બળવાન હતેા. એને સિંહિકા નામની સ્ત્રી હતી અને તેની કૂખે આને તેર પુત્ર થયા હતા. (૨. સૈંહિકેય શબ્દ જુઓ.)

વિપ્રચિત્તિ વિપ્રચિત્ત તે જ.

વિપ્રુધ વિદેહવંશના વિદ્યુત જનકનું નામ.

વિભાંડ એક બ્રહ્મર્ષિ.

વિભાંડક કાશ્યપગેાત્રીય એક ઋષિ. ઋષ્યશૃંગનેા પિતા. (ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ.)

વિભાવરી ઉત્તરદિગ્પાલની નગરી. એને વસ્વૌકસારા પણ કહે છે. (૨. વસ્વૌકસારા શબ્દ જુઓ.) આ શહેરમાં જ્યારે સૂર્ય માથા ઉપર આવે ત્યારે ત્યાં મધ્યાહ્ન, પશ્ચિમ દિગ્પાલની દેવધાની નગરીમાં સૂર્યોદયનેા સમય અને દક્ષિણ દિગ્પાલની સંયમિની નગરીમાં મધરાતનેા સમય થાય છે. (૧. સૂર્ય શબ્દ જુઓ.)

વિભાવસુ સૂર્યનું એક નામ. / ભાર૦ આ૦ ૧–૫૫.

વિભાવસુ (૨) એક ઋષિ. આ પેાતાના સુપ્રતીક નામના ભાઈના શાપે કરીને પાણીમાં કૂર્મયેાનિ પ્રાપ્ત કરી પડયેા હતેા. (૩. સુભદ્ર શબ્દ જુઓ.) તેને ગરુડ ખાઈ ગયેા હતેા. / ભાર૦ આ૦ ૨૯–૧૬.

વિભાવસુ (૩) મૂર દૈત્યના સાત પુત્રેામાંથી કૃષ્ણે માર્યેા હતેા તે પુત્ર. (મૂર શબ્દ જુઓ.)

વિભાવસુ (૪) પાંડવેા સાથે અરણ્યમાં હતેા તે એક ઋષિ.

વિભીષણ (૩. બિભીષણ શબ્દ જુઓ.) રાજસૂય યજ્ઞ વખતે એની પાસેથી કર લેવા સહદેવે ઘટોત્કચને મોકલ્યો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૮૦ રામે એને પટ્ટાભિષેક કર્યો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૨૮૪–૪૯.

વિભીષણ (૨) એક યક્ષવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૮.

વિભુ દેવવિશેષ. (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

વિભુ (૨) ઋષભદેવનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. ભરત રાજાને તેના બીજી પંચજની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રના વંશમાં પ્રસ્તાવ નામના રાજાને નિયુત્સાથી થયેલો તે આ. આને રતિ નામની સ્ત્રી અને પૃથુષેણ નામનો પુત્ર હતો.

વિભુ (૩) રૈવત મન્વન્તરમાં સ્વર્ગમાં હતો તે ઇંદ્ર.

વિભુ (૪) સ્વારોચિષ મન્વન્તર માંહેનો વિષ્ણુનો અવતાર.

વિભુ (૫) સાધ્ય નામના દેવોમાંનો એક દેવ.

વિભુ (૬) વારુણિ ભૃગુના પુત્રોમાંનો એક, જેને વરેણ્ય કહ્યો છે તે.

વિભુ (૭) રાત્રિ યુદ્ધમાં ભીમે મારેલો શકુનિના ભાઈઓમાંનો એક. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૮–૨૩.

વિભૂતિ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / અનુ. ૭–૫૭.

વિભ્રાજ બર્હિષદ્ નામના પિતરોનો લોક.

વિભ્રાજ (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાર નામના રાજાનું નામાન્તર.

વિમલ *વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર. ઇલ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાં સૌથી નાનો.*

વિમલ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશનો વિકૃતિ રાજા તે જ આ.

વિમલ (૩) ભારતવર્ષીય એક તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૦–૮૮.

વિમલપિંડક એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આદિ૦ અ૦ ૩૫–૮.

વિમલા ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીવિશેષ

વિમલા (૨) મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીવિશેષ.

વિમલા (૩) સુરભીકન્યા રોહિણીની બે કન્યાઓમાંની એક.

વિમલેશ્વર ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

વિમલોદકા સરસ્વતી નદીના સાત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ. / ભા૨૦ શ૦ ૩૯–૪.

વિમુખ એક બ્રહ્મર્ષિ. / વા૦ રા૦ ઉ૦ સ૦ ૧.

વિમોચન ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

વિયતિ સોમવંશી નહુષ રાજાના છ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

વિરજ ઋષભદેવ વંશના ત્વષ્ટા નામના રાજાને વિરોચનાથી થયેલો પુત્ર. આને વિષુચી નામની સ્ત્રી હતી, અને સો પુત્રો હતા જેમાં શતજિત્ સહુથી મોટો પુત્ર ને એક કન્યા હતાં.

વિરજ (૨) સ્વાયંભૂવ મન્વન્તરમાંના મરીચિ ઋષિના પુત્ર પૂર્ણિમાના બે પુત્રોમાંનો મોટો.

વિરજ (૩) ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક ઋષિ.

વિરજ (૪) આઠમા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા દેવોમાંના એક પ્રકારના દેવ.

વિરજ (૫) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

વિરજસ્ક આઠમા સાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક.

વિરજા વારુણિ કવિના સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો.

વિરજા (૨) સુસ્વધા નામના પિતરની કન્યા અને નહુષ રાજાની સ્ત્રી. (નહુષ શબ્દ જુઓ.)

વિરજા (૩) સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૪, ઉ૦ ૧૦૩–૧૬.

વિરજા *(૪) ક્ષત્રિય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર.* એને ભીમે માર્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૧૪, દ્રો૦ ૧૫૮–૧૭–૧૮.

વિરજાતીર્થ એક તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૩.

વિરજામિત્ર સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વિરાજ એક રાજા, અવિક્ષિત્રિનો પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૪૦.

વિરાજ (૨) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. ભીમને હાથે મરાયેલો. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬૬–૨૭.

વિરાટ વિરાટ પુરુષ જે ઈશ્વર તે.

વિરાટ (૨) સ્વાયંભુ મનુનું પણ આ નામ છે. / મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૩.

વિરાટ (૩) પૂર્વે મત્સ્ય દેશનો રાજા. અજ્ઞાતવાસને માટે પાંડવો આના દેશમાં રહ્યા હતા અને તેમણે પોતાનાં નામ અને રૂપ પણ બદલી નાખ્યાં હતાં. પાંડવો તે પાંચ પુરુષ અને છઠ્ઠી દ્રૌપદી એમ જ, જો અહીં રહ્યાં હોત તો તરત ઓળખાઈ જાત. પરંતુ ચાર પુરુષ, એક નટ અને એક સ્ત્રી એમ હોવાથી આને એ પાંડવો હશે એવો ખ્યાલ ધરાધરી આવ્યો નહિ. આ વિરાટને ૧. શતાનીક, ૨. મદિરાક્ષ, (મદિરાશ્વ), ૩. સૂટદિત, ૪. શ્રુતાનિક, ૫. શ્રુતધ્વજ, ૬. બલાનીક, ૭. જયાનીક, ૮. જયેાશ્વ, ૯. રથવાદન ૧૦. ચંદ્રોદય અને સમરથ એમ અગિયાર ભાઈઓ હતા. / ભાર૦ વિ૦ ૩૩–૧૯–૨૧. • એની પહેલી સ્ત્રીનું નામ સુરથા હતું. એને પેટે શ્વેત અને શંખ એમ બે પુત્ર થયા હતા. / વિ૦ ૨૧–૧૭. • કેકય રાજાની કન્યા સુદેષણા આની બીજી સ્ત્રી હતી. સુદેષણાનો ભાઈ મહાબલાઢય કીચક નામનો કૈકેય તેના ભાઈઓ સહિત આનો સેનાપતિ હતો. વિરાટ સુદેષણાને પેટે ઉત્તરકુમાર અને બભ્રુ એમ બે પુત્રો અને ઉત્તરા નામની એક કન્યા હતી. ઉત્તરકુમારનું બીજું નામ ભૂમિઞ્જય હતું. / વિ૦ ૨૧–૧૮.

આનો સાળો કીચક વલ્લવને હાથે મરાયો એવી ખબર પડતાં, અહીં પાંડવો હોવા જોઈએ એવો દુર્યોધનને ખ્યાલ આવ્યો, કારણ કે કીચક કાંઈ સામાન્ય નહિ પણ મહાબળવાન હતો. તેની જ હૂંફે વિરાટ અજિત હતો. આ તર્ક ઉપરથી દુર્યોધને સુશર્મા નામના ત્રિગર્તાધિપતિને મત્સ્ય દેશના દક્ષિણ તરફ મોકલી, આના ગોધનનું હરણ કરાવડાવ્યું. સુશર્મા સાથે વિરાટ યુદ્ધ ગયો ત્યારે તેણે કંકને (યુધિષ્ઠિરને) સાથે લીધો અને તેની જ સૂચના ઉપરથી વલ્લવ (ભીમસેન), ગ્રંથિક (નકુલ) અને તંતીપાળ (સહદેવ)ને પણ સાથે ચાલવાની આજ્ઞા કરી. આ ઉપરાંત વિરાટના સઘળા ભાઈઓ અને ઉત્તર સિવાય બીજા પુત્રો પણ તેની સાથે હતા. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૩૩.

આમ મોટું સૈન્ય લઈ વિરાટ રાજા સુશર્મા પર ચડયો અને બે વચ્ચે જબરું યુદ્ધ મચ્યું; તેમાં એવું બન્યું કે સુશર્માએ વિરાટને પકડયો અને રથે બાંધી હસ્તિનાપુર તરફ ચાલવા માંડયું. આ કંકે જોયું એટલે તેણે વલ્લવાદિને સૂચના કરી કે આપણે સાથે હોવા છતાં વિરાટની આ દશા થાય તે યોગ્ય નહિ, માટે દોડો ને તેને છોડાવી લાવો. આ સાંભળી વલ્લવ વગેરે સુશર્માની પાછળ પડયા અને તેની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરી તેને બાંધી રથમાં નાખ્યો અને વિરાટને છોડી કંક સમીપ આણ્યો. પછી કંકે ગોધન પાછું વાળ્યું અને વિરાટ પણ મુક્ત થઈ પાછો આવેલો જોઈ તેણે વલ્લવ પાસેથી સુશર્માને છોડાવડાવ્યો. વિરાટ રાજા, પોતાને બંધનમાંથી છોડાવ્યો તે માટે આનો ઉપકાર માની ઘેર પાછો આવ્યો અને કંકનો ઘણો જ સત્કાર કર્યો. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૩૫–૩૬.

પછી વિરાટ સ્વસ્થ થયો. એટલામાં ઉત્તર તરફથી વિજયી થઈ ઉત્તરકુમાર પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઉત્તરકુમારના જયને લઈને આનંદ પામેલા વિરાટે જયઘોષ કરાવ્યો અને બહુ મોટો ઉત્સવ કર્યો. એવામાં એકદા પાસા રમતાં રમતાં વિરાટ ઉત્તરકુમારના જયથી ફુલાતો હતો તેને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે જેના રથનો સારથિ બૃહન્નટા જેવો હોય તે જીતે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ! મતલબ કે સારથિને લીધે ઉત્તરકુમાર જીત્યો છે. આથી ગુસ્સે થઈ વિરાટે તેમને નાક ઉપર પાસાનો ઘા કર્યો હતો અને તેથી લોહી નીકળ્યું હતું. પતિને આમ લોહી વહેતું જોઈ ક્રોધ અને દિલગીરી ભરેલી દ્રૌપદીએ લોહી પોતાના સુંદર વસ્ત્રમાં ઝીલી લીધું. / વિ૦ ૭૦–૩૦. • પછી થોડા જ સમયમાં પાંડવો પ્રગટ થતાં આશ્ચર્ય પામી તેમના ઉપકારને લીધે નમ્ર ભાવે તેણે ઉત્તરાનું અર્જુન પાણિગ્રહણ કરે એવો આગ્રહ કર્યો, પણ અર્જુનને તે માન્ય ન હોવાથી ઉત્તરા અભિમન્યુને પરણાવી. ભારતના યુદ્ધમાં

વિરાટ, ભાઈઓ અને પુત્રો સહિત પાંડવ પક્ષે હતો અને જયદ્રથના મરાયા પછી રાત્રિયુદ્ધ શરૂ થયું તેમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે મરાયો.

વિરાટ (૪) વિરાટદેશ મત્સ્ય દેશ તે જ. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૮૭.

વિરાડપ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

વિરાધ ચિત્રકૂટ પર્વત મૂકીને ઋષિઓના અનેક આશ્રમો જોતા જોતાં લક્ષ્મણ અને સીતા સહિત રામે દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં કૌંચાવટ નામના વનમાં તેમને આ રાક્ષસ વિરાધનો ભેટો થયો. એણે આ ત્રણ જણને જોતાં જ લાગલી સીતાને ઊંચકી લીધી. સીતાને લઈને થોડે દૂર જઈ ઊભો રહી એણે રામને પૂછ્યું, તમે કોણ છો ? આ વનમાં સ્ત્રી સહિત કેમ ફરો છો ? એક ભાર્યા સાથે બે જણ ! રામે કહ્યું કે અયોધ્યાના રાજા દશરથનો હું જ્યેષ્ઠ પુત્ર છું અને મારું નામ રામ છે. આ જોડે છે એ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ છે. જનકરાજાની કુમારી આ સીતા, તે મારી સ્ત્રી છે. અમારા પિતાની આજ્ઞાનુસાર તમારા જેવાને શિક્ષા કરવા સારુ આ ઘોર વનમાં આવ્યા છીએ. આમ કહીને રામે એને પૂછ્યું કે તું કોણ છે તે મને કહે. તે ઉપરથી વિરાધ બોલ્યો કે હું જવ નામના રાક્ષસનો અને તેની જે ભાર્યા મારી માતા શતહૃદાનો પુત્ર વિરાધ નામે પ્રસિદ્ધ છું. મારા વનમાં કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ મનુષ્યે આવવાનું નથી છતાં તમે અહીં નિર્ભય આવ્યા છો, તો મારે તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે હવે તમને આ સ્ત્રી પાછી મળવાની નથી. હું માત્ર તમને બન્ને ભાઈઓને છોડી દઉં છું. માટે જો જીવવાની લાલસા હોય તો અહીંથી સત્વર જતા રહો.

રામે કહ્યું : અલ્યા, તેં આજ સુધી તાપસોને બહુ દુઃખ દીધું છે. તેં અનેક ઋષિઓને મારી ખાધા છે, માટે તને શિક્ષા કરવી જ યોગ્ય છે. આમ કહીને રામ અને લક્ષ્મણે એના ઉપર બે એવાં તીવ્ર બાણ ફેંક્યાં કે એ મરણ પામીને તત્કાળ ભૂમિ પર પડ્યો. પડતાં વેંત જ એના શરીરમાંથી એક દિવ્ય પુરુષ નીકળ્યો. એણે સ્તવન કરીને રામને કહ્યું કે હું પૂર્વે તંબુરુ નામે ગંધર્વ હોઈ વૈશ્રવણના શાપને યોગે આ યોનિને પ્રાપ્ત થયો હતો. એમાંથી તમે મારો ઉદ્ધાર કર્યો છે. હવે મને મારા લોકમાં જવાની આજ્ઞા આપો. આમ કહી એણે રામને શરભંગ ઋષિના આશ્રમનો રસ્તો બતાવ્યો. અને પોતે ગંધર્વ લોક પ્રત્યે ગમન કર્યું. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૨–૪.

વિરાવી સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૧૦૪.

વિરિંચ બ્રહ્મા.

વિરિંચ (૨) શિવ.

વિરિંચન બ્રહ્મા.

વિરિંચિ બ્રહ્મદેવ.

વિરુદ્ધ બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો દેવવિશેષ.

વિરૂપ રુદ્રગણ વિશેષ.

વિરૂપ (૨) વરુણ લોકમાંનો એક અસુરવિશેષ.

વિરૂપ (૩) વારુણિ અંગિરા ઋષિના આઠમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર, એક ઋષિ / ભા૨૦ અનુ૦ ૧૩૨–૪૨.

વિરૂપ (૪) સૂર્યવંશી નભગ કુલોત્પન્ન અમ્બરીષ રાજાના ત્રણમાંનો એક પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બૃહદશ્વ.

વિરૂપ (૫) કૃષ્ણનો એક પૌત્ર.

વિરૂપ (૬) વિકૃત નામના બ્રાહ્મણની સાથે વાદ કરનાર બ્રાહ્મણ – જપકોપાખ્યાન. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૯૭–૯૪.

વિરૂપાક્ષ એક રુદ્ર. ભારતમાં અગિયાર રુદ્ર કહ્યા છે તેમાં આ કયો તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

વિરૂપાક્ષ (૨) શંકર ભગવાનનું એક નામ.

વિરૂપાક્ષ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વિરૂપાક્ષ (૪) મહિષાસુરના મંત્રીઓ માંહેનો એક અસુર / દેવી ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

વિરૂપાક્ષ (૫) અશોકવાટિકા ઉજાડતી વખતે રાવણે મોકલેલા પાંચ સેનાપતિમાંનો એક. એ તેમ જ બાકીના ચારે મારુતિને હાથે મરણ પામ્યા હતા. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૬.

વિરૂપાક્ષ (૬) દનુપુત્ર, દાનવ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૨૫.

વિરૂપાક્ષ (૭) એક રાક્ષસ. / ભા૨૦ ૬૦ ૨૮૬–૯૦.

વિરૂપાક્ષ (૮) ઘટોત્કચનો સારથિ. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ ૧૭૬–૧૮૦.

વિરૂપાક્ષ (૯) યુદ્ધમાં લક્ષ્મણે મારેલો એક રાક્ષસ./ વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

વિરૂપાક્ષ (૧૦) યુદ્ધમાં સુગ્રીવે મારેલો સુમાલી રાક્ષસનો અમાત્ય. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૯૭.

વિરોચન સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભ૨૦ આ૦ ૨૦૧–૨.

વિરોચન (૨) પ્રહ્લાદ દૈત્યના પુત્રોમાંનો એક, અને બલિ દૈત્યનો પિતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૧૯. • એ એક વખત બ્રહ્માત્મ વસ્તુ તે શું એ પૂછવાને સત્યલોકમાં બ્રહ્મા પાસે ગયો હતો. તે વખત હાલના ઇન્દ્ર પુરંદરની ભેટ થઈ. એના મનમાં બ્રહ્મદેવને જે પ્રશ્ન પૂછવાનું હતું તેવો જ પ્રશ્ન ઇન્દ્રે પણ પૂછ્યો. બ્રહ્મદેવે બન્નેને સરખો જ ઉપદેશ કરીને કહ્યું કે હવે તમે જાતે વિચાર કરો. પછી બન્ને પોતપોતાને સ્થાને પાછા ગયા. ઇન્દ્ર વિચાર કરીને કૃતાર્થ થયો. પણ વિરોચને એમ વિચાર ન કરતાં મનસ્વી વિચાર કરી સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે દેહ એ જ આત્મા છે, અને અસ્થિમાંસાદિથી બનેલા આ દેહ સઘળાના સરખા જ છે. માટે બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ ગણવાનું કોઈ કારણ ન હોતાં શ્રેષ્ઠ ગણવા એ યોગ્ય નથી. વળી પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર છે તેમાં બ્રાહ્મણોએ માનેલો મોક્ષ પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે એ યોગ્ય નથી. મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કામ પુરુષાર્થ જ શ્રેષ્ઠ છે. વિચાર કરીએ છીએ તો પાપનું ફળ દુઃખ અને પુણ્યનું ફળ સુખ એ સર્વમાન્ય છે. માટે જપ, તપ, દેવાર્ચન, પ્રાતઃસ્નાન વગેરે ભવિષ્યના સુખની ઇચ્છાથી કરે છે તે ભલે કરે; પણ પ્રસ્તુત તો આ સાધવાને બહાને એ બધું પાપનાં ફળ ભોગવવા જેવું છે એમ માનવું જોઈએ. સારાંશ કે બીકણ બ્રાહ્મણોના માર્ગને વિચારવાન પુરુષોએ કદી અનુસરવો નહિ અને એમાં વિશ્વાસ રાખવો નહિ. આવો સિદ્ધાંત બાંધી એણે પોતાના અનુયાયીઓને દૈત્યોને એ મતમાં ભેળવ્યા. એણે કેટલાક મનુષ્યોને પણ એ જ મતાવલંબી બનાવી એમની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. આવા લક્ષણથી વિરોચન અધોગતિ પામ્યો. એનો પુત્ર બલિ એના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી ન હતો.

કેશિનીના સ્વયંવર કાળે વિરોચનને સુધન્વા નામના બ્રાહ્મણની સાથે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એ પરત્વે વિવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૬૦–૬૭; ભા૨૦ ઉ૦ ૩૫–૫૧૧.

વિરોચના ઋષભદેવ વંશના ભૌવન રાજાના પુત્ર ત્વષ્ટાની સ્ત્રી અને વિરજ રાજાની માતા / ભાગ૦ પંચમ સ્કં૦ અ૦ ૧૫.

વિરોહણ સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬૦.

વિલોમા સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વતના પુત્ર અંધક રાજાના પ્રપૌત્ર કુકુર રાજાનો પૌત્ર અને વહ્નિન રાજાનો પુત્ર, એના પુત્રનું નામ કપોતરોમાં.

વિવર્ધન એક ક્ષત્રિયવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૭

વિવસ્વાન બાર આદિત્યોમાંનો એક આદિત્ય. એને સંજ્ઞા, રાજ્ઞી અને પ્રભા એ નામની ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. સંજ્ઞા ચાલુ મન્વંતરના વિશ્વકર્મા ત્વષ્ટાની દીકરી થતી હતી. તેથી એને ત્વાષ્ટ્રી નામ પણ હતું. વિવસ્વાનથી સંજ્ઞાને શ્રાદ્ધદેવ (વૈવસ્વતમનુ), યમ અને યમુના એમ ત્રણ ફરજંદ થયાં હતાં. પછી સંજ્ઞાથી વિવસ્વાનનું તેજ સહન થયું નહિ તેથી પોતે ઘોડીનું રૂપ ધારણ કરીને વેગળી રહી અને વિવસ્વાન પાસે છાયારૂપ મોકલ્યું. કેટલેક કાળે છાયાને સાવર્ણિ, શનિ અને તપતી એમ ત્રણ અપત્ય જન્મ્યાં. એક વખત એમ બન્યું કે યમે કાંઈ સહજ અપરાધ કર્યો, તે ઉપરથી છાયાએ યમને વેઠાય નહિ એવો શાપ આપ્યો. એ સાંભળીને યમના મનમાં આવ્યું કે આ મારી માતા હોઈ ન શકે. જો તે મા હોય તો પોતાના સંતાનને આવો શાપ આપે નહિ. મનમાં આમ સંશય ઊપજવાથી એણે આ શાપની વાત પોતાના પિતાને કહી. વિવસ્વાને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોતાં ખરી વાત જાણી. ત્યારથી એણે સંજ્ઞાની શોધ કરવા માંડી અને તે

જડતાં પોતે ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરીને એને ભેટ્યો ત્યારે સંજ્ઞાએ એને ઓળખ્યો. તે ઉપરથી બન્નેનો સમાગમ થયો અને વડવા રૂપ સંજ્ઞાને અશ્વિની-કુમાર નામના બે પુત્રો થયા. પછી સંજ્ઞાને લઈને પોતાના લોકમાં આવ્યો.

વિવસ્વાનની સંતતિ પૈકી શ્રાદ્ધ દેવ મનુ થયો. પ્રસ્તુત એનો જ મન્વંતર ચાલે છે. યમ દક્ષિણ દિશાનો દિગ્પાળ થયો. યમુના તે યમુના નદીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી થઈ. ચાલુ મન્વંતર પૂરો થયા પછી સાવર્ણિ પોતે મનુ થઈ એનો મન્વંતર ચાલશે. શનિ, શનિમંડળનો અધિપતિ થયો અને તપતી સોમવંશી પુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઋક્ષ નામના રાજાના પુત્ર સંવરણને પરણી. અશ્વિની-કુમારો દેવના વૈદ્ય બન્યા.

વિવસ્વાન પ્રતિ ભાદ્રપદ માસમાં સૂર્ય મંડળાધિ-પતિ થાય છે, છતાં સર્વ કાળ પ્રાધાન્ય એનું જ ગણાય છે. ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં બ્રહ્મદેવે મરીચી આદિ ઋષિ ઉત્પન્ન કર્યા મરીચીથી કશ્યપ અને કશ્યપથી બાર આદિત્ય થયા.

વિવસ્વાન (૨) ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્ત ઋષિમાંનો એક.

વિવસ્વાન (૩) ગરુડે મારેલો એ નામનો એક અસુર.

વિવાજી ઇલ્વળ અસુરના રથના ઘોડા. / ભા૨૦ વ૦ ૯૭–૨૨.

વિવિક્ત પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર.

વિવિક્ત (૨) ઉપર કહેલા વિવિક્તનો દેશ–કુશ દ્વીપના સાતમાંનો છઠ્ઠો દેશ.

વિવિત્સુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૬, ૧૩૧–૫. ભીમસેને આને માર્યો હતો. / ભા૨૦ ભી૦ ૮૮–૨૬, ૬૦–૪૬–૧૨.

વિવિંશ સૂર્યવંશી વિંશનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ખનીનેત્ર. / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૪–૫.

વિવિન્ધ્ય સાલ્વપક્ષનો અસુર વિશેષ. ચારુદેષ્ણે આને માર્યો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૧૬–૨૬.

વિવિંશતિ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૪, વિ૦ ૩૭–૩. • ભીમ-સેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૨–૯, સ્ત્રી૦ ૧૪–૧૪.

વિવિંશતિ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન ચાક્ષુષ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર રંભ રાજા.

વિશદ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના વંશના અજમીઢના પુત્ર બૃહદ્વિષુના વંશના જયદ્રથ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સેનજિત રાજા.

વિશલ્યકારિણી નર્મદાને મળનારી નાની નદીવિશેષ.

વિશલ્યા ભારતવર્ષીય મહાનદીવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૧૧૪, સ૦ ૯–૨૪.

વિશસન વિશક્ષન નામનું નર્ક તે જ. / ભાગ૦ ૫–૨૬–૨૫.

વિશક્ષન જે માણસ દાંભિકપણાથી યજ્ઞ કરે છે તેને પ્રાપ્ત થનારું નરક.

વિશાખ કાર્તિકેયનું નામાન્તર હોય એમ જણાય છે. / ભા૨૦ વન૦ ૨૨૮.

વિશાખ (૨) એક ઋષિવિશેષ.

વિશાખયુપ યામુનગિરિ ઉપર એક તીર્થવિશેષ. આ સ્થળે પાંડવો વનવાસ સમયે કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યા હતા. / ભા૨૦ વ૦ ૧૭૯–૧૬, શાં૦ ૧૨–૩.

વિશાખા સોમની સ્ત્રીઓ પૈકીની એક.

વિશાખા (૨) નક્ષત્રવિશેષ.

વિશાલ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન તૃણબિંદુ રાજાને અલંબુષા અપ્સરાની કૂખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એણે પોતાના નામ ઉપરથી વિશાલા નામે નગરી સ્થાપી હતી. એને હેમચંદ્ર નામે પુત્ર હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૬૮–૨૧.

વિશાલ (૨) લંકાનો એક રાક્ષસવિશેષ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

વિશાલ (૩) કૃષ્ણ બલરામનો ગોકુલમાંનો એક સખા – મિત્ર.

વિશાલકર્ણ એ નામનો એક કિન્નર.

વિશાળા વિશાળ રાજાએ પોતાને નામે વસાવેલી નગરી. એ જગાએ પૂર્વે કુશપ્લવ વન હતું. દાશરથિ

રામ વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની રક્ષાને સારુ ગયા તે કાળે આ નગરીમાં દિષ્ટ કુળનો સુમતિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

વિશાળા (૨) બદરીકાશ્રમનું જ નામ. / ભાગ૦ ૫ સ્કં. ૪ અ૦ ગદ્ય૦ ૫.

વિશાળા (૩) બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદીવિશેષ.

વિશાળા (૪) સરસ્વતી નદીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ.

વિશાલાક્ષ શિવનો એક પાર્ષદ.

વિશાલાક્ષ (૨) પૂર્વ મત્સ્યદેશાધિપતિ વિરાટ રાજાના ભાઈઓમાંનો એક. કીચકના મૃત્યુ પછી આ સેનાપતિ થયો હતો. / ભાર૦ વિ૦ ૩૨.

વિશાલાક્ષ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૩૮–૧૦૧. ● ભીમસેને એને મારી નાખ્યો હતો.

વિશાલાક્ષ (૪) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવેલો એક રાજા. વસુદેવે સ્યમંતકપંચક ક્ષેત્રમાં યજ્ઞ કર્યો તે વખત પણ સહાય કરવામાં હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં.૦ અ૦ ૨૮.

વિશાલાક્ષ (૫) ગરુડનો પુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૯.

વિશાલાક્ષી વારાણસી ક્ષેત્રમાં આવેલી સતીની વિભૂતિવિશેષ.

વિશુણ્ડિ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩–૧૬.

વિશોક કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષના કૈકય રાજાનો પુત્ર.

વિશોક (૨) ભીમસેનનો સારથિ. / ભાર૦ સ૦ ૩૬ –૩૦ ● એનું બીજું નામ અશોક હતું. શ્રીકૃષ્ણથી ત્રિવક્રાને પેટે જન્મેલો હતો. / ભાગ૦ ૧૦–૧૦૩. રણક્ષેત્ર ઉપર એનો અને ભીમસેનનો સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૮૦.

વિશોક (૩) લોહિત્ય નદીને કિનારે આવેલું અરણ્ય-વિશેષ.

વિશ્રવા રાવણાદિનો પિતા, એક ઋષિ. / ભાર૦ વ૦ ૨૭૫–૧૪. ● સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મપુત્ર પુલસ્ત્ય ઋષિથી કર્દમ પ્રજાપતિની હવિર્ભુવા નામની કન્યાને થયેલા બેમાંનો નાનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ મળી આવતું નથી. પરંતુ એને વૈશ્રવણ એવા બીજા નામવાળો સોમ નામે પુત્ર હતો. એનું કુબેર એવું નામ પણ મળી આવે છે અને એ ઉત્તર દિગ્પાળ હતો. (૧. વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ.)

વિશ્રવા (૨) વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મપુત્ર પુલસ્ત્ય ઋષિને તૃણબિંદુ રાજર્ષિની ગૌ નામની કન્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. ભરદ્વાજ ઋષિની કન્યા દેવવર્ણિની આ વિશ્રવા ઋષિની પ્રથમ વારની સ્ત્રી થાય. એની કૂખે થયેલા એમના પુત્રનું નામ પણ વૈશ્રવણ જ હતું. (૨. વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ.) વિશ્રવા ઋષિને વળી કૈકસી નામની સ્ત્રી હતી. એ રાવણ, કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણ એની માતા થાય. આ સિવાય આ વિશ્રવાને બીજી પુષ્પોત્કટા, રાકા અને બલાકા નામે ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. મહોદર, મહાપાર્શ્વ, પ્રહસ્ત અને કુંભીનસીની પુષ્પોત્કટા મા થાય; રાકાની કૂખે ખર રાક્ષસ જન્મ્યો હતો; અને બલાકા તે ત્રિશિરા, દૂષણ અને વિદ્યુજ્જિહ્વની મા હતી. છેલ્લી કહેલી આ ચાર સ્ત્રીઓ રાક્ષસોની કન્યા હતી એને ઇડવિલા(ઇલવિલા)ને પેટે કુબેર નામે પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૯–૨.

વિશ્રુત વિદેહવંશી દેવમીઢ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ મહાધૃતિ જનક હતું. આ વિશ્રુતનું વાલ્મીકિ રામાયણમાં વિબુધ એવું નામ કહ્યું છે.

વિશ્રુત (૨) નર્મદાસંબંધી તીર્થવિશેષ.

વિશ્રુત (૩) વસુદેવની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વિશ્વ એક ગંધર્વવિશેષ (૧. તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

વિશ્વ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

વિશ્વ (૩) શ્રીમન્નારાયણ. / ભાર૦ ભી૦ ૬૫–૬૬.

વિશ્વ (૪) એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ આ૦ ૬૮–૩૬.

વિશ્વકર્મા વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના પ્રભાસ નામના વસુનો પુત્ર. એ ચાલુ મન્વન્તરમાં દેવોનો શિલ્પી છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯૫. ● ત્વષ્ટા એવું એનું બીજું નામ છે. (૪. ત્વષ્ટા શબ્દ જુઓ.) પ્રહ્લાદની પુત્રી વિરોચના એની સ્ત્રી થાય. બૃહસ્પતિની બહેન

બ્રહ્મવાદિની યોગસિદ્ધા એની માતા થાય. / હરિ૦ ૧–૩; વિષ્ણુ૦ ૧–૧૫; વાયુ૦ ૮૪. • સવિતાની ભાર્યા સંજ્ઞા એની પુત્રી થાય. એ સંજ્ઞા વડવારૂપે અશ્વિનોની જનની થાય. એ સંજ્ઞાથી સવિતાનું તેજ સહન ન થઈ શકવાથી વિશ્વકર્માએ સવિતાને સરાણે ચડાવી છેલ્લીને એનું તેજ ઓછું કર્યું હતું. વિરોચનાને પેટે થયેલો દેવાચાર્ય ત્રિશિરા એનો પુત્ર. (ત્રિશિરા શબ્દ જુઓ.) / વાયુ૦ ૮૪. • એણે ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી નિર્માણ કરી હતી. સુંદ અને ઉપસુંદને મારવાના સાધન તરીકે તિલોત્તમા પણ એણે ઉત્પન્ન કરી હતી. / આ૦ ૨૩૧–૧૨. • ત્રિપુરને મારવાને સમયે રુદ્રને એણે રથ બનાવી આપ્યો હતો. / ક૦ ૨૬. • સૂર્યને સરાણે ચઢાવીને એણે એક અષ્ટમાંશ તેજ છોલી કાઢતાં જે કટકા પડ્યા તેમાંથી એણે વિષ્ણુનું ચક્ર, શિવનું ત્રિશૂળ, ધનપતિ કુબેરનું શસ્ત્ર અને કાર્તિકેયનો ભાલો તેમ જ બીજા દેવોનાં હથિયારો બનાવી આપ્યાં હતાં.

વિશ્વકર્મા (૨) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનો એક પ્રજાપતિ. આણે પોતાની બર્હિષ્મતી નામની કન્યા સ્વાયંભુ મનુના મોટા દીકરા પ્રિયવ્રત રાજાને દીધી હતી.

વિશ્વગ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના મરીચિ ઋષિના પુત્ર, પૂર્ણિમાના બે પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર.

વિશ્વગ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન પૃથુરાજાનો પુત્ર. એને વિશ્વરંધિ અને વિશ્વરાશ્વ એવાં નામાન્તર હતાં. એને ઇંદુ નામનો પુત્ર હતો. એ પુત્રને પણ ઐંદ્ર અને આર્દ્ર એવાં નામાન્તરો હતાં.

વિશ્વજિત તારાને પેટે બૃહસ્પતિને થયેલા છ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એની ગણના અગ્નિમાં થાય છે. / ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૧–૨૪.

વિશ્વજિત (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન કુરુપુત્ર સુધનુના વંશના જરાસંધ રાજાના કુળમાં જન્મેલા સત્યજિત રાજાનો પુત્ર. એને પુરંજય અથવા રિપુંજય નામનો પુત્ર હતો. એને એના શુનક નામના પ્રધાને મારી નાખીને પોતાના પુત્ર પ્રદ્યોતને રાજા બનાવ્યો હતો. (૩. રિપુંજય શબ્દ જુઓ.)

વિશ્વધાર પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો સાતમો.

વિશ્વધાર (૨) શાકદ્વીપ માંહેલા દેશોમાં સાતમો દેશ. વિશ્વધાર રાજાનો દેશ તે જ.

વિશ્વપતિ અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ ૫૦ ૧૨૩–૧૭.

વિશ્વપદ ક્ષેત્રવિશેષ.

વિશ્વભુક તારાની કૂખે થયેલો બૃહસ્પતિનો ચોથો પુત્ર. એની ગણના અગ્નિમાં થાય છે. એને ગોપતિ એવું નામાન્તર હતું. / ભા૨૦ ૫૦ ૨૨૧–૨૫.

વિશ્વમાલા વિંધ્યાચળમાંથી નીકળેલી એક નદી.

વિશ્વરંધિ બગડાનો સંજ્ઞાવાળો વિશ્વગ તે જ.

વિશ્વરૂપ વરુણલોકમાનો એક અસુરવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૯–૧૮.

વિશ્વરૂપ (૨) ઋષભદેવના પુત્ર ભરતની પંચજની નામની સ્ત્રીનો પિતા.

વિશ્વરૂપ પ્રહ્લાદની પુત્રી, વિરોચનની નાની બહેન રચનાને ત્વષ્ટાથી થયેલો પુત્ર. / ભા૨૦ ૭૦ ૯–૪ વાયુ૦ ૮૪; ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ ૬. • એ દેવોનો પુરોહિત થયો હતો. / ભાગ૦ ૬–૭. • ત્રણ ભાઈઓમાં એ વચલો હતો. એને ત્રણ માથાં હતાં માટે એ ત્રિશીર્ષ અથવા ત્રિશિરા કહેવાતો. એ એક મુખે સોમપાન, બીજા મુખે સુરાપાન અને ત્રીજા મુખે વેદાધ્યયન કરતો. એણે ઘણા કાળ સુધી તપ કર્યું. તેથી ઇંદ્રને ભય લાગ્યો. આથી ઇંદ્રે એના તપમાં ભંગાણ પાડવા અપ્સરા મોકલી. અપ્સરાએ પોતાથી બને તેટલો પરિશ્રમ કરતાં પણ આ ચલાયમાન ન થયો. પરિણામે એનું તપ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થયું અને એની કીર્તિ ઘણી વધી.

એક વખત એમ બન્યું કે બૃહસ્પતિ દેવલોકમાંથી કયાંય ગયા હશે તે વખતે ઇંદ્રે આને પુરોહિત તરીકે વર્યો, અને ભૂલોક પર આવીને યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે વખત શી રીતે આણે ગુપ્તપણે એ દૈત્યોને હવિર્ભાગ આપવા માંડ્યો. એ મોટેથી મંત્ર બોલીને 'સ્વાહા !' કહીને દેવોને હવિર્ભાગ આપે અને ધીમેથી સ્વાહા કહીને મંત્ર ભણીને દૈત્યને હવિર્ભાગ આપે. દૈત્યોની દીકરીનો દીકરો હોવાથી

દૈત્યોમાં એનું મોસાળ હોવાથી, એને દૈત્યો પ્રતિ પક્ષપાત હતો. આમ બનતાં બનતાં દૈત્યો દિન-પ્રતિદિન બળવાન થવા લાગ્યા એમ ઇંદ્રને જણાયું. એમ થવાનું કારણ એણે શોધતાં જણાયું કે આ વિશ્વરૂપના કપટથી દૈત્યોને હવિર્ભાગ મળે છે. આ જાણીને ઇંદ્રને ક્રોધ ઊપજ્યો અને વિશ્વરૂપ ઉપર અસ્ત્ર ફેંકતાં જ તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. (મૂળમાં ઇંદ્રે વજ્ર નાખ્યું એવો પાઠ છે, પરંતુ તે કાળે વજ્ર ઉત્પન્ન જ થયું નહોતું, માટે અમે અસ્ત્ર શબ્દ યોજ્યો છે.) વિશ્વરૂપ મૂઓ છતાં ઇંદ્રને ભય લાગતો હતો તેથી એણે એનાં ત્રણે માથાં કપાવીને દેહથી છૂટાં પાડ્યાં. વિશ્વકર્માએ આ માથાં છૂટાં પાડી આપ્યાં તેથી ઇંદ્રે વિશ્વકર્માને હવિર્ભાગ અપાવવા ચાલુ કર્યો.

વિશ્વરૂપા કામધેનુની દુહિતા. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૯.

વિશ્વસ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશાન્વયમાં જન્મેલા મહસ્વાન રાજાનો પુત્ર. એને પ્રસેનજિત નામે પુત્ર હતો.

વિશ્વસહ ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન વૃદ્ધશર્મા રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ખટ્વાંગ રાજા.

વિશ્વસાહ સૂર્યવંશના કુશકુળના મહાસ્વાનનો પુત્ર. એને વિશ્વસ એવું નામાન્તર છે. એનો પુત્ર તે પ્રસેનજિત. / ભાગ૦ ૯–૧૨–૭.

વિશ્વસૃટ્ સકળ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મદેવ.

વિશ્વસૃટ્ (૨) સહસ્ર સંવત્સર સુધી યજ્ઞ કરનાર એક રાજર્ષિ. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૨.

વિશ્વસૃટ્ (૩) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વન્તર માંહ્યલા વિષ્ણુના અવતારનો પિતા.

વિશ્વસ્ફુર્જિ કલિયુગમાં થઈ ગયેલો મગધનો રાજા-વિશેષ. બીજો પુરંજય તે જ. / ભાગ૦ ૧૨–૧-૩૪

વિશ્વા પ્રાચેતસ દક્ષે ધર્મ ઋષિને ભાર્યાર્થે આપેલી દશ કન્યામાંની એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૧૨ • એના પુત્રો તે વિશ્વેદેવો. / મત્સ્ય૦ ૨૦૩.

વિશ્વા (૨) ભારત વર્ષીય નદીવિશેષ

વિશ્વાચી એક અપ્સરાવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૨ • યયાતિએ એની સાથે રમણ કર્યું હતું. / આ૦ ૭૬–૯. • પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક.

વિશ્વાત્મા વિશ્વના આધારભૂત પરમાત્મા તે.

વિશ્વાધાર પ્રિયવ્રતના પુત્ર મેધાતિથીનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૫–૨૦–૨૫

વિશ્વાધાર (૨) શાકદ્વીપમાંનો દેશવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૦–૨૫.

વિશ્વામિત્ર સોમવંશી પુરૂરવાના પુત્ર વિજયના કુળના કુશ અથવા કુશિક રાજાના પ્રપૌત્ર કુશાંબુ રાજાનો પૌત્ર અને ગાધિ રાજાનો પુત્ર. આ ગાધિએ પોતાની કન્યા સત્યવતી ઋચિક ઋષિને આપી હતી. પોતાની સ્ત્રીમાં ભૃગુ ઋષિના પ્રસાદે આને ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો. એનો જન્મ બ્રાહ્મણ કુળમાં સત્યવતીને પેટે થાત પણ સત્યવતીએ પોતાને આવાને અભિમંત્રિત ચરુ પોતાની માતાને આવા આપ્યો / અનુ૦ ૭-૪૭, હરિ૦ ૧–૭, વાયુ૦ ૯૧, ભાગ૦ ૯–૧૬. • તેથી આનો જન્મ ક્ષત્રિય કુળમાં (સત્યવતીની માને પેટે) થયો. (ઋચિક ઋષિ શબ્દ જુઓ.) તોપણ પૂર્વના તપના પ્રભાવે કરીને આને બ્રહ્મર્ષિપણું મળ્યું અને એ બ્રાહ્મણોમાં ભળ્યો. એ સંબંધે એવો ઇતિહાસ છે કે તે ક્ષત્રિય હતો ત્યારે એનું નામ વિશ્વરથ હતું. / હરિ૦ ૧–૨ વાયુ૦ ૯૭. • એની સ્ત્રીનું નામ હૈમવતી હતું. એને શાલાવતી, દૃષ્ટવતી, રેણુ અને માધવી નામની બીજી સ્ત્રીઓ હતી. / હરિ૦ ૧–૨૭ વાયુ૦ ૯૧.

એક વખત વિશ્વામિત્ર રાજા થોડીક સેના પોતાની જોડે લઈને અરણ્યમાં મૃગયા સારુ ગયો. / આ૦ ૧૬૧ રા૦ ૧–૫૬. • રસ્તામાં વસિષ્ઠ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. ત્યાંનાં દર્શન કરવાં એવું મનમાં આણીને આશ્રમમાં ગયો. એણે વસિષ્ઠ ઋષિનાં દર્શન કર્યાં. વસિષ્ઠે એનો સત્કાર કરીને સેના સહિત જમવા સારુ રોકયો. વસિષ્ઠે પોતાની કામધેનુના પ્રભાવથી બધાને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું. આથી સંતોષ પામીને એણે પોતાને નગર જવું જોઈતું હતું પણ તેમ ન કરતાં એણે વસિષ્ઠ પાસે તેની કામધેનુની માગણી કરી. વસિષ્ઠે ન આપી એટલે બલાત્કારે તેને લઈ જવા માંડી. પણ તેમાં ન ફાવવાથી નિરુત્સાહી બની પોતાની નગરીમાં ગયો. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

આ પ્રમાણે હાર ખાઈને પોતાના નગરમાં આવ્યા પછી એણે પોતાના સો પુત્રો સહિત ઘણું લશ્કર જમાવ્યું અને તે લઈને વસિષ્ઠ ઉપર ચઢી આવ્યો. તે પ્રસંગે વસિષ્ઠના હુંકાર માત્રથી એના નવ્વાણું પુત્રો બળી ગયા. માત્ર એક જ ગમે તેમ ઊગર્યો. આથી વિશ્વામિત્રને પરમ દુઃખ થયું અને તે પોતાના નગર પ્રતિ પાછો આવ્યો. પછી પેલા ઊગરેલા પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડી પોતે હિમવાન પર્વત ઉપર જઈ ત્યાં ઘોર તપ કરવા માંડયું. તપના ફળ તરીકે અનેક શસ્ત્રાસ્ત્ર સંપાદન કરી વસિષ્ઠના આશ્રમે પાછો આવ્યો અને વસિષ્ઠ પર એની વૃષ્ટિ કરી. એ જોઈને વસિષ્ઠ પોતાનો બ્રહ્મદંડ હાથમાં લઈને એના સામા આવ્યા અને વિશ્વામિત્રે જે જે શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી એ બધાંનુ પોતે મોટું રૂપ ધારણ કરી ભક્ષણ કરી ગયા. તે દિવસથી વિશ્વામિત્રને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫૫–૫૬

વિશેષ તપ કરીને બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કરીને એ નીકળ્યો. એની સ્ત્રી પણ એની જોડે ગઈ. એણે ઘણા કાળ પર્યન્ત ઘોર તપ કર્યું. દેવોએ અનેક વિઘ્ન નાખ્યાં છતાં યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બધામાંથી બચીને અનેક સહસ્ર વર્ષ સુધી તપ કરી છેવટે તપ પૂરું કર્યું આથી પ્રસન્ન થઈ દેવોએ એને બ્રહ્મર્ષિ તરીકે સંબોધ્યો. / આ૦ ૧૯૧–૬૦, શ૦ ૪૧–૧૧. • પણ એણે પ્રાર્થના કરી કે મને વસિષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ કહે તો જ ખરું. દેવો કહે કે કાળાંતરે એમ પણ બનશે. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫૭.

પછી વિશ્વામિત્રે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો. વિશ્વામિત્રને મધુચ્છંદ, દેવરાત (શુનઃશેપ) અક્ષીણ, શકુંત, બભ્રુ, કાલપથ, યાજ્ઞવલ્કય, સ્થૂણ, મહાવ્રત, ઉલૂક, યમદૂત, સૈંધવાયન, વલગુજંઘ, ગાલવ, વજ્ર, શાલંકાયન, લીલાઢય, નારદ, કૂર્ચામુખ, વાદુલિ, મુસલ, વક્ષોગ્રીવ, આંધ્રિક, નૈકદૃક, શિલાચૂપ, શિત, શુચિ, ચક્રક, મારુતંતવ્ય, વાતઘ્ન, આશ્વલાયન શ્યામાયન, ગાર્ગ, જાબલિ, સુશ્રુત, કારીષિ, સંશ્રુત્ય, પર, પૌરવ, તંતુ, કપિલ, તાડકાયન, ઉપગહન, અસુરાયણ, માર્દમર્ષિ, હિરણ્યાક્ષ, જંગારિ, ભૂતિ, વિભૂતિ, સુત, સુરકૃત, અરાલિ, નાચિક, અચાંપેય, ઉજ્જયન નવતંતુ, બકનખ, સેયન, યતિ, અંભોરેહ, ચારુમત્સ્ય, શિરીષિ, ગાર્દભિ, ઊર્જયોનિ, ઉદ્ગાપેક્ષી, નારદિ, કૃતિ, પાણિન, સાડ્કૃતિ, મુદ્ગલ અને દેવળ ઇ. ઈ. સો પુત્રો હતા / અ૦ ૫–૫૦, ભા૦ ૯–૧૬, રા૦ ૧–૫૭, હરિ૦ ૧–૨૭–૩૨

આ સિવાય વિશ્વામિત્રને માધવીને પેટે થયેલો અષ્ટક નામે પુત્ર હતો. માધવી યયાતિ રાજાની કન્યા હતી અને બસો શ્યામકર્ણ ઘોડા આપી તેને બદલે એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી વિશ્વામિત્રે તેને પોતાને ત્યાં રાખી હતી / ઉ૦ ૧૧૯–૧૫–૧૮.• એમાં ગાલવ કરીને જે પુત્ર હતો એનું મૂળ નામ મળી આવતું નથી. (ગાલવ નામ પડવાનું કારણ જાણવાને ૨. ગાલવ શબ્દ જુઓ.)

વિશ્વામિત્ર તપ કરવા ગયા હતા તે વખતે ગાલવ અને એની મા – વિશ્વામિત્રની સ્ત્રી – એનું દુષ્કાળ વખતે પાલનપોષણ કરીને સત્યવ્રત રાજાએ એમને ઉગાર્યાં હતાં; એ ઉપકારનો બદલો વાળવા વિશ્વામિત્રે એના આચાર્ય થવાનું કબૂલ્યું. સત્યવ્રત રાજાને સદેહે સ્વર્ગે જઈ ત્યાંનાં સુખ ભોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. એ સારુ આચાર્યપદ સ્વીકારીને વિશ્વામિત્રે એ કાર્ય પાર ઉતાર્યું. પરન્તુ વસિષ્ઠે એ કૃત્ય સારુ એનો ઉપહાસ કર્યો અને એને બ્રહ્મર્ષિ તરીકે સંબોધ્યો નહિ. (ત્રિશંકુ શબ્દ જુઓ.)

સારાંશ એ કે વિશ્વામિત્ર જે જે કરે તે તે વસિષ્ઠ અમાન્ય કરે અને એની બ્રહ્મર્ષિમાં ગણના જ કરે નહિ. આ ઉપરથી વિશ્વામિત્રને પણ વસિષ્ઠ પર એટલો દ્વેષ થયો કે વસિષ્ઠ જે જે કહે તેને ખોટું પાડવાને એ ઘણો જ પ્રયત્ન કરે. એક સમયે વસિષ્ઠે ઇંદ્રની સભામાં હરિશ્ચન્દ્રની સ્તુતિ કરી. આ વિશ્વામિત્રને રુચ્યું નહિ અને વસિષ્ઠના કહેવા પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્ર સત્યવાદી નથી એમ ઠરાવવા અને સત્યથી ચળાવવા એણે ઘણો જ

પરિશ્રમ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ ધરાધરી છળ કર્યું. પરન્તુ હરિશ્ચન્દ્ર સત્યથી ચળ્યો નહિ. (હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ ૭૭–૩૭, દે૦ ભાગ ૭–૧૮.

વસિષ્ઠને મારી નાખવા સારુ પોતાના આશ્રમ આગળ તેને ખેંચી લાવવાને એણે સરસ્વતી નદીને આજ્ઞા કરી હતી. સરસ્વતી બન્ને મહા તપસ્વીઓના શાપના ભયથી બીતી બીતી વસિષ્ઠ પાસે ગઈ, અને એની અનુમતિથી તેને વિશ્વામિત્રના આશ્રમ તરફ વહેવડાવી દીધી. પણ બ્રહ્મહત્યાના ભયથી પાછી ખેંચાઈ ગઈ. આથી ક્રોધ કરી વિશ્વામિત્રે સરસ્વતીને તારું પાણી લોહી જેવું થાઓ એવો શાપ દીધો હતો. / ભા૨૦ શ૦ ૪૩–૩૯.

આમ થતાં થતાં એમ બન્યું કે કોઈ પણ ઠેકાણે વસિષ્ઠની સન્નિધ કોઈ વિશ્વામિત્રની વાત કાઢે તો ત્યાં વસિષ્ઠ ડોકું હલાવીને કહે કે વિશ્વામિત્ર તે વિશ્વામિત્ર જ. એના જેવો તપસ્વી કોઈ નથી. વળી હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ વરુણને ભોગ આપવાને શુનઃશેપને વેચાતો લીધો હતો તે યજ્ઞ કરવામાં વિશ્વામિત્રને હોત્ર એટલે યજ્ઞમાં પૂર્વ દિશામાં બેસીને ઋત્વિજનું કાર્ય કરનાર, નીમવાને વસિષ્ઠે અનુમતિ આપી, તેથી વિશ્વામિત્રને પાર વગરનો હર્ષ થયો. વિશ્વામિત્રે શુનઃશેપને બલિ કરાતો બચાવ્યો. શુનઃશેપના બાપે તો એને યજ્ઞમાં બલિદાન કરવાને વેચી દીધો હતો એટલે શુનઃશેપે પૂછ્યું કે હું હવે પુત્ર કોનો ? તે વખતે વસિષ્ઠે કહ્યું કે વિશ્વામિત્રનો. શુનઃશેપ બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો; એને પોતાનો દીકરો કહ્યો એટલે વસિષ્ઠે પોતાને બ્રાહ્મણ કહ્યા બરોબર જ થયું એમ ગણીને વિશ્વામિત્રને બમણો આનંદ થયો. (શુનઃશેપ શબ્દ જુઓ.) છતાં વસિષ્ઠે અદ્યાપિ વિશ્વામિત્રને મોઢે એને બ્રહ્મર્ષિ કહ્યો નહોતો.

વસિષ્ઠ મારા મોં ઉપર મને બ્રહ્મર્ષિ કયારે કહે છે એની વિશ્વામિત્રે ઘણાં વર્ષ પર્યન્ત વાટ જોઈ. હરિશ્ચન્દ્ર રાજાની પછી સૂર્યવંશમાં વીસ રાજા થઈ ગયા. જ્યારે એકવીસમો રાજા કલ્માષપાદ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં વસિષ્ઠે વિશ્વામિત્રની પૂંઠ પાછળ એને બ્રહ્મર્ષિ કહેવા માંડ્યો. આથી, ક્રોધ કરી વિશ્વામિત્રે રાક્ષસયોનિ પામેલા કલ્માષપાદ રાજા પાસે વસિષ્ઠના સો પુત્ર ખવડાવી દીધા, એમ થતાં પણ વસિષ્ઠે કશું સારું-નરસું કહ્યું નહિ આ ઉપરથી વિશ્વામિત્ર છેવટે થાકીને સ્વસ્થ રહ્યો.

વસિષ્ઠ પ્રતિ આનો દ્વેષ શમ્યો છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરવા યમ–ધર્મ જાતે વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને એક વખત વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યા. એમણે આવીને અન્ન સારુ પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી એણે રસોઈ કરાવી. પછી જુએ છે તો વસિષ્ઠ મળે નહિ. આથી એ વસિષ્ઠનો વાટ જોતો જોતો ઊભો રહ્યો. પણ વસિષ્ઠ રૂપધારી યમ સો વર્ષ પર્યન્ત આવ્યો જ નહિ, એટલા કાળ સુધી વિશ્વામિત્ર તપ કરતો ઊભો જ રહ્યો. યમે આવીને જોયું તો રસોઈ તૈયાર કરીને એ ઊભો જ રહ્યો છે. આથી, સંતુષ્ટ થઈ એણે ભોજન કર્યું જાણે તરતનું રાંધેલું નહિ એવું એ અન્ન રહ્યું હતું. પછી વિશ્વામિત્રને બ્રહ્મર્ષિ કહી યમ પોતે સ્વધામ ગયા. તે સમયથી વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠની જોડે સ્નેહ સંબંધ થયો તે અદ્યાપિ ચાલુ જ છે / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૬૫. ● આ જ સો વર્ષમાં વિશ્વામિત્રના શિષ્ય ગાલવે એની ઘણી જ સેવા કરી હતી તેથી પ્રસન્ન થઈ વિશ્વામિત્રે એને સંપૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય એવો વર આપ્યો હતો. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૬–૧૧૬.

એક વખત દુષ્કાળમાં કશું ખાવાનું ન મળવાથી ભૂખથી હેરાન થઈ વિશ્વામિત્રે એક ચાણ્ડાલના ઘરમાંથી કૂતરાનું માંસ ચોરવાનું ધાર્યું હતું. તે વખતે ચાણ્ડાલ જાગતો હતો. એણે વિશ્વામિત્રને આવું નઠારું કર્મ કરતાં વાર્યો. આ ઉપરથી દુઃખને સમયે અભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરીને પણ પ્રાણ ઉગારવા એવા આશયનો એ બેની વચ્ચે સંવાદ થયો હતો. / શાં૦ ૧૪૧.

એણે પોતાના યજ્ઞની રક્ષા સારુ દશરથ પાસેથી

રામ અને લક્ષ્મણને માગી આણ્યા હતા. રામને હાથે તાટકાનો વધ કરાવી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયા બાદ રામનાં સીતાની સાથે લગ્ન કરાવી પછી પોતે ત્યાંથી છૂટા પડ્યા.

વિશ્વામિત્રના કુળમાં એમના સુધ્ધાં તેર ઋષિઓ મંત્રદ્રષ્ટા થયા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : વિશ્વામિત્ર પોતે, દેવરાત (શુનઃશેપ), મધુચ્છંદ, અઘમર્ષણ, અષ્ટક, લોહિત (રોહિત), ભૃતકીલ, માંણુધિ, દેવશ્રવા, દેવરત, ધનંજય, શિશિર અને શાલંકાયન / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૫.

નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે એના કુળની દશ વંશમાલિકાઓ છે. કુશિક, લોહિત (રોહિત), રૌક્ષક, કામકાયન, અજ, કત, ધનંજય, અઘમર્ષણ, પૂરણ અને ઇંદ્રકૌશિક. આ પ્રત્યેક વંશમાલિકાનાં પ્રવરો આ પ્રમાણે છે :

(૧) કુશિક કુલોત્પન્ન : બીજો વિશ્વામિત્ર, વૈકૃતિ, ગાલવ, વતંડ, અલંક, અભય, આયતાયન, ઉલૂપ, ઔપગહ્ય, પયોદ, જનપાદપ, ખરવાક્ષ, હલયમ, સાધિત, વાસ્તુ અને કૌશિક. આ ઋષિઓ વૈશ્વામિત્ર, દૈવરાત, ઔદલ, એ ત્રણ પ્રવરના છે.

(૨) લોહિત કુલોત્પન્ન : વૈશ્વામિત્ર, આષ્ટક, લૌહિત અથવા વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ, આષ્ટક કિંવા વૈશ્વામિત્ર, આષ્ટક; એવાં ત્રણ ત્રણ અગર બબ્બે પ્રવરના છે.

(૩) રૌક્ષક કુલોત્પન્ન : વૈશ્વામિત્ર, ગાથિન, રૈવણ કિંવા વૈશ્વામિત્ર, રૌક્ષક, રૈવણ આવાં ત્રણ પ્રવરના.

(૪) કામકાયન કુલોત્પન્ન : દેવશ્રવા, સુજ્જતેય, સૌસુક, કારુકાયન, વૈદેહરાત, કુશિક વગેરે ઋષિઓ વૈશ્વામિત્ર, દૈવશ્રવસ, દૈવરાત એવાં ત્રણ પ્રવરના છે

(૫) અજકુલોત્પન્ન : ધનંજય, કપર્દેય, પરિકૂટ અને પાણિનિ એ ઋષિઓ વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ, આજ અથવા આદ્ય એવાં ત્રણ પ્રવરના.

(૬) કત કુલોત્પન્ન : વૈશ્વામિત્ર, કાત્ય, આક્ષીલ, એવાં ત્રણ પ્રવરના.

(૭) ધનંજય કુલોત્પન્ન : વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ ધ્યાનંજય એવાં પ્રવરના.

(૮) અઘમર્ષણ કુલોત્પન્ન : વૈશ્વામિત્ર, આઘમર્ષણ, અને કૌશિક એવાં પ્રવરના.

(૯) પૂરણ કુલોત્પન્ન : વૈશ્વામિત્ર, પૂરણ કિંવા વૈશ્વામિત્ર, દૈવરાત, પૂરણ

(૧૦) ઇન્દ્ર કૌશિક કુલોત્પન્ન : વિશ્વામિત્ર ઐંદ્રકૌશિક એવાં બે જ પ્રવરના છે.

ઉપર જે દશ કુળ ગણાવ્યાં તે સિવાય આશ્મરથ્ય, સાહુલ, ગાથિન, વૈણુવ, હિરણ્યરેતસ, સુવર્ણરેતસ, કપોતરેતસ, શાલંકાયન, ધૃતકૌશિક, કથક અને રોહિણ, એવાયે ભેદ છે. એમનાં પ્રવર અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : (૧) વૈશ્વામિત્ર, આશ્મરથ્ય વાધુલ; (૨) વૈશ્વામિત્ર, સાહુલ, માહુલ; (૩) વૈશ્વામિત્ર, ગાથિન, રૈણુવ; (૪) વૈશ્વામિત્ર, ગાથિન, વૈણુવ; (૫) વૈશ્વામિત્ર, હિરણ્યરેતસ; (૬) વૈશ્વામિત્ર, સુવર્ણરેતસ (૭) વૈશ્વામિત્ર, કપોતરેતસ્; (૮) વૈશ્વામિત્ર, શાલંકાયન, કૌશિક; (૯) વૈશ્વામિત્ર, ધૃતકૌશિક (૧૦) વૈશ્વામિત્ર, કથક; અને (૧૧) વૈશ્વામિત્ર, માધુચ્છંદસ, રાહણ.

કમલાયજિ, આશ્મરથ્ય, ચંચુલિ એમનાં પ્રવરો વિશ્વામિત્ર, આશ્મરથ્ય, વંજુલિ; અને ઉદ્દરેણુ, કથક; ઉદાવહિ; શાઠચાયનિ, કરીરાશિ, શાલંકાયનિ, લાવકિ, મૌંજયનિ આ ઋષિઓ વિશ્વામિત્ર, ખિલખિલિ, આજ, એ પ્રવરોના જણાય છે.

આ વિશ્વામિત્ર ચાલુ મન્વન્તરમાં કાર્તિક માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે (૩. ઊર્જ શબ્દ જુઓ) તેમ જ વિશ્વામિત્ર પ્રસ્તુતના સપ્તઋષિઓ પૈકીનો એક છે.

વિશ્વામિત્ર (૨) આ જ કુળનો એ નામનો બીજો એક ઋષિ

વિશ્વામિત્રા તીર્થ એક તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૩૯.

વિશ્વામિત્રા નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૬.

વિશ્વામિત્રી નદીવિશેષ.

વિશ્વાવસુ પ્રાધાને પેટે થયેલા દેવગંધર્વો પૈકી એક. આ પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમાં સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૫. નભ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૭, સ૦ ૭–૨૨.

વિશ્વાવસુ (૨) ચિત્રસેન ગંધર્વનો પુત્ર. એ બ્રાહ્મણના શાપને લઈને કબંધ નામે રાક્ષસ થયો હતો અને જેને રામે મારીને મોક્ષ આપ્યો હતો તે / ભા૨૦ વ૦ ૨૮૦–૪૨, વા૦ રા૦ ૭૦–૭૧.

વિશ્વાવસુ (૩) જમદગ્નિ ઋષિથી રેણુકાને થયેલા પુત્રોમાંનો એક / વ૦ ૧૧૭,–૧૧.

વિશ્વાવસુ (૪) માલ્યવાન રાક્ષસની અનલા નામની કન્યાનો પતિ. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૬૧–૧૬.

વિશ્વે (વિશ્વેદેવ) ચાક્ષુષ મનુનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬–૬–૧૫.

વિશ્વેદેવ વિશ્વા નામની સ્ત્રીને ધર્મઋષિથી ઉત્પન્ન થયેલા દશ પુત્ર હતા તે. ચાલુ મન્વન્તરમાં એઓ સાત પ્રકારના દેવો પૈકી છે. વિશ્વેદેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: ક્રતુ, દક્ષ, વસુ, સત્ય, કાલકામ, મુનિ, કુરજ, મનુજ, બીજ અને રોચમાન. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૩–૧૨–૧૩.

વિશ્વેશ્વર સકળ જગતનો ઈશ્વર.

વિશ્વેશ્વર (૨) કાશીમાં સ્થાપન કરેલું શિવલિંગ.

વિષપ્રસ્થ નૈમિષારણ્યમાંનું તીર્થવિશેષ.

વિષયા ધૃષ્ટબુદ્ધિ પ્રધાનનો કન્યા અને ચંદ્રહાસ રાજાની સ્ત્રી.

વિષુચી ઋષભદેવ વંશના વિરજ રાજાની સ્ત્રી.

વિષુચી (૨) બ્રહ્મ સાવર્ણ મન્વંતરમાં થનારા વિષ્ણુના અવતારની માતા.

વિષ્ટારાશ્વ વિશ્વગ રાજાનું નામાન્તર.

વિષ્ણુ વ્યાપક પરમાત્મા તે. (હરિ શબ્દ જુઓ.)

વિષ્ણુ (૨) વૈકુંઠ નામના વિષ્ણુ જે વૈકુંઠમાં વસે છે તે.

વિષ્ણુ (૩) બાર આદિત્યો માંહ્યલો એક. એ કાર્તિક માસમાં સૂર્યમંડલનો અધિપતિ થાય છે. (૩. ઊર્જ શબ્દ જુઓ.)

વિષ્ણુ (૪) ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુના કુળનો એક ઋષિ.

વિષ્ણુ (૫) નિત્યમુક્ત વિષ્ણુની જેટલી મૂર્તિઓ હોય તેને આ નામ લગાડાય છે.

વિષ્ણુ (૬) ધૃતિમાન નામના અગ્નિનું નામાન્તર / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૧૨.

વિષ્ણુ (૭) ચેદી દેશનો એક ક્ષત્રિય. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૫૧–૪૯.

વિષ્ણુધર્મા ગરુડનો પુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧–૧૩.

વિષ્ણુપદ એક પર્વત

વિષ્ણુપદ (૨) નિષેધ પર્વત ઉપરનું એક સરોવર જેમાંથી જ્યોતિષ્મતી નદી નીકળી છે.

વિષ્ણુપદી ગંગા નદીનું મૂળ નામ. / દેવી૦ ભાગ૦ ૯ સ્ક૦ ૧૩ અ૦.

વિષ્ણુપંચક વ્રતવિશેષ. / અશ્વ૦ ૧૧૪–૧૪.

વિષ્ણુયશા એક બ્રાહ્મણ – કલ્કિ અવતારનો પિતા.

વિષ્ણુરથ ગરુડ તે જ.

વિષ્ણુરાત પાંડવવંશીય પરીક્ષિત રાજાનું નામાન્તર.

વિષ્ણુલોક નિત્યમુક્ત વિષ્ણુ જ્યાં સાકાર રહે છે તે લોક. કોઈ એને વૈકુંઠ કહે છે. પરંતુ વૈકુંઠ જુદું છે અને આ લોકની પછીથી ઉત્પન્ન થયેલું છે.

વિષ્ણુવર્મા ચેદી દેશનો એક ક્ષત્રિય. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૫૧–૪૯.

વિષ્ણુવૃદ્ધ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ત્રસદસ્યુ રાજાના પુત્રોમાં મોટો. એ બ્રાહ્મણ થયો હતો.

વિષ્ણુવૃદ્ધિ વિષ્ણુવૃદ્ધનું જ નામ હશે.

વિષ્વક્સેન વિષ્ણુનું નામ.

વિષ્વક્સેન (૨) વિષ્ણુનો પાર્ષદ. / ભા૨૦ સ૦ ૭–૧૯.

વિષ્વક્સેન (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ.

વિષ્વક્સેન (૪) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢના પુત્ર બૃહદ્વિષુના વંશના બ્રહ્મદત્ત રાજાને ગૌ અથવા સરસ્વતી નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઉદક્સ્વન રાજા.

વિષ્વક્સેન (૫) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર.

વિષ્વક્સેન (૬) ઈંદ્ર સાવર્ણિ મનુનું પણ આ જ નામ પડશે.

વિષ્વગશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ વંશના પૃથુરાજનો પુત્ર. આર્દ્રકનો પિતા / ભા૨૦ વ૦ ૨૦૫–૩, ૧૭૭–૬૭.

વિસર્જન યાદવોનું એક કુળ.

વિસ્પષ્ટ ઇંદ્રજિતનો અનુચર એક રાક્ષસ / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૮૯–૯.

વિસ્મૃત વિદેહવંશીય દેવમીઢનો પુત્ર, એનો પુત્ર મહાવૃણુ/ભાગ૦ ૯–૧૩–૧૬.

વિહંગ સર્પવિશેષ/ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૧.

વિહંગમ ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો એક.

વિહંગમ (૨) ધર્મ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો દેવવિશેષ.

વિહવ્ય વર્ચા ઋષિનો પુત્ર; એનો પુત્ર મિહવ્ય (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

વિક્ષર કશ્યપની સ્ત્રી દનાયુના પુત્રોમાંનો એક.

વીતહવ્ય સૂર્યવંશી શર્યાતિ પુત્ર હૈહયને તેની દશે સ્ત્રીઓને મળીને થયેલા સો પુત્રોમાં મુખ્ય. એને પોતાને પણ સો પુત્ર હતા, એણે કાશીના રાજા સૌદેવ ઉપનામવાળા દિવોદાસ રાજાને અત્યંત ત્રાસ આપીને રાજ્ય પરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને પોતે ત્યાં રહેવા લાગ્યો. કેટલેક કાળે દિવોદાસના પ્રતર્દન નામના પુત્રે એકલાએ જ કાશી આવી એવું ભયંકર યુદ્ધ કર્યું કે વીતહવ્યના સોએ પુત્ર તેમાં માર્યા ગયા. પછી પ્રતર્દન વીતહવ્યને મારવા એના ઉપર ધાયો. આ ઉપરથી એ નાઠો અને ચ્યવન ભાર્ગવના આશ્રમમાં ભરાઈ ગયો પૂંઠે લાગેલો પ્રતર્દન ત્યાં આવ્યો અને ઋષિને વિનંતી કરી કે વીતહવ્યને મારે સ્વાધીન કરો. અહીં કોઈ ક્ષત્રિય નથી; અમે બધા બ્રાહ્મણો જ છીએ, એમ ઋષિએ કહ્યું.

પછી પ્રતર્દન ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને વીતહવ્ય બ્રહ્મર્ષિત્વ પામ્યો. બ્રહ્મર્ષિ થયા બાદ એને ગૃત્સમદ નામે પુત્ર થયો. ગૃત્સમદને સુચેતા, સુચેતાને વર્ચા, તેને વિહવ્ય, તેને વિતવ્ય, તેને સત્ય, તેને સંત, તેને શ્રવા, શ્રવાને તમ, તમને પ્રકાશ, એ જ પ્રમાણે ક્રમશઃ વાગીન્દ્ર, પ્રમતિ, રુરુ, શુનક, અને તેના શૌનક એમ પુત્રો થયા. આ સઘળાને ભૃગુગોત્રી જાણવા / ભા૨૦ અનુ૦ અ. ૮.

વીતિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

વીતિ (૨) અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨–૩૨૫.

વીતિહવ્ય ત્રણ સંજ્ઞાવાળા ભૃગુ કુળોત્પન્ન એ નામના બીજા બે ઋષિ,

વીતિહવ્ય (૨) વિદેહ વંશના શુનક નામના જનકનો પુત્ર. ધૃતિ જનકનો પિતા.

વીતિહોત્ર પ્રિયવ્રત રાજાના દશ પુત્રોમાંનો નવમો પુત્ર. એ મીઠા સમુદ્રથી વેષ્ટિત પુષ્કરદ્વીપનો અધિપતિ હતો. એને રમણક અને ધાતકિ એમ બે પુત્ર હતા. પોતાના દ્વીપના એણે બે ભાગ પાડી પોતાના બન્ને દીકરાને નામે તેના નામ પાડી તેમને જ વહેંચી આપ્યા હતા.

વીતિહોત્ર (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુલોત્પન્ન ઇંદ્રસેન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સત્યશ્રવા.

વીતિહોત્ર (૩) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કશ્ય નામના પૌત્રના કુળમાં જન્મેલા સુકુમાર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ભર્ગ.

વીતિહોત્ર (૪) સોમવંશી સહસ્રાર્જુનના પ્રપૌત્ર, જયધ્વજ રાજાનો પૌત્ર, અને તાલજંઘ રાજાને થયેલા સો પુત્રોમાં સહુથી મોટો. એ સો પુત્રો ઔર્વાગ્નિએ બળી જતાં આ વીતિહોત્ર બચી ગયો હતો. (ઔર્વ શબ્દ જુઓ.)

વીતિહોત્ર (૫) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવેલો એક ઋષિ.

વીર્યધર શાલ્મલી દ્વીપમાંના લોકવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૨૦–૧૧.

વીર તામસ મન્વંતરમાં દેવવિશેષ હતા તે.

વીર (૨) ભરદ્વાજ અગ્નિને વીરાની કૂખે થયેલો પુત્ર તે. એને રથપ્રભુ, સ્થાદ્ધાન, કુંભરેતા એવાં નામાન્તરો હતાં. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૩–૧૮. • એની સ્ત્રીનું નામ સરયુ. એની કૂખે એને સિદ્ધ નામે પુત્ર થયો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨.

વીર (૩) કશ્યપ વડે વનાયુને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વીર (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

વીર (૫) સત્યાની કૂખે કૃષ્ણ વડે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વીર (૬) કૃષ્ણનો કાલિંદીને થયેલા પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

વીરક એક શિવગણ.

વીરકરા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભા૦ ભી૦ ૯–૨૬.

વીરકેતુ દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ / ભા૦ દ્રો૦ ૧૨૨–૪૧.

વીરકેતુ (૨) હંસધ્વજ રાજાના પ્રધાન સુમતિનો પુત્ર.

વીરણ સનકાદિની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરનાર એક પ્રજાપતિ / ભા૦ શાં. ૩૪૮–૪૧.

વીરણક સર્પવિશેષ / ભા૦ આ૦ ૫૭–૧૮.

વીરદ્યુમ્ન ભૂરિદ્યુમ્ન રાજર્ષિનો પિતા. એને તનુ નામના બ્રાહ્મણની સાથે સંવાદ થયો હતો / ભા૦ શાં. ૧૨૭–૧૪.

વીરધન્વા ત્રિગર્તનો રહેવાસી દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એને યુદ્ધમાં ધૃષ્ટકેતુએ માર્યો હતો./ભા૦ દ્રો૦ ૧૦૭–૧૪–૧૧.

વીરધર્મા ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક રાજા / ભા૦ ઉ૦ ૪–૧૬.

વીરપ્રમોક્ષ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ / ભા૦ વ૦ ૮૨–૫૧.

વીરબાહુ રામની સેનામાંનો એક વાનર / વા૦ રા૦ કિષ્ક૦ સ. ૩૩.

વીરબાહુ (૨) બગડાની સંજ્ઞાવાળો પ્રવીર તે જ.

વીરબાહુ (૩) ચેદિદેશના નલરાજાના સમયનો એક રાજા. (૫. નળ શબ્દ જુઓ). સુબાહુનો પિતા. એને ત્યાં દમયંતી રહી હતી / ભા૦ વ૦ ૬૬–૧૫.

વીરબાહુ (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. ભીમે યુદ્ધમાં માર્યો હતો તે / ભા૦ ભી૦ ૬૪–૬૫, આ૦ ૬૮–૧૦૩.

વીરભદ્ર સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરવાને ગયેલો શિવનો એક પાર્ષદ. એણે દક્ષને મારી નાખ્યો હતો. ચાક્ષુ મન્વંતરમાં એ મંગલ નામનો ગ્રહ થયેલો હોવાથી મંગલમંડળનો અધિપતિ છે. રુદ્રનો અવતાર / ભા૦ શાં૦ ૨૯૦–૪૯–૫૩ વાયુ૦ ક૦; કાલિકાપુરાણ ૧૬; ભાગ૦ ૪, સ્કં૦ અ૦ ૫.

વીરમત્સ્ય ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૦ અ૦ ૯.

વીરવતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વીરવર્મા સારસ્વત નગરીનો રાજા. એની કન્યા માલિની તપ કરીને યમને વરી હતી. આથી યમ એને ત્યાં રહેતો અને એને મદદ કરતો. એને સુબાહુ, સુરભ, લીલ, કુબળ અને સરલ એ નામે પાંચ પુત્રો હતા. પાંડવોના અશ્વમેધ વખતે ઘોડો ફરતો ફરતો આની નગરી પાસે આવતાં એણે પોતાના પુત્રો પાસે પકડાવ્યો. તે ઉપરથી કૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે વીરવર્માને મોટું યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં યમની સહાયતા વડે એણે અર્જુનનો પરાભવ કર્યો. એ જોઈને કૃષ્ણે વીરવર્મા અને અર્જુન વચ્ચે મૈત્રી કરાવી. મૈત્રી થવાથી કૃષ્ણ અને અર્જુનને એ પોતાના નગરમાં લઈ ગયો અને આદરસત્કારપૂર્વક ઘણું ધન આપ્યું, એટલું જ નહિ પણ પોતે અશ્વની રક્ષા કરવા સારુ તેમની જોડે સામેલ થઈને ગયો. / જૈમિનો૦ અ૦ વ૦ અ૦ ૪૭–૪૯.

વીરવ્રત ઋષભદેવ વંશના મધુ નામના રાજાને સુમના નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર – એની સ્ત્રીનું નામ ભોજા. એની કૂખે આને મંથુ અને પ્રમંથુ એમ બે પુત્ર થયા હતા.

વીરસેન પાંચની સંજ્ઞાવાળા નળરાજાનો પિતા.

વીરસેન (૨) એક ક્ષત્રિય – જેણે માંસ ભક્ષણનો ત્યાગ કર્યો હતો / ભા૦ અનુ. ૧૭૧–૭૨.

વીરસેન (૩) કુલિંગ દેશનો રાજા. એની કન્યા મનોરમા તે સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ રાજાની સ્ત્રી થતી.

વીરસેન (૪) કોસલદેશનો એક રાજા.

વીરસેન (૫) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ત્યાં હતો તે ઋષિ.

વીરા ભરદ્વાજ અગ્નિની સ્ત્રી / ભા૦ વ૦ ૨૨૧–૧૭.

વીરા (૨) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભા૦ ભી૦ ૯–૨૨.

વીરિણી વીરણ પ્રજાપતિ કન્યા નડ્વલાનું બીજું નામ. એનું અસિક્નની એવું નામાંતર પણ હતું / વિષ્ણુ૦ ૧–૧૫.

વીરિણી (૨) બ્રહ્માના ડાબા પગના અંગૂઠામાંથી

ઉત્પન્ન થયેલી દશ પ્રજાપતિની ભાર્યા / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૧૧, ૬૯-૨૦.

વીરણી (૩) પ્રાચેતસ દક્ષની બીજી સ્ત્રી.

વીરિણી (૪) બર્હિષદ પિતરની માનસકન્યા 'પીવરી' જે શુક્રાચાર્યની સ્ત્રી હતી તેનું નામાન્તર.

વીર્ય અક્રૂરના પુત્રોમાંનો એક.

વીર્યવાન બાર સાધ્યદેવોમાંનો એક

વીર્યસહ કલ્માષપાદ રાજાનું નામાંતર

વૃક એક ક્ષત્રિય પાંચાલ. યુદ્ધમાં એને દ્રોણે માર્યો હતો / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૧-૧૬.

વૃક (૨) એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૧૦, ક૦ ૮૦-૯.

વૃક (૩) અગ્નિનું નામ.

વૃક (૪) ઉત્તાનપાદ પુત્ર ધ્રુવના પૌત્ર શિષ્ટને સુચ્છાયાની કૂખે થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

વૃક (૫) પૃથુરાજાને અર્ચીને પેટે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર.

વૃક (૬) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના હરિત રાજાનું નામાન્તર.

વૃક (૭) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ભરુક રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બાહુક રાજા.

વૃક (૮) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતવંશીય શૂર રાજાને મારીષાના પેટે થયેલા દશ પુત્રોમાં સૌથી નાનો પુત્ર. એને દુર્વાક્ષીને પેટે તક્ષ, પુષ્કર વગેરે પુત્ર થયા હતા.

વૃક (૯) વત્સક યાદવને મિશ્રકેશી નામે અપ્સરાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

વૃક (૧૦) પૂર્વકાળનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ અનુ૦ ૧૭૭-૭૦.

વૃક (૧૧) દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે આવેલા રાજાઓમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧-૧૦.

વૃક (૧૨) દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૧-૧૨.

વૃક (૧૩) કૃષ્ણને મિત્રવિંદાની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વૃક (૧૪) એક અસુર. શકુનિ નામના અસુરનો પુત્ર. એની કથા, કેટલાક ફેરફાર સહિત પ્રાયઃ ભસ્માસુરના જેવી જ છે. / ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦ અ૦ ૮૮.

વૃકદેવી વસુદેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

વૃકરથ અગ્નિરથ સૂતના પુત્રોમાંનો એક. કર્ણનો ભાઈ. આને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮-૨૧.

વૃકલ અક્રૂર યાદવોના પુત્રોમાંનો એક.

વૃકસ્થળ કુરુ દેશનું એક ગામવિશેષ.

વૃકાસુર વૃક તે જ. (૧૪. વૃક શબ્દ જુઓ.)

વૃકોદર પાંડુપુત્ર ભીમસેનનું બીજું નામ.

વૃજિન્વાન સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શ્વાહિ રાજા.

વૃજિનિવાન ઉપર કહેલો વૃજિન્વાન તે જ.

વૃત્ત ધ્રુવના પુત્ર શિષ્ટના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વૃત્ત (૨) સર્પવિશેષ. / આ૦ ૩૫-૧૦

વૃત્તિ મનુ નામના રુદ્રની પત્ની. / ૩-૧૨-૧૩.

વૃત્તિરૂપવતી ક્રૌંચદ્વીપ માંહ્યલી નદીવિશેષ.

વૃત્ર વૃત્રાસુર શબ્દ જુઓ.

વૃત્રાદ્રિ પારિયાત્રા પર્વતમાંથી નીકળનારી નદીવિશેષ.

વૃત્રજ્વાલા કુંભકર્ણની સ્ત્રી વજ્રજ્વાળાનું બીજું નામ.

વૃત્રહા પ્રસ્તુત પુરંદર નામના ઇન્દ્રનું વૃત્રાસુરને મારવાથી પડેલું નામ. આવાં અર્થસૂચક ઘણાં નામ છે.

વૃત્રાસુર દનાયુને પેટે કશ્યપથી થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

વૃત્રાસુર (૨) ઇંદ્રે ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિના પુત્ર વિશ્વરૂપને મારી નાખવાથી, અગ્નિમાં હવન આરંભીને ઇન્દ્રનો નાશ કરવાને ત્વષ્ટાએ ઉત્પન્ન કરેલો અસુર. એને ઉત્પન્ન કરીને 'તું ઇંદ્રનો નાશ કર એવી ત્વષ્ટાએ આજ્ઞા કરી. આથી એ ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો અને યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને ગળી ગયો. આ ઉપરથી દેવોએ એને બગાસું ઉત્પન્ન કર્યું. બગાસું ખાવાને એણે મોં પહોળું કર્યું એટલે ઇન્દ્ર બહાર નીકળી આવ્યો.

તથાપિ આણે દેવોની જોડે ફરી યુદ્ધ આરંભ્યું અને તેમનો પરાભવ કર્યો. આ પ્રમાણે અનેકવાર થવાથી ઇન્દ્ર વિચારમાં પડયો કે હવે આને કરવું શું? છેવટે વિષ્ણુની મારફત સંધિ થાય તો કરવી એમ ધારીને એણે વિષ્ણુને એની પાસે મોકલ્યા. પણ વૃત્રાસુરે પહેલાં પોતાને સંધિ કરવાની ગરજ નથી એમ કહ્યું પણ તે પછી પોતે મરણના ભયથી નિવૃત્ત થાય એવી એવી બોલીઓ કરીને વૃત્રે ઇન્દ્ર સાથે સંધિ કરી. સંધિ કર્યા છતાં પણ વૃત્રનો વધ કરવાને ઇન્દ્ર તલપી રહ્યો હતો અને લાગ બોળતો હતો.

પછી વિષ્ણુએ ઇન્દ્રને કહ્યું કે તું દધીચ ઋષિ પાસે જા અને એમનાં અસ્થિની માગણી કર. જો દધીચ ઋષિ પોતાના શરીરનાં અસ્થિ આપે તો તે લઈને વિશ્વકર્મા પાસે જઈ તેનું વજ્ર બનાવડાવ. એ વજ્ર વૃત્રને મારવાથી એ મરણ પામશે. આ સાંભળીને ઇંદ્ર દેવોને દધીચ ઋષિ પાસે મોકલ્યા. તેમણે જઈને ઋષિની પાસે અસ્થિની યાચના કરી. દેવોની જોડે નાના પ્રકારનો સંવાદ થયા બાદ ઋષિએ પોતાનાં અસ્થિ આપ્યાં. એ લઈને દેવો સ્વર્ગમાં આવ્યા અને વિશ્વકર્મા પાસે તેનું વજ્ર બનાડાવ્યું / ભાર૦ વ૦ ૯૯–૨૧. • વજ્ર તૈયાર થતાં જ ઇન્દ્રે યુદ્ધની તૈયારી કરી અને વૃત્રાસુરને કહેણ મોકલ્યું. વૃત્રાસુર આવ્યો અને એની અને ઇન્દ્ર વચ્ચે સંગ્રામ થયો. આ યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે ચાલુ મન્વન્તરની પહેલી ચોકડીનો ત્રેતાયુગ ચાલતો હતો. / ભાગ૦ સ્કં૦ ૬, અ૦ ૧૦, શ્લો. ૧૬. • આ યુદ્ધ ચાલતું હતું તે અરસામાં વૃત્રાસુર અને ઇન્દ્રનો અધ્યાત્મ વિષય પરત્વે ઉત્કૃષ્ટ સંવાદ થયો હતો. આ યુદ્ધ એક સંવત્સર પર્યન્ત ચાલ્યું. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૨, શ્લો. ૩૩.

ઇન્દ્ર વૃત્રાસુરને મારવા લાગ શોધ્યા કરતો હતો તેવામાં એકદા આ અસુરને સમુદ્રતીરે દીઠો અને એને વૃત્રાસુરને મળેલું વરદાન યાદ આવ્યું. છેલ્લે વૃત્રાસુર મરણ પામ્યો. વૃત્રાસુર પૂર્વજન્મમાં ચિત્રકેતુ નામનો રાજા હતો. (૨. ચિત્રકેતુ શબ્દ જુઓ.)

વૃત્રાસુર (૩) વેદમાં કહેલો દુષ્કાળ અને સૂકવણું ઉત્પન્ન કરનાર અસુર. એ વરસાદને રોકી રાખે છે. ઇન્દ્ર એની સાથે યુદ્ધ કરીને ગાયોને – વરસાદનાં વાદળાંને છોડાવે છે અને વરસાદ વરસી દુષ્કાળ ટળી સુકાળ થાય છે, એવી કલ્પના વેદમાં ઠેર ઠેર દેખાય છે.

વૃદ્ધારક અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રો૦ ૪૭.

વૃન્દાવન યમુનાને કાંઠે – મથુરાથી છ–સાત માઈલ ઉપર આવેલું વન અને ગામ. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

વૃદ્ધકન્યા કુણિગાર્ગ ઋષિની પુત્રી, ગાલવ ઋષિના પુત્ર શ્રુંગ્વાન ઋષિની ભાર્યા. / ભાર૦ શ૦ ૫૩–અ૦.

વૃદ્ધક્ષત્ર સિન્ધુ દેશાધિપતિ ક્ષત્રિય. એનું બીજું નામ વૃદ્ધશર્મા હતું. એને જયદ્રથ નામે પુત્ર હતો. જયદ્રથના જન્મકાળે આકાશવાણી થઈ હતી કે યુદ્ધમાં એનું માથું તૂટી જવાથી એનું મૃત્યુ થશે. વૃદ્ધક્ષત્ર બહુ સામર્થ્યવાન હતો. એણે પોતાના પુત્રને એવું વરદાન આપ્યું હતું કે જે કોઈ તારું માથું કાપીને ભૂમિ પર પાડશે તેના માથાના તત્કાળ સો કકડા થઈ જશે અને એ મરણ પામશે.

પછી જ્યારે જયદ્રથ મોટો થયો ત્યારે વૃદ્ધક્ષેત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુઃશાલાની સાથે એનો વિવાહ કર્યો. પછી જયદ્રથને ગાદી પર બેસાડી પોતે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં તપ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધમાં અર્જુનને જયદ્રથનું માથું કાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કૃષ્ણને વૃદ્ધક્ષેત્રે આપેલા વરદાનની જાણ હોવાથી તેમણે અર્જુનને સમજાવ્યો. અર્જુને એવી સિફતથી જયદ્રથનું માથું કાપી ઉડાડયું કે તે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં વૃદ્ધક્ષત્ર સંધ્યા કરવા બેઠો હતો તેના બોળામાં પાડયું. એને એ વાતની ખબર નહિ હોવાથી સંધ્યા પૂરી થવાથી ઊઠયો એટલે બોળામાં પડેલું જયદ્રથનું ડોકું આના બોળામાંથી નીકળીને ભોંય પર પડયું. એણે પોતે આપેલા વરદાનને લઈને

વૃદ્ધક્ષત્રના જ શિરના સો કટકા થયા અને એ મરણ પામ્યો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૪૮.

વૃદ્ધગર્ગાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૧૮૬-૭૩.

વૃદ્ધશર્મા વૃદ્ધક્ષત્ર શબ્દ જુઓ.

વૃદ્ધશર્મા (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અડવિક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વિશ્વસહ રાજા

વૃદ્ધશર્મા (૩) કરુષદેશીય રાજા. વસુદેવની બહેન શ્રુતદેવાનો પતિ, અને દંતવક્ર અથવા વક્રદંતનો પિતા.

વૃદ્ધસેના ઋષભદેવવંશીય સુમતિ રાજાની સ્ત્રી દેવતાજિતાની માતા.

વૃષ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતના કુળમાં જન્મેલા સૃંજયને રાષ્ટ્રપાલીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ.

વૃષ (૨) કૃષ્ણને સત્યાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વૃષ (૩) કૃષ્ણને કાલિંદીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વૃષક સુબળ નામના ગાંધાર રાજાના પુત્રોમાંનો એક. શકુનિનો ભાઈ. ભારતના યુદ્ધમાં આ અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦૨૦૧-૫, ઉ૦ ૧૬૮-૧, દ્રો૦ ૩૦-૧૦-૧૧.

વૃષક (૨) કલિંગ દેશના ભાનુમંત રાજાનો ભાઈ.

વૃષકંડ બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

વૃષકા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વૃષકેતુ કર્ણનો પુત્ર. એને ભદ્રાવતી નામની સ્ત્રી હતી. એને વૃષધ્વજ પણ કહ્યો છે.

વૃષકાય ભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામેલો શકુનિનો એક મોટો ભાઈ.

વૃષદંશ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વતવિશેષ.

વૃષદર્ભ આ અને સેદુક બન્ને રાજા હતા. બન્ને નીતિમાર્ગમાં પ્રીતિવાળા અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ હતા. વૃષદર્ભે નાનપણમાંથી જ એવું વ્રત લીધું હતું કે બ્રાહ્મણોને સોનારૂપા સિવાય બીજું આપવું નહિ. સેદુક રાજાને આ વ્રતની ખબર હતી. એક વખત એક ઋષિકુમાર વેદાધ્યયન પૂરું કરીને પોતાના ગુરુને આપવાની દક્ષિણામાં આપવા હજાર ઘોડા લેવા સેદુક પાસે આવ્યો. સેદુકે કહ્યું કે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આપવાનો મારી પાસે સંભવ નથી. માટે તમે વૃષદર્ભ રાજા પાસે જાઓ. એ ધર્મવેત્તા છે.

પછી તે બ્રાહ્મણે વૃષદર્ભની પાસે જઈને હજાર ઘોડાની યાચના કરી, ત્યારે રાજાએ એને ચાબૂક વડે પ્રહાર કર્યો. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે તું મને નિરપરાધીને શા વાસ્તે મારે છે? એમ કહીને શાપ દેવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં રાજાએ પૂછ્યું કે બ્રાહ્મણ! જે તને દાન ન આપે તેને શાપ દેવો એ બ્રાહ્મણપણાને યોગ્ય છે શું? બ્રાહ્મણ કહે કે મને સેદુકે તારી પાસે મોકલ્યો અને એના કહેવાથી હું દાન માગવા આવ્યો છું.

પછી રાજાએ કહ્યું કે જેને ચાબૂક મારીએ તેને નિષ્ફળ કેમ કાઢી મુકાય? હું તમને મારા રાજ્યની આજના દિવસની સઘળી ઊપજ કાલે સવારે આપીશ. બીજે દિવસે આણે એ ઋષિકુમારને હજાર ઘોડાની કિંમત કરતાં ઘણી વધારે એવી પોતાના રાજ્યની એક દિવસની ઊપજ આપી વિદાય કર્યો. / વ૦ ૧૯૯-૧-૧૩.

વૃષદર્ભ (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઔશીનર શિબિ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો મોટો. એને કોઈ કોઈ ઠેકાણે વૃષાદર્ભ અથવા વૃષાદર્ભિ પણ કહ્યો છે તેમ જ શિબિનો પુત્ર હોવાથી એને શૈબ્ય પણ કહ્યો છે.

એ રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં એક વખત પોતાની પાછળ સિંચાણો પડવાથી ભયથી ત્રાસ પામેલું કબૂતર એને શરણે આવ્યું. રાજાએ અભય આપીને પોતાની પાસે રાખ્યું. થોડીવારે સિંચાણો પણ આવ્યો અને પોતાનો શિકાર – કબૂતર માંગ્યું. રાજા કહે કે એ શરણે આવેલાને હું તને નહિ આપું. સિંચાણો કહે: ઠીક, જો તું કબૂતરના ભારોભાર તારું પોતાનું માંસ આપે તો હું તે લઈને ચાલ્યો જાઉં. આ ઉપરથી રાજાએ પોતાના અંગમાંથી માંસ કાપી કાપીને તોળવા માંડ્યું. પણ ગમે તેટલું માંસ મૂકે પણ કબૂતર

ભારે થઈ એ પલ્લું નીચું જ જાય. આમ કરતાં એના શરીરનું સઘળું માંસ મૂરું થવા આવ્યું છતાં કબૂતર ભારે ને ભારે થાય. એ જોઈને એને શંકા આવી કે આ કોઈ દેવો છે. પછી એણે પ્રાર્થના કરતાં દેવોએ પોતાનું મૂળરૂપ પ્રકટ કર્યું. દેવોએ રાજાને પૂર્વવત્ કર્યો અને આશીર્વાદ દઈને ચાલતા થયા. / ભાર૦ અનુ૦ ૬૭-૪, ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ ૨૩.

વૃષધ્વજ મહાદેવીની ધજા ઉપર વૃષભ હોવાને લીધે તેમનું પડેલું નામ.

વૃષદ્વજ (૨) એક રાજર્ષિ. / દેવી૦ ભાગ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૫. • એના પુત્રનું નામ રથધ્વજ. આ રાજા જનક વંશમાંના સીરધ્વજ જનકની પૂર્વે થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. પણ એનું નામ વંશાવળીમાં મળતું નથી.

વૃષદ્વજ (૩) વૃષકેતુનું નામાન્તર.

વૃષપર્વા કશ્યપથી દનુને થયેલા દાનવો પૈકી એક. યયાતિ રાજાના સમયમાં આ જ અસુરોનો અધિપતિ હતો. એને શર્મિષ્ઠા અને ચંદ્રા એમ બે કન્યા હતી. દેવયાનીની સાથે થયેલા ઝઘડાને પ્રસંગે યયાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠા પરણાવી હતી. (દેવયાની શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ આ૦ ૬૬-૨૪, ૭૨-૭, ૭૪-૧, મત્સ્ય૦ ૨૬, ભાગ૦ ૯-૧૮.

વૃષપર્વા (૨) નરનારાયણના આશ્રમમાં રહેનાર એક રાજર્ષિ. / ભાર૦ વ૦ ૧૫૬-૨૦, ૧૭૬-૭.

વૃષભ પાંડ્યદેશનો એક પર્વત. / ભાર૦ વ૦ ૮૩-૨૧.

વૃષભ (૨) મગધ દેશનો એક સીમા પર્વત. / ભાર૦ સ૦ ૨૧-૨.

વૃષભ (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કાર્તવીર્યાર્જુનના મુખ્ય પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

વૃષભ (૪) રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૧. • આ મારુતિની સાથે સીતાની શોધ કરવા ગયો હતો.

વૃષભ (૫) ગોકુલમાંનો એક ગોપવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૮.

વૃષભ (૬) ભારતના યુદ્ધમાં મરી ગયેલા શકુનિના ભાઈઓમાંનો એક. / ભાર૦ ભી૦ ૯૦.

વૃષભધ્વજ ઉપર કહેલો વૃષધ્વજ તે જ.

વૃષભા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯-૩૨.

વૃષવાહન પોઠિયાના વાહનને લીધે પડેલું મહાદેવનું નામ.

વૃષસા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વૃષસાહ્યા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૩૫.

વૃષસેન કર્ણના પુત્રોમાંનો એક. આને અભિમન્યુએ હરાવ્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૪૪. • અને પછીથી અર્જુને મારી નાખ્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૯૦-૧૪.

વૃષાકપિ ભગવાન્નારાયણ. / ભાર૦ શાં૦ ૩૫૨-૨૪.

વૃષાદર્ભ વૃષદર્ભ શબ્દ જુઓ.

વૃષાદર્ભિ વૃષદર્ભ શબ્દ જુઓ.

વૃષામિત્ર પાંડવોના સાથમાં વનમાં રહેલો એક ઋષિ.

વૃષ્ટિ આઠમા સાવર્ણિ મનુને થનારા પુત્રોમાંનો એક.

વૃષ્ટિનેમિ અક્રૂરના પુત્રોમાંનો એક.

વૃષ્ટિમાન સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશના કવિરથ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુષેણ.

વૃષ્ણિ સોમવંશી યદુકુળના સહસ્રાજિત વંશના કાર્તવીર્ય રાજાનો પૌત્ર. મધુ રાજાના સો પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ.

વૃષ્ણિ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજાના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. એને એની સ્ત્રી માદ્રીને પેટે સુમિત્ર અને યુધાજિત એમ બે પુત્ર થયા હતા.

વૃષ્ણિ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજાના પુત્ર ભજમાન રાજાને તેની પહેલી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો પુત્ર.

વૃષ્ણિ (૪) યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વતના પુત્ર વૃષ્ણિના કુળમાં જન્મેલા અનામિત્ર રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો એનો નાનો પુત્ર તે ચિત્રરથ અને બીજો શ્વફલ્ક.

વૃષ્ણિ (૫) એક બ્રહ્મર્ષિ, વર્કુ ઋષિનો પિતા.

વેંક દેશવિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૬–૯.

વેંકટ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત, હાલની ત્રિપતિ.

વેગદર્શી રામની સેનામાંનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૩૦.

વેગવાન સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન બંધુમાન રાજાનો પુત્ર. એને બંધુ નામનો પુત્ર હતો.

વેગવાન (૨) કશ્યપથી દનુને જન્મેલા દાનવોમાંનો એક. શાલ્વરાજાનો પક્ષ લઈને કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. કૃષ્ણે એને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ વ૦ ૧૭–૨૦.

વેગવાન (૩) સત્યાને પેટે કૃષ્ણને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

વેગવાન (૪) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૭.

વેણા વિંધ્યાચળમાંથી નીકળેલી એક નદી. / ભાર૦ વ૦ ૮૩–૩૩; ભાર૦ ભી૦ ૬–૨૦.

વેણા (૨) ભોજકટપુરની દક્ષિણે આવેલી નદી.

વેણી ભારતવર્ષીય નદી. કૃષ્ણવેણી નદી તે જ / ભાર૦ ભી૦ ૬–૨૦.

વેણી (૨) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૩.

વેણીમાધવ પ્રયાગ ક્ષેત્રમાંનો વિષ્ણુની મૂર્તિવિશેષ.

વેણીસ્કન્ધ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૩.

વેણુજંઘ એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૪.

વેણુદારિ કર્ણે દિગ્વિજય કરતી વખત એના પુત્રને હરાવ્યો હતો. એ એક યાદવ હતો અને સોરમક દેશનો અધિપતિ હતો.

વેણુમંડળ ક્રૌંચદ્વીપનો એક દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨–૧૨.

વેણુમતી પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી નદીવિશેષ.

વેણુહય સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન રાજાના પુત્ર યદુ-રાજાના પુત્ર સહસ્રાજિતનો પૌત્ર અને શતજિત રાજાના ત્રણ પુત્રમાંનો મધ્યમ.

વેણ્યા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વેતાસિકા ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૫૬.

વેતાલ એક રુદ્રગણ. પિશાચોનો અધિપતિ.

વેત્રકીયગ્રહ એકચક્રા નગરમાંનું એક સ્થળવિશેષ. ભાર૦ આ૦ ૧૭૮–૨૫.

વેત્રવતી પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળનારી નદી વિશેષ. વાત્સ્યદેશમાં યમુનાને મળે છે. માલવામાં ભોપાલના રાજ્યમાં આવેલી હાલની બેટવા નામની નદી તે જ. / ભાર૦ ભી૦ ૬૧૬.

વેદ બૈદ નામના ઋષિનું નામાંતર / ભાર૦ આ૦ ૩૭૮. • ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય.

વેદ (૨) બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી નીકળેલી સ્વતઃ પ્રમાણ વાણી. એના ઋક્, યજુર્, સામ અને અથર્વણ એવા ચાર ભાગ કલ્પ્યા છે. / ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૨. • આ ચારેને અનુક્રમે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને સ્થાપત્ય એવા ચાર ઉપવેદ છે. વેદ બ્રહ્મલોકમાં નિરંતર મૂર્તિમાન હોય છે. એના વિભાગો પાડ્યા હતા. / ભાર૦ આ૦ ૬૦–૫; ભાગ૦ • ૧૨–૬; વાયુ૦ પુ૦ ૬૦ અને વિષ્ણુ પુ૦ ૩–૩. મધુકૈટભ દૈત્યો એને હરી ગયા હતા. / ભાર૦ શાં૦ ૩૫૭–૨૯.

વેદ (૪) ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ. ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય. એના શિષ્યનું નામ ઉત્તંક ઋષિ હતું.

વેદબાહુ કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

વેદવતી વૃષધ્વજ જનકના પુત્ર રથધ્વજ જનકને ધર્મધ્વજ અને કુશધ્વજ નામે બે પુત્રો હતા. તેમાં કુશધ્વજ જનકને તેની માલાવતી નામની સ્ત્રીની કૂખે લક્ષ્મીના અંશાવતારવાળી એક કન્યા અવતરી. એણે જન્મતાં જ વેદધ્વાન કર્યો હતો માટે એનું વેદવતી એવું નામ પ્રસિદ્ધ હતું. કુશધ્વજ પોતાના મનમાં આ કન્યા વિષ્ણુને પરણાવવી એમ ધારીને એનાં જે માગાં આવે તે પાછાં વાળતો. આમ થતાં થતાં કોઈ શંભુ નામના અસુરે એ કન્યાનું માગું કર્યું. પરન્તુ કુશધ્વજે એને ના કહી. આ ઉપરથી એ અસુર કુશધ્વજને મારી નાખીને ત્યાંથી નાસી ગયો. વેદવતીનું શું થશે એનો વિચાર કે દરકાર કર્યા વગર કુશધ્વજની સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું.

આમ વેદવતીનાં મા અને બાપ બન્ને મરણ પામ્યાં, એ જોઈને પોતે પુષ્કરતીર્થ ગઈ

અને ત્યાં તપ આદર્યું. આ વાતને ઘણી મુદ્દત થઈ ગઈ એટલે એક વખત આકાશવાણી થઈ કે તું બીજે જન્મે વિષ્ણુને પતિ પામીશ. આથી સંતોષ પામીને વેદવતી ત્યાંથી નીકળી ગંધમાદન પર્વત પર રહેવા લાગી. એ ત્યાં રહેતી હતી તેવામાં એક દિવસ રાવણ ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો. વેદવતીએ આદરપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું. રાવણે એને પૂછ્યું કે તું કોણ છે અને શા માટે તપ કરે છે? વેદવતીએ પોતાનું સઘળું વૃત્તાંત એને કહ્યું. એ સાંભળીને રાવણે એને કહ્યું કે તું મને પરણ. વેદવતીએ એનું કહેવું માન્ય ન કર્યું એટલે રાવણ એને બલાત્કારે ખેંચવા લાગ્યો. વેદવતીએ એને પોતાના સામર્થ્ય વડે સ્તબ્ધ કરી દીધો અને શાપ દીધો કે તું આગળ જતાં મારું જ હરણ કરવાથી પુત્ર અને બાંધવો સહિત નાશ પામીશ. આ સાંભળીને રાવણ લંકા પાછો ગયો; અને વેદવતી પોતે યોગાગ્નિ વડે બળી મૂઈ. બીજે જન્મે આ જ સીતા રૂપે રામની સ્ત્રી થઈ, જેનું હરણ કરવાથી રાવણ કુળ સહિત નાશ પામ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૭; દેવી ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૧૫–૧૬.

વેદવ્યાસ વ્યાસ શબ્દ જુઓ.

વેદશિર ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

વેદશિરા સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુઋષિના પુત્ર વિધાતાનો પૌત્ર અને પ્રાણ ઋષિનો પુત્ર.

વેદશિરા (૨) સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિમાંનો એક.

વેદશિરા (૩) રૈવત મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિમાંના એકનું નામાંતર.

વેદશિરા (૪) કૃશાશ્વ ઋષિને ધિષણાને પેટે થયેલા પુત્રો પૈકી એક.

વેદશીરક તગડાની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વેદશ્રુત ઉત્તમ મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૮–૧–૨૪.

વેદશ્રુતી તમસા નદીની દક્ષિણે આવેલી નદીવિશેષ.

વેદસ્મૃતા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯૧૭.

વેદસ્મૃતિ પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદી.

વેદાશ્વા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વેદી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વેદી (૨) બ્રહ્મદેવની શક્તિ.

વેદીતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૯૯.

વેધા બ્રહ્મદેવ.

વેન ચક્ષુષ મનુના પ્રપૌત્ર અને ઉલ્મુક રાજાના પૌત્ર અંગરાજાને સુનીથાની કૂખે થયેલો પુત્ર. એ ઘણો દુષ્ટ હતો માટે બ્રાહ્મણોએ એને હૂંકાર કરીને મારી નાખ્યો. ઋષિઓએ પછી એના મૃતદેહને મંથન કરીને પૃથુ અને અર્ચિ એ નામે જોડકું ઉત્પન્ન કર્યું અને એ બેને માહેમાંહે પરણાવ્યાં. (૨. પૃથુ શબ્દ જુઓ.)

વેનવાજસ્રજાક્ષ ચાલુ મન્વંતરમાંનો થઈ ગયેલો બાવીસમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

વૈકંક મેરુના કર્ણિકાપર્વતમાંનો એક.

વૈકર્ણિ ત્રીજા ભૃગુના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઋષિ

વૈકર્ણેય બીજા કશ્યપના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઋષિવિશેષ.

વૈકર્તન સૂર્યના મંત્રભાવ વડે જન્મેલો હોવાથી કર્ણનું પડેલું નામ.

વૈકર્તા કાર્તવીર્ય રાજાના પુત્રોમાંના એકનું નામાંતર–બીજું નામ.

વૈકુંઠ રૈવત મન્વંતરમાં થયેલા વિષ્ણુના અવતારનું નામ. વિષ્ણુને વૈકુંઠ કહેવાનું એ જ કારણ હશે.

વૈકુંઠ (૨) વૈકુંઠે નિર્માણ કરેલો લોક. સત્યલોકમાં જ છે.

વૈકુંઠકલ્પ ચાલુ બ્રાહ્મમાસનો બાવીસમો દિવસ (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

વૈકૃતિગાલવ એકની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઋષિ.

વૈકલ્વ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠકુલમાં ઉત્પન્ન થએલો ઋષિવિશેષ.

વૈખાનસ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અણખેડ્યું ધાન્ય ખાઈને રહેનારા ઋષિઓનું સામાન્ય નામ.

વૈગાયન તગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

વૈચિત્રવીર્ય ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરનું સામાન્ય નામ.

વૈજયભૂત ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈજયંત ક્ષીરસમુદ્રમાંનો એક પર્વત. એ પર્વત ઉપર બ્રહ્મા એકાતમાં રહેતા હતા / ભા૨૦ શા૦ ૩૬૦–૯.

વૈજયંત (૨) ઇન્દ્રના મહેલનું સાધારણ નામ.

વૈજયંત (૩) નિમિ નામના રાજાની નગરી. આગળ જતાં આ જ નગરીનું નામ નિમિના પુત્ર મિથિના નામ ઉપરથી મિથિલા પડયું હતું.

વૈજયંત (૪) ઇન્દ્રની ધજાનું નામ.

વૈજયંત (૫) તિમિધ્વજ રાજાની નગરીનું નામ. આ નગરી દક્ષિણમાં દંડકારના દેશમાં આવી હતી.

વૈજયંતિ ફીમતી મોતી, માણેક, નીલમ, શનિ અને હીરાની બનેલી વિષ્ણુ ભગવાનની માળા.

વૈષ્ણવ એકની અંક સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈતરણી યમલોક સંબંધી નદીવિશેષ.

વૈતરણી (૨) વિંધ્યાચળમાંથી નીકળી કલિંગ દેશમાં થઈને પશ્ચિમ સમુદ્રને મળનારી નદીવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૯–૨૪, વ૦ ૮૧–૮૪, ૮૩–૬; ઉ૦ ૧૦૯–૧૪, ભી૦ ૯–૩૪. ● ઓરિસા પ્રાન્તમાં કટકની પાસેની બૈતરણી નદી તે જ.

વૈત્રકપિવન એકચક્રા નગરી પાસે આવેલું વનવિશેષ. એ વનમાં બકાસુર રહેતો હતો.

વૈદર્ભા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વૈદર્ભી વિદર્ભ રાજાની કન્યાઓનું સામાન્ય નામ. આ નામ લોપામુદ્રા, રુક્મિણી અને દમયન્તીને સાધારણ રીતે લગાડવાની રૂઢિ છે.

વૈદર્ભી (૨) સગર રાજાની પત્ની કેશિનીનું નામાંતર. એને સાઠ હજાર પુત્ર હતા / ભા૨૦ વ૦ ૧૦૫–૧૦.

વૈદ્રિશ શત્રુઘાતી રાજાનું નગર / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦૮.

વૈદૂર્ય મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

વૈદૂર્યશિખર પર્વતવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૭–૭.

વૈદેહ નિમિ રાજાના વંશજોનું નામ.

વૈદેહ (૨) બ્રાહ્મણીને પેટે વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ છોકરાનું સામાન્ય નામ.

વૈદ્યહરાત વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈદેહા દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૫૭.

વૈદેહી વિદેહ રાજાની કન્યાઓનું સામાન્ય નામ. સીતાને લગાડેલું વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

વૈદ્યનાથ ભરતખંડસ્થ ક્ષેત્રવિશેષ.

વૈદ્યુત એકની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયના કૈલાસ શિખરની વાયવ્યે આવેલું શિખરવિશેષ.

વૈદ્યુત (૨) ભરતખંડમાં દક્ષિણ ભાગમાં આવેલો એક પર્વત.

વૈધૃતા ધર્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના અવતારની માતા.

વૈધૃતિ તામસ મન્વંતરમાંના દેવની માતા.

વૈધૃતિ (૨) ધર્મસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં સ્વર્ગમાં થનારો ઇંદ્ર.

વૈન્ય તગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન ઋષિ.

વૈન્ય (૨) વેનકુળોત્પન્ન રાજર્ષિ પૃથુ ચક્રવર્તી / ભા૨૦ સ૦ ૮–૨૦, વ૦ ૧૮૮–૫.

વૈભોજ દ્રુહ્યુના વંશજો વૈભોજ કહેવાતા. આમને ગાડીઓ અને ભારભરદારી જાનવરનો ઉપયોગ બહુ ન હતો. તેઓ તરાપામાં બેસી મુસાફરી કરતા એવું મહાભારતમાં છે.

વૈભ્રાજ કુમુદ પર્વત ઉપરના એક વનનું નામ / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

વૈભ્રાજ (૨) સરયૂ નદીને તીરે આવેલું વનવિશેષ / મત્સ્ય૦ અ–૧૨૦.

વૈભ્રાજ (૩) વિભ્રાજ રાજાના પુત્ર નીપ રાજાનું બીજું નામ.

વૈમૃગય બીજા કશ્યપકુળોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

વૈયાઘ્રપદ્ય વ્યાઘ્રપાદ ઋષિના કુળમાં થયેલા એક બ્રાહ્મણનું નામ.

વૈયાઘ્રપદ્ય (૨) વિરાટરાજાને ત્યાં યુધિષ્ઠિર ગયા ત્યારે પોતાનું નામ કંક તેમ જ વૈયાઘ્રપદ્ય કહ્યું

હતું / ભા૨૦ વિ૦ ૩૬-૧૧.● વૈયાઘ્રપદ્ય એટલે વાઘના ચામડાથી જેનો રથ મઢેલો છે તેવો.

વૈયાસકિ શુકાચાર્ય

વૈરપરાયણ ત્રીજા અંગિરાકુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

વારા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વૈરાજ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના પિતા.

વારાજ (૨) એ નામના પિતરવિશેષ. એની માનસ કન્યા મેના, તે હિમવાન પર્વતની સ્ત્રી હતી.

વૈરાજકલ્પ ચાલુ કલ્પ પૂરો થયા પછી બેસનારો કલ્પ (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

વૈરાટ વિરાટ રાજાનો પુત્ર. વિશેષે કરીને ઉત્તરને એ નામે કહેવાની રૂઢિ છે.

વૈરાટી વિરાટ રાજાની કન્યા, ઉત્તરા તે જ / ભા૨૦ આ૦ ૧-૧૩૯.

વૈરોચન વિરોચન દૈત્યનો પુત્ર બલિ તે.

વૈરોચતિ વિરોચન દૈત્યનો પુત્ર બલિ તે.

વૈલેય બગડાની સંજ્ઞાવાળા અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

વૈવશ્વ બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

વૈવસ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

વૈવસ્વત વિવસ્વાન આદિત્યને ઉત્પન્ન થયેલા શ્રાદ્ધદેવ, યમ અને શનિ એ ત્રણેનું સામાન્ય રીતે નામ.

વૈવસ્વતમનુ વિવસ્વાન આદિત્યને ત્વષ્ટુ પ્રજાપતિની દીકરી સંજ્ઞાને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંથી પૃથ્વી પર જે મનુ થયો તે (જુઓ શ્રાદ્ધદેવ.) પૂર્વ કલ્પમાં એ સત્યવ્રત રાજા હતો. (૧. સત્યવ્રત શબ્દ જુઓ.) એણે બદરીવનમાં દસ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૪૦-૫૩. ● ચાક્ષુષ મન્વંતર પૂરો થવાની સંધિમાં જ ઉત્પન્ન થઈ તે મન્વંતર બેસતાં જ મનુ થયો. /ભાગ૦ ૮-૧૩. ● એની સત્તાના આ કાળને વૈવસ્વત મન્વંતર કહેવામાં આવે છે. એના ગણના મંત્રદ્રષ્ટામાં થતી હોવાથી એ હાલનો આદ્ય સ્મૃતિકાર છે. સાધારણ રીતે એની રચેલી સ્મૃતિને 'મનુસ્મૃતિ' કહે છે. કેટલાક કાળ પર્યંત આને સંતતિ નહોતી તેથી એણે વસિષ્ઠને ઇષ્ટિ કરવાનું કહ્યું. વસિષ્ઠે ઋત્વિજો પાસે મિત્રાવરુણ ઇષ્ટિનો આરંભ કરાવ્યો. તે વખતે મનુની સ્ત્રી શ્રદ્ધાએ એ યજ્ઞના હોતા(યજ્ઞ કરતી વખત પૂર્વદિશામાં બેસનાર ઋત્વિજ)ને પોતાને દીકરી થાય એવી ઇચ્છા જણાવી. આમ થવાથી મનુને પુત્ર ન થતાં પુત્રી થઈ. આ ઇલા નામની પુત્રીને વસિષ્ઠે મનુની પ્રાર્થના ઉપરથી પુરુષત્વ આપ્યું. તે ઇલ રાજા થયો. (ઇલ શબ્દ જુઓ.)

પોતાને પુત્રો થાય એ હેતુથી મનુએ યમુનાના જળમાં ઊભા રહી તપ કર્યું. એ યોગથી એને ઇક્ષ્વાકુ, નૃગ, શર્યાતિ, દિષ્ટ, ધૃષ્ટ, કરુષક, નરિષ્યંત, પૃષધ્ર, નભગ અને કવિ એમ દસ પુત્રોથયા / ભાગ૦ ૯, સ્કં૦ અ૦ ૧. ● વેન, ધૃષ્ણુ, નરિષ્યંત, નાભાગ, ઇક્ષ્વાકુ, કારુષ, શર્યાતિ, ઇલા, પૃષધ્ર અને નાભાગ-શિષ્ટ નામના દશ પુત્રો હતા એમ મહાભારતમાં છે / ભા૨૦ આ૦ ૭૫. ● એને નાભાગ અને વસુમાન નામના બે દીકરા હતા એમ જણાય છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા દસમાંથી કોઈનાં એ નામ હશે એમ લાગે છે. મત્સ્યપુરાણમાં વળી મનુના દીકરાઓનાં નામ તફાવતવાળાં મળી આવે છે. છતાં એટલું તો નક્કી છે કે એ નામો ઉપર જણાવેલાં પુત્રોનાં જ હશે.

આ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, વિશ્વેદેવો, મરુદ્ગણ, અશ્વિનીકુમાર અને ઋભુ એવા સાત તરેહના દેવ છે. ઋભુને બદલે મત્સ્યપુરાણમાં 'સાધ્યદેવ' એવું નામ આપ્યું છે. આ સિવાય બીજો તફાવત નથી. સંખ્યા તો તેમાં પણ સાતનો જ છે / મત્સ્ય અ૦ ૯. ● આ મન્વંતરમાં કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ, અગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સપ્તર્ષિ છે. તેમાં કશ્યપ વડે અદિતીને પેટે વામન નામનો વિષ્ણુનો અવતાર થયો હતો. વામને બલિને પાતાળમાં ચાંપીને ઇંદ્રને સહાયતા કરી હતી / ભા૨૦ સ્કં૦ ૮-૧૩

વૈશંપાયન ચાલુ મન્વન્તરની પહેલી ચોકડીમાંના દ્વાપરયુગમાં સ્વાયંભૂ નામનો પહેલો વ્યાસ થયો હતો, તેના ચાર શિષ્યો પૈકી સંપૂર્ણ યજુર્વેદનું અધ્યયન કરનારો શિષ્ય. એ યાજ્ઞવલ્કય ઋષિનો મામો થતો હતો. યાજ્ઞવલ્કયે યજુર્વેદની એક પ્રમુખ શાખાનો અભ્યાસ આની પાસે કરેલો હોવાથી એ વૈશંપાયનનો શિષ્ય પણ હતો અને ભાણેજ પણ થતો. યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી વૈશંપાયને જ વેદ (તૈત્તિરીય શાખા) પાછા લીધા હતા. (યાજ્ઞવલ્કય શબ્દ જુઓ.)

વૈશંપાયન (૨) ચાલુ મન્વન્તરમાં ચાલુ અઠ્ઠાવીસમી ચોકડીમાં થયેલા કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામે અઠ્ઠાવીસમા વ્યાસના ચાર શિષ્યોમાંનો બીજો શિષ્ય. આ તૈત્તિરીય શાખાનું અધ્યયન કરનાર હતો. ઇતિહાસનાં બહુ સુંદર વ્યાખ્યાનો આપનાર તરીકે આ પ્રસિદ્ધ છે.

વૈશાળ વૈશાલિક શબ્દ જુઓ.

વૈશાલિ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

વૈશાલિક સૂર્યવંશી વિશાળ રાજાના કુળમાં જન્મી વિશાળા નગરીમાં રાજ્ય કરનાર સઘળા રાજાઓ.

વૈશ્ય કૌશિક ઋષિનો શિષ્ય.

વૈશ્યાપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર યુયુત્સુ.

વૈશ્રંભક દેવોનું વનવિશેષ.

વૈશ્રવણ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવા ઋષિનો પુત્ર. એની માનું નામ ગો હતું. એની આકૃતિ ભયંકર છે. તેથી એને કુબેર (કૂબડો) કહે છે; પણ એનું મુખ્ય નામ સોમ હતું. એની સ્ત્રીનું નામ ઋદ્ધિ. કલ્પના આરંભથી જ ઉત્તર દિગ્પાળ હોવાથી ઉત્તર દિશાનું સૌમ્યા એવું પડેલું નામ હજુ ચાલે છે. એ સઘળા યક્ષોનો અધિપતિ અને દેવોનો ધનાધ્યક્ષ છે. એનું કુબેર ભંડારી નામ જાણીતું જ છે.

ઉત્તાનપાદ પુત્ર ધ્રુવની સાથે આને જબરું યુદ્ધ થયું હતું. ધ્રુવનો ઓરમાન ભાઈ ઉત્તમ યક્ષોને હાથે મરાયો હતો. એની સાવકી મા પોતાના પુત્રના મૃત્યુની ખબર જાણતાં ધ્રુવને જણાવ્યા વગર પોતે હિમવાન પર્વત પર જ્યાં એનો પુત્ર ઉત્તમ યક્ષોને હાથે મરણ પામ્યો ત્યાં ગઈ. એનું પણ યક્ષોને હાથે મૃત્યુ થયું. ઉત્તાનપાદ-પુત્ર ધ્રુવને આ વાતની જાણ થતાં પોતે હિમવાન પર્વત પર ગયો, યક્ષોનો સંહાર કર્યો. ખુદ કુબેર પણ લડવા આવ્યો હતો. તેની સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું. (ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

એની સભા સુંદર હોઈ નારદાદિ મોટા મોટા ઋષિઓ ત્યાં સતત આવતા. નલકુબેર તે આનો પુત્ર થાય. નારદ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદ પરથી જણાય છે કે એ અદ્યાપિ ઉત્તર દિશાનો અધિપતિ છે. આ ઉપરથી એને 'રાજરાજ' એવું બિરુદ મળ્યું છે. એ કદી કદી હિમવાન પર્વતના કૈલાસ શિખર પર રહે છે. માનસોત્તર પર્વત પરની વિભાવરી નામની એની મુખ્ય નગરી છે.

વૈશ્રવણ (૨) ચાલુ મન્વન્તરના પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર વિશ્રવાને તેમની સ્ત્રી ભરદ્વાજ કન્યા દેવવર્ણિની કૂખે થયેલો પુત્ર. એને રુદ્રના પ્રતાપે પ્રથમ લંકા નગરી રહેવાને મળી હતી; તેમ જ એક સ્વેચ્છાગામી પુષ્પક નામનું વિમાન મળ્યું હતું. એ રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણનો ઓરમાન ભાઈ થતો હતો. રાવણ રાક્ષસાધિપતિ અને આ યક્ષાધિપતિ કહેવાતો; એ ઉપરથી જ એનું કુબેર નામ પણ પડી ગયું હોય એમ જણાય છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં આને ધનેશ કહ્યો છે, પણ તે સંભવિત નથી. આગળ જતાં રાવણ બળવાન થઈને લંકામાં રહેવા લાગ્યો ત્યારે આણે હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર અલકા નામની નગરી વસાવી પોતે ત્યાં રહ્યો. રાવણે એની પાસેથી લંકા તેમ જ પુષ્પક વિમાન લઈ લીધાં હતાં. એના મંત્રીનું નામ પ્રહાસ હતું. એને ગૌ, પુષ્કર, શુક્ર, પ્રૌષ્ટપદ, મણિભદ્ર, પૂર્ણભદ્ર, મણિમાન, મણિકંધર, મણિભૂષ ઇત્યાદિ અનેક અનુચરો છે. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૫–૨૩; દેવી ભા૦ દ્વાદશ૦ અ૦ ૧૦; ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૫૭.

વૈશ્વાનર શાંડિલ્ય ગોત્રનો એક ઋષિ. પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહીને અન્ન પાચન કરનાર અને જેના

યોગ વડે દેવને વૈશ્વદેવ સંબંધી અન્ન મળે છે એ અગ્નિનું દેવતાત્વ આને હોય એમ જણાય છે. કેમકે એ અગ્નિને શાંડિલ્યગોત્રી કહ્યો છે.

વૈશ્વાનર (૨) પ્રાણીમાત્રના શરીરમાં રહીને અન્ન પાચન કરનાર અને નિત્યયજ્ઞ–વૈશ્વાનર સંબંધી અન્ન દેવને પહોંચાડનાર અગ્નિ. વિશ્વાનર સૂર્યનો પુત્ર.

વૈશ્વાનર (૩) એ નામનો એક દાનવ જેને ઉપદાનવી, હયશિરા, પુલોમા અને કાળકા નામની ચાર કન્યા હતી.

વૈશ્વાનરિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

વૈષ્ણવી વિષ્ણુની શક્તિ અને સપ્તમાતૃકા પૈકી એક

વૈષ્ણવજ્વર વિષ્ણુનું અસ્ત્ર. / ભાગ૦ ૧૦–૬૩–૨૩

વૈષ્ણવપદ વિષ્ણુપદ. / ભાગ૦ ૪–૧૩–૧૬.

વૈષ્ણવાસ્ત્ર વિષ્ણુનું અસ્ત્ર.

વૈહાયસી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

વૈહાર મગધ દેશના સીમાપર્વતોમાંનો એક. / ભાર૦ સ૦ ૨૧–૨.

વૈહીનરિ ત્રણુની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

વ્યહલિ ઋષિવિશેષ. / દેવી ભાગ૦ ૧૧ સ્કં૦અ૦સ૦.

વ્યૌલિ ત્રણુની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

વ્યૌષદિ ત્રણુની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

વ્યધ્યાદ્ય ત્રણુની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

વ્યધ્યશ્વ એક રાજર્ષિ.

વ્યશ્વ એક રાજર્ષિ.

વ્યંસ બગડાની સંજ્ઞાવાળા સૌહિકેયો પૈકી એક.

વ્યાઘ્ર એક યક્ષવિશેષ. (૧. નભસ્ય શબ્દ જુઓ.) આ યક્ષ ભાદ્રપદ માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં રહે છે.

વ્યાઘ્ર (૨) વાઘ પ્રાણીની આખી જાતિ. એમની ઉત્પત્તિ ક્રોધાની પુત્રી શાર્દૂલાથી થઈ, જે સંબંધે જુઓ. / ભાર૦ આ૦ ૬૬.

વ્યાઘ્રકેતુ ભારતયુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૧–૪૬–૪૭.

વ્યાઘ્રકેતુ (૨) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજકુમાર, યુદ્ધમાં એને સાત્યકિએ માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૦૭ ૩૧.

વ્યાઘ્રદત્ત દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૬–૪૯, ઉ૦ ૧૭૧–૧૯.

વ્યાઘ્રદત્ત (૨) માગધપુત્ર એક ક્ષત્રિય. એને સાત્યકિએ માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૦૭–૩૧.

વ્યાઘ્રપદ એક ઋષિ, વસિષ્ઠથી ઉત્પન્ન થયેલો. / ભાર૦ અનુ૦ ૫૩–૩૦.

વ્યાઘ્રપાદ વસિષ્ઠ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ. એને ઉપમન્યુ અને ધૌમ્ય નામના બે પુત્ર હતા. / ભાર૦ અનુ૦ ૪૫–૨૬–૬૬.

વ્યાન શરીરની અંદરના પાંચ પ્રાણોમાંનો એક.

વ્યાસ પરાશર અને મત્સ્યગંધા–સત્યવતીનો પુત્ર, કૃષ્ણદ્વૈપાયન – વેદવિભાગ કર્તા થઈ ગયેલા છ મન્વંતરમાં તો જે હોતા હોતા. પરંતુ ચાલુ મન્વંતરમાં તો તેના દરેક ચોકડીના દ્વાપરયુગમાં એક એક વ્યાસ થઈ ગયો છે. વ્યાસ એટલે વેદવિસ્તાર કરનાર. વેદમાં થયેલી (જે થઈ હોય તો) અવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવી એ જ એનું કર્તવ્ય.

સ્વયંભૂ, પ્રજાપતિ, ઉશના, બૃહસ્પતિ, સવિતા, મૃત્યુ, મઘવા, વસિષ્ઠ, સારસ્વત, ત્રિધામા, ત્રિવૃષ, ભારદ્વાજ, અંતરિક્ષ, ધર્મા, ત્રય્યારુણ, ધનંજય, મેધાતિથિ, વ્રતી, અત્રિ, ગૌતમ, હર્યાત્મા (એનું બીજું નામ ઉત્તમા પણ છે), વેનવાજશ્રવાજન્મક્ષ, સોમશુષ્માયણ, તૃણબિંદુ, ભાર્ગવ, શક્તિ, જાતુકર્ણ અને (પરાશર પુત્ર) કૃષ્ણદ્વૈપાયન – આટલા વ્યાસ થઈ ગયા છે અને હવે ઓગણત્રીસમી ચોકડીમાં દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર અશ્વત્થામા વ્યાસ થશે. (કૃષ્ણદ્વૈપાયન શબ્દ જુઓ, તેમજ અશ્વત્થામા શબ્દ પણ) / દેવી ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪.

વ્યુષિતાશ્વ સોમવંશનો એક રાજા એને કાક્ષીવતી ભદ્રા નામની સ્ત્રી હતી; અને શાલ્વ, મદ્ર, વગેરે સાત પુત્રો હતા.

વ્યાસવન એક ક્ષેત્રવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૯૩.

વ્યાસસ્થલી એક ક્ષેત્રવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૯૬

વ્યુષ્ટ ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્યાર્ણને દોષાને પેટે

થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. પુષ્કરિણીને પેટે એને સર્વતેજસ નામનો એક પુત્ર થયો હતો.

વ્યક્ષ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ ૯૦–૬૧.

વ્યઢોર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧–૧૪.

વ્યુઢોરુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૬૮–૧૦૫.

વ્યોમ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશમાં જ્યામઘ કુળમાંના કૃથ વંશમાં જન્મેલા દશાર્હ રાજાનો પુત્ર. એને કોઈ કોઈ જગાએ દાશાર્હ પણ કહ્યો છે. એને જીમૂત નામે પુત્ર હતો.

વ્યોમ (૨) વ્યોમાસુર શબ્દ જુઓ.

વ્યોમાસુર મયાસુરના વંશનો એક અસુર. એને કૃષ્ણે માર્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૩૭.

વ્રજ મથુરાની પાસે આવેલો ગોવાળોના અધિપતિ નંદરાજાનો નેસડો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

વ્રત ચક્ષુ અને નડ્વલાનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૪–૧૩–૧૬.

વ્રતી ચાલુ મન્વન્તરમાં થઈ ગયેલો અઢારમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

વ્રતેયુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પુત્રો પૈકી નવમો પુત્ર.

શ

શક ભારતવર્ષીય દેશ. ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વનો અને પશ્ચિમનો એમ એના બે ભેદ છે / ભાર૦ સ૦ ૭૮–૬૯; ભીષ્મ૦ ૯–૪૫.

શક (૨) ઉપર કહેલા શક દેશના રહેવાસીઓ.

શકટાસુર કંસનો અનુચર એક રાક્ષસ. કૃષ્ણને મારવાનું બીડું ઝડપી એ ગોકુળમાં ગયો હતો અને ગાડાનું રૂપ ધારણ કરીને પડી રહી લાગ જોતો હતો, પણ પોતે જ કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાગ૦ દશ૦ અ૦ ૧૨.

શંકર કલ્યાણકારી દેવ–શિવ.

શંકર (૨) અગિયાર રુદ્રોમાંના ઈશ્વર નામના રુદ્રનું બીજું નામ.

શંકુ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

શંકુ (૨) એ નામનો એક યાદવ.

શંકુ (૩) સત્યાને પેટે કૃષ્ણને થયેલા દસ પુત્રોમાંનો એક.

શંકુકર્ણ શિવના પાર્ષદગણોમાંનો એક.

શંકુકર્ણ (૨) કાશીમાંનું એક સ્થળવિશેષ.

શંકુકર્ણ (૩) રાવણની અશોક વાટિકાનો રક્ષક, એક રાક્ષસ / વા. રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૧૮.

શંકુકર્ણેશ્વર ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

શકુંત વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ અનુ૦ ૧–૫૦.

શકુંતલા વિશ્વામિત્ર ઋષિને મેનકાને પેટે થયેલી પુત્રી. મેનકા એને માલિની નદીને તીરે મૂકીને સ્વર્ગે ગયા પછી ત્યાં પાસે રહેનાર કણ્વ ઋષિએ એને દીઠી. કણ્વ એને પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યો અને એને ઘણા વહાલથી ઉછેરી. કણ્વે એને દીઠી તે પહેલાં શકુંત પક્ષીઓએ એનું રક્ષણ કર્યું હતું; તે ઉપરથી એનું નામ શકુંતલા પાડ્યું. શકુંતલા ધીરે ધીરે મોટી થતાં પોતે અપ્સરાની પુત્રી હોવાથી ઘણી સ્વરૂપવાન નીકળી.

એક સમયે કણ્વ નિત્યાનુષ્ઠાન કરવા નદી તીરે ગયા હશે, ત્યારે સોમવંશી પુરુકુળનો દુષ્યંત રાજા મૃગયા કરતો કરતો ત્યાં આવી ચડ્યો. પરંતુ આશ્રમમાં કોઈ દીઠું નહિ. એટલે બહાર ઊભા રહી, 'આશ્રમમાં કોણ છે?' એમ પૂછતાં તે સાંભળી શકુંતલા બહાર આવી. દુષ્યંતનું ઐશ્વર્ય જોઈને આ કોઈ રાજા છે એમ જાણીને શકુન્તલાએ ઘણી નમ્રતાપૂર્વક એનું આતિથ્ય કર્યું. આતિથ્યથી સંતોષ પામીને અને એના સ્વરૂપથી મોહ પામ્યો હોવાથી પાણી વગેરે પીધા પછી શકુંતલાને પૂછ્યું કે તું કોની કન્યા છે? શકુંતલાએ ધીરેથી મર્યાદાપૂર્વક ઉત્તર દીધો કે હું કણ્વની કન્યા છું. દુષ્યંત મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે હું તો જાણું છું કે કણ્વ બ્રહ્મચારી છે. મારું મન સ્વાભાવિક રીતે આ કન્યા તરફ આકર્ષાય છે. માટે જરૂર આ એમની

પુત્રી નથી. એ ક્ષત્રિયકન્યા હોવી જોઈએ. એણે ફરીથી શકુંતલાને પૂછ્યું કે મને ખરું કહે કે તું કોની કન્યા છે? તે ઉપરથી કણ્વને કોઈ ઋષિને કહેતાં સાંભળ્યા હતા તે હકીકત શકુંતલાએ કહી. એ સાંભળીને દુષ્યંતને ઘણો હર્ષ થયો, કેમકે એનું મન એ કન્યામાં પરોવાઈ ગયું હતું.

પછી દુષ્યંતે એને કહ્યું કે મારી ઇચ્છા તારું પાણિગ્રહણ કરવાની છે. તારા મનમાં શું ધારે છે? શકુંતલાએ કહ્યું : આપ કહો છો તે મારે માન્ય છે, પણ કણ્વ પાસે આપે મારી માગણી કરવી તે ઠીક. રાજા ઘણો કામાતુર થયો હતો. તે એનું આ કહેવું સાંભળે જ નહિ. તે ઉપરથી શકુંતલાએ પોતાને જે પુત્ર થાય તેને હું રાજ આપીશ એવું કબૂલ કરાવી તેની સાથે ગાંધર્વલગ્ન કર્યું. શકુંતલાને સમાગમના ફળરૂપ ગર્ભ રહ્યો. દુષ્યંત પછી પોતાને નગર જતી વખતે એને વચન આપતો ગયો કે હું થોડી મુદતમાં જ પાલખી વગેરે મોકલી તને તેડાવી લઈશ.

રાજાના ગયા પછી થોડીવારે જ કણ્વ ઋષિ આશ્રમમાં આવ્યા. શકુંતલાને ઋષિની આગળ આવતાં લાજ આવવા માંડી; પણ કણ્વે અંતર્દૃષ્ટિ વડે એના રાજાની સાથેના લગ્નની વાત જાણીને એને અભય આપતાં કહ્યું કે તને કોને આપવી એ મને ફિકર થયા કરતી હતી, તે અનાયાસે દૂર થઈ. આથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. આ સાંભળી તે નિર્ભયપણે કણ્વની પાસે આવી. પછી પૂર્ણ માસે એને પુત્ર સાંપડ્યો. એ પુત્ર એના પિતાના જેવો જ શૂર અને ચપળ હતો. જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ વાઘ વગેરે પ્રાણીઓને પકડી પકડીને આશ્રમમાં બાંધવા લાગ્યો. ઋષિએ એનું નામ ભરત પાડ્યું હતું પણ એનાં આ લક્ષણો પરથી એનું 'સર્વદમન' એવું નામ પાડ્યું અને હવે આને અહીં આશ્રમમાં રાખવો ન જોઈએ એમ ધારી પુત્ર અને શકુંતલાને પોતાના શિષ્યની સાથે દુષ્યંતને ત્યાં હસ્તિનાપુર રવાના કર્યાં.

પુત્રને લઈને શકુંતલા હસ્તિનાપુર ગઈ તે વેળા રાજા સભામાં બેઠો હતો. શિષ્ય એમને લઈને સભામાં ગયો અને રાજાને કહ્યું કે તારી સ્ત્રી અને પુત્રને સંભાળ. આમ સોંપી શિષ્ય પાછો વળ્યો. શિષ્યના ગયા પછી શકુંતલાએ રાજાને વંદન કર્યું, અને કહ્યું : તેં વચન આપ્યું હતું તેમ હું તારા પુત્રને લઈને આવી છું. માટે મારો અને એનો અંગીકાર કર. એનું ભાષણ સાંભળીને દુષ્યંત રાજાએ એને ઓળખી; પરંતુ લોકલજ્જા વડે ઉપર ઉપરથી કહ્યું કે તું કોણ છે? અને કોના પુત્રને અહીં આણ્યો છે? એ સાંભળીને શકુંતલાએ ક્રોધાવિષ્ટ થઈને મર્યાદાપૂર્વક રાજાને ઘણો વીનવ્યો, પણ દુષ્યંત એનું બોલવું સાંભળે જ નહિ. શકુંતલા સખેદ વિચાર કરતી હતી કે હવે શું કરવું. એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે રાજા, આ તારી સ્ત્રી અને તારો પુત્ર છે; તેનો અંગીકાર કર. રાજાએ પુત્ર સહિત શકુંતલાનો અંગીકાર કર્યો. રાજાએ સભાસદોને કહ્યું કે મેં તો એને તરત જ ઓળખી હતી પણ તમારા બધાના મનમાં આવે કે મેં અપરિચિત સ્ત્રીને રાખી લીધી, એવા અપવાદના ભયે હું એમ બોલ્યો હતો. હવે હું એનો અને મારા પુત્રનો અંગીકાર કરું છું. પછી પુત્ર સહિત શકુંતલાને અંતઃપુરમાં લઈ ગયો. પુત્ર ભરતને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારો કર્યા. થોડે કાળે ભરત રાજકાર્યભારમાં પાવરધો થયો જોઈને એને યૂવરાજ-પદ આપી અભિષેક કર્યો / ભા૦ આ૦ ૯૫-૧૮; ૯૯-૧૦૦.

શકુનિ દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ વૃકાસુર / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૮.

શકુનિ (૨) હિરણ્યાક્ષના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો.

શકુનિ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામધ કુળમાં થયેલો દશરથ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કરંભિ રાજા.

શકુનિ (૪) ગાંધાર દેશાધિપતિ સુબળ રાજાનો પુત્ર. ગાંધારીનો ભાઈ. એ ધૃતરાષ્ટ્રનો સાળો અને કૌરવોનો મામો થતો હતો. સુબળ રાજાની પછી એ જ રાજ્યાધિકારી થયો હતો. એ સ્વભાવે ઘણો જ દુષ્ટ

હતો અને દ્યૂત રમવામાં કપટ કરવામાં એક્કો હતો. એણે દ્યૂત રમીને પાંડવોની બધી સંપત્તિ દુર્યોધનને જીતી આપી પાંડવોને વનમાં કાઢયા હતા. ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધન પાસે હતો. એનું મરણ સહદેવને હાથે થયું હતું / ભા૦ શલ્ય૦ અ૦ ૨૭–૬૦ • એને ઉલૂક નામે પુત્ર હતો. જેને સહદેવે ભારતયુદ્ધમાં માર્યો હતો. વૃષક, બૃહદ્બળ, અચળ, શરભ, સુભમ, વિભુ, ભાનુ, દત્ત, ગજ, ગવાક્ષ, ચર્મવાન, આર્જવ અને શુક વગેરે એના ભાઈઓ હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧, દ્રોણ૦ ૩૦૦–૧૫૮, ભી૦–૯–૩૦.

શકુનિ (૫) સર્પવિશેષ / ભા૦ આ૦ ૫૪–૧૬.

શકુનિ (૬) સ્કન્દે ઉત્પન્ન કરેલા ગ્રહો પૈકી એક સ્કંદગ્રહ / ભા૦ વ૦ ૨૩૦–૨૬.

શકુનિકા કદ્રુના નાગપુત્રોમાંનો એક.

શંકુશિરા વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.

શંકુશિરા કશ્યપ અને દનુનો પુત્ર. ઇન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધમાં આ હતો. / ૬–૬–૩૦; ૬–૧૦–૧૯.

શંકુશિરાધર દનપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

શક્તિ ત્રીજા વસિષ્ઠ ઋષિનો મોટો પુત્ર. વસિષ્ઠ કુળમાં આ એક મંત્રદ્રષ્ટા હતો. કલ્માષપાદ રાજા વસિષ્ઠના સો પુત્રે ખાઈ ગયો તેમાં આ પણ મરણ પામ્યો હતો. એની સ્ત્રી અદૃશ્યંતી એના મરણકાળે ગર્ભિણી હતી તેને પાછળથી પરાશર નામે પુત્ર પ્રસવ્યો. આ પરાશર તે ચાલુ મન્વંતરનો છવ્વીસમો વ્યાસ જ એમ કહેવાય નહિ, કારણ રામ ચોવીસમી ચોકડીમાં થયા અને કલ્માષપાદ રાજા રામનો પૂર્વગામી હોઈ મરણ પામ્યો હતો. તેનો પુત્ર છવ્વીસમી ચોકડીમાં હોય એ અસંભવિત છે.

શક્તિ (૨) ચાલુ મન્વન્તરમાંનો છવ્વીસમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) એ અંગિરાકુળમાં જન્મ્યો હતો.

શક્ર ઇન્દ્રનું એક નામ.

શક્ર (૨) બાર આદિત્યોમાંનો હાલનો પૂર્ણ દિગ્પાળ –આદિત્ય તે / ભાગ૦ ૬, સ્કં૦ અ૦ ૧૮; ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૧૫.

શક્રજિત રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતનું નામાન્તર.

શક્રદેવ કલિંગ દેશાધિપતિ ભાનુમંત રાજાનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેનને હાથે મરણ પામ્યો હતો / ભા૨૦ ભી૦ ૫૪–૩૪.

શક્રપ્રસ્થ ઇન્દ્રપ્રસ્થનું નામાન્તર.

શંખ ઉત્તમ નામના ત્રીજા મન્વંતર માંહ્યલા સપ્તઋષિઓમાંનો એક. લિખિત ઋષિનો ભાઈ શંખ તે આ નહિ. તે જુદો છે.

શંખ (૨) દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

શંખ (૩) વરુણલોક માંહ્યલો એક અસુર.

શંખ (૪) કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક.

શંખ (૫) લિખિત ઋષિનો ભાઈ (શંખ લિખિત શબ્દ જુઓ.)

શંખ (૬) મેરુની તળેટીએ આવેલા પર્વતોમાંનો એક પર્વત.

શંખ (૭) પૂર્વ મત્સ્યાધિપતિ વિરાટ રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૭૧–૧૫, આદિ૦ ૨૦૧–૮, સ૦ ૭–૧૧–૬૯, વિરા૦ ૨૧–૧૮, વિરા૦ ૩૪–૨૪, ભી૦ ૮૨–૨૩ • એ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષમાં હતો અને દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યો હતો.

શંખ (૮) એક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૮, ઉ૦ ૧૩–૧૨.

શંખચૂડ રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૪૦.

શંખચૂડ (૨) વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પૌત્ર અને દંભાસુરનો પુત્ર. એણે જૈગીષવ્ય ઋષિની પાસેથી વિષ્ણુનો મંત્ર લઈને પુષ્કરતીર્થમાં અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. એ અનુષ્ઠાન પૂરું થતાં બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી બદરીવનમાં તપ કરનારી તુલસી પાસે ગયો. આ તુલસી ધર્મધ્વજ રાજાની તેની ભાર્યા માધવીને પેટે જન્મેલી પુત્રી હતી. વિષ્ણુની પ્રાપ્તિ સારુ એ તપ કરતી હતી. શંખચૂડ ત્યાં ગયો એટલે એ બન્નેમાં પ્રેમ થતાં તુલસી એને જ વરી. આમળ જતાં પોતાના તપને પ્રભાવે કરીને શંખચૂડ સઘળાંનો અધિકાર લઈ પોતે રાજ્ય કર્યું. પોતાનો

અધિકાર નષ્ટ થવાથી દેવોએ એની સાથે યુદ્ધ કર્યું. એ યુદ્ધમાં શંખચૂડનો પરાભવ નથી થતો તેવું જોઈને વિષ્ણુ શંખચૂડનું રૂપ ધારણ કરીને તુલસી પાસે ગયા. હું સઘળા દેવોનો પરાભવ કરીને આવ્યો, કહીને એમણે તુલસીની સાથે ગમન કર્યું. એનું પતિવ્રત નષ્ટ થવાથી રણભૂમિ પર શંખચૂડનું તત્કાળ મરણ થયું. આ ખરી હકીકત તુલસીને જણાતાં જોકે પોતાને વિષ્ણુ પર પ્રીતિ હતી તોપણ તેમને શાપ દીધો કે તમે પથ્થરરૂપ થશો. ગંડકી નદીમાં થતા કાળા ગોળ પથ્થર રૂપે વિષ્ણુ પૂજાય છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. / દેવી૦ ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૧૭–૨૫.

શંખચૂડ (૩) કુબેરનો એક અનુચર. શાપે કરીને રાક્ષસયોનિ પામેલો તે. આ વૃંદાવનમાં ગયો હતો. કેટલીક ગોપીઓનું હરણ કરીને જતાં કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો હતો / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૩૪.

શંખચૂડ(૪)પાતાળનો નાગવિશેષ/ભાગ૦ ૫–૨૪–૩૧.

શંખતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ શ૦ ૩૮–૧૯.

શંખપદ બીજા સ્વારોચિષ મનુનો પુત્ર /ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૭–૩૭. એને સ્વારોચિષ મનુએ પોતે વિદ્યા ભણાવી હતી. ભૂમિ ઉપર જે મનુષ્યજાતીય ચાર દિગ્પાળ છે તેમાં આ દક્ષિણ દિગ્પાળ છે.

શંખપાલ કદ્રુના પેટે જન્મેલા નાગમાંનો એક.

શંખપિણ્ડ એક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૩.

શંખમુખ એક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૧.

શંખમેખલ એક બ્રહ્મર્ષિ / ભા૨૦ આ૦ ૮૨–૪.

શંખલિખિત શંખ અને લિખિત એ બે ઋષિઓ પરસ્પર ભાઈ થતા હતા. એ બન્ને જણા બાહુદા નદીને કિનારે જુદા જુદા આશ્રમ કરીને રહેતા હતા. આ નદીનું નામ ધળવા અગર ધૂમેળ હતું. હાલ એને બર્દા કહે છે. અયોધ્યા પ્રાન્તમાં આવેલી રાપ્તી નદીનો ફાંટો છે. એક વખત લિખિત ઋષિ પોતાના મોટા ભાઈ શંખને મળવા આવ્યો. બાગમાં થઈને એના રહેવાના ઘરમાં ગયો. ચાલતાં ચાલતાં એણે બાગમાંથી પાકાં ફળ તોડ્યાં હતાં, તે એના હાથમાં હતાં. બન્ને ભાઈ મળીને, બેસીને કાંઈ વાતચીત કરતા હતા. તેવામાં શંખની દૃષ્ટિ લિખિતે તોડી આણેલાં ફળ ઉપર પડી. એણે લિખિતને પૂછ્યું કે આ ફળ તેં ક્યાંથી આણ્યાં ? લિખિતે કહ્યું કે તમારા બાગમાંથી. એ સાંભળીને શંખઋષિએ કહ્યું કે મને પૂછ્યા વગર તેં આ ફળ લીધાં માટે એ ચોરી થઈ. માટે તું સુદ્યુમ્ન રાજા પાસે જા અને આ અપરાધની સજા તને પોતાને કરાવી લે. તેથી લિખિત 'ભલે' એમ કહીને રાજા પાસે ગયો. પોતે જે કર્યું હતું તે રાજાને નિવેદન કર્યું અને મને શિક્ષા કરો એમ વિનંતી કરી. રાજાએ કહ્યું કે તમે તમારો અપરાધ સ્વમુખે મારી પાસે આવીને જાહેર કર્યો માટે તમે દોષરહિત છો. પરંતુ લિખિત ઋષિ આ વાત સાંભળે જ નહિ. એ તો સજાની જ માગણી કરે. એ ઉપરથી રાજાએ સજા તરીકે એનાં બન્ને કાંડાં કપાવ્યાં. લિખિત ઋષિ ત્યાંથી પાધરા પોતાના ભાઈ પાસે આવ્યા; અને પોતાનાં કાંડાં બતાવીને કહ્યું કે હું સજા પામી આવ્યો, તે બતાવવા આવ્યો છું. શંખે સંતુષ્ટ થઈને કહ્યું કે બહુ સારું કર્યું. હવે જાઓ, બાહુદામાં સ્નાન કરીને અહીં વહેલા આવો. લિખિત ઋષિ નદીમાં નહાવા પડ્યા. નહાતી વખતે તર્પણ કરવું પડે છે એનું સ્મરણ થતાં પોતાના હાથ તરફ જોવા લાગ્યા તો કપાયેલાં કાંડાંને બદલે હાથ પૂર્વવત્ થઈ ગયેલા ! આ વાતની સુદ્યુમ્ન રાજાને ખબર પડતાં તેને પણ ઘણો આનંદ થયો. કાંડાં કપાવ્યા પછી બ્રાહ્મણને આવી સજા કર્યા બદલ એને ઘણો ખેદ થતો હતો. શંખઋષિને પણ આનંદ થયો. પછી ભાઈની આજ્ઞા લઈ લિખિત પોતાને આશ્રમે ગયો. ત્યારથી આ નદીનું નામ બાહુદા પડ્યું / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૨૩.

શંખિનીતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ / ભા૨૦ વન૦ ૮૧–૫૧.

શંખોદ્ધાર દ્વારકાની પાસે આવેલું એ નામનું તીર્થવિશેષ.

શચી ચાલુ મન્વંતરના ઇંદ્ર-પુરંદરની સ્ત્રી.

શઠ દનુના પુત્રદાનવોમાંનો એક.

શઠ (૨) રાવણના રાક્ષસ અનુચરોમાંનો એક.

શઠ (૩) એ નામનો એક યાદવ / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૧૦.

શંડામર્ક શંડ અને અમર્ક નામે બે ભાઈઓ. એઓ વારુણિ કવિના પૌત્ર અને ઉશના ઋષિના પુત્ર હતા. હિરણ્યકશિપુના સમયમાં એકદા એમનો પિતા તપ કરવા ગયો હતો, ત્યારે આ બન્ને ભાઈઓ એનું હિરણ્યકશિપુનું પુરોહિતપણું કરતા હતા. એથી જ પ્રહ્લાદને ભણાવવાનું કામ એમની પાસે હતું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૩૩ શ્લો૦ ૮; ભાગ૦ સ્ક૦ અ૦ ૫.

શાંડિલ બીજા કશ્યપ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

શતકુંભા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૧૦, ભી૦ ૯–૧૯.

શતકેસર શાકદ્વીપમાં આવેલો પર્વતવિશેષ.

શતક્રતુ સો યજ્ઞ કરવાથી જેને ઇન્દ્રપદ મળ્યું હોય તેવો ઇન્દ્ર.

શતગામી જટાયુના પાંચ પુત્રમાંનો એક.

શતઘ્ની સોને મારનાર–કૃષ્ણ વાપરતા હતા તે અસ્ત્ર. મહાભારતમાં એને પથ્થરનું બનેલું અને લોઢાના ખીલા ચોતરફ જડ્યા હોય એવું વર્ણવ્યું છે. પણ ઘણું કરીને એ બાણ જેવું બારુતની સહાયથી ફેંકવાનું હશે એમ ઘણા માને છે.

શતચન્દ્ર એક ક્ષત્રિય. ગાન્ધાર રાજા સુબળનો પુત્ર. એને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૫૮–૨૩.

શતજિત ઋષભદેવ વંશના વિરજ રાજાને વિષુચીને પેટે થયેલા સો પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

શતજિત (૨) આસો મહિનામાં જેનો વારો હોય છે તે યક્ષવિશેષ (જુ. ઇષ શબ્દ જુઓ.)

શતજિત (૩) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યદુરાજાનો પૌત્ર અને સહસ્રરાજાનો પુત્ર; એને મહાહય, વેણુહય અને હૈહય નામે ત્રણ પુત્રો હતા.

શતજિત (૪) કૃષ્ણને જાંબુવતીની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શતજ્યોતિ ચંદ્રનું બીજું નામ.

શતજ્યોતિ (૨) સુભ્રાજનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧–૭૫.

શતતારકા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

શતતારકા (૨) એ નામનું નક્ષત્રવિશેષ.

શતદ્યુમ્ન ચક્ષુ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

શતદ્યુમ્ન (૨) વિદેહવંશીય ભાનુમાન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શુચિજનક.

શતદ્યુમ્ન (૩) એક રાજર્ષિ. એણે મુદ્ગલ ઋષિને ગૃહદાન કરીને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરી હતી. એ કયા વંશનો હતો તે જણાતું નથી / ભા૦ શાં૦ ૨૪૦–૩૨, અનુ૦ ૨૦૦–૨૧.

શતદ્રુ હૈમવતી નદીનું બીજું નામ. પુત્રમરણના શોકે આત્મઘાત કરવાના હેતુથી વસિષ્ઠ આ હૈમવતી નદીમાં પડ્યા હતા. પોતાની અંદર પડેલા ઋષિ ડૂબે નહિ માટે આ નદીએ પોતાના ઝરણનાં જુદાં જુદાં સો વહેણ કરી દીધાં, જેથી પાણી ઓછું થવાથી વસિષ્ઠ ડૂબ્યા નહિ. હાલની સતલજ નદી તે જ. એનું ધાધર અગર ઘાર નામ પણ છે (વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ) / ભા૦ આ૦ ૧૯૩–૯–૧૦, સ૦ ૯–૨૩; ભી૦ ૯–૧૫.

શતદ્રુતિ પ્રાચીનબર્હિ રાજાની સવર્ણા નામની સ્ત્રીનું બીજું નામ. એને પેટે દશ પ્રચેતાઓ જન્મ્યા હતા.

શતધનુ ત્રણની સંજ્ઞાવાળો શતધન્વા તે જ.

શતધન્વા શિવનું એક નામ.

શતધન્વા (૨) એક રાજર્ષિ. કલિંગ રાજકન્યાના સ્વયંવરમાં આવેલો તે / ભા૦ શાં૦ ૪–૭.

શતધન્વા (૩) યદુકુળના હૃદિક યાદવના પાંચ પુત્રોમાંનો એક. કૃતવર્માનો ભાઈ.

શતધન્વા (૪) કૃષ્ણે મારેલો એક યાદવ (સ્યમંતક-મણિ શબ્દ જુઓ.)

શતધન્વા (૫) સુમતિનો પુત્ર (હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.)

શતધૃતિ બ્રહ્મદેવનું એક નામ.

શંતનુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જહ્નુરાજાના કુળમાં થયેલા પ્રતીપ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ. એની માનું નામ સુનન્દી અને ભાઈઓનાં નામ દેવાપિ અને બાલ્હિક હતાં.

પૂર્વજન્મમાં એ મહાભીષ નામે રાજા હતો. એના પિતા પ્રતીપ રાજાના મરણ પછી એનો મોટો ભાઈ દેવાપિ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે કોઢિયો હોવાથી પ્રજાએ એને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી શંતનુને રાજ્ય આપ્યું. (૧. દેવાપિ શબ્દ જુઓ૨) શંતનું રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એકદા એ વનમાં મૃગયા સારુ ગયો હતો. ત્યાં એણે એક સુંદર કન્યા દીઠી. એ ગંગા હતી. એ કન્યા એને વરી. એને પેટે એને એક પછી એક એમ સાત પુત્રો થયા. તે તેણે પાણીમાં ડુબાડી દીધા. આઠમા પુત્ર ભીષ્મને એણે ડુબાડવા દીધો નહિ, તેથી પરણતી વખતે પોતે કરેલી બોલી તે પ્રમાણે રિસાઈને ગંગા એ પુત્ર સહિત અંતર્ધાન થઈ ગઈ. કાંઈક કાળ પછી ભીષ્મને સર્વ વિદ્યામાં નિપુણ કરીને ગંગાએ શંતનુ પાસે આણ્યો અને તેને શંતનુને સોંપી, પોતે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. એના ગયા પછી શંતનુએ બીજી સ્ત્રી કરી. એ સત્યવતીને પેટે એને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય એમ બે પુત્ર થયા. ત્યાર પછી થોડે જ કાળે શંતનુ સ્વર્ગે ગયો. શંતનુ બહુ સારા ગુણોથી ભરેલો હતો. એનામાં વર્ણવવા જેવો એક ગુણ એ હતો કે એ જેના શરીરને હાથ અડાડે તે નીરોગી થઈ જાય / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૪૯; ૧૦૧–૫૦.

શતપર્વા શુક્રાચાર્યની સ્ત્રી / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૭–૧૩

શતબલ વાનરોનો એક અધિપતિ, રામની સેનાનો વાનરવિશેષ / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૯–૨૦.

શતબલા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શતબલી શતબલ વાનર તે જ.

શતબાહુ હિરણ્યકશિપુનો અનુયાયી અસુરવિશેષ / ભાગ૦ ૭–૨–૪.

શતભીષા શતતારકા નક્ષત્ર તે જ/ભાગ૦ ૫–૨૩–૬.

શતમુખ ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શતયાત ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શતયૂપ શકયદેશનો રાજા વૃદ્ધ થતાં પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી પોતે વાનપ્રસ્થ ધર્મ પાળવા હિમાલય પર ગયો હતો. એ ત્યાં હતો તે સમયે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી સહિત ત્યાં ગયો હતો અને ઘણા દિવસ એના સહવાસમાં રહ્યો હતો / ભાર૦ આશ્રમ૦.

શતરથ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન મૂલકરાજાનો પૌત્ર અને દશરથનો પુત્ર. એને ઇલવિલ કિંવા ઇડવિડ કહેતા હતા. એના પુત્રોને ઐલવિલ કિંવા ઐડવિડ કહ્યા છે. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૧.

શતરુદ્રા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ

શતરૂપ સ્વાયંભૂ મનુનું નામ.

શતરૂપા સ્વાયંભૂ મનુની સ્ત્રી. એ બ્રહ્મદેવના ડાબા અંગમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એનું બીજું નામ સરસ્વતી પણ હતું.

શતવલ્શા કુમુદ પર્વત પર આવેલું વટવૃક્ષવિશેષ. એ કલ્પવૃક્ષ જેવું ગણાય છે / ભાગ૦ ૫–૧૬–૧૪.

શત્તર્ચન એક બ્રહ્મર્ષિ.

શતશીર્ષા વાસુકિ નાગની સ્ત્રી.

શતશૃંગ શાલ્મલી દ્વીપની અંદરનો પર્વતવિશેષ.

શતશૃંગ (૨) પાંડવોનું જન્મસ્થાન હિમાલયનું શિખરવિશેષ.

શતશૌચ એક તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વન૦ ૮૧–૨૧

શતહૃદ દનૂથી ઉત્પન્ન થયેલા દાનવો પૈકી એક દાનવ.

શતહૃદા જવ નામના રાક્ષસની સ્ત્રી અને વિરાધ નામના રાક્ષસની માતા.

શતજિત સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વતના પુત્ર ભજમાન રાજાને બાહ્યકાને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

શતાજિત્ શતાજન તે જ / ભાગ૦ ૯–૨૪–૮.

શતાનંદ એકની અંક સંજ્ઞાવાળા ગૌતમ ઋષિને અહલ્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ વિદેહવંશના જનક-રાજાઓનો પુરોહિત હતો / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫૧ ● દાશરથિ રામના વિવાહ વખતે આ શતાનંદ સીરધ્વજ જનકનો પુરોહિત હતો / ભાર૦ અનુ૦ ૪૫–૮.

શતાનંદ (૨) વિંધ્યાશ્વ નામના પાંચાળ રાજાને કન્યા અહલ્યાને છની અંક સંજ્ઞાવાળા ગૌતમથી

થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો અને ચિરકારી ઋષિનો ભાઈ. એને સત્યધૃતિ નામનો પુત્ર હતો. આ સત્યધૃતિ કૃપાચાર્યનો મૂળ પુરુષ હતો / ભાગ૦ નવમો સ્કં૦ ૨૧.

શતાનંદ (૩) સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક

શતાનીક પૂર્વ મત્સ્યાધિપતિ વિરાટ રાજાનો ભાઈ / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૩૧ • એ ભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૧ • ભીષ્મને હાથે મરાવાનું પણ કહ્યું છે / ભા૦ ભી૦ ૧૧૮–૨૭.

શતાનીક (૨) દ્રૌપદીને નકુલથી થયેલો પુત્ર. પોતાના કુળમાં થઈ ગયેલા રાજર્ષિ શતાનીક જેવો કીર્તિવર્ધક હોવાથી એનું નામ નકુલે શતાનીક પાડયું હતું / ભાર૦ આ૦ ૨૪૭ • એ તંબુમાં સૂતો હતો ત્યાં અઢારમા દિવસની રાત્રે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યો.

શતાનીક (૩) કોઈ એક એ નામનો સોમવંશી રાજર્ષિ / ભાર૦ આ૦ ૨૪૭–૮૦.

શતાનીક (૪) સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવના વંશના જન્મેજય રાજાને વપુષ્ટમાને પેટે થયેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સહસ્રાનીક હતું.

શતાનીક (૫) પાંડવ વંશના સુદાસ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ સોમક હતું. એને દુર્દમન નામનો પુત્ર હતો.

શતાયુ સોમવંશના પુરુરવાનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિ / ભા૦ આ૦ ૧૯–૨૮.

શતાવ્હા ભારતવર્ષીય એક નદી.

શતાક્ષી દુર્ગાનું એક નામ.

શત્રુઘાતી સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અજપુત્ર દશરથ રાજાનો પૌત્ર. શત્રુઘ્નને શ્રુતકીર્ત્તિને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એને યુપકેતુ પણ કહેતા. એ વૈદિશ નામની નગરીમાં રહેતો. ભાગવતમાં એને શ્રુતસેન પણ કહ્યો છે / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૧૧ શ્લો. ૧૩.

શત્રુઘ્ન સૂર્યવંશનો એ નામનો એક ઘણો પ્રાચીન રાજા. એ કોનો પુત્ર છે એ હકીકત જણાતી નથી.

શત્રુઘ્ન (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અજપુત્ર દશરથ રાજાને સુમિત્રાને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. લક્ષ્મણનો નાનો ભાઈ. એ નાનપણથી ભરતનો તરફના વલણનો હતો. જનકપુરમાં જ્યારે રામચન્દ્રનું લગ્ન થયું ત્યારે આનું લગ્ન પણ થયું હતું. સીરધ્વજ જનકનો નાનો ભાઈ કુશધ્વજ જનકની દીકરી શ્રુતકીર્તિ શત્રુઘ્નને પરણાવી હતી. વિવાહ પછી એનો મામો યુધાજિત જે લગ્નપ્રસંગે આવ્યો હતો તેની જોડે એ પોતાને મોસાળ કેકય દેશમાં ગયો હતો. કેકય દેશથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે તો દશરથ રાજાની ઔર્ધ્વદૈહિક શ્રાદ્ધ ક્રિયા થઈ ગયા પછી ભરત નંદીગ્રામમાં રહેતો હતો. આથી રામને નામે ચૌદ વર્ષ પર્યન્ત શત્રુઘ્ને જ અયોધ્યામાં સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું.

ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવી, રાવણને મારી સીતાને લઈ રામચન્દ્ર પાછા આવ્યા અને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સઘળાનો ત્યાર પછીનો ઘણો સમય આનંદમાં ગયો. એ કાળમાં શત્રુઘ્નને સુબાહુ અને શત્રુઘાતી એમ બે પુત્ર થયા હતા.

એક સમયે યમુના તટના કેટલાક ઋષિઓ રામચંદ્ર પાસે આવીને લવણાસુરે આપેલા ત્રાસનું વર્ણન કરતા હતા, તે સાંભળીને શત્રુઘ્ન પોતે લવણાસુરને મારવા તૈયાર થયો. રામચંદ્રના વનવાસ કાળે ભરત અને લક્ષ્મણ એ બન્નેએ ઘણું કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. માટે રામચન્દ્રના મુખમાંથી લવણાસુરના વધ સારુ આજ્ઞા નીકળતાં જ શત્રુઘ્ને મને મોકલો કરીને આગ્રહ કર્યો. રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ પોતે નીકળીને ત્રીજે દિવસે વાલ્મીકિ ઋષિને આશ્રમે આવી પહોંચ્યો. આશ્રમ આગળ ભસ્મના મોટા ઢગલા જોઈને એણે ઋષિને એ વિષયે પૂછતાં એણે મિત્રસહ રાજાના યજ્ઞ સંબંધી સમગ્ર હકીકત કહી / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૬૫

જે દિવસે શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યો હતો તે જ દિવસે સીતાને લવ અને કુશ એ બે પુત્ર પ્રસવ્યા હતા. શત્રુઘ્ન ત્યાંથી બીજે

દિવસે વિદાય થઈ સાતમે દિવસે યમુના તીરે કાંચન અથવા ચ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં પાસે જ એણે સેનાનો પડાવ કર્યો / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૬૬.

લવણાસુરના સામર્થ્ય સંબંધી એણે પ્રશ્ન કરવાથી ચ્યવનભાર્ગવે એને માંધાતા રાજાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. (૧. માંધાતા શબ્દ જુઓ.) પછી બીજે દિવસે એણે લવણાસુરને માર્યો. લવણાસુરના મૃત્યુથી એ દેશ નિર્ભય થવો જોઈએ. દેવો અને ઋષિઓએ શત્રુઘ્નને કાંઈ વર માગવાની આજ્ઞા કરી. શત્રુઘ્ને માગ્યું કે આ દેશમાં ચારે વર્ણની પ્રજા રહો અને અહીંની સેના શૂરત્વવાળી થાઓ. તેમણે તથાસ્તુ કહીને વરપ્રદાન કરવાથી એણે એ દેશનું નામ 'શૂરસેન' પાડ્યું; અને ત્યાં મધુપુરી નામની નગરી હતી તેનું નામ ફેરવીને 'મથુરા' પાડી ત્યાં રાજધાની કરી, રામચંદ્રને એ વર્ત્તમાન નિવેદન કર્યા. રામચંદ્રે એને એ રાજ્યનો અભિષેક કર્યો / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ ૪૦–૭૦.

તે શૂરસેન દેશમાં બાર વર્ષ રહ્યો. એક વખત એના મનમાં રામચંદ્રને મળવા ઇચ્છા થઈ. એ ત્યાંથી નીકળી, વાલ્મીકિના આશ્રમમાં એક રાત રહી અયોધ્યા આવી રામચંદ્રને ભેટ્યો. રામચંદ્ર, ભરત વગેરેની સાથે કેટલાક દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કરી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી એ પાછો મથુરા આવ્યો/ વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૭૧–૭૨.

કેટલેક કાળે એણે સાંભળ્યું કે રામચંદ્ર સ્વધામ પધારશે. એ ખબર સાંભળીને રામચંદ્ર પાસેથી દૂત પણ આવ્યો. તેથી પોતાના મોટા પુત્ર સુબાહુને રાજ્યાસન પર બેસાડી અને નાના પુત્ર શત્રુઘાતીને વૈદિશ નગરીમાં રહેવાની આજ્ઞા કરીને, પોતે ઉતાવળે અયોધ્યા આવ્યો અને રામચંદ્રના સમાગમમાં જ પરમ ગતિને પામ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૦૮.

શત્રુઘ્ન (૩) લંકામાંનો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

શત્રુઘ્ન (૪) શ્વફલ્ક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક.

શત્રુઘ્ન (૫) અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

શત્રુંજય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને માર્યો હતો / ભા૨૦ ભી૦ ૫૧–૮; ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૩૭–૩૦.

શત્રુંજય (૨) અર્જુનને હાથે બન્ને ભાઈઓ સહિત મરણ પામેલો કર્ણનો પુત્ર / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૨.

શત્રુંજય (૩) અભિમન્યુએ મારેલો એક રાજપુત્ર / ભા૨૦ દ્રો૦ ૪૮–૧૫.

શત્રુંજય (૪) અશ્વત્થામાને હાથે મરાયેલા દ્રુપદ રાજાના પુત્રોમાંનો એક / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૭-૧૮૧-૧૮૨.

શત્રુંજય (૫) એક ક્ષત્રિ. જયદ્રથનો ભાઈ / ભા૨૦ વ૦ ૨૬૬–૧૧.

શત્રુંજય (૬) એક સૂત. કર્ણનો ભાઈ. એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૩૨–૬૧.

શત્રુંજય (૭) રામચંદ્રને બેસવાનો હાથી વિશેષ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૧૫.

શત્રુંજય (૮) એ નામનો રામની સેનામાંનો એક હાથી / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૯૭.

શત્રુજિત સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ રાજાને લીલાવતીને પેટે થયેલો પુત્ર. (સુદર્શન શબ્દ જુઓ.)

શત્રુજિત્ (૨) એકની સંજ્ઞાવાળા પ્રતર્દન રાજાનું બીજું નામ.

શત્રુજિત (૩) શોણાશ્વ રાજર્ષિના પુત્રોમાંનો એક.

શત્રુતપન દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

શત્રુતાપન શત્રુતપન તે જ.

શત્રુન્તપ કર્ણનો નાનો ભાઈ પાલક પિતાનો પુત્ર. ઉત્તર ગોગ્રહણ વખતે અર્જુનને હાથે માર્યો ગયો હતો/ભા૨૦ વિ૦ ૫૮–૧૮.

શત્રુસહ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર. ભીમને હાથે મરણ પામ્યો હતો / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૩૭–૩૦.

શતસૂદન દાશરથિ રામના સુજ્ઞ નામના મંત્રીના દશ પુત્રોમાંનો એક.

શનિ વિવસ્વાન આદિત્યને છાયાને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. સાવર્ણિ જે આગળ જતાં આઠમો મનુ થનાર છે તેનો સહોદર ભાઈ. વૈવસ્વત

એવું એનું બીજું નામ હોઈ એ હાલના શનિમંડળનો અધિપતિ છે. એને શનિશ્ચર પણ કહે છે.

શનૈશ્ચર મંગળથી બે લાખ યોજન ઊંચે અને સૂર્યમાળામાં આવેલ ગુરુની પેલી મેર આવેલો ગ્રહ. એ મંદગતિ હોઈને અશુભ મનાયો છે / ભાગ૦ ૫-૨૨-૧૬. • તારાઓના તેજની તુલના કરીને તેમના દશ વર્ગ પાડ્યા છે. છેક ઝાંખો તે પહેલી પ્રતિનો શનિ. એ પહેલી પ્રતિના તારા કરતાં સહેજ મોટો અને રંગે આસમાની જેવો છે. પોતાની કક્ષામાં એ સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે. એનો પ્રદક્ષિણાકાળ-વર્ષ સુમારે સાડીઓગણત્રીસ વર્ષનો છે. એક રાશિમાંથી બીજીમાં જતાં એને અઢી વર્ષ લાગે છે. એ વક્રી થાય છે. સમબ એક જ ટેકાણે ઘણો વખત થોભ્યો હોય એમ જણાય છે. એ પોતાના અક્ષ ઉપર દસ કલાક અને ચોદ મિનિટમાં ફરી રહે છે. એટલે એનો દહાડો એટલી લંબાઈનો છે. એ તદ્દન ચપટો દેખાય છે. એને આઠ ઉપગ્રહો-ચન્દ્રો છે. એને ફરતાં ત્રણ તેજસ્વી ચક્રો છે.

શનૈશ્ચર (૨) વિવસ્વપ્ન આદિત્ય અને છાયાનો પુત્ર / ભાગ૦૬-૬-૪૧.

શન્તનુ સોમવંશી પ્રતીપનો પુત્ર. એની માનું નામ સુનન્દી અને બે ભાઈઓનાં નામ દેવાપિ અને બાલ્હિક છે / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૪૭.

શંપાક હસ્તિનાપુરમાં રહેનાર એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ. એને લાભ થાય તો હર્ષ થતો નહિ અને લાભ ન થાય તો ખેદ પણ થતો નહિ. ભીષ્મને એના ઉપર વિશેષ ભક્તિ હતી. એ ભીષ્મને ચિત્તને શાંત રાખવાને અંગે ઘણી વાતો કહેતો / ભાર૦ શાંતિ૦ ૧૭૫.

શંબર તિમિધ્વજ રાજાનું નામ.

શંબર (૨) શંબરાસુર શબ્દ જુઓ.

શંબરાસુર દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક. કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ને એને માર્યો હતો. (૨. પ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

શંબરાસુર (૨) ઇંદ્રે મારેલો એક અસુર / ભાર૦ સૌપ્તિક૦ ૧૧.

શમ્બર દેવવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૫૦-૫૩, દ્રો૦ ૧૭૯-૫૩.

શમ્બરી એક ભીલડી. એ પંપા સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે રહેનારા મતંગ ઋષિની દાસી હતી. રામચંદ્ર ચિત્રકૂટ પર્વત પર હતા તેવામાં મતંગ ઋષિ દેવલોકમાં ગયા. મરતાં મરતાં શબરીને કહેતા ગયા હતા કે થોડા જ સમયમાં રામચંદ્ર અહીં આવશે. એમનું આતિથ્ય કર્યા બાદ તું સ્વર્ગમાં આવજે. એ આજ્ઞાનુસાર આ બાઈ રામચન્દ્રની વાટ જોતી આશ્રમમાં રહેતી હતી. તેવામાં લક્ષ્મણ સહિત રામચન્દ્ર આશ્રમમાં આવ્યા. શબરીએ એમનું પૂજન કરી એમને આશ્રમનાં વનફળો ખાવા આપ્યાં તેમજ મતંગના વનમાં સપ્તસાગરાદિ તીર્થોની હકીકત કહીને જે જે જોવા જેવું હતું તે બધું બતાવ્યું. પછી રામને ઋષ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવ રહેતો હતો તેને મળવાનું કહીને એણે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી તેમાં પ્રવેશ કરીને દેહત્યાગ કર્યો અને સ્વર્ગે ગઈ. / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૭૪ • લોકોક્તિ પ્રમાણે રામચન્દ્ર ઉપર ઘણો ભાવ લાવી પોતે ચાખી ચાખીને રામચંદ્ર સારુ સ્વાદિષ્ટ ફળ તેમને ખવડાવ્યાં હતાં. આમ એની પ્રીતિને વશ થઈ રામચન્દ્ર ભગવાને અજૂઠાં ફળ ખાધાં હતાં. ઘણા ગુજરાતી અને હિંદી કવિઓએ આ બનાવને વર્ણવ્યો છે. 'શબરીકે બોર, સુદામા કે તાંદુલ રુચિ રુચિ ભોગ લગાયો.', 'એઠાં ફળ શબરીનાં ખાધાં' ઇત્યાદિ.

શમ્બલ પ્રાચેતસ દક્ષને ફરીથી થયેલા દસ હજાર પુત્રો પૈકી પ્રમુખ. (રક્ષ. શબ્દ જુઓ.)

શમ્બલ (૨) કાશ્યપ ઋષિને કદ્રુને પેટે થયેલા સર્પોમાંની એક જાતિવિશેષ / ભાર૦ આ૦ અ૦ ૩૫.

શમ્બલાશ ઋષિવિશેષ

શમ્બલાક્ષ એક ઋષિ.

શમ્બલાશ્વ સોમવંશી અવિક્ષિતનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિ / ભાર૦ આ૦ ૧૦૨-૪૦.

શમ્બલાશ્વ (૨) પ્રાચેતસ દક્ષ અને અસિક્નની એમને હર્યશ્વ નામનો પુત્ર થયા પછી થયેલો પુત્ર. એને નારદે ઉપદેશ કરીને વિરક્ત કર્યો હતો / ભાગ૦ ૬-૫-૨૪.

શંબસાદન કેસરી વાનરે મારેલો એક રાક્ષસ.

શંભુ શિવનું એક નામ.

શાંભુ (૨) સૂર્યવંશના નભગ વંશના અંબરીષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાં નાનો પુત્ર.

શાંભુ (૩) જેણે કુશધ્વજ રાજાને માર્યો હતો તે અસુર (વેદવતી શબ્દ જુઓ.)

શાંભુ (૪) શુક્રાચાર્યને પીબરીને પેટે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

શાંભુ (૫) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં હવે પછી થનારો દસમો ઇન્દ્ર.

શામ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિનો પુત્ર. આ નામ ધર્મઋષિના ચૌદ પુત્રો પૈકી કયાનું છે તે જણાતું નથી.

શામ (૨) ધર્મ પ્રજાપતિનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ પ્રાપ્તિ અને બે ભાઈઓનાં નામ હર્ષ અને કામ હતાં / ભા૦ આ૦ ૬૭–૩૨.

શામ (૩) અહર નામના વસુનો પુત્ર. એના ભાઈ-ઓનાં નામ જ્યોતિ, શાન્ત અને મુનિ / ભા૦ આ૦ ૬૭–૨૩.

શામ (૪) પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢવંશીય કુરુપુત્ર સુધનુના વંશના જરાસંધકુળમાં જન્મેલા ધર્મસૂય રાજાનો પુત્ર. એને ઘુમત્સેન નામે પુત્ર હતો.

શામઠ ગયશિર પર્વત પર રહેનાર એક ઋષિ.૫ર્વત પરના બ્રહ્મસર નામના સરોવરની પાસે એ રહેતો હતો. લોમશ ઋષિની સાથે તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં પાંડવો એને આશ્રમે આવી ચડ્યા હતા ત્યારે એ પર્વતનું ગયશિર નામ જેના ઉપરથી પડેલું તે ગયરાજાનું વૃત્તાંત એણે બધાંને સંભળાવ્યું હતું. એણે પાંડવોનું આતિથ્ય કરીને એમને ત્યાંથી વિદાય કર્યા હતા / ભા૦ વન૦ અ૦ ૯૩–૧૯.

શામન ધર્મ-યમનું નામાંતર.

શામી કુરુકુલોત્પન્ન શોણાશ્વ રાજાનું નામ. આ રાજાનું નામ વંશાવળીમાં નથી.

શામી (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઉશીનર રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

શામી (૩) વિરાટનગરની પાસેના સ્મશાનમાં આવેલું શમીનું ઝાડ જેના ઉપર વિરાટ નગર જતાં પૂર્વે પાંડવોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકયાં હતાં તે. / ભા૦ વિરા૦ અ૦ ૭–૧૭.

શમીક સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતવંશના શૂર રાજાને મારીષાને પેટે થયેલા દસ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર. એની સુદામિની નામે સ્ત્રીને પેટે સુમિત્ર અને અર્જુનપાળ વગેરે પુત્રો થયા હતા. આ શમીક ઘણો પરાક્રમી હતો.

શમીક (૨) આંગિરસ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ. એને એની ગૌ નામની સ્ત્રીની કૂખે શૃંગી નામનો પુત્ર થયો હતો. શમીક સ્ત્રીપુત્ર સહિત અરણ્યમાં રહી તપ કરતો હતો તેવામાં એકદા રાજા પરીક્ષિત મૃગયા સારુ નીકળેલો હતો. તેને કોઈ મૃગ જડ્યો નહિ; ભૂખ અને તરસથી થાકીને બેઠો હતો તેવામાં એની નજરે એક મૃગ પડ્યો. રાજાએ એના પર બાણ ફેંક્યું પરન્તુ ઘાયલ થયેલો મૃગ નાસી ગયો. રાજા એની પૂંઠે પડ્યો પણ તેને મૃગ જડ્યો નહિ. એટલામાં એકાએક આ શમીકનો આશ્રમ રાજાની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

રાજાને ઘણી તરસ લાગી હતી. સબળ એણે આશ્રમ બહાર ઊભા રહી ઘાંટો પાડીને પૂછ્યું કે આશ્રમમાં કોણ છે? શમીકની સ્ત્રી આશ્રમમાં નહોતી અને એનો પુત્ર સમિધ દર્ભ લેવા વનમાં ગયો હતો. શમીક ઋષિ પોતે સમાધિ ચઢાવી ધ્યાનસ્થ હતા. આમ હોવાથી રાજાએ પૂછ્યું પણ જવાબ આપનાર કોઈ મળે નહિ. પરીક્ષિત થોડે છેટે આશ્રમમાં પેઠો અને જુએ છે તો શમીક ઋષિ આંખો મીંચીને બેઠા છે. દુર્દૈવને લઈને રાજાના મનમાં આવ્યું કે એ મારી જોડે ગર્વને લીધે બોલતો નથી. આમ ચિઢાઈને ત્યાં પાસે જ એક મૂએલો સાપ પડ્યો હતો તે પોતાના ધનુષ્યે ઉપાડી ઋષિના ગળામાં વીંટાળ્યો અને પોતે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

રાજા હસ્તિનાપુર ગયો. અહીં શૃંગી આશ્રમમાં આવી જુએ છે તો પોતાના પિતાના ગળામાં સાપ વીંટળાયેલો છે. કોઈએ જાણી જોઈને આ મરેલો સાપ વીંટાળ્યો છે એ વાત ધ્યાનમાં આવતાં જ એણે શાપ દીધો કે જેણે મારા પિતાના ગળામાં

આ મૂએલો સર્પ વીંટાળ્યો છે તેને સાતમે દિવસ સર્પદંશ થશે અને એથી મૃત્યુ પામશે. થોડી વારે શમીક ઋષિ સમાધિમાંથી જાગ્રત થયા. જુએ છે તો શૃંગી ઊતરેલે ચહેરે પાસે બેઠો છે. એણે પુત્રને પૂછ્યું કે આમ કેમ બેઠો છે? શૃંગીએ આપના ગળામાં કોઈએ મૂએલો સાપ વીંટાળ્યો હતો અને એ વીંટાળનારને મેં આવો શાપ આપ્યો એમ કહ્યું. એ સાભળીને શમીકે કહ્યું કે એ તેં સારું કર્યું નહિ. કેમકે એમ સર્પ વીંટાળનાર પરીક્ષિત રાજા ઘણો ધર્માત્મા છે અને એના વડે જ આ અરણ્યમાં નિર્ભ્રાંત રહી શકીએ છીએ. હવે થયું તે થયું. આ શાપની હકીકત રાજાને સત્વર નિવેદન કરવી જોઈએ એમ ધારીને શમીકે પોતાના ગારમુખ નામના શિષ્યને મોકલીને શાપની હકીકત રાજાને જણાવી. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૪૦-૪૧.; / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ ૧૮ અ૦.

શમીતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૮૦.

શમ્બુક દાશરથિ રામે મારેલો એક શૂદ્ર તાપસ. / ભા૨૦ શા૦ ૧૫૨-૬૭ અને વા૦ રા૦ ૭-૭૬.

શમ્ભલ જ્યાં કલ્કિ અવતાર થવાનો છે તે ગામ-વિશેષ. સંભલ તે જ. / ભાગ૦ ૧૨-૨-૧૮.

શમ્ભલગ્રામ સમ્ભલગ્રામ શબ્દ જુઓ.

શમ્યાપ્રાસ સરસ્વતીને તીરે આવેલો એક આશ્રમ / ભાગ૦ ૧-૭-૨.

શંયુ તારાને બૃહસ્પતિથી થયેલો પુત્ર. છ પુત્રોમાં આ મુખ્ય અને એની ગણના અગ્નિમાં થાય છે. એને એની સત્યા નામની સ્ત્રીથી ભરત અને ભારદ્વાજ એમ બે પુત્ર અને ત્રણ કન્યા થઈ હતી.

શરગુલ્મ રામની સેનામાંનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૪૧.

શરજન્મા આ નામ કવાચિત્ કાર્તિકેયને લગાડેલું છે, શરના ભાથામાં જન્મ થવાને લીધે.

શરદંડા કુરુજાંગલ દેશમાંની એક નદી.

શરદ્વાન ગૌતમ ઋષિનો પ્રપૌત્ર, શતાનંદનો પૌત્ર અને સત્યધૃતીનો પુત્ર. એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો જ નિપુણ હતો, તેથી એનું આ નામ પાડ્યું હતું. એના પુત્ર કૃપાચાર્યને તેમ જ બીજા વંશજોને સામાન્યતઃ શારદ્વત અને ગૌતમ કહેતા.

શરદ્વાન (૨) અંગિરા કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

શરદ્વાન (૩) અંગિરા કુલોત્પન્ન બીજો એક ઋષિ.

શરભ રામની સેનામાંનો એક પ્રખ્યાત વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ ૩૦.

શરભ (૨) શાલ્વેય પર્વત પર રહેનાર એક બીજો વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૨૬.

શરભ (૩) દનુપુત્ર એક દાનવ.

શરભ (૪) શકુનિના ભાઈઓ પૈકી એક. એને રાત્રિ-યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

શરભ (૫) શિશુપાલના પુત્રોમાંનો એક. જ્યારે પાંડવોના અશ્વમેધનો ઘોડો એના દેશમાં ગયો ત્યારે એણે એનું પૂજન કરી, સૈનિકોનો સત્કાર કરીને કરભાર આપ્યો હતો. / ભા૨૦ અશ્વ૦ અ૦ ૮૩.

શરભ (૬) એક રાજર્ષિ.

શરભ (૭) અથર્વણવેદનું એક ઉપનિષત્.

શરભ (૮) સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૧.

શરભ (૯) તાર્ક્ષ્ય અને યામિનીનો પુત્ર. (શકરો) / ભાગ૦ ૬-૬-૨૧.

શરભ (૧૦) પાંડવ પક્ષનો રાજાવિશેષ. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૨૦ કર્ણ.

શરભંગ ગૌતમકુલોત્પન્ન એક ઋષિ. એ દંડકારણ્યમાં તપ કરતો હતો ત્યારે વિરાધના કહેવાથી સીતા અને લક્ષ્મણ સહવર્તમાન રામ એને આશ્રમે આવ્યા હતા. તે વખતે સ્વર્ગમાંથી ઇન્દ્ર પણ ત્યાં આવ્યો હતો. રામ આવ્યા પછી એ ગયો. શરભંગે રામને પોતાના આશ્રમમાં આણીને એમનું ઘણી સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. રામે એને પૂછ્યું કે આ હમણાં ગયું તે કોણ? અને એ કેમ આવ્યા હતા? શરભંગે કહ્યું કે ઇન્દ્ર હતો અને મને દિવ્યલોકમાં ચાલો એમ કહેવા આવ્યો હતો. પણ તમે મારા આશ્રમમાં આવનાર હતા, સબબ હું ગયો નહિ. હું બહુ દિવસથી તમારી વાટ જોઉં છું. આજે તમારા આવવાથી હું કૃતાર્થ થયો,

આમ વાત કર્યા પછી એણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને દિવ્ય દેહ ધારણ કરી દિવ્યલોકમાં ચાલ્યો ગયો. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૫. ; ભા૨૦ વન૦ ૨૭૮–૪૬–૪૭, ૮૩–૪૨.

શરયૂ વીર નામના અગ્નિની સ્ત્રી.

શરયૂ (૨) અયોધ્યા નજીક વહેતી સરજુ નદી તે જ.

શરવણ હિમાલય ઉપર આવેલું શિવ-પાર્વતીનું ક્રીડાવન. અહીં જે પુરુષ આવે તે સ્ત્રી થઈ જશે એવો પાર્વતીનો શાપ હતો. તેથી જ ચાલુ મન્વંતરના આરંભમાં ઈલ રાજા આ વનમાં પ્રવેશ કરતાં જ સ્ત્રીત્વ પામ્યો હતો. (ઈલ શબ્દ જુઓ.) / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧.

શરવા મહેંદ્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીવિશેષ.

શરાર મારુતિ વગેરેની જોડે સીતાની શોધ સારુ દક્ષિણમાં ગયેલા વાનરો પૈકી એક. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં સ૦ ૪૧.

શરાવતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શરુ એક ગંધર્વવિશેષ.

શર્કરાવતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શર્કરાક્ષી તગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુ ઋષિના કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શર્મક ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વે આવેલો દેશવિશેષ.

શર્મક (૨) શર્મક દેશનો રાજા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૧.

શર્મિષ્ઠા વૃષપર્વા દાનવની દીકરી. દાસીપણું સ્વીકારી એ દેવયાનીની જોડે એને સાસરે ગઈ હતી. (યયાતિ શબ્દ જુઓ.) ભાગ૦ ૯, સ્કં૦ અ૦ ૧૮; મત્સ્ય૦ ૨૭–૩૨.

શર્યાતિ વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એ શૂર હતો અને એટલે વેદવેદાંગ પારંગત હતો કે અંગિરા ઋષિના સત્રમાં બીજા દિવસનું બધું કર્મ એણે એકલાએ કર્યું હતું. એને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત, ભૂરિષેણ એ ત્રણ અને હૈહય અને તાલજંઘ નામના બીજા બે મળીને પાંચ પુત્રો હતા. એને સુકન્યા નામે દીકરી હતી જે ચ્યવન ભાર્ગવને પરણાવી હતી. (૧. ચ્યવન શબ્દ જુઓ.)

શર્યાતિ (૨) અક્રૂરપુત્ર એક યાદવ.

શર્યાતિ (૩) સોમવંશી પ્રાચીનવત રાજાનો પુત્ર. એની માનું નામ આશ્મકી. એ ત્રિશંકુની દીકરીને પરણ્યો હતો. એનાથી એને અહંયાતિ નામે પુત્ર થયો હતો. / ભા૦ આ૦ ૬૩–૧૨.

શર્વ મહાદેવ.

શલ ઇક્ષ્વાકુ કુળના પરીક્ષિત નામના રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. આ પરીક્ષિત કયો અને કોનો પુત્ર એ જણાતું નથી. આયુ નામના મંડુકાધીપની દીકરી સુશોભના એની સ્ત્રી થાય. એ સ્ત્રીથી એને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. એના ભાઈઓનાં નામ દલ અને બલ એવાં હતાં. આ શલ એના બાપની પછી ગાદી ઉપર બેઠો હતો. એક દિવસ એ મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. અરણ્યમાં ચાલતાં ચાલતાં એના ઘોડા એટલા થાકી ગયા કે બરાબર ચાલે નહિ. શલ સારથિને વારે વારે કહે કે ઘોડાને ઉતાવળા ચલાવ. આથી કંટાળીને સારથિએ કહ્યું કે ઘોડા થાકી ગયા છે અને ચાલતા નથી, અને હું શું કરું ? તો પણ વારે વારે કહ્યા કરે. છેવટે થાકીને સારથિએ કહ્યું કે આ ઘોડા કાંઈ વામદેવ્ય અશ્વ નથી. કોઈ દિવસ થાકે જ નહિ અને સદોદિત વાયુ વેગે ચાલે ! એ ઉપરથી શલે પૂછ્યું કે વામદેવ્ય અશ્વ વળી કેવા હોય ? મને કહે. પણ સારથિ કાંઈ બોલે નહિ. તેથી શલે સારથિને મારવા લીધો, ત્યારે એણે કહ્યું કે આ અરણ્યમાં વામદેવ નામના ઋષિ રહે છે. એમની પાસેના અશ્વો કોઈ દિવસ થાકે જ નહિ એવા છે, માટે મેં આપને વામદેવ્ય અશ્વ ન હોય એમ કહ્યું. સારથિની વાણી સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે એમ હોય તો તું મને વામદેવને આશ્રમે લઈ જા. ઠીક એમ કહીને સારથિ રાજાને વામદેવના આશ્રમે લઈ ગયો.

શલ રાજાએ ત્યાં જઈને ઋષિને વંદન કર્યું. ઋષિએ રાજાનું સ્વાગત કર્યું અને આજ આ તરફ કેમ અને ક્યાંથી પધાર્યા પૂછતાં, રાજાએ કહ્યું કે મારા અશ્વો થાકી ગયા છે અને આપની પાસે અશ્વો છે એમ મેં સાંભળ્યું છે માટે હું આવ્યો છું.

ઋષિએ કહ્યું કે બહુ સારું. મારા અશ્વો લઈ જાઓ પણ મને તે એક મહિનાની અંદર પાછા મોકલજો. રાજા તથાસ્તુ કહી, રથે ઋષિના અશ્વ જોડી ત્યાંથી નીકળી અયોધ્યા આવી પહોંચ્યો. બાદ અશ્વો ઘણી ઊંચી જાતના છે જાણી લોભવશ થઈ ઋષિને ત્યાં પાછા ન મોકલતાં પોતે જ રાખી લીધા.

એક માસ થઈ ગયો અને શલ રાજાએ અશ્વો પાછા મોકલ્યા નહિ એ જોઈને વામદેવ ઋષિએ પોતાના આત્રેય નામના શિષ્યને શલ રાજાને ત્યાં ઘોડા માગવા સારુ મોકલ્યો. એણે શલ રાજાને ત્યાં જઈ રાજાની પાસે ઘોડા માગ્યા. દુષ્ટ શલ રાજાએ જવાબ આપ્યો કે બ્રાહ્મણને ત્યાં આવા ઘોડાં શું કરવા હોવા જોઈએ ? તું તારા ગુરુને જઈને કહે કે હું અશ્વો આપતો નથી. આત્રેયે પાછા આવીને વામદેવ ઋષિને આ વાત કહી એટલે એ પોતે રાજા પાસે ગયો. એણે ઘોડા માગ્યા પણ રાજા આપે નહિ. રાજા કહે કે તારે ચાર બળદ અને એક ગધેડું જોઈએ તો લઈ જા; પણ ઘોડા તો નહિ મળે. તેથી વામદેવને ક્રોધ આવ્યો છતાં રાજાને ઘણા પ્રકારે નીતિનો બોધ કર્યો. આટલું કરતાંયે રાજા સાંભળતો જ નથી, એ જોઈને વામદેવે ચાર રાક્ષસ ઉત્પન્ન કર્યા અને રાજાને શિક્ષા કરવા પ્રેર્યા, અને પોતે પોતાને આશ્રમે ગયો. અહીં રાક્ષસોએ રાજાને પકડ્યો અને ઘોડા આપે છે કે મારીએ કહેતાં એ ઘણો મૂર્ખ રાજા મોટા મોટા ઘાંટા પાડી કહેવા લાગ્યો કે ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્નો સાંભળો, નાશ થાય તો ભલે પણ ઘોડા પાછા ન આપશો. આ રાક્ષસોએ રાજાને ઠાર મારી નાખ્યો. પછી રાક્ષસો અંતર્ધાન થયા.

શલના મરણ પછી એનો નાનો ભાઈ દલ ગાદી પર આવ્યો. એણે પણ અશ્વ પાછા મોકલ્યા નહિ. એ જોઈ વામદેવ એની પાસે આવ્યો અને અશ્વ માગવા લાગ્યો. દલે ક્રોધે ભરાઈને સેવકોને આજ્ઞા કરી કે મારું ધનુષ્ય અને ઝેરી બાણો લાવો કે હું આ ઋષિને સત્વર મારી નાખું. વામદેવે એ સાંભળીને કહ્યું કે એ બાણથી તારો પુત્ર સ્યેનજિત મરણ પામો. ઋષિનું વચન નીકળતાં જ સ્યેનજિત મરણ પામ્યો. તોપણ દલે બીજું બાણ મંગાવ્યું. એ ઉપરથી વામદેવે રાજાના આખા શરીરનું સ્તંભન કરી દીધું. આ જોઈને એની સ્ત્રી રાજપત્ની શરણ આવી અને અપરાધની ક્ષમા માગી. એણે અશ્વો ઋષિને સ્વાધીન કરી દીધા. એ ઉપરથી વામદેવે સ્યેનજિતને સજીવન કર્યો અને રાજાને પૂર્વવત્ સાજો કરી ઘોડાને લઈ પોતાને આશ્રમે ચાલ્યો ગયો / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૯૨.

શલ (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન કુરુપુત્ર જહ્નુવંશીય બાલ્હિક પુત્ર સોમદત્તના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એ દુર્યોધનનો પરમ મિત્ર હતો. સબળ એને પક્ષે ભારતના યુદ્ધમાં આવ્યો અને મરાયો હતો. એને ભૂરિ અને ભૂરિશ્રવા નામે બે ભાઈ હતા.

શલ (૩) કંસની સભાનો એક મલ્લ. ધનુર્યાગની વખતે એને કૃષ્ણે માર્યો હતો / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૪૪.

શલ (૪) સુયજ્ઞ પ્રધાનના પુત્રોમાંનો એક. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

શલ (૫) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો એક પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧–૪, કર્ણ૦ ૪૬–૮.

શલ (૬) એક સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૫.

શલકર સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૯.

શલકર્તન શિલા નદીના તીર પર આવેલું નગર વિશેષ / વા૦ રા૦ બા૨૦.

શલર્ષિ શલકર્તન તે જ

શલભ એક દાનવ.

શલભ (૨) ચેદી દેશનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. એને કર્ણે માર્યો હતો / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

શલ્ય મદ્રદેશાધિપતિ ઋતાયનનો પુત્ર. એની બહેન માદ્રી પાંડુની બીજી સ્ત્રી હતી. સહદેવ અને નકુળનો એ સગો મામો થાય. પિતાના મરણ પછી એ ગાદી પર આવ્યો હતો. એની રાજધાનીનું નામ શાકળ હતું.

અજ્ઞાતવાસ પૂરો ભોગવી પાંડવો છતા થયા અને પાર ન પડેલી વિષ્ટિ પછી યુદ્ધનો નિશ્ચય થયો

ત્યારે યુધિષ્ઠિરે શલ્યને પોતાના પક્ષ તરફથી લડવા બોલાવ્યો હતો. એ પોતાના દેશથી નીકળી પાંડવો પાસે આવતો હતો. પણ દુર્યોધને એ પોતાના પક્ષમાં આવે એ હેતુથી એના આવવાના માર્ગમાં પોતાના કુરુદેશની ઠેઠ મદ્રદેશ સુધી મુકામે મુકામે એના આતિથ્યની એવી સારી વ્યવસ્થા કરાવી હતી કે એને કશી વાતની ન્યૂન ન પડતાં જે જે ઇચ્છે તે મળી આવે. આ ગોઠવણથી શલ્ય તેમ જ એના સૈન્યને મુસાફરી સુખરૂપ થઈ પડી. શલ્ય એમ જ સમજતો હતો કે આ બધી ગોઠવણ પાંડવોએ જ કરી છે. એણે સરભરા કરનારા અમલદારોને પૂછ્યું કે તમારે જે ઇચ્છા હોય તે માગો. આ ઉપરથી એમણે પ્રાર્થના કરી કે આપ ત્વરાથી દુર્યોધન પાસે પધારો. મુકામે મુકામે જ્યાં જ્યાં શલ્યનો પડાવ થતો ત્યાં ત્યાં દુર્યોધન ગુપ્ત વેશે હાજર જ રહેતો. શલ્યે અમલદારોને ઇચ્છિત માગવાનું કહેતાં જ, દુર્યોધને છતા થઈ શલ્યને પ્રાર્થના કરી કે આપ મારા પક્ષમાં આવો. શલ્ય આ માગણીથી ધર્મસંકટમાં પડ્યો, પણ પોતે શ્રીમુખે વચન આપ્યું હતું તેથી કહ્યું કે ભલે, હું રણક્ષેત્ર પર જઈ યુધિષ્ઠિરને મળી સત્વર તમારી પાસે આવીશ. પછી પોતે છડી સવારીએ યુધિષ્ઠિર પાસે ગયો.

પાંડવો ઉપપ્લવ્યમાં રહેતા હતા ત્યાં જઈ શલ્ય યુધિષ્ઠિરને મળ્યો. યુધિષ્ઠિરે એનો ઘણો સત્કાર કર્યો. શલ્યે કહ્યું, યુધિષ્ઠિર ! હું તમારા પક્ષમાં આવવા નીકળ્યો હતો પણ દુર્યોધને મને પેચ કરીને પોતાના પક્ષમાં લીધો છે. હું આ વાત તમને જણાવવાને આવ્યો છું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: આપે દુર્યોધનનો પક્ષ લીધો તેથી મને સંતોષ ન થયો. આપે એને વચન આપ્યું છે સબબ તે પ્રમાણે આપ બેલાશક એના પક્ષમાં જાઓ, પણ મારું કહેવું માત્ર એટલું જ છે કે આપનું અંતઃકરણ મારા પક્ષમાં જ રાખજો. શલ્ય કહે: તમારે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. દુર્યોધને તમારા પ્રતિ કરેલા અપકારો, અને તેથી તમને બધાંને થયેલું દુઃખ મારી જાણમાં જ છે. પણ નિશ્ચય માનજો કે તમારાં દુઃખ હવે થોડા કાળમાં નાશ પામી તમને અસીમ સુખ પ્રાપ્ત થશે એવો મારો આશીર્વાદ છે. તમે વેઠેલાં દુઃખ સંભારી સંભારી દુઃખી થશો નહિ. ઇન્દ્ર સરખાનેયે અનેક દુઃખો વેઠવાં પડે છે, તો આપણે મનુષ્યોને શોષવાં પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? એ સંબંધે શલ્યે યુધિષ્ઠિરને વૃત્રાસુરનું આખ્યાન કહી સંભળાવ્યું. એણે નહુષ રાજાનું ચરિત્ર પણ કહ્યું. પછી બધાને મીઠા શબ્દોથી આનંદ આપી, પોતાના ભાણેજો નકુળ અને સહદેવના મનનું સમાધાન કરી, અને બધાને હળીમળી શલ્ય દુર્યોધન પાસે પાછો આવ્યો.

પાંડવ અને કૌરવો પોતપોતાનાં સન્યો સહિત ક્ષેત્ર પર આવતાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. એ યુદ્ધમાં પ્રથમ દસ દિવસ ભીષ્મ અને પાંચ દિવસ દ્રોણ સેનાપતિઓ થયા હતા, એ બન્નેના મરણ પછી કર્ણ સેનાપતિ નિમાયો. કર્ણ બે દિવસને સારુ નિર્માણ થયો. એક દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું કે આવતી કાલે શલ્ય મારો સારથિ થાય એમ બને તો ઠીક. તે ઉપરથી દુર્યોધને શલ્યને પ્રાર્થના કરી કે આવતી-કાલના યુદ્ધમાં કર્ણના રથના આપ સારથિ થઈ મને ઉપકૃત કરો. આથી શલ્યને ક્રોધ ચઢ્યો અને એ રિસાઈ પોતાને સ્વદેશ પાછો જવા તૈયાર થયો. પણ દુર્યોધને અનેક પ્રકારે ઘણી જ નમ્રતાથી સાન્ત્વન કરતાં એણે સારથિપણું કરવાની હા કહી. બીજે દિવસે યુદ્ધમાં શલ્ય સારથિ તરીકે કર્ણના રથમાં આરૂઢ થયો. સારથિપણું કરતાં કર્ણનું તેજ હરણ કરવાના હેતુથી કર્ણ અને શલ્ય વચ્ચે ઘણી ટપાટપી થઈ હતી જેથી કર્ણ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો હતો. (કર્ણ શબ્દ જુઓ.)

કર્ણના મરણ પછી દુર્યોધને અશ્વત્થામાની સૂચના ઉપરથી અઢારમા દિવસ સારુ શલ્યને સેનાપતિ નીમ્યો. શલ્યે પ્રાતઃકાળથી તે મધ્યાહ્ન પર્યંત યુદ્ધ કર્યું; તેમાં એ યુધિષ્ઠિરને હાથે મરણ

પામ્યો. યુધિષ્ઠિરે એના ભાઈને પણ મારી નાખ્યો. તેને રુક્મરથ, રુક્માંગદ આદિ સો પુત્રો હતા. એ બધાય એના મરણ પહેલાં યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરને હાથે માર્યા ગયા હતા / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૧૬.

શલ્યકર્તન શીલા નદીને તીરે આવેલું એક નગર / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧.

શલ્યકર્ષણ શલ્યકર્તન નગરનું બીજું નામ.

શશક ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. શશિક દેશ તે જ.

શશબિન્દુ એક રાજર્ષિ. એને દશ હજાર સ્ત્રીઓ અને દરેક સ્ત્રીને એક એક હજાર પુત્રો એમ મળીને દશ લાખ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ શા૦ અ૦ ૨૦૮.

શશબિન્દુ (૨) વૃષ્ણિવંશના ચિત્રસ્થ રાજાનો પુત્ર. એને એક લાખ સ્ત્રીઓ હતી અને એકેકીથી સ્ત્રીને હજાર હજાર પુત્ર હતા. એ બધા કુમારો પરાક્રમી, એક લાખ યજ્ઞ કરનાર તથા વેદપારંગત હતા. એઓ સુવર્ણ કવચ પહેરતા, મોટાં મોટાં ધનુષ્ય ધારણ કરતા અને બધા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ચૂકયા હતા. શશબિન્દુએ પોતાના બધા પુત્રોને બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધા હતા. એક એક પુત્રની પાછળ સો સો રથો દાનમાં આપેલા ચાલતા હતા, તેમની પાછળ સુવર્ણ અલંકારોથી શણગારાયેલી સો સો કન્યાઓ ચાલતી. તે કન્યાઓની પાછળ સો સો હાથી, અકેક હાથીની પાછળ સો સો રથ, અકેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાવાળા બળવાન ઘોડાઓ, અકેક ઘોડાની પાછળ એક એક હજાર ગાયો અને અકેક ગાયની પાછળ પચાસ ઘેટા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં શશબિન્દુએ બ્રાહ્મણોને આટઆટલું દાન આપ્યું હતું. એના યજ્ઞમંડપમાં જેટલા વૃક્ષના સ્તંભો હતા, તેટલા જ સુવર્ણના સ્તંભો હતા. એક કોશ જેટલા ઊંચા અન્નપાનના ઢગલા હતા. એની પુત્રી બિન્દુમતી માન્ધાતાની મા થાય. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૫ ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૬, વાયુ૦ અ૦ ૮૮.

શશબિન્દુ (૩) એક રાજર્ષિ. એ કયા વંશનો અને કયાંનો તે જણાતું નથી / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૫.

શશયાનતીર્થ તીર્થ વિશેષ. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૮૦.

શશલોમા એક રાજર્ષિ. / ભા૨૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨.

શશાંક ચન્દ્ર. આ નામ ચન્દ્રબિમ્બમાં સસલા જેવા ચિહ્ન હોવાના સબબે પડયું છે.

શશાદ સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ રાજાના પુત્રોમાંના મોટા વિકુક્ષિનું આ બીજું નામ છે. એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે એક વખત એના પિતા ઇક્ષ્વાકુએ એને કહ્યું કે આજે અષ્ટક નામનું શ્રાદ્ધ કરવું છે માટે વનમાં જઈને મૃગ લઈ આવ. મૃગ મારીને ઘેર આવવા નીકળ્યો, પરંતુ થાકી ગયો હતો તેથી પોતે મારેલાં મૃગોમાં સસલાં હતાં તેમાંથી એક સસલું એણે ખાધું. ઘેર આવીને બાકી રહેલાં મૃગ પિતાને આપ્યાં. આ વાત ઇક્ષ્વાકુને માલૂમ પડવાથી એણે કેટલાક કાળ સુધી રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકયો હતો / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૬.

શશિક ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

શશિકલા કાસીના રાજા સુબાહુની કન્યા. એ સૂર્યવંશના સુદર્શન રાજાને પરણી હતી. (૮. સુદર્શન શબ્દ જુઓ.)

શંશપિ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા ઋષિના કુળમાં થયેલો બીજો એક ઋષિ.

શાકટાયન ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા ઋષિના કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શાકટાયનિ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

શાકટાક્ષ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

શાકદ્વીપ પૃથિવીના સાત મહાદ્વીપો પૈકી છઠ્ઠો. એ ક્ષીર સમુદ્રની બહારની બાજુએ વલયાકાર આવેલો છે. એ બત્રીસ લાખ યોજન પહોળો હોઈ એટલી જ પહોળાઈનો દધિમંડોદ સમુદ્ર એની આજુબાજુ વલયાકાર આવેલો છે. ત્યાં પ્રિયવ્રત રાજર્ષિના પુત્ર મેધાતિથિનું રાજ્ય હતું. એણે પોતાના દેશને સાત સરખા દેશમાં વહેંચી પોતાના સાત પુત્રોનાં નામથી અનુક્રમે સાતે દેશનાં નામ પાડયાં હતાં. દરેક પુત્રને તેના નામનો દેશ વારસામાં આપ્યો હતો. (મેધાતિથિ શબ્દ જુઓ.) આ દ્વીપમાં ઈશાન,

ઉરુશૃંગ, બલભદ્ર, શતકેસર, સહસ્રસ્રોત, દેવપાલ અને મહાનસ એ સાત મહાપર્વત આવેલા છે. તેમ જ અનઘા, આયુર્દા, ઉભયસ્પૃષ્ટી, અપરાજિતા, પંચપદી, સહસ્રશ્રુતી અને નિજધૃતી એ નામની સાત મહાનદીઓ છે / ભાગ૦ પંચમ૦ અ૦ ૨૦: દેવી ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩.

શાકધિ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ ઋષિના કુળનો એક ઋષિ.

શાકંભરી ૧. દુર્ગા શબ્દ તેમજ દેવી શબ્દ જુઓ.

શાંકર શંકરે નિર્માણ કરેલું ભારતવર્ષીય તીર્થ-વિશેષ

શાંકરવ ત્રીજા ભૃગુકુલોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

શાકલ એક બ્રહ્મર્ષિ.

શાકલ (૨) ચંદ્રદેશની રાજધાની. / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૩૫, ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૩૭. • શલ્યની નગરી.

શાકલ (૩) ચંદ્રભાગા અને ઈરાવતીની વચ્ચેનો સાંપ્રત પ્રદેશ.

શાકલ (૪) આ નામનો દેશવિશેષ. મૂળમાં એને દ્વીપ કહ્યો છે તે ભૂલ છે. ઈન્દ્રપ્રસ્થથી એ ઘણે જ દૂર ઉત્તરે આવેલો હતો અને પાંડવોના સમયમાં ત્યાં પ્રતિવિંધ્ય રાજા રાજ કરતો હતો. પ્રતિવિંધ્યે સહસ્રાર્જુનના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે દિગ્વિજયમાં યુદ્ધ કર્યું હતું. / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૨૭–૧૪.

શાકલાયનિ બગડાની સંજ્ઞાવાળા અત્રિના કુળમાં થયેલો ઋષિવિશેષ.

શાકલ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. એણે નવસો વર્ષ સુધી શિવનું આરાધન કર્યું હતું, તેથી એ મોટો ગ્રંથકાર અને સૂત્રકાર જેવો થયો. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪. • વિદગ્ધાખ્ય નામની ઋકશાખાનો પ્રવર્તક આજ કે બીજો એનો નિશ્ચય કરાતો નથી. શાખા પ્રવર્તક ગમે તે હોય પણ આને યાજ્ઞવલ્કયની જોડે જબરો વાદ થયો હતો. વાદમાં આણે યાજ્ઞવલ્કયની ઘણી જ નિંદા કરી હતી. એને લીધે એ યાજ્ઞવલ્કયના કોપાગ્નિથી બળીને મરણ પામ્યો હતો.

શાકલ્ય (૨) સૌભરિ ઋષિનો પુત્ર. એણે પોતાની સહિતા પાંચ શિષ્યોને ભણાવી હતી. / ભાગ૦ ૧૨–૭–૫૭.

શાકલ્ય (૩) પાણિનિની પૂર્વે થયેલો એક વ્યાકરણકાર.

શાકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

શાકાહાર્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ .)

શાકુંતલેય દુષ્યંત રાજાથી શકુન્તલાને થયેલ પુત્ર. ભરત તે જ.

શાકુનેય શકુનિ નામના અસુરના પુત્ર.

શાકુનેય (૨) દુર્યોધનના મામા શકુનિનો પુત્ર.

શાકતેય પરાશર ઋષિનું નામાન્તર / ભા૨૦ આ૦ ૧૬૮.

શાક્ય સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળમાં થયેલ અંતરિક્ષ વંશના સંજય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શુદ્ધોદ.

શાક્યાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

શાખ અનલ નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક.

શાખ (૨) સ્કન્દ શરજૂથમાંથી પ્રકટ થઈ શંકર, પાર્વતી, ગંગા અને અગ્નિ એ ચારે બેઠાં હતાં. ત્યાં જતાં એક કુમારને જોઈ ચારેના મનમાં એક જ વખતે એવો વિચાર આવ્યો કે આ કુમાર કોનું માન જાળવીને કોની પાસે પ્રથમ જઈને નમન કરશે. આ અભિપ્રાય કુમાર પોતે યોગબળે જાણી ગયા અને તેમણે તત્કાળ પોતાનાં જ બીજાં ત્રણ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કર્યાં. તે સ્વરૂપનાં નામઃ શાખ, વિશાળ અને નૈગમેય. પછી અગ્નિ સમાન તેજસ્વી સ્કન્દ કુમાર પોતે જ્યાં શંકર બેઠા હતા તેમની પાસે ગયા. બીજું સ્વરૂપ વિશાળ પાર્વતી પાસે, ત્રીજું શાખ અગ્નિ તરફ અને ગંગા તરફ નૈગમેય સ્વરૂપ ગયું. / ભા૨૦ શ૦ અ૦ ૪૪.

શાખંભરી દેવીનું સ્થાનવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૮૨.

શાર્ઙ્ગ વિષ્ણુ ભગવાનનું ધનુષ્ય.

શાર્ઙ્ગ (૨) શ્રીકૃષ્ણનું ધનુષ્યવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦–૫૦–૨૩.

શાટ્યાયન વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન ઋષિ.

શાટ્યાયનિ (૨) યજુર્વેદનું ઉપનિષદ.

શાંડિલી શાંડિલ્ય ઋષિની કન્યા. એ પૂર્વ સમુદ્રને તીરે ઋષભપર્વત પર રહેતી હતી. એ મહા

તપસ્વિની હતી. એક સમયે ગાલવ ઋષિને લઈને ગરુડ ત્યાં આવ્યો હતો ત્યારે એણે એ બન્નેનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કરી તેમને ભોજન વગેરે આપ્યું હતું. રાત્રે નિદ્રા કરીને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઊઠીને જુએ છે તો ગરુડનાં બધાં પીંછાંઓ અને પાંખ ખરી પડ્યાં હતાં, ગાલવે ગરુડને પૂછ્યું કે આમ કેમ થયું. ગરુડ કહે કે મારા મનમાં એમ આવ્યું કે આ બાઈ શિવ વિષ્ણુ વગેરે રહે છે, તે સ્થાનમાં ન રહેતાં, અહીં કેમ રહી હશે. આમ મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થવાથી આ પરિણામ આવ્યું હોય તો કોણ જાણે. પછી ગરુડ અને ગાલવ બન્ને શાંડિલીને શરણ ગયા અને એની પ્રાર્થના કરી. એથી કરીને ગરુડને ફરીથી પ્રથમ જેવાં જ પીંછાં અને પાંખો ફૂટ્યાં. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ સ૦ ૧૧૪. • કેકય દેશના રાજાની કન્યા સુમનાની સાથે શાંડિલીને પતિવ્રતા મહાત્મ્ય સંબંધે સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ સ૦ ૧૨૨; સ્કંદ યુ૦ નાગરખંડ૦ સ૦ ૮૧–૮૨.

શાંડિલ્ય બગડાની સંજ્ઞાવાળા મરીચિના પુત્ર કશ્યપના કુળનો એક ઋષિ. એના કુળમાં એક ઋષિ, દેવતાનું પદ પામીને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ બન્યો છે. તેથી અગ્નિનું ગોત્ર શાંડિલ્ય કહેવાય છે.

શાંડિલ્ય (૨) અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

શાંડિલ્ય (૩) અગ્નિ જાત એક ઋષિ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૩.

શાંત પ્રિયવ્રતપુત્ર. ઇધ્મજિહ્વના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. એના દેશનું પણ શાંત એવું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

શાંત (૨) પ્લક્ષદ્વીપમાં આવેલા સાત દેશમાંનો ચોથો દેશ.

શાંત (૩) આપ નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક. / ભા૦ આ૦ ૬૭–૨૧.

શાંત (૪) અહ નામનો વસુનો પુત્ર. / ભા૦ આ૦ ૬૭–૨૩.

શાતકૌમ્ભી મેરુ પર્વત પર આવેલી બ્રહ્મદેવની નગરી. એ દસ હજાર યોજન સમચતુષ્કોણ છે. એ તદ્દન સુવર્ણની છે. / ભાગ૦ ૫–૧૬–૨૮.

શાંતનવ શંતનુના પુત્રો. વિશેષે કરીને ભીષ્મને આ નામ લગાડાય છે. / ભા૦ આ૦ ૧૦૮–૯.

શાંતનુ શંતનુ શબ્દ જુઓ.

શાંતરથ સોમવંશી આયુ પુત્ર અને નાના વંશના ધર્મસારથિ રાજાનો પુત્ર.

શાન્તા સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળના અંગરાજ રોમપાદની પુત્રી અને ઋષ્યશૃંગની સ્ત્રી / ભા૦ ૯૦ ૧૧૪–૧૧. • કેટલીક જગ્યાએ એને દશરથની પુત્રી અને લોમપાદે દત્તક લીધેલી એમ વર્ણવ્યું છે / ભાગ૦ ૯:સ્કં૦ ૨૩ સ૦. • હરિવંશમાં લોમપાદનું બીજું નામ દશરથ કહ્યું છે (ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ) / હરિવં૦ ૧ અ૦ ૩૧ શ્લો.

શાંતિ તુષિત નામના દેવોમાંનો એક

શાંતિ (૨) દક્ષ પ્રજાપતિને ધર્મઋષિને આપેલી તેર કન્યાઓમાંની એક. એના પુત્રનું નામ સુખ.

શાંતિ (૩) કર્દમ પ્રજાપતિને દેવહૂતીને પેટે થયેલી નવ કન્યામાંની સૌથી નાની કન્યા. એ અથર્વણ ઋષિની સ્ત્રી હતી.

શાંતિ (૪) વારુણિ અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. / ભા૦ અનુ૦ ૩૨–૪૨.

શાંતિ (૫) પૂર્વે થઈ ગયેલો એક ઇંદ્ર. એ પાંડુનો પુત્ર થઈને જન્મ્યો હતો.

શાંતિ (૬) સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢના પુત્ર નીલનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુશાંતિ.

શાંતિ (૭) કાલિંદીને પેટે કૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થયેલા દશ પુત્રોમાંનો એક.

શાંતિદેવા વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક. એને શ્રમ, પ્રતિશ્રુત વગેરે પુત્રો હતા.

શાંકૃત્યાયન ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શાંનરથ શાન્નરથ તે જ.

શાંબ આપ નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક

શાભ્રસ્ત શ્રાવસ્ત શબ્દ જુઓ.

શામિત્ર યજ્ઞવિશેષ / ભાગ૦ ૫–૧૬–૭.

શાભ્રસ્તી શ્રાવસ્તી શબ્દ જુઓ.

શારદ્વણ્ડાયનિ એક ક્ષત્રિય. કૈકયી એની સ્ત્રીનું નામ શ્રેતસેના, દુર્જય વગેરે એના પુત્રો. / ભા૦ આ૦ ૧૨૬–૩૭.

શારદા સરસ્વતી.

શારદા (૨) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શારદ્વત ગૌતમાંગિરસમાંનું એક કુળ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

શારદ્વત (૨) શરદ્વતનો પુત્ર, કૃપાચાર્ય તે.

શારદ્વતિક ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક ઋષિ.

શારદ્વતી કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી, દ્રોણની સ્ત્રી.

શારદ્વતી (૨) એ નામની એક અપ્સરા / ભા૦ આ૦ ૧૩૨–૪૬.

શારીરક યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

શાર્કરાક્ષિ ત્રણ સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ, શર્કરાક્ષ ઋષિનો પુત્ર.

શાર્ઙ્ગરવ એક ઋષિ. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એ બ્રહ્મા નામે ઋત્વિજ હતો. / ભા૦ આ૦ ૫૩–૬.

શાર્દૂલ રાવણના પક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રાવણનો ગુપ્ત દૂત હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૦.

શાર્દૂલી ક્રોધાની દીકરીઓમાંની એક. સિંહ, વાઘ, વગેરે એનાથી ઉત્પન્ન થયા છે. / ભા૦ આ૦ ૬૭ ૬૧–૬૫.

શાર્યાત શર્યાતિવંશના હૈહયોનું કુળ.

શાલ વૃક યાદવને દુર્વાક્ષીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક

શાલંકાયન વિશ્વામિત્રના વંશનો એક ઋષિ.

શાલંકાયન (૨) શાલંકાયનનું કુળ.

શાલંકાયનિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

શાલંકાયનિ (૨) વિશ્વામિત્રના કુળનો ઋષિ

શાલકી એક યક્ષ.

શાલગ્રામ ગંડકી નદીના મૂળ પાસે આવેલું એક ક્ષેત્રવિશેષ / ભા૦ વન૦ ૮૨–૧૨૪

શાલાયનિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુ કુળનો એક ઋષિ.

શાલાહોલય એની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુળનો એક ઋષિ.

શાલિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ

શાલિગ્રામ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થવિશેષ.

શાલિપણ્ડ એક સર્પ. / ભા૦ આ૦ ૩૫–૧૪.

શાલિવાહન એક શકકર્તા રાજા. દક્ષિણમાં એનો શક ચાલે છે.

શાલિશિરા મુનીને થયેલા દેવગંધર્વ પૈકી એક / ભા૦ આ૦ ૬૬–૪૪.

શાલિશૂક મૌર્યવંશી અંગતનો પુત્ર. એનો પુત્ર સોમશર્મા. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૪.

શાલિશૂર્પ એક તીર્થ. / ભા૦ વન૦ ૮૧–૧૦૭.

શાલિસૂર્ય શાલિહોત્ર ઋષિના આશ્રમનું નામ.

શાલિહોત્ર કપિલ ઋષિનો પુત્ર. એ અશ્વશાસ્ત્રનો પ્રણેતા હતો. શાલિહોત્ર ઋષિએ રચેલા અશ્વશાસ્ત્રના ગ્રંથને શાલ્યહોત્ર કહે છે / ભા૨૦ વન૦ સ૦ ૨૭૧.

શાલિહોત્રસર ક્ષેત્રવિશેષ. ત્યાં પાંડવો ગયા હતા / ભા૨૦ આ૦ સ૦ ૧૬૮–૨.

શાલુકિની તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વન૦ સ૦ ૮૧–૧૩.

શાલુકિની (૨) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શાલ્મલિ સોમવંશી અવિક્ષિતનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિ / ભા૨૦ આ૦ સ૦ ૧૦૧–૪૦.

શાલ્મલિ (૨) વૃક્ષવિશેષ / ભા૨૦ શાં૦ સ૦ ૧૫૩–૧૫૫–૪.

શાલ્મલિદ્વીપ પૃથિવીના સપ્ત મહાદ્વીપમાં ત્રીજો દ્વીપ. ઇક્ષુરસોદ (શેરડીના રસના સમુદ્ર)ની બહારની બાજુએ હોઈ ચાર લાખ યોજન પહોળો છે. એટલી જ પહોળાઈનો સુરા સમુદ્ર એની આજુબાજુ વીંટળાયેલો છે. અહીં પ્રિયવ્રતનો પુત્ર યજ્ઞબાહુ રાજ્ય કરતો હતો. એણે આના ભાગ પાડીને સાત દેશ બનાવ્યા. પછી એણે પોતાના સાત પુત્રોમાં એકેકો દેશ વહેંચી આપ્યો. દરેક દેશનું નામ જે પુત્રને આપ્યો તેના નામ ઉપરથી પાડ્યું. (યજ્ઞબાહુ શબ્દ જુઓ.) આ દ્વીપમાં સ્વરસ, શતશૃંગ, વામદેવ, કુંદ, મુકુંદ, પુષ્પવર્ષ, સહસ્રશ્રુતિ એ સાત મહાપર્વતો આવેલા છે; તેમ જ એમાં અનુમતી, સિનીવાલી, સરસ્વતી, કુહૂ, રાજની, નંદા અને વરાકા એ નામની સાત મહાનદીઓ છે / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૦; દેવી ભા૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

શાલ્મલી ભારતવર્ષીય કૈકયદેશની એક નદી / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૮.

શાલ્યહોત્ર અશ્વશાસ્ત્રોએ નામનો ગ્રંથ.

શાલ્વ શાલ્વદેશનો એક રાજા. એ અસુરાંશે જન્મ્યો હતો. જ્યારે કાશીરાજાની ત્રણ પુત્રીઓનો સ્વયંવર થયો ત્યારે એ ત્યાં ગયો હતો. તે વખતે એને ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં હાર ખાઈને એ પોતાને દેશ ગયો હતો. ત્રણે રાજપુત્રીઓનું હરણ કરીને તેમને ભીષ્મે હસ્તિનાપુર આણી હતી. કાશી રાજપુત્રી અંબાએ એને મનથી પસંદ કર્યો હતો. અંબાએ ભીષ્મને આ વાત કહીને એની રજાથી એ શાલ્વને ત્યાં ગઈ હતી. પરંતુ ભીષ્મે એનું હરણ કર્યું હતું. સબળ શાલ્વે એનો અંગીકાર કર્યો નહિ. મ્લેચ્છ સૈન્ય લઈને શાલ્વ ભારતના યુદ્ધમાં એ સાત્યકિને હાથે માર્યો ગયો હતો / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૨૦.

શાલ્વ (૨) આ શાલ્વ પણ શાલ્વદેશનો જ હતો. એ રુક્મિણીના વિવાહ વખતે કુંડિનપુર આવ્યો હતો. ત્યાં યાદવો જોડે એનું યુદ્ધ થતાં તેમનાથી પરાભવ પામ્યો હતો. આથી તે યાદવોનો બહુ દ્વેષ કરતો હતો. કૃષ્ણે જરાસંધ અને શિશુપાળને માર્યા તે ઉપરથી તો એ ઘણો જ કઠળી ઊઠ્યો હતો. એણે ભૂમિ અ-યાદવી કરવા સારુ ઘોર તપ કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યા હતા. દેવ, અસુર અને મનુષ્યોથી ભેદાય નહિ એવા વિમાનની એણે રુદ્ર પાસે માગણી કરી હતી. રુ લુરનું બનાવેલું આવું વિમાન એને આપ્યું. પછી આ વિમાનમાં બેસીને અંતરિક્ષે રહી એણે દ્વારકા ઉપર વૃક્ષ, શિલાઓ વગેરેની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. આ જોઈને બધા યાદવો સજ્જ થઈને યુદ્ધ કરવા આવ્યા પણ શાલ્વ અંતરિક્ષમાં હોવાથી તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. શાલ્વ ક્ષણમાં ભૂમિ પર, ક્ષણમાં અંતરિક્ષમાં, ક્ષણમાં પૂર્વમાં અને ક્ષણમાં બીજી દિશાએ જતો રહેતો. વળી ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જાય અને ક્ષણમાં દેખા દે. એમ થવાથી યાદવો નિરુપાય થઈ ગયા. આ યુદ્ધ વખતે બલરામ દ્વારકામાં નહોતા તેમ જ કૃષ્ણ પણ ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયા હતા.

છેવટે પ્રદ્યુમ્ન આગળ થયો અને એણે શાલ્વ ઉપર ઘણી જ અસ્ત્રવૃષ્ટિ કરી. પ્રદ્યુમ્નનું કશું વળતું નહોતું. એવામાં શાલ્વના પ્રધાન પ્રદ્યુમ્નને દુમ.ને, મૂર્ચ્છા પમાડી. પ્રદ્યુમ્ન મૂર્ચ્છામાંથી સત્વર સાવધ થઈ ફરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પ્રદ્યુમ્ને શાલ્વના ક્ષેમવૃદ્ધિ નામના પ્રધાનને હરાવ્યો. આ પ્રમાણે સત્તાવીસ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. કૃષ્ણને આ બનાવની ખબર પડતાં જ તેઓશ્રી ઇન્દ્રપ્રસ્થથી આવ્યા અને શાલ્વની સાથે ઘણું જ યુદ્ધ કર્યું. શાલ્વ અંતરિક્ષમાં હોવા છતાં કૃષ્ણે એને એવો જર્જર કરી નાખ્યો કે તે થાકીને કેટલોક કાળ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

અંતર્ધાન થઈને શાલ્વે કૃષ્ણના દૂતના જેવો જ એક માયાવી દૂત ઉત્પન્ન કરી તેને કૃષ્ણ પાસે મોકલી કહેવડાવ્યું કે શાલ્વ વસુદેવનું બંધન કરીને લઈ ગયો છે માટે દેવકીએ મને એ ખબર કહેવા મોકલ્યો છે. દૂત કૃષ્ણને આ વાત કહેતો હતો એટલામાં શાલ્વ મૂળ વસુદેવ જેવો જ કૃત્રિમ વસુદેવને લઈને કૃષ્ણ પાસે આવ્યો. એણે કૃષ્ણનો ઘણી નિંદા અને ઉપહાસ કરીને પોતે આણેલા કૃત્રિમ વાસુદેવનો શિરચ્છેદ કર્યો. એ જોઈને કૃષ્ણને ઘણો શોક થયો. કૃષ્ણના જોતાં જોતાં જ દૂત શાલ્વ અને કૃત્રિમ વસુદેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા. આ બધી અસુરની માયા હોઈ શાલ્વના કપટની કૃષ્ણને જાણ થઈ. અંતે શાલ્વને સુંદર વિમાનમાં બેઠેલો જોઈને તેના પર પોતાની ગદા ફેંકી. વિમાનના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને શાલ્વ નિરાધાર ભોંય પર પડ્યો. ભૂમિ પર કૃષ્ણ સાથે તુમુલ યુદ્ધમાં સૈન્ય સહિત એનો નાશ થયો. આ શાલ્વને અનુશાલ્વ નામે ભાઈ હતો. (અનુશાલ્વ શબ્દ જુઓ.) / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૬–૭૭; ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૧૪–૨૨;

શાલ્વ (૩) ભીમસેને મારેલો એ નામનો એક રાજા.

શાલ્વ (૪) ભારતવર્ષીય એક દેશ. એ હસ્તિનાપુરની પૂર્વમાં હતો એમ લાગે છે / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯.

શાલ્વસેન ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯.

શાવત્સ શ્રાવસ્ત શબ્દ જુઓ.

શિખંડિની ઉત્તાનપાદ વંશના વિજિતાશ્વ રાજાની

સ્ત્રી. એને પાવક, પવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

શિખંડિની (૨) દ્રુપદ રાજાની કન્યા. પૂર્વજન્મે એ કાશીરાજાની કન્યા અંબા રૂપે હતી. એ જ પુરુષત્વ પામી શિખંડી કહેવાઈ હતી (શિખંડી શબ્દ જુઓ.)

શિખંડી દ્રુપદ રાજા પુત્ર મેળવવાને રુદ્રનું આરાધન કરતો હતો. રુદ્રે એને વરદાન આપ્યું કે તને એક પુત્રી થશે અને તે કાલાનુસાર પુરુષત્વ પામીને ભીષ્મને યુદ્ધમાં મારશે. સંતોષ પામીને દ્રુપદ રાજા પોતાને નગર આવ્યો. પછી થોડે કાળે એની સ્ત્રીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને એને કન્યા પ્રસવી પરંતુ કન્યા થઈ છે એ ખબર ન પડવા દેતાં દ્રુપદે એમ જ કહ્યું કે પુત્ર પ્રસવ્યો છે તેમ જ સઘળાંને પુત્ર પ્રસવની જ વાત કરીને કન્યાને પુત્રની પેઠે જ જાતકર્મ વગેરે સંસ્કારો કર્યા. આગળ જતાં એને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને ધનુર્વિદ્યા વગેરેમાં પ્રવીણ બનાવી. જ્યારે કન્યા મોટી થઈ અને વિવાહ કરવા જેવડી થઈ ત્યારે દ્રુપદ બહુ ચિંતામાં પડ્યો પણ એની સ્ત્રીએ એને ધીરજ આપી કહ્યું કે વરદાન સર્વથા વૃથા જાય જ નહિ માટે આપ એકાદી રાજકન્યા શોધી વિવાહ કરો. એમાં આઘુંપાછું જોશો નહિ. દ્રુપદ આથી ધીરજ રાખી પોતે પુત્રનો વિવાહ કરવા ધારે છે એમ બધાને પ્રગટ કર્યું. આ ઉપરથી પશ્ચિમ દશાર્ણ દેશના રાજા હિરણ્યવર્માએ પોતાની ઘણી જ સ્વરૂપવાન કન્યા આ કૃત્રિમ શિખંડીને વિવાહાવધિથી આપી.

કેટલેક કાળે હિરણ્યવર્માની કન્યા મોટી થઈ. એને ઋતુકાળ પ્રાપ્ત થયો એટલે એ પતિ પાસે એકાંતમાં ગઈ. જુએ છે તો એ પુરુષ નહોતાં સ્ત્રી હતી. કશું બોલ્યા વગર એ બાઈ બહાર આવી. આ વાતને આઠ–દશ દિવસ જવા દઈ કંઈ બહાને સસરાની આજ્ઞા લઈ પોતાને પિયર ગઈ. ત્યાં જઈને એણે આ સમાચાર પોતાના પિતાને જણાવ્યા. આ વાત જાણીને હિરણ્યવર્માને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને સૈન્ય લઈને દ્રુપદની જોડે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. જતાં જતાં એના મનમાં આવ્યું કે કેવળ કન્યાના કહેવાથી આમ જવું ઠીક નથી. પ્રથમ જાતે કાંઈ તપાસ કરવી જોઈએ કે શિખંડી તે ખરેખર સ્ત્રી જ છે કે કેમ. પછી એણે દ્રુપદને દૂતની સાથે કહાવ્યું કે મૂર્ખ, દુષ્ટ, તેં આ શું કર્યું? સ્ત્રીનો વિવાહ સ્ત્રી જોડે કેમ કર્યો? ખેર, આ અપરાધનું શાસન આપવું જ જોઈએ. માટે હું તારે ત્યાં આવું છું. તું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થજે.

હિરણ્યવર્માનો સંદેશો સાંભળીને દ્રુપદનું નૂર ઊડી ગયું અને હવે શું કરવું એના વિચારમાં પડ્યો. કાંઈક ભય, અને કાંઈક ધીરજ મનમાં આણી એણે દૂતની સાથે ગોળ ગોળ સંદેશો કહાવી તેને પાછો રવાના કર્યો. આ વાતની ખબર શિખંડીને પડતાં તે તરત જ નગરમાંથી નાસીને ઘોર અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં જઈને એણે ઉપવાસ કરીને તપનો આરંભ કર્યો. ત્યાં એક ચમત્કાર બન્યો. એ વન સ્થૂલકર્ણ નામના એક યક્ષનું હતું. તે એક દિવસ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચઢ્યો; એણે શિખંડીને આગ્રહપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતો દીઠો. યક્ષે એની પાસે આવીને પૂછ્યું કે તું કોણ છે અને અહીં શા હેતુથી અનુષ્ઠાન કરે છે? શિખંડીએ પોતાની બધી હકીકત કહીને પુરુષત્વની માગણી કરી. પરિણામે સ્થૂણાકર્ણને એની બહુ દયા આવી. એણે કહ્યું કે મારું પુરુષત્વ તને આપીને તારું સ્ત્રીત્વ હું લઉં છું. માત્ર એટલું જ કે તું પુરુષત્વ સંપાદન કરીને તારા નગરમાં જા અને તારે કામ હોય તે પતે એટલે મારું પુરુષત્વ મને પાછું આપજે. તારા આવતાં સુધી હું આ વનમાં જ રહીશ, એમ કહીને એણે પોતાનું પુરુષત્વ શિખંડીને આપી પોતે સ્ત્રી થયો. શિખંડીને પુરુષત્વ મળતાં એ ત્યાંથી નીકળ્યો. તે આવીને પોતાના પિતા દ્રુપદને ઘણા હર્ષથી ભેટ્યો. એણે પોતાને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થવાની ખબર પિતાને કરી / ભા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૬૫–૧૭૭.

શિખંડી પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરીને આવ્યો જાણીને દ્રુપદને ખૂબ જ હર્ષ થયો. એટલામાં હિરણ્યવર્મા પોતાના સૈન્ય સહિત દ્રુપદપુરમાં આવી પહોંચ્યો. એને આવ્યો જાણીને દ્રુપદે દૂત સાથે કહાવી મોકલ્યું કે મેં આપના દૂતની સાથે સંદેશો કહાવ્યો

હતો; છતાં આપ યુદ્ધ સારુ સૈન્ય લઈને પછા આવ્યા. ભલે, સારું કર્યું. મારી તરફથી યુદ્ધની ના નથી. હું તૈયાર જ છું પણ કેવળ તમારી કન્યાના જ વચન પર વિશ્વાસ રાખીને વર્તન ન કરતાં, પહેલાં આપે બીજી સ્ત્રી મારફત તમારા જમાઈની સ્થિતિ વિષે ખાતરી કરી લીધી હોત તો સારું એમ કરવાથી બન્ને પક્ષને ઠીક પડશે. આ ઉપરથી હિરણ્યવર્માએ કેટલીક સ્વરૂપવાન તરુણીઓ પાસે શિખંડીના પુરુષત્વને અંગે પરીક્ષા કરાવી. પેલી સ્ત્રીઓએ પરીક્ષા કરીને શિખંડી જોઈએ એવો પુરુષ છે એવો નિર્ણય કરીને હિરણ્યવર્માને જાહેર કર્યું. હિરણ્યવર્મા આ જાણીને ઘણો લાજ પામ્યો. પોતાની કન્યા પર ગુસ્સે થઈને એણે વિનયપૂર્વક નગરમાં આવીને દ્રુપદની ક્ષમા માગી. પોતાના જમાઈને વસ્ત્ર, અલંકાર, હાથી, ઘોડા, રથ ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ આપી સંતોષ પમાડયો. પછી દ્રુપદની આજ્ઞા લઈ પોતાને સ્વદેશ ગયો. અહીં શિખંડી પોતાની સ્ત્રીની જોડે ઉત્તમ પ્રકારે સુખનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યો. થોડા સમયમાં એને ક્ષત્રદેવ, ઋક્ષદેવ વગેરે પુત્રો પણ થયા.

પોતાની અણી સચવાયા પછી સ્થૂણાકર્ણને આપેલા વચન મુજબ તેનું પુરુષત્વ તેને પાછું આપવા શિખંડી વનમાં ગયો. પરન્તુ ત્યાં તો કાંઈ ઓર જ બનાવ બન્યો હતો. બન્યું એવું કે પોતાનું પુરુષત્વ શિખંડીને આપી પોતે સ્ત્રી બનીને સ્થૂણાકર્ણ પોતાના વનમાં ગુપ્ત રહેતો હતો. એક વખત કુબેર પોતે એ વનમાં અકસ્માત આવી ચઢયા. પોતે સ્ત્રી બની ગયો હતો સબબ સ્થૂણાકર્ણ કુબેરની હજૂરમાં ગયો નહિ. એ ઉપરથી કુબેરે એને શોધવાને દૂત મોકલ્યા. તેમણે એને ખોળી કાઢી, આવીને સઘળી સવિસ્તર હકીકત કુબેરને વિદિત કરી. કુબેરે સ્થૂણાકર્ણને પોતાની પાસે તેડાવીને એને શાપ્યો કે તું આવો સ્ત્રી ને સ્ત્રી જ રહેજે. એણે વિનંતી કરી કે મેં કેવળ પરોપકાર માટે આ રૂપ કબૂલ્યું હતું, માટે મને આટલી સજા ઘટતી નથી. એ સાંભળીને કુબેરે અનુગ્રહ કર્યો કે જા, જ્યાં સુધી શિખંડી આ પૃથ્વી પર હશે ત્યાં સુધી તું સ્ત્રી રહીશ. એના મરણ પછી તું પૂર્વવત્ પુરુષ થઈશ. આમ કહીને કુબેર ત્યાંથી ગયા પછી સ્થૂણાકર્ણ વનમાં રહેતો હતો, તેવામાં શિખંડી ત્યાં આવ્યો. એણે યક્ષની પ્રાર્થના કરીને આભાર માન્યો ને કહ્યું કે મારું કામ સર્યું. હવે તારું પુરુષત્વ પાછું આપવા હું આવ્યો છું. શિખંડીની વાણી સાંભળી યક્ષે બધી બનેલી હકીકત એને કહી. પોતાને થયેલા કુબેરના શાપનો વાત કરીને કહ્યું કે હવે તું તારા નગરમાં જા અને સ્વસ્થ રહે. મને વચન આપ્યા પ્રમાણે તું મારું પુરુષત્વ પાછું આપવા આવ્યો તેથી મને સંતોષ થયો છે. આટલું સાંભળતાં જ શિખંડી આનંદ પામ્યો. એણે પોતાને નગર આવીને આ વાત દ્રુપદને કરી અને પોતે આનંદ કરવા લાગ્યો / ભા૨૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૮૮–૧૯૨.

શિખંડી રાજ્યકાર્યમાં બહુ સમજુ હોઈ શસ્ત્રાસ્ત્રમાં પણ નિપુણ હતો. એને તુંબર નામના યક્ષે આપેલી ઘોડાની જોડી એ રથે જોડતો. દ્રુપદની સાથે જ પાંડવોના પક્ષ તરફથી એ ભારત યુદ્ધમાં સામેલ થયો હતો. એના બાણથી જ ભીષ્મ પડયા હતા.

ભારતના યુદ્ધના છેલ્લા એટલે અઢારમે દિવસે એ તંબુમાં નિદ્રા લેતો હતો. અશ્વત્થામાએ તંબુમાં જઈને અનેક વીરોને સૂતેલા જ કાપી નાખ્યા તેમાં શિખંડી પણ મરાયો. શિખંડીનું મૃત્યુ થતાં જ સ્થૂણાકર્ણ પૂર્વવત્ પુરુષ થયો / ભા૦ સૌપ્ત૦ સ૦ ૮.

શિખાગ્રીવી ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિખાવર્ત ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુ કુળનો એક ઋષિ.

શિખાવર્ત એક ગંધર્વ.

શિખાવર્ત (૨) એક યક્ષ / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૮

શિખાવાન એ નામનો એક ઋષિ / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૧૪–૨૦.

શિખિધ્વજ એ નામનો એક રાજા. ચુડાલાનો પતિ.

શિખિધ્વજ (૨) મયૂરધ્વજને પણ આ નામથી કહ્યો છે.

શિખિવાહન શિખિ એટલે મોરનું વાહન હોવાના સબબથી કાર્તિકસ્વામીનું એક નામ.

શિત વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

શિતિકંઠ નીલકંઠ–મહાદેવનું એક નામ.

શિનિ સોમવંશી પુરુકુળના દુષ્યંતના વંશના મન્યુના પુત્ર ગર્ગરાજાનો પુત્ર. આણે તપ કરીને બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કર્યું હતું. એ ગાર્ગ્ય કહેવાતો.

શિનિ (૨) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત નામના પેટાકુળના સાત્વતના વૃષ્ણિનો પુત્ર. યુધાજિતના બે પુત્રોમાંનો મોટો.

શિનિ (૩) સોમવંશી યદુકુળના ઉપર કહેલા યુધાજિતના અનમિત્ર નામના બીજા દીકરાના ત્રણ પુત્રોમાંનો વચલો પુત્ર / ભાગ૦ ૯, ૨૪ં૦ અ૦ ૨૪ • એને સત્યક નામનો પુત્ર હતો. આ શિનિ મોટો શૂરવીર હતો. વસુદેવ દેવકીના વિવાહકાળે ઘણા રાજાઓ વિઘ્ન કરવા આવ્યા હતા તે સઘળાનો એણે પરાભવ કર્યો હતો. તેમાં સોમદત્ત નામના રાજાને તો ઠાર મારતો હતો પણ દયા આવવાથી છોડી દીધો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦–૧૪૪.

શિનિ (૪) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત નામના પેટાકુળના અનમિત્રના વૃષ્ણિના કુળમાં જન્મેલા શૂર પુત્ર ભજમાનનો પુત્ર. એને સ્વયંભોજ નામે પુત્ર હતો.

શિનિ (૫) મેરુના કર્ણિકાપર્વતમાંનો એક / ભાગ૦ ૫–૧૬–૨૬

શિનપ્રવીર એક ક્ષત્રિ - સાત્યકિ / ભાર૦શ૦ ૧૯-૨૬

શિનિવાસ મેરુની તળેટીના પર્વતમાંનો એક.

શિપિવિષ્ટ મહાદેવ.

શિપિવિષ્ટ (૨) શ્રીવિષ્ણુનું નામાન્તર / ભાગ૦ ૪–૧૩–૩૫.

શિબિ પૂર્વે થઈ ગયેલા ઇન્દ્રો પૈકી એક. પાંચ પાંડવોમાંનો એક આનો અવતાર હતો.

શિબિ (૨) ચક્ષુ મનુને નડ્વલાની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શિબિ (૩) હિરણ્યકશિપુના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ આ૦ ૬૬–૧૮.

શિબિ (૪) પ્રહ્લાદના પુત્રોમાંનો એક.

શિબિ (૫) ભોજપુર નગરીના ઉશીનર રાજાને માધવીને પેટે થયેલો પુત્ર (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) એને ઔશીનર પણ કહ્યો છે. એ ઘણો પરાક્રમી હતો. એ યયાતિનો દૌહિત્ર હતો / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૮–૨૦, ભાર૦ સ૦ ૮–૧૦, ભાર૦ વ૦ ૨૦૧–૨, ભાર૦ વિ૦ ૫૩–૧૪, ભાર૦ શાં. ૨૮–૩૯.

શિબિ (૬) સોમવંશના અનુકુળમાં થયેલા મહામના રાજાના પુત્ર ઉશીનરના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એને વૃષાદર્ભ, સુવીર, ભદ્ર, કેકય અને બૃહદ્ગર્ભ એ નામના પાંચ પુત્રો હતા. આ રાજા મોટો ધર્માત્મા હતો / ભાર૦ દ્રો૦ સ૦ ૫૮.

આ રાજાના સત્ત્વની પરીક્ષા કરવા દેવ પોતે એક દિવસ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને આવ્યા હતા. એમણે આવીને એની પાસે ખાવા સારુ એના પુત્રનું માંસ માંગ્યું. રાજાએ પોતાના બૃહદ્ગર્ભ નામના પુત્રને મારીને એનું માંસ રાંધાવ્યું. પણ એટલામાં બ્રાહ્મણ ત્યાંથી કયાંક ખસી ગયો. સબબ રાંધેલા માંસનું પાત્ર માથા પર મૂકીને બ્રાહ્મણની શોધ કરવા નીકળ્યો, તો બ્રાહ્મણને અગ્નિશાળા, કોશાગાર વગેરેને સળગાવીને મુખ્ય રાજમંદિરને લાહ્ય લગાડતો દીઠો. આ જોતાં પણ એના મનમાં કાંઈ વિકલ્પ જણાયો નહિ અને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે આ મેં તમારે સારુ માંસ રાંધીને આણ્યું છે, તે સ્વીકારો. બ્રાહ્મણે કહ્યું, : હું તો ખાતો નથી પણ તું જ ખા. આ પરથી રાજા જેવો તે ખાવા જાય છે કે બ્રહ્મદેવ સ્વતઃ પ્રકટ થયા. એનો હાથ પકડયો અને કહ્યું કે તું ખરો દાતા છે. પછી એના પુત્રને સજીવન કરી તેમ જ અગ્નિશાળા વગેરે જગાઓને પૂર્વવત્ કરીને પોતે અંતર્ધાન પામ્યા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૯૪–૧૯૭–૧૯૮.

શિબિ (૭) ગોપતિ નામના રાજાનો પિતા.

શિબિ (૮) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક રાજા. એને દ્રોણાચાર્યે રાત્રિયુદ્ધમાં માર્યો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૫.

શિબિ (૯) ભારતવર્ષીય દેશ. આ દેશ પશ્ચિમ–દક્ષિણ દેશની પશ્ચિમે હોઈને પાંડવોના સમયમાં ત્યાં સુરથ નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. ત્યાંના રાજાઓ સામાન્ય રીતે શૈબ્ય કહેવાતા / ભાર૦

સ૦ અ૦ ૩૨.

શારીષ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

શિરીષક એક સર્પ / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૧૪.

શિરીષી વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

શિલદ્વૃત્તિ એક ઋષિ. એને ગંગાના મહાત્મ્યને અંગે સિદ્ધોની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ ૬૫–૧૯.

શિલાયુપ વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક.

શિલાર્દનિ બગડાની સંજ્ઞાવાળા અત્રિના કુળનો એક ઋષિ.

શિલાસ્થલિ ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિલીન જિત્વા ઋષિનો પિતા.

શિવ (હરિહર શબ્દ જુઓ.) શિવ એવું નામ વેદોમાં જણાતું નથી, પણ વેદોમાં એ દેવને રુદ્ર કહ્યો છે. ત્યાં રુદ્ર શબ્દ એકવચનમાં તેમજ બહુવચનમાં વાપર્યો છે. એટલે કે રુદ્ર એક તેમ જ એકથી વધારે મનાતા હશે. મહાન દેવ શિવ એ ભાવનામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. ઋગ્વેદમાં અગ્નિ-દેવને રુદ્ર કહ્યો છે અને મરુતોને એના પુત્રો તરીકે વર્ણવ્યા છે. એ વેદમાં એવાયે મંત્રો છે કે જે ઉપરથી જણાય છે કે અગ્નિ એ જૂનો દેવ મનાતો હોય. એને ગીતો–ગાનનો અને યજ્ઞનો અધિપતિ, રોગશામક, સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, સુન્દરમાં સુન્દર અને વરપ્રદાન કરનારા દેવ તરીકે કહ્યો છે. પશુ, ગાયો અને સ્ત્રીઓને એ દેવ સુખનો દાતા, સર્વ વ્યાધિવિનાશક, પ્રાણીમાત્રનો પાળક, જગતમાં રોગનાશક તત્ત્વનો ફેલાવો કરનાર અને પાપને પ્રજાળી નાખનાર ગણ્યો છે. એ બળવાન હોઈ વજ્ર ફેંકી શકે છે; ધનુષ્ય વાપરી શકે છે; રથારૂઢ થાય છે અને જે કાળે સંહારક દેવનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ઉગ્ર હિંસક પ્રાણીઓના જેવો જ ભયંકર અને હિંસક વર્ણવ્યો છે.

યજુર્વેદમાં શતરુદ્રીય નામે એ દેવનું લાંબું સ્તવન છે. એ સ્તવનમાં એનાં ઘણાં નામો ગણાવ્યાં છે. ત્યાં ભયંકર નહિ, પણ દયાવાન દેવ, વરપ્રદાન કરનાર, મુખ્ય સ્વર્ગીય વૈદ્ય, મનુષ્યો, ગાયો, અશ્વો, ઘેટાં વગેરેની પુષ્કળતા આપનાર દેવ તરીકે એનું વર્ણન છે. એનો વર્ણ રક્ત અને કંઠ નીલ છે. એને હજાર હાથ છે, હજાર નેત્ર છે, હજાર ભાથાથી સજ્જ થયેલો છે. વળી કોઈ મંત્રમાં એને ત્ર્યંબક એટલે ત્રિનયન અને પશુઓનો પાળક કહ્યો છે. અથર્વવેદમાં પશુઓનો પાળક છતાં એને ઉગ્ર પણ કહ્યો છે. એક સ્તવનમાં એને વીનવ્યો છે કે મનુષ્યોમાં ક્ષય, ઝેર અને અગ્નિ ન ફેલાવતાં આપ બીજે પધારો.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે જ્યારે રુદ્ર જન્મ્યો, ત્યારે એ રડ્યો. સંસ્કૃતમાં રુદ્ ધાતુ રોવાના અર્થમાં વપરાય છે. રડવાના સબબથી પ્રજાપતિએ એનું નામ રુદ્ર પાડ્યું. એણે પોતાના પિતાને પોતાનું નામ પાડવાને આઠ વાર વિનંતી કરી એથી ભવ, સર્વ, પશુપતિ, ઉગ્રદેવ, મહાદેવ, રુદ્ર, શાન અને અસની એવાં એનાં આઠ નામ પાડ્યાં છે. એ ગ્રંથોમાં દેવોની યાચના ઉપરથી પ્રજાપતિ જે પોતાની પુત્રો સાથે નઠારો સંબંધ રાખતો હતો, એને રુદ્રે વીંધી નાખ્યો હતો એમ કહ્યું છે.

ઉપનિષદોમાં વળી રુદ્રનું સ્વરૂપ જુદું જ કલ્પાયું છે તથા દેવોના પૂછવાથી એણે કહ્યું કે 'હું સર્વ વસ્તુઓની પૂર્વ હતો, હું હાલ પણ છું અને હવે પછી ભવિષ્યમાં પણ હોઈશ. મારી પછી કોઈ નહિ હોય. હું શાશ્વત છું, તેમ હું અશાશ્વત છું; હું જ્ઞેય છું અને હું અજ્ઞેય છું; હું બ્રહ્મ છું અને હું બ્રહ્મ નથી.' વળી એક જગાએ કહ્યું છે કે 'એ જ રુદ્ર છે, એ જ ઈશાન, એ જ સ્વર્ગીય, એ જ મહાદેવ અને એ જ મહેશ્વર' છે. 'રુદ્ર એક જ છે. બીજો હોઈ શકે જ નહિ. એ આ ચક્ષુઃ જગતને નિયમમાં રાખે છે અને ઉત્પાદક છે. જીવવાન ભૂત માત્ર એનામાં અને એની સાથે જ રહે છે. એ રક્ષણકર્તા છે. પ્રલય-કાળે એ સઘળી વસ્તુમાત્રનો નાશ કરે છે.'. 'એને આદિ, મધ્ય કે અન્ત નથી. એ એક સર્વવ્યાપ્ત વિસ્મય પમાડે એવો, દિવ્ય, સુખદ, સૌમ્ય ઉમા-

પતિ છે. શ્રેષ્ઠદેવ, ત્રિલોચન, મહાન અને સ્વયંપ્રકાશિત, શાંત અને નીલકંઠ છે. એ જ બ્રહ્મા છે. એ જ શિવ છે. એ જ ઇન્દ્ર છે. એ અનાશવંત, મહાન અને પોતાના તેજ વડે જ પ્રકાશિત છે. એ જ વિષ્ણુ છે; એ જ પ્રાણ છે; એ જ શ્વાસ છે. જે જે અનાશવંત હતું, છે અને હશે તે બધું એનું જ રૂપ છે. એને જાણ્યો એટલે મૃત્યુ જીત્યું. મોક્ષનો બીજો કોઈ રસ્તો એ વગર છે જ નહિ."

રામાયણમાં શિવને મોટા દેવ કહ્યો છે, પણ તે વ્યક્તિ તરીકે. એ વિષ્ણુની સાથે કોઈ વખત લઢે છે અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને ઇન્દ્રની સાથે પૂજાય છે એમ કહ્યું છે. છતાં એ રામનું પ્રભુત્વ અને અંશાવતારીપણું સ્વીકારે છે. એ વિષ્ણુથી ઊતરતી પદવીનો દેવ હોય નહિ, એવું એનું વર્ણન છે.

મહાભારતમાં પણ સમગ્ર રીતે વિષ્ણુ–શ્રીકૃષ્ણને બધાંના કરતાં વિશેષ માન મળે છે; છતાં કેટલીક જગાએ શિવને મોટા કહ્યો છે અને વિષ્ણુએ અને કૃષ્ણે એની પૂજા કરી છે. એમાં કહ્યું છે કે મહાદેવ એ સર્વવ્યાપક છતાં અગોચર છે. એ જ જગતનો સર્જનહાર છે અને એને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર વગેરે સઘળા દેવો, બ્રહ્માથી માંડીને પિશાચ ધરાધરી પૂજે છે. આમ છતાં પણ આ પુસ્તકમાં શિવ અને વિષ્ણુ સ્પર્ધા કરતા હોય એવો ભાસ થાય છે. એની શક્તિઓ સંબંધે જે ઈશારા અહીં કર્યા છે તે આગળ જતાં પુરાણોમાં વ્યક્ત થાય છે. શિવ અને કૃષ્ણ એમાં નાનું મોટું કોઈ નથી અને બન્ને એક જ રૂપ છે એમ બતાવવાનો યત્ન દેખાઈ આવે છે. છેવટે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુ શિવરૂપ છે અને શિવ વિષ્ણુ રૂપ છે, તેમાં તફાવત જ નથી.

પુરાણોમાં તો જે દેવ સંબંધી અમુક પુરાણ હોય તે દેવની જ મહત્તા દેખાડવાનો પ્રયત્ન થયો છે. જૂની આખ્યાયિકાઓ અને મંતવ્યો ઉપરથી અનેક કલ્પિત વાતો ઉપજાવી કાઢી, જે દેવ સંબંધી એ ખાસ પુરાણ હોય તેની જ મહત્તા બઢાવીને તેને જ સૌથી મોટો વર્ણવ્યો હોય છે. જેમ કે ગણેશપુરાણમાં ગણેશ, વાયુપુરાણમાં વાયુ વગેરે વગેરે.

કાળે કરીને વેદમાંના રુદ્રદેવે મહાન અને શક્તિમાન શિવનું રૂપ ધર્યું છે અને એને ત્રિમૂર્તિમાં પદ પ્રાપ્ત થયું છે. આખરે એ સંહાર કરનાર દેવ મનાય છે. એની શક્તિઓ ઘણી વિસ્તૃત બની ગઈ છે. સંહાર પછી સર્જન હોય છે જ; એટલે શિવ શંકર રૂપે પાછું પુનઃ સર્જન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે શિવ સંહારક અને સર્જનહાર દેવ ઈશ્વર કહેવાવા માંડ્યા અને એને મહાદેવ - સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવ એ ઉપાધિ - પ્રાપ્ત થઈ.

ઘણાખરા ધર્મોમાં હોય છે એમ સર્જનહાર તરીકે ઉત્પાદક શક્તિના ચિહ્ન તરીકે એ લિંગરૂપે પૂજાય છે. એ રૂપે જ અગર ઉત્પાદક શક્તિના બીજા સ્ત્રી-શક્તિના રૂપ તરીકે યોનિના ચિહ્ન તરીકે એની પૂજા સર્વત્ર થાય છે. પ્રજોત્પત્તિ એ ગૂઢ ખ્યાલમાં ન આવે એવી બાબત હોઈ, જ્યાં જ્યાં સર્જન સંબંધી વાત આવે ત્યાં ત્યાં એનાં જ રૂપક અપાયાં છે. પૂજા કરનારના જ્ઞાનની ભૂમિને લઈને જુદી જુદી ભાવનાઓને સ્થાન મળ્યાં છે. વસ્તુતઃ લિંગ અને યોનિ એવો ખ્યાલ ઘરાઘરી ઉપાસકને આવતો નથી.

શિવનું ત્રીજું સ્વરૂપ મહાયોગી તરીકે છે. યોગી રૂપે એ સદા ધ્યાનમગ્ન જ રહે છે. સદા ઉગ્ર તપ કરનાર મહાતપસ્વી છે. એમના ચમત્કાર અને શક્તિઓ અગાધ હોઈ, શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી એઓ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ બન્યા છે. આ સ્વરૂપે એ દિગંબર છે. ધૂર્જટી છે. એમની સંહારક શક્તિને અંગે એ ભૈરવ છે. ભૂત પિશાચ વગેરે યોનિઓના અધ્યક્ષ તરીકે એ ભૂતપતિ કહેવાય છે. એમનો વાસ બહુધા સ્મશાનમાં હોય છે. સર્પો એ એમનાં આભૂષણો છે. એ રુંડમાળા ધારણ કરે છે. ભૂતગણો એમની હજૂરમાં હમેશ રહે છે. કેટલીક વખત ભાંગ, ધંતૂરો, આંકડો વગેરે માદક પદાર્થોથી ઉન્મત્ત બની પોતાની દેવી–શક્તિની

સાથે નૃત્ય કરે છે. એમનું નૃત્ય લાસ્ય ન હોતાં તાંડવ છે. એમનાં વાદ્યો પણ શૃંગી, ડમરુ, રણશિંગું વગેરે છે. પોઠિયો નંદી એ એમનું વાહન છે. ત્રિશૂળ, શૂળ, ધનુષ્ય એ એમનાં આયુધો છે. એમના ધનુષ્યનું નામ પિનાક છે. શિવ સર્વાંગે સુંદર અને એક રૂપે ઘણા જ સૌમ્ય છે. સર્વાંગે સુંદર હોઈ એ વર્ણે કર્પૂરગૌર છે. સ્વભાવે બહુ ભોળા અને દયાળુ છે. એમના ભાલમાં ભ્રમરોની વચ્ચે ત્રીજું નયન છે. એમાંથી નીકળતો અગ્નિ ઘણો પ્રચંડ છે. પોતાના જટાજૂથ ઉપર અર્ધ-ચંદ્ર ધારણ કરે છે. પોતે ધ્યાનસ્થ હતા તે વખતે દેવોનું હિત કરવાના હેતુથી કામદેવે એમના મનમાં પ્રવેશી વ્યથા કરી પાર્વતી સંભારાવ્યાં. આ ઉપરથી ક્રોધ કરી કામદેવ–મદનને એમણે પોતાના ત્રીજા નયનના અગ્નિ વડે જ બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યો હતો. એમને પૂજવામાં ઘણી સામગ્રીઓનો ખપ પડતો નથી; પાણી, ચંદન અને બીલીપત્ર એટલાથી જ એ પ્રસન્ન થાય છે. સહજ પ્રાર્થનાથી પણ રાજી રાજી થઈ જાય એવા સહજસંતોષી છે. આ ઉપરથી એમનું નામ આશુતોષ પડ્યું છે. એટલા ભોળા છે કે વરપ્રદાન કરવામાં આઘુંપાછું જોતા જ નથી.

પ્રલયકાળે પણ એ જ ત્રીજા નયનમાંથી નીકળતો અગ્નિ જ દેવોથી માંડીને સર્વભૂત માત્રનો નાશ કરશે. પૂર્વે બ્રહ્માને પાંચ મુખ હતાં. શિવની સાથે અમર્યાદિત સંભાષણ કરવાને લીધે એમણે એનું એક મસ્તક કાપી નાખ્યું હતું. ત્યારથી બ્રહ્મા ચતુર્મુખ જ છે. કાશીમાં વિશ્વેશ્વર નામની એમની વિભૂતિ ઘણી જ પવિત્ર અને પૂજનીય મનાય છે. એમનો ચિરવાસ હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર છે.

સ્વરૂપ, પરાક્રમ અને ટેવ વગેરેને લઈને શિવનાં ઘણાં નામ છે. અઘોર, આશુતોષ, ઈશ્વર, ગિરીશ, ગિરિજાધર, ગિરિજાપતિ, ગંગાધર, જટાધર, જલમૂર્તિ, ત્રિલોચન, ત્રિનયન, ત્ર્યંબક, ત્રિશૂલી, ત્રિપુરારિ, ધૂર્જટી, નંદીશ, નંદીશ્વર, નંદીવાહન, નીલકંઠ, પંચાનન, પિનાકી, બભ્રુ, ભૈરવ, ભૂતપતિ, ભૂતનાથ, ભગવત, મદનાંતક, મહાદેવ, વિરૂપાક્ષ, વિશ્વનાથ, વિશ્વેશ્વર, વૃષભધ્વજ, વ્યાઘ્રાંબરધારી, શિવ, સર્પભૂષણ, વ્યોમકેશ, શંકર, શંભુ, શૂલપાણિ, સ્મરહર, સદાશિવ, સ્થાણુહર વગેરે વગેરે.

શિવ (૨) વિતસ્તયનો પુત્ર એક બ્રાહ્મણ. એનો પુત્ર શ્રવા. / ભાર૦ અનુ૦ ૮–૩૨.

શિવ (૩) પ્રિયવ્રતના પુત્ર. ઇધ્મજિહ્વના સાત પુત્રો પૈકી મોટો પુત્ર. એનો દેશ એને નામે જ પ્રસિદ્ધ છે.

શિવ (૪) પ્લક્ષદ્વીપમાંનો છઠ્ઠો દેશ.

શિવ (૫) ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

શિવ (૬) કોઈપણ રુદ્રનું સામાન્ય નામ.

શિવ (૭) ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિવ (૮) નિત્યમુક્ત શિવની સઘળી વિભૂતિઓનું મૂર્તિઓનું સામાન્ય નામ.

શિવકર્ણ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળનો એક ઋષિ.

શિવકાંચી અચ્છોદ ક્ષેત્રમાંની સતીની મૂર્તિ-વિભૂતિ.

શિવકુંડ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

શિવદ્યુતિ પાર્વતીની એક શક્તિ.

શિવધારા ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

શિવમતી ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

શિવલિંગ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

શિવલિંગ (૨) ભૂમિ ઉપર શિવની વિભૂતિમૂર્તિ.

શિવલોક નિત્યમુક્ત શિવ જ્યાં સાકાર રહે છે તે લોક. કૈલાસ શબ્દ આ અર્થમાં કેટલાક વાપરે છે પણ તે બરાબર નથી.

શિવસ્કંદ કલિયુગમાં થયેલા બહુસંજ્ઞક રાજાઓ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૭.

શિવસ્વાતિ કલિયુગમાં થયેલા બહુસંજ્ઞક રાજાઓ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૨૬.

શિવા શિવની શક્તિ.

શિવા (૨) અનલ વસુની સ્ત્રી. / ભાર૦આ૦ ૬૭–૨૫.

શિવા (૩) ભારતવર્ષીય એક નદી. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૨૫.

શિવા (૪) અંગિરસ ઋષિની ભાર્યા. / ભાર૦ વન૦ ૨૨૭–૧.

શિવાઓ એ નામના વેદપારગ સિદ્ધ બ્રાહ્મણો, જેઓ દક્ષિણ દિશામાં રહેતા અને પરમપદને પામ્યા હતા તે. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ ૧૦૯–૧૮.

શિવોદ્ભેદ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

શિશિર મેરુ પર્વતની તળેટી આગળના પર્વતોમાંનો એક.

શિશિર (૨) ધર નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક.

શિશિર (૩) વિશ્વામિત્ર કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શિશિરગિરિ હિમાલય પર્વતનું નામ. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૨.

શિશુ કૌશિક ઋષિનો શિષ્યવિશેષ.

શિશુનન્દિ કલિયુગમાં કિલકિલા નગરીમાં થયેલો એક રાજા. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૩૩.

શિશુનાગ કલિયુગમાં થયેલા શિશુનાગ વંશીય રાજાઓમાં પહેલો રાજા. / ભાગ૦ ૧૨–૧–૫.

શિશુપાલ સોમવંશના યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘના પુત્ર વિદર્ભરાજાના ત્રીજા, સૌથી નાના પુત્ર રોમપાદના કુળમાં જન્મેલા દમઘોષ રાજાનો પુત્ર. વસુદેવની ભગિની શ્રુતશ્રવા એની મા થાય. ચેદિરાજાનો વંશજ હોવાથી એને ચૈદ્ય નામે પણ કહ્યો છે. એ હિરણ્યકશિપુના અંશે જન્મ્યો હતો. એને જન્મકાળે ત્રણ આંખો અને ચાર હાથ હતાં. એણે જન્મતાં જ ગર્દભના જેવો સૂર કાઢ્યો હતો. એ સાંભળી ચેદિરાજને અને એની માને બહુ દુઃખ થયું હતું. એમણે એવો વિરૂપ અને અસ્વાભાવિક અવયવવાળો અને ભૂંકનાર પુત્ર નકામો જાણી એને ફેંકી દેવડાવવાનું ધાર્યું. ફેંકી દેવાની તૈયારી હતી એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે એનો ત્યાગ કરશો નહિ. એ પુત્ર શ્રીમાન અને બળવાન થશે! એ સાંભળીને રાજારાણીએ આકાશવાણી તરફ નમસ્કાર કર્યા અને પૂછ્યું કે એનું મૃત્યુ કોના વડે થશે એ કૃપા કરીને કહો. તેથી આકાશવાણી ફરી થઈ કે 'જેના ખોળામાં આને બેસાડતાં એના બે હાથ અને ત્રીજું નેત્ર ખરી પડે એ આનો શત્રુ સમજવો અને તેને હાથે એનું મૃત્યુ છે.' ટૂંકામાં, ચેદિરાજને આવો ચમત્કારી પુત્ર થયો છે એ હકીકત સાંભળીને દેશદેશના રાજાઓ દમઘોષ રાજાને મળવા આવતા; અને જે જે આવે તેના ખોળામાં શિશુપાલને આપતા.

આ બનાવની દ્વારકામાં કૃષ્ણબલરામને જાણ થઈ. શિશુપાળની મા, વાસુદેવની બહેન એટલે કૃષ્ણબળદેવની ફોઈ થાય. તેથી ફોઈએ મળવાના અને છોકરાને જોવાના ધરાદાથી કૃષ્ણબળરામ શુક્તિમતી નગરીમાં આવ્યા. એઓ રાજાને અને પોતાની ફોઈને મળ્યા. તે વખતે ફોઈને પોતાના પુત્રને પહેલો બળરામ અને પછી કૃષ્ણના ખોળામાં આપ્યો. જેવો એને કૃષ્ણના ખોળામાં મૂક્યો કે એની ત્રીજી આંખ અને બે હાથ ખરી પડ્યાં! શ્રુતશ્રવા આ જોઈને ભયભીત થઈને કૃષ્ણને કહેવા લાગી કે દેવવાણી પ્રમાણે આ પુત્રનું મૃત્યુ તારે હાથે છે. માટે તું મને વચન આપ કે તું એને મારીશ નહિ. કૃષ્ણે કહ્યું કે દેવની આકાશવાણી ખોટી પડે નહિ પણ ફોઈ, તમારા માનની ખાતર હું એના સો અપરાધ ક્ષમા કરીશ. ફોઈને આથી શાતા થઈ. એણે કૃષ્ણબળદેવને કેટલાક દિવસો સુધી પરોણા રાખ્યા. છેવટે ફોઈની આજ્ઞા લઈ બન્ને ભાઈઓ દ્વારકા ગયા.

શિશુપાળ દિવસે દિવસે મોટો થયો તેમ તેમ પરાક્રમી પણ થયો. એ જોઈને વિદર્ભના ભીષ્મક (ભીમક) રાજાના મોટા પુત્ર રુક્મિએ પોતાની બહેન રુક્મિણીએ એને પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. દમઘોષ રાજા સપરિવાર કુંડિનપુર આવ્યો. લગ્ન અગાઉ કરવાનાં બધાં કર્મ કર્યાં. પરંતુ આ વિવાહ સરેતોરે થયો નહિ. પોતાની રુક્મિણીની ઇચ્છા કૃષ્ણને વરવાની હોવાથી, તેણે મુદ્દામ માણસ મોકલી કૃષ્ણને કહાવ્યું. કૃષ્ણ તરત જ એની વહારે ધાયા. એમણે રુક્મિણીનું હરણ કર્યું, અને અપમાન પામી શિશુપાળને પાછું શુક્તિમતી જવું પડ્યું.

ત્યાર પછી કેટલેક કાળે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એ સમારંભમાં દેશદેશના રાજાઓ એકઠા થયા હતા. શિશુપાલ પણ ત્યાં આવ્યો હતો. તે સમયે બધામાંથી અગ્રસ્થાને પ્રથમ પૂજા કોની કરવી યોગ્ય છે, એ સંબંધે ઊહાપોહ થયો. ભીષ્મે મત આપ્યો કે અગ્રપૂજા કૃષ્ણને ઘટે છે. આ ઉપરથી યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણને ગંધ સમર્પવા ઊઠ્યા. શિશુપાલથી આ દીઠું ખમાયું નહિ. એણે ભીષ્મની અને કૃષ્ણની નિંદા કરવા માંડી. પણ કોઈએ એના બોલવા ઉપર લક્ષ જ આપ્યું નહિ. એ જોઈને એ એવો તો ગુસ્સે થયો કે સભામાં ઊભા થઈને ધાંટો પાડીને કહેવા લાગ્યો કે અરે, અહીં મોટા મોટા દેવર્ષિઓ, બ્રહ્મર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ વિદ્યમાન છતાં, એક ગોવાળના પુત્રની પૂજા થાય છે, એ સારું દેખાતું નથી? આમ કહીને એણે ભીષ્મને અનેક અપશબ્દો સંભળાવ્યા. એ સાંભળીને ભીષ્મના પક્ષના રાજાઓ લડવાને તત્પર થઈ ઊભા થઈ ગયા. આ જોઈને ભીમને ઘણો ક્રોધ આવ્યો અને શિશુપાળ પર ધાયો. પણ દ્રોણાચાર્યે એને પકડીને બેસાડયો. ભીષ્મે ભીમને શાંત પાડયો. એમણે શિશુપાળના જન્મ-કાળની હકીકત સંભળાવીને કહ્યું કે તારે એ શું બોલે છે તે તરફ ધ્યાન જ આપવું નહિ. એનો મરણ સમય પાસે આવ્યો છે. માટે જ એ આવી બડબડ કરે છે. એ સાંભળીને ભીમ શાંત થઈને બેઠો.

ભીમને શાંત થઈને મૂંગો બેઠેલો જોઈને શિશુ-પાળને વધારે આવેશ આવ્યો. એણે ભીષ્મને કહ્યું: અરે, તમે ભીમને વારો છો શું કરવા? એને મારા પર ધસી આવવા તો દો! પછી જુઓ કે એના પ્રાણ લઈ લઉં છું કે નહિ? પુનઃ ભીષ્મને સંબોધીને કહ્યું હે મૂર્ખ, ડોકરા, નપુંસક ભીષ્મ! આ સભામાં અનેક મહાન મહાન વ્યક્તિઓ અને રાજા છતાં તું આ ગોવાળિયાના પુત્રની પૂજા અને સ્તુતિ કરીને બીજાઓનું અપમાન કરે છે? તારી આ કરણી બદલ શું કહીએ? પછી કૃષ્ણને અનેક દુર્ભાષણથી વધાવી લઈ કહેવા લાગ્યો કે અરે, તું તો કેવળ નીચ દાસ છે. તને જે રાજા કહેતું હોય તે ભલે કહે, પરંતુ મારા મનથી તો તું મૂળે રાજા જ નથી. જે મૂર્ખ તારી પૂજા કરવાનું કહે છે તેને જો, હમણાં જ હું મારી નાખું છું. એને શું વધારે કહું? તારી મરજી હોય તો તું પણ મારી સામો લડવા આવી જા; જોકે હું તારો વધ કરું છું કે નહિ? આ પ્રમાણે જરાસંધનો વધ વગેરે અનેક વાતો કાઢી કાઢીને એણે કૃષ્ણની પાર વિનાની નિંદા કરી.

અત્યાર સુધીના બનાવ બનતાં કૃષ્ણ છાનામાના બેસી રહ્યા. પણ જ્યારે ઉપર કહેલાં વાક્યો કહીને શિશુપાળ છાનો રહ્યો એટલે કૃષ્ણે મંદ અને મૃદુ વાણીએ બોલવાનો આરંભ કર્યો.

તેઓ બોલ્યા: અહો સઘળા ઋષિઓ અને રાજાઓ! આ શિશુપાલ મારી ફોઈનો પુત્ર છે. એણે અમારા સાત્વત કુળ ઉપર દ્વેષ લાવીને અમને ઘણા પ્રકારે પીડા કરી છે. એણે મારી દ્વારકાપુરીને આગ લગાડી, ભોજરાજા રૈવતક પર્વત પર ક્રીડા સારુ ગયા હતા ત્યારે એમને એકલા જોઈને બાંધીને લઈ ગયો. મારા પિતા વસુદેવ યજ્ઞ કરતા હતા ત્યારે યજ્ઞના અશ્વને મારીને એણે યજ્ઞમાં વિઘ્ન કર્યું, બભ્રુ નામના યાદવની સ્ત્રીનું તેમ જ ભરાનું અનીતિભર્યું હરણ કર્યું. / ભાર૦ સ૦ ૬૮–૭૮. ● આ સિવાય પણ એણે મારી પૂંઠ પાછળ મારા ઘણા અપરાધ કર્યા; મારી ફોઈને મેં વચન આપ્યું હતું. તદનુસાર એનાં કૃત્યો સામું ન જોતાં એને ક્ષમા કરી છે. હાલ પણ તમારા બધાની સાંનિધ્યે ભીષ્માદિ શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું તેમ જ મારું અપમાન કર્યું છે. એના અપરાધો સો ઉપર થઈ ગયા છે. હવે માટે એના અપરાધ હું સહન નહિ કરું. આમ બોલીને એમણે પોતાનું દિવ્ય ચક્ર શિશુપાલ તરફ ફેંક્યું! ચક્ર વડે એનું મસ્તક ધડથી છૂટું પડી એ સભામાં જ તત્કાળ મરણ પામ્યો / ભાર૦ સ૦ અ૦ ૪૫; ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૪.

શિશુપાળને ધૃષ્ટકેતુ, સુકેતુ, કરકષ, શરભ વગેરે પુત્રો અને રેણુમતી નામે એક કન્યા હતી. શિશુ-પાલના મરણ બાદ ધૃષ્ટકેતુ રાજ્યગાદી પર બેઠો. એણે રેણુમતી યુધિષ્ઠિરના ભાઈ નકુળને વરાવી. એના

પુત્રો સુકેતુ અને ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યા ગયા હતા / ભા૨૦ ક૦ ૩–૩૨, દ્રોણ૦ ૧૨૫–૩૯; આ૦ ૬૩–૧૮.

ઉપર કહેલી શિશુપાલે હરણ કરેલી ભરા એની ઓરમાન માના ભાઈની એટલે પોતાના ઓરમાન મામાની દીકરી હતી. એ વિશાલપુરીના રાજાની કન્યા હોઈ એના પિતાએ એને કરુષ દેશાધિપતિના પુત્રને આપી હતી. છતાં શિશુપાલ એના પતિનું રૂપ ધારણ કરીને એને છલ કરીને હરી ગયો હતો.

શિશુમાર સ્વાયંભૂ મન્વંતરનો એક પ્રજાપતિ. એણે પોતાની કન્યા ભ્રમી ધ્રુવને પરણાવી હતી.

શિશુમાર (૨) આકાશમાં તારાઓથી ભરેલો ભગવાનનો દક્ષિણ કુંડાકાર દેહ / ભાગ૦ ૫–૨૩–૪.

શિશુમાર (૩) દોષ નામના વસુ અને શર્વરીનો ભગવદંશથી થયેલો પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૬–૧૪.

શિશુરોમા એક સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૦.

શિષ્ટ ઉત્તાનપાદ પુત્ર ધ્રુવને એની બીજી સ્ત્રી ધન્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સુચ્છયા હતું. એને રિપુંજય, વૃત્ત, કૃપ અને વૃક નામના ચાર પુત્રો હતા / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪.

શિક્ષ ઋષભપર્વત પર રહેનારા ગાંધર્વો માંહેનો એક.

શીઘ્ર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના ધ્રુવસંધિ રાજાના પુત્ર સુદર્શનનો પૌત્ર, અને અગ્નિવર્ણ રાજાનો પુત્ર. મરુરાજા એનો પુત્ર થાય.

શીઘ્રગ સંપાતિના પુત્રો પૈકી એક.

શીઘ્રા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૯.

શીતતોયા પુત્રાર્થે વરુણની સ્ત્રી બનેલી, ભૂમિ ઉપરની એ જ નામની નદીની મૂર્તિમાન દેવતા. એના પુત્રનું નામ શ્રુતયુધ. એ ભારત યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો / (શ્રુતાયુધ શબ્દ જુઓ)

શીતતોયવહા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભા૨૦ વન૦ ૮૮–૨૫.

શીતપૂતના સ્કન્દ માતૃગણમાંની એક / ભા૨૦ વન૦ સ૦ ૨૩૦–૨૮.

શીતવન એક ક્ષેત્રવિશેષ / ભા૨૦ વન૦ ૮૧–૫૯.

શીતવૃત્ત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

શીલા વિંધ્યાચળમાંથી નીકળનારી એક નદી.

શુક ઋષભપર્વત ઉપરનો એક ગંધર્વ.

શુક (૨) કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનો પુત્ર. ઘૃતાચી નામની અપ્સરા શુકી (પોપટી)નું રૂપ લઈને ભૂમિ પર ફરતી હતી. તે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરેલી એક વખત વ્યાસની દૃષ્ટિએ પડી. એને જોઈને વ્યાસનું વીર્ય પડ્યું. તેમાંથી થયેલા પુત્રનું નામ શુક પડ્યું. વ્યાસને આ પુત્ર શિવના પ્રસાદથી થયો હતો. એ જન્મથી જ જ્ઞાની હતો. પરંતુ એનામાં પોતાના જ્ઞાનનું સહેજ ઘમંડ હતું. તેથી વ્યાસે એને આજ્ઞા કરી કે તું પ્રથમ જનક રાજા પાસે જઈને પછી તારે જવું હોય ત્યાં જજે. તે પરથી એ બહુલાશ્વ જનકની પાસે ગયો. ત્યાં જતાં એને પોતાના જ્ઞાનનું ઘમંડ ઊતરી જઈ એ અભિમાન રહિત થયો / ભા૨૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૨૪–૩૨૫; દેવીભાગ૦૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૪.

કૃષ્ણદ્વૈપાયને કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણનવાળું ભાગવત રચ્યું હતું, તે આને ભણાવ્યું હતું. આ જ ભાગવત એણે આગળ ઉપર પરીક્ષિત રાજાને સંભળાવ્યું હતું. / ભાગ૦ ૧, સ્કં૦ અ૦ ૧૯.

શુક બર્હિર્દ નામના પિતરની કન્યા પીવરી અથવા વીરિણીને પરણ્યો હતો. એને કૃષ્ણ, ગૌરપ્રભ, શંભુ, ભૂરિસુત અને જય નામે પાંચ પુત્રો અને કૃત્વી અથવા કીર્તિમતિ નામે એક કન્યા હતી. આ કન્યા સોમવંશી પુરુકુળના પાર અથવા વિભ્રાજ રાજાના પુત્ર નીપ કિંવા અણુહ રાજાને વરાવી હતી. / ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૧૧; દેવીભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૯; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫; હરિવંશ૦ અ૦ ૧.

શુક (૩) ધરાવાને મારેલા શકુનિના ભાઈઓમાંનો એક. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯૦

શુક (૪) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રાવણનો દૂત હતો.

શુક (૫) રાવણપક્ષનો એક રાક્ષસ. એ રાવણનો અમાત્ય હતો. / ભા૨૦ વન૦ ૨૮૪

શુક (૬) એ નામનો એક યાદવ.

શુક (૭) એક પક્ષી. એને સહેન્દ્રની સાથે સંવાદ થયો હતો / ભા૨૦ અનુ. ૧૧.

શુકનાભ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૬.

શુકલ ભગવાનનું નામાંતર / ભાગ૦ ૩–૨૪–૪.

શુકલ (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાને હવિર્ધાનીની કૂખે થયેલા છ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

શુકલ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા. / ભાર૦ ક૦ અ૦ ૫૬.

શુકલ (૪) ક્રૌંચદ્વીપનો એક પર્વત.

શુકલા ક્રૌંચ દ્વીપની એક નદી.

શુકરહસ્ય યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

શુકી કશ્યપ વડે તામ્રાને થયેલી કન્યામાંની એક. ભૂમિ પર શુક પક્ષીઓની માતા/ભાર૦ આ૦ ૬૭-૫૯.

શુકી (૨) એકની અંકસંજ્ઞાવાળા અનલાની કન્યા.

શુક્તિમતી ઋષ્યમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી-વિશેષ.

શુક્તિમતી (૨) સુક્તિમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી એ નામની એક નદી. / ભાર૦ આ૦ ૬૪–૪૮, ભાર૦ ભી૦ ૯–૩૫.

શુક્તિમતી (૩) શુક્તિમતીને તીરે આવેલી ચેદિ દેશની રાજધાની ધૃષ્ટકેતુની નગરી / ભાર૦ વન૦ ૨–૫૭. • એના કૈલાહલ નામના પર્વત પરથી ઉપરિચર વસુની ભાર્યા ગિરિકાની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. / ભાર૦ આ૦ ૬૪–૫૧-

શુક્તિમાન ઉજ્જૈન પાસે આવેલો વિંધ્યગિરિમાળાનો પશ્ચિમ ભાગ, એક ઉપપર્વત એ ભલ્લાટ દેશની પૂર્વે આવેલ છે. એમાંથી કાશિકા, સુકુમારી, મંદગા, મંદવાહિની, કૃપા અને પાશિની નામે નદીઓ નીકળે છે. / ભાર૦ સ૦ ૩૧–૫, ભાર૦ ભીર૦ ભી૦ ૯–૧૧.

શુક્ર ઉત્તમ મનુના પુત્રમાંનો એક.

શુક્ર (૨) વારુણિભૃગુના પુલોમાને પેટે થયેલા સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. એના ભાઈનું નામ ચ્યવન. એને શતપર્વા નામની સ્ત્રી હતી. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૭–૧૩. • એની કૂખે ત્વષ્ટાધર, અત્રિ, રૌદ્ર અને કવી એમ ચાર પુત્રો થયા હતા. એ અસુરોનો પુરોહિત હતો તેથી પ્રસ્તુત પુરંદર ઇન્દ્રે પોતાની જયંતી નામની કન્યા એને બુદ્ધિપૂર્વક પરણાવી હતી. એને પેટે એને પ્રસિદ્ધ દેવયાની નામે કન્યા હતી. / મત્સ્ય અ૦ ૪૭. • પ્રિયવ્રતની પુત્રી ઊર્જસ્વતી પણ એની સ્ત્રી હતી અને એને પેટે પણ એને દેવયાની નામે પુત્રી હતી. / ભાગ૦ ૫. સ્કંધ અ૦ ૧.• એની દેવી નામે પુત્રી વરુણની ભાર્યા હતી. / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૫૨. • અસુરો દેવોને પીડા કરીને નાસીને ભૃગુના સ્ત્રીના અંતઃપુરમાં ભરાઈ બેસતા. એ બાઈના તપોબળે કોઈથી ત્યાં જવાતું નહોતું. તેથી અસુરોનું આશ્રયસ્થાન નાશ કરવાના હેતુથી એની માને વિષ્ણુએ મારી નાખી હતી. / વાયુ ૯૭; દેવી ભાગ૦ ૪–૧૧; મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૭ • શુક્ર જબરો યોગ જાણનારો હતો. પોતાના યોગબળે એણે કુબેરના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને કુબેરનું ઘણું દ્રવ્ય લઈ લીધું. / ભાર૦ શાં૦ ૨૯૫–૯. • આથી કુબેર શંકર ભગવાનને શરણે ગયો. શુક્ર કુબેરના શરીરમાંથી નીકળી શંકર ભગવાનની સામે આવી ઊભા અને મનમાં વિચાર કર્યો કે મારે તે અહીં ઊભા રહેવું, બીજે નાસી છૂટવું કે શંકરને શરણે જવું. શંકરે એને મારવાને ત્રિશૂળ લીધું એટલે શુક્ર ત્રિશૂળની અણી પર બેસી ગયો. શંકરે ત્રિશૂળને વાળી એનું ધનુષ્ય બનાવી દીધું. એમ વાળી દીધેલા ધનુષ્યનું નામ પિનાક પડ્યું. શુક્ર શંકર ભગવાનના હાથ ઉપર બેસી ગયો. છેવટે શંકરે એને પકડીને મોમાં મૂકી દીધો. ત્યાં ગયા છતાં પણ મૂઓ નહિ. આથી શંકરે દેહનાં બધાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં જેથી એ જઠરાગ્નિમાં બળવા લાગ્યો. એણે પેટમાં રહ્યે રહ્યે શંકરની ઘણી સ્તુતિ કરી. શંકરે કહ્યું : મારા લિંગને રસ્તે નીકળ. પણ એ એવો ગભરાઈ ગયો હતો કે એને લિંગનું દ્વાર સમજાય નહિ. પણ આખરે એ રસ્તે બહાર પડ્યો. અને પાર્વતીને પ્રાર્થના કરી : હું આપનો પુત્ર છું. શંકર ભગવાન એને મારવા ઉદ્યુક્ત થયા એટલે પાર્વતી વચ્ચે પડ્યાં અને કહ્યું કે એ જેવી રીતે બહાર આવ્યો તે પરથી એ મારો પુત્ર થયો. એને મરાય નહિ. આ રસ્તે પેટમાંથી બહાર આવવાને લીધે એનું શુક્ર નામ પડ્યું. / ભાર૦

શાં૦ ૨૯૫–૩૨. • ઘણા ગ્રંથોમાં આ શુક્રને ભાર્ગવ કહ્યો છે.

શુક્ર (૩) શર્યાતિનો પુત્ર. એણે પાંડવોને-ધનુર્વિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૩–૫૧.

શુક્ર (૪) એ નામનો એક પાંચાલ ક્ષત્રિ. એ પાંડવના પક્ષનો હતો અને એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૫૧–૪૬–૪૭.

શુક્ર (૫) વૈશ્રવણનો એક ધનાધ્યક્ષ.

શુક્ર (૬) વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંના ચોથા ઉશનાનું બીજું નામ.

શુક્ર (૭) વર્ષના ક્રમમાં ત્રીજો મહિનો. એની પૂર્ણિમા જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં આવે છે જેથી એને જ્યેષ્ઠ-જેઠ મહિનો કહે છે. એ મહિનામાં મિત્ર નામનો આદિત્ય સૂર્ય-મંડળનો અધિપતિ હોઈ, એની સાથે અત્રિ ઋષિ, મેનકા અપ્સરા, હાહા ગંધર્વ, તક્ષક નાગ, રથસ્વન શક્ષ, અને પૌરુષય રાક્ષસ એ સંચાર કરે છે. / ભા૨૦ ૧૨ સ્કં૦ ૧૧ અ૦.

શુક્ર (૮) વિષ્ણુપદ પર્વત પર બેસીને ધર્મરથ રાજાની સાથે યજ્ઞ સંબંધી સોમપાન કરનાર એ નામનો એક રાજા / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૮.

શુક્ર (૯) હવે પછી થનારા સાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

શુક્ર (૧૦) એ નામનો એક નાગ. એ અષાઢ માસના આદિત્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૧૩મો શુચિ શબ્દ જુઓ.) / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

શુક્રાચાર્ય બગડાની સંજ્ઞાવાળો શુક્ર તે જ.

શુગ ભરદ્વાજાંગિરસ કુલમાં થયેલો એક ઋષિ.

શુચિ પ્રાયશ્ચિત્તને સારુ કરેલો અગ્નિ. / ભા૨૦ વન૦ ૨૨૩–૨૪.

શુચિ (૨) વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પુત્ર. / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૪.

શુચિ (૩) સુબાહુ નામના ચેદિરાજનો એક વેપારી વણઝારનો નાયક. / ભા૨૦ વ૦ ૬૪.

શુચિ (૪) અગ્નિને સ્વાહાને પેટે થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. સૂર્યને ઉદ્દેશીને કરવાનો હવન આ અગ્નિમાં થાય છે તે ઉપરથી એને સૌર પણ કહ્યો છે. આ અગ્નિ વાનપ્રસ્થોને પૂજ્ય છે.

શુચિ (૫) ઉત્તાનપાદ વંશના વિજિતાશ્વરાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એ પૂર્વે અગ્નિપુત્ર હતો.

શુચિ (૬) ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

શુચિ (૭) વારુણિભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો એક. ત્રીજો પુત્ર તે.

શુચિ (૮) બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો ભાર્ગવદેવ.

શુચિ (૯) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

શુચિ (૧૦) વિદેહ વંશના શતદ્યુમ્ન જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સનદ્વાજજનક હતું.

શુચિ (૧૧) સોમવંશી આયુપુત્ર અને નાનો પૌત્ર અને શુદ્ધ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ત્રિકકુત્

શુચિ (૧૨) પુરુકુળના અજમીઢવંશના કુરુપુત્ર સુધનુના જરાસંધ વંશના વિપ્ર નામના રાજાનો પુત્ર. ક્ષેમરાજા એનો પુત્ર થાય.

શુચિ (૧૩) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વતના પુત્ર અંધકના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

શુચિ (૧૪) ઈન્દ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં થનારો ઈન્દ્ર.

શુચિ (૧૫) ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

શુચિ (૧૬) મહિનાઓના અનુક્રમમાં ચોથો મહિનો (સૌત્રી વર્ષ પ્રમાણે). એ મહિનાની પૂર્ણિમા પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં હોવાથી એનું નામ અષાઢ પડ્યું છે. આ મહિનામાં સૂર્યમંડળનો અધિપતિ વરુણ નામનો આદિત્ય હોય છે અને વસિષ્ઠ ઋષિ, સહજન્યો અપ્સરા, હૂહૂ ગંધર્વ, સહજન્ય યક્ષ, ચિત્રસ્વન રાક્ષસ અને શુક્ર નાગ એ બધાં આદિત્યની સાથે સંચાર કરનાર હોય છે. / ભા૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧

શુચિકા એક અપ્સરા. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૨–૬૪

શુચિશ્રવા શ્રીમન્નારાયણ. /ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૨–૨૬

શુચિસ્મિતા પ્રાધાની કન્યાઓ અપ્સરામાંની એક /

ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૧.

શુચી તામ્રને પેટે કશ્યપથી થયેલી કન્યાઓમાંની એક.

શુંડિક કર્ણે પોતાના દિગ્વિજયમાં જીતેલો દેશ-વિશેષ / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૫૪ ● આ દેશ કઈ બાજુએ અને કયાં હતો તે ઉપલબ્ધ નથી.

શુદ્ધ સોમવંશી આયુપુત્ર અનેના રાજાનો પુત્ર. શુચિ નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

શુદ્ધ (૨) ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

શુદ્ધાસ્પદ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૭૭.

શુદ્ધોદ પુષ્કરદ્વીપની આસપાસનો મીઠા પાણીનો મહાસમુદ્ર. એ ચોસઠ લાખ યોજન પહોળો હોઈ એની આજુબાજુ દસ કરોડ યોજન પહોળી સ્વર્ણ-મય ભૂમિ આવેલી છે.

શુદ્ધોદ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના અંતરિક્ષ વંશના શાક્ય રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ લાંગલ અથવા પુષ્કલ રાજા હતું.

શુનક ધૃતાચી અને ચ્યવનના પુત્ર પ્રમતિના પુત્ર રુરુનો પુત્ર. મેનકાને પેટે વિશ્વાવસુથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રમદ્વરા એની સ્ત્રી થાય. પ્રમદ્વરાને મેનકાએ નદી તીરે નાખી દીધી હતી. ત્યાંથી દયાળુ સ્થૂલકેશ ઋષિએ પાળીને મોટી કરી આ નામ પાડયું. સ્થૂલકેશના આશ્રમમાં એકદા રુરુ આવ્યો હતો. એ પ્રમદ્વરાને જોઈ મોહિત થયો અને ઋષિએ એ કન્યા એને આપી. રુરુ અને પ્રમદ્વરાનો પુત્ર તે આ શુનક શાનકનો પિતા. / ભા૨૦ આ૦ ૮; ભા૨૦ સ૦ ૪; ભા૨૦ અનુ૦ ૮.

શુનક (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના ગૃત્સમદ નામના પુત્રનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે શૌનક રાજા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૩૮.

શુનક (૩) વિદેહવંશી ઋત સંજ્ઞાવાળો જનકનો પુત્ર. વીતિહવ્ય જનક તે આનો પુત્ર થાય.

શુનક (૪) રિપુંજય રાજાનો દુષ્ટ અમાત્ય. એણે રિપુંજય રાજાને મારીને પોતાના પુત્ર પ્રદ્યોતને ગાદીએ બેસાડયો હતો. (૩. રિપુંજય શબ્દ જુઓ.)

શુનઃપુચ્છ ભૃગુકુલોત્પન્ન અજીગર્ત નામના બ્રાહ્મણ-નો પુત્ર. ત્રણ ભાઈઓમાં આ જ્યેષ્ઠ હતો.

શુનઃશેપ ભૃગુકુલોત્પન્ન અજીગર્ત નામના બ્રાહ્મણનો વચેટ દીકરો. એના સંબંધો હકીકત મળે છે કે સૂર્યવંશી પ્રસિદ્ધ હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને બહુ કાળ પર્યંત સંતતિ નહોતી. આથી એણે વસિષ્ઠને પ્રાર્થના કરી કે મારે સંતતિ થાય એવું કરો. વસિષ્ઠે એને વરુણનું આરાધન કરવાનું સૂચવ્યું. હરિશ્ચન્દ્રે લાગલું જ આરાધન કરવાનું શરૂ કર્યું. કેટલોક કાળ એની ભક્તિ વડે વરુણ પ્રસન્ન થયો અને વરદાન આપ્યું કે તને પુત્ર થશે, પણ તે થાય એટલે તું મને એનો ભોગ આપજે. આ બોલી હરિશ્ચન્દ્રને બહુ દુષ્કર તો લાગી પણ એણે કબૂલ કર્યું. વરુણ તથાસ્તુ કહીને સ્વસ્થાન ગયા પછી કેટલેક કાળે હરિશ્ચન્દ્રને ત્યાં પુત્ર પ્રસવ્યો. એણે એનું નામ રોહિત પાડયું.

હરિશ્ચન્દ્રને ત્યાં પુત્ર થતાં જ વરુણે આવીને એને કહ્યું : રાજા, તને પુત્ર થયો. હવે એ પુત્રનો તું મને યજ્ઞ કરીને ભોગ આપ. રાજા કહે : હજુ એને દસ દિવસ તો થયા નથી. એને દસ દિવસનો થવા દો. દસ દિવસ પછી વરુણની માગણીના જવાબમાં એણે મહિનાની મહેતલ માગી. પછી વળી કહ્યું કે એને દાંત આવ્યા પછી આપીશ. આ પ્રમાણે ચૂડા-કર્મ (હજામત કરાવીને શિખા રાખવાનો સંસ્કાર), ઉપનયન સંસ્કાર, સમાવર્તન વગેરે થયા પછી આપીશ, એમ બહાનાં કાઢયાં. આમ એણે વરુણની માગણી પાછી ઠેલ્યા કરી. આ વાતની રોહિતને ખબર પડવાથી એના મનમાં આવ્યું કે જરૂર પિતા મારો ભોગ વરુણને આપશે, માટે અહીંથી નાસી છૂટયા હોઈએ તો ઠીક. એમ ધારી એ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો.

વરુણ આમ ઘણીવાર આશાભંગ થયો હતો પણ જ્યારે રોહિત જતો રહ્યો ત્યારે તો એ કોપાયમાન થયો, અને હરિશ્ચન્દ્રને જલંદરનો વ્યાધિ થયો. રોહિતે અરણ્યમાં આ વાત જાણી એટલે એના મનમાં આવ્યું કે પિતાને વ્યાધિમુક્ત કરવો જોઈએ. આમ ધારીને એ ઘેર આવવા નીકળ્યો. પણ

પ્રાણ કોને વહાલા ન હોય? જવું કે ન જવું એવી મનમાં ધડભાંજ કરતો હતો, તેવામાં અજીગર્ત નામનો અતિશય દ્રવ્યલોભી બ્રાહ્મણ એને મળ્યો. રોહિતે એને સહજ જ પૂછ્યું કે તારે કેટલા પુત્ર છે? પોતાને ત્રણ પુત્રો છે એવું અજીગર્તે કહેતાં રોહિતે પૂછ્યું કે તું દ્રવ્ય લઈને તારો એકાદ પુત્ર વરુણને ભોગ આપવા આપીશ? લોભી અજીગર્તે લોભના માર્યા તરત જ હા કહી. રોહિતે એને પોતાની સાથે નગરમાં આણ્યો અને એની ઇચ્છામાં આવે એટલું દ્રવ્ય આપ્યું. અજીગર્તે આપેલા વચેટ પુત્રને હરિશ્ચન્દ્ર પાસે લઈ જઈને રોહિતે બધી હકીકત કહી. કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણપુત્રનો ભોગ આપીને આપ વ્યાધિમુક્ત થાઓ.

પછી હરિશ્ચન્દ્રે લાગલી જ યજ્ઞની તૈયારી કરી. ઋત્વિજોનો નિમણુક કરી. એણે વિશ્વામિત્રને હોતા નામના ઋત્વિજ ઠરાવ્યા. જમદગ્નિને અધ્વર્યુ અને અયાસ્ય ઋષિને ઉદ્‌ગાતા ઠરાવ્યા, તેમ જ વસિષ્ઠને બ્રહ્માને પદે સ્થાપીને યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ઇન્દ્રે પ્રસન્ન થઈને હરિશ્ચન્દ્રને સુવર્ણનો રથ આપ્યો. ટૂંકમાં શુનઃશેપને પશુ કલ્પીને યજ્ઞમાં ભોગ આપવાના પશુને બાંધે છે તે યજ્ઞસ્તંભની સાથે બાંધ્યો. યજ્ઞનું કાર્ય ચાલ્યું અને પશુનો વધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, એ જોઈને શુનઃશેપે મોટેથી રડવા માંડ્યું. આ જોઈને શામિત્ર કર્મ કરનાર – યજ્ઞમાં પશુને મારનાર ઉપઋત્વિજ – શામિતાએ એનો વધ કરવાની ના કહી. લોભિયો અજીગર્ત યજ્ઞ જોવાને ત્યાં જ રહ્યો હતો. એણે આગળ આવીને કહ્યું કે હું વધ કરવાને તૈયાર છું. બધાંએ એને વાર્યો. આ જોઈને વિશ્વામિત્રને શુનઃશેપની ઘણી દયા આવી. વિશ્વામિત્રે એને વરુણનો મંત્ર આપીને એની પાસે એનો જપ કરાવ્યો. જપ કરતાં જ વરુણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયા અને હરિશ્ચન્દ્રને કહ્યું કે તારો બલિ–ભોગ મને પહોંચ્યો ચૂક્યો. આમ કહીને હરિશ્ચંદ્રને વ્યાધિમુક્ત કરી, યજ્ઞ સમાપ્ત કરાવ્યો, પોતે અંતર્ધાન થયા. શુનઃશેપને દેવે બચાવ્યો તે ઉપરથી એનું દેવરાત એવું નામ પડ્યું.

વરુણના ગયા પછી શુનઃશેપે વિચાર કર્યો કે હવે મારે આવા નિર્દય પિતાને ત્યાં જવું ઉચિત નથી; પણ સભાસદો કહે તેમ કરું. આવો વિચાર કરી એણે બધાને પૂછ્યું કે હું હવે આપનામાંથી કોનો પુત્ર કહેવાઉં તે કૃપા કરીને કહો. સભામાં આથી ઊહાપોહ થઈને વસિષ્ઠે કહ્યું કે વિશ્વામિત્રના મંત્રોપદેશથી એ ઊગર્યો છે. સબબ એ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર થઈ ચૂક્યો. આ સાંભળતાં જ એ વિશ્વામિત્રની સાથે ચાલ્યો ગયો. પોતે ભૃગુ ગોત્રનો હતો તે બદલીને કૌશિકગોત્રી થયો. વિશ્વામિત્રે એને પોતાના પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠત્વ આપી મુખ્ય ઠેરવ્યો. વિશ્વામિત્ર કુળમાં એ પ્રખ્યાત મંત્રદ્રષ્ટા થઈ ગયો છે. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૩; દેવી ભાગ૦ સપ્તમ સ્કં૦ અ૦ ૧૪–૧૭.

શુનસ્સખ ત્રિદણ્ડી સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરેલો ઇન્દ્ર. / ભા૨૦ અનુ. ૧૪૨–૪૫.

શુની ઋષ્યમાન પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદી.

શુનોલાંગુલ અજીગર્તના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

શુભ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને શ્રદ્ધાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શુભા સુબળ નામના ગાંધાર રાજની પુત્રી. / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૯–૧૦.

શુભા (૨) બૃહસ્પતિની બે સ્ત્રીઓમાંની એક.

શુભાંગદ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો કોઈ ક્ષત્રિ. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧–૨૨.

શુભાંગી સોમવંશી કુરુરાજની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ વિદુરથ હતું / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૨.

શુભાનન કદ્રુપુત્ર નાગમાંનો એક.

શુંભ નિશુંભનો મોટો ભાઈ. (શુંભનિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

શુંભ (૨) તારકાસુરનો સેનાપતિ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૧.

શુંભ (૩) રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૪૦.

શુંભનિશુંભ શુંભ અને નિશુંભ આ બે અસુરો

ભાઈઓ થતા હતા. એમણે પુષ્કરતીર્થમાં અયુત વર્ષ તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. એમણે વર માગ્યો કે અમે અમર થઈએ. પણ બ્રહ્મદેવે તે કબૂલ ન રાખતાં બીજો કોઈ વર માંગવાનું કહ્યું. એટલે એમણે માગ્યું કે અમે પુરુષ વ્યક્તિથી મરીએ નહિ. બ્રહ્મદેવ તથાસ્તુ કહીને અંતર્ધાન થયા, એટલે એમણે ત્રિલોકને પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. ચંડ, મુંડ, રક્તબીજ, ધૂમ્રલોચન વગેરે અનેક અસુરો એમને આવી મળ્યા. પછી એ બધાએ મળીને શુંભને રાજા બનાવ્યો અને પોતે એની આજ્ઞાનુસાર વર્તવા લાગ્યા. થોડા જ સમયમાં શુંભે ભૂમિ માત્ર જીતી લઈ ઇન્દ્રલોકમાં જવા માંડ્યું. ઇન્દ્રનું પદ ખૂંચવી લઈ લોકપાલોનો અધિકાર પણ લઈ લીધો. આથી દેવો નાસીને પર્વતની કંદરાઓમાં રહેવા લાગ્યા. / દેવી૦ ભાગ૦ સ્કં૦ ૫ અ૦ ૨૧.

આ પ્રમાણે શુંભના ત્રાસને લઈને દેવો ઘણા કાળ સુધી અરણ્યમાં રહ્યા. પછી બૃહસ્પતિની સલાહથી હિમાલય પર્વત પર લાંબા કાળ પર્યંત દેવીનું સ્તવન કર્યું. દેવીએ પ્રસન્ન થઈને દેવોને અભય આપ્યું. દેવીએ તરત જ કાલરાત્રિ અથવા કાલિ નામે શક્તિ ઉત્પન્ન કરી. એ શક્તિને સિંહારૂઢ કરીને શુંભ-નિશુંભના નગર તરફ મોકલી. શક્તિએ એમના નગરની સમીપ જઈ પ્રથમ તો મધુર અને સુસ્વરથી ગાયન કરવાનો આરંભ કર્યો તેમ જ એણે પોતાનું રૂપ પણ એવું તો મનોહર બનાવ્યું કે અસુરો એને જોતાંવેંત મોહ વડે આંધળા ભીંત જ બની જાય. એટલામાં એ શક્તિ ચંડ મુંડની દૃષ્ટિએ પડી. એમણે તરત જ જઈને શુંભનિશુંભને આ વર્તમાન કહ્યા. તે ઉપરથી એણે પોતાની દૃષ્ટિએ સુગ્રીવ નામના દૂતને પોતાની પાસે શક્તિને લઈ આવવા સારુ મોકલ્યો. સુગ્રીવ શક્તિની સાથે કાંઈ વાતચીત કરીને પાછો ગયો. એણે જઈને શુંભનિશુંભને કહ્યું : એ સ્ત્રી ઘણી ઉત્તમ છે, પણ કહે છે કે જે મને યુદ્ધમાં જીતશે તેને હું વરીશ / દેવી ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૨–૨૩. • તે ઉપરથી તેમણે ધૂમ્રલોચનને શક્તિને પોતાની પાસે પકડી લાવવા મોકલ્યો. એણે શક્તિની જોડે બહુ શૃંગારરસભર્યું ભાષણ કરી કહ્યું : બેઉ ભાઈઓમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તેને તું પરણ. આ સાંભળી દેવીએ એને ધિક્કારી કાઢ્યો અને પરિણામે એની સાથે યુદ્ધ કર્યું, જેમાં ધૂમ્રલોચન શક્તિને હાથે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી ચંડ અને મુંડ આવ્યા, એમની પણ એ જ વલે થઈ. / દેવી ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૪–૨૬. • પછી શક્તિને રક્તબીજની સાથે યુદ્ધ થયું અને એના મરણ પામ્યા ઉપરથી શુંભ અને નિશુંભ જાતે આવ્યા. (રક્તબીજ શબ્દ જુઓ.) પરિણામે નિશુંભ અને શુંભ બન્ને મરણ પામ્યા / દેવી ભાગ૦ સ્કં૦ ૫ અ૦ ૩૦–૩૧.

શુભાનન કદ્રુપુત્ર નાગમાંનો એક.

શુભ્ર રૈવત મન્વંતરના વિષ્ણુના અવતારનો પિતા

શુલ્વ ઉદક ઋષિનો પિતા.

શુષ્કરેવતી એક દેવતાવિશેષ. (૧. અંધક શબ્દ જુઓ.)

શૂન્યબંધુ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન તૃણબિંદુ રાજર્ષિનો મધ્યમ પુત્ર.

શૂર મગધ દેશનો પ્રાચીન રાજા. સૂર્યવંશી દશરથ રાજાની સ્ત્રી સુમિત્રાનો પિતા, અને લક્ષ્મણનો આજો.

શૂર (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કાર્તવીર્ય રાજાના પુત્રોમાંનો એક. એનું બીજું નામ શૂરસેન પણ હતું.

શૂર (૩) ચંદ્રવંશી યદુ કુળના સાત્વતના પુત્ર વૃષ્ણિના વંશના બીજા વૃષ્ણિના પૌત્ર વિદૂરથના પુત્ર ચિત્રરથનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભજમાન.

શૂર (૪) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત અન્વયમાં જન્મેલા અનમિત્ર રાજાના વૃષ્ણિ નામના પુત્રના વંશના હૃદિકના પુત્ર દેવમીઢ રાજાનો પુત્ર. એ આર્યક નાગની કન્યા ભોજાને પરણ્યો હતો. ભોજાનું બીજું નામ પારિષા હતું. ભોજાને પેટે એને વસુદેવ અથવા આનકદુંદુભિ, દેવભાગ, દેવશ્રવસ, આનક

સૃંજય, શ્યામક, કંક, શમીક, વત્સક, વૃક એમ દશ પુત્ર અને પૃથા, શ્રુતદેવા, શ્રુતકીર્તિ, શ્રુતશ્રવા અને રાજાધિદેવી એમ પાંચ કન્યા હતી. આમાંથી પૃથાને કુંતિભોજે દત્તક લીધી હતી અને પાંડુ રાજાને પરણાવી દીધી હતી. શ્રુતદેવાને કસૂષ દેશના વૃદ્ધશર્માને, શ્રુતકીર્તિ કૈકય દેશના ધૃષ્ટકેતુને, શ્રુતશ્રવા ચેદિદેશના દમઘોષ રાજાને અને રાજાધિદેવી અવંતીના રાજા જયસેનને દીધી હતી. આ શૂર રાજાના કુળમાં કૃષ્ણને લઈને યાદવો શૌરિ સંજ્ઞા વડે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૧૨૯.

શૂર (૫) જયદ્રથનો મિત્ર એક રાજા. (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

શૂર (૬) વસુદેવને મદિરા નામની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શૂર (૭) કૃષ્ણને ભદ્રાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શૂરતર એક રાજા. આ રાજા ઘણો બળવાન હોઈ એણે પટચ્ચર નામના રાક્ષસને માર્યો હતો. એ પોતાના રથને લીલા રંગના અશ્વો જોડાવતો. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષે લડ્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩.

શૂરભિ ઉગ્રસેનની કન્યા. વસુદેવના ભાઈ શ્યામકની પત્ની શૂરભૂનું નામાન્તર / ભાગ૦ ૯–૨૪–૨૫.

શૂરભૂ ઉગ્રસેન રાજાની દીકરીઓમાંની એક. એ વસુદેવના ભાઈ શ્યામકની સ્ત્રી હતી.

શૂરભૂમિ શૂરભૂનું બીજું નામ.

શૂરસેન દેશવિશેષ. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એ બે દિશાએ આવવાને સબબે એના બે ભાગ થાય છે. વધારે હકીકત સારુ એ અક્ષરોના ક્રમમાં યોગ્ય સ્થળે જોવું.

શૂરસેન (૨) કાર્તવીર્ય રાજાના પુત્ર શૂરનું નામાન્તર.

શૂરસેન (૩) પાંડવ પક્ષનો પાંચાલનો ક્ષત્રિય-વિશેષ. ભારતના યુદ્ધમાં એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૩–૧૫.

શૂરસેના આ દેશની રાજધાની મથુરામાં હતી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૩૯.

શૂરસેના (૨) સોમવંશી પુરુના પુત્ર પ્રવીરની ભાર્યા. એનો પુત્ર તે મનસ્યુ.

શૂર્પણખા વિશ્રવા ઋષિને કૈકસીને પેટે થયેલી પુત્રી. દશગ્રીવ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણ એ ત્રણેની બહેન. એ પરણવા જેવડી થઈ એટલે રાવણે એને કાલકેય અસુરોના અધિપતિ વિદ્યુજ્જિહ્વને પરણાવી હતી. પરન્તુ આ વિદ્યુજ્જિહ્વ એક યુદ્ધ પ્રસંગે રાવણને હાથે જ મરણ પામવાથી એને સંતોષવા રાવણે એને દંડકારણ્યનું રાજ આપ્યું હતું તેમ જ ચૌદ હજાર રાક્ષસોની સેના સહિત ખર રાક્ષસને એની સહાયતા સારુ આપ્યો હતો. / વા૦ રા૦ સ૦–૨૩–૨૪. • વિશ્રવા ઋષિને ભરદ્વાજની કન્યા દેવવર્ણિની, કૈકસી, પુષ્પોત્કટા, રાકા અને બળાકા એમ પાંચ સ્ત્રીઓ હતી. દેવવર્ણિને પેટે વૈશ્રવણ; કૈકસીને પેટે રાવણ, કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણ; રાકાને પેટે ખર અને બળાકાને પેટે ત્રિશિરા, દૂષણ અને વિદ્યુજ્જિહ્વ એ પ્રમાણે સંતાનો હતાં. (વિશ્રવા શબ્દ જુઓ.)

દંડકારણ્યનું રાજ્ય મળ્યા પછી શૂર્પણખા ત્યાં રહેવા લાગી અને તેણે ઋષિઓને અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવ આરંભ્યા. કેટલીક વખત ઋષિઓને ખાઈ પણ જતી. આ પ્રમાણે ઘણા કાળ પર્યંત દુઃખ ભોગવતા હતા તેવામાં સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત રામ ત્યાં આવ્યા. તેમણે ગોદાવરી ગંગાના ઉત્તર તીરે પંચવટીમાં નિવાસ કર્યો હતો. એક સમયે શૂર્પણખાએ રામને દીઠા. રામનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય નિહાળીને એ રામ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ. તેથી પોતે સુંદર રૂપ ધારણ કરીને રામ સમીપ આવી અને રામને પૂછ્યું કે તું કોણ છે અને સ્ત્રી સહવર્તમાન તાપસવેશ ધારણ કરીને અરણ્યમાં કેમ રહે છે? રામે સંક્ષેપમાં ઉત્તર દઈને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? હું રાવણની બહેન છું વગેરે કહીને એણે રામને પ્રાર્થના કરી કે મને ભાર્યા તરીકે સ્વીકારો, કારણ કે તમારું સ્વરૂપ–સૌંદર્ય જોઈને હું ઘણી મોહિત થઈ છું. / વા૦ રા૦ અરણ્ય સ૦ ૧૭.

શૂર્પણખાનું કહેવું સાંભળીને રામે કહ્યું કે હું તો ભાર્યાવાળો છું, માટે તું નિરર્થક દુઃખી થઈશ. મારો નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ પણ સ્વરૂપવાન છે, અને વળી એની સ્ત્રી અહીં નથી, માટે તું એને પરણ. આ સાંભળીને એ લક્ષ્મણ પાસે ગઈ અને પોતાને એ પરણે એવી પ્રાર્થના કરી. લક્ષ્મણે કહ્યું, હું તો રામનો દાસ છું, માટે તું દાસી થઈને દુઃખી થાય એ વાસ્તવિક નથી. સારું તો એ જ છે કે તું રામને જ પરણ. આવું સાંભળીને શૂર્પણખા પાછી રામ પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે આ તારી સ્ત્રી રૂપાળી નથી, માટે લાવને હું એને ખાઈ જ જાઉં. પછી તું મને પરણે તો ઠીક પડે. આ ઉપરથી રામે લક્ષ્મણને સાન કરતાં એણે ખડ્ગ કાઢીને એનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં એને વિરૂપ કરી. એની વેદનાથી વ્યાકુળ બનીને એ ખરની પાસે ગઈ અને પોતાનું વિરૂપ બતાવીને ખૂબ રુદન કર્યું / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૧૮

શૂર્પણખાના વીતકની વાત સાંભળીને ખર રાક્ષસે પોતાનું ચૌદ હજાર રાક્ષસોનું સૈન્ય રામને મારવા મોકલ્યું. પરન્તુ રામે આ ચૌદ હજારને મરણ પમાડયાથી ખર પોતે પોતાના અમાત્યોને લઈને રામ પર ચઢયો અને માર્યો ગયો. (ખર શબ્દ જુઓ.) ખર મૂઓ એટલે શૂર્પણખા જનસ્થાનમાંથી નીકળીને લંકા ગઈ. એણે જઈને રાવણને પોતાની વલે કેવી થઈ તે બતાવીને રાવણને બહુ ધિક્કાર્યો. તારા જેવા બલાઢય વીર ભાઈ છતાં મારી આ વલે ? આવું આવું કહી એણે રાવણને ઉશ્કેર્યો. વળી એણે રામની સ્ત્રી સીતા ઘણી જ સ્વરૂપવાન છે માટે એનું હરણ કર એવોયે પ્રબોધ કર્યો. રાવણે શૂર્પણખાને મુખેથી બધી હકીકત સાંભળી લઈને એનું સાંત્વન કર્યું. શૂર્પણખા પછી લંકામાં રહી. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૩૪

શૂર્પણખી સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી રાક્ષસી-ઓમાંની એક. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૪

શૂર્પારક ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. આ દેશ ઇંદ્રપ્રસ્થથી દૂર દક્ષિણમાં આવેલા વિદર્ભ દેશની પશ્ચિમે હોવો જોઈએ. અશ્વમેધ વખતે સહદેવે કરેલા દિગ્વિજયમાં આ દેશનું નામ છે, પરંતુ એ દેશ ક્યાં આવેલો એ નિશ્ચિત થતું નથી. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે ભૂમિને નક્ષત્રી કરીને કશ્યપને દાનમાં આપી હતી. છતાં પરશુરામે પોતે ત્યાં રહીને કલ્યાણી જગાએ ક્ષત્રિ છે એમ સાંભળે એટલે ત્યાં જઈને એનો વધ કરે, એવો વ્યવહાર રાખ્યો હતો. આમ હોવાથી કશ્યપે પરશુરામને કહ્યું કે મને દાનમાં આપેલા દેશોમાં રહેવું અમને ઉચિત નથી તેમ જ મારા દેશમાં ક્ષત્રિયોને મારવા એ પણ યોગ્ય નથી. માટે તમે મારા દેશની બહાર રહો. પરશુરામની બીજે રહેવાની ઇચ્છા થતાં સમુદ્રે આ દેશ ઉપરથી ખસી જઈ તેમને સારુ ખુલ્લો કરી આપ્યો. પછી પરશુરામ પોતે આવીને આ દેશમાં રહ્યા.

ભારતમાં કોંકણનું નામ છે, પરંતુ આને ખાસ કોંકણ કહ્યું નથી; છતાં આ દેશ તે ખાસ કોંકણ જ હશે. મુંબઈ ઈલાકાના બિજાપુર જિલ્લામાં જમખંડીની પાસેનું શૂર્પારક હોવાનો સંભવ છે.

પરંતુ 'ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટ ઑફ ઇન્ડિયા'ના ત્રેવીસમા પુસ્તકમાં હકીકત આપી છે કે 'મુંબાઈ ઈલાકાના થાણા જિલ્લામાં વસાઈ તાલુકામાં ૧૯°–૨૫' ઉત્તર અક્ષાંશ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૨°–૪૮' ઉપર વસાઈ રોડથી વાયવ્ય દિશાએ અને મુંબાઈ, બરોડા અને મધ્ય હિંદુસ્થાન રેલવેના વિરાર સ્ટેશનથી પશ્ચિમે સોપારા નામનું ગામ આવેલું છે. છેક ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી તે ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી આ ગામ કોંકણની રાજધાની હતું. મહાભારતમાં એને શૂર્પારક નામે વર્ણવ્યું છે અને પ્રભાસ જતાં પાંચે પાંડવો ત્યાં રહ્યા હતા. બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે પોતાના એક પૂર્વજન્મમાં ગૌતમ બોધિસત્ત્વ પોતે સોપારામાં જન્મ્યો હતો. સોલોમને કહેલું છે કે ઓફ્ર તે આ જ. જૈનગ્રંથોમાં પણ ઘણી જગાએ એનો નિર્દેશ કર્યો છે. ઈ. સ. પૂર્વે સોપારક સોપારય, સોપારગ એવે નામે જૂના શિલાલેખોમાં

એ ગામનો નિર્દેશ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં પેરિપ્લસે લખ્યું છે કે ઓકૂર ભરુચ અને કલ્યાણીની વચમાં સમુદ્રકિનારે આવેલું વેપારનું મથક છે.

શૂલપાણિ શૂલ ધારણ કરવાના સબબે મહાદેવનું નામ.

શૂલપાણેશ્વર હરણકાળ અને મોખડીઘાટ મૂકીને નર્મદાના ઉપલાણમાં નાંદોદના રાજ્યમાં આવેલી મહાદેવની વિભૂતિ.

શૂલપાણેશ્વર (૨) શૂલપાણેશ્વર મહાદેવ આગળનું નર્મદાકિનારાનું તીર્થવિશેષ.

શૂલાપ્રોત એક નરકવિશેષ.

શૃંગવાન કુરુ અથવા ઐરાવત વર્ષની ઉત્તરે આવેલો એક પર્વત. એ બન્ને છેડે પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને લાગીને રહ્યો છે.

શૃંગવાન (૨) એ નામનો બીજો એક પર્વત, જેની તળેટીએ શૈલોદ નામનું સરોવર આવેલું છે.

શૃંગવાન (૩) ગાલવ ઋષિનો પુત્ર. એની ભાર્યાનું નામ વૃદ્ધકન્યા હતું. / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૫૩-૧૫.

શૃંગવેર એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૧૩.

શૃંગવેરપુર ભાગીરથી ગંગાને તીરે આવેલું ગુહ નામના નિષાદાધિપતિનું શહેર/ ભા૨૦ વ૦ ૮૪-૬૫.

શૃંગી આંગિરસ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શમીક ઋષિને ગાયને પેટે જન્મેલો પુત્ર.

શૃંજય શૈબ્ય રાજાનો પુત્ર. નારદ અને પર્વત ઋષિ બન્ને એક સમયે આ રાજાને ત્યાં ગયા હતા. રાજાનું આતિથ્ય લેતાં બેઠા હતા તેવામાં રાજાની કન્યા ત્યાં આવી. આ રૂપવાન કન્યાને જોઈ પર્વત-ઋષિ મોહિત થઇ ગયા. નારદના મનમાં પણ એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. એમણે રાજાને પૂછતાં એ પોતાની કન્યા છે અને પરણાવવા યોગ્ય થઈ છે એમ કહેતાં, નારે માગણી કરી અને રાજાએ હા કહી. તે સાંભળી પર્વતે ક્રોધે ભરાઈ પોતે એને મનથી પરણી ચૂક્યા છે એવું નારદને કહ્યું અને મારી સ્ત્રીનું તેં માગું કર્યું માટે તું સ્વર્ગમાં નહિ જઈ શકે એવો શાપ આપ્યો. નારદે પણ પર્વતને શાપ્યા કે વિવાહસિદ્ધિનાં લક્ષણો મનાય છે તે થયા પૂર્વે તારી સ્ત્રી હજુ થઈ ગણાય નહિ, છતાં તેં શાપ આપ્યો, માટે તું પણ મારી પેઠે જ સ્વર્ગમાં જઈ શકીશ નહિ. (૨. શૈબ્ય શબ્દ જુઓ.)

શૃંજય (૨) પરિક્ષક રાજાને શાપ દીધો હતો તે. (૨. શમીક શબ્દ જુઓ).

શેષ કદ્રુને પેટે કશ્યપથી જન્મેલા નાગોમાંનો પ્રમુખ નાગ. એને અનંત એવું નામ પણ છે. એને સહસ્રફણા છે. એ નિરંતર પાતાળમાં રહે છે અને એની એક કલા – એક રૂપ-ક્ષીરસાગરમાં હોઈ વિષ્ણુ ભગવાન પોતે પણ એક કલારૂપ અવતારથી એના ઉપર સર્વદા શયન જ કરી રહ્યા છે. નાગ માત્રને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે તેમ આનામાં પણ સ્વાભાવિક એ શક્તિ છે. એની ફણા ઉપર એ પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યો છે. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૩૫-૩૬-૬૬.

શેષશાયી શેષનાગ ઉપર શયન કરેલા વિષ્ણુ ભગવાન./ ભાગ૦ ૩-૮-૧૦.

શૌખાવત્ય ભીષ્મ અને શાલ્વ બેમાંથી કોઈએ સંધરી નહિ તેથી પાછી આવતાં અંબાએ જે ઋષિના આશ્રમમાં રહી તપ કર્યું હતું તે ઋષિ / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૭૫-૩૯-૪૬.

શૌનેય શિનિ રાજાના પૌત્ર અને સત્યકના પુત્ર સાત્યકિને બહુધા આ નામ લગાડાય છે.

શૌબ્ય શિબિ દેશના રાજાઓ.

શૌબ્ય (૨) શિબિ દેશના રહેવાસીઓને આ નામ લગાડાય છે.

શૌબ્ય (૩) શૈબ્ય રાજાનો પુત્ર શૃંજય. (શૃંજય શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૫૫.

શૌબ્ય (૪) વૃષ્ણિવંશનો એક એ નામનો ક્ષત્રિ. યુધિષ્ઠિરની સભામાં હતો. /ભા૨૦ સ૦ ૪-૩૧.

શૌબ્ય (૫) શિબિ દેશનો ગોવાસન નામનો એક ક્ષત્રિ. મહાભારતના યુદ્ધમાં હતો / ભા૨૦ દ્રો૦ ૯૫-૩૯.

શૌબ્ય (૬) શ્રીકૃષ્ણના ચાર અશ્વો પૈકી બે અશ્વોનાં નામ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૦-૧૩, અશ્વ૦ ૧૧૮-૫૬.

શૈબ્ય (૭) પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે એક સમયે દ્રૌપદી આશ્રમમાં એકલી જ હતી. તે વખતે જયદ્રથ કોઈ સ્વયંવરમાં જતો હતો તેણે દીઠી; અને મોહાંધ થઈને એ કોણ છે વગેરે ખબર કાઢવા જોને મોકલ્યો હતો તે, કોટિકાસ્ય. / ભા૨૦ વ૦ ૨૬૮–૨.

શૈબ્ય (૮) વૃષાદર્ભિ નામનો રાજપુત્ર. એને સપ્તર્ષિઓ સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ ૧૪૧–૧૨.

શૈબ્ય (૯) કૃષ્ણે હરાવેલો એક ક્ષત્રિ / ભા૨૦ વ૦ ૧૨–૩૧.

શૈબ્યા શિબિ દેશના રાજાઓની કન્યાઓનું સામાન્ય નામ.

શૈબ્યા (૨) પ્રતીપની ભાર્યા સનન્દી. દેવાપિ વગેરેની મા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૪.

શૈબ્યા (૩) શ્રીકૃષ્ણની ભાર્યા મિત્રવિન્દા. / ભા૨૦ મૌ૦ ૮–૭૪.

શૈબ્યા (૪) સૂર્યવંશી સગર રાજાની પત્ની સુમતિ અસમંજસાઓની મા. / ભા૨૦ વ૦ ૧૦૫–૧૦

શૈબ્યા (૫) ઘુમત્સેન રાજાની ભાર્યા. સત્યવાનની મા. / ભા૨૦ વ૦ ૨૯૯–૨.

શૈબ્યા (૬) હરિશ્ચન્દ્રની સ્ત્રી તારામતી.

શૈબ્યા (૭) જયામધ રાજાની સ્ત્રી અને વિદર્ભ રાજાની માતા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૩.

શૈબ્યા (૮) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૪.

શોરીષક નકુળ જે દેશોમાં દિગ્વિજય કરવા ગયેલો તેઓ પૈકી એ નામનો એક દેશવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૩૨.

શૌલાભ સનાતન વિશ્વદેવાઓમાંનો એક. (વિશ્વદેવા શબ્દ જુઓ.)

શૌલાલય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

શૌલાલય (૨) ભગદત્ત રાજાનો પિતામહ. એક ક્ષત્રિ / ભા૨૦ આશ્રમ અ૦ ૨૧–૧૦.

શૌલિન શિલિન ઋષિનો પુત્ર, જિત્વા ઋષિ તે.

શૌલૂષ વિભીષણની સ્ત્રી સરમાનો પિતા. એ ઋષભ-પર્વત ઉપર રહેતો હતો.

શૌલૂષ (૨) કુબેરની સભામાંનો એક ગંધર્વ. / ભા૨૦ સ૦ અ૦

શૌલોદ શૃંગવાન પર્વતની તળેટીમાં આવેલું સરોવર.

શૌલોદકા નદીવિશેષ. એ શૌલોદ સરોવરમાંથી નીકળે છે. / ભા૨૦ સ૦ ૨૯–૪૨.

શૌલોદા ઉપર કહેલી શૌલોદકા નદીનું બીજું નામ.

શૌવલ દંડકારણ્યની દક્ષિણ સીમારુપ પર્વત. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૭૫.

શૌવલ (૨) દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૫૪.

શાશિર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

શાશિર (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

શૈશિર (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

શાશુપાલી શિશુપાલની નગરી, શુક્તિમતી નામની તે જ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૫૪–૧૬.

શોક દ્રોણ વસુ અને અભિમતીનો એક પુત્ર / ભાગ૦ ૬–૬–૧૧.

શોણ પ્રલયમેઘોમાંનો સાતમો મેઘ.

શોણ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

શોણ (૩) ભારતવર્ષીય મોટો નદ. એનું હિરણ્યવાહ એવું બીજું નામ પણ છે.

શોણસંગમ શોણનદ જે સ્થળે સમુદ્રને મળે છે તે સ્થાન.

શોણા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. આ નદી અયોધ્યાથી મિથિલા જતાં રસ્તામાં આવે છે. હાલની શોણ નદી તે જ. એ મગધનો પશ્ચિમ સીમા હતી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૬.

શોણાશ્વ કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક રાજા. એનું નામ વંશાવળીમાં નથી.

શોણાશ્વ (૨) એક યાદવવિશેષ.

શોણાશ્વ (૩) દ્રોણાચાર્ય તે જ. / ભા૨૦ વિ૦ ૫૬–૬; દ્રો૦ ૧૨૫–૨.

શોણિતપુર બાણાસુરની નગરી. એ ક્યાં હતી અને ક્યા દેશની રાજધાની હતી એ જણાતું નથી. / ભાગ૦ ૧, સ્કં૦ અ૦ ૬૨.

શોણિતાક્ષ રાવણ પક્ષનો એ નામનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર સ૦ ૬.

શોણિતોદ એક ગંધર્વ.

શોણિતોદ (૨) એક યક્ષ / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૮.

શૌકલાયનિ વેદદર્શ ઋષિનો અથર્વવેદ ભણેલો શિષ્યવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨–૭–૨.

શૌક્રતુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

શૌંગ ભરદ્વાજાંગિરસ કુળના શૃંગ ઋષિનો પુત્ર અને વિશ્વામિત્ર કુલના કૌશિક ઋષિએ પોતાનો પુત્ર કરી લીધેલો હોવાથી એ દ્વામુષ્યાયણ એટલે દ્વિગોત્રી હતો.

શૌનક ભૃગુવંશીય **સમ** ઋષિનો પૌત્ર અને શુનક ઋષિનો પુત્ર. નૈમિષારણ્યવાસી એક કુલપતિ પોતાના બાર વર્ષના સત્રમાં સૂતકાળના લોમહર્ષણના પુત્ર, સૌતિ ઉપનામ ઉગ્રશ્રવાને મુખે ભારત, ઇતિહાસ વગેરે સાંભળનાર / ભા૨૦ આ૦ ૧–૫, ૪–૧. શાં૦ ૩૪૮–૯૧. • એને બભ્રુચ એટલે આશ્વલાયન કહ્યો છે. / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪.

શૌનક (૨) ઇંદ્રોત નામનો શૌનક કુળનો સમર્થ બ્રાહ્મણ. જેણે પુરુના પુત્ર જન્મેજયને થયેલી બ્રહ્મહત્યાને અંગે ઉપદેશ કર્યો હતો, જેને લીધે એની બ્રહ્મહત્યા છૂટી હતી તે. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૧૫૧.

શૌનક (૩) યુધિષ્ઠિરની સાથે વનમાં રહેલો એક બ્રાહ્મણ. / ભા૨૦ વ૦ ૨–૧૪, ૨૬–૨૩.

શૌનક (૪) સોમવંશી આયુપુત્ર શ્રત્રવૃદ્ધના ગૃત્સમદ નામના પુત્રનો પૌત્ર અને શુનક રાજાનો પુત્ર.

શૌનકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

શૌરિ શૂરકુળમાં ઉત્પન્ન થયાના સબબે કૃષ્ણનું નામ. કેટલાક વિષ્ણુને આ નામ લગાડે છે તે અયથાર્થ છે.

શ્મશાનવૃક્ષ વિરાટ રાજાને ત્યાં જતાં પાંડવોએ શ્મશાનના જે ઝાડ પર પોતાનાં આયુધો બાંધીને મૂકયાં હતાં તે. / ભા૨૦ વિ૦ અ૦ ૭.

શ્યાકાર એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

શ્યામ એ નામનો પર્વત. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૧૧–૧૯.

શ્યામક સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના શૂર રાજાના દસ પુત્રો પૈકી એક. એની સ્ત્રીનું નામ શૂરભૂ અથવા શૂરભૂમિ હતું. એને પેટે હિરણ્યાક્ષ અને હરિકેશ નામે બે પુત્ર હતા.

શ્યામપરાશર વસિષ્ઠ કુળના પરાશર ઋષિના વંશજો અને તેનું કુળ. એ કુળમાં પાટિક, નાદરિ, સ્તંભ, ક્રોધનયન અને ક્ષેમિ એ પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ થઈ ગયા છે.

શ્યામપરાશર (૨) વસિષ્ઠ કુળના પરાશરનું કુળ.

શ્યામવય ત્રાજ્ઞ વસિષ્ઠ કુળમાં થયેલો એ નામનો એક ઋષિ.

શ્યામા મેરુની નવ કન્યાઓમાંની છઠ્ઠી. એ આગ્નિધ્ર રાજાના પુત્ર હિરણ્યમયની સ્ત્રી થઈ હતી.

શ્યામા (૨) પાર્વતીનું બીજું નામ.

શ્યામાયન વિશ્વામિત્ર ઋષિનો એક પુત્ર. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૭–૫૫.

શ્યામાયનિ ત્રીજા અંગિરા કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

શ્યામોદર બીજા કશ્યપ કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શ્યાવાશ્વ દ્વિતીય કશ્યપ કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શ્યાવાસ્ય ઉપર કહેલો શ્યાવાશ્વ તે જ.

શ્યેન એ નામનો એક ઋષિ. એ કયા કુળનો હતો તે જણાતું નથી.

શ્યેનગામિ ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યો પૈકી એક.

શ્યેનચિત્ર એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૭૭–૭૦.

શ્યેનજિત ઇક્ષ્વાકુકુળના પરીક્ષિતના પુત્ર દલ રાજાનો પુત્ર. (૧. શલ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૬૫–૬૩.

શ્યેનજિત (૨) સૂર્યવંશના પ્રસન્ન રાજાનું બીજું નામ.

શ્યેનજિત (૩) પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ ઉ૦ અ૦ ૧૪૧–૨૭.

શ્યેની કશ્યપની સ્ત્રી તામ્રાની પુત્રીઓમાંની એક. એ વિનતાના પુત્ર અરુણની સ્ત્રી હોઈ એને સંપાતિ અને જટાયુ નામે બે પુત્ર હતા. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૬૭–૫૭.

શ્યેની (૨) ઋષ્યમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી-વિશેષ.

શ્રદ્ધા સ્વાયંભુવ મન્વંતરના દક્ષની સોળ કન્યામાંની પહેલી. એ ધર્મઋષિની તેર સ્ત્રીઓ પૈકી એક હતી. એને શુભ નામે પુત્ર હતો. / ભાર૦ આ૦ અ૦ ૬૭–૧૪.

શ્રદ્ધા (૨) સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના કર્દમ પ્રજાપતિની નવ કન્યાઓમાંની ત્રીજી. એ દેવહૂતીને પેટે જન્મી હતી અને એ મન્વંતરના અંગિરા ઋષિના સ્ત્રી હતી.

શ્રદ્ધા (૩) વૈવસ્વત મનુની સ્ત્રી.

શ્રદ્ધા (૪) સૂર્યની પુત્રી. / ભાર૦ શાં૦ અ૦ ૨૭૦–૮.

શ્રદ્ધાદેવી વસુદેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

શ્રદ્ધાલુ હંસધ્વજ રાજાના પ્રધાનોમાંનો એક.

શ્રમ વસુદેવને શાંતિદેવાની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

શ્રમણ વ્રતસ્થ. / ભાગ૦ ૧૧–૬–૪૭; ૧૨–૩–૧૬.

શ્રમદાગ્નેયિ ત્રીજા ભૃગુ કુલોત્પન્ન ઋષિ.

શ્રર્મિષ્ઠ અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

શ્રવણ અક્રૂર યાદવના પુત્રો પૈકી એક.

શ્રવણ (૨) સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

શ્રવણ (૩) એ નામનું એક નક્ષત્ર.

શ્રવણ (૪) મૂર દૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક. એને કૃષ્ણે માર્યો હતો.

શ્રવસ ત્રીજા વસિષ્ઠ કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

શ્રવા શિવ નામના બ્રાહ્મણનો પુત્ર. એને અર્ષિ અને તમ એ નામના બે પુત્રો હતા / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૮–૩.

શ્રાદ્ધદેવ વિવસ્વાન આદિત્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુનું બીજું નામ.

શ્રાવસ્ત સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના ઇંદુ રાજાનો પૌત્ર અને યુવનાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એણે શ્રાવસ્તી નગરી વસાવી હતી. એને વત્સક અથવા વંશક અને વૃહદશ્વ એમ બે પુત્ર હતા. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૨૦૫–૪; ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૬.

શ્રાવસ્તી શ્રાવસ્ત રાજાએ વસાવેલી નગરી. એ ઇશાન કોસલ દેશની રાજધાની હતી. દાશરથિ રામ સ્વધામ ગયા પછી તેમનો નાનો પુત્ર લવ એ નગરીમાં રાજ કરતો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૦૭.

શ્રાવણ દશરથે હાથી ધારીને રાત્રે મારેલો વૈશ્ય જાતિનો તપસ્વી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આનું નામ નથી.

શ્રી મહાલક્ષ્મી પોતે જ. શ્રીમન્નારાયણના ભાર્યા. એની ઉત્પત્તિ ક્ષીરસાગરમાંથી થઈ હતી. એણે પોતે ભૃગુ ઋષિને ત્યાં અવતાર લીધો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૧૮–૧૯; ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૮.

શ્રી (૨) સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુ ઋષિની ખ્યાતિ નામની ભાર્યાને પેટે જન્મેલી કન્યા. એને ધાતા અને વિધાતા નામે બે બહેનો હતી. શ્રીને જન્મકાળથી જ ભૃગુએ વિષ્ણુને આપી હતી (૧. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૫૧; ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧.

શ્રી (૩) પાર્વતીનું એક નામ.

શ્રી (૪) સરસ્વતી.

શ્રીકંઠ મહાદેવ.

શ્રીકુંજ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૧૦૮.

શ્રીદામા બલરામ અને કૃષ્ણના ગોપ જાતિના ગોકુલના સખા. / ભાગ. સ્કં૦ ૧૦ અ૦ ૧૫.

શ્રીદેવા વાસુદેવની સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

શ્રીતીર્થ એક તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧–૪૬

શ્રીનગર દેવીનું સ્થાનવિશેષ. / દેવી ભાગ૦ સપ્તમ સ્કં૦ અ૦ ૩૮. ● આ નગર તે પ્રસ્તુત મારવાડમાં છે તે, કિંવા બીજું તે કહેવાતું નથી.

શ્રીનિવાસ વિષ્ણુનું એક નામ. / ભાગ૦ ૯–૪–૬૦.

શ્રીપર્વત શ્રી શૈલ પર્વતનું જ બીજું નામ. કૃષ્ણા જિલ્લામાં કૃષ્ણા નદીને તીરે આવેલો છે. તેના ઉપર મલ્લિકાર્જુન નામે શિવના જ્યોતિર્લિંગનું સ્થાન છે. / ભાર૦ વ૦ ૮૩–૧૯.

શ્રીપાન વિષ્ણુ

શ્રીપર્ણી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

શ્રીભાનુ સત્યભામાની કૂખે થયેલો કૃષ્ણનો પુત્ર.

શ્રીમતી અંબરીષ રાજાની કન્યા. નારદ અને પર્વત બન્ને એને પરણવાને ઉત્સુક હતા, પરંતુ એ બન્નેને મૂકીને વિષ્ણુને જ પરણી. આ વિષ્ણુ તે વૈકુંઠવાસી વિષ્ણુ સમજવા નહિ.

શ્રીમાન્ આ નામના વસુનો પુત્ર.

શ્રીમાન્ (૨) સોમવંશી પુરુકુળના નીપ અથવા અણુહ રાજાની બીજી સ્ત્રીથી થયેલા સો પુત્રો પૈકી મોટો પુત્ર.

શ્રીમાન્ (૩) દત્તાત્રેયના પુત્ર નિમિ ઋષિનો પુત્ર / ભાર૦ અનુ૦ ૧૩૮–૫.

શ્રીરંગ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

શ્રીવત્સ વિષ્ણુ અને કૃષ્ણના વક્ષઃસ્થળ ઉપરનું વાળના ગુચ્છા જેવું અગર લાખા જેવું ચિહ્ન.

શ્રીવહ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫–૧૩.

શ્રીશૈલ શ્રી પર્વતનું બીજું નામ. પૂર્વે શિશુપાલની શુક્તિમતી નગરી આ સ્થાનની સમીપ જ હશે.

શ્રુત પાંચાલના દ્રુપદ રાજાનો એક પુત્ર. એ ભારતના યુદ્ધમાં રાત્રિયુદ્ધમાં અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૬–૧૮૨.

શ્રુત (૨) સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના ભગીરથ રાજાના બે પુત્રોમાંનો એક.

શ્રુત (૩) વિદેહવંશીય સુભાષણ નામના જનકનો પુત્ર. જયનામા નામના જનકનો પિતા.

શ્રુત (૪) કૃષ્ણના કાલિંદીને પેટે જન્મેલા પુત્રોમાંનો એક.

શ્રુતકર્મા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

શ્રુતકર્મા (૨) પાંડુપુત્ર સહદેવનો, દ્રૌપદીની કૂખે જન્મેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો. એનું બીજું નામ શ્રુતસેન હતું. / ભાર૦ ભી૦ ૪૫–૬૬, દ્રોણ૦ ૨૩–૩૨.

શ્રુતકર્મા (૩) પાંડુપુત્ર અર્જુનનો દ્રૌપદીની કૂખે થયેલો પુત્ર. એનું બીજું નામ શ્રુતકીર્તિ. / ભાર૦ આ૦ ૨૪૭–૭૫. • એણે સુદક્ષિણ નામના કામ્બોજ રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. / ભાર૦ ભી૦ ૪૫-૬૬ • રાત્રે તે તંબુમાં ઊંઘતો હતો તે વખતે અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો. / ભાર૦ સૌ૦ ૮–૬૬.

શ્રુતકીર્તિ વિદેહવંશીય કુશધ્વજ રાજાની કન્યા. દશરથના પુત્ર શત્રુઘ્નની સ્ત્રી. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૩.

શ્રુતકીર્તિ (૨) યદુકુળના શૂરરાજાની કન્યા, વસુદેવની બહેન, કૃષ્ણની ફોઈ અને કેકય રાજા ધૃષ્ટકેતુની સ્ત્રી.

શ્રુતકીર્તિ (૩) પાંડુપુત્ર અર્જુનને દ્રૌપદીને પેટે થયેલો પુત્ર. (શ્રુતકર્મા શબ્દ જુઓ.) એનું બીજું નામ શ્રુતકર્મા હતું. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૭૪, ૬૪–૧૬૫, ૨૪૭–૭૫, દ્રોણ૦ ૨૩–૩૩. • શલ્યે એને હરાવ્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ અ૦ ૧૩.

શ્રુતંજય સોમવંશી પુરૂરવા રાજાના પુત્ર સત્યાયુનો પુત્ર.

શ્રુતંજય (૨) ત્રિગર્તનો ક્ષત્રિય. એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૧૮–૧૧.

શ્રુતદેવ મિથિલા નગરીમાં બહુલાશ્વ જનક રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં આ શ્રુતદેવ ત્યાં રહેતો હતો. એ જબરો જિતેંદ્રિય, સદ્‌ગુણસંપન્ન અને પરમ સમાધાની હતો. પરંતુ પોતાની નગરીમાં આવો ગુણી પુરુષ રહે છે એવી બહુલાશ્વને ખબર જ નહોતી. એક સમયે કૃષ્ણના મનમાં ઇચ્છા થઈ કે આપણે એ બ્રાહ્મણના દર્શને જઈએ, કેમ કે શ્રુતદેવ મોટો બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો, એ કૃષ્ણને ખબર હતી. પોતે દ્વારકાથી મિથિલા નગરીમાં આવી શ્રુતદેવને ત્યાં ગયા. એણે કૃષ્ણનું બહુ ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું અને કેટલાક દિવસ મહેમાન તરીકે રાખ્યા. આ વાતની બહુલાશ્વને ખબર પડતાં જ એ પોતે શ્રુતદેવને ત્યાં આવ્યો અને એને જાણ થઈ કે પોતાની નગરીમાં આવો મહાન બ્રહ્મવેત્તા રહે છે. અત્યાર સુધી આવા બ્રાહ્મણની એને ખબર જ ન પડી એથી એને ઘણો ખેદ થયો. પણ કૃષ્ણે એના મનનું સમાધાન કર્યું પછી બહુલાશ્વે શ્રુતદેવ સહિત પોતાને ત્યાં પધારવાને વિનંતી કરી. કૃષ્ણે પોતાના યોગબળે પોતાનું બીજું

સ્વરૂપ કરીને એ ઋષિ સહિત બહુલાશ્વ રાજાને ત્યાં પધાર્યા અને રાજાએ બન્નેને કેટલાક દિવસ પોતાને ઘેર રાખી તેમનું આતિથ્ય કર્યું.

અહીં બહુલાશ્વના રાજમંદિરમાં કૃષ્ણ, શ્રુતદેવ અને બહુલાશ્વ ત્રણે સુખે વાતચીત વગેરેમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા. તે જ વખતે શ્રુતદેવને ત્યાં પણ કૃષ્ણ અને શ્રુતદેવ ધર્મચર્ચામાં સુખે કાળ ક્રમણ કરતા હતા. કૃષ્ણે કહ્યું કે મને બ્રાહ્મણો પ્રિય છે, છતાં બ્રાહ્મણોમાં જે તપ, વિદ્યા અને સંતોષવાળા હોય તે વધારે પ્રિય છે. તેમાંયે જે આત્મજ્ઞાન સંપન્ન હોય તે તો અધિકાધિક પ્રિય છે. મતલબ કે શ્રુતદેવ એવો જ તપસ્વી, વિદ્વાન અને સંતોષી હોવાથી જ પોતે છેક દ્વારકાથી એના દર્શને આવ્યા છે. એ બ્રાહ્મણની એવા પ્રકારે સ્તુતિ કરી, બહુલાશ્વની આજ્ઞા લઈ, પોતે દ્વારકા પાછા પધાર્યા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૬.

શ્રુતદેવ (૨) કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

શ્રુતદેવા શૂરરાજાની કન્યા અને વસુદેવની બહેન. એ કુરુપદેશના વૃદ્ધશર્મા નામના રાજાને પરણી હતી.

શ્રુતદેવી શ્રુતદેવા તે જ.

શ્રુતધ્વજ વિરાટ મત્સ્યરાજનો ભાઈ. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૫૯-૪૦.

શ્રુતવર્મા ભારતના યુદ્ધમાં આવેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ ક૦ અ૦ ૪-૧૮.

શ્રુતવર્મા (૨) ધાર્તરાષ્ટ્રોનાં નામોની સાથે આનું નામ ભાર૦ ક૦ સ૦ ૪ ના શ્લોક ૧૮માં ગણાવેલું છે. સંભવ આ વખતે ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર પણ હોય પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રોનાં નામો આપ્યાં છે તેમાં આ નામ નથી.

શ્રુતર્વા ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્ર, ભારત યુદ્ધમાં મરાયો હતો. / ભાર૦ શ૦ ૨૫-૪.

શ્રુતર્વા (૨) કોઈ એક ક્ષત્રિય. એ કયા કુળનો હતો અને કયાં રહેતો હતો એ સંબંધી કશી *હકીકત ઉપલબ્ધ નથી. પણ એ એકદા અગસ્ત્ય* ઋષિ પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા ગયો હતો તે વખતે અગસ્ત્યે એને પોતાનાં ઊપજ-ખર્ચના આંકડા બતાવ્યા હતા. પછી અગસ્ત્યને જોડે તેડીને બ્રધ્નશ્વ રાજા પાસે યાચના કરવા ગયો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૮.

શ્રુતર્વિદા કુશદ્વીપની એક નદી.

શ્રુતશ્રવા ગરુડે મારેલો એક અસુર.

શ્રુતશ્રવા (૨) શૂરરાજાની કન્યા અને વસુદેવની ભગિની. એ ચેદિરાજ દમઘોષને પરણી હતી. કૃષ્ણની ફોઈ અને શિશુપાલની માતા.

શ્રુતશ્રવા (૩) સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢના વંશના કુરુના પુત્ર સુધનુના વંશના જરાસંધ વંશના માર્જારિ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અયુતાયુ.

શ્રુતશ્રવા (૪) જન્મેજયના સર્પસત્રનો એક સદસ્ય. સર્પિણીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલા સોમશ્રવાનો પિતા. / ભાર૦ આ૦ ૩-૧૩.

શ્રુતશ્રવા (૫) એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ સ૦ ૮-૬.

શ્રુતશ્રી ગરુડે મારેલો એક અસુર.

શ્રુતસેન શત્રુઘાતી રાજાનું બીજું નામ.

શ્રુતસેન (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે આવેલો એક રાજા. / ભાર૦ ક૦ અ૦ ૨૭.

શ્રુતસેન (૩) પાંડુપુત્ર ભીમસેનથી દ્રૌપદીને થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩. • એને કર્ણની સાથે એકદા જબરું યુદ્ધ થયું હતું. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૪૫. • રાત્રે તંબુમાં સૂતેલો હતો ત્યારે અશ્વત્થામાને હાથે એનું મરણ થયું હતું. એનું બીજું નામ સુતસોમ એવું હતું.

શ્રુતસેન (૪) સોમવંશીય પાંડવ કુળના પરીક્ષિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એ જન્મેજયનો નાનો ભાઈ.

શ્રુતસેન (૫) સોમવંશી સહદેવનો દ્રૌપદીને પેટે થયેલો પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૭૪, ૬૪-૧૬૬. • એનું આ નામ પાડવાના કારણ સારુ જુઓ / ભાર૦ આ૦ ૨૪૭-૮૧.

શ્રુતસેન (૬) તક્ષકનો પુત્ર, એક સર્પ. / ભાર૦ આ૦ ૩-૧૪૧. • એના ભાઈનું નામ અશ્વસેન હતું. / ભાર૦ અ૦ ક૦ ૫૭-૧૨.

શ્રુતસેના શારદ્વદ્વાયનીની ભાર્યા. / ભા૨૦ આ૦ ૧૨૬–૩૭.

શ્રુતાનીક વિરાટ રાજાના નાના ભાઈઓમાંનો એક. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૮.

શ્રુતાન્ત સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. આને ભીમે માર્યો હતો. / ભા૨૦ શ૦ ૨૫–૯.

શ્રુતાયુ સોમવંશી પુરુરવા રાજાના છ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વસુમાન રાજા.

શ્રુતાયુ (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશવંશના સહસ્રાશ્વ રાજાના કુળના ચંદ્રરાજાનો પુત્ર.

શ્રુતાયુ (૩) વિદેહવંશી અરિષ્ટનેમિ જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુપાર્શ્વક જનક.

શ્રુતાયુ (૪) અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૯૩.

શ્રુતાયુ (૫) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભા૨૦ ક૦ સ૦ ૪૬–૭–૧૧.

શ્રુતાયુ (૬) દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧–૨૧, સ૦ ૪–૩૪.

શ્રુતાયુ (૭) કલિંગ દેશનો એક ક્ષત્રિય. એના ભાર્યાનું નામ અશ્રુતાયુ. / ભા૨૦ ક૦ ૭૬–૧૪. • એને ભીમની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. / ભા૨૦ ભી૦ ૫૪. • એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૯૩–૨૪. • એને દીર્ઘાયુ અને નિયુતાયુ નામે બે પુત્રો હતા. એઓ ભારતના યુદ્ધમાં મરાયા હતા. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૯૩–૨૭–૨૯.

શ્રુતાયુધ દ્વિતીય વરુણ વડે શીતતોયા નામની નદીની મૂર્ત્તિમાન દેવતાને પેટે થયેલો એક ક્ષત્રિય. વરુણે એને એક અભિમંત્રિત ગદા આપી હતી. વરુણે કહ્યું હતું કે આ ગદા વડે તું મરજીમાં આવે એને જીતીશ. પરંતુ જે પુરુષ યુદ્ધ કરતો ન હોય તેના ઉપર તારે એનો પ્રહાર કરવો નહિ. જો યુદ્ધ ન કરનારના ઉપર ફેંકી તો તું જ મરીશ. જ્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે આ શ્રુતાયુધ એ યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લડવા ગયો. એની માતા પૃથ્વી ઉપરની નદી હોવાથી એ અહીં જ રહેલો હતો. યુદ્ધમાં એણે કૃષ્ણ ઉપર ગદા ફેંકવાથી ગદા પાછી વળી અને એ જ મૃત્યુ પામ્યો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૨.

શ્રુતાવતી બદરપાચન નામે તીર્થમાં ભારદ્વાજની શ્રુતાવતી નામની પુત્રી રહેતી હતી. એ અપ્રતિમ રૂપવાન હોઈ બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમો ધારણ કરીને તથા "દેવરાજ ઇન્દ્ર મારો સ્વામી થાય" આવો મનમાં નિશ્ચય કરીને ઉગ્ર તપ કરતી હતી. સ્ત્રીઓથી પાળી ન શકાય એવા અનેક નિયમો એ પાળતી. આમ તપશ્ચર્યા કરતાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં ત્યારે ભગવાન ઇન્દ્ર એનું તપ, સદાચાર અને પરમ અનન્ય ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્મર્ષિ મહાત્મા વસિષ્ઠનું રૂપ લઈને એના આશ્રમમાં આવ્યા. એમને જોઈને શ્રુતાવતીએ મુનિએ દર્શાવેલા આચારો પ્રમાણે એમની પૂજા કરી અને કહ્યું : હે ભગવન્! હે મહામુનિ! હે પ્રભુ! બોલો શી આજ્ઞા છે? હે પવિત્ર વ્રતધારી મુનિ! આપ જે કાંઈ માગશો તે સર્વ હું મારી શક્તિ પ્રમાણે આપને આપવા તૈયાર છું. માત્ર ઇન્દ્ર પર મારી ભક્તિ હોવાથી હું મારો હાથ કોઈ પણ પ્રકારે આપને આપીશ નહિ. હે તપોધન! મારો નિશ્ચય છે કે વ્રતો કરીને, નિયમો પાળીને અને તપો તપીને પણ ત્રિભુવનના ઈશ્વર ઇન્દ્રને મારે પ્રસન્ન કરવા. વસિષ્ઠરૂપધારી ઇન્દ્રે મોં મલકાવીને એને કહ્યું કે હે શુભાનને! દેવતાઓનાં દિવ્ય સ્થાનો તપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જગતમાં તપ એ જ સર્વસુખમૂલક છે. તારા તપને પ્રભાવે ઇચ્છા ફળીભૂત થશે જ. પણ તું મારું એક વચન સાંભળ. હે સુંદર વ્રતોવાળી શ્રુતાવતી! મારી પાસે આ પાંચ બોર છે તે તું રાંધી આપ. આમ શ્રુતાવતીને પાંચ બોર આપીને પોતે વિશ્રામ લેવાને બહાને આશ્રમથી થોડે દૂર ગયા અને જપ કરવા બેઠા. ઇંદ્ર જપ કરવા બેઠો હતો તે સ્થાન પવિત્ર તીર્થ રૂપ મનાય છે. પોતાની પાસેનાં હતાં એટલાં બધાં લાકડાં બળી જતાં પણ બોર રંધાયાં નહિ એટલે શ્રુતાવતીએ પોતાના પગ ચૂલામાં નાખ્યા. જેમ જેમ પગ બળે તેમ તેમ પગ આગળ આગળ સંકોરતી જાય. એમ કરતાં કરતાં

અગ્નિએ એના બધા પગ બાળી નાખ્યા. ઇંદ્રના જપને પ્રભાવે જ બોર રંધાતાં નહોતાં. આમ પગ બળી ગયા છતાં પણ માત્ર બોર રાંધવામાં જ ચિત્તવૃત્તિવાળી શ્રુતાવતી આનંદથી એ કાર્યમાં મચી રહી હતી. એને પોતાના બળતા પગની લાગણી જ થતી નહોતી. માત્ર-મુનિની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં જ નિમગ્ન હતી. સૂર્યાસ્ત થયો પણ બોર રંધાયાં નહિ. એનું આ વર્તન જોઈ ઇન્દ્ર એના પર બહુ પ્રસન્ન થયો અને એને સાક્ષાત્ દર્શન આપીને કહ્યું કે હે સુંદરી ! તારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું અને તું આ તારો મનુષ્યદેહ પડયા પછી સ્વર્ગમાં આવી મારી સ્ત્રી થઈ ઘણા કાળ પર્યંત સ્વર્ગસુખ ભોગવીશ. દેહત્યાગ પછી શ્રુતાવતી હાલના ઇંદ્ર પુરંદરની શચી નામની સ્ત્રી થઈ છે. / ભા૨૦ શલ્ય અ૦ ૪૮.

શ્રુતદેવ શ્રીકૃષ્ણનો અનુયાયી એક યાદવ. / ભાગ૦ ૧–૧૪–૩૨.

શ્રુતદેવ (૨) વિષ્ણુનો પાર્ષદ વિશેષ. / ભાગ૦ ૮–૨૧–૧૭.

શ્રુતધર શાલ્મલી દ્વીપમાંના લોકવિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૨૦–૧૧.

શ્રુતાહ્વ પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એ અશ્વત્થામાને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૭–૮૨.

શ્રુત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

શ્રુત (૨) સાંગ વેદોને બ્રહ્મદેવને મુખે શ્રવણ કર્યાથી તેમના માનસપુત્રોને શ્રવણને લઈને થયેલા જ્ઞાનનું નામ.

શ્રુષ્ણિમન્ત ક્ષત્રિયો. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮.

શ્રુષ્ણિમાન ગોશૃંગ નામના પર્વત શિખરવાસી રાજા. ભારતયુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. / ભા૨૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. • અને એ યુદ્ધમાં જ કૌરવ પક્ષના વીરોને હાથે મરાયો.

શ્રુષ્ણિમાન (૨) ભીમસેને દિગ્વિજય સમયે હરાવેલો કુમારદેશનો રાજા. / ભા૨૦સ ૦ અ૦ ૩૦.

શ્રુતિશ્રવશ શિશુપાલ તે જ. / ભા૨૦ વ૦ ૧૫–૨. • શ્રુતશ્રવાનો પુત્ર હોવાથી પડેલું નામ.

શ્રુના શ્રાવણ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો યક્ષ. (૫. નભ શબ્દ જુઓ.)

શ્રોતા શ્રાવણ મહિનાના ઇન્દ્ર નામના સૂર્યના સમાગમમાં આવનાર યક્ષવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨–૧૧–૩૭.

શ્લેષ્માતક વિશ્રવા ઋષિનું નર્મદા તીરે આવેલું તપોવન. અહીં દશગ્રીવ કાંઈ કાળ પર્યંત રહેતો હતો. અહીંથી જઈને લંકામાં રહ્યો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦.

શ્વફલ્ક અનમિત્ર નામના યાદવોનો પૌત્ર, વૃષ્ણીનો પુત્ર અને ચિત્રરથનો ભાઈ. એક સમયે કાશીક્ષેત્રમાં અવર્ષણને લઈને દુષ્કાળ હતો. શ્વફલ્ક સહજ ત્યાં ગયો હતો. કોઈએ કાશીરાજને કહ્યું કે આ શ્વફલ્ક મહા પુણ્યવાન હોઈ એ જ્યાં હોય ત્યાં અવર્ષણ, દુષ્કાળ, રોગ વગેરે રહે જ નહિ એમ છે. માટે તું એની પૂજા કર. તેથી રાજાએ એને બોલાવી એનું પૂજન કર્યું. રાજાએ પોતાની ગાંદિની નામે કન્યા એને પરણાવી. એના યોગથી ત્યાં વૃષ્ટિ થઈ અને દુર્ભિક્ષ ટળીને સુકાળ થયો. / ભા૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૭. • શ્વફલ્કને ગાંદિનીને પેટે અક્રૂર, આસંગ, સારમેય, મૃદુર, મૃદુવિત, ગિરિ, ધર્મવૃદ્ધ, સુકર્મા, ક્ષત્રોપેક્ષ, અરિમર્દન, શત્રુઘ્ન, ગંધમાદન, પ્રતિબાહુ એમ તેર પુત્ર અને સુચિરા નામે પુત્રી એટલાં સંતાન થયાં હતાં.

શ્વવૃત્તિ સેવાવૃત્તિ. / ભાગ૦ ૭–૧૧–૮.

શ્વસન અમૃતરક્ષક એક દૈત્ય. ગરુડની સાથે એને યુદ્ધ થયું હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૩૨–૧૯.

શ્વસન (૨) સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૭.

શ્વસૃપ તેર સૈહિકેયો પૈકી એક.

શ્વસ્રપ તેર સૈહિકેયોમાંનો સાતમો.

શ્વા એક કૂતરો જે ઋષિની સેવામાં જ રહેતો હતો અને જેને ઋષિએ દીપડો, વાઘ, હાથી, સિંહ અને શરભ બનાવ્યો હતો. પણ એ ઋષિને જ મારવાની ઇચ્છા એના મનમાં થવાથી ઋષિએ એને પુનઃ કૂતરો બનાવી દીધો હતો તે. / ભા૨૦ શા૦ અ૦ ૧૧૬–૧૧૭.

શ્વાનલોપામહ ભારતવર્ષીય એક તીર્થવિશેષ. શ્વાવિલ્લોમપયન તીર્થ તે જ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૩.

શ્વાફલ્કિ શ્વફલ્કના સર્વ પુત્રો. પરન્તુ વિશેષે અક્રૂરને એ નામ લગાડાય છે. / ભાગ૦ ૧૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

શ્વાહિ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના પૌત્ર અને વૃજિનિવાન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રુશેકુરુજા.

શ્વાસા શ્વસનની માતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૧૦-૧૯.

શ્વાવિલ્લોમપયન શ્વાનલોપામહ શબ્દ જુઓ.

શ્વેત વિરાટના મત્સ્યરાજને એની પહેલી સ્ત્રી સુરથાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. / ભા૨૦ વિ૦ ૨૧-૧૮. • એ ઉત્તરકુમારનો ભાઈ / ભા૨૦ ભી૦ ૪૭-૪૪. • અને શંખનો સહોદર ભાઈ હતો. એને ભીષ્માચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૦ ભી૦ ૪૮-૧૧; ભા૨૦ વિ૦ ૨૧-૧૮. • ઉત્તરને શલ્યે મારી નાખ્યો હતો માટે એની જોડે યુદ્ધ કરતો હતો.

શ્વેત (૨) એક ઋષિ. એનું કુળ અગર વિશેષ વૃત્તાંત મળતું નથી.

શ્વેત (૩) વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પુત્ર. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૦-૧૭૬ શ્રાં૦ ૭.

શ્વેત (૪) પ્રાચીન કાળમાં વિદર્ભ દેશમાં સુદેવ નામે રાજા હતો. આ શ્વેત એનો પુત્ર થતો. પિતાના મરણ પછી એ રાજ્યનો અધિકારી થયો હતો. પછી એણે પોતાના ભાઈ સુરથને યુવરાજ બનાવ્યો અને બહુ સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું. પછી અરણ્યમાં જઈ ત્રણ હજાર વર્ષ તપ કરી દેહત્યાગ કર્યો. એના સુધર્માચરણ વડે એને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ. એ મનુષ્યદેહમાં હતો ત્યારે એને મારે અન્નદાન આપવું જોઈએ એ સૂઝયું નહોતું. સબબ એને ક્ષુધા ઘણી જ પીડવા લાગી. બ્રહ્મલોકમાં આમ ભૂખની પીડા શી, અને તેનો શાન્તિ શી રીતે થાય, એ એણે બ્રહ્મદેવને પૂછયું. એમણે કહ્યું કે તેં તપ જ કર્યું છે, દાન નહિ. પોતાના શરીરને જ પોષ્યું છે. માટે ભૂલોક પર જઈ તારા પોતાના શરીરનું જ ભોજન કર. પછી ભૂલોકમાં પોતાનું મૃત શરીર પડયું હતું તેનું ભોજન કરવા લાગ્યો. ખાતાં ખૂટે નહિ અને ક્ષુધા શાંત થાય નહિ. પછી ત્યાં અગત્સ્ય ઋષિ આવી ચઢયા. તેમને વિનંતી કરી પોતાનાં અલંકારો વગેરેનું દાન કર્યું. એનો ઉદ્ધાર કરવા ઋષિએ દાનનો અંગિકાર કર્યો અને શ્વેત પુનઃ બ્રહ્મલોકમાં જઈ વસ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૭૮.

શ્વેત (૫) રામને સહાય કરનાર એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦

શ્વેત (૬) એક ઋષિ જે ગોગ્રહણ વખતે થતું યુદ્ધ જોવા આકાશમાં દેવો આવ્યા હતા ત્યારે ઇન્દ્રના વિમાનમાં જોડે આવ્યો હતો તે / ભા૨૦ વિ૦ સ૦ ૫૩

શ્વેત (૭) એક પર્વતવિશેષ. / ભા૦ વન૦ ૨૨૭-૧૧; ભી૦ ૬-૪. • રાજસૂય યજ્ઞ વખતે દિગ્વિજય યાત્રામાં અર્જુન ત્યાં ગયો હતો. / ભા૦ સ૦ ૨૮

શ્વેત (૮) ક્રોધવશાની પુત્રી શ્વેતાનો પુત્ર. એક દિગ્ગજ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૬૬

શ્વેતકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો પ્રથમ દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

શ્વેતકિ એક રાજા. એ કયા વંશનો હતો એ જણાતું નથી. પણ એ નિરંતર યજ્ઞો કર્યા કરતો. એણે એટલા તો અપરિમિત યજ્ઞો કર્યા હતા કે જેથી બ્રાહ્મણોને તલમાત્ર ફુરસદ મળે નહિ. વળી યજ્ઞના ધુમાડાથી એનાં નેત્રો પણ ઘણાં જ ત્રાસી ગયાં હતાં. આમ છતાં પણ એ બ્રાહ્મણો પાસે ગયો અને એમને વીનવવા લાગ્યો કે મારી શતસંવત્સર યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા છે, માટે આપ કૃપા કરીને એનો આરંભ કરો. એ જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાંથી બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમે તો થાકી થયા છીએ. પણ બ્રાહ્મણોએ એને સૂચવ્યું કે તું રુદ્રનું આરાધન કર, એટલે તેઓ પોતે તારા યજ્ઞનું ઋત્વિજપણું સ્વીકારશે. ભલે, એમ કહીને એ પાછો આવ્યો અને છ માસ પર્યન્ત આરાધના કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યા. પણ રુદ્રે કહ્યું કે જા, તું બાર વર્ષ સુધી અગ્નિમાં સતત ઘૃતધારા કર અને એ પૂરું થાય એટલે મારી પાસે આવજે. રુદ્રની આજ્ઞા

પ્રમાણે બાર વર્ષ પર્યંત અગ્નિમાં સતત ઘૃતધારા કર્યા બાદ એ પાછો રુદ્ર પાસે ગયો. આ ઉપરથી આશ્ચર્ય પામીને રુદ્રે એને કહ્યું : રાજા, મારા કહ્યા પ્રમાણે તેં અનુષ્ઠાન કરવાથી હું પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થયો છું. પરંતુ મારી ગણના દેવોમાં થતી હોવાથી મને ઋત્વિજનું કામ કરવાનો અધિકાર નથી. માટે તું એમ કર કે મારા અંશથી ભૂમિ પર જન્મેલા દુર્વાસા ઋષિ છે તેમની પાસે જા અને વિનંતી કર. એ તારા ઋત્વિજ બની તારો શતસંવત્સરાત્મક યજ્ઞ સિદ્ધ કરશે. શ્વેતકિના અપરિમિત યજ્ઞોને પરિણામે અગ્નિદેવને બહુ ઝાડા થઈ માંદા થઈ જવાથી તેને અનેક પ્રકારની ઔષધિઓથી ભરપૂર ખાંડવવન બાળી ખાવું પડ્યું. અગ્નિને ખાંડવવન બાળી ખાવાનો યોગ કરી આપવાથી અગ્નિદેવ અર્જુન પર પ્રસન્ન થયો હતો. (૧. અગ્નિ અને ૩. અર્જુન શબ્દ જુઓ.)

શ્વેતકેતુ ગૌતમ કુલોત્પન્ન અરુણિ ઋષિનો પૌત્ર અને ઉદ્દાલક ઋષિનો પુત્ર. એને આરુણિ પણ કહેતા. એને નચિકેતા નામે ભાઈ અને સુજાતા નામે બહેન હતી. સુજાતા કહોડ ઋષિને પરણી હતી. દેવલ નામના બ્રાહ્મણની પુત્રી સુવર્ચલાની સાથે એને સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૨૪ • પછી આ સુવર્ચલાની સાથે જ એનું લગ્ન થયું હતું. એ અષ્ટાવક્રનો મામો થાય. / ભા૦ વ૦ ૧૩૪–૧૨. • અષ્ટાવક્રની સાથે એ જનકરાજાના યજ્ઞમાં ગયો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૧૩૫–૨૧–૨૨

ઉદ્દાલક ઋષિના બે પુત્રમાં એ મોટો હતો. નાનપણમાં એ ઉન્માર્ગવર્તી હોવાથી એને બાર વર્ષનો ઉમ્મર સુધી ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો નહોતો. ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ વ્રાત્ય થયો હતો. આમ હોવાથી ઉદ્દાલક ઋષિને એના રાતદિવસ ચિંતા થતી.

એક દિવસ એ શાંત થઈને પોતાના પિતાની પાસે બેઠો હતો. એના ઉન્માર્ગ વર્તનથી થતી નિંદાને લીધે ખેદ પામીને ઉદ્દાલકને એને એકવાર ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છા થઈ. આત્મપુરાણમાં કહેલી નીતિ ઉદ્દાલકે એને સંભળાવી. કાણુ જાણે કેમ પણ શ્વેતકેતુના મનમાં એ બોધ ઠસી ગયો. આ ઉપરથી ઉદ્દાલકે એને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો. પછી એ ગુરુને ત્યાં જઈને રહ્યો. ત્યાં વેદ–વેદાંગમાં નિષ્ણાત થઈ પાછો આવ્યો. પરંતુ વિદ્યા આવવાથી એના મનમાં ઘમંડ આવ્યો કે હું જબરો વિદ્વાન છું. એને આમ ઘમંડમાં ને ઘમંડમાં બેસી રહેતો જોઈને એક દિવસ ઉદ્દાલકે પૂછ્યું કે એક વિજ્ઞાન વડે સઘળી બાબતનું વિજ્ઞાન ઊપજે એવું તને કાંઈ તારા ગુરુએ શીખવ્યું છે? પિતાનો પ્રશ્ન એ સમજ્યો નહિ. એનું અભિમાન ઊતરી ગયું અને એ પિતાને શરણે આવ્યો. ઉદ્દાલકે એને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. આથી એ જબરો બ્રહ્મનિષ્ઠ અને ગલિત ગર્વી બની કૃતાર્થ થયો. / છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ.

શ્વેતકેતુ મોટો થયો તે સમય સુધી સ્ત્રીપુરુષો પશુ પ્રમાણે મથુનાસક્ત હતાં. એક વખત એમ બન્યું કે એની મા અને ઉદ્દાલકની સાથે એ બેઠો હતો. તેવામાં એક બ્રાહ્મણ આવ્યો અને એણે એના બાપને પ્રાર્થના કરી કે એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા સારુ તારી સ્ત્રી મને આપ. એણે શ્વેતકેતુની માનો હાથ ઝાલ્યો અને "ચાલ આપણે જઈએ", એમ કહી એને લઈ જવા લાગ્યો. શ્વેતકેતુથી આ સહન થયું નહિ અને એ પેલા બ્રાહ્મણની સાથે તકરાર કરવા લાગ્યો. આ જોઈને ઉદ્દાલકે કહ્યું કે તું ગુસ્સે ન થા. એ સનાતન ધર્મ છે. પોતાની મરજીમાં આવે તેને રતિસુખ આપવાને સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે. પરંતુ શ્વેતકેતુનું મન માન્યું નહિ અને એણે એ પશુઓ જેવા આચારની વિરુદ્ધ મર્યાદા બાંધી, જે અદ્યાપિ ચાલે છે.

શ્વેતકેતુના સમયમાં વસ્તુસ્થિતિ કેવી હતી અને શા ઉપરથી શ્વેતકેતુએ નવી અને કેવી વ્યવસ્થા કરી એ મહાભારતના આદિપર્વના ૧૨૮ મા અધ્યાયમાં જણાય છે. પાણ્ડુરાજાએ પોતાની સ્ત્રી કુંતીને એ જૂનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો હતો.

શ્વેતકેતુ (૨) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય

શ્વેતદ્વીપ ક્ષીર સમુદ્રમાં આવેલો દ્વીપ જેમાં

શ્રીમન્નારાયણ પોતાના કલારૂપ અવતારથી શેષનાગ ઉપર નિરંતર શયન કરે છે. / ભાર૦ શાં૦ અ૦ ૩૪૩. • ત્યાં રહેલા શ્રીમન્નારાયણના વર્ણન અને સ્તુતિ સારુ તેમ જ નારદ ત્યાં ગયા હતા.

શ્વેતપરાશર પરાશર વંશનું એક કુળ. એ કુળમાં આવિષ્ઠાયન, વાલેય, સ્વાદષ્ટ અને ઋષિકહસ્ત એ ઋષિઓ પ્રસિદ્ધ હતા.

શ્વેતપર્વત રમ્યક અને હિરણ્યમય વર્ષની વચ્ચે આવેલો મોટો પર્વત. એ પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને લાગેલો છે.

શ્વેતપર્વત (૨) હિમાલયનું એક શિખરવિશેષ.

શ્વેતભદ્ર એક યક્ષ.

શ્વેતવરાહ હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને મારવા સારુ વિષ્ણુએ ધરેલું રૂપ. એ ધોળા વરાહ રૂપે પ્રકટ થયા હતા. જે કલ્પમાં આ અવતાર થયો હતો તે કલ્પને 'વારાહ કલ્પ' કહેવામાં આવે છે.

શ્વેતવર્ષ રમ્યકદેશનું બીજું નામ.

શ્વેતવારાહ જે કલ્પમાં વિષ્ણુ ભગવાને વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું તે કલ્પ. સાંપ્રત આ કલ્પ ચાલુ છે. સંકલ્પ કરવામાં 'શ્વેતવારાહકલ્પે' કરીને કહેવાય છે તે જાણીતું જ છે.

શ્વેતવાહન અર્જુનનાં દસ નામો પૈકી એક. એના રથને એ શ્વેત અશ્વો જોડાવતો તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે.

શ્વેતા ક્રોધવશાની પુત્રી. એનો પિતા કશ્યપ; શ્વેત નામના દિગ્ગજની માતા. / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૬૧.

શ્વેતારણ્ય કાવેરીને તીરે આવેલું વનવિશેષ. શ્રી શંકર ભગવાને આ સ્થળે માર્કંડને યમ પાસેથી છોડાવ્યો હતો. આ જ અરણ્યમાં શ્રી શંકર ભગવાને અંધકાસુરને ભસ્મીભૂત કર્યો હતો. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૩૦.

શ્વેતાશ્વતર એક ઋષિ જેમણે સ્વયંભૂ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી.

શ્વેતાશ્વતર (૨) યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

શ્વેતોગ્રહ ધૂમકેતુનું સામાન્ય નામ. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ ૩૭-૪૩.

શ્વેત્ય શૈબ્ય રાજપુત્ર સૃંજયનું બીજું નામ. / ભાર૦ દ્રોણ૦ ૫૫-૫૭.

ષ

ષઠ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ષડાનન છ મોં હોવાને લીધે પડેલું કાર્તિકનું નામ.

ષષ્ઠી સ્કંદની પત્ની દેવસેનાનું બીજું નામ / દેવી ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૪૬.

ષષ્ઠી (૨) માતૃગણમાંની એક.

ષષ્ઠી (૩) દુર્ગાના કાત્યાયની રૂપનું નામ.

ષષ્ઠી (૪) બાળકના જન્મ પછી છઠ્ઠી રાત્રે તેનું ભવિષ્ય ઇત્યાદિ અને કર્મના આંક લખનારી દેવી. એને લખવા સારુ કાગળ, સફેદ લૂગડું, કંકુ પલાળીને ભરેલી વાટકી, કલમ વગેરે પાટલા પર મૂકી આખી રાત દીવો રાખવામાં આવે છે. વિધાત્રી રાત્રે આવી લેખ—છઠ્ઠીના લેખ—લખી જાય છે તે દેવી.

ષષ્ઠીભાગ શિવનું એક નામ.

ષષ્ઠીપ્રિય સ્કંધનું જ એક નામ / ભાર૦ વન૦ ૨૩૩-૬.

ષણ્મમાતુર છ કૃતિઓથી જન્મેલ હોવાથી સ્કન્દનું એક નામ.

ષડ્‌ગુણેશ પરમાત્મા પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન એનો સ્વામી. / ભાગ૦ ૧-૩-૩૬.

ષડ્‌ગુણ્ય સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ, અને સમાશ્રય એ ગુણષટ્‌ક. સંધિ એટલે સમાધાન, વિગ્રહ – લડાઈ, યાન – ચડાઈ, આસન – ઘેરો ઘાલીને પડી રહી શત્રુને અન્નાદિ બહારથી આવતાં-મળતાં અટકાવવાં તે, દ્વૈધીભાવ – શત્રુની સાથે લડાઈ થતાં તેનાથી બળવાન તેના શત્રુને જોઈ મૈત્રી કરવી તે અને બન્નેની આગળ લટી જઈ માત્ર વાણી વડે જ આત્મસમર્પણ કરવું, કર્મથી નહિ. સમાશ્રય – શત્રુથી પીડાતાં સમર્થ કિલ્લાનો અથવા રાજાનો આશ્રય લેવો તે. નારદના ગુણોના

વર્તનમાં આ ષટ્ક ગણાવ્યું છે. / ભા.૨૦ સ૦ અ૦ ૧૧.

ષાડવર્ગિક પંચેન્દ્રિયોનાં વિષય અને વાસના.

ષાડસકલ અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પંચમહાભૂત એમણે ઉત્પન્ન કરેલું સ્વરૂપ. / ભાગ૦ ૧–૩–૧.

ષોડશી બ્રહ્મદેવના પૂર્વ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ યજ્ઞવિશેષ. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪૦.

સ

સંકટ ચાલુ મન્વંતરના ધર્મઋષિથી, કકુભ નામની સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કીકટ. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૬.

સંકલ્પ ચાલુ મન્વંતરના ધર્મઋષિને સંકલ્પા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા પુત્રોનું સામાન્ય નામ.

સંકલ્પા સંકલ્પ નામના પુત્રોની માતા અને ધર્મઋષિની સ્ત્રી.

સંકર્ષણ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતન્વયમાં જન્મેલા વસુદેવથી રોહિણીને થયેલો પુત્ર. એ પ્રથમ દેવકીના ગર્ભમાં હતો. માયાએ એને ત્યાંથી કાઢી લઈ રોહિણીના ગર્ભમાં મૂકયો હતો. એ દેવકીનો સાતમો ગર્ભ હતો. ગર્ભને આકર્ષી લીધેલો હોવાથી એમનું મૂળ નામ સંકર્ષણ હતું. બળરામ નામ પછીથી પડયું છે. / ભા૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૨.

સંકિલ વૈશ્ય જાતિનો એક મન્ત્રદ્રષ્ટા. / મત્ય૦ અ૦ ૧૪૫.

સંકૃત એક બ્રહ્મર્ષિ. (ત્રીજો અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સંકૃતિ (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના પૌત્ર કુશના વંશના જયસેન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર જય નામે હતો.

સંકૃતિ (૩) સોમવંશી નહુષ કુળના પુરુરાજાના વંશ રૌદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયુ કુળના મન્યુ રાજાનો પૌત્ર અને નલ રાજાનો પુત્ર. એને ગુરુધી અને રંતિદેવ નામે બે પુત્રો હતા.

સકાંવાક્ષિ ભૃગુકુળનો બ્રહ્મર્ષિવિશેષ.

સખ્ય નવવિધા ભક્તિ પૈકી એક. ઉદાહરણ : અર્જુનની ભક્તિ એ પ્રકારની હતી. / ભાગ૦ ૭–૫–૨૩.

સર્ગ (ઉત્પત્તિ) મહાપુરાણનાં દસ લક્ષણો પૈકી એક / ભાગ૦ ૨–૧૦–૧.

સગૌવાક્ષિ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સગર સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના હરિશ્ચન્દ્રના વંશમાંના ભરુક અથવા રુચક રાજાનો પ્રપૌત્ર, વૃક રાજાનો પૌત્ર અને બાહુક રાજાનો પુત્ર. (સગર નામ પડવાના કારણ સારુ પહેલો બાહુક શબ્દ જુઓ.) સગરને વિદર્ભ રાજા યદુની કન્યા સુમતિ ઉર્ફે પ્રભા, અને શિબિ દેશના રાજાની કેશિની ઉર્ફે ભાનુમતી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલીને સગરો નામના સાઠ હજાર અને બીજીને અસમંજ નામે એક પુત્ર હતો. બન્ને પત્નીઓ સહિત તેણે તપ કર્યું હતું. તેના પ્રભાવથી રુદ્રની કૃપા વડે આ પુત્રો થયા હતા. સુમતિના ગર્ભમાંથી એક કોળું નીકળ્યું હતું. તે કોળામાંથી આ સાઠે હજાર પુત્રો નીકળ્યા હતા. આ તમામ પુત્રો ઘણા પરાક્રમી થયા. અસમંજ તે, એ રૂપે કેવળ કોઈ યોગભ્રષ્ટ પુરુષ જ જન્મ્યો હતો. (૧. અસમંજ શબ્દ જુઓ.)

સગર રાજા મોટો પરાક્રમી હતો. એણે હૈહય, તાલજંઘ ઇત્યાદિ રાજાઓને જીતી પોતાનું રાજ પોતાના હાથમાં સંપાદન કર્યું હતું. યવનો વગેરે અવૈદિક રાજાઓ જુદો જુદો જ વેષ ધારણ કરે, એમ કરીને વેદધર્મી રાજાઓથી તુરત નોખા પડીને દેખાઈ આવે એમ કર્યું હતું. સગર રાજાએ અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. એણે અશ્વમેધ પણ સો કર્યા હતા. એના એક અશ્વમેધનો શ્યામકર્ણ (આખું શરીર સફેદ અને માત્ર કાન કાળા હોય એવો, અશ્વમેધ વખતે છૂટો મુકાતો ઘોડો) ઇન્દ્રે ચોરી જઈ કપિલના આશ્રમમાં બાંધ્યો. સો યજ્ઞ કરનારને ઇન્દ્રપદ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઇન્દ્ર હંમેશ એવા યજ્ઞમાં વિઘ્ન નાખી સો યજ્ઞ થવા દેતો નથી. સગરનો ઘોડો ચોરાયો હોઈ એના શોધ કરવાને એના

સાઠ હજાર પુત્રો નીકળી પડ્યા. પણ કોઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. એમણે સમુદ્ર ખોદી નાખ્યો પણ ત્યાંથી શ્યામકર્ણ જડ્યો નહિ. તેઓ ભૂમિ પર ફરતાં ફરતાં કપિલ મુનિના આશ્રમમાં આવી ચઢ્યા. ઘોડો ત્યાં બાંધેલો દીઠાથી તેમણે ધાર્યું કે અમારો શ્યામકર્ણ ચોરી જનાર આ જ છે. કપિલ ઋષિ સમાધિસ્થ હતા. સાગરોએ ઋષિને મારવા માંડ્યા. સમાધિમાંથી ઋષિ જાગી ઊઠ્યા અને તેમણે એમની તરફ જોતાં જ બધા સગરો બળીને ભસ્મીભૂત બન્યા.

અહીં સઘળા પુત્રો મૂઆ; પણ સગર રાજા યજ્ઞદીક્ષા લઈને બેઠો હતો. અસમંજ હાજર હોય પણ એ તો પ્રથમથી જ અરણ્યમાં જતો રહ્યો હતો. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં યજ્ઞ સમાપ્તિ શી રીતે થાય ? પરંતુ અસમંજનો પુત્ર અંશુમાન વિચારવાન અને પરાક્રમી હતો. એ અશ્વ લેવા ગયો અને ઘણી યુક્તિથી કપિલને પ્રસન્ન કરી ઘોડો પાછો આણ્યો, એ વડે પોતાના પિતામહનો યજ્ઞ યથાસાંગ પૂરો કરાવ્યો. (અંશુમાન શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ શાં૦ ૨૮–૧૩૦–૩; ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૮; હરિ વ૦ ૧–૧૪–૧૫; બ્રહ્મ૦ અ૦ ૮; વાયુ૦ અ૦ ૮૮; વા૦ ૨૦ બા૦ અ૦ ૩૮; વિષ્ણુ૦ અ૦ ૪–૩; ભા૨૦ વ૦ ૧૦૫–૮, ૧૦૬–૧૧.

સંગત મૌર્યવંશીય સુયશનો પુત્ર. એનો પુત્ર શાલિશૂક / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૪.

સંગવ દુર્યોધનનો રસોઈયો. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૪૦–૨.

સંગ્રામજિત પાંડવોનો મિત્ર એક રાજા.

સંગ્રામજિત (૨) ભદ્રાની કૂખે જન્મેલા, કૃષ્ણનો પુત્રોમાંનો એક.

સંગ્રામજિત (૩) યાદવવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૧–૩૦–૧૬.

સંજય સૌવીર દેશનો રાજા. વિદુલાનો પુત્ર. (વિદુલા શબ્દ જુઓ.)

સંજય (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના અંતરિક્ષ રાજાના વંશમાં જન્મેલા રણંજય રાજાનો પુત્ર. શાક્ય રાજા એનો પુત્ર થતો હતો.

સંજય (૩) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધ રાજાના પુત્ર સુહોત્રના પુત્રનો પ્રપૌત્ર, કુશ રાજાનો પૌત્ર અને પ્રતિ નામના રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જયરાજા.

સંજય (૪) સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢના પુત્ર નીલરાજાના વંશના ભર્મ્યાશ્વ રાજાના પાંચ પુત્રો પૈકી પાંચમો પુત્ર.

સંજય (૫) એક રાજપુત્ર, જયદ્રથનો મિત્ર. જયદ્રથ કોઈ સ્વયંવરમાં જતો હતો અને રસ્તામાં પાંડવોના નિવાસસ્થાનમાં દ્રૌપદીને જોઈને કામાર્ત થઈને એનું હરણ કરી ગયો તે વખતે જયદ્રથના સંગાથમાં હતો તે. (જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

સંજય (૬) ગવલ્ગણ નામના સૂતનો પુત્ર. એ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો સારથિ હતો. એ ઘણો જ સત્યવક્તા અને નિઃસ્પૃહી હતો. એમ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કરવામાં આઘુંપાછું જોતો જ નહિ. વ્યાસના પ્રસાદથી એને ઘેર બેઠે બેઠે ભારતના યુદ્ધની અથ–ઇતિ સઘળી હકીકત જણાય અને એ ધૃતરાષ્ટ્રને કહે, એવી શક્તિ સંપાદન થઈ હતી. (ગાવલ્ગણિ શબ્દ જુઓ.) એક સમયે એણે ધૃતરાષ્ટ્રની મર્યાદા મૂકીને એની સાથે સંભાષણ કર્યું હતું. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું કે સંજય ! મારા પુત્રોનું યુદ્ધમાં શું થયું તે મને કહે; અને લોભને અનુસરનારો, દુષ્ટબુદ્ધિ, ક્રોધથી વિકૃત સ્વરૂપવાળો, રાજ્યની લાલસાવાળો, તથા રાગથી વિવેકરહિત થયેલો દુર્યોધન, એ યુદ્ધમાં અનીતિથી વર્ત્યો હતો તે પણ તું મને કહે. તે વખતે સંજયે કહ્યું હતું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! મેં બધું પ્રત્યક્ષ દીઠું છે, માટે હું તમને કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળો. ખરું જોતાં પાંડવોના સંબંધમાં તમારી મોટી અનીતિ થયેલી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવી એ જેમ વૃથા છે, તેમ તમારો આ પ્રલાપ પણ મિથ્યા જ છે. એ નિષ્ફળ છે માટે શોક ન કરો...જો તમે પ્રથમથી જ કુંતાપુત્ર યુધિષ્ઠિરને તથા તમારા પુત્રોને જુગાર રમતાં અટકાવ્યા

હોત તો આ સમયે તમને સંકટ આવત નહિ. અરે, જ્યારે યુદ્ધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો ત્યારે પણ ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડવ-કૌરવો બન્નેને જો તમે અટકાવ્યા હોત તો આ સમયે આ સંકટ ન આવતા ! અરે ! તમારી આજ્ઞામાં નહિ રહેનારા 'દુર્યોધનને કેદ પકડો, એ પ્રમાણે જો કૌરવોને તમે પ્રથમ જ આજ્ઞા આપી હોત, તો આ વખતે આ સંકટ ન આવત; અને એમ કરવાથી પાંડવો, પાંચાલો, યાદવો કે બીજા કોઈ રાજાઓને તમારી બુદ્ધિની વિષમતાનો અનુભવ ન થાત. અરે, એક પિતાને છાજે તેવું કર્તવ્ય કરીને જો તમારા પુત્રને તમે સન્માર્ગે દોર્યો હોત અને તમે ધર્મપૂર્વક વર્ત્યા હોત તો આ સંકટ ન આવત. પણ તમે લોભમાં અતિશય બુદ્ધિમાન થઈને પણ સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિને અનુસર્યા. હે રાજા ! પાંડવો પ્રતિના તમારા બધા પ્રલાપો મેં સાંભળ્યા છે. તમે આંતરિક દૃષ્ટિએ તો ધનલોભી જ હતા, જેથી તમારાં વચનો વિષમિશ્રિત મધ જેવાં હતાં. હે રાજા ! જ્યારે તમારા પુત્રો પાંડવોને ન કહેવાય એવાં વચનો કહેતા ત્યારે તમે એમની ઉપેક્ષા કરી છે અને તમારા પુત્રોને એ પ્રમાણે બોલવા જ દીધા છે એનું આ પરિણામ આવી પહોંચ્યું છે. માટે હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં છે. હવે શોક ન કરો. પ્રથમ જ જો તમે એ પ્રમાણે અનીતિ ન કરી હોત તો પાંડવોએ જીતેલી સમગ્ર પૃથ્વી તમારે સ્વાધીન થાત. પાંડુ રાજાએ રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેથી જ કૌરવોની કીર્તિ થઈ હતી. પાછળથી ધર્માચારી પાંડવોએ ફરી તે કીર્તિમાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. પણ અફસોસ ! એ બિચારા પાંડવોનું તેવું કર્મ પણ તમારી આગળ નિષ્ફળ ગયું છે, કારણ આખું રાજ્ય પચાવી પાડવાની ઇચ્છાથી તમે તેઓને પોતાના પિતાના રાજ્યથી પણ ભ્રષ્ટ કર્યા છે. આ વખતે જ્યારે કટોકટીનો સમય આવી પડ્યો છે, ત્યારે હવે તમે તમારા પુત્રોની નિંદા કરો છો અને તેમના દોષો કહો છો. પણ આજે તે ઘટતું નથી. નકામું છે, નિષ્ફળ છે. હવે ક્ષાત્રધર્મમાં લીન થયેલા પાંડવો અને કૌરવો જેટલું કરી શકાય તેટલું કરી રહ્યા છે. પાંડવોની સાથે કૌરવોનું યુદ્ધ જે પ્રકારે થઈ રહ્યું છે તે હું તમને યથાર્થ કહું છું, માટે સાંભળો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૮૬.

સંજયંતિપુરી કેરલ દેશના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલી એક નગરી. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

સંજીવનમણિ જે મણિ વડે ઉલૂપીએ અર્જુનને સજીવન કર્યો હતો તે. / ભાર૦ અશ્વ૦ ૮૧-૧૨.

સજાતાગ્નિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

સજીવિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સંડદેશ ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

સત્કર્મા સોમવંશી અનુ કુળના અંગ વંશના પૃથુલાક્ષના પુત્ર બૃહદ્રથના અન્વયમાં થયેલા ધૃતવ્રત રાજાનો પુત્ર. વિવાહ વિધિથી પરણેલી બ્રાહ્મણીથી એને અધિરથી નામે પુત્ર થયો હતો. આ પુત્ર સૂતપણું કરતો હતો.

સત્કૃતિ સંકૃતિ રાજાની સ્ત્રી અને રંતિદેવની માતા.

સંત સત્યઋષિનો પુત્ર. શ્રુવાઋષિનો પિતા. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

સંતતિ સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના અલર્ક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુનીથ રાજા.

સંતતેયુ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પુત્રો પૈકી છઠ્ઠો પુત્ર.

સંતર્દન કેકય દેશાધિપતિ ધૃષ્ટકેતુને વસુદેવની બહેન શ્રુતકીર્તિને પેટે થયેલો પુત્ર.

સંતાન ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.

સંતાનક સામાન્ય પર્વતવિશેષ. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૧૧.

સતી બ્રહ્મ માનસપુત્ર. દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યાઓમાંની નાની. એને ભવ-શિવને પરણાવી હતી. એણે પોતાના પિતા દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાં પોતાનો દેહ પ્રજાળી દીધો હતો. બીજે જન્મે હિમાલયને ત્યાં પાર્વતી રૂપે અવતરી. / ભાગ૦ ૪-૧-૬૫;

૪-૪-૨૭ (૧. દક્ષ શબ્દ જુઓ.)

સતીનર દેશવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૯૮.

સંતોષ બાર તુષિતદેવોમાંનો એક. (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

સંતોષ (૨) સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના ધર્મઋષિના પુત્ર હર્ષનું બીજું નામ.

સત્ય સત્યલોક શબ્દ જુઓ.

સત્ય (૨) સત્યયુગ તે જ. (કૃતયુગ શબ્દ જુઓ.)

સત્ય (૩) ઉત્તાનપાદવંશીય હવિર્ધાન રાજાના પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

સત્ય (૪) દસ વિશ્વેદેવોમાંનો ચોથો.

સત્ય (૫) વિતત્ય ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સંત ઋષિ. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

સત્ય (૬) અંગિરસદેવોમાંનો એક.

સત્ય (૭) ભીમસેને મારેલા કલિંગ રાજાના બે *ચક્રરક્ષકમાંનો એક.*

સત્ય (૮) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં હવે પછી થનારો સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

સત્ય (૯) શ્રીમન્નારાયણ / ભા૨૦ ૩૦ ૬૯-૧૨.

સત્ય (૧૦) ઊંછવૃત્તિ કરનાર એક બ્રાહ્મણ. એની સ્ત્રીનું નામ પુષ્પમાલિની / ભા૨૦ શાં૦ ૨૭૮-૧.

સત્યક સોમવંશી યદુકુળના અનમિત્રના પૌત્ર શિનિનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સાત્યકિ નામનો યુયુધાન.

સત્યક (૨) ભદ્રાની કૂખે થયેલો કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.

સત્યક (૩) સાવર્ણિ મન્વંતરમાં હવે પછી થનારો એક દેવવિશેષ.

સત્યકર્મા સત્કર્મા રાજાનું બીજું નામ.

સત્યકર્મા (૨) દુર્યોધન પક્ષના ત્રિગર્ત રાજાઓમાંનો એક. એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ૦ ૨૭.

સત્યકામ જબાલ ઋષિનું બીજું નામ.

સત્યકેતુ સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષાત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના ધર્મકેતુ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ધૃષ્ટકેતુ.

સત્યજિત દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. એ અતિરથિ હતો. એને ભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ ૧૭૧; ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૭-૪૫, ૨૧-૨૧.

સત્યજિત (૨) ચોથા તામસ મન્વંતર માંહેનો સ્વર્ગનો ચોથો ઇન્દ્ર.

સત્યજિત (૩) સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો એક યક્ષ. (૩. ઉર્જ શબ્દ જુઓ.)

સત્યજિત (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંધ વંશના સુનીથ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વિશ્વજિત.

સત્યજિત (૫) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના વસુદેવના ભાઈ આનક રાજાનો મોટો પુત્ર.

સત્યતપા એક બ્રહ્મર્ષિ. એનું મૂળ નામ ઉતથ્ય હતું. દેવદત્ત નામના બ્રાહ્મણનો એ પુત્ર હતો. ઉપનયનાદિ સંસ્કાર પછી એને કશું ભણતાં આવડયું જ નહિ અને મૂર્ખ રહ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે લોકો *એની નિંદા કરવા લાગ્યા.*

આ ઉતથ્ય વેદના અધ્યયનને, જપને, દેવતાઓના ધ્યાનને કે આરાધનને જાણતો નહોતો; આસન, પ્રાણાયામ, ભૂતશુદ્ધિ, મન્ત્ર, કાલક, જપ્ય, ગાયત્રી, શૌચ, સ્નાનવિધિ, બલિદાન, અતિથિનો સત્કાર કશું જાણતો ન હતો. સવારમાં ઊઠી ગમે તેવું દાતણ કરી લઈ ગંગામાં મંત્રરહિત ડબકું મારી લેતો. મધ્યાહ્ને યદચ્છાથી વનમાં ફળ લાવતો તેમાં પણ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક જ ન હતો. કોઈનું હિત-અહિત કર્યા વગર ગમે ત્યાં પડી રહેતો. નિરંતર એ જ વિચાર કર્યા કરતો કે મારું મૃત્યુ કયારે થશે. હું દુઃખથી જીવું છું. મૂર્ખના જીવનને ધિક્કાર છે. મને દૈવે મૂર્ખ કેમ રાખ્યો ? મૂર્ખાઈને લઈને મારો ઉત્તમ કુળમાં થયેલો અવતાર વૃથા ગયો. હું દૈવની નિંદા શું કામ કરું ? મારું જ કર્મ એવું હશે !

આવા તર્ક-વિતર્ક કરતો આ ઉતથ્ય ગંગા કિનારે ઝૂંપડી બાંધી એક આશ્રમમાં રહ્યો અને પોતાને પણ પોતાની મૂર્ખાઈ સારુ લાજ આવવા માંડી; એટલે એણે એક નિયમ ગ્રહણ કર્યો કે ગમે તે થાય તો પણ અસત્ય બોલવું નહિ. આ ઉપરથી એનું નામ 'સત્યતપા' પડયું. ગંગાકિનારે રહેતાં

ચૌદ વર્ષ થઈ ગયાં. એક દિવસે એ પોતાના બારણા પાસે ઊભો હતો. તે વખતે શિકારીએ ઘાયલ કરેલું એક પશુ – સૂવર એની આગળ થઈને એના આશ્રમમાં સંતાઈ ગયું. તાજા ઘામાંથી લોહી નીકળતું દેખીને દયાર્દ્ર હૃદયે એના મોંમાંથી 'એ–એ' એવો ઉચ્ચાર અનાયાસે નીકળ્યો. 'એ–એ' એ દેવીનો બીજમંત્ર હોવાથી એના જપથી એનાં હૃદયચક્ષુ ખૂલી ગયાં અને વાલ્મીકિની પેઠે એ કવિ થઈ ગયો. થોડી વાર પછી એને ઘાયલ કરનાર શિકારી સૂવરની શોધ કરતો આવ્યો. એણે ઋષિને ત્યાં ઊભેલા જોઈને નમસ્કાર કરીને પૂછ્યું કે અહીં થઈને ઘાયલ થયેલું કોઈ પશુ જતું દીઠું? સત્ય જ ભાષણ કરનારને સંકડામણ આવી પડી. જો હા કહે તો બિચારું પશુ મરી જાય છે; જો ના કહે તો અસત્ય બોલાય છે. માટે ઋષિએ કોઈ જવાબ જ દીધો નહિ; એટલે વ્યાધે બીજી વાર પૂછ્યું. એમ ફરી ફરી પૂછતાં ઋષિએ એને કહ્યું :

या पश्यति न सा ब्रूते या ब्रूते सा न पश्यति ।
अहो व्याध स्वकार्यार्थी किं पृच्छसि पुनःपुनः ।।

આ શ્લોકના બે અર્થ કરાય છે : (૧) જે ચૈતન્ય શક્તિ છે તે સાક્ષીપણાને લઈને દેખે છે, પણ તે બોલતી નથી. બોલવું એ એનો નહિ, પણ બુદ્ધિનો ધર્મ છે. પણ બોલનાર બુદ્ધિ પોતે જડ હોવાથી દેખતી નથી. દેખનાર તો ચૈતન્ય છે. (૨) આંખ જે દેખે છે તે બોલતી નથી, કેમકે બોલવું એ એનો ધર્મ નથી અને જે બોલે છે તે જીભ પોતાનો જોવાનો ધર્મ ન હોવાને લીધે, જોઈ શકતી નથી.

આ પ્રમાણે ઉતથ્ય – સત્યતપાને સહસા સ્ફુરણ થઈને બોલાઈ ગયેલો શ્લોક સાંભળીને અહીંથી કાંઈ સમાચાર નહિ મળે જાણીને વ્યાધ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. / દેવી ભાગ૦ ૨૪ંધ૦ ૩. સ૦ ૧૧.

સત્યદેવ ભીમસેને મારેલા કલિંગ રાજના બે ચક્રરક્ષકોમાંનો એક. / ભાર૦ ભી૦ ૫૪–૭૬.

સત્યદેવ (૨) અર્જુને મારેલા ત્રિગર્ત રાજપુત્ર. / ભાર૦ ક૦ ૧૮–૨૧.

સત્યધર્મા હવે પછી થનાર ધર્મ સાવર્ણિ મનુના દશ પુત્રો પૈકી એક.

સત્યધૃતિ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના કૃતિમાન અથવા ધૃતિમાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દઢનેમિ રાજા.

સત્યધૃતિ (૨) દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૧૦.

સત્યધૃતિ (૩) પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિ. એ સૂચિતનો પુત્ર હોવાથી સૌચિતિ કહેવાતો. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૩–૩૧, ભાર૦ ઉ૦ ૧૭૧–૧૮; ઉ૦ ૧૯૬–૨૮.

સત્યધૃત (૪) ચિરકારી ઋષિના ભાઈ ગૌતમ પુત્ર શતાનંદનો પુત્ર અને શરદ્વાન ઋષિનો પિતા.

સત્યધૃતિ (૫) પાંચાળ કુળના દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ સ૦ ૨૩.

સત્યનામા અયોધ્યા નગરીમાં દશરથ રાજાનું મંદિર જે સ્થળે હતું તે સ્થળ.

સત્યંભરા પ્લક્ષદ્વીપની નદીવિશેષ.

સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓમાંની એક. એ સત્રાજિતની પુત્રી હતી. એને દ્રૌપદીની જોડે પતિને વશવર્તી કરવા સંબંધે સંવાદ થયો હતો. ભૌમાસુરને મારવા ગયા ત્યારે પણ એ કૃષ્ણની જોડે ગઈ હતી

એક સમયે કૃષ્ણ દિવ્ય શયનને વિષે સૂતા હતા તે વખતે એમને હસવું આવ્યું. સત્યભામાએ આ નિષ્કારણ હાસ્ય કેમ કર્યું તે જાણવા કૃષ્ણને તેનું કારણ પૂછતાં એમણે તેનું કારણ સમજાવ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણની સાથે એ ઇન્દ્રલોકમાં ગઈ હતી. / ભાર૦ સ૦ ૫૬–૪૦; ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦ સ૦ ૫૯; હરિવં૦ સ૦ ૨; વિષ્ણુ૦ ૫–૩૦ • તેમ જ કૃષ્ણ પાંડવોને મળવા કામ્યકવનમાં ગયા ત્યારે પણ એને જોડે લઈ ગયા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૧૮૫–૭ • એ મેળાપ વખતે એણે પાંતવશીકરણ સંબંધે દ્રૌપદીને પ્રશ્ન પૂછવાથી દ્રૌપદીએ એને રહસ્ય સમજાવ્યું હતું. / ભાર૦ વ૦ ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૫૬ સ૦; હરિવં–૧–૩૮; વિષ્ણુ૦ ૪–૧૩. ૨૩૪–૪ • એના કૃષ્ણ સાથેના વિવાહની હકીકત સારુ જુઓ:

ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૬ ● સ્વર્લોકને ગમન સારુ એ તપોવનમાં ગઈ હતી. / ભા૨૦ મૌ૦ અ૦ ૮.

સત્યયુગ કૃતયુગ તે જ.

સત્યરથ દુર્યોધનના પક્ષના પાંચ ત્રિગર્ત રાજપુત્ર જે સંશપ્તક હતા તેમાંનો એક ટક. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ સ૦ ૧૬૬ ● અમુક અમુક યોદ્ધાને હું મારીશ જ એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને યુદ્ધમાં જનાર 'સંશપ્તક' કહેવાતો. આ અને એના ચારે ભાઈઓએ અર્જુનને મારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એ સઘળાઓને અર્જુને યુદ્ધમાં માર્યા હતા. / ભા૨૦ શ૦ સ૦ ૨૭

સત્યરથ (૨) ઇક્ષ્વાકુ કુળના નિબંધન રાજાનો પુત્ર. એનું નામ ત્રિશંકુ પણ હતું. હરિશ્ચન્દ્ર તે એનો પુત્ર.

સત્યરથ (૩) વિદેહવંશી સમરથજનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઉપગુપ્તજનક હતું.

સત્યલોક જે સ્થાનમાં બ્રહ્મદેવ રહે છે તે લોક. ભૂલોકથી જે સાત લોક રહ્યા છે તેમાં સહુથી ઉપર છે તે. પુરાણોમાં છે કે વૈકુંઠ, કૈલાસ વગેરે આ લોકની ઉપર આવેલાં છે. પણ એ શ્રુતિ વિરુદ્ધ હોઈને એ આ લોકમાં જ છે એમ માનવું જોઈએ. ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક એમ સાત લોક ગણાવ્યા છે. તેમાં પહેલા ત્રણ કલ્પાન્તે નાશ પામે છે. છેલ્લા ત્રણ બ્રહ્માનાં સો વર્ષે નાશ પામે છે. ચોથો લોક નાશ પામતો નથી. પણ પહેલા ત્રણ લોકના બળવાથી એ ચોથો લોક કોઈથી ત્યાં વસાય જ નહિ એવી સ્થિતિમાં આવે છે.

સત્યવતી અગત્સ્ય ઋષિની ભાર્યા લોપામુદ્રાનું બીજું નામ. / ભા૨૦ વ૦ ૯૪–૨૯.

સત્યવતી (૨) સૂર્યવંશી ત્રિશંકુની ભાર્યા. એ કેકયવંશના કુમારી હતી. એનો પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર. / ભા૨૦ સ૦ ૧૨–૧૨.

સત્યવતી (૩) ગાધી રાજપુત્રી, ઋચિક ઋષિની પત્ની, વિશ્વામિત્રની બહેન અને જમદગ્નિની માતા થાય. / ભા૨૦ શાં. ૪૮–૧૬; વ૦ ૧૧૬–૩૯; અનુ૦ ૭–૭. વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૩૪; ભાગ૦ ૯, સ્કં૦ અ૦ ૧૫.

સત્યવતી (૪) ઉપરિચર વસુની કન્યા. એ એના વીર્ય વડે મત્સ્યના ઉદરમાં પેદા થઈ હતી. / ભા૨૦ આ૦ ૬૦–૨ ● ગન્ધવતી, કાલી, મત્સ્યગન્ધા અને યોજનગન્ધા એવાં એનાં બીજાં નામો છે. વ્યાસ, ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્યની માતા. એ પૂર્વજન્મમાં બર્હિષદ પિતૃની કન્યા અચ્છોદા નામે હતા અને શાપને લઈને ભૂમિ પર અવતરી હતી / ભા૨૦ સા૦ ૬૪–૯૨ ● એ જ્યારે કુંવારી હતી ત્યારે પરાશર ઋષિ વડે એને પેટે વ્યાસનો જન્મ થયો હતો. પછી એ શન્તનુ રાજાને પરણી હતી, જેનાથી એને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે પુત્રો થયા હતા. એ પોતાના દીકરાની વહુઓ અને વ્યાસ સાથે તપોવનમાં ગઈ હતી. / ભા૨૦ સા૦ ૧૩૭–૧૨.

સત્યવતી (૫) ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સત્યવર્મા પાંચ ત્રિગર્ત બંધુઓમાંનો એક.

સત્યવાક્ એક બ્રહ્મર્ષિ.

સત્યવાક્ (૨) મુનીને થયેલા સોળ ગંધર્વ પુત્રો પૈકી એક. એનું યુગપ એવું બીજું નામ પણ હતું / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૩.

સત્યવાક્ (૩) ચક્ષુર્મનુથી નડ્વલાને થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો એક. એનું બીજું નામ સત્યવાન હતું.

સત્યવાન ત્રણની સંજ્ઞાવાળો સત્યવાક્ તે જ.

સત્યવાન (૨) દુર્યોધનનો સેનાપતિ. એ મહારથિ હતો. / ભા૨૦ ઉદ્યો૦ ૧૬૭–૩૦.

સત્યવાન (૩) શાલ્વદેશાધિપતિ દ્યુમત્સેનનો પુત્ર. એને નાનપણમાંથી જ અશ્વો પર બહુ પ્રીતિ હતી. એ માટીના અશ્વો બનાવીને તેની સાથે રમતો. ભીંતો પર અશ્વોનાં જ ચિત્રો કાઢે. આ ઉપરથી લોકો એને ચિત્રાશ્વ કહેતા. / ભા૨૦ વ૦ ૨૯૪ ● અશ્વપતિ રાજાની કન્યા સાવિત્રીને પરણ્યો હતો. પોતે અલ્પાયુ હતો પણ સાવિત્રીના યોગે તે દીર્ઘાયુ થયો હતો. (સાવિત્રી શબ્દ જુઓ.) એ લાકડાં લેવા ગયો હતો ત્યાં મરણ પામ્યો હતો. સાવિત્રીની પ્રાર્થના ઉપરથી એને લેવા આવેલા યમે એને જિવાડ્યો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૨૯૯.

સત્યવ્રત ત્રિગર્ત અને દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ ભી૦ ૭૨–૧૭.

સત્યવ્રત (૨) પૂર્વકલ્પમાંનો રાજા. (મત્સ્યાવતાર શબ્દ જુઓ.) નિત્યકલ્પ થાય ત્યારે કેવી સ્થિતિ હશે એ જોવાની એને ઘણી ઇચ્છા થઈ હતી. સત્યવ્રત રાજા એક વખત સંધ્યાવંદન કરતો હતો, તે વખતે એના હાથમાં પાણીની અંજલિ લીધી તેમાં એક નાનું માછલું આવ્યું. એનું રક્ષણ કરવા સારુ રાજાએ એને પાણીના પવાલામાં મૂકયું પણ એટલામાં તો તે એટલું મોટું થઈ ગયું કે તેમાં સમાય નહિ. પછી રાજાએ મોટા વાસણમાં, નદીમાં એમ મૂકતાં મૂકતાં છેવટે સમુદ્રમાં મૂકયું. બધો સમુદ્ર એનાથી ભરાઈ જાય એવું લાગ્યું. રાજાએ એને કોઈ દેવ સમજીને પ્રાર્થના કરી. મત્સ્યે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે થોડા સમય પછી પ્રલય થઈ ત્રણે લોકનો નાશ થઈ જવાનો છે. પછી મત્સ્યે એને એક વહાણ બનાવવાનું કહ્યું અને લેવાય તેટલાં પ્રાણીઓને લઈને એમાં બેસવાનું સૂચવ્યું હતું. તે પ્રમાણે એણે બધી તૈયારી કરી હતી. નિત્ય પ્રલયમાં ભૂર્લોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્લોક એમ ત્રણ લોક ડૂબી ગયા. ચાર લોક માત્ર રહ્યા હતા. રાજા સાથે લીધેલાં પ્રાણીઓ સહિત વહાણમાં હતો, અને રાજાનું વહાણ પ્રલયોદધિમાં ફરતું હતું. તેટલામાં પેલો મત્સ્ય વચન આપ્યા પ્રમાણે એની પાસે આવ્યો. પછી સાપની રજ્જુથી પોતાના વહાણને મત્સ્યના શૃંગ સાથે બાંધ્યું અને મત્સ્ય એને દોરીને પ્રલયજળમાં ફેરવવા લાગ્યો.

એ મત્સ્ય અને રાજા વચ્ચે ઇતિહાસ સંબંધી અનેક વાતો થઈ. આ હકીકતનો ગ્રંથ તે મત્સ્યપુરાણ. હયગ્રીવ નામનો અસુર વેદોનું હરણ કરી ગયો હતો તેનો મત્સ્યરૂપી ભગવાને વધ કરીને વેદ પાછા આણ્યા બાદ, પ્રલયજળ ઊતરી ગયા પછી પુનઃ ઊઠેલા બ્રહ્માને સ્વાધીન કર્યા. મત્સ્યે પછી રાજાને આશીર્વાદપૂર્વક કહ્યું કે તું ચાલુ કલ્પમાં સાતમો મનુ થઈશ. આમ વર પ્રદાન કરીને મત્સ્ય અંતર્ધાન થયો.

સત્યવ્રત (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન રાજાનો પૌત્ર અને નિબંધન રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એનું બીજું નામ ત્રિશંકુ હતું.

સત્યવ્રત (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એનું નામ સત્યસંધ એવું હતું.

સત્યવ્રત (૫) એ નામનો બ્રાહ્મણ. એનું નામ ઉતથ્ય હતું. નિરક્ષર હોવાથી બહુ નિંદાતો. પણ એણે સત્ય જ બોલવું એવું વ્રત લીધું હતું. એને સત્યતપા પણ કહેતા હતા. (સત્યતપા શબ્દ જુઓ.)

સત્યવ્રત (૬) શાકદ્વીપમાંના લોકવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૦-૨૭

સત્યવ્રત (૭) સત્યસેન અવતારનો એક અનુચર / ભાગ૦ ૮-૧-૨૫

સત્યશ્રવા સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુળના વીતિહોત્ર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઉરુશ્રવા રાજા.

સત્યશ્રવા (૨) સોમવંશી ઉપરિચર વસુના પુત્ર પ્રત્યગ્રનું બીજું નામ.

સત્યશ્રવા (૩) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ.

સત્યશ્રવા (૪) અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રો૦ સ૦ ૪૫

સત્યસંધ ચોગડાની સંજ્ઞાવાળા સત્યવ્રતનું બીજું નામ / ભાર૦ આ૦ ૬૮

સત્યસહા રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા વિષ્ણુના અવતારનો પિતા.

સત્યસેન ઉત્તમ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલો વિષ્ણુનો અવતાર.

સત્યસેન (૨) અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો ક્ષત્રિય. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૭

સત્યસેન (૩) નકુળે મારેલા કર્ણના પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ શ૦ અ૦ ૭૦

સત્યસેના ગાંધારીની બહેન અને ધૃતરાષ્ટ્રની ભાર્યા. / ભાર૦ આ૦ ૧૧૯-૨૩

સત્યહિત સોમવંશી પુરુકુળના ઉપરિચર વસુના પૌત્ર અને બૃહદ્રથ રાજાના પુત્ર કુશાગ્રહના ઋષભ નામના પુત્રનો પુત્ર. એને પુષ્પવાન નામે પુત્ર હતો.

સત્યા ઋષભદેવ વંશના વારવ્રત રાજાના બે પુત્રોમાંના મોટા પુત્ર મંથુ રાજાની સ્ત્રી અને ભોવન રાજાની માતા.

સત્યા (૨) શંયુ નામના અગ્નિની સ્ત્રી.

સત્યા (૩) સોમવંશી પુરુકુળના ઉપરિચર રાજાના મોટા પુત્ર બૃહદ્રથની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. એને બે ફાડિયાં રૂપે જરાસંધ નામે પુત્ર થયો હતો.

સત્યા (૪) નગ્નજિત રાજાની પુત્રી નાગ્નજિતીનું બીજું નામ. એને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

સત્યા (૫) કૃષ્ણની પટરાણી સત્યભામાને પણ ક્વચિત્ સત્યા કહી છે.

સત્યા (૬) અયોધ્યા નગરીના મધ્યભાગનું નામ.

સત્યાંગ પ્લક્ષદ્વીપમાંના લોકવિશેષ/ભાગ૦ ૫–૨૦–૪.

સત્યાનૃત વાણિજ્ય વૃત્તિ / ભાગ૦ ૭–૧૧–૧૮

સત્યાયુ સોમવંશી પુરૂરવાના છમાંથી ત્રીજો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શ્રુતંજય.

સત્યાષાઢ એક બ્રહ્મર્ષિ.

સત્યેયુ સોમવંશના પુરુકુળના રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર. એની માનું નામ મિશ્રકેશી / ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૦

સત્યેયુ (૨) દુર્યોધન પક્ષના પાંચ સંશપ્તકત્રિગર્ત રાજપુત્રોમાંનો એક. એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભા૨૦ શ૦ ૨૬–૩૯

સત્યેષુ સંસપ્તક ત્રિગર્ત બંધુ પૈકી એક.

સત્ર યજ્ઞવિશેષ.

સત્રાજિત સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વતવંશના અનમિત્ર રાજાના નિઘ્ન નામના પુત્રના બેમાંનો મોટો પુત્ર. એણે પોતાની કન્યા સત્યભામા કૃષ્ણને પરણાવી હતી. એને આગળ જતાં શતધન્વાએ માર્યો હતો. (સ્યમંતકમણિ શબ્દ જુઓ.) શ્રીકૃષ્ણ યાદવ વંશના અને સત્રાજિત પણ યાદવ વંશનો, તેઓમાં વિવાહ–સંબંધ કેમ થાય એવી શંકા સહજ થાય. પરન્તુ ક્ષત્રિયોના કુળનો પુરોહિત જુદો થયો એટલે તેમનાં ગોત્ર પણ જુદાં થયાં ગણાય છે. આવા પુરોહિતના ગોત્રના ધોરણથી પોતાનાં ગોત્ર જુદાં ગણી તેઓમાં પરસ્પર વિવાહ થાય છે.

સત્રાયણ બૃહદ્ભાનુ શબ્દ જુઓ./ભાગ૦ ૮–૧૩–૧૫.

સમાયણ ઇન્દ્ર સાવર્ણિ મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના અવતાર પિતા.

સત્ત્વ રૈવત મનુના દસ પુત્રોમાં થઈ ગયેલો એક પુત્ર.

સત્ત્વ (૨) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૪૦.

સત્ત્વવતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સદ આંગિરસ દેવોમાંનો એક.

સદ (૨) સોમવંશના ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૪.

સદંશ જ્યાં સોનું વગેરે કીમતી ધાતુ ચોરનારના શરીરમાંથી તપાવીને લાલચોળ કરેલી સાણસીઓ વડે માંસ તોડી લેવામાં આવે છે તે નરક.

સદધ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ.

સદધ્વ (૨) યમની સભાનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૧.

સદસ્ય ઋત્વિજવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦–૭૫–૨૨.

સદસ્યવાન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સદસ્યોર્મ યમની સભાનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૨.

સદાકાન્તા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સદાનીશ ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. અયોધ્યા પ્રાંતના રંકપુર અને દિનાજપુર જિલ્લાઓમાં વહેતી કરતોયા નદી તે જ.

સદાનીશમધ્ય નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૩૩.

સદ્યકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો નવમો દિવસ તે. (કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

સદ્યોજાત શિવનું એક નામ અથવા અવતાર.

સદાશિવ શંકર ભગવાનનું નામાન્તર. / ભાગ૦ ૮–૭–૧૯

સંધિ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ વંશના પ્રસુશ્રુત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે અમર્ષણ રાજા.

સંધ્યા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૯–૨૭.

સંધ્યા (૨) એક સ્ત્રી. વિદ્યુત્કેશ રાક્ષસની સાસુ, સાલંકટંકટાની માતા.

સંધ્યા (૩) પુલસ્ત્ય ઋષિની ભાર્યા. / ભા૨૦ ૩૦ ૧૧૭–૧૧

સંધ્યા (૪) સંધ્યાવંદન તે જ.

સનક બધા મહર્ષિઓની પૂર્વે બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ચાર માનસપુત્રોમાંનો એક. એ અને એના ત્રણે ભાઈઓ મોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા.

સનકાદિ બ્રહ્મદેવના ચાર માનસપુત્રો : સનક, સનન્દ, સનાતન અને સનત્કુમાર. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪–૪–૮–૧. • એઓ હમેશ પાંચછ વર્ષના બાળક જેવા જ દેખાય છે. તેઓ એકદા વૈકુંઠ ગયા હતા ત્યારે દ્વારપાળે એમને રોકી અંદર જવા દીધા નહિ તેથી તેમણે એને શાપ્યો હતો. / ભાગ૦ ૭–૧–૩૫

સનત્કુમાર સનકનો ભાઈ. બ્રહ્મદેવે બધા મહર્ષિઓની પહેલાં ઉત્પન્ન કરેલા ચાર માનસપુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ સ૦ ૧૧–૧૩.

સનત્સુજાત સનક અને સનત્કુમારનો ભાઈ. એક બ્રહ્મમાનસ પુત્ર. બધા મહર્ષિઓની પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. / ભા૨૦ ૩૦ ૪૧

સનન્દન બ્રહ્મદેવના ચાર માનસપુત્રો પૈકી એક. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૪

સનવન સનક, સનત્કુમાર અને સનત્સુજાતનો ભાઈ, ચોથો બ્રહ્મમાનસ પુત્ર.

સનદ્વાજ વિદેહ વંશના શુચિ નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઊર્ધ્વકેતુજનક હતું.

સનાતન સનત્સુજાતનું બીજું નામાન્તર.

સનાતન (૨) યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૨

સનિવેશ ત્વષ્ટા પ્રજાપતિના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. વિશ્વરૂપનો ભાઈ.

સનાપદેશ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ સ૦ ૯

સન્નતિમાન સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના સુમતિરાજાનો પુત્ર. કૃતિ નામનો રાજા એનો પુત્ર થતો હતો.

સન્નતી નીપ રાજાના પુત્ર બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી. ગૌ અને સરસ્વતી એવાં એનાં બીજાં બે નામ હતાં. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ.)

સન્નતેયુ સોમવંશી પુરુના પુત્ર રૌદ્રાશ્વને મિત્રકેશીને પેટે જન્મેલો પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૮૮–૧૦

સંતર્દન કૈકયદેશાધિપતિ વૃષ્ટકેતુ અને શ્રુતકીર્તિનો પુત્ર / ભાગ૦ ૯–૨૪–૩૮

સન્તાન ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.

સન્તાનક એક પર્વતવિશેષ. / ભા૨૦ ૩૦

સન્નાદન રામની સેનામાંનો એક પ્રખ્યાત વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૭

સાન્નહુતિ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ

સંન્યાસ સામવેદોપનિષત્

સંન્યાસ (૨) ચોથો આશ્રમ. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ એ ત્રણ, અને ચોથો સંન્યાસ એ પ્રસિદ્ધ છે.

સંપાતિ વિનતાની કૂખે થયેલો કશ્યપપુત્ર અરુણનો મોટો પક્ષીપુત્ર. જટાયુ એનો નાનો ભાઈ થાય. એ મહાપરાક્રમી હતો. એક સમયે એની અને એના ભાઈ જટાયુની વચ્ચે શરત થઈ કે આપણા બેમાં સૂર્યમંડળમાં પહેલો કોણ છેક જઈ પહોંચે. બે ભાઈઓ સૂર્યમંડળમાં જવા ઊડ્યા. જતાં જતાં સૂર્યનાં કિરણો વડે બન્ને ભાઈઓને પીડા થવા માંડી. સંપાતિ ઊંચે ઊડતો હતો. તે પોતાના નાના ભાઈને શ્રમ ન પડે માટે પોતાની પાંખો જટાયુ ઉપર પ્રસારીને એને તાપ ન લાગે એવી રીતે એણે ઊડવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે ઊડ્યા જતા હતા તેવામાં તેઓ સૂર્યમંડળની બહુ જ પાસે પહોંચ્યા અને હવે સૂર્યમંડળમાં જઈ પહોંચશે એ સંધિમાં સંપાતિની પાંખો એકાએક બળી ગઈ; અને એ બિચારો ભૂમિ ઉપર મહેન્દ્ર પર્વત પર પડ્યો. જટાયુની પાંખ દાઝી નહોતી ગઈ. તે કારણે પાછો ઊડીને ભૂમિ પર આવ્યો. આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈઓનો વિયોગ થયો. અહીં સંપાતિ ઘણા કાળ પછી મૂર્ચ્છામાંથી સાવધ થતાં જુએ છે તો પોતાનો ભાઈ પાસે નથી અને પોતે દક્ષિણ સમુદ્રમાં પડ્યો છે.

પાંખો ગઈ એટલે ઊડાય નહિ, સબબ એક

દિવસ પોતાની ભૂખતરસ છિપાવવાને ખોડંગતો કૂદી કૂદીને જતો હતો. તે વખતે એ જ પર્વત પર વાસ કરનારા ચંદ્રમા નામના મુનિ એને મળ્યા. કોણ છે એમ પૂછતાં એણે મુનિને પોતે કોણ છે તે કહ્યું. સાંભળીને મુનિએ કહ્યું કે અરે સંપાતિ, તું તો બહુ બળવાન છતાં તારી આ દશા કેમ ? સંપાતિએ બધી અથઈતિ કહી અને અતઃપર હું શો રીતે મારી ક્ષુધાનું નિવારણ કરું એમ પૂછ્યું.

આ ઉપરથી મુનિએ એને બોધ કર્યો કે ક્ષુધા અને તૃષા એ પ્રાણના ધર્મ હોઈ, આત્મા એ પ્રાણનો દૃષ્ટા – સાક્ષી છે. દૃશ્યના ધર્મ દૃષ્ટાને કદી બાધક થતા નથી. એવી રીતે આરંભ કરીને મુનિએ એને અધ્યાત્મ વિદ્યાનો બોધ કર્યો. આથી સંપાતિના મનનું સમાધાન થયું. એના સમાધાનની સાથે સાથે એની ક્ષુધા પણ નિવૃત્ત થતી ગઈ.

આ પ્રમાણે સંપાતિ અને મુનિ ઘણા કાળ પર્યંત જોડે રહ્યા. એક સમયે ચંદ્રમા મુનિની ઇચ્છા આ લોક તજીને પરલોકમાં જવાની થઈ. મુનિએ સંપાતિને કહ્યું કે થોડા જ કાળ પછી ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં રામ ઉત્પન્ન થશે. એ રામ પિતાની આજ્ઞા પાલન કરવા સારુ પોતાના ભાઈ અને સ્ત્રી સહિત દંડકારણ્યમાં આવશે. અહીંથી રાવણ એની સ્ત્રીનું હરણ કરી લંકા લઈ જશે, રામને સુગ્રીવાદિ સાથે મૈત્રી થશે. સુગ્રીવ રામની સ્ત્રીની શોધ સારુ દક્ષિણમાં વાનર મોકલશે. એ લોકોને ભાળ નહિ મળવાના સબબે એઓ સમુદ્ર કિનારે પ્રાયોપ્રવેશ (મરવાને માટે અન્નપાણી તજી દઈને) કરીને બેસશે. તે કાળે તારો અને એ વાનરોનો ભેટો થઈ તું એમને સીતાની ભાળ બરોબર આપીશ. એમ કરતાં જ તારી પાંખો વગેરે પૂર્વવત્ બની જશે અને તું સુખી થઈશ, એ મારું વર પ્રદાન છે. એમ કહીને મુનિ આ લોક તજી દિવ્યલોકમાં ગયા અને ત્યાં જ રહ્યા.

આગળ જતાં ચંદ્રમા મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ અંગદની આગેવાની નીચે વાનરો શોધ કરવા આવેલા તે ફણીભૂત ન થવાથી મરવા સારુ ધાન–પાણીની આખડી લઈને બેઠા હતા. એમનો અને સંપાતિનો મેળાપ થયો. વાનરોને મોઢે પોતાના નાના ભાઈ જટાયુના મૃત્યુનું વૃત્તાંત જાણી સંપાતિને બહુ ખેદ થયો. વાનરોને સંપાતિએ સીતાની ભાળ આપી અને તમે લોકો સમુદ્ર ઉલ્લંઘનની પેરવી કરો એની સૂચના આપી. પછી પાંખો વગેરે ફૂટીને પુનઃ પૂર્વવત્ બનેલો સંપાતિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. સંપાતિની ઉમ્મર કેટલી હશે તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંય જણાતો નથી. માત્ર એટલું માલૂમ પડે છે કે એ જટાયુથી મોટો હતો. એને સુપાર્શ્વ, બભ્રુ, શીઘ્રગ ઇત્યાદિ અનેક પુત્રો હતા (અધ્યાત્મ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૮; ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૭૫; વ૦ ૨૮૦–૧; વ૦ ૨૮૩-૩૯.

સંપાતિ (૨) કિષ્કિંધામાં રહેનાર એક વાનર. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ અ૦ ૩૩.

સંપાતિ (૩) વિભીષણના ચાર અમાત્યોમાંનો એક. / વા૦ રા૦ સુ૦ અ૦ ૩૭.

સંપાતિ (૪) લંકામાં રહેનાર એ નામનો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુ૦ અ૦ ૬.

સંપાતિ (૫) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સપ્તઋષિ પ્રત્યેક મન્વંતરનાં ધર્મોપદેષ્ટા તરીકે સાત સાત ઋષિઓ થાય છે. તેઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા મન્વંતરોમાં ઉત્પન્ન થયેલા. ચાલુ મન્વન્તરમાં છે તેઓ અને હવે પછી થનારા મન્વંતરોમાં થશે તે. એ કોણ કોણ છે એ જોવાને કોશમાં દરેક મન્વંતરનાં નામ જોવાં.

સપ્તઋષિ (૨) ભૂગોળના ઉત્તરધ્રુવ તરફ આવેલું સાત તારાઓનું ઝૂમખું. એની પૂંછડીના બીજા તારા પાસે જ એક ઝીણો તારો છે જેને અરુન્ધતી કહે છે. પૂંછડીના છેલ્લા તારાની પાસે જ ધ્રુવનો તારો આવેલો છે. એ ઝૂમખું ઉત્તરધ્રુવની પ્રદક્ષિણા કરતું જણાય છે.

સપ્તર્ષિકુંડ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૭૨.

સપ્તગંગ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૩૨–૨૯.

સપ્તગોદાવર રાજમહેન્દ્રીની પાસે આવેલું ક્ષેત્ર-વિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૩–૪૪.

સપ્તગોદાવરી સાત મુખે સાત જુદા જુદા પ્રવાહ વડે કરીને સમુદ્રને મળતી હોવાથી ગોદાવરી નદીનું પડેલું નામ.

સપ્તચરુ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. એ તીર્થમાં દેવ, ઋષિ અને મુનિઓ વગેરેએ ચરુ અર્પણ કર્યો હતો, માટે ત્યાં સાંજે સ્નાન કરી ચરુનો હોમ કરવાની પ્રથા છે. / ભા૨૦ વ૦ ૮૦–૯૦.

સપ્તજનાશ્રમ પમ્પા સરોવર અને કિષ્કિંધા નગરી એ બેની વચ્ચે પૂર્વે કોઈ સાત ઋષિઓ તપ કરતા હતા. તે ઉપરથી એ સ્થાનનું પડેલું નામ. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧૩.

સપ્તજિત દનુના પુત્રો દાનવોમાંનો એક.

સપ્તજિહ્વ સાત જિહ્વા હોવાથી પડેલું અગ્નિનું નામ.

સપ્તપાતાલ અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એ નામનાં ભૂમિની નીચેના ભાગમાં જે સાત બિલસ્વર્ગ આવેલાં છે તે.

સપ્તપાલ યુધિષ્ઠિરની સભામાંનો એક ઋષિ. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૨૦.

સપ્તપુરી અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાંચી, અવંતિ અને દ્વારકા અથવા દ્વારાવતી.

સપ્તમહાદ્વીપ જંબુદ્વીપ, પ્લક્ષદ્વીપ, શાલ્મલિદ્વીપ, કુશદ્વીપ, ક્રૌંચદ્વીપ, શાકદ્વીપ અને પુષ્કરદ્વીપ, એ નામના પૃથ્વી પર જે મહાદ્વીપો છે તે. આમનાં નામ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં એક જ ક્રમવાર મળે છે. દરેક મહાદ્વીપની આજુબાજુ અકેકેક સમુદ્ર આવેલો છે.

સપ્તમહાદ્વીપાધિપતિ પ્રિયવ્રત રાજાના દશ પુત્રોમાંથી ત્રણ વિરક્ત થઈને અરણ્યમાં ચાલ્યા જવાથી રહેલા અગ્નીધ્ર, ઇધ્મજિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, હિરણ્યરેતા, ઘૃતપૃષ્ઠ, મેધાતિથિ અને વીતિહોત્ર નામના પુત્રો. પહેલો પહેલાનો, બીજો બીજાનો એમ ક્રમશઃ સાતે મહાદ્વીપના અધિપતિઓ હતા.

સપ્તમહાસાગર ક્ષાર સમુદ્ર (ખારો), ઇક્ષુરસોદ (શેરડીના રસના જેવા મીઠા પાણીનો), સુરા સમુદ્ર (મદ્ય પ્રમાણે જ જેના પાણીની રુચિ અને ગુણ એવો), ઘતોદ (ઘીના જેવી જ રુચિ અને ગુણ જેવા પાણીનો), ક્ષીરોદ (દૂધના જેવી જ રુચિ અને ગુણવાળું જેનું પાણી છે એવો), દધિમંડોદ અથવા દધિ સમુદ્ર (દહીંના જેવાં રુચિ અને ગુણવાળા પાણીનો) અને શુદ્ધોદ (મીઠા પાણીનો) એવા જે સાત મોટા સમુદ્રો છે તે. દરેક મહાદ્વીપની આજુબાજુ મહાસમુદ્ર આવેલો છે. જેમ મહાદ્વીપની પહોળાઈ એકએકથી બમણી છે તેમજ આ મહાસાગરોની પહોળાઈ પણ એકએકથી બમણી છે.

સપ્તમાતૃકા બ્રાહ્મી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇંદ્રાણી અને ચામુંડા.

સપ્તરાવ ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૧.

સપ્તવતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૧૯–૧૮.

સપ્તશૃંગ સહ્યાદ્રિ પર્વત પર આવેલું દેવીનું સ્થાનવિશેષ

સપ્તસપ્તિ જેના રથને સાત ઘોડા જોડેલા છે એવા સૂર્યનું નામ.

સપ્તસાગર તીર્થ મતંગ ઋષિના આશ્રમ પાસેનું તીર્થવિશેષ.

સપ્તસારસ્વત તીર્થવિશેષ. એનાં અંગોનાં નામ : સુપ્રભા, કાંચનાક્ષી, વિશાલા, મનોરમા, ઓઘવતી, ઝરેણુ અને વિમલોદકા છે. સરસ્વતી નદીના આ સાતે પ્રવાહ જે સ્થળે આવેલા છે તે તીર્થવિશેષ. પૂર્વે અહીં મંકણક નામના ઋષિનો આશ્રમ હતો. / ભા૨૦ શ૦ અ૦ ૪૭.

સપ્તસ્રોત તીર્થ સપ્તર્ષિના સંતોષ માટે અલકનંદા નદી જ્યાં સાત પ્રવાહે વહી છે તે સ્થળ. (સ્વર્ધુની શબ્દ જુઓ.)

સપ્તસર્ગ ભૂલોક (મૃત્યુલોક), ભુવલોક (અંતરિક્ષ લોક), સ્વર્ગલોક (ઇન્દ્રલોક), મહલોક (ભૃગ્વાદિ મહર્ષિઓનો લોક), જનલોક (સનકાદિનો લોક), તપોલોક મહાતપસ્વીઓ અને (સિદ્ધોનો લોક),

અને સત્યલોક (બ્રહ્મદેવનો લોક). આ બધા લોક પૃથ્વીથી ઊંચેના સમજવા.

સપ્તાશ્વ સૂર્ય.

સપ્તાશ્વ (૨) રૈવત મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

સંભલ એક ગ્રામવિશેષ જ્યાં રહેનારા વિષ્ણુયશા નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં વિષ્ણુ ભગવાનનો કલ્કિ અવતાર થનાર છે તે.

સભાનર સોમવંશી અનુરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કાલાનલ અથવા કાળનર હતું.

સભાપતિ ભૂતકર્મા એવા બીજા નામનો ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા, એને નકુળના પુત્ર શતાનીકે માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૫.

સંભૂતિ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના અજિત નામે વિષ્ણુના અવતારની માતા.

સંભૂતિ (૨) ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પુરુકુત્સ રાજાના બે પુત્રોમાંના બીજા પુત્ર, વસુ રાજાનો પુત્ર. એને ત્રિધન્વા નામે પુત્ર હતો.

સંભૂતિ (૩) સોમવંશી અનુ કુળના જયદ્રથ રાજાની સ્ત્રી અને વિજય રાજાની માતા.

સંભેદ સિંધુસાગર સંગમ પાસેનું તીર્થવિશેષ.

સભ્ય પવમાન નામના અગ્નિના, સંશતીની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો પહેલો.

સમ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૬૮–૬૬; ભી૦ ૬૪–૨૮, ક૦ ૪૬–૭.

સમ (૨) હંસધ્વજ રાજાનો પુત્ર.

સમંગ એક ઋષિ. વાંકાં અંગો સીધાં થયા પછી પડેલું અષ્ટાવક્ર ઋષિનું નામ. / ભાર૦ શાં૦ અ૦ ૨૮૬.

સમંગ (૨) ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૬૦.

સમંગ (૩) દુર્યોધનનો રસોઇયો. / ભાર૦ વ૦.

સમંગા એક નદીવિશેષ. એમાં સ્નાન કર્યાથી અષ્ટાવક્ર ઋષિનાં અંગ સીધાં થઈ ગયાં હતાં તે. / ભાર૦ વ૦ ૧૩૬–૩૯.

સમંતર ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ સ૦ ૯

સંમર્દન યદુવંશીય વસુદેવ અને દેવકીનો એક પુત્ર. / ભાર૦ ૯–૨૪–૫૪.

સમન્તપંચક પરશુરામે નિર્મિત કરેલો દેશવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૧–૧૮, ૨–૧; શ૦ ૩૮–૪૪. • પરશુરામે ત્યાં પાંચ હ્રદ નિર્માણ કર્યાં હતાં. ત્યાં વૃદ્ધક્ષત્રે તપ કર્યું હતું. / ભાર૦ વ૦ ૧૧૮–૬; દ્રો૦ ૧૪૮–૧૦.

સમંથદેશ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯.

સમરથ વિદેહવંશી ક્ષેમધી જનકનો પુત્ર; સત્યરથ જનકનો પિતા.

સમર્દન સોમવંશી યદુકુળના આઠ પુત્રોમાંનો પાંચમો

સમસૌરભ જન્મેજયના સર્પસત્રનો એક સદસ્યઋષિ.

સમાધિ એક વૈશ્ય. (૯. સુરથ શબ્દ જુઓ.)

સમાન શરીરની અંદરના પંચપ્રાણોમાંનો નાભિ-સ્થાનનો પ્રાણ.

સમાનકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો સત્તરમો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

સમિતિંજય ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સમીક એક રાજર્ષિ.

સમીક (૨) દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૧૯; સ૦ ૭–૧૬.

સમીચી એક અપ્સરા, શાપને લઈને મગરી થઈ હતી તે. અર્જુને એનો શાપ વિમોચન કરી છોડાવી હતી. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૬–૨૦, સ૦ ૧૦–૧૩.

સમુદ્ર સાગર દેવતાનું નામ. એની સ્ત્રી તે જાહ્નવી. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૭–૧૦; આ૦ ૧૯–૯; વ૦ ૧૦૯-૧૮.

સમુદ્રપાન અગત્સ્ય ઋષિએ સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું./ ભાર૦ વ૦ ૧૦૪–૩ • તેમ જ ઉતથ્ય પણ / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૪. • આ ઉતથ્ય આંગિરસ ગૌત્રી અને બહુ સ્વરૂપવાન હતો. ચંદ્રે પોતાની રૂપવાન કન્યા ભદ્રા એને પરણાવી હતી. ઉતથ્યનો આશ્રમ યમુનાના તટ ઉપરના વનપ્રદેશમાં હતો. વરુણ દેવ ભદ્રાને પરણવાને પ્રથમથી જ ઉત્સુક હોઈ ઉતથ્યની ગેરહાજરીમાં એના આશ્રમમાં આવી

ભદ્રાને લઈ ગયા. એને પાછી આપે જ નહિ. ઉતથ્યે નારદ સાથે કહેણ મોકલ્યું કે તું લોકપાલ થઈ લોકવિનાશનું કામ કેમ કરે છે? મારી પરિણીતા સ્ત્રીને કેમ લઈ ગયો? નારદની શિખામણ વરુણે સાંભળી નહિ; અને કહ્યું કે એ મારી સ્ત્રી છે એટલે હું એને આપી શકતો નથી. આ સમાચાર નારદે ઉતથ્યને કહ્યા. ઉતથ્યે ગુસ્સે થઈને પોતાના તપોબળ વડે જગતનું સઘળું જળ થંભાવ્યું અને પીવા માંડયું; છતાં વરુણે ભદ્રા આપી નહિ. ઉતથ્યે ક્રોધાયમાન થઈ પૃથ્વીને કહ્યું કે હે ભદ્રે! પાણીના છ લાખ ઘરાવળું વરુણનું નિવાસસ્થાન મને બતાવ. પછી એ સ્થળ ઉપરથી સમુદ્ર ખસી ગયો અને ક્ષાર જમીન પ્રકટ થઈ. ઉતથ્યે સરસ્વતી નદીને કહ્યું હે ભીરુ! તું અહીંથી અદૃશ્ય થઈ મરુ નામના દેશ ચાલી જા. તેં ત્યજેલો દેશ ભલે અપવિત્ર થઈ જાઓ. આ રીતે સર્વ પ્રદેશને ઉતથ્યે શુષ્ક કરી નાખ્યો, એટલે જળનો પતિ વરુણદેવ તેમની સ્ત્રી ભદ્રાને લઈને તેમને શરણ ગયો. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૪.

સમુદ્રપૂરણ સ્વર્ગમાંથી ઉતારેલાં ગંગાને પોતાના પૂર્વજો જ્યાં બળીને ખાખ થયા હતા તે પ્રદેશમાં થઈને વહેવડાવવા સારુ ભગીરથ રાજા આગળ થયો અને ગંગા પાછળ પાછળ વહ્યાં. એ છેક તેમને સમુદ્ર સુધી લઈ ગયો અને ગંગાને પોતાની પુત્રી કલ્પી તેનો સમુદ્ર સાથે સંગમ કરાવ્યો-પરણાવ્યાં. બધો સમુદ્ર ગંગાના પાણીથી પૂર્ણ કરી દીધો. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૦૯.

સમુદ્રમંથન એના વર્ણન સારુ જુઓ / ભાર૦ આ૦ ૧૮–૧૩; ભાગ૦ અષ્ટમ સ્કં૦ અ૦ ૭–૮; સ્કન્દપુર૦ કેદારખંડ૦ અ૦ ૯–૧૩.

સમુદ્રસેન ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૪ ● એનો પુત્ર ચન્દ્રસેન. એ પણ આ યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં જ હતો. ચન્દ્રસેનને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૨૩.

સમ્રાટ ઋષભદેવ વંશના ચિત્રરથ રાજાને ઊર્ણા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ઉત્કળા હતું અને એને પેટે એને મરીચિ નામે પુત્ર હતો.

સમૃદ્ધ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭–૧૮.

સમ્પ્રિયા એક માગધી, સોમવંશી કુરુરાજ પુત્ર વિદુરથની ભાર્યા. / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૪૩.

સમ્ભાવ્ય એક બહૂવૃચ બ્રાહ્મણ. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે અરણ્યમાં જવાની દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે પોતાની સઘળી પ્રજાને બોલાવીને તેમની આજ્ઞા માગી હતી. તે કાળે આખી પ્રજાને રાજા પ્રતિ બહુ પ્રીતિ ઊભરાઈ આવી. થનારા વિયોગને ન સહન કરનારી તે પ્રજાના દરેક માણસે ઉત્તરીય વડે અગર કર વડે મોં ઢાંકીને રુદન કરવા માંડયું. પછી બધાએ મળી એક બહુ ઋચા જાણનાર સારું બોલી શકે એવા બ્રાહ્મણ મારફત પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. એ બ્રાહ્મણ તે આ સંભાવ્ય.

સંયમ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના ધૂમ્રાક્ષ અથવા ધૂમ્રાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ સુંજય પણ મળી આવે છે. એને સહદેવ નામે પુત્ર હતો.

સંયમન દુર્યોધન પક્ષના શલ્ય રાજાનું બીજું નામ. એના પુત્રને સાયંમનિ કહ્યો છે.

સંયમન (૨) માનસોત્તર પર્વત પર દક્ષિણ તરફ આવેલી યમની સંયમની નગરી તે જ. / ભાગ૦ ૫–૨–૨૭ ● સાંદીપનિના મૃતપુત્રને લેવા શ્રીકૃષ્ણ અહીં ગયા હતા. / ભાગ૦ ૧૦–૪૫–૪૨.

સંયમિની માનસોત્તર પર્વત પરનો દક્ષિણ દિગ્પાલ-યમ – તેની નગરી. આ નગરીના યામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપર સૂર્ય આવતાં ત્યાં મધ્યાહ્ન દેવધાનીમાં સૂર્યાસ્ત, સુષા અથવા નિમ્લોચિનીમાં સૂર્યોદય અને વિભાવરીમાં મધ્યરાત્ર થાય છે. (૧. સૂર્ય શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ વ૦ સ૦ ૧૬૩.

સંયાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

સંયાતિ (૨) સોમવંશી નહુષરાજાના છ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એને કોઈ સંતતિ નહોતી.

સંયાતિ (૩) સોમવંશી પુરુકુળના બહુગવ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અહંયાતિ.

સંયોધકંટક એક યક્ષવિશેષ. એ વૈશ્રવણનો અનુચર

હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્તમ સ૦ ૧૪.

સરક ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

સરઘા ઋષભદેવના બિન્દુમાન રાજાની સ્ત્રી, મધુ રાજાની માતા.

સરદ્વસુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સરમા રાવણના ભાઈ વિભીષણની સ્ત્રી. સીતા જ્યારે અશોકવાટિકામાં રહેતાં હતાં ત્યારે આ સરમા એમને વખતોવખત રામચન્દ્રના કુશળ સમાચાર આપતી અને તેમના મનનું સમાધાન કરતી. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૩૩ ● એ પોતે શૈલૂષ ગંધર્વની કન્યા હતી. એની મા માનસસરોવર પાસે હતી તેવામાં એને પ્રસવ થઈ આ જન્મી હતી. વર્ષાકાળ હોવાથી માનસસરોવરનું પાણી એટલું ફેલાયું કે આ બાળકી હતી ત્યાં સુધી આવી પહોંચ્યું. આ ઉપરથી એની માએ 'ભો સર મા વર્ધસ્વ' (હે સરોવર, આગળ વધીશ નહિ) એમ કરુણ સ્વરે કહેવાથી સરોવર વધતું અટકયું અને છોકરીનું સંરક્ષણ થયું. આ બનાવ ઉપરથી એનું નામ સરમા પડયું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૨.

સરમા (૨) એક સ્કન્દગ્રહ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૦-૩૪.

સરમા (૩) દિવ્ય કૂતરી / ભા૨૦ આ૦ ૩-૧; સ૦ ૧૧-૪૦ ● ઋગ્વેદમાં એને ઇન્દ્રની કૂતરી તરીકે કહી છે. એના જ નામ પરથી સારમેય નામે ઓળખાતા બે કૂતરાની માતા. એ કૂતરા – સારમેયોને ચાર ચાર આંખો હતી અને એ યમદેવના ચોકિયાત તરીકે રહેતા. પણી ગાયો લઈ જતો હતો તેની પાછળ પડીને સરમાએ ગાયો પાછી આણી હતી એમ કહેવાય છે. આ કલ્પનામાં ઉષાને સરમા કહી હોય એમ લાગે છે.

સરમા (૪) દક્ષની પુત્રીઓમાંની એક અને ધાતકી પ્રાણીઓની જનેતા. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૬

સરમાણ સિંહિકાપુત્રોમાંનો એક.

સરયુ ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. એ હિમાલય ઉપરના સરોવરમાંથી નીકળી છે. એનું સબળ એવું નામ પડયું છે. આગ્નેય કોશલ અને અંગદેશમાં થઈને વહીને આ નદી ભાગીરથી ગંગાને મળે છે. અયોધ્યા નગરી એને કાંઠે આવેલી છે. હાલની ઘોઘરા અથવા સરજુ નદી તે જ. / ભા૨૦ સ૦ ૯-૨૬; ૨૦-૨૮; ભી૦ ૯-૧૯.

સરયૂ સરયુ શબ્દ જુઓ / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૨૪

સરલ વીરવર્માનો પુત્ર.

સરલ (૨) વૃક્ષવિશેષ. સરુ / ભાગ૦ ૪-૬-૧૪

સરસ્વતી બ્રહ્મદેવની જ્ઞાનશક્તિ.

સરસ્વતી (૨) બ્રહ્મદેવની સ્ત્રી. એનાં સાવિત્રી અને ગાયત્રી એવાંયે બીજાં નામ છે. એ વાણીની અધિષ્ઠાત્રી છે.

સરસ્વતી (૩) સ્વાયંભુ મનુની સ્ત્રી, શતરૂપા તે જ. એ બ્રહ્મદેવના વામાંગમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એને દંડનીતિશાસ્ત્રની કર્ત્રી કહી છે. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૨૨

સરસ્વતી (૪) સપ્તઋષિઓને સારુ ભાગીરથીએ પોતાના સાત પ્રવાહ કર્યા અને પોતે સાત જુદા જુદા પ્રવાહરૂપે વહી તેમાંનો એક પ્રવાહ.

સરસ્વતી (૫) બગડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદીવિશેષ. કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં એને ભોગવતી પણ કહી છે. (એના સાત પ્રવાહોનાં નામને માટે સપ્તસારસ્વત શબ્દ જુઓ.) સરસ્વતી સીરમૂરની ટેકરીઓમાંથી નીકળે છે અને થાણેશ્વર આગળથી પશ્ચિમનો વાંક લઈને વિનાશન તીર્થમાં લોપ થઈ જાય છે. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ આ નદીને એનું 'પાણી લોહી જેવું થઈ જાઓ' એવો શાપ આપ્યો હતો. સ્થળભેદથી એનાં જુદાં જુદાં નામ પડયાં છે, જેવાં કે સુપ્રભા, કાંચનાક્ષી, વિશાળા, મનોરમા, ઓઘવતી, સુરેણુ અને વિમલોદકા / ભા૨૦ શ૦ ૩૯; ભા૨૦ શ૦ ૪૩-૩૮; ભા૨૦ સ૦ ૯-૨૩; વ૦ ૮૮-૩; ભી૦ ૯-૧૦

સરસ્વતી (૬) ગંગા અને યમુનાના સંગમ સ્થાનમાં જોડે ગુપ્ત વહેનારી નદીવિશેષ.

સરસ્વતી (૭) શાલ્મલિદ્વીપની એક મહાનદી.

સરસ્વતી (૮) મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષદ.

સરસ્વતી (૯) નદીવિશેષ. સોમવંશી અન્ત્યનારની ભાર્યા. અન્ત્યનારે બાર વર્ષનો સત્ર સરસ્વતીને

કિનારે કર્યો હતો. એની પૂર્ણાહુતિને દિવસે સરસ્વતીએ મૂર્તિમાન આવીને એને વર્યા હતા. અન્ત્યનારને સરસ્વતીને પેટે ત્રસ્નુ નામે પુત્ર થયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૨૬

સરસ્વતી (૧૦) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી અને વિશ્વક્સેન રાજાની માતા. એનું બીજું નામ સન્નતિ હતું.

સરસ્વતી (૧૧) સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સાર્વભૌમ નામના વિષ્ણુના અવતારની માતા.

સરસ્વતી (૧૨) સાત્યકિની ભાર્યા. / ભા૨૦ મૌ૦ ૮–૭૨.

સરસ્વતી સાગરસંગમ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૦–૬૩

સરસ્વતી અરુણસંગમ તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૫૧. • એના મહિમા સારુ જુઓ ભા૨૦ શ૦ ૪૪–૪૧.

સરુપા ભૂત નામના ઋષિની પત્ની./ભાગ૦ ૬–૬–૧૭

સરિદ્વીપ ગરુડનો પુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૧.

સંરોચન ગોમતી પાસે આવેલો નાનો પર્વત-વિશેષ / વા૦ રા૦ યુ૦ સ ૨૬

સર્પ અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક રુદ્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૨

સર્પ (૨) કદ્રુપુત્ર નાગ / ભા૨૦ અ૦ ૫૭–૧. • સૂર્યના અશ્વના પૂંછડાને વળગીને તે કાળું જણાય એમ કરવાને કદ્રુએ પોતાના પુત્રો સર્પોને આજ્ઞા કરી હતી, કેમકે પોતાની બહેન વિનતાની જોડે એને એવી શરત થઈ હતી કે જો સૂર્યના અશ્વનું પૂંછડું ધોળું હોય તો હું તારી, અને કાળું હોય તો તું મારી દાસી થાય. માતાની આ આજ્ઞા જે સર્પોએ માની નહિ, તેમને કદ્રુએ શાપ દીધો હતો કે તમે જન્મેજયના સર્પસત્રમાં બળી મરશો. / ભા૨૦ આ૦ ૧૫–૧; ૨૦–૮; અને અનુ૦ ૨૩

સર્પદ્વી તીર્થવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૪

સર્પસત્ર પાંડવપુત્ર જન્મેજયે સર્પોના નાશ સારુ કરેલો યાગ. એ સત્રમાં ચ્યવનવંશનો શ્રેષ્ઠ વેદવેત્તા ચણ્ડભાર્ગવ હોતા, વૃદ્ધ અને વિદ્વાન કૌત્સજૈમિનિ ઉદ્ગાતા, સારંગરવ બ્રહ્મા, પિંગલ અધ્વર્યુ અને શિષ્ય અને પુત્રો સહિત વ્યાસ સદસ્ય થયા હતા. એ સિવાય વળી ઉદ્દાલક, પ્રમતક, શ્વેતકેતુ, પિંગળ, અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, આત્રેય, કુંડ, જઠર, કાલઘટ ઋષિ, વાત્સ્ય, જપ, સ્વાધ્યાય, અને શીલવાળા વૃદ્ધ શ્રુતશ્રવા, કોહલ, દેવશર્મા, મૌદ્ગલ્ય, અને સમસૌરભ એ બધા સભાસદ થયા હતા.

એ સત્રમાં વાસુકિકુળના નાગ : કોટિશ, માનસ, પૂર્ણ, શલ, પાલ, હલીમક, પિચ્છલ, કૌણપ, ચક્ર, કાળવેગ, પ્રકાલન, હિરણ્યબાહુ, શરણ, તક્ષક અને કાલતક. તક્ષક કુળના પુચ્છાંડક, મંડલક, પિંડસેકતા, રભેણુક, ઉચ્છિખ, શરભ, ભંગ, બિલ્વતેજા, વિરોહણ, શિલિ, શલકર, મૂક, સુકુમાર, પ્રવેપન, મુદ્ગર, શિશુરોમા, સુરોમા અને મહાહનુ. ઐરાવતકુળના નાગો : પારાવત, પારિયાત, પાંડર, હરિણ, કૃશ, વિહંગ, શરભ, મેદ, પ્રમોદ અને સંહતાપન. કૌરવ્ય કુળના નાગ : એરક, કુંડલ, વેણી, વેણીસ્કંધ, કુમારક, બાહુક, શૃંગવેર, ધુર્તક, પ્રાતર અને આતક. ધૃતરાષ્ટ્રના કુળના : શંકુકર્ણ, પિંડારક, કુઠાર, મુખસેચક, પૂર્ણાદ, પૂર્ણમુખ, પ્રહાસ, શકુનિ, દરિ, અમાહઠ, કામઠક, સુષેણ, માનસ, અવ્યય, ભરવ, મુંડવેદાંગ, પિશંગ, ઉદ્રપારક, ઋષભ, વેગવાન, પિંડારક, મહાહનુ, રક્તાંગ, સર્વસારંગ, સમૃદ્ધ, પટવાસક, વરાહક, વીરણુક, સુચિત્ર, ચિત્રવેત્રિક, પરાશર, તરુણક, મણિ, સ્કંધ અને આરુણિ – આ બધા તેમના પુત્રપુત્રાદિ. સહવર્ત્તમાન અગ્નિમાં હોમાઈને ખાખ થઈ ગયા હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭

તક્ષક નાસીને ઇન્દ્રને શરણે જઈને સિંહાસનને વળગી રહ્યો હતો. તેને સિંહાસન સહિત આહ્વાયન કર્યું તેથી એ પડવાની તૈયારીમાં હતો તેટલામાં આસ્તિક ઋષિ ત્યાં આવ્યા. જન્મેજય પૂજા કરીને માગવાનું કહેતાં એમણે યજ્ઞ બંધ કરવાનું માગવાથી સર્પસત્ર અધૂરો રહ્યો અને બાકી રહેલાં નાગકુળો ઊગર્યાં. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૫૮-૯.

સર્પાન્ત ગરુડનો પુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૨.

સપિર્ભાલી એક ઋષિ. / ભા૨૦ સ્ક૦ ૪–૧૬.

સર્વકર્મા ઋતુપર્ણ રાજાના પુત્ર નળનું બીજું નામ. એને સુદાસ અને અનરણ્ય નામે પુત્ર હતા. પરશુરામના ત્રાસથી ક્ષત્રિયાણીઓ બીજી વર્ણોમાં છાની રહી હતી. ઘણા ક્ષત્રિયો હલકી જાતિમાં ભેળાઈ જઈ ઊછરતા હતા એ સમયે સૌદાસોનું રક્ષણ પરાશરે કર્યું હતું અને પાળ્યા હતા. / ભા૨૦ શાં૦ ૪૯. • આપદ્કાળમાં એ શૂદ્રનાં આચરણ પણ કરતો; સબળ સર્વકર્મા એવું નામ પડયું હતું. એને સર્વકામ પણ કહેતા.

સર્વકામ ઉપરનો સર્વકર્મા શબ્દ જુઓ.

સર્વકામદુઘા કામધેનુની દીકરી / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૧૦

સર્વગ કાલી નામની સ્ત્રીને ભીમસેન પાંડવથી થયેલો પુત્ર.

સર્વગત સર્વગ તે જ.

સર્વતેજસ ઉત્તાનપાદ વંશના વ્યુષ્ટ રાજાનો પુષ્કરિણી સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર. એને આકૂતિ નામની ભાર્યાનો કૂખે ચક્ષુ નામે પુત્ર થયો હતો. એ પુત્ર વર્ત્તમાન કલ્પમાં છઠ્ઠો મનુ થઈ ગયો.

સર્વતોભદ્ર (૨) ક્રૌંચ મહાદ્વીપમાંના સપ્તમહાપર્વત પૈકી એક.

સર્વતોભદ્ર સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપરનો બાગવિશેષ.

સર્વદમન શકુન્તલા અને દુષ્યંતના પુત્ર ભરતનું નામાન્તર.

સર્વમંગલા પાર્વતીનું એક નામ.

સર્વસાર યજુર્વેદનું એક મુખ્ય ઉપનિષદ.

સર્વસાગર એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૮

સર્વહૂદ ભારતવર્ષીય એક તીર્થવિશેષ.

સર્વૌષધિ હિમાલયના કૈલાસ શિખરની આગ્નેય દિશા તરફ આવેલું એક શિખરવિશેષ.

સલંક એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સવન પ્રિયવ્રત રાજાના દસમાંના વિરકત થઈને જતા રહેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧

સવન (૨) વરુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો એક.

સંવરણ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ પુત્ર ઋક્ષનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ તપતી હતું અને એને પેટે કુરુ નામે પુત્ર હતો.

સવર્ણા દસ પ્રચેતાની માતા શતદ્રુતિનું બીજું નામ

સવર્ણા (૨) ચાલુ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલો વ્યાસ વિશેષ.

સંવર્ત પ્રલયમેઘ માંહેલો એક મેઘ

સંવર્ત (૨) સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મમાનસ પુત્ર અંગિરા ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એણે જ્યાં તપ કર્યું હતું તે સ્થાનનું નામ સંવર્તવાપી પડયું છે.

સંવર્ત (૩) ચાલુ મન્વંતરમાંના અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો સાતમો પુત્ર. નારદના કહેવાથી મરુત રાજાએ આને પુરોહિત તરીકે વરીને મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો.

સંવર્તક અગ્નિવિશેષ.

સંવર્તવાપી ભારતવર્ષીય તીર્થ. અહીં સંવર્ત ઋષિએ તપ કર્યું હતું, તે ઉપરથી આ નામ પડયું છે.

સંવત્સર પંચ સંવત્સર પૈકી ભેદવિશેષ. સંવત્સર, પારિવત્સર, ઈડાવત્સર, અનુવત્સર, અને વત્સર / ભાગ૦ ૫–૨૨–૭

સંવરણ સોમવંશીય અજમીઢપુત્ર ઋક્ષનો પુત્ર. એની પત્નીનું નામ તપતી અને પુત્રનું નામ કુરુ / ભાગ૦ ૬–૬–૪૧; ૯–૨૨–૩

સવિતા દ્વાદશ આદિત્યોમાંનો એક. (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૧૫

સાવતા (૨) ચાલુ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલો પાંચમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

સાવતા (૩) સૂર્ય (સૂર્ય શબ્દ જુઓ) / ભા૨૦ આ૦ ૧–૫૫

સવેધ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

સાવેધસ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સવ્યસાચી બન્ને હાથે ધનુષ્ય પર ચઢાવીને બાણ મારવાની કુશળતાને લઈને પડેલું અર્જુનનું નામ/

ભા૨૦ વિ૦ ૪૩–૧૧.

સંશાંત પવમાન અગ્નિની સ્ત્રી. સભ્ય અને આવસથ્યની માતા.

સંશપ્તક જેણે યુદ્ધમાં 'હું કૃષ્ણા યોદ્ધાને મારીશ જ; ન મારું તો પંચપાતકોની ગતિ તે મારી ગતિ' એવું પોણ કર્યું હોય તે મનુષ્ય. મહાભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન તરફથી અર્જુનની જોડે યુદ્ધ કરવાને બે સંશપ્તક હતા. ત્રિગર્ત રાજાના સુશર્મા, સુરથ, સુધનુ, સુબાહુ અને સુધન્વા નામના પાંચે પુત્રો એ એક. સત્યવર્મા, સત્યરથ, સત્યવ્રત, સત્યેષુ અને સત્યકર્મા એ પાંચે જુદા જુદા રાજાઓ. એમણે પણ અર્જુનને એક પછી એક એમ લડવાને બોલાવ્યા હતા. આ બીજા સંશપ્તક. યુદ્ધમાં અર્જુને એ સઘળાઓને મારી નાખ્યા હતા. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦–૧૦

સંશપ્તક (૨) દૈત્યવિશેષ. વનવાસના સમયમાં આને અર્જુને માર્યો હતો. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૩૯.

સંશ્રુત એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

સંશ્રુત્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

સંસારમોચન એક ભારતવર્ષીય તીર્થ.

સકૃતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સંસ્કૃતિ સંસાર / ભાગ૦ ૧–૭–૨૨

સસ્મિત્ ઉત્તમ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

સહ સોમવંશી ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૨. • એને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૦ ક૦ ૪૬–૧૬

સહ (૨) ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

સહ (૩) લક્ષ્મણાની કૂખે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

સહ (૪) માસના ક્રમમાં વરસનો નવમો મહિનો (ચૈત્રી વર્ષ પ્રમાણે). એ મહિનાની પૂર્ણિમામાં મૃગ નક્ષત્ર હોય છે તેથી એને માર્ગશીર્ષ કહે છે. માગસર મહિનો તે જ. આ મહિનામાં અંશુમાન નામનો આદિત્ય સૂર્યમંડળાધિપતિ હોય છે અને એના સમાગમમાં કશ્યપ ઋષિ, ઉર્વશી અપ્સરા, વિદ્યુચ્છત્રુ રાક્ષસ, મહાશંખ નાગ, તાર્ક્ષ્ય યક્ષ અને ઋતસેન ગંધર્વ એટલા હોય છે. ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧

સહજન્ય અષાઢ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવતો યક્ષ (૧૩. શુચિ શબ્દ જુઓ.)

સહજન્યા પ્રાધાની કૂખે થયેલી અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. એ અષાઢ માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં આવે છે. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૨–૪૬, સ૦ ૧૦–૧૨

સંહતાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન નિકુંભ રાજાનો પુત્ર. એને કૃતાશ્વ અથવા કૃણાશ્વ અને રણાશ્વ અથવા બર્હણાશ્વ એ નામના બે પુત્રો હતા.

સહદેવ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન ધ્રુવસંધિ વંશના દિવાકર અથવા વિનાકર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન અથવા ધ્રુવાશ્વ રાજા હતું. આ અભિમન્યુએ મારેલા બૃહદ્બલ રાજાની પહેલાંના વંશનો રાજા હતો.

સહદેવ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના વિશાળવંશના સંયમ અથવા સૃંજય રાજાનો પુત્ર. કૃશાશ્વનો પિતા થાય.

સહદેવ (૩) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના પૌત્ર કુશ રાજાના વંશમાં જન્મેલા હર્યવન રાજાનો પુત્ર. અહીન રાજા તે જ.

સહદેવ (૪) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ રાજાનો પુત્ર. સોમાપિ, માર્જારિ અને મેઘસંધિ એ નામના એને ત્રણ દીકરા હતા. આના રથના ઘોડાનો રંગ કાબરો હતો. ભારતના મહાયુદ્ધમાં એ પાંડવના પક્ષમાં હતો / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩ • દુર્યોધન પક્ષના બહુવીરોની સાથે એને યુદ્ધ થયું હતું. એ અંતે દ્રોણાચાર્યને હાથે માર્યો ગયો હતો./ ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૨૫

સહદેવ (૫) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ; પણ કોનો, કોણ વગેરે સંબંધી કશી હકીકત મળતી નથી.

સહદેવ (૬) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન હરિતપુત્ર અજમીઢના નીલ નામના પુત્રના પુદ્ગલ પાંચાળ કુળમાં થયેલા મિત્રાયુપુત્ર ચ્યવન રાજાનો પૌત્ર, અને બૃહદ્રથ અથવા સુદાસ રાજાનો પુત્ર. સોમક

૨ જા એનો પુત્ર થાય.

સહદેવ (૭) તામ્રાની કૂખે વસુદેવને થયેલો પુત્ર.

સહદેવ (૮) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડુ રાજાના બીજી સ્ત્રી માદ્રીના બે પુત્રોમાં નાનો. નકુલનો નાનો ભાઈ. એણે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ દ્રોણાચાર્ય પાસે કર્યો હતો અને મોટો યોદ્ધો હતો. પરન્તુ એની વિશિષ્ટ ખ્યાતિ તો ખડ્ગ યુદ્ધમાં એની નિપુણતા. ને અંગે હતી. દ્રૌપદી ઉપરાંત, કૈકયદેશીય રાજાની કન્યા વિજયા એ એની બીજી સ્ત્રી થાય. દ્રૌપદીને એનાથી શ્રુતકર્મા અને વિજયાને સુહોત્ર એમ બે પુત્ર હતા. યુધિષ્ઠિર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી રહ્યા ત્યારથી સહદેવ પણ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો હતો. આગળ જતાં જ્યારે યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે એને દક્ષિણ દિશા જીતીને ત્યાંથી દ્રવ્ય લાવવાની આજ્ઞા કરી હતી. આ ઉપરથી એ દક્ષિણ તરફ વિજયયાત્રાએ ગયો હતો.

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થથી નીકળી સહદેવ પહેલાં કુરુદેશની દક્ષિણે આવેલા શૂરસેન (જેનું નામ દક્ષિણ શૂરસેન છે તે) દેશમાં ગયો. એ દેશ જીતી ત્યાંથી યજ્ઞ સારુ ખંડણી લઈને એ બીજા યાને દક્ષિણ મત્સ્ય દેશમાં ગયો અને એ દેશને જીત્યો. ત્યાંથી આગળ વધીને દક્ષિણમાં અધિરાજ્ય નામના દેશમાં જઈને એણે ત્યાંના દંતવક્ત્ર રાજાને જીત્યો. ત્યાંથી એ આગ્નેય દિશા તરફ એટલો ફંટાયો કે ભીમસેને પૂર્વ દિશાનો વિજય કરતાં જીતેલા પુલિંદ નગરનો સુકુમાર અને સુમિત્ર નામના જે બે રાજાઓને જીત્યા હતા તે મળી ગયા. એમની પાસેથી એણે ખંડણી ન લીધી. ત્યાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ ફર્યો. તે અપરમત્સ્ય દેશમાં ગયો; ખટચ્ચર દેશના લોકો સહિત એ દેશ જીત્યો. નિષાદ ભૂમિ જીતી ત્યાંથી ગોશૃંગ પર્વત પર આવેલા શ્રેણિમાન રાજાને જીત્યો. ત્યાંથી પછી એણે નરરાષ્ટ્ર જીતીને કુંતીરાષ્ટ્રના રાજા કુંતીભોજ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ રાજાએ કુંતાને દત્તક લીધી હતી એટલે એ કુંતીનો પિતા જ કહેવાય. એણે સહદેવને પ્રીતિપૂર્વક યજ્ઞ સારુ ખંડણી આપી.

ત્યાંથી આગળ જવા નીકળી સહદેવ ચર્મણ્વતીને કિનારે આવી પહોંચ્યો. જંભક નામના અસુરનો પુત્ર ત્યાં રહેતો હતો. એની સાથે કૃષ્ણને વેર હોવાથી એણે સહદેવ સાથે યુદ્ધ કર્યું, સહદેવે સંગ્રામ કરીને એને હરાવ્યો અને યજ્ઞ સારુ ખંડણી લીધી. ત્યાંથી પણ પાછો દક્ષિણમાં જ ગયો. રસ્તે આવેલા સેક અને અપરસેક એ બે દેશ જીતીને ત્યાંના રાજા પાસેથી અનેક પ્રકારનાં રત્ન લીધાં. એ રાજાને જોડે લઈને નર્મદાની તરફ ફંટાતો ફંટાતો એ અવંતી નગરીમાં આવ્યો. તે સમયે એ નગરીમાં વિંદ અને અનુવિંદ નામે બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે મોટું સૈન્ય હતું. સહદેવે એમની સાથે સંગ્રામ કરીને તેમને જીત્યા. એમની પાસેથી પણ યજ્ઞની ખંડણી રૂપે ઘણાં રત્નો લીધાં. ત્યાંથી ભોજકટ નામના એક બીજા નગર ઉપર ગયો. ત્યાંના ભીષ્મક નામના રાજા સાથે એને બે દિવસ પર્યન્ત યુદ્ધ થયું. એ રાજા છેવટે હાર્યો. સહદેવે પછી કોસલાધિપતિ દક્ષિણ કોસલના)ને જીતીને વેણા નદીની તીરે આવેલા રાજ્યના રાજાને પણ જીત્યો. ત્યાંથી કાંતારક, પ્રાકોટક, નાટકેય, હેરંબક તેમ જ મારુધ અને રમ્ય ગ્રામવાસી અને દુર્ભાર્ગવાસી લોકો, નાચીન, અર્બુક વગેરેને જીતી વાતાધીપ રાજાને પણ જીત્યો. પુલિંદ અને પાંડ્ય દેશના રાજા સાગરધ્વજને જીતી સહદેવ કિષ્કિંધામાં આવ્યો.

કિષ્કિંધામાં સહદેવને સાત દિવસ સુધી ત્યાંના મૈંદ અને દ્વિવિદની સાથે યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં એઓ પરાભવ પામ્યા નહોતા છતાં તેઓ સહદેવ ઉપર સંતુષ્ટ થઈ ગયા. યુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન સંપૂર્ણ થાય એ હેતુથી એમણે સહદેવને યજ્ઞ નિમિત્તે કર આપી વિદાય કર્યો. ત્યાંથી નીકળી સહદેવ પછી માહિષ્મતી નગરીના નીલ રાજાને ત્યાં આવ્યો. નીલ રાજાની જોડે એને મહાભયંકર યુદ્ધ થયું. સહદેવને લાગ્યું કે એની હાર થશે; કારણ એની સેના એકાએક બળું બળું થવા લાગી. સહદેવે ધાર્યું કે આ કામ અગ્નિનું હશે એથી એણે પવિત્ર થઈ અગ્નિની સ્તુતિ કરવા માંડી.

અગ્નિની સ્તુતિ કરતાં એણે કહ્યું કે હે અગ્નિ! યુધિષ્ઠિરનો આ રાજસૂય યજ્ઞ કેવળ તારા પ્રીત્યર્થે જ છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈ જે ઘટે તે કર. સહદેવની આવી વિનંતીથી સંતુષ્ટ થવાથી સહદેવની સેનાને થતો દાહ મટ્યો. અગ્નિએ નીલ રાજા પાસે કર અપાવી સહદેવને વિદાય કર્યો.

આવા પરિણામથી આનંદિત થતાં થતાં સહદેવ ત્યાંથી નીકળી ત્રિપુરના પુત્ર ત્રૈપુર પાસે ગયો. એણે પૌરવ રાજા અને ગારુડી વિદ્યામાં નિષ્ણાત કાશિકાચાર્યને મહામહેનતે જીત્યા; અને ત્યાંથી નીકળી સુરાષ્ટ્ર સુરત પ્રદેશમાં ગયો. મૂળનો ખરો સુરત દેશ તે આ. સહદેવે ત્યાંના રાજાને વશ કરી લીધો અને અહીંથી વિદર્ભના ભીષ્મક રાજાને હું આવ્યો છું, એવો સંદેશો મોકલ્યો. ભીષ્મક વિદર્ભની નગરી કુંદનપુરમાં ન રહેતાં રુક્મીએ વસાવેલા ભોજકટ નગરમાં રહેતો હતો. સંદેશો સાંભળીને કૃષ્ણના પર ઘણી પ્રીતિવાળા ભીષ્મકે સહદેવને અનેક રત્નો સહિત કર મોકલી આપ્યો. કરભાગ લઈને સહદેવ પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે આવેલા શૂર્પારક (સોપારા) દેશમાં, ત્યાંથી દક્ષિણમાં તાલાકટમાં અને ત્યાંથી દંડકપ્રદેશમાં ગયો. ત્યાંથી કર લઈ સમુદ્ર માંહેના બેટોમાં રહેનારા મ્લેચ્છ, નિષાદ, પુરુષાદ (મનુષ્યલક્ષણ કરનારા), કર્ણપ્રાવરણ (જેમના કાન એટલા મોટા થતા કે એ પોતાના કાન વડે જ પોતાનાં અંગ ઢાંકતા), કાલામુખ (એટલે માત્ર કહેવાતા મનુષ્ય, પણ રાક્ષસોથી ઉત્પન્ન થયેલા) એ બધાની પાસેથી માત્ર સંદેશ કહાવી કહાવીને કર લીધો.

સહદેવ અહીંથી પૂર્વ તરફ વળ્યો હોવો જોઈએ. એણે કોલગિરિ, સુરભીપત્તન, તામ્રદ્વીપ, રામકપર્વત, તિમિંગળ રાજા વગેરે પોતાને તાબે કરીને પોતે એકપાદપુરુષ (જેમને એક જ પગ હોય અને ઉપસ્થ બિલકુલ હોય નહિ એવા મનુષ્યો), કેરલવાસી જનો, સંજયંતી નગરી, પાખંડકપુર અને કરહાટકના જનો વગેરેને પોતાના દૂત દ્વારા વશ કરીને તેમની પાસેથી કર લીધો. ત્યાર પછી દક્ષિણનો જ બીજો પાંડ્યદેશ, દ્રવિડદેશ, ઉડ્રકેરલ, આંધ્ર (તૈલંગણ), તાલવનવાસી, કલિંગદેશવાસી, ઉષ્ટ્રકર્ણિક (ઊંટ જેવા કાનવાળા મનુષ્યનો દેશ), અટવી પુરી તેમજ યવનોની જ નગરીઓ વગેરેને જીતી, ત્યાંના રહેવાસીઓ પાસેથી કર લીધો. ત્યાંથી પછી સહદેવ કચ્છપ્રદેશમાં ગયો. કચ્છ એટલે જળ સમીપનો પ્રદેશ. અહીંથી એણે લંકામાં વિભીષણ પાસે દૂત મોકલવા સારુ સહદેવે ઘટોત્કચનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંની સાથે ઘટોત્કચ ત્યાં આવીને હાજર થયો. આમ લંકામાં જઈને વિભીષણને મળીને એણે યુધિષ્ઠિરને સારુ ઘણો મૂલ્યવાન કરભાર આણ્યો હતો. સહદેવે આ પ્રમાણે બધી દક્ષિણ દિશાને જીતીને આણેલો કરભાર યુધિષ્ઠિરના ચરણમાં રજૂ કર્યો. / ભાર૦ સ૦ અ૦ ૩૧–૩૪ • લંકામાંથી આણેલાં રત્નો વગેરે જોઈને યુધિષ્ઠિર રાજાને બહુ હર્ષ થયો.

રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી કેટલેક કાળે દુર્યોધને પાંડવોની સઘળી સંપત્તિ જૂગટું રમવામાં ઠગાઈ કરી જીતી લીધી. એણે પાંડવોને વનવાસમાં કાઢ્યા. તે વખતે સહદેવ પણ વનમાં ગયો હતો. અરણ્યવાસ પૂરો કરીને પાંડવો અજ્ઞાતવાસ સારુ વિરાટ રાજાને ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે પણ સહદેવ ભેગો હતો. સહદેવે ત્યાં 'તંતિપાળ' એવું નામ ધારણ કર્યું હતું અને રાજાની અશ્વશાળાના ઉપરી તરીકે રહ્યો હતો. સહદેવ અશ્વવિદ્યામાં બહુ નિષ્ણાત હતો. / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧૦. • અજ્ઞાતવાસ પૂરો થયા પછી પાંડવ કૌરવોનું યુદ્ધ થયું. સહદેવે યુદ્ધમાં પણ સારો ભાગ લીધો હતો. એ પોતાના રથને તેતરના રંગના ઘોડા જોડાવતો અને એના ધ્વજ ઉપર હંસનું ચિહ્ન રહેતું / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩. • રણસંગ્રામમાં વગાડવાના એના પ્રસિદ્ધ શંખનું નામ મણિપુષ્પક હતું.

સહદેવે દ્રૌપદીના સ્વયંવર કાળે દુઃશાસનનો પરાજય કર્યો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૫–૪૩; ભાર૦ ક૦ ૧૪ • દ્રૌપદીને પેટે એને શ્રુતસેન નામે પુત્ર થયો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૬૪. • મદ્રદેશના શલ્ય રાજાની પુત્રી વિજયા એની બીજી સ્ત્રી હોઈ એને પેટે સુહોત્ર નામે પુત્ર હતો. / ભાર૦

આ૦ ૬૩ • ભાનુની પુત્રી ભાનુમતી એની ત્રીજી સ્ત્રી હતી / હરિ૦ ૨૦–૬૦ • સહદેવનું છાનું નામ જયદ્બલ હતું. / ભા૨૦ વિ૦ ૭. • એણે શકુનિને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભા૨૦ શ૦ ૨૭–૬૦. • યુદ્ધમાં કૌરવ નામે નાશ પામ્યા અને યુધિષ્ઠિર રાજ્યાસન પર બેઠા. એમણે છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી જ્યારે પાંડવો હિમાલય પર દેહોત્સર્ગ સારુ ગયા ત્યારે પણ સહદેવ જોડે જતો હતો, તે કાળે માર્ગમાં જ પડી એ સ્વર્ગે ગયો.

સહદેવ (૯) મગધદેશાધિપતિ જરાસંધનો પુત્ર; એક ક્ષત્રિય. એ રાજ્યાસન પર આવ્યો હતો અને ભારતના યુદ્ધમાં એણે પાંડવપક્ષે ભાગ લીધો હતો. એ પોતાના રથને કબૂતરના રંગના અશ્વો જોડાવતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩ • મહાભારતના યુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૨૫.

સાહદેવા દેવકરાજાની કન્યા. વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક. એને પુરુ, વિશ્રુત વગેરે ચાર પુત્ર હતા.

સહરક્ષક પાવક નામના અગ્નિનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કવ્યાદ.

સાહસ માર્ગશીર્ષ માસવિશેષ./ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૧.

સાહસ્ય ચૈત્રી વર્ષમાં માસના અનુક્રમમાં દસમો મહિનો. એની પૂર્ણિમા પુષ્ય નક્ષત્રમાં આવે છે, માટે એને પોષ માસ કહે છે. એ મહિનામાં ભગ નામનો આદિત્ય સૂર્યમંડળનો અધિપતિ હોય છે. એ માસમાં ક્રતુ અથવા આયુ નામનો ઋષિ, અરિષ્ટનેમિ નામનો ગંધર્વ, ઊર્ણ નામનો યક્ષ, કર્કોટક નામનો નાગ, સ્ફૂર્જ નામનો રાક્ષસ અને પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરા, એ બધાં ભગ આદિત્યની જોડે સંચાર કરે છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.

સાહસ્રચિત્ય શતાયૂષ નામના કૈકય રાજાનો પિતામહ/ ભા૨૦ આશ્ર૦ ૨૧–૬ • એણે બ્રાહ્મણો માટે પોતાના પ્રાણનું પણ દાન કર્યું હતું. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૬૩.

સહસ્રજિત એક રાજર્ષિ / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૨૩૫.

સહસ્રજિત (૨) જાંબુવતીને પેટે થયેલો કૃષ્ણનો એક પુત્ર.

સહસ્રજ્યોતિ વિવસ્વતના પુત્ર સૂર્યનું એક નામ.

સહસ્રપાત એક બ્રહ્મર્ષિ. એણે પોતાના મિત્ર ખગમ નામના ઋષિને, એ હોમ કરતો હતો ત્યારે દર્ભનો સાપ કરીને બિવરાવ્યો હતો. ખગમે ક્રોધ કરીને એને શાપ દીધો હતો કે જા, તેં જેવા સાપ વડે મને બિવડાવવાનો યત્ન કર્યો એવો જ સર્પ તું થઈ જઈશ. પછી ક્ષમા માગવાથી અનુગ્રહ કર્યો હતો કે જા, રુરુ નામનો ઋષિ આવશે તેની જોડે સંવાદ કરવાથી તું તારી પૂર્વયોનિ પ્રાપ્ત કરીશ. (રુરુ શબ્દ જુઓ.) / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૧૦.

સહસ્રપાત (૨) દ્વૈતવનમાં પાંડવોના સમાગમમાં કેટલોક કાળ રહેલો એક ઋષિ.

સહસ્રમુખ હજાર મોં હોવાને લીધે શેષનાગનું પડેલું નામ.

સહસ્રમુખરાવણ પુષ્કર દ્વીપમાં રહેનાર હજાર મોંવાળો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ અદ્ભુતો સ૦ ૧૭.

સહસ્રવાક્ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

સહસ્રશ્રુતિ શાકદ્વીપમાં આવેલો એક મહાપર્વત.

સહસ્રશ્રુત શાકદ્વીપની એક મહા નદી.

સહસ્રશ્રૃંગ શાકદ્વીપમાંનો એક મહાપર્વત.

સહસ્રાજિત સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યદુરાજાના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શતજિત.

સહસ્રાજિત્ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળના સાત્વતના પુત્ર ભજમાનના બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રો પૈકી બીજો પુત્ર.

સહસ્રાનીક સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવવંશના પરીક્ષિત રાજાનો પ્રપૌત્ર, જન્મેજયનો પૌત્ર અને શતાનીકનો પુત્ર. અશ્વમેધ રાજા તે આનો પુત્ર થાય.

સહસ્રાર્જુન સોમવંશી યદુકુળના કૃતવીર્ય રાજાના પુત્ર કાર્તવીર્યનું હજાર હાથ હોવાથી પડેલું નામ.

સહસ્રાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશ અન્વયમાં જન્મેલા અહીનર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ચંદ્રાવલોક રાજા.

સહાનીક ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા /

ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૫.

સંહાર આઠ ભૈરવોમાંનો એક ભૈરવ.

સહિષ્ણુ સ્વાયંભૂ મન્વંતર માંહ્યલા બ્રહ્મપુત્ર – પુલહ-ઋષિના ત્રણમાંનો એક પુત્ર.

સહિષ્ણુ (૨) ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં જે સપ્તર્ષિ થઈ ગયા તેમાંનો એક. ઉપર કહેલો સહિષ્ણુ તે જ આ કે બીજો તે જણાતું નથી.

સહ્ય એક કુલ પર્વત (સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ ભી૦ ૯–૧૧.

સહ્યાદ્રિ પર્વતોમાંના સાત વર્ગોમાંનો એક ભારતવર્ષમાં ભરતખંડમાં આવેલો કુલ પર્વત. આ પર્વતરાજમાંથી ગોદાવરી, ભીમરથી, કૃષ્ણવેલી, વેણ્યા, કૃષ્ણા, મંજુલા, તુંગભદ્રા, સુપ્રયોગા, બ્રાહ્મા, કાવેરી ઇત્યાદિ નદીઓ નીકળે છે.

સંહ્લાદ કયાધૂને પેટે થયેલા હિરણ્યકશિપુના પુત્રો પૈકી એક. આને કૃતિ નામની સ્ત્રી હતી. એને પેટે પંચજન નામે પુત્ર થયો હતો.

સંહ્લાદિ એક રાક્ષસવિશેષ.

સંજ્ઞા કશ્યપપુત્ર વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રી. એ ત્વષ્ટા પ્રજાપતિની કન્યા હતી, તેથી ગ્રંથોમાં એનું નામ ત્વાષ્ટી એવું આપ્યું છે કે એ સાધ્યદેવ અથવા વૈવસ્વત મનુ, યમ અને યમુનાની મા થતી. (વિશેષ હકીકત સારુ ૧. વિવસ્વાન્ શબ્દ જુઓ.)

સાંકર્ષણ પ્રલયકાળે ભીષણરૂપ ધારણ કરનાર રુદ્ર વિશેષ. / ભાગ૦ ૫–૨૩–૩.

સાંકાશ્ય યમસભાવાસી એક રાજર્ષિ / ભાર૦ સ૦ ૮–૧૦.

સાંકાશ્ય (૨) ઇક્ષુમતી નદીને તીરે આવેલી ઇંદ્ર દેશની રાજધાની. દશરથના સમયમાં અહીં સુધન્વા નામે રાજા હતો. સુધન્વાએ સીરધ્વજ જનકને કહાવ્યું હતું કે તારી પાસે છે તે શંકરધનુષ્ય અને તારી સુંદર કુમારી સીતા મને આપી દે, નીકર યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. આ ઉપરથી યુદ્ધ થતાં તેમાં સીરધ્વજ જનકે સુધન્વાને મારી નાંખી તેની સાંકાશ્યની ગાદી પર પોતાના ભાઈ કુશધ્વજ જનકને બેસાડ્યો હતો. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭૦–૭૧.

સાંકૃતિ નર રાજાને સંકૃતી સ્ત્રીને પેટે થયેલા પુત્ર રંતિદેવનું બીજું નામ.

સાંકૃત્ય (૨) અગ્નિવંશોદ્ભવ એક બ્રાહ્મણ. / ભાર૦ શા૦ ૨૪૦–૨૨.

સાંકૃત્યા એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સાંખ્ય કપિલકૃત પચ્ચીસ તત્ત્વના વિચારવાળું શાસ્ત્ર દર્શનવિશેષ / ભાગ૦ ૧–૩–૩૦.

સાંખ્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. આ ગાયત્રી મંત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનો ઉત્પાદક હોવાથી ગાયત્રીના ગોત્રનું નામ સાંખ્યાયન પડ્યું છે.

સાંખ્યાયન (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) આ પરમહંસ ધર્મનો પ્રવર્તક હોઈ સનકાદિનો શિષ્ય હતો. / ભાર૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૮.

સાંગ ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાના પુત્ર ગય રાજાનું જ બીજું નામ.

સાંગ્નિ પિતરોનો ભેદવિશેષ. / ભાગ૦ ૪–૧–૬૩.

સાગર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન સગર રાજાને વૈદર્ભીને પેટે થયેલા ૬૦,૦૦૦ પુત્રો. તેઓ એમના પિતા સગર રાજાના અશ્વમેધનો ઘોડો ખોવાઈ ગયો હતો તે શોધવા આ બધા ગયા હતા. અશ્વ ખોળવાને એમણે સમુદ્રમાં બહુ ખોદાણ કર્યું જેથી સમુદ્રની સીમા ઘણી વધી. આથી ખુશ થઈ સમુદ્રે તેમને નામે પોતાનું નામ સાગર રાખ્યું. આ નામ અદ્યાપિ ચાલે છે. સગર પુત્રોએ ઘણું ખોદાણ કર્યા છતાં પણ અશ્વ દેખાયો નહીં, એટલે એમણે સમુદ્રના ઈશાન કોણમાં છેક પાતાળ સુધી ખોદાણ કર્યું. ત્યાં તેમણે અશ્વને ફરતો દીઠો તેમ જ અગ્નિની જ્વાળા જેવા દેદીપ્યમાન મહાત્મા કપિલમુનિને પણ જોયા.

ઘોડાને જોતાં જ સાગરો હર્ષથી રોમાંચિત થઈ ગયા અને મહાત્મા કપિલનો પણ અનાદર કરીને ઘોડો પકડવાની ઇચ્છાથી દોડ્યા. તેથી કપિલ મહાત્માને ક્રોધ ચઢ્યો. મહાતેજસ્વી કપિલ મુનિએ પોતાની આંખ ફેરવીને સાગરો ઉપર પોતાનું તેજ ફેંક્યું અને તે તેજને પ્રતાપે બધા મંદભાગ્ય સાગરો બળીને ખાખ થઈ ગયા. આ વૃત્તાંત નારદે

સગરને જણાવવાથી એ ઘણો ઉદાસ થઈ ગયો. પછી પોતાના પૌત્ર અને અસમંજસના પુત્ર અંશુમાનને તેડાવી સઘળી હકીકત કહી અશ્વ લેવા જવાની આજ્ઞા કરી. અંશુમાન દરિયામાં ગયો. એણે અશ્વને તેમ જ કપિલ મહાત્માને જોયા. ભોંય પર પડીને મુનિને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને પોતાનું કામ જણાવ્યું. એના વિનયથી પ્રસન્ન થઈ કપિલ બોલ્યા કે હે અંશુમાન ! તારામાં વિનય, ધર્મ અને ક્ષમા છે, તેથી તું માગે છે તે હું તને આપું છું. તું સુપુત્ર છે. તારા વડે જ સગર પુત્રવાન છે. જા, તારા પૌત્ર વડે આ નાશ પામેલા સાગરોનો ગંગા આવવાથી ઉદ્ધાર થશે. પછી અંશુમાન અશ્વ લઈને આવ્યો અને સગરનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થયો. / ભાર૦ વ૦ સ૦ ૧૧૭.

સાગર (૨) સગરના પુત્રોનું સાગર ઉપરથી પડેલું સમુદ્રનું નામ.

સાગરધ્વજ પાંડ્યદેશાધિપતિ ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩. • એના બાપ અને ભાઈને કૃષ્ણે મારેલા હોવાથી એ દ્વારકા ઉપર ચઢી જતો હતો પણ એનાં સગાંવહાલાં અને મિત્રોએ તેને વારીને નહોતો જવા દીધો.

સાત્યક સાત્વત કુળના શિનીનો પુત્ર – એનો પુત્ર યુયુધાન / ભાગ૦ ૯–૨૪–૧૩.

સાત્યકિ સોમવંશી યદુકુળના શિનીના પુત્ર સત્યકનો પુત્ર યુયુધાન તે જ. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૯–૧૧. • એની સ્ત્રીનું નામ સરસ્વતી અને પુત્રનું નામ દશક હતું. (વધારે વીગત સારુ યુયુધાન શબ્દ જુઓ.)

સાત્યાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સાત્રાજિતી સત્રાજિત રાજાની કન્યા. સત્યભામાનું બીજું નામ.

સાત્વત ચંદ્રવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના કથવંશના જન્મેલા આયુ રાજાનો પુત્ર. એને ભજમાન, ભજિ, દિવ્ય, વૃષ્ણિ, દેવાવૃધ, અંધક અને મહાભોજ એમ સાત પુત્રો હતા.

સાત્વત (૨) કૃતવર્મા.

સાત્વત (૩) શ્રીકૃષ્ણનું બીજું નામ.

સાત્વતાંપતિ ભક્તોનો સંરક્ષક.

સાંદીપનિ કાશ્ય નામના ઋષિનો પુત્ર; એ અવંતી નગરીમાં રહેતો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૫૪–૧; ભાગ૦ દશમ સ્કં૦ સ૦ ૩૧. • કૃષ્ણ અને બલરામ ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી આને ત્યાં વેદાધ્યયન કરવા સારુ રહ્યા હતા. ત્યાં આગળ એક બ્રાહ્મણ પણ અભ્યાસ કરતો હતો. એને પહેરવાને સારાં લૂગડાંયે નહોતાં મળતાં માટે એ બ્રાહ્મણને કુચૈલ કહેતા. વેદવેદાંગ અને સંપૂર્ણ ચોસઠ કલાઓ શીખી રહ્યા પછી બન્ને ભાઈઓએ બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ પણ કર્યો. આ બધામાં કુચૈલ કૃષ્ણ બળરામનો સહાધ્યાયી હતો. ભણી રહ્યા પછી 'ગુરુ દક્ષિણા માંગો' કહેતાં સાંદીપનિએ પોતાનો મૃત પુત્ર માગ્યો. કૃષ્ણે એ પુત્ર આણી આપી પછી પોતે અને બળરામે ઘેર આવીને સમાવર્તન કર્યું / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૫. / વિષ્ણુ૦ ૫–૨૧. • આ કુચૈલ તે જ સુદામો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુદામો નામ નથી.

સાધિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

સાધ્ય ચાલુ મન્વંતરમાંના ધર્મ ઋષિ અને સાધ્યાનો પુત્ર. એ સાત પ્રકારના દેવો પૈકી એક છે. / ભાગ૦ ૬–૬–૭. • એમનાં નામ મન, ઉર્મનુ, પ્રાણ, નર, ઉષાન, વીર્યવાન, ચિત્તહાર્ય, અયન, હંસ, નારાયણ, વિભુ અને પ્રભુ. / મત્સ્ય.

સાધ્ય (૨) ચાક્ષુષ મનુનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬–૬–૧૫

સાધ્ય (૩) તામસ મન્વંતરમાંના દેવવિશેષ.

સાધ્યગણ રુદ્રના ચોર્યાસી જાતના ગણવિશેષ. એમને ત્રણ આંખો હતી / મત્સ્ય૦ સ૦ ૪

સાધ્યદેવ તામસ મન્વંતરમાંના દેવવિશેષ.

સાધ્યદેવ (૨) ચાલુ મન્વંતરમાંના સાત જાતના દેવોમાંની એક જાતિના દેવવિશેષ. આ જ મન્વંતરમાં એઓ ધર્મઋષિથી સાધ્યા નામની સ્ત્રીની કૂખે ઉત્પન્ન થયા હતા. મન, ઉર્મનુ, પ્રાણ, નર, ઉષાન, વીર્યવાન, ચિત્તહાર્ય, અયન, હંસ, નારાયણ, વિભુ અને પ્રભુ એ એમનાં બારેનાં નામ છે. / મત્સ્ય પુ૦ અહુ ૨૦૪

સાધ્યા પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા. ધર્મઋષિ પ્રજાપતિની

દસ સ્ત્રીઓમાંની એક અને બગડાની સંજ્ઞાવાળા સાધ્યદેવોની માતા.

સાનુપ્રસ્થ રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ સ૦ ૪૭

સાંબ જગન્માતા – જેથી અંબા કહેવાય છે તે પાર્વતી સહિત મહાદેવ શંકર ભગવાન.

સાંબ (૨) એક બહવૃચ ઋષિ. / ભાર૦આ શ્ર૦ સ૦ ૧૦

સાંબ (૩) જાંબુવતીને પેટે સોમવંશી યાદવકુળના શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર. એ મહારથી હતો. દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણા એની સ્ત્રી થાય. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧, ૧૭–૨૩૯–૯, સ૦ ૪–૪૧; ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૮.

સાંબ (૪) વૃષ્ણિ કુળનો એક યાદવ. એને સ્ત્રીનો વેશ પહેરાવીને યાદવોના કુમારોએ પિંડારક ક્ષેત્રમાં એક ઋષિની મજાક કરવા પૂછ્યું હતું કે આ સ્ત્રીને શું અવતરશે ? મહાભારતમાં જાંબુવતીનો પુત્ર કહ્યો છે પણ એ ચૂક છે, કેમકે તે વેળાએ એ સાંબ કુમારાવસ્થામાં જ ન હતો. / ભાર૦ મૌ૦ ૨–૫. • એ યાદવાસ્થળીમાં મરણ પામ્યો હતો. / ભાર૦ મૌ૦ સં૦ ૪–૪૫

સાંબવાહ અગસ્ત્ય ગોત્રનું એક કુળ.

સામવેદ ચાર વેદોમાંનો ત્રીજો. એ તેમજ એનો ઉપવેદ ગાંધર્વવેદ બ્રહ્મદેવના પશ્ચિમ મુખમાંથી નીકળ્યા હતા. (૧. વેદ શબ્દ જુઓ.)

સામગ સામવેદનું ગાન કરનારા બ્રાહ્મણ.

સામલોમકી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સાયકાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સાયં સાયંકાળ / ભાગ૦ ૧–૩–૨૯

સાયં (૨) ઉત્તાનપાદવંશીય પુષ્પાર્ણ અને પ્રભા એમનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૪–૧૩–૩.

સાયં (૩) ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને કુહૂનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬–૧૮–૩.

સાયંકાળ ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણનો પુત્ર.

સાયંમનિ દુર્યોધન પક્ષનો શલરાજા જેનું બીજું નામ સંયમન હતું તેનો પુત્ર, એને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને માર્યો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ સ૦ ૬૧.

સાયાહ્ન સાયંકાળ.

સારંગાર્ચિ યુયુધાનનું બીજું નામ. / ભાર૦ દ્રો૦ ૨૩–૪.

સારણ સોમવંશી યાદવવંશના કૃષ્ણનો ભાઈ. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૮–૧૦; સ૦ ૪–૩૬.

સારણ (૨) રાવણનો મંત્રી. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ–૨૫; ભાર૦ વ૦ ૨૮૪–૫૨.

સારણ (૩) લંકાનો એ નામનો એક રાક્ષસવિશેષ. / વા૦ રા૦ સુંદ૦ સ૦ ૬.

સારણ (૪) એક યાદવવિશેષ. ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૬.

સારણ (૫) વસુદેવને રોહિણીની કૂખે થયેલા સાત પુત્રો પૈકી એક.

સારમેય શ્વફલ્ક યાદવના ગાંદિનીને પેટે થયેલા તેર પુત્રોમાંનો એક.

સારમેયદન સાતસો અને વીસ દાંતવાળા શ્વાનોનો સમુદાય જ્યાં જનારને કરડી ખાય છે એવું એક નરકવિશેષ. રાહદારીને લૂંટનારાઓ આ નરકમાં નંખાઈ યાતના ભોગવે છે.

સારવાહ અગસ્ત્યના ગોત્રનો એક ઋષિ.

સારવાહ (૨) સારવાહ ઋષિનું કુળ.

સારસ જટાયુના પુત્રોમાંનો એક.

સારસ (૨) ગરુડપુત્ર–પક્ષી. / ભાર૦ ઉદ્ય૦ ૧૦૧–૧૧.

સારસ્વત અલંબુષા નામની અપ્સરાને જોઈને, અથર્વણ ઋષિના પુત્ર દધીચીના સ્ખલિત થઈ સરસ્વતી નદીમાં પડેલા વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. / ભાર૦ શ૦ ૫૨ • એ ચાલુ મન્વંતરમાં નવમી ચોકડી પર્યંત વ્યાસ હોવો જોઈએ, કારણ કે ત્યાં સુધી વેદાચાર્યપણું એણે કર્યું હોય એમ જણાય છે.

એક વખત બાર વર્ષ સુધી લાગલગાટ વરસાદ આવ્યો નહિ. ચારે વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણો નાશ પામ્યા; પરંતુ આ સારસ્વતને સરસ્વતી નદીએ માછલાં વગેરેનો આહાર આપીને જિવાડયો. એણે પોતાની પાસે વેદાધ્યયન સારુ આવેલા આઠ હજાર બ્રાહ્મણોને રિવાજ મુજબ પોતાના શિષ્ય બનાવી ચારે વેદ ભણાવ્યા હતા. /

ભાર૦ શલ્ય૦ સ૦ ૫૧.

સારસ્વત (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ કન્યા સરસ્વતીનો વાક્‌સંભવ પુત્ર. / ભાર૦ શાં૦ ૩૫૯–૩૮. • એ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં વેદાચાર્ય હતો. અપાંતરતમ અને પ્રાચીનગર્ભ એવાં એનાં બીજાં નામ છે.

સારસ્વત (૩) કોઈ એક અત્રિ ઋષિનો પુત્ર.

સારસ્વત (૪) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સારસ્વત (૫) કૌશિક ઋષિના સાત શિષ્યોમાંનો એક શિષ્ય. / વા૦ રા૦ અદ્‌ભુતોત્તર૦ સ૦ ૭.

સારસ્વત (૬) ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો દેશ. આ દેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પશ્ચિમે, પશ્ચિમ મત્સ્ય દેશ અને મરુભૂમિ દેશ એની વચ્ચે સરસ્વતી નદીને તીરે હતો એમ જણાય છે. પ્રથમ કહેલો સપ્તસારસ્વત દેશ અને આ એક જ હશે. (સપ્તસારસ્વત શબ્દ જુઓ.)

સારસ્વત (૭) એ નામનું એક ભારતવર્ષીય તીર્થ-વિશેષ.

સારસ્વતકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનામાં થઈ ગયેલો બારમો દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

સારસ્વતપુર વીરવર્મા રાજાનું નગર.

સારિક યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૧૯.

સારિમેજય વૃષ્ણિ કુળનો એક યાદવ. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૧૯.

સાર્દ્ધનેમિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સાર્દ્ધસુગ્રીવ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સારિસૃક શાઙ્‌ર્ગક પક્ષી–મન્દપાળ ઋષિનો પુત્ર. શાઙ્‌ર્ગી જરિતા એની મા થાય. જ્યારે ખાંડવ વન બાળ્યું ત્યારે એની પ્રાર્થના ઉપરથી અગ્નિએ એમને બાળ્યાં નહોતાં. / ભાર૦ આ૦ ૨૫૮–૩.

સાર્પિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સાર્વભૌમ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જહ્નુ રાજાના વિદૂરથ નામના પૌત્રનો પુત્ર. એના પિતાનું નામ અહંયાતિ, માનું નામ ભાનુમતી, સ્ત્રીનું નામ સુન્દરા અને પુત્રનું નામ જયત્સેન હતું. સુન્દરાનું બીજું નામ સુનન્દા હતું. એ કેકય રાજપુત્રી હોઈ સાર્વભૌમે એનું હરણ કર્યું હતું. / ભાર૦ આ ૬૩–૧૫

સાર્વભૌમ (૨) દેવગુહ્ય અને સરસ્વતીને પેટે થયેલો સાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો અવતારવિશેષ. / ભાગ૦ ૮–૧૩–૧૭.

સાર્વભૌમ (૩) કુરુ કુળમાંના વિદૂરનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જયસેન / ભાગ૦ ૯–૨૨–૧૦.

સાલંકટંકટી વિદ્યુત્કેશ રાક્ષસની સ્ત્રી અને સંધ્યા નામની સ્ત્રીની કન્યા.

સાલકટંકટી હિડિમ્બા તે જ. / ભાર૦ સા૦ ૧૬૭–૧૭.

સાલંકાયન વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પુત્ર. / ભાર૦ અનુ૦ ૭–૫૨.

સાલડિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સાલીડ અંગિરા કુળનો ઋષિવિશેષ. સાલડિ તે જ.

સાલ્વ બ્રહ્મદત્ત; કાશીરાજ પુત્રીઓના સ્વયંવર કાળે આ ગયો હતો. ભીષ્મે એને હરાવી કન્યાઓનું હરણ કર્યું હતું. ભીષ્મે હરણ કરેલી ત્રણ રાજપુત્રી-ઓમાંથી અમ્બાએ એમ કહ્યું કે હું તો મનથી સાલ્વને વરી ચૂકી છું, ત્યારે ભીષ્મે એને જવા દીધી. અમ્બા સાલ્વને ત્યાં ગઈ ત્યારે સાલ્વે તને બીજાએ હરણ કરી માટે મારે ન જોઈએ કહી, રાખી નહિ. સાલ્વને કૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. / ભાર૦ વ૦ ૧૪–૨૨; ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ સ૦ ૭૬.

સાલ્વ (૨) સાલ્વ દેશનો ક્ષત્રિય. મ્લેચ્છગણનો અધિપતિ. એને સાત્યકિએ માર્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૧૯.

સાલ્વ (૩) એ નામનો દેશવિશેષ / ભા૦ભી૦ ૯–૩૯.

સાલ્વેય પર્વતવિશેષ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૬.

સાવર્ણ એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૧.

સાવર્ણિ કૃતયુગમાં મહાદેવને પ્રસન્ન કરવા સારુ સાઠ હજાર વર્ષ તપ કરનાર એક ઋષિ. / ભાર૦ અનુ૦ ૪૫–૮૭; સ૦ ૭–૧૨.

સાવર્ણિ (૨) ચાલુ મન્વંતર પૂરો થયા પછી થનારા ચૌદ મનુઓમાંનો આઠમો મનુ. એ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં સુરથ નામનો કોઈ ઉપાસક રાજા હતો. (૧. સુરથ શબ્દ જુઓ.) એનો જન્મ વિવસ્વાન આદિત્ય વડે છાયાને પેટે થશે; એને ધૃતિ, વરીયાન્, યવસ, સુવર્ણ, ચરિષ્ણુ, ઇંડ્ય, સુમતિ, વસુ, શુક્ર અને નિર્મોક એમ દસ પુત્રો થશે. સુતપસ, વિરજ અને અમૃતપ્રભા એઓ સ્વર્ગ મધ્યે દેવ થશે; અને વિરોચન પુત્ર બલિ તેમનો સ્વામી ઇન્દ્ર થશે; ગાલવ, દીપ્તિમાન, જમદગ્નરામ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, શારદ્વત (કૃપાચાર્ય), ઋષ્યશૃંગ અને હાલના આપણા વ્યાસ કૃષ્ણદ્વૈપાયન એ સાત એ મન્વંતરમાં સપ્તર્ષિ થશે તેમ જ સરસ્વતી નામે ઋષિપત્નીના ઉદરમાં સાર્વભૌમ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે; એ બલિ નામના ઇન્દ્રની સહાય કરશે; એ મન્વંતર સાવર્ણિ મન્વંતર કહેવાશે. / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ સ૦ ૧૩.

સાવર્ણિક એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

સાવર્ણ્ય વિવસ્વાન આદિત્યે મૃણમયી સ્ત્રીને વિષે ઉત્પન્ન કરેલો રાજર્ષિ / ભાર૦ અનુ૦ ૫૩–૨૫.

સાવર્તક પ્રલયમેઘ માંહલો એક.

સાવિત્ર એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાંથી આ નામ કોનું તે જણાતું નથી.

સાવિત્ર (૨) એક વસુ. આઠ વસુઓમાં કયાનું આ નામ તે જણાતું નથી. માત્ર જ્યારે રાવણ દેવોની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો ત્યારે રાવણના માતામહ સુમાલી રાક્ષસને આણે માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૭.

સાવિત્ર (૩) કોઈ કોઈ જગ્યાએ કર્ણને આ નામે કહ્યો જણાય છે. / ભાર૦ આ૦ ૧૪૬–૮.

સાવિત્રી એક દેવી. / ભાર૦ વ૦ ૨૯૪–૯–૧૦.

સાવિત્રી (૨) બ્રહ્મદેવની સ્ત્રી.

સાવિત્રી (૩) પ્લક્ષદ્વીપની એક મહા નદી.

સાવિત્રી (૪) સામવેદોપનિષત્.

સાવિત્રી (૫) મદ્ર દેશના અધિપતિ અશ્વપતિ નામના રાજાની કન્યા. ઘણા કાળ સુધી અશ્વપતિને કશી સંતતિ નહોતી. આથી એણે અઢાર વર્ષ સુધી સાવિત્રી દેવીનું આરાધન કર્યું.

આરાધનની સમાપ્તિ વખતે હવનમાંથી સાક્ષાત્ સાવિત્રી દેવીએ પ્રકટ થઈ રાજાને વર માગવાનું કહ્યું. રાજાએ પુત્રની યાચના કરી, પણ દેવીએ કહ્યું કે જા, તને પુત્રી થશે. આમ કહીને દેવી અંતર્ધાન થઈ. પછી રાજાની મોટી રાણીને ગર્ભ રહ્યો. ગર્ભ પરિપૂર્ણ વધીને યોગ્ય સમયે રાણીને દિવ્ય કુંવરી અવતરી. આ અનુપમ કન્યારત્નને જોઈને રાજા આનંદ પામ્યો. એણે કન્યાનું જાતકર્મ ઇત્યાદિ કર્યું. સાવિત્રી દેવીએ આપેલી હોવાથી કન્યાનું નામ સાવિત્રી પાડયું. દિવસાનુદિવસ વધીને કન્યા પરણવા યોગ્ય ઉમ્મરની થઈ. અશ્વપતિ એના લગ્નની ચિંતામાં પડયો. અનેક રાજપુત્રોની દૃષ્ટિએ એ કન્યા વરે એવા સંયોગ એણે કર્યા. પરંતુ જે જે રાજપુત્રો એને જુએ તે એના અલૌકિક તેજથી છક્ક થઈને પાછા જાય અને પરણવાની હિમ્મત ન કરે. એક વખત અશ્વપતિએ સાવિત્રીને કહ્યું કે તું મોટી થાય છે અને કોઈ રાજપુત્ર તને પરણવા તત્પર થતો નથી. માટે તું જ દેશમાં ફરીને તને યોગ્ય વરને પસંદ કરીશ તેને હું કન્યાદાન આપીશ.

ભલે, એમ કહીને એક વૃદ્ધ મંત્રીને જોડે લઈને સાવિત્રી પ્રવાસે નીકળી. એણે પ્રવાસમાં ફરતાં ફરતાં અનેક નગરો અને તપોવનો જોયાં. એણે એક દ્યુમત્સેન રાજાના કુંવર સત્યવાનને પસંદ કર્યો. પછી એ પાછી પોતાના પિતા પાસે આવી. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૨૯૩.

પ્રવાસમાંથી પાછાં આવીને પોતે શો નિશ્ચય કર્યો એ પોતાના પિતાને કહેવાને સાવિત્રી ગઈ. પણ અશ્વપતિ તે વખતે નારદ ઋષિની જોડે કશીક વાત કરવામાં રોકાયેલો હતો તેથી બન્નેને નમસ્કાર કરીને બોલ્યા ચાલ્યા વગર એક બાજુએ ઊભી રહી. નારદે પૂછયું કે રાજા, આ તારી કન્યા કયાં ગઈ હતી? એનો વિવાહ હજુ સુધી કેમ કર્યો નથી? રાજાએ કહ્યું : મેં એને વર પસંદ કરવા મોકલી હતી ત્યાંથી

હમણાં જ આવી છે. હવે એનો શો વિચાર છે તે જોઈએ. નારદે કન્યાને પૂછયું કે તું કયો વર પસંદ કરીને આવી છે તે કહે. સાવિત્રીની સાથેના વૃદ્ધ મંત્રીએ કહ્યું કે સાલ્વદેશના દ્યુમત્સેન રાજા ચક્ષુહીન હોવાથી એના વારસોએ એને કાઢી મૂકયો છે તેથી તે અરણ્યવાસ કરીને રહ્યો છે. એ રાજાનો સત્યવાન નામે કુમાર સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન છે, તેને સાવિત્રીએ પસંદ કર્યો છે.

નારદ એ સાંભળીને સત્યવાનનાં વખાણ કરીને બોલ્યા કે એ ખરું છે. એ રાજપુત્ર ઘણો ઉત્તમ છે, પણ એ વાતમાં એક અડચણ છે. મારે બોલવું તો જરૂરનું નથી પણ સાવિત્રીના હિતની ખાતર મારે કહેવું જ જોઈએ.

અશ્વપતિએ કહ્યું કે મહારાજ! શી અડચણ છે તે કહેવાની કૃપા કરો. નારદે કહ્યું કે એ કુમાર સંવત્સરાયુ છે, એટલે એ માત્ર એક જ વર્ષ જીવશે. આ સાંભળીને અશ્વપતિએ ભય પામીને સાવિત્રીને કહ્યું, આ નારદ ઋષિ કહે છે તે તું સાંભળે છે? મને તો લાગે છે કે તું બીજાને પસંદ કરે તો ઠીક. એ સાંભળીને સાવિત્રીએ કહ્યું કે હવે તો મેં પસંદ કર્યો તે કર્યો. એ ગમે તેવો હશે તોપણ હું બીજા કોઈને પરણનાર નથી. નારદ બોલ્યા કે રાજા, જો સાવિત્રીનો એવો નિશ્ચય જ છે તો ભલે એ વરે. આમ કહીને નારદ ઋષિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૯૪.

અશ્વપતિએ વિવાહની સામગ્રીઓ તૈયાર કરાવડાવી અને સાવિત્રીને સાથે લઈને પોતે દ્યુમત્સેન રાજા જ્યાં હતો ત્યાં તપોવનમાં ગયો. એણે દ્યુમત્સેનને કહ્યું કે તારા પુત્રને મારી કન્યા આપવા સારુ હું આવ્યો છું. દ્યુમત્સેન કહે હું : રાજપાટ વગરનો થઈને આ અરણ્યમાં આવી નઠારી સ્થિતિમાં રહું છું, એવી હાલતમાં આ વિવાહ કેમ થાય? અશ્વપતિએ કહ્યું કે હું સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ આવ્યો છું એટલે હવે તમારે કશો વિચાર કરવાનો રહેતો જ નથી. દ્યુમત્સેને આ સાંભળીને કહ્યું : ભલે, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ. પછી અશ્વપતિએ પોતાની કન્યા સાવિત્રીને સત્યવાનને પરણાવી. ચાર દિવસ સુધી આનંદે સમારંભ કરી, સાવિત્રીને ત્યાં મૂકી પોતે પોતાને નગર પાછો આવ્યો.

રાજાના વિદાય થયા પછી સાવિત્રીએ પોતાના અંધ શ્વશુરની, સાસુની અને પતિની, જાણે દેવ હોય તેમ સેવા કરવા માંડી. શ્વશુરપક્ષને સાવિત્રીથી પરમ સંતોષ થયો અને પોતે પણ સુખી થઈ. માત્ર પતિના આવરદાની વાતનું જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થાય ત્યારે એને ઘણું દુઃખ થતું. તથાપિ એણે કોઈનીયે આગળ એ બાબતમાં ઊની વરાળે કાઢી નહિ. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૯૫

આમ પોતાના પતિના આયુષ્યમાંથી કેટલું રહ્યું એ રોજ ગણતાં ગણતાં એને જણાયું કે હવે માત્ર ત્રણ જ દિવસ જીવતરના રહ્યા છે. એ ત્રણે દિવસ પોતે અનશનવ્રત કર્યું. ચોથે દિવસે એમ બન્યું કે આશ્રમમાં લાકડાનો કુહાડો લઈ લાકડાં કાપવા સારુ એ અરણ્યમાં જવા નીકળ્યો. સાવિત્રીએ પોતાનાં સાસુ–સસરાને વિનંતી કરી કે મને વનશ્રી નીરખવાની આકાંક્ષા છે તે સારુ મને સત્યવાન સાથે અરણ્યમાં જવા દો. આપની આજ્ઞા હોય તો હું જાઉં. પણ સત્યવાનના મરણની હકીકત એણે કોઈને બિલકુલ જાણવા દીધી નહિ. દ્યુમત્સેનને સાવિત્રી ઉપર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. એણે આજ્ઞા આપવાથી સાવિત્રી સત્યવાનની સાથે અરણ્યમાં ગઈ / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૯૬.

અરણ્યમાં જઈને સત્યવાને લાકડાં કાપ્યાં. ફળ, મૂળ વગેરે એકઠાં કર્યાં અને ઘેર જવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં એના મસ્તકમાં શૂળ આવવા જેવું થવાથી તે ત્યાં જ એક ઝાડ નીચે બેઠો. મારા માથામાં શૂળ આવે છે એવું સાવિત્રીને એણે કહેતાં જ સાવિત્રીએ એનું મસ્તક પોતાના બોળામાં લીધું. માથું બોળામાં લેતાં જ સત્યવાનને નિદ્રા આવી ગઈ. આજે જ એનું મૃત્યુ થવાનું હતું.

સાવિત્રી પતિનું મસ્તક પોતાના બોળામાં

લઈને બેઠી છે તેવામાં સાક્ષાત્ યમ એની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સાવિત્રીએ એને અડસટ્ટે ઓળખીને પોતાના પતિનું માંથું બોળામાંથી લઈ વસ્ત્ર ઉપર મૂકયું અને યમને નમસ્કાર કરી પૂછયું કે આપ કોણ છો? અહીં કેમ પધાર્યા છો? સાવિત્રીની કોમળ મૃદુ વાણી સાંભળીને યમે કહ્યું કે જેને યમ કહે છે તે હું પોતે છું, અને તારા પતિનું આવરદા પૂરું થવાથી એને લઈ જવા હું આવ્યો છું. સાવિત્રી કહે : પ્રાણીમાત્રને લેવા સારુ આપના દૂતો જાય છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, અને આજે આપ સ્વતઃ કેમ પધાર્યા છો?

યમે કહ્યું કે જે મરનાર ધર્મપરાયણ હોય છે તેને લેવા મારા દૂતને ન મોકલતાં હું જ જાતે જઉં છું, માટે આજે હું પોતે આવ્યો છું. આમ બોલીને યમે સત્યવાનના લિંગદેહનું (વાસનારૂપ સૂક્ષ્મ દેહનું) આકર્ષણ કરી પોતે દક્ષિણ દિશાનો રસ્તો લીધો. પોતાના સ્વામીને મરણ પામેલો જોઈને સાવિત્રીએ એના મૃતદેહને વસ્ત્ર વડે ઢાંકી પોતે યમની પાછળ પાછળ ગઈ. યમે એને આવતી જોઈને પૂછયું કે તું મારી પાછળ પાછળ શું કામ આવે છે? પાછી જા, અને પતિનું ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ (મરણ વખતે કરવામાં આવતો સંસ્કાર વગેરે ક્રિયાઓ) કરીને સ્વસ્થ રહે. દેવી ભાગવતમાં છે કે આ વખતે યમ 'તું હવે જઈને બીજે પતિ કર,' એવા અર્થનું કાંઈક વેણ બોલ્યો. તે પરથી સાવિત્રીએ કહ્યું:

પતિવ્રતા ચૈકપતૌ દ્વિતીયે કુલટા સ્મૃતા ।
તૃતીયે ધર્ષણી જ્ઞેયા ચતુર્થે પુંશ્ચલી સ્યપિ ॥
વેશ્યા ચ પંચમે ષષ્ઠે પુંશ્ચી ચ સપ્તમેઽષ્ટમે ।
તત ઊર્ધ્વં મહાવેશ્યા સાઽસ્પૃશ્યા સર્વ જાતિષુ ॥

/ દેવી ભાગ૦ સ્કં૦ ૪૦ અ૦ ૨૮–૩૦.

આમ બોલીને સાવિત્રી યમની પાછળ જ ગઈ. પોતાની પાછળ પાછળ સાવિત્રીને આવતી જોઈને યમ ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો કે હે પતિવ્રતા, તું પાછી જા. સાવિત્રી કહે : જ્યાં મારો પતિ ત્યાં હું. હું પાછી કયાં જઉં? એણે યમની ઘણી સ્તુતિ કરી. યમે ખુશી થઈને કહ્યું કે તારા પતિના પ્રાણ સિવાય બીજું જે ઇચ્છા હોય તે માગ. સાવિત્રીએ પોતાના અંધ શ્વશુરનાં નેત્ર સારાં થાઓ કહેતાં યમે તથાસ્તુ કહ્યું અને ચાલવા માંડયું. પણ સાવિત્રી તો પાછળની પાછળ. યમે ઊભા રહીને કહ્યું : તું મારી પાછળ પાછળ શું કરવા આવે છે? તને માત્ર શ્રમ જ થશે માટે પાછી જા. જા, તને પાછાં જતાં શ્રમ નહિ લાગે એ મારો આશીર્વાદ છે. સાવિત્રીએ કહ્યું કે પતિની જોડે ગમન કરનારીને શ્રમ મૂળે થાય નહિ. તો વળી પતિ અને આપ જેવા સાધુનો સમાગમ, એમાં શ્રમ હોય જ નહિ. આ પ્રમાણે સાવિત્રીનું મીઠું અને ચતુરાઈભર્યું. ભાષણ સાંભળીને યમે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે તું બીજો વર માગ. સાવિત્રીએ માગ્યું કે મારા શ્વસુરનું રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ. તથાસ્તુ કહીને યમે ચાલવા માંડયું. પણ જુએ છે તો સાવિત્રી પૂંઠે પૂંઠે આવે છે; તેથી ઊભા રહીને પૂછતાં સાવિત્રીએ પોતાના પિતાને સો પુત્ર થાઓ એવું માગીને પુનઃ પોતાના પતિની માગણી કરી. એ સાંભળીને યમે તથાસ્તુ કહ્યું અને કહ્યું કે જા તારા પતિને છોડી દીધો. આટલું કહીને યમ અંતર્ધાન થયો.

ત્યાંથી પાછી ફરીને સાવિત્રી પોતાના પતિના મૃત શરીર પાસે આવી. એણે પોતાના પતિનું મસ્તક પૂર્વવત્ પોતાના બોળામાં લીધું. થોડી વારે સત્યવાનને ચેતન આવ્યું અને સાવધ થયો. બેઠાં થઈને એણે કહ્યું : આજે મને ઘણી ઊંઘ આવી ગઈ. કોઈ માણસ મને પકડીને લઈ જતો હોય નહિ એમ ઊંઘમાં લાગ્યું. એણે મને છોડી દીધો કે મારી આંખ ઊઘડી ગઈ.

પછી સાવિત્રીએ બધું વૃત્તાંત સત્યવાનને કહ્યું. એ સાંભળી પોતાની સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યને લીધે એને ઘણો આનંદ થયો અને બોલ્યો કે ચાલ, આપણે આશ્રમે જઈએ. પિતા મારી વાટ જોતા હશે. પછી સાવિત્રી પતિની સાથે આશ્રમે જવાને નીકળી. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૨૯૭

ત્યાં આશ્રમમાં યમના વરદાનને લઈને ધુમત્સેનનાં નેત્ર પૂર્વવત્ થતાં એને બધું દેખાવા લાગ્યું. એને સાનંદાશ્ચર્ય થતું હતું કે આજ આમ કેમ થાય છે. રાત્રિ પડવા આવી પણ સાવિત્રી અને સત્યવાન બન્ને પાછાં કેમ ન આવ્યાં ધારી ચિંતા કરતો હતો તેટલામાં બન્નેને આવતાં જોયાં. વિલંબનું કારણ પૂછતાં અથપંતિ બધી હકીકત કહી. તે સાંભળી ધુમત્સેન ઘણો હર્ષ પામ્યો. ત્રણ દિવસના ઉપવાસ પછી બીજે દિવસે સાવિત્રીને પારણાં કરાવ્યાં. પરિણામે અશ્વપતિને સો પુત્ર થયા, ધુમત્સેનને પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યું. અગાઉ જતાં ધુમત્સેને સત્યવાનને ગાદી પર સ્થાપ્યો. સાવિત્રીને સત્યવાનથી સો પુત્રો થયા. પતિ સહિત ચારસો વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું. / ભા૨૦ વન૦ અ૦ ૨૯૮–૨૯૯.

સાવિત્રીનું આ આખ્યાન મત્સ્યપુરાણમાં પણ ભારતના જેવું જ મનોહર વાણીમાં અધ્યાય ૨૦૭ થી ૨૧૩ સુધીમાં વર્ણવ્યું છે.

સાવિત્રીકલ્પ દિવસના ક્રમમાં બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનાનો થઈ ગયેલો ચોવીસમો દિવસ એટલે કલ્પ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

સાવૈનસ ગૃત્સમદનો પુત્ર. એક ઋષિ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૮–૬૧

સાશ્વ એક રાજર્ષિ.

સાસીસ બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપકુળનો એક ઋષિ.

સાહદેવી સહદેવનો પુત્ર.

સાહદેવી (૨) પુરુવંશી પાંચાળ કુળના સહદેવપુત્ર સોમક રાજા એ નામે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

સાહરિ તગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સાહુલ એક સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર કુળનો એક ઋષિ.

સિકતાક્ષ સિંધુ દેશ સંબંધી સૈંધવારણ્યમાંનું તીર્થવિશેષ.

સિદ્ધ પ્રાધાના ગાંધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

સિદ્ધદેશ ભારતવર્ષીય દેશ / ભા૨૦ ભી૦ ૯.

સિદ્ધપદ એક ક્ષેત્ર જ્યાં દેવહુતીને સિદ્ધિ મળી હતી તે. / ભાગ૦ ૩–૩૩–૩૧.

સિદ્ધપુર–સિદ્ધિદા દેવહુતી નદીરૂપ થઈ તે વખતે એનું પડેલું નામ. / ભાગ૦ ૩–૩૩–૩૨.

સિદ્ધપુર ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.

સિદ્ધારણ્ય સિદ્ધદેશ સંબંધી અરણ્ય.

સિદ્ધાર્થ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

સિદ્ધાશ્રમ મલદ અને કરુષય એ બે દેશોને મધ્યભાગે અરણ્યમાં આવેલો એક આશ્રમ. આ જગાએ કશ્યપ અને અદિતિએ કાંઈક કાળ પર્યન્ત રહીને તપ કર્યું હતું. ચાલુ મન્વંતરની સાતમી ચોકડીમાં આ આશ્રમમાં વામનાવતાર થયો હતો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ આ જગાએ રહીને યજ્ઞ કર્યો હતો. એમના યજ્ઞમાં વિક્ષેપ કરનાર તાટકા રાક્ષસી અને એના બે પુત્રોને ઋષિએ રામ અને લક્ષ્મણને આણીને તેમને હાથે મરાવી પોતાનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કર્યો હતો. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૨૬.

સિદ્ધિ વાર નામના અગ્નિને સરયૂ નામની ભાર્યાને પેટે થયેલો પુત્ર.

સિદ્ધિ (૨) મનુષ્ય જાતિના સામર્થ્યની પર, ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાની શક્તિ. એ સિદ્ધિઓ આઠ છે: અણિમા, મહિમા, ગિરિનતા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ, વશીકરણ અને ઈશિતા.

સિદ્ધિ (૩) વિશ્વરૂપની દીકરી. એ અને એની બહેન બુદ્ધિ ગણપતિ–ગણેશની સ્ત્રીઓ.

સિંધુ સપ્તર્ષિઓના સંતોષ સારુ ભાગીરથી ગંગાએ કરેલા પોતાના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ.

સિંધુ (૨) ભરતખંડની એક નદીવિશેષ. / ભા૦ સ૦ ૯–૨૩.

સિંધુ (૩) પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળનારી એક નદીવિશેષ.

સિંધુ (૪) ભારતવર્ષીય દેશ. ગ્રંથો પરથી જણાય છે કે આ દેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પશ્ચિમ દિશામાં મરુભૂમિ અથવા મરુધન્વ દેશની પશ્ચિમે આવેલો હતો અને સૌવીરદેશ આની બહુ જ પાસે આવેલો હતો. પાંડવોના વખતમાં અહીં વૃદ્ધક્ષત્રપુત્ર જયદ્રથ

રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ જયદ્રથ ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઈ થતો. સહદેવની દિગ્વિજય યાત્રામાં આ દેશનું નામ ન હોવાથી લાગે છે કે એ દેશ સૌવીરની ઉત્તરે હશે. હાલની સિંધુ અને જેલમ નદીઓની વચ્ચે આવેલો દેશ તે જ. / ભાર૦ ભી૦ ૯–૪૦.

સિંધુદ્વીપ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ભગીરથ રાજાના પૌત્ર, અમ્બરીષ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે અયુતાયુ.

સિંધુદ્વીપ (૨) સૂર્યવંશી ઋતુપર્ણનો પિતામહ. / હરિ૦ ૧–૧૫; ભાગ૦ ૯–૯.

સિંધુદ્વીપ (૩) સોમવંશી જહ્નુ રાજાનો પુત્ર જોકે જન્મે ક્ષત્રિય હતો પણ તપ વડે બ્રાહ્મણ થયો હતો. એને બલાકાશ્વ નામનો પુત્ર હતો. / ભાર૦ શ૦ ૪૧–૧૦, અનુ૦ ૭–૪.

સિંધુરાજ જયદ્રથ તે જ. / ભાર૦ આ૦ ૨૧૮–૬૪.

સિંધુસાગરસંગમ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

સિંધુસૌવીર સિંધુ દેશની પાસે જ આવેલો હોવાથી સૌવીર દેશનું પડેલું નામ.

સિંધૂત્તમતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૦–૮૦.

સિનીવાક એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪–૨૦.

સિનીવાલી કર્દમ પ્રજાપતિની સ્ત્રી દેવહુતીનું બીજું નામ. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૩.

સિનીવાલી (૨) સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં અંગિરા ઋષિને શ્રદ્ધાને પેટે થયેલી કન્યા.

સિનીવાલી (૩) ચાલુ મન્વંતરમાં શુભા નામની ભાર્યાની કૂખે બૃહસ્પતિને થયેલી સાત કન્યાઓમાંની એક.

સિનીવાલી (૪) બાર આદિત્યોમાંના ધાતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

સિનીવાલી (૫) શાલ્મલિ દ્વીપ માંહેની એક મહાનદી.

સિંહ સિંહની જાતિ. ક્રોધવશાની પુત્રી શાર્દૂલાને પેટે આ હિંસક પ્રાણીની ઉત્પત્તિ સારુ જુઓ ભાર૦ આ૦ ૬૭–૬૫.

સિંહ (૨) કૃષ્ણને લક્ષ્મણાની કૂખે થયેલો પુત્ર.

સિંહ (૩) રામના સુત્ર નામના મંત્રીના દસ પુત્રોમાંનો એક. (કુશલવ શબ્દ જુઓ.)

સિંહકેતુ એક રાક્ષસ.

સિંહકેતુ (૨) પાંડવ પક્ષનો ચેદિરાજ પુત્ર. એને યુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

સિંહચન્દ્ર ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૮.

સિંહપુર ચિત્રાયુધ રાજાનું નગર / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

સિંહલ જંબુદ્વીપની આજુબાજુના આઠ દ્વીપોમાંના દક્ષિણ સમુદ્રમાં આવેલા બે બેટમાંનો પહેલો. બીજો ઉપદ્વીપ તે લંકા.

ભૂગોળવેત્તાઓ સિંહલદ્વીપને લંકા કહે છે, પણ એ ચૂક છે. દશરથ રાજાના સમયમાં સિંહલદ્વીપમાં ચંદ્રસેન નામે રાજા હતો. લંકામાં રાવણ હતો. મિથિલામાં સીરધ્વજ જનક, ઇન્દ્રદેશમાં સુધન્વા અને મદ્રદેશમાં ચારુદેષ્ણ રાજાનો પિતા રાજા હતો. ભારતમાં સિંહલ નામના એક દેશનું નામ આવે છે. પણ એ આ સિંહલદ્વીપથી જુદો છે એવી કશી સાબિતી મળતી નથી.

સિંહસેન ગોપતિ નામના પાંચાલનો પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. એ પોતાના રથને શ્વેત અને રક્ત એવા મિશ્ર રંગના ઘોડા જોડાવતો. યુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૫૮.

સિંહસેન (૨) ભારતયુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો એ નામનો પાંડવ પક્ષનો બીજો એક રાજા. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

સિંહિકા કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એકની સંજ્ઞાવાળા ચાર સૈંહિકેયની માતા.

સિંહિકા (૨) કશ્યપને દિતિની કૂખે થયેલી કન્યા. એ હિરણ્યકશિપુની બહેન હતી અને વિપ્રચિત્તિ નામના દાનવને પરણી હતી. બગડાની સંજ્ઞાવાળા સૈંહિકેયોની એ માતા થાય.

જ્યારે હનુમાન સીતાની શોધ કરવાને સમુદ્ર

કૂદી જતા હતા તે વખતે એણે સમુદ્રના જળ ઉપર હનુમાનનો પડછાયો પડેલો દીઠો. એ પડછાયાનું આકર્ષણ કરીને એણે હનુમાનની ગતિને રોકી હતી. એના આકર્ષવાથી મારુતિ ખેંચાઈ આવીને આના મોંમાં પડ્યો હતો. પણ પોતે બલાઢ્ય હોવાથી આને મારી નાખીને એણે પૂર્વવત્ ગમન કર્યું હતું. / વા૦ રા૦ સુ૦ સ૦ ૧.

સીતવન ભારતવર્ષીય વનવિશેષ.

સીતા સ્વર્ધુનીના ચાર પ્રવાહો પૈકી પૂર્વ દિશા તરફનો પ્રવાહ તે. એ ગંધમાદન પર્વત પરથી ભદ્રાશ્વ દેશમાં થઈને ક્ષાર સમુદ્રને મળે છે.

સીતા (૨) સપ્તર્ષિઓના સંતોષ સારુ ભાગીરથીએ પોતાના સાત પ્રવાહ કર્યા તેમાંનો એક પ્રવાહ. આ સપ્ત પ્રવાહ તે અલકનંદા નામની સ્વર્ધુનીનો જે પ્રવાહ આપણે રહીએ છીએ તે તરફ વહે છે તેના સમજવા. / ભા૦ ભી૦ ૬–૪૯.

સીતા (૩) અથર્વણવેદનું એ નામનું ઉપનિષદ.

સીતા (૪) પૂર્વ તુર્કસ્તાનનું યારકંદ શહેર જેના કિનારા પર આવેલું છે તે યાર્ખ નદી.

સીતા (૫) વિદેહવંશીય સીરધ્વજ જનકની પાલિત કન્યા.સીરધ્વજ જનકને આ કન્યા હળ વડે ચાસ પાડતાં ખેતરમાંથી મળી હતી. આગળ જતાં એનો વિવાહ દશરથપુત્ર રામચંદ્ર જોડે થયો હતો. નાનપણમાં જ સીતાને બળવાન દેખી સીરધ્વજે પોણ કર્યું હતું કે એનો પોતાની પાસેનું શંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય તોડી શકે એવાની સાથે આ કન્યાને પરણાવવી. વિઘ્નકર્તા રાક્ષસોને મારી, વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરી, એ ઋષિની સાથે રામ અને લક્ષ્મણ સીરધ્વજ જનકે સીતાનો સ્વયંવર આરંભ્યો હતો ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં આવેલા રાજાઓથી ધનુષ્યભંગ ન થઈ શકતાં રામે સહજમાં જ એની પણછ તાણીને કટકા કરી નાખ્યા હતા. આથી સીતાનું રામચંદ્ર સાથે લગ્ન થયું. લગ્ન થયા પછી સીતા અયોધ્યા આવી. પણ ત્યારબાદ થોડો સમય પછી પિતાની આજ્ઞાનુસાર રામ વનમાં ગયા. તે વખતે સીતાને અયોધ્યામાં રહેવા રામે ઘણું કહ્યું, પણ જ્યાં આપ ત્યાં હું એમ કહીને સીતા પોતે પણ વનવાસ ગઈ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૨૬–૩૦.

અરણ્યમાં જ્યાં જ્યાં ગયાં ત્યાં ત્યાં રામની સાથે માનપાન પામતી, રામચંદ્રના ખાતાં વધેલાં ફળ, મૂળ અને મૃગમાંસ જ માત્ર ખાતી અને પોતાના મૃદુ શબ્દો વડે રામચંદ્રના મનને વનવાસનું દુઃખ ન થવા દેતાં હમેશ આશ્વાસન આપતી. આગળ જતાં રામે ઘણો કાળ વનમાં વ્યતીત કરીને પંચવટીમાં રહેવા માંડ્યું. તેવામાં એક સમયે રાવણનો પ્રેરેલો મારીચ રાક્ષસ સુવર્ણ મૃગનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો. એને જોઈને સીતાની ઇચ્છા થઈ કે આવા ચામડાની ચોળી સિવડાવી હોય તો ઉત્તમ. એણે રામચંદ્રને કહેતાં એ ધનુષ્યબાણ લઈ એ મૃગને મારવા અરણ્યમાં ગયા. મૃગને માર્યો પણ આ માયાવી મૃગે મરતાં મરતાં મોટી બૂમ પાડી કે લક્ષ્મણ ધાજે. રામચંદ્ર ભયમાં છે ધારી સીતાએ લક્ષ્મણને સહાય કરવા માટે પરાણે પરાણે મોકલ્યો. આમ સીતા એકલી પડી એટલે રાવણને તક મળી. એણે કપડીનો વેશ કરીને સીતાનું હરણ કર્યું અને એને લંકા લઈ જઈ પોતાની અશોકવાટિકામાં રાખી.

અશોકવાટિકામાં સીતાના રક્ષણ સારુ તેમ જ સીતાને સમજાવી, ફોસલાવી અગર ધમકાવીને પોતાને વશ વર્તે એમ કરે તેને સારુ રાવણે ઘણી રાક્ષસીઓ રાખી હતી. એ રાક્ષસીઓ સીતાને ઘણે પ્રકારે ફોસલાવતી, લાલચ આપતી, બિવડાવતી અને ધમકાવતી, પણ સીતા એકની બે ન થતાં પોતાના પતિવ્રતને વળગી જ રહી હતી. સીતા બધાંની અવગણના કરતી હતી.

"વિદિતાત્મા રામ, જે મારા પ્રિય છે તેમણે મને તજી છે, ત્યારે રાવણને વશ પડેલી હું, મારા પ્રાણનો હવે ત્યાગ કરીશ એ જ રૂડું! એ જ સુખનું મૂળ અને દુઃખનો અંત આણનારું છે!"

જ્યારે સીતાએ રાક્ષસીઓ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કેટલીક રાક્ષસીઓ અતિશય ક્રોધિત થઈ અને દુરાત્મા રાવણને તે વાત વિદિત કરવા દોડી

ગઈ. ભયંકર દેખાવવાળી આ રાક્ષસીઓ રાવણની પાસે જઈ આવીને પાછી સીતા પાસે આવીને પુનઃ એને નઠોર અને કઠોર વચનો કહેવા લાગી. 'હે અનાર્યે ! પાપ નિશ્ચયવાળી સીતે ! આજ અમે સર્વ રાક્ષસીઓ હમણાં જ તારું માંસ સુખેથી ખાઈશું.' આ પ્રમાણે અનાર્ય રાક્ષસીઓ સીતાને અતિશય બિવડાવતી હતી તેવામાં ત્રિજટા નામની એક વૃદ્ધા અને ડાહી રાક્ષસી ઊંઘમાંથી ઊઠીને જાગી ને બોલી : 'ઓ ચાંડાલણીઓ ! તમે તમારા જ શરીરનું ભક્ષણ કરો. પણ આ જનકરાયની પુત્રી અને દશરથરાયની કુળવધૂ સીતાને ખાવાને તમે સમર્થ નથી. આજે રાત્રે મને રાક્ષસોનો નાશ થાય અને આના સ્વામીનો ઉદય થાય એવું વિપરીત સ્વપ્ન આવ્યું છે.'

આ પ્રમાણે ત્રિજટાએ જ્યારે ક્રોધાયમાન થયેલી રાક્ષસીઓને કહ્યું ત્યારે, તે સર્વે ઘણું ભય પામી થરથર કંપવા લાગી. પછી ત્રિજટાને પૂછયું: 'તને આજે રાત્રે કેવું સ્વપ્ન આવ્યું તે કહે.'

રાક્ષસીઓનું આવું કહેવું સાંભળી ત્રિજટા, રાત્રીને અંતે આવેલા પોતાના સ્વપ્ન સંબંધી વૃત્તાન્ત કહેવા લાગી : 'આજે જાણે હાથીદાંતના બનાવેલા અને સહસ્ર ઘોડાઓથી જોડેલા વિમાનમાં બેસીને રામ, પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે અહીં આવ્યા. તેમણે ધોળાં પુષ્પ અને વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં. આ સીતાને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને મેં સાગરથી વીંટળાયેલા હિમગિરિ જેવા પર્વત પર બેઠેલી દીઠી અને જેમ તેજ સૂર્યમાં મળી જાય તેમ સીતા રામમાં મળી ગઈ. વળી પર્વતના જેવા પ્રૌઢ દેહવાળા તથા ચાર દાંતવાળા હાથી પર, લક્ષ્મણ સાથે રામને બેઠેલા મેં દીઠા. પછી સૂર્યના સરખા પ્રકાશવાળા અને પોતાના તેજથી ઝળહળતા રામ અને લક્ષ્મણ સીતાની પાસે આવીને બેઠા. પછી જાણે પર્વતના અગ્રભાગ આગળ, આકાશમાં ઊભેલા તથા રામે પકડી રાખેલા હાથીના સ્કંધ પ્રદેશ ઉપર બેઠેલી અને સ્વામીના ખોળામાંથી ઊઠીને, ચંદ્ર-સૂર્યનું હાથ વડે માર્જન કરતી હોય તેવી સીતાને મેં જોઈ હતી. પછી કુમાર રામ અને લક્ષ્મણ તથા વિશાલાક્ષી સીતા, જે હાથી પર બેઠાં હતાં તે હસ્તિરાજ ચાલતો ચાલતો લંકા પર ધસી આવ્યો. તેટલામાં સ્વપ્ન બદલાયું અને ધોળા રંગના આઠ બળદો જોડેલા રથમાં બેસી, ધોળાં વસ્ત્ર તથા માળાઓ ધારણ કરી, રામ લક્ષ્મણ સહિત અહીં આવ્યાં. તે પછી એ સત્ય પરાક્રમવાળા તથા નટવર રામને, સીતા તથા લક્ષ્મણની સાથે, સૂર્યના સરખા તેજવાળા દિવ્ય પુષ્પક વિમાનમાં બેસી ઉત્તર દિશા ભણી જતાં મેં જોયા. પછી જાણે સ્વપ્નમાં જ આજે મેં રાવણરાયને જોયો. તેનું માથું બોડકું હતું, શરીરે તેલ ચોપડેલું હતું. રાતાં વસ્ત્ર તથા મદ્યપાન કરી તે પ્રમત્ત થયેલો હતો. તે જાણે પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે પડતો હોય તેવો જણાયો. મેં તેને જોયો ત્યારે જાણે કોઈ સ્ત્રીઓ તેને ઘસડે છે ને તેનું માથું મૂંડેલું છે, કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છે ને વળી રાતાં પુષ્પ તથા શરીરે રાતું લેપન કરી, ગધેડાથી જોડેલા રથમાં તે બેઠેલો છે તેવો લાગતો હતો, તે ખડખડાટ હસતો હતો, નાચતો હતો તથા તેલ પીતો હતો. એવા આકુલ ઇન્દ્રિયોવાળા અને ખસી ગયેલા કાળજાવાળા રાવણને મેં ગધેડાના રથમાં બેસી દક્ષિણ દિશા ભણી જતો હોય તેમ જોયો છે. વળી પુનઃ ભયથી મોહિત થયેલા રાવણ રાજાને મેં ગધેડા પરથી માથા વગરનો જ નીચે પડતો જોયો. ત્યાંથી તે મદવિહ્વળ થયેલો તથા સંભ્રાંત ચિત્તવાળો થઈ, ભયનો માર્યો ઊઠયો અને નગ્ન અવસ્થામાં ગમે તેમ બકતો-લવતો, દુર્ગંધવાળા, ઘોર અને નરક સરખા કાદવના ખાડામાં પડયો અને તેમાં જ તે ડૂબી ગયો. ત્યાંથી તે દક્ષિણ દિશા ભણી ગયો અને જળ તથા કર્દમ વિનાના એક તળાવમાં પેઠો. તે વખતે જાણે, રાતાં વસ્ત્ર પહેરેલી, કાળી કોયલા જેવી અને કાદવથી ખરડાઈ ગયેલાં અંગવાળી કોઈ સ્ત્રી તેને ગળે દોરડું બાંધી દક્ષિણ દિશા ભણી ઘસડી જતી હોય તેમ જણાતું હતું. મહાબળવાન કુંભકર્ણને પણ આવી જ સ્થિતિમાં મેં ત્યાં જોયો હતો. રાવણના

સઘળા પુત્રોને પણ મૂંડેલા માથાવાળા અને તેલ ચોપડેલા મેં દીઠા હતા. વળી રાવણને વરાહ પર બેસીને, ઇંદ્રજિતને સુવર પર બેસીને અને કુંભકર્ણને ઊંટ પર બેસીને દક્ષિણ દિશા પ્રતિ જતા જોયા હતા. માત્ર એકલા વિભીષણને જ સફેદ છત્ર ઓઢી ચાર મંત્રીઓની સાથે આકાશમાં ગમન કરતો જોયો હતો. તેની પાછળ રાતાં વસ્ત્ર પહેરીને રાક્ષસોનો મોટો સમાજ ચાલતો હતો અને આગળ વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં. વળી હય, રથ, ગજ સહિત આ લંકાને, મેં ભાંગી ગયેલાં તોરણ સાથે સમુદ્રમાં ડૂબતી જોઈ છે. વળી તેલ પીને પ્રમત્ત થયેલી અને ખડખડાટ હસતી રાક્ષસ રાજાની સર્વે રાણીઓને મેં ભસ્મ થઈ ગયેલી લંકામાં મોટે સ્વરે, હાય નાથ, હાય નાથ ! એમ પોકાર શ્રાદ્ધ કરતી સાંભળી અને કુંભકર્ણાદિ રાક્ષસ સુબંધાને રાતાં વસ્ત્ર પહેરી ગોમયના ખાડામાં પડતા જોયા હતા.

'હે રાક્ષસીઓ ! તમે હવે દૂર ખસો અને જુઓ કે, રામ સીતાને મળે છે કે નહીં. જો તમે એને પીડશો તો, પરમ પરાક્રમી રામ, તમને અને સઘળા રાક્ષસોને મારી નાખશે, કારણ કે પોતાની પ્યારી અને માનીતી, વળી વનમાં સાથે આવેલી સીતાનો તમે આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કરો છો તથા પીડો છો તે, તે સાંખી રહેશે નહિ. માટે તમે હવે ક્રૂર વચનો કહેવાં મૂકી દો અને એનું સાંત્વન કરો. મારું કહેવું માનો તો આપણે બધા વૈદેહીની પ્રાર્થના કરીએ કે, તે આપણાં બધાં પાપ ક્ષમા કરે. આ દુઃખિત થયેલી સીતાના સંબંધમાં મને આવું સ્વપ્ન આવ્યું તેથી હું માનું છું કે, એ અનેક દુઃખથી મુક્ત થશે અને ઉત્તમ સુખને પામશે. હે રાક્ષસીઓ ! તમે આ સીતાને પીડી છે, છતાં એને પ્રાર્થના કરો અને એને કઠોર વચનો કહેવાં મૂકો દો, કારણ કે રામની તરફથી હવે રાક્ષસોને દારુણ ભય આવી પડયું છે, એમ નક્કી માનજો. હે રાક્ષસીઓ ! તમે પગે પડી, જનકાત્મજાને પ્રસન્ન કરશો તો તે આવા ભયથી આપણું રક્ષણ કરવાને માટે સમર્થ છે. વળી આ વિશાલાક્ષી સીતાનાં અંગોમાં વિરૂપતાનું એક સૂક્ષ્મ ચિહ્ન પણ મને દેખાતું નથી. હાલની સ્થિતિમાં સ્નાનાદિ રહિત હોવાથી જ તેની કાન્તિમાં આ જ રાતમાં ફેર થયેલો છે – એ રૂપી તેને દુઃખ છે, બીજું નથી. દુઃખ ખમવાને માટે અયોગ્ય આ સીતાને મેં અંતરિક્ષમાં બેઠેલી જોઈ, તેથી મને એમ લાગે છે કે, હવે એની અર્થસિદ્ધિ પાસે છે; અને રાક્ષસરાજ રાવણનો નાશ અને રામનો જય એ પણ પાસે જ આવેલો છે. આ સીતાનું હવે પ્રિય થયેલું આપણે થોડા કાળમાં સાંભળીશું; તેનાં મને શુકન થાય છે. જુઓ તો ખરી, એનું કમળપત્ર જેવું વિશાળ વામ નેત્ર ફરકે છે અને આ ચતુર સ્ત્રીનો પુલકિત થયેલો ડાબો હાથ પણ જરા જરા ફરકે છે. વળી હસ્તિની સૂંઢ જેવી એની વામ જંઘા ફરકે છે, તે દેખાડે છે કે રામ હવે સમીપમાં જ આવ્યા છે. વળી આ શાખાઓમાં બેઠેલાં પક્ષી, વારંવાર સાંત્વન કરે એવા શબ્દ કરે છે અને તેની શુભ સૂચવતી વાણી તથા હર્ષ આપણને પ્રેરણા કરતાં હોય કે સીતાને પીડો નહિ એમ લાગે છે.'

ત્રિજટાના આમ બોલવાથી સ્વામીનો વિજય થશે એમ જાણી, હર્ષ પામેલી તથા જરા લજ્જાવતી સીતા મૃદુ સ્વરે બોલી કે 'જો એ વાત સાચી હશે તો હું તમો સર્વનું રક્ષણ કરીશ.'

બધી રાક્ષસીઓની ઉપરી ત્રિજટા રાક્ષસી સીતાની સંભાળ લેતી, ધીરજ આપતી અને વખતોવખત રામના સમાચાર પણ કહેતી. રાક્ષસીઓ સીતાને એટલું સતાવતી કે સીતાએ એક વખત એ દુઃખે પોતે ગળે ફાંસો ખાઈ મરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સુભાગ્યે તે જ વખતે સીતાની શોધને અર્થે ગયેલો હનુમાન એનો પત્તો મેળવીને અશોકવાટિકામાં આવેલો તે ઝાડ ઉપર સંતાઈને બધું જોતો હતો. તેણે સીતાને આત્મહત્યા કરતાં દેખીને પોતાની પાસેની રામચંદ્રની વીંટી તેની આગળ નાખી. સીતાએ વીંટી ઓળખી અને આશ્ચર્યચકિત થઈ

જોતી હતી તેવામાં હનુમાન માનપુરસ્સર એની આગળ છતો થયો. એણે રામના સુખશાતાના સમાચાર કહીને સીતાને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું. હું પાછો પહોંચ્યો કે સેના લઈને રામચંદ્ર અહીં આવી દુષ્ટ રાવણને મારી તમને પાછા અયોધ્યા લઈ જઈશું, એવાં એવાં વચનોથી સાંત્વન પામી સીતાએ પ્રાણત્યાગ કરવાનો વિચાર તજી દીધો.

મારુતિના ભાળ લઈને ગયા પછી રામ વાનરસેના લઈને લંકા પર ચઢચા. સમુદ્ર પર એમણે સેતુ બાંધ્યો અને વાનરસેના લંકાના સુવેળાચળ પર્વત પર ચડીને ઊતરી રાવણની સાથે યુદ્ધ થતાં સપરિપાર રાવણ હણાયો.

રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સીતાને અભ્યંગસ્નાન કરાવી પાલખીમાં બેસાડી સેનામાં આણી. સીતાને જોવાને ટોળા વળેલા વાનરાદિઓને દૂર કાઢી મૂકતાં વિભીષણને જોઈને રામે આજ્ઞા કરી કે સીતાને પડદો હોય નહિ. આ બધાં મારાં સ્વજન છે, તેમની આગળ ખુલ્લાં આવતાં સીતાને બાધ નથી અને બધા ભલે સીતાને નિહાળે.

રામની આવી આજ્ઞા થતાં જ સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારી સીતા લાજને લીધે સંકોચ પામતી સતી પાલખીમાંથી નીચે ઊતરી રામની આગળ આવી. રામે સીતા પ્રતિ નિષ્ઠુર વચનો કહ્યાં અને બધાંના દેખતાં એનો ત્યાગ કર્યો. સીતાને આથી પારાવાર શોક થયો અને અનેક વાતો કરીને કહ્યું કે 'હે શૂર! કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની સ્ત્રીને ન કહે તેવાં, શ્રોત્રને વ્યથા ઉપજાવે તેવાં વચન તમે મને શા માટે સંભળાવો છો? હું આપના સોગન ખાઈને કહું છું કે હે નાથ, તમે મને જેવી ધારો છો તેવી હું નથી જ. તમે મારાં સત્ ચરિત્રથી વિચાર કરી જુઓ અને મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખો. તમે સામાન્ય સ્ત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી આખી સ્ત્રીજાતને માટે શંકા કેમ લાવો છો? તમે જો મારી ખરેખરી પરીક્ષા કરી જ હોય તો મારા પ્રતિની શંકાનો ત્યાગ કરો. હે પ્રભુ! મને રાવણના અંગનો સ્પર્શ થયો હશે તો તે મારું ન ચાલતાં જ થયો હશે. તેમાં માત્ર વિધિનો જ દોષ છે, મારો નથી. અને તેમાં મારી લેશ પણ ઇચ્છા હતી તેમ માનો મા. પણ મારું હૃદય, જે મારે સ્વાધીન છે, તે તો નિરંતર તમારું જ રટણ કરતું હતું; પરંતુ મારું અંગ જે મારે સ્વાધીન નહિ, તેને માટે હું અનાથ, જેનો નાથ સ્વામી પાસે નહિ એવી, શું કરી શકું? હે માનદ! આપણો પરસ્પરનો અનુરાગ એક જ સમયથી વૃદ્ધિ પામેલો છે અને મારો આટલો દીર્ઘ સહવાસ થયા છતાં, તેટલાથી પણ જો તમે મારી પરીક્ષા કરી ન હોય તો તમારા આવા અવિશ્વાસને લીધે હું મૂએલી જ છું.

'હે શૂર! તમે જ્યારે હનુમાનને સંદેશો કહેવા મોકલ્યો ત્યારે "હું તારો સ્વીકાર કરવાનો નથી" એવું કેમ કહાવ્યું નહિ? કહાવ્યું હોત તો તે સાંભળી તજ્જ્યેલી એવી હું તરત જ મારો પ્રાણ કાઢી નાખત. એમ થાત તો તમારા જીવિતને સંશયમાં નાખી યુદ્ધ કરવાના વૃથા પરિશ્રમમાં તમારે ન પડવું પડત, તમારાં આ બધાં સ્વજનોને અને સુહૃદ્જનોને યુદ્ધનો નિષ્ફળ કલેશ વેઠવો પડ્યો તે ન વેઠવો પડત. હે નરવ્યાઘ્ર! તમે માત્ર ક્રોધને વશ થઈને, પ્રાકૃત મનુષ્ય પેઠે, સામાન્ય સ્ત્રીને અંગે જે વિચાર બાંધો તેવો વિચાર મારે માટે બાંધ્યો છે; પણ સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવી મને ગણવી એ આપને યોગ્ય નથી. મારું 'વૈદેહી' નામ હું જનકની પુત્રી છું માટે પડ્યું નથી. હું યજ્ઞભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છું તેને લીધે પડ્યું છે. હે વ્રતજ્ઞ! તમે આ પ્રમાણે મારો ત્યાગ કરતાં માન આપવા યોગ્ય મારા પાતિવ્રતને પણ લેખવ્યું નથી, એ વિસ્મયકારક છે! તમે બાલ્યાવસ્થામાં મારું પાણિગ્રહણ કર્યું તેને પણ તમે પ્રમાણ કર્યું નથી! મારી આપના પ્રત્યેની ભક્તિ અને મારું શીલ એ સઘળાંને માથે આપે આજ પાણી ફેરવ્યું છે. હા દૈવ!'

સીતાને આમ કલ્પાંત કરતી જોઈને શત્રુઓના વીરોને હણનાર લક્ષ્મણ ક્રોધયુક્ત થઈ રામના સામું જોઈ રહ્યા. પછી રામની આકૃતિ પરથી રામનો

અંતર્ગત વિચાર સમજ્યો. એથી તરત જ એણે રામની આજ્ઞાથી એક ચિતા ખડકી. આ પ્રસંગે પ્રલયકાળના યમ સરખા રામને સમજાવવા કે તેમને બે વચન કહેવાની કોઈ પણ આપ્તજનની છાતી ચાલી નહિ. ચિતા તૈયાર થઈ. પછી સીતાએ નીચે મુખ કરી બેઠેલા રામની પ્રદક્ષિણા કરી અને ચિતાની પાસે જઈને ઊભી રહી. સર્વ દેવ અને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કર્યા બાદ એણે હાથ જોડીને અગ્નિની પ્રાર્થના કરી : 'અગ્નિદેવ ! મહારાજા ! જોકે હું શુદ્ધ ચરિત્રવાળી છું, છતાં રામ મને દૂષિત લેખવે છે. હે દેવ, જો મારું ચરિત્ર શુદ્ધ હોય તો મને યત્કિંચિત્ પણ પીડા થયા વગર આપ મારું સર્વથા રક્ષણ કરજો. હે દેવ ! મારું હૃદય સર્વદા રામનામાં જ રહ્યું છે અને રહેશે, કદાપિ તેમનો ત્યાગ કરશે નહિ. એ વાત જો સત્ય હોય તો હે સર્વસાક્ષી અગ્નિદેવ ! આપ મારું રક્ષણ કરજો.'

આ પ્રમાણે કહી અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી લેશ માત્ર પણ શંકા વગર સીતાએ બેધડક તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આબાલ વૃદ્ધ તમામની ત્યાં ઠઠ ભરાઈ હતી. તેમણે સઘળાંએ મૈથિલીને, દીપ્તિમાન અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતી જોઈ. જ્યારે સીતાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વાનરો અને રાક્ષસોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. એમનો કોલાહલ દશે દિશામાં વ્યાપ્તમાન થયો. ચારે બાજુથી રામને માટે સર્વ યદ્વાતદ્વા બોલતા હતા.

આ બધું જોઈ અને પોતાને માટે બોલાતાં વચનો સાંભળી રામને ખેદ થયો. તેમનાં નયનો અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગયાં. પછી કુબેર, પિતૃઓ સહિત યમ, ઇન્દ્ર, વરુણ, શ્રીશંકર ભગવાન અને બ્રહ્માદિ દેવો દિવ્ય વિમાનોમાં બેસીને ત્યાં આવતા જણાયા. રામે ઊભા થઈ તેમને હાથ જોડ્યા. સકળ દેવોએ સીતા પવિત્ર છે એમ કહ્યું. પિતામહનાં આશ્વાસનનાં વચનો રામ સાંભળી રહ્યા નથી, એટલામાં સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ સીતાને બોળામાં લઈને બહાર આવ્યા. ઊગતા સૂર્યના સમાન કાંતિવાળી, શુદ્ધ સુવર્ણના અલંકારવાળી, રક્તવસન વિભૂષિતા, સુંદર કેશકલાપવાળી, અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ જેનાં આભરણ, અલંકારો અને પુષ્પો મ્લાન થયાં નથી એવી, પૂર્વે હતું તેવા જ રૂપવાળી, સર્વાંગસુંદર અને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય સીતાને પોતાને સ્વહસ્તે રામને આપી અને કહ્યું : 'રાઘવ ! હું આજ્ઞા કરું છું કે પરપરહિત, શુદ્ધભાવવાળી અને આદિવત્ શુદ્ધ જનકપુત્રીનો સ્વીકાર કરો.'

થોડીવાર સ્તબ્ધ રહીને રામે કહ્યું કે અગ્નિદેવ ! આ શુભ લક્ષણવતી સીતા બહુ કાળ પર્યંત રાવણના અંતઃપુરમાં રહેલી હોવાથી લોકો તેની શુદ્ધિને માટે શંકા લાવે તેથી જ આ પ્રમાણે કરવાની મેં આજ્ઞા આપી છે. જો આ પ્રમાણે શુદ્ધિ ન કરી હોત તો પ્રજાજન એમ કહેત કે આ દશરથનો પુત્ર રામ, કામી અને મૂર્ખ છે. બાકી હું તો જાણું જ છું કે એ જનકપુત્રી અનન્ય હૃદયવાળી અને મારામાં જ અનુરક્ત છે. મને સીતાને ગ્રહણ કરવાની તમારી આજ્ઞા હું માનસહિત માથે ચઢાવું છું. પછી રામે સીતાનો અંગીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી સીતા સહવર્તમાન રામ અયોધ્યામાં પધાર્યા. અયોધ્યામાં સુખે રાજ્ય કરતા હતા તેવામાં ઘણા સૌકા બાદ સીતાએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. એ અયોધ્યાના કોઈ ધોબીએ સીતા સંબંધે નિંદા કરી. આ વાત રામચંદ્રને કાને આવતાં રામે સીતાનો ત્યાગ કરી એને વનમાં મોકલી દીધી.

આગળ જતાં સીતા વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં રહેતી હતી ત્યાં એને લવ અને કુશ નામે બે પુત્રોનું યુગલ પ્રસવ્યું. વાલ્મીકિએ હજારો લોકોની સન્નિધ દિવ્ય કરીને સીતાનાં શુદ્ધાચરણ અને પાતિવ્રત સાબિત કરી એને પુત્રો સહિત રામને સ્વાધીન કરી. ઋષિ પોતે પોતાને આશ્રમે પાછા ગયા. અહીં સીતા એકાએક ભૂમિમાં સમાઈ રામની પૂર્વે જ સ્વધામ ગઈ. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૯૭.

સીરધ્વજ વિદેહવંશીય હ્રસ્વરોમા નામના જનક રાજાના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એના નાના ભાઈનું નામ કુશધ્વજ હતું. સીરધ્વજને સુમેધા નામની

સ્ત્રી હતી. એ પોતે મિથિલામાં અને કુશધ્વજ સાંકાશ્યામાં રાજ કરતો હતો. (ઉ. સુધન્વા શબ્દ જુઓ.) એક સમયે એના રાજ્યમાં જમીન ખેડતાં એક ખેડૂતના હળમાં એક પેટી ભરાઈ. એણે એ પેટી જઈને રાજાને આપી. એ પેટી ઉઘાડીને જોતાં સીરધ્વજને એમાં એક કન્યા જણાઈ. હળથી પડેલા ચાસને સંસ્કૃતમાં 'સીતા' કહે છે. એ સીતા ઉપરથી એ કન્યાનું નામ સીતા પાડ્યું. કેમકે એ સીતામાંથી મળી આવી હતી. સીરધ્વજને પુત્ર સંતતિ મૂળે જ નહોતી. માત્ર એક ઔરસ કન્યા ઊર્મિલા નામે હતી.

થોડાં જ વર્ષમાં સીતા કન્યા ઉમ્મરલાયક થઈ. સીરધ્વજે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારા ઘરમાં શ્રીશંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય છે. તેનો ભંગ કરનારને જ હું આ કન્યા આપીશ. આમ પ્રતિજ્ઞા કરીને એણે દેશદેશાવર પત્રો લખાવી સ્વયંવરની તૈયારી કરી. સઘળા રાજાઓ અને સન્માનિત બ્રહ્મર્ષિઓ ત્યાં એકઠા થયા. દશરથ રાજાને પણ નિમંત્રણ ગયું હતું પણ એ પોતે આવ્યા નહોતા, કારણ રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને કુમારોને વિશ્વામિત્ર ઋષિ યજ્ઞરક્ષા સારુ લઈ ગયા હતા, તેથી એમનું મન સ્વસ્થ નહોતું. વિશ્વામિત્ર મિથિલા ગયા હતા. તેમની જોડે રામ અને લક્ષ્મણ મિથિલા ગયા. બીજા ઋષિઓની પેઠે જનક વિશ્વામિત્રને સામૈયે ગયો. તેમને નગરમાં આણી પૂજા કર્યા બાદ એણે ઋષિને પૂછ્યું કે આ બાળકો કોના પુત્ર છે? વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે એ દશરથ રાજાના પુત્રો છે અને હું રાજા પાસેથી મારા યજ્ઞના રક્ષણ સારુ એમને માગી ગયો હતો. એમણે તાટકા રાક્ષસીને મારી, સુબાહુનો પણ વધ કર્યો અને મારો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરાવ્યો. પછી હું એમને અયોધ્યા પહોંચાડવાની પેરવીમાં હતો તેટલામાં તારો પત્ર આવ્યો. શ્રીશંકર ભગવાનનું ધનુષ્ય કેવું છે એ જાણવાની એમને જિજ્ઞાસા છે, એ જાણી એમને હું મારી સાથે લઈ આવ્યો છું. રસ્તામાં આવતાં એમણે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો./ વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૫૧–૬૫.

વિશ્વામિત્રનું આવું ભાષણ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે, જો રામચંદ્ર માહેશચાપનો ભંગ કરશે તો હું મારી સીતા એને પરણાવીશ. સેંકડો સેવકોને આજ્ઞા કરીને શ્રીશંકર ધનુષ્યને સભામાં મંગાવ્યું. આણીને રામની આગળ મૂકયું. રામે રમત માત્રમાં ધનુષ્ય ઊંચકયું, જ્યા ચડાવી અને તે ખેંચીને તેનો ભંગ કર્યો.

ધનુષ્યભંગ થતાં જ જનકે પત્ર લખીને અયોધ્યાથી દશરથને વિવાહ સારુ તેડાવ્યા. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૬૭ ● જનકનો પત્ર વાંચીને દશરથને ઘણો જ હર્ષ થયો. પછી તરત જ પોતાની સઘળી રાણીઓ, ભરત, શત્રુઘ્ન, વસિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણોને લઈને સેના સહવર્ત્તમાન કેટલાક મંત્રીઓ સાથે મિથિલા આવ્યો. સીરધ્વજ જનક તેમને સામૈયે ગયો અને ઘણા જ સન્માન સાથે તેમને નગરમાં લાવીને ઉતાર્યા. / વા૦ રા૦ આ૦ સ૦ ૬૮–૬૯.

સુકન્યા સૂર્યવંશીય શર્યાતિ રાજાની કન્યા અને ચ્યવન ભાર્ગવની સ્ત્રી. એને પ્રગતિ નામે પુત્ર હતો / ભા૨૦ આ૦ ૮–૧.

સુકન્યા (૨) મંકણક ઋષિની માતા.

સુકર્મા સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન શ્વફલ્ક રાજાનો પુત્ર.

સુકર્મા (૨) દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા દેવોમાંના એક પ્રકારના દેવ.

સુકર્મા (૩) યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૩.

સુકાલી પિતૃગણની એક જાતિનો પિતર. એ વસિષ્ઠ ઋષિનો પુત્ર હોઈ શૂદ્ર જાતિનો પિતર છે.

સુકુંડળ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૮.

સુકુમાર સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૯.

સુકુમાર (૨) પુલિન્દ નગરનો રાજા. રાજસૂય દિગ્વિજય યાત્રામાં ભીમસેને એને હરાવ્યો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૪.

સુકુમાર (૩) મત્સ્યદેશની પાસે રહેનારો કોઈ એક ક્ષત્રિય. રાજસૂય દિગ્વિજયમાં સહદેવે એને જીત્યો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૦–૧૦.

સુકુમાર (૪) સોમવંશી આયુ રાજાના પુત્ર ક્ષત્રવૃધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના ધૃષ્ટકેતુ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વીતિહોત્ર.

સુકુમારી શુક્તિમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સુકુમારી (૨) સોમવંશી પરીક્ષિત પુત્ર ભીમસેનની ભાર્યા. એને પરિશ્રવા, યમાહુ, પ્રતાપ વગેરે પુત્રો હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૬.

સુકુમારી (૩) સાંજયની પુત્રી અને નારદની સ્ત્રી. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૯–૪૦.

સુકૃત ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંનો એક પ્રજાપતિ.

સુકૃત (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુ રાજાને વિજિતાશ્વાદિક પાંચ પુત્રો હતા તેમાંના એકનું બીજું નામ.

સુકૃત (૩) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિ ઓમાંનો એક ઋષિ.

સુકેતન સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશમાંના સુનીથ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ધર્મકેતુ

સુકેતુ વિદેહવંશીય નંદિવર્ધન જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દેવરાત જનક.

સુકેતુ (૨) તાટકા રાક્ષસીનો પિતા. એ યક્ષ હતો.

સુકેતુ (૩) રામના પ્રધાન સુજ્ઞના પુત્રોમાંનો એક. (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

સુકેતુ (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષના ચિત્રકેતુ રાજાનો પુત્ર. એને કૃપાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૪; આદિ૦ ૨૦૧–૯.

સુકેતુ (૫) પાંડવપક્ષના શિશુપાલના પુત્રોમાંનો એક. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૩–૩૨.

સુકેશ વિદ્યુત્કેશ રાક્ષસને સાલકટંકટાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ રુદ્રગણ થયો હતો. / વા૦રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૪.

સુકેશી અપ્સરાવિશેષ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦–૪૮.

સુકેશી (૨) ગાન્ધારરાજની કન્યા અને શ્રીકૃષ્ણની ભાર્યા. / ભા૨૦ સ૦ ૫૭–૨૬.

સુક્ષત્ર કોસલદેશાધિપતિનો પુત્ર, ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૫૮.

સુખ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને તેની શાંતિ નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર.

સુખીનળ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના નૃચક્ષુ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે પરિપ્લવ રાજા.

સુખીબળ સુખીનળ રાજાને પુરાણોમાં આ નામે કહ્યો છે.

સુગત બુદ્ધ અને તેના મતાનુયાયીઓ.

સુગતિ ઋષભદેવ વંશના ગય રાજાનો પુત્ર.

સુગતિ (૨) હંસધ્વજ રાજાનો પ્રધાન.

સુગન્ધ એક યાદવવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦–૮૨–૬.

સુગંધા અપ્સરાવિશેષ. / ભા૨૦ આદિ૦ ૧૩૨–૪૫

સુગ્રીવ શુંભ અને નિશુંભ નામના અસુરોનો દૂત. એને અસુરરાજે પોતાને વરવાનું કહેણ લઈને દેવી પાસે મોકલ્યો હતો. / દેવી૦ ભાગ૦ સ્કં૦ ૫–અ૦૨૩.

સુગ્રીવ (૨) શ્રીકૃષ્ણના રથના ચાર અશ્વો પૈકી એકનું નામ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૦–૧૩; અશ્વ૦ ૧૧૮–૫૬.

સુગ્રીવ (૩) ઋક્ષરાજ નામના વાનરના બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. એ પોતે વાલિ નામના એના ભાઈથી નાનો હતો. એ સૂર્યના વીર્યથી જન્મ્યો હતો. એ પોતે એક પરાક્રમી હતો, પણ એના ભાઈ વાલિ જેટલો નહિ. ઘણા કાળ સુધી બન્ને ભાઈઓમાં સંપ અને હેત રહ્યું હતું. એક માયાવી રાક્ષસની સાથેના યુદ્ધ પ્રસંગને અંગે બન્ને ભાઈઓમાં ઘણો જ વિખવાદ થઈ પડ્યો. એટલે સુધી કે વાલિએ સુગ્રીવને કિષ્કિંધામાંથી દેશવટો દઈ દીધો. સુગ્રીવે પોતાના હનુમાનાદિ સચિવો વગેરે સહિત ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર રહેવા માંડ્યું. (૨. વાલિ શબ્દ જુઓ.)

એક સમયે ઋષ્યમૂક પર્વત પર પોતે રહેતો હતો ત્યાં રામ અને લક્ષ્મણને આવતા દીઠા. આ બન્ને ધનુર્ધરો કોણ હશે, વાલિના મોકલ્યા તો નહિ આવ્યા હોય, એવો વહેમ પડવાથી એણે મારુતિને એમની પાસે મોકલ્યો. મારુતિ એમની પાસે ગયો અને એમના સાથે મીઠાં વચનો વડે સંવાદ કરીને તેમને સુગ્રીવની પાસે તેડી લાવ્યો.

સુગ્રીવ અને રામે અગ્નિની સન્નિધ પરસ્પર સખ્ય કરવાના કૉલ કર્યા. (હનુમાન શબ્દ જુઓ.) મૈત્રી થયા પછી સુગ્રીવે રાવણ હરણ કરી જતો હતો ત્યારે સીતાએ વાનરોમાં ફેંકેલાં વસ્ત્રાભૂષણ રામને બતાવ્યાં ને સીતાનાં વસ્ત્રો જ છે એમ રામને ખાતરી થઈ. પછી રામે સુગ્રીવને પૂછ્યું કે તારા ભાઈ વાલિની સાથે વૈમનસ્ય થવાનું કારણ શું ? આ ઉપરથી સુગ્રીવે બન્ને ભાઈઓની તકરાર અને યુદ્ધની સઘળી હકીકત કહી. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૮. ● સુગ્રીવે વાલિનું પરાક્રમ કેવું છે એ જણાવવા દુંદુભિ રાક્ષસની સાથે તેને થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧૧. ● છેવટે વાતચીતમાં સુગ્રીવને ખાતરી થઈ કે રામ વાલિના કરતાં અધિક પરાક્રમી છે. રામની સલાહથી પછી સુગ્રીવ વાલિ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો અને એને કિષ્કિંધાની બહાર લડવા બોલાવ્યો. બન્ને ભાઈઓનું ઘોર યુદ્ધ થયું. રામે વાલિને માર્યો નહિ, એટલે સુગ્રીવે ખૂબ માર ખાધો. એનું શરીર જર્જરિત થઈ જવાથી એ નાસી ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવતો રહ્યો. વાલિ પોતાના નગરમાં પાછો ગયો.

સુગ્રીવે રામને કહ્યું કે હું કેવળ તારા જ આશ્રય પર ઝઝૂમી વાલિની જોડે યુદ્ધ કરવા ગયો છતાં, મને વચન આપ્યા પ્રમાણે તેં વાલિને માર્યો કેમ નહિ ? જો તારા મનમાં વાલિને હાથે મને મરાવવાનું હોય તો તું જ પોતે મને કેમ મારી નાખતો નથી ? સુગ્રીવની આવી દીનવાણી સાંભળી રામે કહ્યું કે, 'હે સુગ્રીવ ! તું તારા મનમાં આવા વિચાર લાવીશ નહિ. વાત એમ હતી કે જ્યારે તમે બે ભાઈ યુદ્ધ કરતા હતા તે વખતે તું અને વાલિ મને એક સરખા જ જણાયા. મારા મનમાં શંકા પેદા થઈ કે જો હું વાલિ ધારીને બાણ મારું અને ભૂલથી સુગ્રીવને જ મારી બેસાય તો ! એમ ધારી મેં બાણ માર્યું નહિ. હવે હું તારા શરીર પર કંઈક નિશાની કરું છું, જેથી વાલિને બદલે તને મારી બેસાય નહિ. અને હવે તું જ વાલિને લડવા બોલાવ, એટલે હું એને મારીશ. આ ઉપરથી સુગ્રીવ ફરી યુદ્ધ કરવા ગયો. એણે મોટી ગર્જના કરીને વાલિને લડવા તેડ્યો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૧૨.

સુગ્રીવની ગર્જના સાંભળી વાલિ તત્કાલ નગરી બહાર લઢવા ચાલ્યો. એ જોઈને એની સ્ત્રી તારા-એ કહ્યું કે આજે તમે યુદ્ધ કરવા જશો નહિ. મને લાગે છે કે સુગ્રીવ કોઈની સહાય લઈને આવ્યો છે. છેક ગઈ કાલે તો કમ્ચરઘાણ થઈ જવાથી નાસી ગયો હતો, છતાં આજે જ લડવા આવે છે, તે કોઈ બળવાનના આશ્રય વગર હોય નહિ. હવે તમે સુગ્રીવને બોલાવીને પહેલાંની પેઠે એને યુવરાજપદે સ્થાપો, અને સ્વસ્થ રહો. વાલિ-એ કહ્યું કે આજે તો હવે એ મને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે, એટલે મારે ગયા વગર ચાલે જ નહિ. તું સ્ત્રી-સ્વભાવ પ્રમાણે અમથી બીએ છે. ફિકર કરીશ નહિ. એને હરાવીને હું આ આવ્યો. પોતાની સ્ત્રી પ્રતિ આમ કહી વાલિ વાનર સુગ્રીવ સાથે સંગ્રામ સારુ નગરી બહાર આવ્યો. યુદ્ધ થતાં રામના બાણથી વાલિ મરાયો. (૨. વાલી શબ્દ જુઓ.)

વાલિ મરાયો; એની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા થઈ ગઈ; પછી રામે લક્ષ્મણને હાથે સુગ્રીવને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, અંગદને યુવરાજ નીમ્યો. પછી પોતે ચોમાસું પૂરું થાય ત્યાં સુધી લક્ષ્મણની સાથે પ્રસવણ નામના પર્વત પર રહ્યા. સુગ્રીવને ગાદી મળતાં જ એણે તો ચાર મહિના યથેચ્છ વિષયસુખ ભોગવવામાં ગાળ્યા. એક વખત મારુતિએ એને સંભાર્યું કે રામે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તારી ગાદી અને તારી સ્ત્રી તને મેળવી આપી, પણ તું તારા વચન આપ્યા પ્રમાણે સીતાની શોધને માટે કશું કરતો નથી એ શું ? એથી વિનાશ થશે. હનુમાનનાં આ વચન સાંભળી સુગ્રીવની સૂધ ઠેકાણે આવી અને એણે મારુતિને કહ્યું કે મને તેં યાદ કરાવ્યું તે ઠીક થયું. હવે પૃથ્વી પરના સઘળા વાનરો એક પખવાડિયામાં કિષ્કિંધામાં એકઠા થાય

એમ બન્ને પત્ર લખ. જે નહિ આવે તે શિક્ષાને પાત્ર થશે એમ જણાવજે. મારુતિએ સુગ્રીવની આજ્ઞા મુજબ બધા વાનરોને પત્ર લખ્યાથી પંદર દિવસની અંદર તો કોટચાવધિ વાનરો કિષ્કિંધામાં એકઠા થઈ ગયા. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૨૬

કિષ્કિંધામાં વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી. અહીં પ્રસવણ પર્વત ઉપર રામચન્દ્ર ચાર મહિના રહ્યા. એ સમય દરમ્યાન સુગ્રીવ તેમને એકેય વાર મળવા ધરાધરી આવ્યો નહિ. આ ઉપરથી સુગ્રીવ સીતાની શોધ સંબંધી વાત ભૂલી જ ગયો છે ધારી તેમણે લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે મોકલ્યો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦૩૨● લક્ષ્મણને ક્રોધભર્યો આવેલો જોઈને વાનરો ભયભીત થઈ ગયા. તેમણે લક્ષ્મણ આવ્યાના સમાચાર અંગદને તરત જણાવ્યા. અંગદ આગળ થઈને ત્યાં આવ્યો. લક્ષ્મણને વંદન કર્યું. અંગદ લક્ષ્મણ સાથે વાત કરતો હતો તેટલામાં જ મારુતિએ જાહેર કર્યું કે કોટચાવધિ વાનરો તેમની કાર્યસિદ્ધિને માટે હાજર છે, એમ જણાવીને તેને ઘણા સન્માનપૂર્વક રાજમંદિરે લઈ ગયો. મારુતિનાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણનો કોપ શમ્યો. એટલામાં જ સુગ્રીવ જાતે આવ્યો અને તેણે લક્ષ્મણનો ઘણો સત્કાર કર્યો. પછી સુગ્રીવ, મારુતિ અને કેટલાક વાનરોને લઈને રામનાં દર્શન કરવા ગયો. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૩૪–૩૮.

રામચન્દ્રને મળી આવ્યા પછી સુગ્રીવે તરત જ વાનરોને સીતાની શોધ સારુ મોકલ્યા. તેઓમાંથી અંગદની આગેવાની નીચે મારુતિ વગેરે કેટલાક દક્ષિણમાં ગયા. તેમાંથી હનુમાને સીતાની ખોળ કાઢી. (હનુમાન શબ્દ જુઓ.)

મારુતિ સીતાની ખોળ કાઢીને આવ્યા પછી વાનરસેના સહિત સેતુ બાંધી તેના પર થઈને લંકા ગયા. યુદ્ધમાં સપરિવાર રાવણને માર્યો. પછી સીતા સહવર્તમાન અયોધ્યા પધાર્યા અને ત્યાં અગિયાર હજાર વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કરીને પછી સ્વધામ પધાર્યા. રામચંદ્ર સ્વધામ જતા હતા તે વખતે સુગ્રીવ અંગદને કિષ્કિંધાની ગાદી પર બેસાડી પોતે રામચંદ્રની સાથે જ સ્વધામ ગયો. (૩. રામ શબ્દ જુઓ).

સુગ્રીવી તામ્રાને કશ્યપ વડે થયેલી કન્યામાંની એક કન્યા.

સુઘોષ માદ્રીપુત્ર નકુળ પાંડવના શંખનું નામ. / ભા૨૦ ભી૦ ૨૫–૧૬

સુચન્દ્ર પ્રાધાને પેટે જન્મેલા દેવગાંધર્વમાંનો એક. / ભા૨૦ સા૦ ૬૬–૪૭

સુચન્દ્ર (૨) સિંહિકાના ચાર પુત્રોમાંનો એક અસુર./ ભા૨૦ સા૦ ૬૬–૩૧

સુચન્દ્ર (૩) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના હેમચન્દ્ર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ધૂમ્રાક્ષ.

સુચન્દ્ર (૪) એ નામનો એક યાદવવિશેષ.

સુચક્ષુ ભાગીરથીના સપ્ત પ્રવાહ પૈકીનો એક પ્રવાહ. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એને જંબુ નદી કહી છે એમ જણાય છે.

સુચારુ સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભા૨૦ ભી૦ ૭૬–૨૨

સુચિત્ત તામ્રધ્વજ રાજાનું નામાન્તર, એને સુચિત્ર પણ કહ્યો છે.

સુચિત્તિ તગડની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

સુચિત્ર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. / ભા૨૦ ભી૦ ૭૬–૨૨

સુચિત્ર (૨) પાંડવ પક્ષનો એક પંચાળ ક્ષત્રિય. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૧–૬૨ ● એના પુત્ર ચિત્રવર્માને પણ દ્રોણે જ માર્યો હતો. / ભા૨૦ ક૦ ૩–૨૭.

સુચિત્ર (૩) તામ્રધ્વજ રાજાનું નામાન્તર.

સુચિરા શ્વફલક યાદવને તેર પુત્રોની પછી જન્મેલી કન્યા.

સુચેતા ગૃત્સમદનો પુત્ર. વર્ચા નામનો ઋષિ એનો પુત્ર હતો.

સુચ્છત્રી પંજાબમાંની સતલજ નદી.

સુચ્છાયા ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટની સ્ત્રી. એને રિપુ, રિપુંજય,

વૃત અને વૃક એમ ચાર પુત્રો હતા.

સુજન બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

સુજન્ય બાર ભાર્ગવ દેવોમાંનો એક.

સુજય પાંડવોના અશ્વમેધમાં સહાય કરનાર એક યાદવ / જૈમિ૦ અ૦ ૧૩

સુજાત સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભા૨૦ શ૦ ૨૫-૫

સુજાતવક્ત્ર એક ઋષિ.

સુજાતય જાતિવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૭૮-૯૨

સુજાતા ઉદાલક ઋષિની કન્યા, કહોલ ઋષિની ભાર્યા અને અષ્ટાવક્રની માતા.

સુજાતેય વિશ્વામિત્રકુળનો એક ઋષિ

સુજ્યેષ્ઠ ભૌર્યકુળના અગ્નિમિત્રનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૧૨ ૧-૧૬

સુતંજય મહાભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ ક૦ સ૦ ૨૭

સુતનુ વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંનો એક.

સુતનુ (૨) અક્રૂરની સ્ત્રીઓ પૈકી એક. આહુકની પુત્રી / ભા૨૦ સ૦ ૧૪-૩૪

સુતપસ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા દેવ પૈકી એક.

સુતપા એક પ્રજાપતિ. એ જ જન્માન્તરે કૃષ્ણ-પિતા વસુદેવ થઈ જન્મ્યો હતો.

સુતપા (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના અંતરિક્ષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો પહેલો. એનો પુત્ર તે સમિત્રજિત

સુતપા (૩) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન હેમ અથવા સેન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે બલિરાજા.

સુતલ સપ્ત પાતાળમાંનું ત્રીજું પાતાળ. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ સ૦ ૨૪

સુતશ્રવા એક બ્રહ્મર્ષિ.

સુતસોમ પાંડવ ભીમસેનથી દ્રૌપદીને થયેલો પુત્ર. મહાભારતના યુદ્ધમાં એને શકુનિની સાથે સંગ્રામ થયો હતો. એ રાત્રે તંબુમાં સૂતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાને હાથે માર્યો ગયો હતો. / ભા૨૦ સૌ૦ ૮-૬૨. • ત્રણની સંજ્ઞાવાળો શ્રુતસેન એ જ.

સુતાર અનુશાલ્વ રાજાનો પ્રધાન.

સુતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૫૪.

સુતીક્ષ્ણ એક બ્રહ્મર્ષિ. એ અગત્સ્ય ઋષિનો શિષ્ય હતો. રામચન્દ્ર એના આશ્રમમાં કેટલોક કાળ રહ્યા હતા.

સુતેજન ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮.

સુતેજા સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના હરિશ્ચંદ્રવંશના સુદેવ રાજાના બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર.

સુત્રામા દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ.

સુંદ ઉપસુંદનો ભાઈ. (સુંદોપસુંદ શબ્દ જુઓ.)

સુંદ (૨) તાટકા રાક્ષસીનો પતિ. એને સુબાહુ અને મારીચ નામે બે પુત્રો હતા.

સુદરિદ્ર પાંચાળ નગરનો એક બ્રાહ્મણ. ધૃતિમાન, તત્ત્વદર્શી, તપોત્સુક અને વિદ્યાચન્દ્ર એ ચારનો પિતા. (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

સુંદરી નર્મદા ગાંધર્વીની ત્રણ કન્યામાંની એક અને માલ્યવાન રાક્ષસની સ્ત્રી.

સુંદરિકા ભારતવર્ષીય તીર્થ.

સુદર્શન વિષ્ણુના ચક્રનું નામ.

સુદર્શન (૨) ઋષભદેવના મોટા પુત્ર ભરત વડે પંચજનીને થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

સુદર્શન (૩) જંબુદ્વીપનું બીજું નામ. / ભા૨૦ ભી૦ સ૦ ૫.

સુદર્શન (૪) ભારતવર્ષીય એક સરોવર / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૦.

સુદર્શન (૫) ભારતવર્ષીય એક સામાન્ય પર્વત. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૩.

સુદર્શન (૬) એ નામનો એક વિદ્યાધર. એક વખત એણે અંગિરા ઋષિની હાંસી કરી તેથી ઋષિએ એને શાપ્યો, કે જા તું સર્પ થઈશ. આમ શાપને લીધે એ અંબિકાવનમાં અજગર થઈને પડ્યો. ગોકુળમાંથી એક વખત નંદ બધા ગોવાળો વગેરેને લઈને યાત્રા કરવા ગયા હતા, તેમને આ અજગરે ગળ્યા. કૃષ્ણે એને મારી એનો ઉદ્ધાર કરી નંદને છોડાવ્યા હતા. / ભાગ૦ દશમ૦ સ્કં૦ સ૦ ૩૪.

સુદર્શન (૭) ચન્દ્રમંડળ; ચન્દ્ર જેનો અધિપતિ છે તેમાં આવેલો દ્વીપ. / ભા૨૦ ભી૦ ૫–૧૬.

સુદર્શન (૮) ઇક્ષ્વાકુવંશના દુર્યોધનનો પુત્રી સુદર્શનાને અગ્નિથી જન્મેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ઔધવતી હતું. આ ઔધવતી મૃગવંશના ઔધવાન રાજાની કન્યા હતી. / ભા૨૦ અનુ૦ ૨–૫૨.

આ રાજાની અતિથિઓ ઉપરની મમતાની પરાકાષ્ઠા હતી. એણે પોતાની સ્ત્રીને કહી મૂકયું હતું કે હું અતિથિને કદી પણ વિમુખ થતો નથી. માટે તારે પણ એવું જ વ્રત પાળવું જોઈએ. મારી એમ કરીને માનેલી સઘળી વસ્તુઓમાંથી અતિથિને પ્રિય હોય તે આપવું એટલું જ બસ નથી; પણ મારો કરીને માનેલો આ દેહ પણ જો અતિથિને જોઈએ તો તે પણ આપવો. સ્ત્રીએ ઠીક એમ કહી પતિસંગમાં રહી અતિથિનો સત્કાર કરવાનો નિયમ જ પળવા માંડયો. એક સમય રાજા મૃગયા સારુ ગયો હતો, એ લાગ સાધીને બાઈનું સત્ય જોવાને બ્રાહ્મણનો વેશ કરીને સ્વતઃ મૃત્યુદેવ જ એને ત્યાં આવ્યો.

ઔધવતીએ આગળ પડીને એનો સત્કાર કર્યો અને વિનંતી કરી કે મારો પતિ મૃગયા સારુ ગયો છે. આપની જે ઇચ્છા હોય તે નિવેદન કરો કે હું તે પૂર્ણ કરું. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે મારી ઇચ્છા તું પૂર્ણ કરીશ? એણે હા કહ્યાથી બ્રાહ્મણે કહ્યું કે મારે તારા શરીરનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા છે. ઘણું સારું, એમ બોલી ઔધવતી બ્રાહ્મણને એકાંતમાં શય્યા કરીને ત્યાં લઈ ગઈ. બ્રાહ્મણે ઔધવતી જોડે સંગ કર્યો. આ બે જણાં રતિમાં રોકાયાં હતાં, તેવામાં સુદર્શન મૃગયા કરીને પાછો આવ્યો. એ પોતાની સ્ત્રીને હાક મારતો હતો; પણ ઔધવતી બ્રાહ્મણની ઇચ્છા તૃપ્ત કરાવવામાં ગૂંથાયેલી હોવાથી, એણે એને ઉત્તર ન આપ્યો; તેમ બારણું પણ ઉઘાડયાં નહિ. બ્રાહ્મણને તૃપ્તિ થતાં એણે આવીને બારણાં ઉઘાડયાં. પેલો અતિથિ રાજાની દૃષ્ટિએ પડયો. અતિથિએ રાજાનું મન જોવાને એને કહ્યું કે હે રાજા! અમે બે જણાંએ ઘણું નિંદ્યકર્મ કર્યું છે. માટે તું મને સજા કર. રાજા કહે: આપ એવું બોલશો નહિ. એ સ્ત્રી આપની દાસી છે. હું આપનો આજ્ઞાધારક સેવક છું. મારા આવવાથી આપની તૃપ્તિમાં કશી ન્યૂનતા આવી હોય તો આપ જ મને સજા કરો. આ સાંભળીને મૃત્યુદેવે સંતુષ્ટ થઈને પોતાનું મૂળરૂપ પ્રકટ કર્યું અને કહ્યું કે રાજા, તેં મને હરાવ્યો. આમ કહીને ઔધવતીના અર્ધભાગને નદી બનાવી, પૃથિવી ઉપર સ્થાપી; અને બાકી રહેલા અર્ધભાગ સહિત રાજાને સ્વર્ગે લઈ ગયો.

સુદર્શન (૯) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ ભી૦ ૭૭–૭. • એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો.

સુદર્શન (૧૦) દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૪. • એને સાત્યકિએ માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૧૮.

સુદર્શન (૧૧) જમ્બુદ્વીપમાં આવેલું કેતુરૂપ જાંબુડાનું વૃક્ષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૭–૧૯.

સુદર્શન (૧૨) હંસધ્વજ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

સુદર્શન (૧૩) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના કુશ અન્વયમાં જન્મેલા ધ્રુવસંધિ રાજાને તેની મનોરમા નામની મોટી સ્ત્રીની કૂખે થયેલો પુત્ર. એ મોટો થયો એટલે ભારદ્વાજ ઋષિએ એને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને વેદવેદાંગનું તેમ જ ધનુર્વિદ્યાનું પણ શિક્ષણ આપ્યું, કેમ કે અયોધ્યાના પુષ્પ રાજાના પૌષ્ય અથવા ધ્રુવસંધિ રાજાને મનોરમા અને લીલાવતી એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. મનોરમાને સુદર્શન અને લીલાવતીને શત્રુજિત નામે પુત્રો હતા. એકદા ધ્રુવસંધિ અરણ્યમાં મૃગયા સારુ ગયો હતો, ત્યાં તેને સિંહે મારી નાખ્યો. અયોધ્યામાં આ વાતની જાણ થતાં રાજાની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરવામાં આવી. પછી વસિષ્ઠ ઋષિ અને મંત્રીઓએ મળીને વિચાર કરીને સુદર્શનને ગાદીએ બેસાડવાનો

નિશ્ચય કર્યો, કેમ કે એ મોટી પટ્ટરાણીનો પુત્ર હતો. એ દરમ્યાન મનોરમાના પિતા કલિંગ દેશાધિપતિ વીરસેન અને લીલાવતીના પિતા અવંતિ દેશાધિપતિ યુધાજિત એમ બન્ને રાજાઓ અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા. યુધાજિત રાજા સુદર્શનને રાજ્યાભિષેક કરવા દે નહિ. એ કહેતો હતો કે સુદર્શનના કરતાં શત્રુજિત ઉમ્મરે મોટો છે. માટે એનો હક્ક છે. વીરસેન કહેતો હતો કે શત્રુજિત મોટો હોય તેમાં શું ? પટરાણીનો પુત્ર હોવાથી સુદર્શનનો જ હક્ક છે. એવો પુત્ર નાનો હોય તદપિ મોટો મનાય છે એવો વસિષ્ઠાદિનો નિર્ણય ખરો છે. વીરસેનનું કહેવું યુધાજિત માન્ય કરતો નહોતો. આ ઉપરથી બન્ને રાજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં તેમાં મનોરમાનો પિતા વીરસેન મરાયો. યુધાજિતે પોતાના દોહિત્રને ગાદી પર બેસાડ્યો અને મનોરમા અને સુદર્શનને કેદ કરું અગર મારી નંખાવું એમ ધારી તેમને ખોળતો હતો. વિદલ્લ નામના પ્રધાનને એની આ ધારણાના ચેતા પ્રથમથી જ પહોંચ્યા હતા, તેથી તેણે મનોરમાને અને સુદર્શનને અયોધ્યામાંથી નસાડી, બધી હકીકત જણાવી તેમને ભારદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાં સોંપ્યાં. / દેવી ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૪–૧૫.

યુધાજિતે મનોરમા અને સુદર્શનને ખોળવા બધી અયોધ્યા તળે–ઉપર કરી પરંતુ તેમનો તેને પત્તો લાગ્યો નહિ. પછી એને રાજ્યની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી અને પોતાને દેશ ગયો. થોડા જ કાળમાં એને બાતમી મળી કે મનોરમા અને સુદર્શન ભારદ્વાજ ઋષિને ત્યાં છે. એથી પોતે ત્યાં જઈને કહેવા લાગ્યો કે એ બન્નેને મારે સ્વાધીન કરી દો. ઋષિએ કહ્યું કે એ બન્નેએ મારો આશ્રય લીધો છે, માટે હું તમને નહિ આપું. યુધાજિત કહે : મારા શત્રુઓને તમારે આશ્રય આપવો જ જોઈતો નહોતો. એ છતાં આશ્રય આપ્યો તો ભલે, પણ હવે તેમને મારે સ્વાધીન કરી દો. નહિતર મારે બળાત્કારે લઈ જવા પડશે. ભારદ્વાજે કહ્યું : બહુ સારું, તારામાં બળ હોય તો લઈ જા; મારી ના નથી. / દેવી ભા૦ ૩ સ્કં અ૦ ૧૬.

ભારદ્વાજનું વચન સાંભળી યુધાજિતનું મન સહેજ ડગડગ્યું. એણે પોતાના પ્રધાનને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું. પ્રધાને કહ્યું : ભારદ્વાજે તને કહ્યું કે બળ હોય તો લઈ જા, એનો અર્થ એટલો જ દેખાય છે કે એમનું રક્ષણ કરવાને પોતે સમર્થ છે. આમ છતાં પણ જો તું આગ્રહ જ કરીને બળાત્કાર કરીશ તો વિશ્વામિત્રની પેઠે પરાભવ પામીશ. રાજાએ વિશ્વામિત્ર કોણ, કોનાથી અને કેવી રીતે પરાભવ પામ્યો હતો એ પૂછતાં પ્રધાને વસિષ્ઠની ગાય બળાત્કારે વિશ્વામિત્રે લીધાનો અને પરિણામે હાર પામવાનો બધો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને યુધાજિતે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો. એણે ઋષિને વંદન કરી પોતાને સ્વદેશ જવાની ભારદ્વાજ પાસે આજ્ઞા માંગી. તે પછી યુધાજિત અવંતી ગયો. આમ ભારદ્વાજના આશ્રયમાં અને એમના આશ્રમમાં હોવાથી ઉપર કહી ગયા તેમ તેનો ઉપનયન સંસ્કાર ભારદ્વાજે કર્યો હતો. / દેવી ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૭.

નાનપણમાંથી જ સુદર્શનના મનમાં આદિશક્તિ ઉપર સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ હતો. એ જોઈને ભારદ્વાજે આદિશક્તિની પૂજા સંબંધી સર્વ વિધિ ઉત્તમ પ્રકારે એને શીખવી હતી. ઋષિની પ્રેરણા પ્રમાણે એ ઉપાસના કરતો હતો. આદિશક્તિની એના ઉપર એટલી પ્રસન્નતા થઈ હતી કે, તેવામાં કાશીના સુબાહુ નામે રાજાની કન્યા શશિકલાને સ્વપ્નમાં જઈને એને સુદર્શનને પરણવાની આજ્ઞા કરી. સ્વપ્ન જોઈને શશિકલા જાગી ગઈ અને સઘળી બીના પોતાની માતાને જણાવી. એણે પોતાના પતિ ને આ વાત કહેતાં એણે કહ્યું કે એ તો ઠીક; પણ એ રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલાને હું મારી કન્યા શી રીતે પરણાવું ? પછી પોતાની કન્યા પરણવા યોગ્ય થઈ ધારી એણે એનો સ્વયંવર કરવાનું ઠરાવ્યું. એણે અનેક રાજાઓને તેડાવ્યા. શશિકલાએ જોયું કે પોતાનો બાપ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતો નથી, તેથી તેણે પોતાનો નિશ્ચય ઓર દૃઢ કર્યો. / દેવી૦ ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૮.

સ્વયંવરની તૈયારી થતી હતી. અનેક રાજાઓ પણ આવવા માંડયા હતા. એટલે શશિકલાએ એક બ્રાહ્મણને ગુપ્તપણે સુદર્શન પાસે મોકલ્યો. ભારદ્વાજ તે કાળે ચિત્રકૂટ પર્વત પર રહેતો હતો ત્યાં આ બ્રાહ્મણ ગયો. એણે સુદર્શનને શશિકલાના સ્વપ્નની વાત કરી અને કહ્યું કે તમને શશિકલાએ સ્વયંવરમાં તેડયા છે. સુદર્શને વિદલ્લ પ્રધાન મારફત શૃંગવેરના કિરાતાધીપને ત્યાંથી એક રથ માગી મંગાવ્યો અને તેમાં આવેલા બ્રાહ્મણ સહિત પોતે સુબાહુના નગરમાં આવ્યો. બીજા રાજાઓના સત્કાર ભેગો એનો પણ સત્કાર થયો અને ઉતારા વગેરેનો બંદોબસ્ત થયો. / અ૦ ૧૯.

સ્વયંવરને દિવસે બધા રાજાઓ મંડપમાં મળ્યા છે. તેમાં અવંતી દેશાધિપતિ યુધાજિત પણ પોતાના દૌહિત્ર શત્રુજિતને અયોધ્યાથી લઈને આવ્યો હતો, તે આવીને મંડપમાં બેઠો. સુદર્શન પણ આવીને મંડપમાં બેઠો. રાજા અને સુદર્શન વચ્ચે કાંઈ સંવાદ થયો. પછી સુબાહુ અંતઃપુરમાં ગયો અને શશિકલાને કહે કે સ્વયંવર મંડપમાં ચાલ. પણ શશિકલાએ પિતાને ચોખ્ખું કહી દીધું કે હું કાંઈ મંડપમાં આવતી નથી. રાજા કહે : તું મંડપમાં તો ચાલ; તારે પરણવું હોય તેને પરણજે એમાં મારી ના નથી. પરંતુ શશિકલાએ કશું સાંભળ્યું જ નહિ. / અ૦ ૨૦. • હવે સુબાહુ મોટી સંકડામણમાં આવી પડયો. એકઠા થયેલા રાજાઓને કહેવું શું ? પછી ધૈર્ય રાખીને પોતે મંડપમાં આવી બધાને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે મારા પર કૃપા કરીને આજે બધા પાછા જાઓ, કેમકે મારી કન્યા આજે મંડપમાં આવતી નથી. કહે છે કે કાલે આવીશ. આ સાંભળીને બધા રાજાઓ પોતપોતાને ઉતારે પાછા ગયા.

રાજાઓ ગયા એટલે સુબાહુ પોતાની કન્યા શશિકલા પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે તું આમ કરીશ એમ હું નહોતો જાણતો. એમ જાણતો હોત તો બધા રાજાઓને બોલાવત નહિ, અને મેં ન બોલાવ્યા હોત તો જ સારું. હવે તું શું કરવા ધારે છે એ ખરેખરું કહે. શશિકલા કહે : મેં આપને પ્રથમથી જ કહ્યું છે કે હું સુદર્શનને જ પરણીશ. આમ છતાં આપે આગ્રહ કરીને બધાને બોલાવ્યા તેમાં હું શું કરું ? હું કાલે પણ મંડપમાં આવીશ એમ આપ ધારશો નહિ. હવે મારી વિનંતી એટલી જ છે કે આજે રાત્રે સુદર્શન જોડે છાની માની પરણાવો. પછીની વાત પછી. આપ ફિકર કરશો નહિ, કેમકે જોકે સુદર્શન અહીં એકલો આવ્યો છે પણ એ એવો બળવાન છે કે એ સઘળા રાજાઓનો પરાભવ કરશે અને આપને કાંઈ પણ ઈજા થવા દેશે નહિ. આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે એમ માનજો. આ ઉપરથી સુબાહુએ પોતાની કન્યા શશિકળાનું લગ્ન રાતોરાત સુદર્શન સાથે કર્યું. / દેવી૦ ભા૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૨૧–૨૨.

બીજે દિવસે સવારે સઘળા રાજાએ એ જાણ્યું કે સુબાહુએ પોતાની કન્યાનું લગ્ન સુદર્શન સાથે કર્યું. સઘળા રાજાઓ ક્રોધથી ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયા. તેમાંયે યુધાજિત તો ઘણો જ ક્રોધાયમાન થયો. શત્રુજિતને મોખરે કરીને સઘળા રાજાઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. તેમણે સુબાહુને કહાવ્યું કે જો તારે આમ જ કરવું હતું તો તેં અમને અહીં બોલાવ્યા શું કરવા ? આમ દેખતે ડોળે અમારું અપમાન કર્યા બદલ તને સજા જ કરવી ઘટે છે. સુબાહુ પણ સુદર્શનને મોખરે કરીને યુદ્ધ કરવા સામે આવ્યો.

શક્તિનું સ્મરણ કરીને સુદર્શને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. થયું એમ કે શક્તિએ અનેકરૂપે ત્યાં પ્રગટ થઈને એક ક્ષણમાં બધા રાજાઓને પરાભવ પમાડયા. યુધાજિત અને એના દૌહિત્ર શત્રુજિતને તો ઠાર જ માર્યા. / દેવી૦ ભા૦ સ્કં૦ અ૦ ૨૩. • શત્રુજિત અને યુધાજિતના મરાવાથી સઘળા રાજાઓ સુદર્શનને શરણે આવ્યા અને વિનંતી કરી કે તું મહાશક્તિને પાછી વાળી એનું અમને સવિસ્તર વર્ણન કર. સુદર્શને શક્તિની પ્રાર્થના કરવાથી શક્તિ ત્યાંથી અંતર્ધાન પામી. સુદર્શને રાજાઓને શક્તિનું માહાત્મ્ય વર્ણવીને કહ્યું./અ૦ ૨૪. • રાજાઓ સંતોષ પામીને તેમણે શશિકલા અને સુદર્શનના

પ્રગટ વિવાહના સમારંભમાં ભાગ લીધો. સુબાહુએ બધા રાજાઓને યથાયોગ્ય સત્કાર કરી તેમને પોત-પોતાને દેશ વળાવ્યા.

સુદર્શનને રાજાએ અપાર દ્રવ્ય, દાસ, દાસી, અશ્વ, ગજ, રથ, વસ્ત્રાભૂષણ, અલંકાર ઇત્યાદિ આપી તેની મહત્તા વધારી; તેને શશિકલા સાથે વિદાય કર્યો. સુદર્શન ત્યાંથી ભારદ્વાજને આશ્રમે ગયો. ઋષિને મળી તેમના આશીર્વાદ લઈ પોતે અયોધ્યા ગયો. મંત્રીઓએ એને રાજ્યાભિષેક કર્યો. રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સુદર્શને પોતાની ઔરમાન માતા લીલાવતીનું પોતાની સગી માના જેવું જ સન્માન અને રક્ષણ કર્યું. લીલાવતીને એથી ઘણો સંતોષ થયો. શશિકલાને પેટે સુદર્શનને અગ્નિવર્ણ નામે પુત્ર થયો હતો / દેવી૦ ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૨૫.

સુદર્શના સૂર્યવંશી દુર્યોધન રાજાની કન્યા અને આઠનો અંકસંજ્ઞાવાળા સુદર્શન રાજાની માતા થાય. એ અગ્નિની ભાર્યા થતી. / ભાર૦ અનુ૦ ૨–૧૯.

સુદંષ્ટ્ર રામની સેનાનો એક બળવાન વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ અ૦ ૩૬.

સુદક્ષિણ પાંડવોના સમયમાં કાંબોજ દેશાધિપતિ હતો તે. ભારતના યુદ્ધમાં આ દુર્યોધનના પક્ષમાં ગયો હતો અને અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યો હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૯૨; સ૦ અ૦ ૨૭.

સુદક્ષિણ (૨) પૌંડ્રક વાસુદેવના મિત્ર કાશીના રાજાનો પુત્ર. શ્રીકૃષ્ણે એના બાપને માર્યો હતો માટે શ્રીકૃષ્ણને મારવાને એણે રુદ્રનું તીવ્ર તપ આદર્યું હતું. રુદ્ર એના પર પ્રસન્ન થયા અને એનો અભિપ્રાય જાણીને એને કહ્યું કે તું અભિચાર પ્રયોગ વડે દક્ષિણ અગ્નિનું સેવન કર, એટલે એ અબ્રાહ્મણોનો સત્વર નાશ કરશે. રુદ્ર આ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થયા પછી એણે જાદુ પ્રયોગથી અગ્નિનું સેવન કર્યું. અગ્નિ આથી તત્કાળ દ્વારકા પર ગયો. પરંતુ કૃષ્ણ તો બ્રહ્મણ્ય-બ્રાહ્મણોને મારનારા હોવાથી ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને આવીને સુદક્ષિણ ઉપર જ પડ્યો, જેથી એ મરણ પામ્યો. મૂળમાં એમ છે કે કૃષ્ણે ચક્ર મૂકયું. પણ રુદ્રના વરદાનમાં જ કૃષ્ણને બાધા થાય એમ કશું ન હોવાને લીધે કૃષ્ણને ચક્ર મૂકવાનુ પ્રયોજન જ નહોતું / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૬.

સુદક્ષિણા એકની સંજ્ઞાવાળા દિલીપ રાજાની સ્ત્રી.

સુદામા દશાર્ણ દેશનો રાજા. આ રાજા ચેદિ દેશના રાજા વીરબાહુ અને વિદર્ભ દેશના અધિપતિ ભીમ અથવા ભીમક – દમયંતીના પિતા – એમનો સસરો થતો હતો. ચેદિના સુબાહુનો અને દમયંતીનો માતામહ / ભાર૦ વ૦ ૬૬–૧૪.

સુદામા (૨) મોદાપુરનો અધિપતિ એક રાજા / ભાર૦ સ૦ ૨૮–૧૧.

સુદામા (૩) કર્ણનો પુત્ર. વૃષસેનાની પછી જન્મેલો. દ્રૌપદીના સ્વયંવર કાળે એને યુદ્ધમાં અર્જુને માર્યો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૨૧૮–૩૨.

સુદામા (૪) ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ; એની રાજધાની મોદાપુર. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

સુદામા (૫) ચારની અંકસંજ્ઞાવાળા દેશનો રાજા. એ વામદેવ રાજાનો ભાઈ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩.

સુદામા (૬) ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

સુદામા (૭) સીરધ્વજ જનકનો મંત્રી.

સુદામા (૮) ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણનો સખા.

સુદામાન દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯–૫૫.

સુદામિની વસુદેવના ભાઈ શમીકની સ્ત્રી અને સુમિત્ર અને અર્જુનની માતા.

સુદાસ સૂર્યવંશી પુરુકુળના સર્વકામ અથવા સર્વકર્માનો પુત્ર. સર્વકામને વખતે નળ નામે પણ વર્ણવ્યો છે. મિત્રસહ રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુદાસ (૨) સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢના પુત્ર નીળ રાજાના વંશના મુદ્ગલ પાંચાળ વંશના ચ્યવન રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ બૃહદ્રથ હતું. સહદેવ નામનો એને એક પુત્ર હતો.

સુદાસ (૩) સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવ વંશના તિમિ રાજાના પુત્ર બૃહદ્રથનો પુત્ર. એને શતાનીક નામે પુત્ર હતો.

સુદાસ (૪) એક યવન જાતિનો રાજા. એ જાતે ઘણો અવિનયી હોવાથી નાશ પામ્યો હતો. પૂર્વે વેનરાજા તેમ જ નહુષ રાજા પણ જાતે ઉદ્ધત અને અવિનયી હોવાથી નાશ પામેલા છે. એ રાજાઓના નામની સાથે ઉદ્ધતોમાં આ સુદાસનું નામ પણ ગણાવ્યું છે, તે ઉપરથી આ રાજા ઘણો પુરાતન હોય એમ જણાય છે. / મનુસ્મૃ૦ અ૦ ૭

સુદાસ (૫) સરસ્વતીના પાત્રમાં આવેલું તીર્થવિશેષ. / ભાગ ૩-૧-૨૨

સુદિન ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧-૧૦૦

સુદિવા એક ઋષિ. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૫૦-૧૬

સુદૃષ્ટ દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૫૧

સુદેવ દમયન્તીના ભાઈનો મિત્ર, એક બ્રાહ્મણ. / ભા૨૦ વ૦ ૬૫-૩૩, ૬૮-૨૩

સુદેવ (૨) કાશીના રાજા હર્યશ્વનો પુત્ર. એને વીતહવ્યે હરાવ્યો હતો. એનો પુત્ર તે દિવોદાસ / ભા૨૦ અનુ૦ ૯-૧૪

સુદેવ (૩) અમ્બરીષનો સેનાપતિ. / ભા૨૦ શાં૦ ૬૮-૫. • અમ્બરીષ મરીને સ્વર્ગે ગયો, ત્યાં પોતાની પહેલાં મરણ પામેલા સેનાપતિ સુદેવને ઉત્તમ પ્રકારના ભોગ ભોગવતો દીઠો. એણે ઇન્દ્રને પૂછ્યું કે આણે યજ્ઞ કર્યો નથી અને કયા પુણ્યે કરીને આ લોક પામ્યો છે? ઇન્દ્રે કહ્યું કે એ યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં ન્યાયપુરસ્સર વર્ત્યો છે, એ પુણ્યે. / ભા૨૦ *શાં૦ અ૦ ૬૮*

સુદેવ (૪) એક દેવવિશેષ. (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

સુદેવ (૫) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત અન્વયમાં જન્મેલા દેવક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

સુદેવ (૬) યૌવનાશ્વ રાજાનો ભાઈ (યૌવનાશ્વ શબ્દ જુઓ.)

સુદેવ (૭) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના હરિત અથવા વૃક રાજાનો પૌત્ર, ચંપ રાજાનો પુત્ર. વિજય અને સુતેજા નામે એને બે પુત્રો હતા.

સુદેવ (૮) દાશરથિ રામના સમયમાં વિદર્ભ દેશનો રાજા. એને શ્વેત અને સુરથ નામે બે પુત્રો હતા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૭૮

સુદેવી નાભિ રાજાની પત્ની.

સુદેવી (૨) મરુદેવીનું નામાન્તર / ભાગ૦ ૭-૧૦

સુદેષ્ણ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯

સુદેષ્ણ (૨) શ્રીકૃષ્ણનો રુક્મિણીને પેટે થયેલો પુત્ર.

સુદેષ્ણા સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન બલિરાજાની સ્ત્રી. દીર્ઘતમસ ઋષિ પાસે એણે પતિની આજ્ઞાથી, અંગ, વંગ, કલિંગ, પુણ્ડ્ર અને સુહ્મ એમ પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન કરાવ્યા હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૩-૫૧; ભાગ૦ ૯ સ્કં૦ ૨૩; હરિવં૦ ૧-૩૧

સુદેષ્ણા (૨) પૂર્વમત્સ્ય દેશાધિપતિ વિરાટ રાજાની સ્ત્રી. કીચકની માસીની દીકરી. કેકય રથકારની બીજી સ્ત્રી માલવ્યાની પુત્રી. કીચકો એની બીજી સ્ત્રીના પુત્રો હતા. / ભા૨૦ વિ૦ ૨૦-૧૬. • ઉત્તર કુમાર એનો પુત્ર થાય. એની પુત્રી ઉત્તરા અભિમન્યુને પરણાવી હતી. / ભા૨૦ વિ૦ ૨૧-૧૯

સુદેષ્ણા (૩) ગાન્ધારરાજ સુબલની પુત્રી, ગાન્ધારીની બહેન અને શૈકેય, અને ધૃતરાષ્ટ્રની એક સ્ત્રી. / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૪-૨૩

સુંદ નિકુંભનો પુત્ર અને ઉપસુંદનો ભાઈ. (સુંદોપસુંદ શબ્દ જુઓ.)

સુંદરા સાર્વભૌમ રાજાની સ્ત્રી કૈકયી જયત્સેનની માતા / ભા૨૦ આ૦ ૧૩-૧૫

સુંદોપસુંદ હિરણ્યકશિપુના વંશના નિકુંભ નામના દૈત્યના પુત્રો. એ બન્નેએ વિંધ્યાચળ પર્વત ઉપર *તપ કર્યું હતું. તપને યોગે બ્રહ્મદેવની પાસેથી* વરદાન મળ્યું હતું કે તમે *બન્ને* એકબીજાને મારશો નહિ ત્યાં સુધી અમર રહેશો. સંતોષ પામીને બન્ને ભાઈઓએ પૃથ્વી પર ભમીને યજ્ઞ-યાગનો ભંગ કરવા માંડયો. એમનું આવું તોફાન બહુ જ થયું ત્યારે ઇન્દ્રને કાને વાત ગઈ. આપસમાં એકબીજાના માર્યા વગર મરે નહિ, એમ હોવાથી ઇન્દ્રે બે ભાઈઓમાં ફૂટ પાડવાનો વિચાર કર્યો. એણે વિશ્વકર્મા પાસે એક ઘણી જ લાવણ્ય-મયી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરાવી. તલ તલ જેવડા રત્નની

બનેલા સૌંદર્યની મૂર્તિ હતી માટે એનું નામ તિલોત્તમા પાડયું હતું. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી આ અપ્સરા તિલોત્તમા સુદોપસુંદની નજરે પડી. બન્ને જણા એના પર મોહિત થઈ એને વરવાને સારુ માંહોમાંહ્ય લઢો પડયા અને આપસમાં એકબીજાને મારી નાખ્યા. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૨૦૯–૨૧૨. • આ અપ્સરા તિલોત્તમા પૂર્વજન્મે બ્રાહ્મણી હતી અને અનુચિત કાળે તીર્થમાં નહાવાને લીધે શાપને લીધે અપ્સરા થઈ હતી.

સુદ્યુ સોમવંશી પુરુકુળના ચારુપદ રાજાનો પુત્ર. એ બહુગવ રાજાનો પિતા થાય.

સુદ્યુમ્ન ચક્ષુર્મનુને નડવલાને પેટે થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો એક. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એને પ્રદ્યુમ્ન નામે પણ કહ્યો છે. શંખ ઋષિના ભાઈ લિખિત ઋષિની પાસે આવીને, ચોરીની સજા જે હાથ કાપવા, તે સજા મને કરો કહી હાથ કપાવનાર તે આ જ રાજા. (શંખલિખિત શબ્દ જુઓ.)

સુદ્યુમ્ન (૨) વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઇલરાજાનું બીજું નામ.

સુધનુ સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢ વંશના કુરુ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એને કોઈ કોઈ જગાએ સુધન્વા એ નામે કહ્યો છે. એને સુહોત્ર નામે પુત્ર હતો.

સુધનુ (૨) એ નામનો સંશપ્તકમાં હતો તે એક રાજા.

સુધન્વા બગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા ઋષિના પુત્રો પૈકી એક. એ એક સમયે કેશિની નામે રાજકન્યાને ઘેર ગયો હતો. ત્યાં પ્રહ્લાદ પુત્ર વિરોચન આવ્યો હતો. એની અને વિરોચનની વચ્ચે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો શ્રેષ્ઠતાને લઈને વાદવિવાદ થયો હતો જેમાં એણે વિરોચનને હરાવ્યો હતો. / ભા૦ અનુ૦ ૩૨–૪૩; સ૦ ૯૦–૬૭; ઉ૦ ૩૫

સુધન્વા (૨) દાશરથિ રામ અને એમના ભાઈઓને ધનુર્વિદ્યા શીખવનાર એક બ્રાહ્મણ. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૧૦૦

સુધન્વા (૩) ઇન્દ્ર દેશનો રાજા. એણે સીરધ્વજ જનકની પાસે સીતાનું માગું કર્યું હતું. સીરધ્વજે એમને એમ એને સીતા પરણાવવાના ના કહી હતી. કહ્યું હતું કે આ મારું શંકરધનુષ્ય છે તેનો ભંગ કર એટલે હું તને સીતા પરણાવું. એ એ બોલી કબૂલ ન કરે અને જનક એને સીતા પરણાવે નહિ. પછી એ મોટી સેના લઈને મિથિલા ઉપર ચઢી આવ્યો અને સીરધ્વજને તેમ જ એની પ્રજાને ઘણો ત્રાસ આપ્યો. આથી ક્રોધે ભરાઈ જનકે એવી દૃઢતાથી યુદ્ધ કર્યું કે એણે યુદ્ધમાં સુધન્વાને ઠાર મારી એની રાજધાની સાંકશ્યાનગરી પડાવી લઈ ત્યાં પોતાના ભાઈ કુશધ્વજને ગાદીએ બેસાડયો. આ સુધન્વાને કંબુગ્રીવ નામે પુત્ર હતો. / વા૦ રા૦ બાળ૦ સ૦ ૭૧

સુધન્વા (૪) દુર્યોધન પક્ષનો સંશપ્તક રાજાઓમાંનો એક.

સુધન્વા (૫) એકની અંકસંજ્ઞાવાળા સુધનુનું બીજું નામ.

સુધન્વા (૬) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા-પાંચાલ્ય. એને યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૫૬; દ્રો૦ ૧૨૨–૪૩–૪૮.

સુધન્વા (૭) હંસધ્વજ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

સુધર્મા પૃથુ રાજાના સમયમાં મનુષ્યજાતિનો પૂર્વ દિગ્પાળ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૮.

સુધર્મા (૨) ઇન્દ્રના સારથિ માતલિની સ્ત્રી. એની પુત્રીનું નામ ગુણકેશ / ભા૨૦ ઉ૦ ૯૭–૧૯.

સુધર્મા (૩) પૂર્વ દશાર્ણ દેશનો રાજા. રાજસૂય દિગ્વિજયમાં એના પરાક્રમથી ખુશ થઈ ભીમસેને એને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૦–૫–૬.

સુધર્મા (૪) અક્રૂરના પુત્રો પૈકી એક.

સુધર્મા (૫) દુર્યોધન પક્ષનો સંશપ્તકમાંનો એક રાજા.

સુધર્મા (૬) દુર્યોધનનો પુરોહિત (ઉપાધ્યાય) બ્રાહ્મણ/ ભા૨૦ શાં૦ ૩૯–૫, ૪૩–૧૪.

સુધર્મા (૭) પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ સ૦ ૪–૩૪; ઉ૦ ૧૫૧–૬૫; સ્ત્રી૦ ૨૬–૨૪.

સુધા કાલ નામના રુદ્રની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૩–૧૨–૧૩.

સુધામા પ્રિયવ્રતપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રો પૈકી ચોથો પુત્ર.

સુધામા (૨) ઉપર કહેલા સુધામાનો દેશ.

સુધામા (૩) ક્રૌંચદ્વીપમાંનો ચોથો દેશ.

સુધામા (૪) ચાક્ષુષ મન્વંતર માંહ્યલા સપ્તર્ષિ-ઓમાંનો એક.

સુધાર્મિક કેરલ દેશના અધિપતિ ચંદ્રહાસ રાજાનો પિતા.

સુધાર્મિક (૨) વિદેહવંશીય મહાવીર્યનો પુત્ર. એનો પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ / ભાગ૦ ૯–૧૩–૧૫.

સુધૃતિ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના રાજ્યવર્ધન રાજાનો પુત્ર. નર નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુધૃતિ (૨) વિદેહવંશી મહાવીર્ય જનકનો પુત્ર. એ ધૃષ્ટકેતુ જનકનો પિતા થાય.

સુનંદ કૃષ્ણના–વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

સુનન્દન આન્ધ્ર રાજાઓ પૈકી એક/ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૫.

સુનન્દિકા ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

સુનન્દી નર્મદા ગંધર્વીની ત્રણમાંની એક કન્યા. માલ્યવાન રાક્ષસની સ્ત્રી.

સુનંદા ચેદિ દેશના રાજા વીરબાહુની કન્યા.

સુનંદા (૨) નીલધ્વજ રાજાની સ્ત્રી / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૧.

સુનંદા (૩) એક માગધી. સોમવંશી પુરુપુત્ર જન્મેજયની ભાર્યા. પ્રાચીન્વાનની માતા / ભાર૦ આ૦ ૬૩–૧૦.

સુનંદા (૪) ચેદિરાજ સુબાહુની બહેન. નળનો ત્યાગ કરીને જતા રહ્યા બાદ દમયંતી ઘણી જગાએથી હાડમાર અને હેરાન થઈને આ સુનંદાને ત્યાં પેટ સાટે રહી હતી / ભાર૦ વ૦ ૬૨–૭૬.

સુનંદા (૫) ભરતની ભાર્યા / ભાર૦ આ૦ ૬૩.

સુનય સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના પરિપ્લવ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મેધાવી રાજા.

સુનસા ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

સુનક્ષત્ર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન બૃહદ્બળ વંશના મરુદેવ રાજાનો પુત્ર. એને કિન્નરાશ્વ અથવા પુષ્કર નામનો પુત્ર હતો.

સુનક્ષત્ર (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના નિરમિત્ર રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે બૃહત્સેન.

સુનાભ વિષ્ણુના ચક્રનું નામ

સુનાભ (૨) લંકામાં આવેલો એક નાનો પર્વત / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૬.

સુનાભ (૩) એક ક્ષત્રિય, કટદેશાધિપતિ. એને રાજસૂય દિગ્વિજયમાં અર્જુને જીત્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૨૭–૧૨.

સુનાભ (૪) ક્ષત્રિય સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧–૫; ભાર૦ ભી ૮૮–૧૩.

સુનાભ (૫) એક પર્વતવિશેષ, જે કુબેરની સેવામાં છે તે / ભાર૦ સ૦ ૧૦–૩૩.

સુનામા કંસનો ભાઈ, એને બલરામે માર્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૧૪–૩૫; ૫૪–૨૫.

સુનામા (૨) ગરુડનો પુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧–૨.

સુનામા (૩) સુકેતુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. એને સુવર્ચા નામે ભાઈ હતો. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧–૯.

સુનીતિ ઉત્તાનપાદ રાજાની બે રાણીઓમાંની મોટી. એનું બીજું નામ સુનૃતા હોય એમ જણાય છે. એને ધ્રુવ અને કીર્તિમાન એ નામે બે પુત્ર હતા.

સુનીથ શિશુપાલનું બીજું નામ / ભાર૦ સ૦ ૮–૧૧; ૪૨–૬.

સુનીથ (૨) એક રાજર્ષિ.

સુનીથ (૩) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કાશ્ય નામના પૌત્રના વંશના સંતતિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુકેતન.

સુનીથ (૪) નહુષ કુળના પુરુરાજા વંશમાંના જરાસંધ વંશમાં જન્મેલા સુબળ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સત્યજિત.

સુનીથ (૫) પુરુકુળના પાંડવ વંશના સુષેણ રાજાનો પુત્ર. નૃચક્ષુ રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુનીથા મૃત્યુદેવની કન્યા અને અંગરાજાની સ્ત્રી. વેનરાજા આનો પુત્ર થાય.

સુનેત્ર ગરુડનો પુત્ર / ભા.૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૨.

સુન્વાન જૈમિનિપુત્ર સુમન્તનો પુત્ર. એને જૈમિનિએ સામવેદની એક સંહિતા શીખવી હતી. / ભાગ૦ ૧૨–૬–૭૫.

સુપર્ણ પ્રાધાને ઉદરે થયેલા દેવગંધર્વોમાંનો એક / ભા૦ આ૦ ૬૬–૪૭.

સુપર્ણ (૨) એક ઋષિ / ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૮–૨૦.

સુપર્ણ (૩) ગરુડનું એક નામ. ગરુડની માતા વિનતા કદ્રુની દાસી થઈને રહી હતી. એને છોડાવવાને ગરુડે સ્વર્ગમાંથી અમૃત આણી આપવાનું માથે લીધું હતું. એ અમૃત લેવા સ્વર્ગમાં ગયો અને ઇન્દ્રને વીનવ્યો કે મને અમૃતનો કળશ આપો. ઇન્દ્રે ના કહેવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને લાગ્યું કે આ આપણાથી જિતાય એવો નથી. એટલે એના ઉપર પોતાનું વજ્ર ફેંક્યું. આ વજ્ર દધીચ ઋષિના અસ્થિનું બનાવેલું હતું એ ગરુડ જાણતો હતો તેથી ઋષિના માનની ખાતર એણે પોતાનું એક પર–પીંછું દેવલોકમાં ખેરવ્યું. 'અમૃત કળશ તરત જ પાછો લાવું છું' કહીને, અમૃતનો કળશ લઈને ત્યાંથી નીકળી આવ્યો. ગરુડે ખેરવેલા પીંછાનું સૌંદર્ય જોઈને દેવો ચકિત થઈ ગયા અને એમણે ગરુડનું સુંપર્ણ એવું નામ પાડ્યું.

સુપર્ણ (૪) મુનીને પેટે થયેલા દેવગંધર્વો પૈકી એક.

સુપર્ણ (૫) પ્લક્ષદ્વીપનો એક પર્વત.

સુપર્ણધ્વજ વિષ્ણુનું નામ / ભાગ૦ ૧૦–૫૦–૨૨

સુપર્ણલોક ગરુડલોક. એ દેશમાં ઇન્દ્રનો સારથિ માતલિ ગયો હતો / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧.

સુપર્ણા તાર્ક્ષ્ય નામના કશ્યપની પત્ની / ભાગ૦ ૬–૬–૨૨.

સુપર્વા રુચિપર્વા નામના દુર્યોધન પક્ષના એક રાજાને મારનાર પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૬–૫૩.

સુપાટલ રામની સેનાનો એ નામનો એક નામાંકિત વાનર / વા૦ રા૦ કિષ્કિ૦ સ૦ ૩૩.

સુપાર્શ્વ એ નામનો એક પર્વત હતો કે દેશ હતો તેનો નિર્ણય કરાતો નથી.

સુપાર્શ્વ (૨) મેરુના આધારભૂત પર્વતમાંનો એક / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

સુપાર્શ્વ (૩) પુરુકુળના હસ્તિ રાજાના પુત્ર મીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના દઢનેમિ રાજાનો પુત્ર. એને સુમતિ નામે પુત્ર હતો.

સુપાર્શ્વ (૪) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લઢેલો એક રાજા.

સુપાર્શ્વ (૫) રાવણના સચિવોમાંનો એક.

સુપાર્શ્વ (૬) એ નામનો એક પ્રખ્યાત ક્ષત્રિ / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૨૯.

સુપાર્શ્વક વિદેહવંશી શ્રુતાય જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ચિત્રરથ જનક.

સુપાર્શ્વક અક્રૂર યાદવનો એક પુત્ર.

સુપુષ્પત સૂર્યવંશી સુભવ રાજાનો પુત્ર. વંશાવળીમાં આનું નામ નથી. પાંડવોના સમયમાં એ કુલિંદ દેશાધિપતિ હતો.

સુપ્તઘ્ન રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૯.

સુપ્રતીક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશ વંશના પ્રતીકાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મરુદેવ. કોઈ કોઈ ઠેકાણે આને સુપ્રતીપ પણ કહ્યો છે.

સુપ્રતીક (૨) એક ઋષિ. એ પોતાના ભાઈ વિભાવસુ ઋષિના શાપને લઈને ગજયોનિ પામ્યો હતો. (૩. સુભદ્ર શબ્દ જુઓ.) એ હસ્તિ રૂપે હતો ત્યારે તેને ગરુડ ખાઈ ગયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૨૯–૧૭.

સુપ્રતીક (૩) ભગદત્તનો હસ્તિ / ભા૨૦ ભી૦ ૯૫–૨૪-

સુપ્રતીક (૪) એક દિગ્ગજ / ભા૨૦ ભી૦ ૧૨–૩૪.

સુપ્રતીપ એકડાની અંકસંજ્ઞાવાળા સુપ્રતીકનું નામાન્તર.

સુપ્રભ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

સુપ્રભા વદાન્યની પુત્રી અને અષ્ટાવક્રની સ્ત્રી / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦–૧૨.

સુપ્રભા (૨) સરસ્વતી નદીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક / ભા૨૦ શ૦ ૩૯–૪.

સુપ્રભા (૩) સ્વર્ભાનુ દાનવની કન્યા અને નમુચિ નામના અસુરની સ્ત્રી.

સુપ્રભા (૪) કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની બે કન્યામાંની એક. એ કાન્તિવાન હતી. એ પોતાની બહેન જયાની શોકગ્રસ્ત થતી હતી / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૨૧.

સુપ્રભાતા પ્લક્ષદ્વીપમાંની એક નદી.

સુપ્રયોતા સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળેલી એક નદી / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૧.

સુપ્રબુદ્ધ સૌવીર દેશનો એક સામાન્ય ક્ષત્રિ. ત્યાંના રાજા જયદ્રથનો ભાઈ.

સુપ્રિયા એક અપ્સરા; અરિષ્ટાની પુત્રી / ભા૦ આ૦ ૬૬–૫૧.

સુબળ ગાન્ધાર દેશનો અધિપતિ. શકુનિ અને ગાન્ધારીનો પિતા. એને વૃષક, અચલ બળ ઇત્યાદિ ઘણાયે પુત્રો હતા.

સુબળ (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંધ વંશના સુમતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુનીચ રાજા.

સુબળ (૩) ગોકુળમાંનો ગોપવિશેષ.

સુબળ (૪) હંસધ્વજ રાજાના પુત્રોમાંનો એક.

સુબાલક પ્રહ્લાદ રાજાના બે મંત્રીપુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

સુબાહુ રૈવત મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

સુબાહુ (૨) એક અપ્સરા / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૫૦.

સુબાહુ (૩) નલરાજાના સમયમાં ચેદિ દેશનો રાજા. એને ઘેર દમયન્તી દાસી થઈને ગુપ્ત રહી હતી. એ વીરબાહુનો પુત્ર થતો હતો / ભા૨૦ વ૦ ૬૨–૪૫, ૬૬–૧૫.

સુબાહુ (૪) ઇક્ષ્વાકુ કુળના શત્રુઘ્નના બે પુત્રોમાંનો મોટો. શત્રુઘ્નની પછી મથુરા અથવા મથુરાનો અધિપતિ એ જ થયો હતો / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૮.

સુબાહુ (૫) કાશીનો રાજા. ધ્રુવસંધિ રાજાના પુત્ર સુદર્શનને આણે પોતાની કન્યા શશિકલા પરણાવી હતી. (૧૩. સુદર્શન શબ્દ જુઓ.)

સુબાહુ (૬) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૬૪; ભી૦ ૬૬–૨૭; ક૦ ૪૬–૮.

સુબાહુ (૭) અક્રૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

સુબાહુ (૮) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા. યુદ્ધમાં યુયુત્સુએ આના હાથ કાપી નાખ્યા હતા.

સુબાહુ (૯) દુર્યોધન પક્ષની સહાયાર્થે સંશપ્તક રાજાઓમાંનો એક.

સુબાહુ (૧૦) હિમાલયના તળેટીના પ્રદેશનો એક કિરાતાધિપતિ. ગંધમાદન પર્વત પર જતાં આવતાં એણે યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું હતું. / ભા૨૦ વ૦ સ૦ ૧૪૦.

સુબાહુ (૧૧) તાટકા રાક્ષસીના બે પુત્રોમાંનો એક. મારીચનો મોટો ભાઈ.

સુબાહુ (૧૨) કૃષ્ણના કાલિંદીને પેટે જન્મેલા પુત્રોમાંનો એક.

સુબાહુ (૧૩) રામની સેનાનો એક વાનર.

સુબાહુ (૧૪) કુલિન્દાધિપતિ ક્ષત્રિય / ભા૨૦ વ૦ ૧૭૯-૧૧.

સુબાહુ (૧૫) સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૪.

સુભગ સુબળ રાજાનો એક પુત્ર. મહાભારતના યુદ્ધમાં રાત્રિયુદ્ધમાં એને ભીમે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦.

સુભગ (૨) ગાંધારરાજ સુબળનો એક પુત્ર અને શકુનિનો ભાઈ. એને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૭.

સુબ્રહ્મણ્ય સ્કંદનું એક નામ. (સ્કંદ શબ્દ જુઓ.)

સુબુદ્ધિ બભ્રુવાહનનો મંત્રી.

સુભગા પ્રાધાની પુત્રી, એક અપ્સરા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૪૬.

સુભદ્ર પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઇધ્મજિહ્વના સાત પુત્રોમાંથી ત્રીજો પુત્ર.

સુભદ્ર (૨) ઉપર કહેલા સુભદ્રાનો દેશ.

સુભદ્ર (૩) પ્લક્ષદ્વીપમાંનો ત્રીજો દેશ.

સુભદ્ર (૪) દક્ષિણ સમુદ્રની તીરે પૂર્વે હતું એ

ઘણું વિશાળ વડનું ઝાડ. સુપ્રતીક અને વિભાવસુ નામના બે ભાઈઓ પરસ્પર શાપ દઈને કાચબા અને ગજની યોનિ પામ્યા હતા, તેમને ખાવાને માટે અકેક હાથમાં અકેકને લઈને ગરુડ આ વૃક્ષ ઉપર બેઠો હતો. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૩૫.

સુભદ્ર (૫) સોમવંશી વસુદેવને પૌરવીની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

સુભદ્ર (૬) ભદ્રાને પેટે શ્રીકૃષ્ણને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

સુભદ્રક રુદ્રગણવિશેષ.

સુભદ્રા દેવકીને ઉદરે વસુદેવને થયેલી પુત્રી, શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન. એમના જન્મ પછી ઘણે વર્ષે એનો જન્મ થયો હતો. એ જ્યારે લાયક ઉમ્મરની થઈ ત્યારે એને દુર્યોધનને પરણાવવી એવી બળરામની ઇચ્છા થઈ.

દરમ્યાન એમ બન્યું કે, પાંડવો દ્રુપદ રાજાના નગરથી આવીને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા તેવામાં અર્જુનને તીર્થે જવું પડે એવો પ્રસંગ બન્યો. આમ તીર્થયાત્રા કરતો કરતો અર્જુન દ્વારકા આવ્યો. કૃષ્ણની અને એની નગર બહાર એકાંતમાં મુલાકાત થઈ. તે વખતે કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે સુભદ્રા પરણવા યોગ્ય — ઉપવર — થઈ છે, તે તને પરણાવવી એવી મારી ઇચ્છા છે. પણ એ બાબતે બળરામની મરજી જુદી જ છે. આમ હોવાથી હું તારા આવ્યાની વાટ જ જોતો હતો. હવે તું એમ કર કે થોડા દિવસમાં બધા યાદવો રેવતાચળ પર્વત પર યાત્રાએ જનાર છે તે વખતે તું આવીને સુભદ્રાને હરી જા. પણ એ તો આગળ જતાં વિચારવાનું છે. હાલ તો વૈરાગ્યશીલ બની જા. તું સંન્યાસીને વેશે દ્વારકામાં આવીને રહે. હું જ બળરામની આગળ તારી પ્રશંસા કરી એ તારું દર્શન કરવા આવે એવી ગોઠવણ કરીશ. બળરામની તારા પર આસ્થા બેસશે અને એ તને પોતાને ઘેર લાવશે. પછી એવી યુક્તિ કરીશ કે બળરામ જ પોતે સુભદ્રાને તારી સેવામાં રાખે. તારે માત્ર નાસાગ્રદૃષ્ટિ રાખીને સ્થિર અને શાંત રહેવું. સ્ત્રીઓ તરફ તો નજરેય નાખવી નહિ. આમ કર્યું એટલે આપણું કાર્ય ફતેહ ! આવો મંત્ર કરીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં આવ્યા.

શ્રીકૃષ્ણના દ્વારકામાં જતાં જ અર્જુને દ્વારકામાં જઈને નાસાગ્રદૃષ્ટિ કરીને એક જગાએ સ્થાનક જમાવ્યું. મહાવૈરાગ્યશીલ સંન્યાસી ગામમાં પધારેલ છે એ વાત ફેલાતી ફેલાતી બળરામ સુધી પહોંચી. બળરામ પોતે સંન્યાસીનું દર્શન કરવા ગયા અને સંન્યાસીનાં લક્ષણો જોઈ આનંદ પામતાં, તેને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યા. નાનાં છોકરાં અને નાનીમોટી સ્ત્રીઓ સઘળાંએ આવી સંન્યાસીનાં દર્શન કર્યાં. સુભદ્રા તો સંન્યાસીની સેવામાં જ રહેવા માંડી. રૈવત પર્વતની યાત્રાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. બલરામે સંન્યાસી મહારાજને એક રથમાં બેસાડ્યા. નિરંતર મહારાજની સેવા કરનારી સુભદ્રા પણ એ જ રથમાં બેઠી. આ પ્રમાણે ધારેલી ગોઠવણ થતાં શ્રીકૃષ્ણે સંન્યાસી મહારાજને સાન કરતાં તેમણે રથ હાંકીને ઇંદ્રપ્રસ્થનો પંથ પકડ્યો.

આ સમાચાર જાણતાં જ બલરામને ક્રોધ વ્યાપ્ત થઈ ગયો અને બન્નેને પકડીને પાછાં ઘેર લાવવા કેટલાક યાદવોને મોકલ્યા. પણ અર્જુને તેમને સંભાળપૂર્વક — માર્યા જાય નહિ એમ — હરાવી પાછા કાઢ્યા અને તેમને કહ્યું કે બલરામને નિવેદન કરજો કે સુભદ્રાને અર્જુન હરી ગયો. સંન્યાસી મહારાજ તો અર્જુન છે જાણી સુભદ્રાને આનંદ થયો અને યાદવો પણ પાછા વળ્યા. સંન્યાસી તો અર્જુન હતો, એમ સાંભળતાં જ બલરામને વિશેષ ક્રોધ થયો, કેમકે એણે કપટ કરીને સુભદ્રાનું હરણ કર્યું હતું. પછી પોતે એના પર ચઢી જઈને એને પકડીને પાછો આણવાની વૃત્તિ જણાવતાં, કૃષ્ણે કહ્યું કે એમ કરવાથી ફળ શું ? આમ કરીશું તો આપણે આપણી ફોઈની સગાઈ ન રાખી એવું જણાશે. આવી આવી વાત કરી બળરામને શાંત પાડ્યા. અર્જુનને સન્માનપૂર્વક પાછો બોલાવ્યો. એમણે ઉત્તમ સમારંભ કરીને સુભદ્રાનું અર્જુન સાથે લગ્ન કર્યું. અર્જુન દ્વારકામાં વર્ષથી વધારે સમય રહ્યો અને પછી

બન્ને જણાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયાં. સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામે પુત્ર હતો. / ભા૨૦ આ૦ સ૦ ૨૨૧.

સુભદ્રા (૨) કામધેનુની પુત્રી. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૬.

સુભવ સુપુષ્પિત રાજાનો પિતા.

સુભાનુ કૃષ્ણનો સત્યભામાની કૂખે જન્મેલો પુત્ર.

સુભાળ વીરવર્માના પુત્રોમાંનો એક.

સુભાષણ વિદેહવંશીય યુયુધા નામના જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે શ્રુતજનક.

સુભીમ પાંચજન્ય અથવા તપ નામના અગ્નિએ યજ્ઞમાં નાશ કરનારા પંદર દેવો – અસુરોને ઉત્પન્ન કર્યા તેમાંનો એક. તેમાંના સુભીમ, અનિભીમ, ભીમ, ભીમબળ અને અબળ એ પાંચ યજ્ઞધ્વંસ કરનારા અસુરોને પહેલાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તે પછી તપ અગ્નિએ સુમિત્ર, મિત્રવાન, મિત્રયજ્ઞ, મિત્રવર્ધન અને મિત્રધર્મા એમને ઉત્પન્ન કર્યા અને તે પછી સુરપ્રવીર, વીર, સુરેશ, સુવર્ચસ, અને સુર એમ આ પંદર દેવો (અસુરો) પાંચ પાંચને જ૨થે — ત્રણ મંડળમાં — ઉત્પન્ન થયા હતા. તેઓ યજ્ઞમાં અનેક તરેહના વિક્ષેપ નાખે છે. તેમને વેદીની બહારથી ભાગ અપાય છે. એમ હોવાથી એઓ અંતર્વેદી જ્યાં અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું હોય ત્યાં જતા નથી. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૦-૧૬.

સુભૂમિકા સરસ્વતી તીરે આવેલું તીર્થવિશેષ. અપ્સરાઓને રહેવાની ભૂમિ / ભા૨૦ શ૦ ૩૮–૭.

સુભ્રાજ કાર્તિકસ્વામી દેવોના સેનાનીપદે સ્થાપિત થતી વખતે તેમને સૂર્યે પોતાના બે અનુચરો નઝર કર્યા હતા તેમાંનો એક. બીજા અનુચરનું નામ ભાસ્વર હતું. / ભા૨૦ શ૦ ૪૬–૩૧.

સુભ્રાટ વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૧–૫૬.

સુભ્રુ રોહિણીની કૂખે થયેલા વસુદેવના પુત્રોમાંથી એકનું નામાન્તર.

સુમંગળ બગડાની સંજ્ઞાવાળા અત્રિ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સુમંગળ (૨) સુમંગળઋષિનું કુળ.

સુમંડળ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. અર્જુને દિગ્વિજય વખતે આ દેશ જીત્યો હતો.

સુમતિ વરુણલોકમાંનો એક અસુરવિશેષ.

સુમતિ (૨) સૂર્યવંશી નૃગરાજાનો પુત્ર. એને ભૂતજ્યોતિ નામનો પુત્ર હતો. / ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૬.

સુમતિ (૩) પ્રિયવ્રતવંશના ઋષભદેવના પુત્ર ભરતને પંચજની સ્ત્રીથી થયેલા પાંચ પુત્રો પૈકી મોટો પુત્ર. એના બાપ ઋષભદેવની પેઠે જ આ પણ નગ્ન રહેતો હતો. આ ઉપરથી નાસ્તિક લોકો એને દેવ કહેતા. એને વૃદ્ધસેના નામની સ્ત્રી હતી. એને પેટે દેવતાજિત નામે પુત્ર થયો હતો. / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧૫.

સુમતિ (૪) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન વિશાલવંશના સોમદત્ત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જન્મેજય. આ સુમતિ દાશરથિ રામના સમયમાં દશરથ છતાં વિશાલા નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો.

સુમતિ (૫) સોમવંશી પુરુકુળના ગૌરાશ્વના પુત્ર ઋતેયુનો પૌત્ર અને અંતિભાર રાજાનો પુત્ર રૈભ્ય નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

સુમતિ (૬) પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિ રાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના વંશના સુપાર્શ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સન્નતિમાન રાજા.

સુમતિ (૭) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢવંશના પુરુ રાજાના પુત્ર સુધનુના અન્વયમાંના જરાસંધ વંશના ઘુમત્સેન રાજાનો પુત્ર. એને સુબળ નામે પુત્ર હતો.

સુમતિ (૮) સૂર્યવંશી સગર રાજાની સ્ત્રી વૈદર્ભી તે જ. સગરના સાઠ હજાર પુત્રોની માતા. એનું બીજું નામ પ્રભા હતું એમ જણાય છે.

સુમતિ (૯) દાશરથિ રામના પુત્ર લવની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી.

સુમતિ (૧૦) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાંનો એક ઋષિ. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૪.

સુમતિ (૧૧) હંસધ્વજ રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન.

સુમતિ (૧૨) અર્જુનપુત્ર બભ્રુવાહનનો સેનાપતિ.

સુમતિ (૧૩) હવે પછી થનારા આઠમા સાવર્ણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

સુમંતુ ચાલુ મન્વંતરના આરંભમાં જે પહેલો સ્વયંભુ નામે વ્યાસ થયો હતો તેના ચાર શિષ્યોમાંનો અથર્વવેદ જાણનારો શિષ્ય / ભા૦ આ૦ ૬૪–૭૬–૮૦ / ભા૨૦ સ૦ ૪–૧૭.

સુમંતુ (૨) ચાલુ ચોકડીમાં દ્વાપરને અંતે કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસનો એ નામનો શિષ્ય.

સુમધ્યમા મદ્રિરાશ્વ રાજાની કન્યા – હિરણ્યહસ્ત ઋષિની પત્ની.

સુમન સર્પવિશેષ. / ભાર. આ૦ ૩૫–૮.

સુમનસ ચક્ષુર્મનુવંશીય ઉલ્મુક અને પુષ્કરિણીનો એક પુત્ર. / ભાગ૦ ૪–૧૩–૧૭.

સુમનસ (૨) દેવનું સામાન્ય નામ.

સુમન્ત્ર દશરથના અષ્ટપ્રધાનો પૈકી એક. એ રામચન્દ્રના વનવાસ વખતે તેમને ભાગીરથી પર્યંત વળાવવા ગયો હતો.

સુમના કેકય દેશની એક સ્ત્રી. જેને પતિવ્રત માહાત્મ્ય સંબંધે શાંડિલ્યની જોડે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૮૫.

સુમના (૨) વરુણ લોકમાંનો અસુરવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૯–૧૭.

સુમના (૩) ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળમાં થયેલો એક રાજર્ષિ / ભાર૦ સ૦ ૮–૧૨.

સુમના (૪) કિરાતરાજ / ભાર૦ સ૦ ૪–૩૧.

સુમના (૫) કેકય દેશના રાજાની કન્યા.

સુમનસા ઋષભદેવ વંશના ભરત રાજાના કુલોત્પન્ન મધુ રાજાની સ્ત્રી. વીરવ્રત રાજાની માતા.

સુમનુ શાંડિલ્ય ઋષિનો શિષ્ય એક રાજા / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭.

સુમલ્લિક દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯–૫૫.

સુમાગધ દાશરથિ રામની સભામાંનો એક મસ્કરો.

સુમાલ્ય નંદકુળનો બીજો રાજા.

સુમાલિ વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.

સુમાલિ (૨) રાવણનો માતામહ એક રાક્ષસ. એની સ્ત્રી તે કેતુમતી. એની દીકરીનું નામ કૈકસી. (માલ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

સુમિત્ર સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો. એના પુત્રનું નામ બૃહત્ અથવા બૃહદ્રાજ.

સુમિત્ર (૨) સૂર્ય વંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના સુરથ રાજાનો પુત્ર. આ સુમિત્રને સંતતિ ન હોવાથી એ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો.

સુમિત્ર (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર. વૃષ્ણિના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

સુમિત્ર (૪) સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ શમીકને સુદામિનીની કૂખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો.

સુમિત્ર (૫) હૈહયવંશી એક રાજા. આ હૈહયકુળ તે સૂર્યવંશીય કે ચન્દ્રવંશીય એ સંબંધે નિર્ણય થતો નથી. આ રાજાને ઋષભની સાથે 'આશા' એ વિષય પર સંવાદ થયો હતો / ભા૦ શાં૦ અ૦ ૧૨૫–૯.

સુમિત્ર (૬) શ્રીકૃષ્ણનો જાંબુવતીની કૂખે થયેલો એક પુત્ર.

સુમિત્ર (૭) પુલિંદ નગરના અધિપતિ જે બે ભાઈઓ હતા તેમાંનો નાનો. રાજસૂય દિગ્વિજયમાં ભીમસેને જીતેલો. / ભાર૦ સ૦ ૩૦–૧૦.

સુમિત્ર (૮) પાંડવોના દિગ્વિજયમાં અર્જુને જીતેલો સૌવીર રાજા / ભાર૦ આ૦ ૧૫૧–૪૦.

સુમિત્ર (૯) ભાર્ગવ વંશનો ફેનપા ઉપનામવાળો એક ઋષિ. વાછરડાં ધાવ્યા પછી તેના મોંને ચોંટેલું દૂધનું ફીણ જ પોતે ખાઈને રહેતો માટે એનું આ નામ પાડ્યું હતું. ગાયના મહિમાને અંગે એની કથા છે. / ભાર૦ સ૦ ૪; અનુ૦ આ૦ ૧૨૦.

સુમિત્ર (૧૦) અભિમન્યુનો સારથિ / ભાર૦ દ્રો૦ ૩૫–૩૨.

સુમિત્ર (૧૧) દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર. એને સૌમિત્ર પણ કહેતા. એને જયદ્રથે માર્યો હતો / ભાર૦ આ૦ ૨૧૮–૩૦.

સુમિત્ર (૧૨) અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૨–૧૨

સુમિત્ર (૧૩) યુધિષ્ઠિરની સભાનો સભાસદ એક ઋષિ / ભાર૦ સ૦ અ૦ ૪.

સુમિત્રા દશરથ રાજાની ત્રણ મુખ્ય રાણીઓમાં બીજી. મગધદેશાધિપતિ શૂર રાજાની પુત્રી અને

લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની માતા / ભા૨૦ ૧૦ ૨૭૫–૮.

સુમીઢ સોમવંશી સુહોત્રનો પુત્ર. અજમીઢ અને પુરુમીઢનો ભાઈ / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧–૧૮.

સુમુખ નારદની સોબતમાં મયે રચેલી પાંડવોની સભા જોવા ઇંદ્રપ્રસ્થ આવેલો એક ઋષિ.

સુમુખ (૨) રામની સેનાનો એક વાનર.

સુમુખ (૩) સુપર્ણ, ગરુડનો પુત્ર / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૨; ભી૦ ૬–૧૪.

સુમુખ (૪) પોતાના અવિનયને લઈને નાશ પામેલો એક પ્રાચીન રાજા. (૪. સુદાસ શબ્દ જુઓ.)

સુમુખ (૫) સર્પવિશેષ. ઇંદ્રના સારથિ માતલિની ગુણકેશી નામની કન્યાનો વિવાહ આની જોડે થયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૧૪; ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૪–૨૯.

સુમુખી એક અપ્સરા / ભા૨૦ અનુ૦ ૫૦–૪૮.

સુમેધસ અગસ્ત્ય કુળનો એક ઋષિ. એને સુમેધા પણ કહ્યો છે.

સુમેધા સુમેધસનું નામાન્તર.

સુમેધા (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. સુરથ શબ્દ જુઓ.)

સુમેધા (૩) સીરધ્વજ જનકની સ્ત્રી.

સુયશા મૌર્યવંશીય અશોકવર્ધનનો પુત્ર. એનો પુત્ર સંગત / ભાગ૦ ૧૨–૧–૧૪.

સુહ્મ સોમવંશીય અનુકુળોત્પન્ન બલિ રાજાના ૭ પુત્રો પૈકી ચોથો પુત્ર. આ સુહ્મ બલિએ પોતાની સુદેષ્ણા નામની સ્ત્રીને પેટે દીર્ઘતમા ઋષિ પાસે ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો.

સુહ્મ (૨) ઇન્દ્રપ્રસ્થની ઉત્તર અને પૂર્વે આવેલો દેશવિશેષ.

સુયજ્ઞ ત્રીજા વસિષ્ઠ ઋષિનો પુત્ર. આ કદી કદી દાશરથિ રામનું પુરોહિતપણું કરતો હતો.

સુયજ્ઞ (૨) દાશરથિ રામની સભાનો એક મંત્રી.

સુયજ્ઞ (૩) ઉશીનર દેશનો એક રાજા. આ પાંડવોની પહેલાંનો હશે / ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૨.

સુયજ્ઞ (૪) રુચિઋષિ અને આકૂતિને પેટે થયેલો ભગવાનનો અવતાર / ભાગ૦ ૨–૭–૨.

સુયજ્ઞા સોમવંશીય મહાભૌમની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ અયુતાનાયી / ભા૨૦ આ૦ ૭૩–૧૯.

સુયોધન દુર્યોધનનું બીજું નામ. યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનને આ નામે બોલાવતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૧૧–૭.

સુયોધન (૨) સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના વિકુક્ષિ રાજાના અનેના નામના પુત્રનું બીજું નામ.

સુરકૃત વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૭.

સુરજા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૫૦.

સુરતા પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૫૦.

સુરથ સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંનો એક રાજા. એ ઉત્તમ ગુણાલંકૃત હોઈ પ્રજાપાલનમાં સદા તત્પર હતો. પણ ક્લેચ્છો સાથે એને ઘણો વિરોધ પડી જવાથી તેઓએ એની સાથે જબરો યુદ્ધપ્રસંગ પાડયો. યુદ્ધમાં હારવાથી એ યુક્તિ કરીને અશ્વારૂઢ થઈ નાઠો. તે એક ઘોર અરણ્યમાં ગયો. જતાં જતાં રાજધાનીથી ત્રણ યોજન દૂર જતાં એણે સુમધા નામના ઋષિનો રમ્ય આશ્રમ દીઠો. એ ઘોડા ઉપરથી ઊતર્યો અને અંદર જઈને ઋષિને વંદન કર્યું. ઋષિએ એનો સત્કાર કરી, એની સઘળી હકીકત સાંભળી એને પોતાને ત્યાં જ રાખ્યો. રાજા ત્યાં રહેતો હતો તેવામાં દુઃખનો માર્યો એક વૈશ્ય ત્યાં આવ્યો. એ વૈશ્યનાં સ્ત્રી-પુત્રોએ એનું સઘળું દ્રવ્ય લઈ લઈ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકયો હતો. આ ઉપરથી એને સંસારનાં સંબંધીઓ ઉપરનો વિશ્વાસ ઊઠી જઈ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી એ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યો હતો. સુરથ રાજા અને વૈશ્ય બે સમદુઃખી હોવાથી તેમની વચ્ચે સખ્ય થયું.

એક સમયે સુરથ અને વૈશ્ય વાતો કરતા હતા તેમાં સંસારમાં આવાં વિઘ્નો કેમ આવે છે એ વાત નીકળી. તે ઉપરથી બન્ને જણાએ ઋષિને પૂછયું. ઋષિએ કહ્યું કે પ્રાણીમાત્ર કર્મપરતંત્ર છે, માટે જેવો જેવો કર્મનો સંચય હોય તેને અનુસરીને સુખ અને દુઃખ ભોગવવાનું છે. આમ કહી ઋષિએ કહ્યું કે તમારાં કર્માનુસાર મારા

મનમાં એવી કલ્પના થાય છે કે તમે બે જણા જો આદ્યશક્તિનું આરાધન કરો તો તમારું આરાધન સકામ અગર નિષ્કામ જેવું હશે. તદનુસાર તમને ફળ મળશે. બન્ને જણાએ એ વાત 'ભલે' એમ કહીને કબૂલ કરી. પછી ઋષિએ તેમને દેવીના અર્ચન વિધિનો ઉપદેશ કર્યો. ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે જ બન્નેએ આદ્યશક્તિને ઉપાસી, અને ભક્ત પુરસ્સર પોતાનું આચરણ એવું રાખ્યું કે થોડા જ સમયમાં તેમને દેવીનો સાક્ષાત્કાર થયો. તમારી શી ઇચ્છા છે એમ દેવીએ પૂછતાં વૈશ્યે સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા બતાવી. સુરથ રાજાએ આ લોકના ઐશ્વર્યની વાંચ્છના કરી. દેવીએ વૈશ્યને સ્વર્ગે મોકલ્યો અને રાજાને કહ્યું કે જા, તારું રાજ્ય તને પાછું મળશે. તું બીજે જન્મે વિવસ્વાન આદિત્યનો સાવર્ણિ નામે પુત્ર થઈશ. એ અવતારમાં મારું ફરીથી અર્ચન કરીશ જેના પ્રભાવે કરીને તું વૈવસ્વત મન્વંતર પૂરો થયા પછી સાવર્ણિ નામનો મનુ થઈશ. આમ વરપ્રદાન કરી આદ્યશક્તિ અંતર્ધાન પામી. / દેવી ભા૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૩૨–૩૫.

સુરથ (૨) જ્યારે દાશરથિ રામે અશ્વમેધ કર્યો ત્યારે આ સુરથ રાજા ચેદિ દેશની રાજધાની શુક્તિમતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. રામના અશ્વમેધનો ઘોડો એણે બાંધ્યો. એણે મારુતિ વગેરેને બાંધી કેદ કર્યા. પછી રામ સ્વતઃ ત્યાં ગયા અને સુરથને જીતીને એમણે મારુતિ વગેરેને છોડાવી અશ્વ પાછો આણ્યો / જૈમિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૨.

સુરથ (૩) સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળના અંતરિક્ષ વંશના રણુક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુમિત્ર.

સુરથ (૪) સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જહ્નુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિદૂરથ.

સુરથ (૫) વિદર્ભ દેશાધિપતિ સુદેવ રાજાનો પુત્ર.

સુરથ (૬) અશ્વત્થામાએ મારેલો દ્રુપદ રાજાનો પુત્ર / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૭–૧૮૦.

સુરથ (૭) દુર્યોધન પક્ષના સંશપ્તક રાજાઓમાંનો એક.

સુરથ (૮) સિંધુ દેશાધિપતિ જયદ્રથનો પુત્ર. યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તે સમયે અર્જુન પોતાના નગર ઉપર ચઢી આવે છે એવું સાંભળતાં વેંત જ બીકને લીધે એના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા. પરંતુ કૃષ્ણે એને સજીવ કરી તેની માતા દુઃશલાની સાથે હસ્તિનાપુર આણ્યો હતો / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૭૮–૨૩–૨૯; જૈમિતિ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૧.

સુરથ (૯) જયદ્રથનો મિત્ર એક શિબિ દેશનો રાજા.

સુરથ (૧૦) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા.

સુરથ (૧૧) હંસધ્વજ રાજાનો પુત્ર.

સુરથ (૧૨) કૃપાચાર્યનો ચક્રરક્ષક / ભા૨૦ વિ૦ ૬૧–૧૭.

સુરથ (૧૩) યમસભાવાસી એક રાજર્ષિ / ભા૨૦ સ૦ ૮–૧૧.

સુરથ (૧૪) શિબિ વંશનો એક ક્ષત્રિય. કોટિકાસ્યનો પિતા / ભા૨૦ વ૦ ૨૬૭–૪.

સુરથા અનુકુળોત્પન્ન ઉશીર રાજાની સ્ત્રી અને શિબિ રાજાની માતા.

સુરથા (૨) વિરાટ રાજાની પહેલી વારની સ્ત્રી. એને શ્વેત અને શંખ એમ બે પુત્રો હતા / ભા૨૦ વિ૦ ૨૧–૧૭.

સુરપ્રવીર અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૩.

સુરભ વીરવર્માના પુત્રોમાંનો એક.

સુરભર્તા અગ્નિવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૩.

સુરભિ કશ્યપ રાજાની તેર કન્યાઓમાંની એક.

સુરભિ (૨) કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી ક્રોધાની કન્યાઓમાંની એક. એને રોહિણી અને ગંધર્વી કરીને બે પુત્રીઓ હતી.

સુરભિ (૩) વંશૈકસારા નદીને તીરે આવેલું એક વનવિશેષ.

સુરભિ (૪) દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા અને કશ્યપની ભાર્યા. નન્દિની નામે વસિષ્ઠની ધેનુની માતા / ભા૨૦ આ૦ ૬૭–૬૭; સ૦ ૧૧–૪૦; ઉ૦ ૧૦૨; અનુ૦ ૧૪૩–૪૧.

સુરભિપત્તન સહદેવે પોતાની દિગ્વિજયયાત્રામાં જીતેલું દક્ષિણ દિશામાં આવેલું નગરવિશેષ.

સુરભિમાન અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૩–૨૮

સુરભી સુરભિ શબ્દ જુઓ.

સુરભીપતન સુરભિપતન તે જ. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૭૦.

સુરસન સ્વર્ગ સંબંધી જે દેવોનાં વ્રત છે તેમાંનું એક.

સુરસા કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા. એના પુત્રો તે બધા નાગ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૭૫; સ૦ ૧૧–૩૯; ઉ૦ ૧૦૩-૪.

સુરસા (૨) કશ્યપની સ્ત્રી કાલાની નવ પુત્રીઓમાંની એક.

સુરસા (૩) ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯.

સુરસા (૪) મારુતિ સમુદ્ર ઓળંગીને લંકામાં જતો હતો તે વખતે એના બળ અને ચાતુર્યની પરીક્ષા કરવા કાજે દેવોએ મોકલેલી સ્ત્રી. એ રાક્ષસીનું રૂપ ધારણ કરીને મારુતિની આડી આવીને ઊભી રહી. એણે મારુતિને કહ્યું કે મારા મોંમાં પ્રવેશ કર. મારુતિએ કહ્યું કે હું રામના કામ માટે જાઉં છું તે પૂરું કરી, સીતાની શોધ કરી એના સમાચાર રામચંદ્રને જણાવી પછી તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ. પરંતુ એણે એ વાત ન ગણકારતાં પોતાનું મોં દસ યોજન પહોળું કર્યું. એ જોઈને મારુતિ બમણો મોટો થઈ ગયો. એટલે સુરસાએ પોતાનું મોં બીજાં દસ યોજન પહોળું કર્યું. ફરી મારુતિએ પોતાનું સ્વરૂપ બમણું મોટું કર્યું. આમ વધારતાં વધારતાં એનું મોં ઘણું જ મોટું થયું એટલે મારુતિએ પોતાનું સ્વરૂપ એકાએક નાનું અંગૂઠા જેવડું કરી દીધું અને સુરસાના મોંમાં પ્રવેશ કરીને પાછો નીકળી આવ્યો. સુરસાને વંદન કરીને કહ્યું કે મેં તારા મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. હવે હું જાઉં છું. આ ઉપરથી સુરસાએ કહ્યું કે તું બલવાન અને ચતુર બન્ને છે માટે જા, તું રામનું કાર્ય કરીશ. જા, તને જય મળશે એમ આશીર્વાદ આપીને પોતે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. / વા૦ રા૦ સું૦ સ૦ ૧.

સુરા વરુણને જ્યેષ્ઠાની કૂખે થયેલી કન્યા.

સુરા (૨) સમુદ્રમંથન કાળે તેમાંથી નીકળેલી દેવી. એ સુરાની અભિમાની હોવાથી પ્રથમ દેવોએ અમૃત જાણીને એનો સ્પર્શ કર્યો તેથી એનું આ નામ પડ્યું. / મત્સ્ય૦ સ૦ ૨૪૯.

સુરાજિ રામની સભાનો એક મશ્કરો–હાસ્યકાર.

સુરાપીથ વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તક પૈકી એક. / ભાગ૦ ૬–૯–૧.

સુરાયન ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સુરાર ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ ઉ૦ સ૦ ૪–૧૫.

સુરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય દેશ. આ દેશ દિગ્વિજય કરતાં સહદેવે જીત્યો હતો. એની નૈઋત્ય દિશામાં શૂર્પારક દેશ આવેલો છે. / ભા૦ સ૦ અ૦ ૩૧ ● આ દેશના લોકો વર્ણસંકર છે એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે. / ભા૦ ૬૦ અ૦ ૩૮.

સુરુક ગરુડનો પુત્ર. / ભા૦ ઉ૦ ૧૦૧–૩.

સુરુચિ ઉત્તાનપાદ રાજાની કનિષ્ઠ સ્ત્રી. એનો પુત્ર તે ઉત્તમ.

સુરુચિ (૨) મહા મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો યક્ષ. (તપા શબ્દ જુઓ.)

સુરૂપા કામધેનુ. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨–૮.

સુરૂપા (૨) ચાલુ મન્વંતરના મરીચિ ઋષિની કન્યા અને વારુણિ અંગિરા ઋષિની સ્ત્રી. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સુરેણુ સરસ્વતી નદીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક. / ભા૨૦ સ૦ ૩૯–૨૬.

સુરેશ અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૩.

સુરૈષિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા ઋષિના કુળનો એક ઋષિ.

સુરોચન પ્રિયવ્રતપુત્ર યજ્ઞબાહુના સાત પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

સુરોચન (૨) ઉપર કહેલા સુરોચનના દેશનું નામ.

સુરોચન (૩) શાલ્મલિ દ્વીપના સાત દેશમાંનો પહેલો દેશ.

સુરોચિ સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર.

સુરોદ સાત મહાસાગરમાંનો ત્રીજો મહાસાગર. એ શાલ્મલિ દ્વીપને વીંટળાયેલો છે અને એની બીજી બાજુએ કંકણાકાર કુશદ્વીપ આવેલો છે. એ ચાર લાખ યોજન પહોળો છે.

સુરોમા સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૦.

સુલભા પ્રધાન નામના રાજર્ષિની કન્યા. એ ઘણી જ જ્ઞાનવાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોઈને પરમહંસ દીક્ષા લઈને સંન્યાસીરૂપે પૃથ્વીમાં ફરતી હતી. ત્યાં સુલભાએ સંન્યાસીઓના મુખથી સાંભળ્યું કે 'મિથિલેશ્વર જનકરાજા મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઘણો કુશળ છે.' એના મનમાં સંશય થયો કે આ વાત સત્ય હશે કે નહિ. પછી પોતે મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે જનક રાજાને અવશ્ય મળવું. સંકલ્પ થતાં જ પોતે યોગબળ વડે પોતાના પૂર્વરૂપનો ત્યાગ કરીને ઘણું જ સુંદર રૂપ ધારણ કર્યું. અતિ મનોહર ભ્રમરોવાળી અને કમળ સમાન રમણીય નેત્રોવાળી આ સ્ત્રીએ જેમ તીર ફેંકે તેમ શીઘ્ર ગતિ વડે મિથિલા તરફ ગમન કર્યું અને નિમેષમાત્રમાં મિથિલા જઈ પહોંચી. વસ્તીવાળી અને સુંદર મિથિલા નગરીમાં સુલભાએ ભિક્ષા નિમિત્ત પ્રવેશ કર્યો અને એ જ બહાને જનક પાસે ગઈ. જનકને મળી ત્યારે જનક એનું સુકુમાર શરીર જોઈ પરમ આશ્ચર્ય પામ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ કોણ હશે, કોની સ્ત્રી હશે, ક્યાંથી અને શા કારણે આવી હશે. રાજાએ એને ઉત્તમ આસન પર બેસાડી એનું સ્વાગત કર્યું. અર્ઘપાદ્ય વગેરેથી એનો પૂજા કરી ઉત્તમ અન્ન વડે એને તૃપ્ત કરી, ભોજન કરી પ્રસન્ન થઈ સર્વ ભાષ્ય જાણનારા બ્રાહ્મણોની વચમાં મંત્રીઓથી વીંટળાયેલા રાજાને સુલભા મોક્ષ સંબંધે અનેક પ્રશ્નો પૂછવા લાગી.

સુલભાના મનમાં પ્રથમથી જ સંશય હતો કે રાજા જનક મોક્ષશાસ્ત્રમાં કુશળ હશે કે નહિ, મુક્તનાં લક્ષણવાળો હશે કે નહિ. આવા સંશયથી એ યોગવિદુષીએ પોતાના બુદ્ધિસત્ત્વ દ્વારા રાજાના બુદ્ધિસત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાનાં બન્ને નેત્રનાં કિરણો વડે રાજાનાં બન્ને નેત્રનાં કિરણોને સ્તબ્ધ કરી દીધાં; અને પ્રશ્ન પૂછ્યા પહેલાં જ રાજાને યોગનાં બંધનોથી બાંધી દીધો. રાજા જનકને પણ પોતાના યોગબળના સંબંધમાં ઘણો ગર્વ હતો. એણે સુલભાના અભિપ્રાયને તરત જ જાણી લીધો. પછી બાહ્ય રાજચિહ્નોથી રહિત રાજાને ત્રિદંડ વગેરે સંન્યાસનાં બાહ્ય ચિહ્નો રહિત સુલભા સાથે માત્ર સૂક્ષ્મ દેહમાં સંવાદ થયો.

રાજાએ કહ્યું : 'હે ભગવતી ! તેં આવી સંન્યાસ ધર્મને અયોગ્ય દીક્ષા કાં ગ્રહણ કરી છે ? તું હવે ક્યાં જવા ધારે છે ? તું કોની સ્ત્રી છે ? હરેક મનુષ્યનું શાસ્ત્રાધ્યયન, વય, જાતિ વગેરે જાણવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી એની તરફ પૂજ્યભાવ બંધાતો નથી. માટે હું તારા અધ્યયન, વય અને જાતિના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછું છું. મારી સાથે તારો સમાગમ થયો તેથી તારે મને એ બધું જણાવવું જોઈએ.' પછી રાજાએ પોતાના ગુરુ ભિક્ષુ પંચશિખનું વર્ણન કર્યું. રાજાએ મોક્ષ એ કેવળ જ્ઞાન દ્વારા જ થાય છે એ કહ્યું. કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એનું વર્ણન કરી રાજાએ એ પણ કહ્યું : 'હું વાસનારહિત થયો છું. ભગવાન પંચશિખે મારી બુદ્ધિને કેવળ નિર્બીજ કરી દીધી છે જેથી એની પ્રવૃત્તિ વિષયો તરફ થતી જ નથી. મારો મિત્ર ગણાતો કોઈ મારા જમણા હાથને ચંદનથી અર્ચે અને મારો શત્રુ ગણાતો કોઈ મારા ડાબા હાથને વાંસલાથી છોલે પણ મારા મનમાં બન્ને તરફ સમાન ભાવ જ રહે છે. હું આસક્તિનો ત્યાગ કરીને સિંહાસન પર બેસું છું.'

બીજી ઘણી વાતો કરીને રાજાએ કહ્યું કે કોઈપણ ઘરમાં રહેવા છતાં પણ યમનિયમાદિમાં રત રહે તો તેની યોગ્યતા સંન્યાસી જેવી જ છે. કોઈ પણ સંન્યાસી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા છતાં રાગ, દ્વેષ, પરિગ્રહ, માન, દંભ તથા સ્નેહાદિનું સેવન કરે તો તે સંન્યાસી છતાંયે ગૃહસ્થ જેવો જ છે. સંન્યાસીને પણ ત્રિદંડાદિ બાહ્ય ચિહ્ન વગર પણ કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. છત્ર-ચામરાદિ છતાં પણ આસક્તિ વગરના મને મોક્ષ-

પ્રાપ્તિ ન થાય એવું કાંઈ છે જ નહિ. હું આ પ્રમાણે મોક્ષ પામી મુક્ત થયો છું છતાં તારા યોગના પ્રભાવથી મને તારા તરફ આદરભાવ થયો છે. પરંતુ હું તને કહું છું તે સાંભળ; તારું આ સ્વરૂપ કેવળ ત્રણ ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોઈને યોગાનુષ્ઠાનને માટે તદ્દન અયોગ્ય જ છે. તારામાં આવી સુકુમારતા છે, તારું શરીર આવું રૂપાળું છે અને તારું વય પણ તરુણ છે.આમ તારામાં યોગવિરુદ્ધ સમગ્ર સાધનો રહ્યાં છે, છતાં યોગ પણ રહ્યો છે એ જોઈ મને સંશય થાય છે. વળી તારી આ ચેષ્ટા યોગિનીના વેશને માટે અત્યંત અઘટિત છે, કારણ કે હું મુક્ત છું કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાને માટે તેં બલાત્કારે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તું કદી કહીશ કે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેં મારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે તો તે પણ અયોગ્ય જ છે, કેમકે બીજાનો નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવા રૂપ કામવાસનાવાળા યોગીને સંન્યાસનું ફળ કદીયે મળતું નથી. મારા શરીરનો સંગ કરીને તેં તારા આશ્રમચિહ્નનું પણ રક્ષણ કર્યું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરીને મુક્ત થયેલા મનુષ્યે પણ વ્યભિચાર વગેરે અકાર્યોથી પોતાની અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઈએ. મારા શરીરમાં યોગબળ વડે પ્રવેશ કરીને તેં શું શું કર્યું છે તે સાંભળ.

'તેં તારા ચિત્તથી મારા શરીરનો આશ્રય કર્યો જેથી તને વ્યભિચારનો દોષ પ્રાપ્ત થયો છે. અરે, વ્યભિચારિણી પણ પ્રથમથી સંકેત કર્યા પછી જ બીજાના નગર અગર ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તેં કોની સાથે સંકેત કરીને મારા દેશ અને રાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે? કોના સંકેતને અનુસરીને તેં મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે? તું સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ એવી બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિ છું. એ બન્નેનો એક સંબંધ કદી પણ ન થવો જોઈએ. આવી વર્ણ-સંકરતા તારે કરવી ન જોઈએ. વળી તું સંન્યસ્તા-શ્રમમાં રહેલી અને હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો છું. છતાં મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તેં આત્મસંકર દોષ કર્યો છે. વળી હું તારું ગોત્ર જાણતો નથી. આમ ગોત્ર જાણ્યા વગર મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તેં ગોત્રસંકર દોષ વહોરી લીધો છે. વળી તારો સ્વામી જીવતો હશે અગર પરદેશ ગયો હશે. એ તો નિઃસંદેહ છે કે તું પરસ્ત્રી છે, જેથી મારે અગમ્ય છે. આથી વળી તેં ધર્મગુરુદોષ કર્યો છે. આમ તેં કેવળ અકાર્યો જ કર્યાં છે. એમ કરીને શું સિદ્ધ કરવાની તારી ઇચ્છા છે? વળી તું દુષ્ટ સ્ત્રી છે એ કહેવાનું એક કારણ એ છે કે તેં મારા પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા બતાવી છે. એમ કરીને આપણા બન્નેના ચિત્તની એકતાનો ભંગ કર્યો છે.'

આ પ્રમાણે રાજાનું બોલવું સાંભળીને સુલભાએ ઉત્તર આપ્યો: 'હે રાજા! જે વાક્ય વાણીના નવ દોષોથી રહિત હોય, બુદ્ધિના નવ દોષોથી મુક્ત હોય અને વાણી તથા બુદ્ધિના અઢાર ગુણોથી યુક્ત હોય તે વાક્ય જ યોગ્ય અર્થવાળું ગણાય છે. જે વાક્યમાં સૌક્ષ્મ્ય, સાંખ્ય, ક્રમ નિર્ણય અને પ્રયોજન આ પાંચે ગુણ સમાયેલા હોય તે વાક્ય જ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. હે રાજા! વક્તા, શ્રોતા અને વાક્ય એ ત્રણે, સંપૂર્ણ ગુણોથી યુક્ત હોય અને સિદ્ધાંતને વિરોધાન આવે તેમ, કથાનિર્ણયમાં પ્રવેશ કરતાં હોય તો જ કહેવાનો અર્થ પ્રકાશે છે, સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. જ્યારે કોઈ વક્તા કોઈ કહેવાના વિષયમાં શ્રોતાનું અપમાન કરે છે અને પોતાના પક્ષનું જ કથન કરે છે ત્યારે તેનું વાક્ય ઉત્કૃષ્ટ અર્થવાળું થઈ શ્રોતાના હૃદયમાં ચોંટતું નથી. વળી કોઈ વક્તા પોતાના પક્ષનો આગ્રહ તજીને માત્ર શ્રોતાને અનુકૂળ લાગે તેવા વિષયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે તેનું વાક્ય પણ દોષવાળું ગણાય છે; કેમકે તેના વાક્યમાં મધ્યસ્થ રહેલા અનેક મનુષ્યોને શંકા થાય છે. પરંતુ હે રાજા! જે વક્તા સ્વપક્ષી અને પરપક્ષી બન્નેને અનુકૂળ હોય એવું ભાષણ કરે તે જ ખરો વક્તા કહેવાય છે, બીજા નહિ. માટે હું જે કહું છું તે મારું વાક્ય જે અર્થયુક્ત છે તે તું એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ.

'હે રાજન્! તું પ્રશ્ન કરે છે કે 'તું કોણ છે?' તેનો ઉત્તર હું દઉં છું : શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને પાંચે ઇંદ્રિયો વાસ્તવિક રીતે આત્માથી ભિન્ન છે તો પણ આત્માને વળગી રહ્યાં છે. મારામાં રહેલાં પંચમહાભૂતોને અથવા ઇંદ્રિયોને તું પ્રશ્ન કરતો હોય તો તે યોગ્ય જ નથી, કેમકે તેમનું સ્વરૂપ જડ હોવાથી તેમને કોઈ જાતનું જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાનહીન જડ પદાર્થને પ્રશ્ન થઈ શકે જ નહિ. તેમ જ હું કે જે ચેતન છું તેને પણ તારાથી પ્રશ્ન થઈ શકે નહિ, કેમકે તું અને હું કાંઈ ભિન્ન નથી. આમ હોવાથી 'તું કોણ છે' એવો પ્રકારનો તારો પ્રશ્ન કેવળ અયોગ્ય જ છે. શરીરમાં રહેલી પ્રત્યેક ઇંદ્રિયને પોતાનું તથા પારકાનું જ્ઞાન બિલકુલ છે જ નહિ, વળી ઇન્દ્રિયો વ્યભિચાર કરીને કદી વર્તી શકતી નથી, એટલે કે ચક્ષુનું કામ શ્રોત્રેન્દ્રિય કરી શકતી નથી, તેમ શ્રોત્રેંદ્રિયનું કામ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય કરતી નથી – કરી શકતી નથી. વળી ઇન્દ્રિયો અન્યોન્યના સ્વરૂપને પણ જાણી શકતી નથી. ઘટ વગેરે દેખાય છે તે સારુ ચક્ષુઇંદ્રિય બીજા બાહ્ય ગુણોની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટનું દર્શન થવામાં રૂપ, ચક્ષુ અને પ્રકાશ એ ત્રણે પદાર્થો સહકારી ગણાય છે. દર્શનના સંબંધમાં તેમ જ બીજા સર્વ જ્ઞાન અને જ્ઞેયના સંબંધમાં પણ તેવા ત્રણ ત્રણ હેતુઓ જ હોય છે. પરંતુ સર્વ જ્ઞાન તથા જ્ઞેયના મધ્યમાં મન નામનો એક બીજો ગુણ પણ રહેલો છે, કારણ મનને લીધે જ મનુષ્ય સારાનરસાનો નિર્ણય કરવાને સંકલ્પ–વિકલ્પ કરે છે. વળી બુદ્ધિ નામનો એક બારમો ગુણ છે, જેના વડે મનુષ્ય મનના સંશય વિષયીભૂત પદાર્થોમાં 'અમુક પદાર્થ આવા પ્રકારનો છે' આવો નિશ્ચય કરે છે. આ સિવાય બીજા પણ મળીને વીસ ગુણો છે. વળી બીજા દસ ગુણો પણ છે. આ ત્રીસે ગુણો એકી સાથે જેમાં રહ્યા હોય તે શરીર કહેવાય છે. આ ત્રીસે ગુણોની ઉત્પત્તિને અંગે જુદા જુદા મત છે. નિરીશ્વરવાદી સાંખ્યો કહે છે કે અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ જ આ ગુણોનું ઉપાદાન સ્થૂલદર્શી કણાદ વગેરે નૈયાયિકો પરમાણુ, અવ્યક્ત, અદૃષ્ટ અને ઈશ્વર ત્રીસ ગુણોનાં ઉપાદાન છે એમ જણાવે છે. કપિલમતાનુયાયી, સેશ્વર સાંખ્ય વળી કહે છે કે ત્રીસે ગુણોનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. કેવળ પરમાણુઓ જ ઉપાદાન કારણ છે એમ ચાર્વાકમતવાળા કહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે વ્યક્ત (પરમાણુઓ) અને અવ્યક્ત (માયા) એ બન્ને આ ત્રીસે ગુણોનું ઉપાદાન કારણ છે, ત્યારે બીજા કહે છે કે ઈશ્વર, માયા, જીવ અને અવિદ્યા એ ચાર તત્ત્વો પૂર્વોક્ત ત્રીસ ગુણોનાં ઉપાદાન કારણો છે, પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું ચિંતવન કરનારા વેદાંતી આચાર્યો તો એમ જ કહે છે કે પ્રાણીમાત્રનું ઉપાદાન કારણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે. પ્રકૃતિનું મૂળ સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે, એટલે ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે, છતાં ત્રીસ ગુણોને ઉત્પન્ન કરીને તે વ્યક્ત થઈ છે. હે રાજન! હું, તું અને બીજાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર કેવળ પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, તો પછી 'તું કોણ છે' એ પ્રકારનો તારો પ્રશ્ન અજ્ઞાનનો ભરેલો છે.' ગર્ભ રહ્યાના કાળથી સંભોગથી માંડીને તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની સ્થિતિ અને ફેરફાર ગણાવી સુલભાએ કહ્યું : 'ત્રીસે ગુણોની–કળાઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. ગર્ભમાં જતાં, ગર્ભરૂપ થતાં, વધતાં, જન્મતાં, કુમારાવસ્થામાં, યુવાવસ્થામાં તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રતિક્ષણે નિરંતર ફેરફાર થયા જ કરતો હોવાથી, 'તું કોણ છે' એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. મતલબ કે પ્રશ્ન કર્યો તે સમયે મારો દેહ હતો, તે બીજી જ ક્ષણે ફેરફારવાળો થાય છે, એટલે એ ને એ રહેતો નથી. હું ઉત્તર આપું તે કાળે એનો એ દેહ ન હોવાથી શી રીતે ઉત્તર આપું કે હું કોણ છું, કોની છું. આમ હે રાજન! તારો પ્રશ્ન અજ્ઞાનમૂલક જ છે. સુલભાએ પછી રાજાને રાજધર્મ દુઃખદ છે, અને છત્રચામર દિ પર તારો મોહ કેમ રહ્યો છે? વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો કહ્યા પછી તે બોલી કે હે રાજા, તું જો ખરો બ્રહ્મનિષ્ઠ છે તો આશ્રમો અને વર્ણોનું આત્મસ્વરૂપથી ભિન્નપણું તને ખબર જ હશે. જેમ હાથમાં એક કૂંડું,

કૂંડામાં દૂધ અને દૂધમાં માખી પડી હોય ત્યારે ત્રણે પદાર્થો વાસ્તવિક રીતે એક જ પદાર્થનો આશ્રય કરીને રહ્યા છતાં, તે તે પદાર્થો પોતાની મેળે જ અન્યોન્યથી ભિન્ન જ છે. કૂંડામાં દૂધનો ગુણ નથી, દૂધમાં કૂંડાનો નથી અને માખીમાં બીજા બેમાંના કોઈનો નથી. આ પ્રમાણે પરસ્પર ભિન્નતાનું તને ભાન હોવા છતાં તને વર્ણસંકરતા કેમ જણાઈ ?

'લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ વર્ણસંકરતાનો દોષ સંભવતો નથી. હું બ્રાહ્મણી નહિ, પણ તારી પેઠે જ ક્ષત્રિય વર્ણની છું. પ્રધાન નામના રાજર્ષિનું નામ તેં સાંભળ્યું જ હશે. તેના કુળમાં અવતરેલી હું સુલભા છું. મને સમાન પતિ ન મળવાથી ગુરુઓએ મને મોક્ષધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું ત્યારથી આરંભી આજદિન સુધી હું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતી સતી મુનિવ્રત આચરું છું. હું વેષધારિણી કપટી સંન્યાસિની નથી. હું પરદ્રવ્યનું હરણ કરતી નથી તેમ જ વ્રતધારણપૂર્વક સ્વધર્મમાં સ્થિર રહીને ધર્મમાં સંકરતા કરતી નથી. મારી પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં હું દૃઢ રહું છું. વિચાર કર્યા વગર હું બોલતી નથી. વિચાર કર્યા વિના હું તારી પાસે આવી નથી. મેં સાંભળ્યું હતું કે તારી બુદ્ધિ મોક્ષધર્મમાં અત્યંત આસક્ત રહેનારો છે જેથી તારું કુશળ ઇચ્છી તારો મોક્ષધર્મ જાણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવી છું. તને હું જે જે કહું છું તે સ્વપક્ષની સ્થાપના અગર પરપક્ષના હેતુથી કહેતી નથી. માત્ર તારું હિત ઇચ્છીને કહું છું તે તારે આદરપૂર્વક સાંભળવું ઘટે છે. જે પુરુષ પોતાનો વિજય થાય તે માટે મલ્લની પેઠે વાદવિવાદ કરવા ઊતરી પડતો નથી અને કેવળ બ્રહ્મમાં જ લીન રહે છે તે જ મુક્ત કહેવાય છે.

'જેમ એક સંન્યાસી શૂન્યગૃહમાં રાત્રિનો નિવાસ કરે છે તેમ હું પણ આજની જ રાત્રિ તારા શરીરમાં નિવાસ કરીશ. હે મૈથિલ! તારાં માનદાનથી તથા વાણીપૂર્વક અતિથિસત્કારથી પૂજાયેલી હું પ્રસન્ન થઈને તારા શરીરરૂપી ઘરમાં આજે રહીને આવતી કાલે અહીંથી ચાલી જઈશ.'

આ પ્રમાણે સુલભાનાં યુક્તિ અને અર્થવચ્છદ વાક્યો સાંભળ્યા પછી રાજા જનક કંઈ બોલ્યો જ નહિ; કેમકે એ વાક્યોનો પ્રતિ-ઉત્તર આપવો તે યોગ્ય જ નહોતું. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૩૨૫.

સુલભામૈત્રેયી કુણિર્ગર્ગની કન્યા જ હોવી જોઈએ. (કુણિર્ગર્ગ શબ્દ જુઓ.)

સુલોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૪; ભી૦ ૬૪–૪૭.

સુલોચના ઇન્દ્રજિતની સ્ત્રી.

સુવર્ચલા ઋષભદેવવંશીય દેવદ્યુમ્નના પુત્ર પરમેષ્ટીની સ્ત્રી.

સુવર્ચલા (૨) પરમેષ્ટિ રાજાના પ્રતીહ નામના પુત્રની સ્ત્રી.

સુવર્ચલા (૩) આદિત્યની પત્ની. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪૬.

સુવર્ચલા (૪) એક દેવકન્યા. દેવલની પુત્રી. એ બ્રહ્મવિદ્યાસંપન્ન હતી. ઉદ્દાલક ઋષિના પુત્ર શ્વેતકેતુની સાથે એને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે સંવાદ થયો હતો. તેમાં શ્વેતકેતુએ એના પ્રશ્નોના તદ્દન યથાસ્થિત ઉત્તર આપવાથી એના ઉપર ખુશી થઈને શ્વેતકેતુને પરણી હતી / ભા૨૦ શાં૦ ૨૨૪–૪; ૨૨૪–૩૦; ૨૨૮–૨૯.

સુવર્ચા એક બ્રહ્મર્ષિ. / ભા૨૦ વ૦ અ૦–૨૯૯–૧૦.

સુવર્ચા (૨) સૂર્યવંશીય દિષ્ટકુલોત્પન્ન કરંભ રાજાના પુત્ર ખનિનેત્રનો પુત્ર. એનું મૂળ નામ કરંધમ એવું હતું. / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૪–૯.

સુવર્ચા (૩) ગરુડનો પુત્ર. / ભા૨૦ઉ૦ ૧૦૧–૨.

સુવર્ચા (૪) અગ્નિવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૨–૧૩.

સુવર્ચા (૫) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો કોઈ એક ક્ષત્રિય. સુકેતુનો પુત્ર અને સુનામાનો ભાઈ. / ભા૨૦ આ૦ ૨૦૧–૯.

સુવર્ચા (૬) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૧૦૨; ૧૩૧–૩; ૨૦૧–૩; ક૦ ૪૬; ૮૮–૧૯.

સુવર્ચા (૭) દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એને અભિમન્યુએ યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૪૮–૧૫.

સુવર્ચા (૮) રામના સુજ્ઞ પ્રધાનના પુત્રોમાંનો એક.

સુવર્ણ એક ઋષિ. એને મનુની સાથે ધૂપદીપાદિ વિષયે સંવાદ થયો હતો તે. / ભા૨૦ અનુ૦ ૧૧૫.

સુવર્ણ (૨) એક તપસ્વી.

સુવર્ણ (૩) એક ગંધર્વવિશેષ.

સુવર્ણ (૪) હવે પછી થનારા સાવર્ણિમનુના પુત્રોમાંનો એક.

સુવર્ણચૂડ ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૯.

સુવર્ણરેતસ વિશ્વામિત્ર વંશનું એક કુળ.

સુવર્ણરેતસ (૨) વિશ્વામિત્રવંશીય સુવર્ણરેતસ કુળનો એક ઋષિ.

સુવર્ણવર્મા કાશિદેશાધીપ ક્ષત્રિય. એની પુત્રી વપુષ્ટમા, તે પાંડવના પ્રપૌત્ર જન્મેજયને વરી હતી. / ભા૨૦ આ૦ ૪૪–૮.

સુવર્ણશિરા એક મુનિ, વરુણ લોકમાં વેદગાન કરે છે તે. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૧૦–૧૨.

સુવર્ણશિરા સુવર્ણશીર્ષ તે જ. વરુણલોકમાંનો ગાયકવિશેષ.

સુવર્ણષ્ઠીવી શૈબ્યપુત્ર સૃંજય રાજાનો પુત્ર. એની બહેન દમયંતી. તે નારદની સ્ત્રી હતી. એના શરીરમાંથી સોનું બહુ નીકળતું. એનાં મળમૂત્રાદિ પણ સોનાનાં જ થતાં. આમ સોનું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સૃંજયે પોતાની પ્રજાને ઘણી ધનાઢ્ય કરી દીધી હતી. એક વખત એ અરણ્યમાં ગયો હતો ત્યાં સોનાને લોભે ચોરોએ એને મારી નાખ્યો. રાજા એથી શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો હતો. તેવામાં નારદ ઋષિ ત્યાં આવ્યા. એમણે એ પુત્રને પૂર્વવત્ જીવતો કરી પોતાના સસરાને આનંદ ઉપજાવ્યો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૫૫–૩૭–૩૮; ભા૨૦ શાં૦ ૨૯–૩૦; દેવી ભા૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૨૭.

સુવર્ણાખ્યતીર્થ વિષ્ણુ ઋષિએ જ્યાં તપ કર્યું હતું તે સ્થળ, એક તીર્થ.

સુવર્ણાભ સ્વરોચિષ મનુના શંખપદ નામના પુત્રનો પુત્ર. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૩૪૮.

સુવર્ણાક્ષ કાશીમાંનું એક સ્થળવિશેષ.

સુવર્મા ત્રિગર્તના સુશર્મણ નામના રાજાનો ભાઈ. એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ વિ૦ ૩૫–૯.

સુવર્મા (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

સુવંશ વસુદેવને શ્રીદેવીની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

સુવક્ષા ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૫.

સુવાક્ સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૯.

સુવાક્ (૨) પાંડવોની સાથે દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

સુવાજી ઇલ્વળ નામના અસુરના રથના ઘોડાનું નામ. / ભા૨૦ વ૦ ૯૭–૨૨.

સુવામા એક નદીવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૨૮

સુવાસન બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના દેવવિશેષ.

સુવીર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુપુત્ર દશાશ્વના કુળના દ્યુતિમાન રાજાનો પુત્ર અને દુર્જય રાજાનો પિતા. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૨.

સુવીર (૨) સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિરાજાના પુત્ર દેવમીઢના વંશના ક્ષેમ્ય રાજાનો પુત્ર અને રિપુંજય રાજાનો પિતા.

સુવીર (૩) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન શિબિ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર.

સુવીર (૪) વસુદેવના ભાઈ દેવશ્રવાને કંસાવતીને પેટે થએલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

સુવેગ યૌવનાશ્વ રાજાનો પુત્ર.

સુવેલ હિમાલયના કૈલાસ શિખરની ઈશાનમાં આવેલું હિમાલયનું એક શિખરવિશેષ.

સુવેલાચલ લંકામાંનો એક પર્વતવિશેષ.

સુવેષા સોમવંશીય પરીક્ષિતની ભાર્યા. એનું બીજું નામ બાહુક હતું. એને ભીમસેન નામે પુત્ર હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૪૫.

સુવ્રત સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢના વંશના કુરુપુત્ર સુધનુના વંશમાંના જરાસંધ કુળમાં થયેલા ક્ષેમરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ધર્મસૂત્ર.

સુશર્મા કર્ણને હાથે મરણ પામેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાલ રાજા. / ભા૨૦ ક૦ ૫૧–૪૬.

સુશર્મા (૨) દુર્યોધન પક્ષનો સંશપ્તક રાજા; ત્રિગર્ત દેશાધિપતિ. એને દુર્યોધને દક્ષિણ દિશાની ગાયો વાળવાને વિરાટમાં મોકલ્યો હતો. વિરાટનાં ઢોર વાળતાં થતા યુદ્ધમાં એણે વિરાટને પકડયો હતો અને મારી નાખત, પણ એને બલ્લલ નામધારી ભીમસેને છોડાવ્યો. ભારતના યુદ્ધમાં એણે ભાગ લીધો હતો અને એ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૨૬૧–૬; વિ૦ ૩૨–૩૪–૩૫–૬૨–૨૫–૫૫; શ૦ ૨૬–૪૪.

સુશર્મા (૩) કર્ણનો પુત્ર. એ ભારતના યુદ્ધમાં નકુલને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભા૨૦ શ૦ ૯–૫૧.

સુશાંતિ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિપુત્ર અજમીઢના નીલ નામના પુત્રનો પૌત્ર. એના પુત્રનું નામ પુરુજ.

સુશોભના આસુ નામના મંડુકાધિપતિની કન્યા અને ઇક્ષ્વાકુકુળના પરીક્ષિત રાજાની સ્ત્રી. આ પરીક્ષિતનું નામ વંશાવળીમાં મળતું નથી. એને શલ વગેરે ત્રણ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ વ૦ ૧૯૫–૩૨.

સુશ્રવા સોમવંશીય જયત્સેનની ભાર્યા અને પરાચીનની માતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૧૬.

સુશ્રવા (૨) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી અને ગાંધારીની બહેન. / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૯–૨૩.

સુશ્રવા (૩) એક ઋષિવિશેષ.

સુશ્રુત વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૫.

સુષેણ જમદગ્નિને રેણુકાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ વ૦ ૧૧૭–૧૧.

સુષેણ (૨) એક વાનર. એને મેંદ અને દ્વિવિદ નામે બે પુત્ર હતા; અને તારા નામે એક કન્યા હતી. તારાને એણે વાલિને પરણાવી હતી. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૭૬; ભા૨૦ વ૦ ૨૮૪–૨.

સુષેણ આ નામનો રામસેનાનો એક બીજો વાનર.

સુષેણ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન અંતરિક્ષ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો.

સુષેણ (૫) મહા મહિનાના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર ગંધર્વ. (તપા શબ્દ જુઓ.)

સુષેણ (૬) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવ વંશના વૃષ્ટિમાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુનાથ.

સુષેણ (૭) વસુદેવને દેવકીની કૂખે થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક.

સુષેણ (૮) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૭; ભી૦ ૬૪–૩૪; દ્રો૦ ૧૨૭–૪૨

સુષેણ (૯) કર્ણનો પુત્ર. ભારત યુદ્ધમાં સુષેણને નકુલે માર્યો હતો તે / ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૪૮; શ૦ શલ્ય૦ ૧૦

સુષેણ (૧૦) ઉત્તમૌજાએ ભારત યુદ્ધમાં મારેલો આ નામનો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ શ૦ ૧૦; ક૦ ૭૫

સુષેણ (૧૧) સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૬

સુષેણ (૧૨) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક ક્ષત્રિય. / ભા૨૦ શ૦ ૫–૩

સુષોમા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સુસંવૃત્ત ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ ઉ૦ અ૦ ૧૯

સુસામા યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં ઉદ્ગાતા બનેલો એક ઋષિ. એ ધનંજય ગોત્રનો હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૬–૩૪

સુસ્વધા આજ્યપ નામના પિતરોનું નામાન્તર. એ કામદુઘ લોકમાં રહે છે.

સુસ્વર ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૪

સુહનુ વરુણ લોકમાંનો એક અસુરવિશેષ / ભા૨૦ સ૦ ૯–૧૭

સુહસ્ત સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૧૫૮–૧૭–૧૯

સૂહ્ય ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો એક, કંસનો નાનો ભાઈ.

સૂહોત્ર પાંડવના સમાગમમાં દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

સૂહોત્ર (૨) એક રાજર્ષિ. એ પરમ દાતા હતો. એના રાજ્યમાં ઇન્દ્ર પ્રતિવર્ષ સુવર્ણનો વરસાદ વરસાવતો. સુવર્ણની જ નદીઓ વહેતી. તેમાં મત્સ્ય વગેરે પ્રાણીઓ પણ સુવર્ણનાં જ હતાં. ઝાડપાન સઘળું સુવર્ણનું જ હતું. / ભા૨૦ ૬૦ ૫૩; શાં૦ ૨૮–૨૫.

સૂહોત્ર (૩) રામની સેનામાંનો એક વાનર.

સૂહોત્ર (૪) સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢ-વંશીય કુરુ રાજાના પુત્ર સુધનુનો પુત્ર. ચ્યવન રાજા એનો પુત્ર.

સૂહોત્ર (૫) સોમવંશી આયુરાજાના પુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધ રાજાનો પુત્ર. એને કાશ્ય, કુશ અને ગૃત્સમદ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

સૂહોત્ર (૬) પાંડુપુત્ર સહદેવનો પુત્ર. એની માનું નામ વિજયા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૭૯.

સૂહોત્ર (૭) સોમવંશી ભૂમન્યુનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ જયન્તી અને પુત્રનું નામ અજમીઢ હતું / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૩૫; ૧૦૧–૧૨; વ૦ ૧૯૭–૧.

સૂહ્મ શિબિરાજાના પુત્ર બલિની સ્ત્રીની કૂખે બલિની વિનંતીથી દીર્ઘતમસ ઋષિએ ઉત્પન્ન કરેલો એક પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૧૧૩–૫૩.

સૂહ્મા સિન્ધુ નદીના પ્રદેશમાંનો એક દેશ. / ભા૨૦ સ૦ ૨૮–૨૧; ૩૧–૨૬.

સૂક્ષત્ર ભારત યુદ્ધમાં આવેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩.

સૂજ્ઞ દશરથ રાજાનો એક મંત્રી (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

સૂકરમુખ દંડ દેવા યોગ્ય, સજા કરવાને લાયક નહિ એવા માણસને સજા કરનાર અધિકારી જે નરકમાં પડે છે તે નરક. જેમ કોલુમાં શેરડી પિલાય છે તે પ્રમાણે ત્યાં આવા અધિકારી પિલાઈને યાતના ભોગવે છે.

સૂચિમુખ જે માણસ પોતાના ધનનો ગર્વ ધરી, મદાંધ બની તેનો સદુપયોગ કરતો નથી તે જે નરકમાં પડે છે તે નરક.

સૂત વિશ્વામિત્રનો પુત્ર, એક ઋષિ. / ભા૨૦ અનુ૦ ૭–૫૭.

સૂત (૨) રોમહર્ષણ નામનો એક પૌરાણિક – પુરાણ કહેનાર-વાંચનાર. / ભા૨૦ આ૦ ૧–૫. • એ સૌતિ અથવા ઉગ્રશ્રવ્યનો પિતા થાય.

સૂત (૩) રથ હાંકનારનું સામાન્ય નામ.

સૂત (૪) ભારતમાં ફીચકને આ નામે કહ્યો છે. / ભા૨૦ વિ૦ ૧૫–૪૯.

સૂતનન્દન કર્ણનું નામાન્તર. / ભા૨૦ આ૦ ૨૨૧-૨૩.

સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવ્યને આ નામ લગાડવાની રૂઢિ છે.

સૂતપુત્ર (૨) અધિરથ સૂતે પાળીને મોટા કરેલા કર્ણને આ નામ લગાડાય છે.

સૂતપુત્ર (૩) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

સૂનૃતા ઉત્તાનપાદ રાજાની સ્ત્રી સુનીતિનું નામાન્તર.

સૂનૃતા (૨) ઉત્તમ નામના મન્વંતરમાંના વિષ્ણુના અવતારના માતા. બગડાની સંજ્ઞાવાળા ધર્મઋષિની સ્ત્રી.

સુનૃતા (૩) સત્યસહા ઋષિના સ્ત્રી. રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનાર વિષ્ણુના અવતારની માતા.

સૂમી અનુહ્લાદ નામના દૈત્યની સ્ત્રી.

સૂર્ય સૂર્યમંડળનો અભિમાની દેવ. સામાન્ય રીતે તો આ નામ બાર આદિત્યને લગાડાય છે. સૂર્ય કશ્યપ અને અદિતિનો પુત્ર સવિતા તે જ. ત્વષ્ટાની પુત્રી સંજ્ઞા એની સ્ત્રી થાય. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬–૨૭; ૬૭–૩૫ • યમ, મનુ અને યમુના એ એનાં અપત્ય. રૂપાન્તરે છાયાને થયેલો સાવર્ણિ અને શનિશ્ચર. સૂર્યનું તેજ ન ખમાવાથી છાયા ઘોડીનું રૂપ લઈને નાઠી હતી. સૂર્યને ખબર પડવાથી પોતે ઘોડાનું રૂપ લઈને ગયો અને એનાથી અશ્વિનો નામે બે પુત્રો થયા, જે દેવના વૈદ્ય બન્યા. અશ્વિનો બહુ જ સ્વરૂપવાન હતા, (અશ્વિન, છાયા, સંજ્ઞા વગેરે શબ્દો જુઓ.) / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૬, ૮–૧૩; હરિ૦ ૧–૬; વિષ્ણુ૦ ૩–૨; વરાહ૦ ૨૦; બ્ર૦ ૬; વાયુ૦ ૮૪; પદ્મ૦ ૫–૮ અને મત્સ્ય૦ ૧૧.

સૂર્ય વડે કુન્તીને પેટે કર્ણ ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૧૨૦–૧૨૮. • રાહુના પોતાને ગ્રસવાથી સૂર્યને ઘણો ક્રોધ ચઢીને તે લોકમાત્રને બાળી નાખવા તૈયાર થયો હતો. એના ક્રોધને શાંત કરવાને દેવતાઓએ અરુણને સૂર્યનો સારથિ બનાવ્યો કે તે સૂર્યના તેજની આડો આવી તેને ઓછું કરે. કર્ણ પોતાનો પુત્ર હોવાથી માગવા આવનાર કપટી બ્રાહ્મણને દિવ્ય કુંડળો ન આપવાનું કહેવાને તેના સ્વપ્નોમાં આવ્યો હતો. સૂર્યથી જ સુગ્રીવ વાનર જન્મ્યો હતો. (સુગ્રીવ શબ્દ જુઓ.)

સૂર્યની ગતિને સંબંધે જમદગ્નિ ઋષિ અને સૂર્યની વચ્ચે થયેલા સંવાદનો રમૂજી ઇતિહાસ છે. એકદા જમદગ્નિ ઋષિ હાથમાં ધનુષ્ય લઈને ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. ભૃગુકુળકેતુ પોતે બાણ સંધાન કરીને લક્ષ્ય તરફ ફેંકે અને તેમનાં પત્ની રેણુકા બાણ પાછાં લાવી લાવીને ઋષિને આપે. આ રીતે જમદગ્નિ ધનુષ્યની પણછની અને બાણોની ગર્જનાથી ખુશ થઈ અત્યંત હર્ષમાં આવી જઈ ઉપરાછાપરી બાણ ફેંકે. રેણુકા તેવી જ ત્વરાથી બાણ પાછાં આણી આપે. આ વખતે મધ્યાહ્નનો સમય થયો હતો. સૂર્યનારાયણ પોતે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના મૂલમાં આરૂઢ થયા હતા, તેથી પ્રખર તપી રહ્યા હતા. તો પણ જમદગ્નિએ બાણો ફેંકવાનું ચાલુ રાખી રેણુકાને કહ્યું, 'હે શુભ્ર! વિશાળ નેત્રવાળી! જ, સર્વ છૂટેલાં બાણને લઈ આવ, હું ફરી ફેંકું.' પતિની આજ્ઞા થતાં જ રેણુકા ચાલી નીકળી, પણ માર્ગમાં વૃક્ષોની છાયાનો આશ્રય કરીને ઊભી રહેતી ગઈ, કેમકે સૂર્યના તાપથી એનું માથું અને તપી ગયેલી ભોંયને લીધે એના ચરણ તપી જતાં હતાં. બધાં બાણ વીણી લાવીને રેણુકા પાછી આવી ત્યારે અતિ ખિન્ન થઈ ગઈ હતી. એ સુંદર અંગવાળી યશસ્વિની સ્ત્રી મહાદુઃખે પગલાં મૂકતી અને વાર થયાને લીધે સ્વામીના ભયથી ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી પોતાના સ્વામી સમીપ આવી પહોંચી. ઋષિએ ક્રોધથી પૂછ્યું: રેણુકા! તું આટલી મોડી કેમ આવી?'

રેણુકાએ કહ્યું: 'હે તપોધન! સૂર્યના તાપને લીધે મારું મસ્તક અત્યંત તપી ગયું હતું અને મારાં ચરણ પણ અત્યંત દાઝી ગયાં હતાં, તેથી વૃક્ષની છાયાનો આશ્રય લેતી લેતી હું આવી તેથી મને વાર થઈ, એ લક્ષમાં લઈ હે તપોધન! મારા પર ક્રોધ ન કરશો.'

જમદગ્નિએ કહ્યું: 'રેણુકા! આ પ્રદીપ્ત કિરણવાળા સૂર્યે તને આમ કષ્ટ આપ્યું છે માટે હું મારાં અસ્ત્રોરૂપ અગ્નિના તેજથી તેને બાણો દ્વારા નીચે પટકી પાડીશ.' આમ બોલીને તેમણે પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, અને સંખ્યાબંધ બાણો લઈને સૂર્યની જવાની દિશા તરફ ફરી સૂર્ય સામું મુખ કરી ઊભા રહ્યા. આમ પોતાને નીચે પાડવા જમદગ્નિ તત્પર થયા છે એ જોઈને સૂર્ય બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને એમની પાસે આવી આમ બોલ્યો: 'સૂર્યે, તમારો શો અપરાધ કર્યો છે?' સૂર્ય આકાશમાં રહી પોતાનાં કિરણો દ્વારા બધેથી રસ લઈ ગ્રહણ કરેલા રસને વર્ષાઋતુમાં તેની વૃષ્ટિ કરે છે. સૂર્ય વૃષ્ટિ કરે છે તેથી મનુષ્યોને સુખ આપનારું અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે "અન્નં પ્રાણાઃ।" ઔષધિઓ, લતાઓ, પુષ્પો, પાંદડાં વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અન્ન વર્ષાકાળ પછી તૈયાર થાય છે. હે ભૃગુવંશી! જાતકર્મ આદિ સર્વ સંસ્કારો, વ્રતો, ઉપનયન સંસ્કારો, ગોદાનો, વિવાહો, પુષ્કળ યજ્ઞો, શાસ્ત્રો, દાનો, સર્વ વ્યવહારો અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ સર્વ કેવળ અન્નને લીધે જ થઈ શકે છે, એમ તમે જાણો છો. જેટલાં રમણીય કામો અને જેટલા રમણીય આરંભો છે તે સર્વ કેવળ અન્નથી જ થાય છે.' એમ બધું કહીને બ્રાહ્મણરૂપે આવેલા સૂર્યે ફરી કહ્યું કે 'સૂર્યને પાડવાથી તમને શું ફળ મળશે?'

આમ પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ જમદગ્નિ શાંત થયા નહિ. પેલા બ્રાહ્મણે ફરી હાથ જોડી કહ્યું કે, 'હે બ્રહ્મર્ષિ! સૂર્ય સદાકાળ ગતિ કર્યા કરે છે. તેથી એ સૂર્યરૂપી લક્ષ્ય ચંચળ છે, છતાં તમે એને કેવી રીતે વીંધી શકશો?'

જમદગ્નિએ કહ્યું કે 'તું સ્થિરલક્ષ્ય હો કે ચળલક્ષ્ય હો, પણ મારી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી મેં તને ઓળખી લીધો છે. આજે મારે તારામાં વિનય દાખલ કરવો છે. હે સૂર્ય, મધ્યાહ્ન એક અર્ધનિમિષ જેટલા સમય સુધી તું સ્થિર રહે છે; માટે તે સમયે હું તને વીંધીશ, એમાં કાંઈ વિચાર કરવાનો નથી.'

સૂર્ય કહે : 'ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ ! તમે મને અવશ્ય વીંધી નાખશો અને હું આપનો અપરાધી પણ છું. હું આપને શરણે આવ્યો છું એમ આપ જાણો.'

આ સાંભળીને જમદગ્નિ ખડખડ હસી પડ્યા. તેમણે સૂર્યને કહ્યું : 'હે સૂર્ય ! તું ભય ન પામીશ, કેમકે તું મારે શરણે આવ્યો છે. બ્રાહ્મણોમાં જે સરળતા છે, પૃથ્વીમાં જે સ્થિરતા છે, ચન્દ્રમાં જે સૌમ્યતા છે, વરુણમાં જે ગંભીરતા છે, અગ્નિમાં જે કાન્તિ છે, મેરુમાં જે પ્રભા છે, અને સૂર્યમાં જે પ્રતાપ રહેલો છે તે સર્વનું જે પુરુષ ઉલ્લંઘન કરે છે તે જ શરણે આવેલાનો વધ કરે છે. જે શરણે આવેલાનો વધ કરે છે તેને ગુરુતલ્પગામીનું, બ્રહ્મહત્યાનું અને મદિરાપાનનું પાતક લાગે છે. માટે હે તાત, તેં જે અવિનય કર્યો છે તેને દૂર કરવા માટે કોઈ યોગ્ય ઉપાય તું ખોળી કાઢ, જેથી તારાં કિરણોથી તપ્ત થયેલા માર્ગમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય સુખેથી ગમન કરી શકે !'

જમદગ્નિ ઋષિએ આમ કહેતાં જ તેમને છત્ર અને ઉપાનહ બન્ને આપ્યાં. તે સમયથી આરંભી ત્રણે લોકમાં છત્ર તથા ઉપાનહનું દાન પુણ્યદાયી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

સૂર્ય (૨) દનુપુત્ર એક અસુર. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૨૭.

સૂર્યતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વન૦ ૮૧-૪૮.

સૂર્યદત્ત વિરાટ રાજાનો એક ભાઈ. એને દ્રોણે ભારત યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૭૫-૧૫; વિ૦ ૩૩-૨૧; દ્રો૦ ૧૫૯-૪૦.

સૂર્યધ્વજ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૧૮૬.

સૂર્યનેત્ર ગરુડનો એક પુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩.

સૂર્યભાનુ રામની સેનાનો એક વાનર.

સૂર્યભાસ અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૪૮.

સૂર્યવર્ચા કશ્યપની મુની નામની ભાર્યાને પેટે થયેલા દેવગંધર્વોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૬૬-૪૨.

સૂર્યવર્મા ત્રિગર્તરાજ, એક ક્ષત્રિય / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૭૪-૧૧.

સૂર્યવંશ સૂર્યનો રાજવંશ તે જ. કયા કયા રાજા સૂર્યવંશના છે તે રાજાના નામ પ્રમાણે અનુક્રમે કોશમાં જોવા.

સૂર્યવાન એક પર્વતવિશેષ.

સૂર્યશત્રુ લંકાનો એક રાક્ષસ.

સૂર્યાત્મ અથર્વણવેદનું એક ઉપનિષદ.

સૂર્યાનન રામની સેનાનો એક વાનર.

સૂર્યાક્ષ રામની સેનાનો એક વાનર.

સૂર્યાક્ષ (૨) ક્ષત્રિયવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮-૫૭.

સૂષા પશ્ચિમ દિગ્પાળ વરુણની નિમ્લોચિ નામની નગરીનું બીજું નામ.

સૂક્ષ્મ દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક.

સૃંગાલ એક રાજા. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૪.

સૃંજય ઉત્તમ નામના રાજા મનુના પુત્રોમાંનો એક.

સૃંજય (૨) સૂર્યવંશીય દિષ્ટકુલોત્પન્ન ધૂમ્રાક્ષ રાજાના પુત્ર સંયમનું બીજું નામ.

સૃંજય (૩) સોમવંશીય અનુરાજાના પૌત્ર કાલનરનો પુત્ર. એનો પુત્ર જન્મેજય.

સૃંજય (૪) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત અન્વયમાં થયેલા શૂર રાજાના દસ પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. કંસની બહેન રાષ્ટ્રપાલી તે આની સ્ત્રી થાય. એને વૃષ અને દુર્મર્ષણ નામે બે પુત્ર હતા.

સૃંજય (૫) પાંચાળ કહેવાતા પાંચ ભાઈઓમાંના સંજય રાજાનું નામાન્તર.

સૃંજય (૬) અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકા એ ત્રણ કન્યાઓના માતામહ – હોત્રવાહન રાજાનું નામાન્તર.

સૃંજય (૭) શિબિ દેશનો રાજા. એની સ્ત્રીનું નામ

કેકેયી હતું. નારદ અને પર્વત એ બન્ને ઋષિઓ આના મિત્રો હતા. એક સમયે એ બન્ને ઋષિઓ આની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે અમારા બન્નેની ઇચ્છા કેટલોક કાળપર્યંત તારા ઘરમાં રહેવાની છે. રાજાએ કહ્યું : 'ભલે.' રાજાએ એમને માટે રહેવાની એકાન્ત સ્થળે સોઈ કરીને પોતાની કન્યા દમયંતીને તેમની સેવા કરવા રાખી. દમયંતીને જોઈને નારદે પૂછ્યું : 'રાજા, આ કોણ છે ?' રાજાએ કહ્યું : 'એ મારી કન્યા છે અને વરાર્થિની એટલે વર વરવાની ઇચ્છાવાળી છે; મતલબ કે તે કુંવારી છે.' આ ઉપરથી નારદના મનમાં આવ્યું કે એ મને પરણે તો ઠીક. નારદ અને પર્વત વચ્ચે પ્રથમથી એવો કરાર હતો કે એકબીજાએ પોત-પોતાના મનમાં જે સંકલ્પ થાય તે એકબીજાને કહેવું. એમ હોવા છતાં નારદે પોતાને આ કન્યા પરણવાની ઇચ્છા થયાની વાત પર્વત ઋષિને કહી નહિ; તેથી પર્વત ઋષિએ નારદને શાપ આપ્યો કે, 'જા, તારું મોં વાનર જેવું થશે.' પર્વત ઋષિના મનમાં પણ આ કન્યા પરણવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એણે લાજને લીધે નારદને આ વાત કહી નહોતી. સબળ નારદે એને શાપ્યો કે, 'આજથી તારાથી દેવલોકમાં જવાશે નહિ.' આમ એકબીજાને શાપ આપી તેઓ કેટલાક કાળ સુધી ત્યાં રહ્યા પછી પર્વત ઋષિ પૃથ્વી પર ફરવા નીકળી પડ્યા અને વાનરના મુખ જેવું મુખ થયું હતું માટે નારદ ત્યાં જ રહ્યા.

પર્વત ઋષિના ગયા પછી દમયંતીએ વિચાર કર્યો કે, 'નારદે મારા પિતાને આ કોણ, પૂછતાં હું કુંવારી છું વગેરે જવાબ દેવા ઉપરથી મારે એની સ્ત્રી થવું જોઈએ. વળી નારદનું મોં વિકૃત થઈ ગયું છે તેનું કારણ પણ એ જ હોવું જોઈએ. માટે મારે જરૂર આને જ પરણવું.' આવું મનમાં આણીને એણે ઋષિની ઘણી ઉત્કૃષ્ટ રીતે સેવા કરવા માંડી. દેવોએ પણ એનું સત્ય જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ એ જરા માત્ર ઠગી નહિ. ઘણો કાળ ગયા પછી એણે પોતાની માને જણાવ્યું કે મારો વિવાહ નારદ જોડે કરો. એની માતાએ રાજાને આ વાત કરી. રાજા કહે : 'આવા વાંદરા જેવા મોંવાળાને હું મારી કન્યા શી રીતે આપું ? લોકો મને ચૂંટી ખાય માટે મારાથી નહિ થાય.' આ જાણી દમયંતી નિરુપાય થઈ છતાં પોતાના મનમાં વરવાની ભાવના રાખીને નારદની સેવા ચાલુ રાખી.

આ વાતને ઘણો સમય વીતતાં, ફરતાં ફરતાં ફરી પર્વતઋષિ ત્યાં આવી ચઢ્યા. પર્વતે નારદને અને નારદે પર્વતને શાપમુક્ત કર્યા. આ પ્રમાણે નારદનું મુખ વાનર જેવું થયું હતું તે મટીને પૂર્વવત્ થયું. આ જોઈને પછી રાજાએ પોતાની કન્યાના મનોરથ પ્રમાણે તેનું લગ્ન નારદની જોડે કર્યું. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૩૦; દ્રો૦ ૫૫–૧૧; દેવી ભા૦ ૬ ઠ્ઠો સ્કં૦ અ૦ ૨૭. ● જેના શરીરમાંથી સોનું નીકળતું હતું એવો સુવર્ણષ્ઠિવી નામનો પુત્ર તે આ જ રાજાનો. (સુવર્ણષ્ઠિવી શબ્દ જુઓ.)

સુંજયા સંજય રાજાનો કન્યા અને સાત્વતપુત્ર ભજમાન રાજાની મોટી સ્ત્રી.

સુતંજય પુરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના કર્મજિત રાજાનો પુત્ર. વિપ્રરાજા આનો પુત્ર થાય.

સુષ્ટિ ઉગ્રસેન રાજાના નવ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર.

સુગાળ કરવીરપુરનો રાજા સુગાળ વાસુદેવ તે જ. કલિંગદેશના રાજા ચિત્રાંગદે પોતાની કન્યાનો સ્વયંવર રચ્યો હતો અને જ્યાંથી કર્ણની સહાયતાથી દુર્યોધન એ કન્યાનું હરણ કરી ગયો હતો તે સ્વયંવરમાં આ રાજા પણ ગયો હતો. / ભા૨૦ શાં૦ ૪–૭; હરિ વ૦ ૨–૪૪.

સુગાળ (૨) શિયાળનું રૂપ ધારણ કરીને આવેલો ઇન્દ્ર. એ રૂપવાળા ઇન્દ્ર જોડે કાશ્યપને સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૭૮.

સુગાલ (૩) એક બીજું સુગાલ જેણે વાનરની સાથે સંવાદ કર્યો હતો. / ભા૨૦ અનુ૦ ૩૦.

સેક ભારતવર્ષીય દેશ. એ ચર્મણ્વતી નદીની દક્ષિણે અને અવંતીની ઉત્તરે આવેલો છે. ભારતમાં

કહ્યું છે કે અપરસેક કરીને એનો એક વિભાગ હતો. / ભા૨૦ સ૦ ૩૨–૯

સેચક એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૧૫.

સેતુ સોમવંશીય દુહ્યુપુત્ર બભ્રુરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે આરબ્ધ રાજા.

સેતુ (૨) લંકામાં જવાને નલ વાનરની પાસે રામે કરાવેલો પાષાણમય માર્ગ તે જ. એ દસ યોજન પહોળો અને સો યોજન લાંબો હતો. એ છેક સમુદ્રને તળિયેથી પાણીની સપાટી સુધી પથ્થર નાખી પૂરાને કરવામાં નહોતો આવ્યો, પણ તરતા પથ્થરોનો બનાવ્યો હતો. સંભવ સમુદ્રમાં હાલ તેની નિશાની અવશેષ રહી નથી.

સેદુક વૃષદર્ભનો ભાઈ એક રાજા. (૧. વૃષદર્ભ શબ્દ જુઓ.)

સેન્દ્રકેના ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

સેન સોમવંશના હેમરાજાનું નામાંતર.

સેનજિત સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઢપુત્ર બૃહદ્દિષુના વિશદ રાજાનો પુત્ર. એને રુચિરાક્ષ, દૃઢહનુ, કાશ્ય અને વત્સ એમ ચાર પુત્રો હતા.

સેનજિત (૨) ફાગણ મહિનાના આદિત્યના સમાગમમાં આવનારી અપ્સરા. (૧. તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

સેનજિત (૩) ઇક્ષ્વાકુવંશીય કૃશાશ્વનો પુત્ર. એનો પુત્ર યુવનાશ્વ. / ભાગ૦ ૯–૬–૨૫.

સેનાનિ કાર્તિકેયનું નામ.

સેનાની સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ આ૦ ૧૩૧–૯.

સેનાપતિ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૮–૯૭: ભી૦ ૬૪–૭૨.

સેનાબિન્દુ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩; ક૦ અ૦ ૪૮. • એ પાંચાળ હતો.

સેનાબિન્દુ (૨) અર્જુને દિગ્વિજય કાળે જીતેલો દેવપ્રસ્થ નગરીનો રાજા. / ભા૨૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

સેયન વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

સ્રોતવાહિની બાહુદા નદીનું બીજું નામ.

સૌંધવ સિંધુદેશના બધા રાજાઓનું સામાન્ય નામ. આ નામ બહુધા જયદ્રથને લગાડાય છે. / ભા૨૦ આ૦ ૧–૨૧૬.

સૌંધવાયન વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. / ભા૨૦ અનુ૦૭–૫૧.

સૌંધવારણ્ય સિંધુદેશસ્થ અરણ્ય તે.

સૌન્ય ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાઋષિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

સૌરંધ્રિ બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌરંધ્રી અજ્ઞાતવાસના સમયમાં જે નામ ધારણ કરીને દ્રૌપદી વિરાટને ત્યાં રહી હતી તે. (કીચક શબ્દ જુઓ.)

સૈરંધ્રી (૨) કંસની દાસી કુબ્જા તે જ / ભાગ૦ ૧૦–૪૨–૨.

સૌવદક ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌંહિકેય કશ્યપ ઋષિને સિંહિકાને પેટે થયેલા રાહુ, સુચંદ્ર, ચંદ્રહર્તા અને ચંદ્રમર્દન નામે ચાર પુત્રો તે.

સૌંહિકેય (૨) કશ્યપની કન્યા અને હિરણ્યકશિપુની બહેન સિંહિકાને વિપ્રચિત્તિ દાનવથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યંસ, કલ્પ, નલ, વાતાપિ, ઇલ્વલ, નમુચિ, શ્વસૃપ, અજન, નરક, કાલનાભ, સરમાણ, કાલવીર્ય અને વિખ્યાત એ તેર પુત્રો તે.

સૌસિરિદ્રા દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૫૭.

સોમ વૈશ્રવણનું મૂળ નામ.

સોમ (૨) સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના અત્રિનો પુત્ર. ચાલુ મન્વંતરમાંની પહેલાંના સોમમંડળનો આ અધિપતિ હતો એમ સમજવાનું છે.

સોમ (૩) ચાલુ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને તેની વસુ નામની ભાર્યાને પેટે થયેલા આઠ પુત્રો, જે વસુ નામના દેવો થયા હતા તેમાંનો એક. આ ચાલુ મન્વંતરમાં સોમમંડળનો અધિપતિ છે. / લિંગ૦ અ૦ ૬૧.

સોમ (૪) ચાલુ મન્વંતરમાંના અત્રિ ઋષિનો પુત્ર. એનાથી સોમવંશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ચન્દ્ર તે જ. એની માનું નામ મનસ્વિની. એનો પુત્ર તે વર્ચા. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૬૬–૬૭. • અહી વિચારવાનું એ છે કે જો આ અત્રિપુત્ર હોઈ સોમવંશનો સ્થાપનાર હોય તો બુધ એ આનો જ પુત્ર; અને જો બુધ આનો પુત્ર હોય તો એ રોહિણીની કૂખે થયેલો એ પણ સ્પષ્ટ છે. રોહિણી પ્રાચેતસ દક્ષની સત્તાવીસ કન્યામાંની એક છે. ત્યારે આ સત્તાવીસે કન્યાનો પતિ હોવો જોઈએ, કેમકે પ્રાચેતસ દક્ષે રોહિણી સહિત બધી કન્યા એકને જ પરણાવી હતી. આ બધા ઉપરથી સોમમંડળાધિપતિ આ જ હોવો જોઈએ. લિંગપુરાણ પ્રમાણે તો ધર્મઋષિનો પુત્ર સોમ સોમમંડળાધિપતિ હતો એમ જણાય છે. આ શી રીતે બને ? એમ જણાય છે કે જેમ ચાલુ મન્વંતરમાં પ્રત્યેક જુદા જુદા આદિત્યો સૂર્યમંડળાધિપતિ હોય છે તેમ સોમમંડળના ઉત્તર અને દક્ષિણ અયનોમાં સોમમંડળના અનુક્રમે જુદા જુદા અધિપતિઓ હોય – એક ઉત્તરાયનનો અને એક દક્ષિણાયનનો – અને લિંગપુરાણમાં માત્ર એક વિવસ્વાન આદિત્યનું એકલાનું જ નામ આપ્યું છે તેમ અષ્ટવસુઓમાં પણ એક વસુ પ્રધાન કહ્યો હોય, એમ હોવું સંભાવ્ય છે. આ સોમને ભદ્રા અને જ્યોત્સ્ના નામે બે કન્યાઓ હતી. ભદ્રા એ ઉતથ્ય ઋષિને અને જ્યોત્સ્ના એ વરુણપુત્ર પુષ્કરને પરણી હતી.

સોમ (૫) સમુદ્રમથન કાળે તેમાંથી નીકળેલો ચન્દ્ર. આ ચન્દ્રને શંકર ભગવાન ભૂષણરૂપે પોતાના જટાજૂટ ઉપર રાખે છે.

સોમ (૬) પાર્વતી સહિત શંકર ભગવાનનું એ યુગનું નામ.

સોમ (૭) એ નામનો એક વેલો. યજ્ઞ વખતે એના રસની જરૂર પડે છે. / ભા૨૦ શાં૦ ૧૬૩–૫ • N. O. Asclepideacoe Asclepias acida, ઝંદ અવસ્તાનો 'હોમ'. ખરસાણીના કુટુંબની વનસ્પતિ.

સોમ (૮) સાત અંકસંજ્ઞાવાળા સોમમાંથી બનાવવામાં આવતું પેયવિશેષ. સોમરસ યજ્ઞમાં દેવોને અર્પતા અને ઋષિઓ પીતા. એ એવો માદક હતો કે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા એને જીરવી શકતા નહિ.

સોમ (૯) કુબેરનું નામાન્તર; એ ઉપરથી ઉત્તર દિશાનું નામ સૌમ્ય પડયું છે.

સોમક સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંચાળ વંશના સહદેવ રાજાનો પુત્ર. એને સો સ્ત્રીઓ હતી. પણ પુત્ર માત્ર એક જંતુ નામનો હતો. એક વખત આ પુત્રને ફાડી ફરડી તેથી એને ઘણી વ્યથા થઈને મરવા જેવો થઈ ગયો. આ ઉપરથી રાજાને ઘણો શોક થયો અને મનમાં આવ્યું કે આ એક પુત્ર હોવો તે વાંઝિયા જેવું છે. આંધળાની એક આંખ કહેવાય. એવામાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણ હતો. તેણે રાજાને કહ્યું કે, 'જો તારે બહુ પુત્રો હોવાની ઇચ્છા હોય તો તું આ પુત્રને પશુ છે એમ કલ્પી હું તને કહું એ પ્રમાણે એને અગ્નિમાં હોમ. પછી એમાંથી જે ધુમાડો નીકળે તે તારી સોએ સ્ત્રીઓના નાકમાં જવા દે. એથી એ બધીઓને ગર્ભ રહી તેમને દરેકને એકેકો પુત્ર થશે. એ ઉપરથી રાજાએ બ્રાહ્મણના કહેવા પ્રમાણે કર્યું. એ જંતુ પૃષત્ નામે પ્રસિદ્ધ હતો અને એનો પુત્ર તે દ્રુપદ રાજા હતો.

કેટલાક કાળ પછી આ બ્રાહ્મણ અને રાજા થોડી મુદતને અંતરે મરણ પામ્યા. રાજા સ્વર્ગમાં ગયો અને બ્રાહ્મણ નરકમાં પડયો. સ્વર્ગમાં ગયા પછી રાજાને આ વાતની ખબર પડી. એ તરત જ યમની પાસે ગયો અને તેને વીનવીને કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણને આવી દશા પ્રાપ્ત થવાનું મૂળ કારણ હું પોતે છું, માટે એને સ્વર્ગમાં મોકલો. એની તરફથી નરક-યાતના હું ભોગવીશ. પણ યમે કહ્યું કે, 'જેનું તેનું પાપ તેણે પોતે જ ભોગવવું જોઈએ પણ તું તારે મોઢે કહે છે કે એનો સાંસર્ગિક પાપી હું છું, તો એ પાપનો કેટલોક હિસ્સો તારે પણ ભોગવવો જોઈએ.' આ ઉપરથી પોતે સ્વર્ગમાં ન જતાં રાજા ત્યાં જ રહ્યો. એણે બ્રાહ્મણનું અડધું પાપ એને ભોગવવા દઈ, બાકીનું અડધું પોતે ભોગવ્યું. ત્યારબાદ સોમક

બ્રાહ્મણને જોડે લઈને સ્વર્ગમાં ગયો. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૨૭–૧૨૮; ભા૦ ૯ સ્કં૦ અ૦ ૨૨; હરિ૦ વં૦ ૧–૩૨.

સોમક (૨) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજસમુદાય.

સોમક (૩) કૃષ્ણને કાલિંદીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

સોમક (૪) પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશીય સુદાસ રાજાના પુત્ર શતાનીકનું બીજું નામ.

સોમકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાંનો થઈ ગયેલો ઓગણીસમો દિવસ–કલ્પ તે. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

સોમકીર્તિ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક / ભાર૦ આ૦ ૬૮–૬૯

સોમગિરિ ભારતવર્ષનો એક સામાન્ય પર્વત.

સોમતન્વિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સોમદત્ત સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના કૃતાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુમતિ.

સોમદત્ત (૨) સૂર્યવંશના પુરુકુળના અજમીઢ વંશના કુરુપુત્ર જહ્નુરાજાના અન્વયમાં થયેલા પ્રતીપ રાજાના પુત્ર બાલ્હીક રાજાનો પુત્ર. આને ભૂરિશ્રવા, ભૂરિ, સલ અને યૂપકેતુ એમ ચાર પુત્રો હતા. તેઓમાં ભૂરિશ્રવાની ઉત્પત્તિ સંબંધે એવી વાત છે કે પૂર્વે વસુદેવ અને દેવકી એ બન્નેનું લગ્ન થયું તે વખતે શિનિ નામના યાદવ સાથે આનું કાંઈ કારણસર યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં શિનિએ વાળ પકડી આને ભોંય પર પાડીને લાત મારી. આથી ખિન્ન થઈને રુદ્રનું આરાધન કરી અને શિનિની એવી જ અવસ્થા કરી શકે એવા પુત્રની યાચના કરી. રુદ્રે તથાસ્તુ કહ્યું અને ત્યાં ભૂરિશ્રવાનો જન્મ થયો. શિનિ તો મરી ગયો હતો પણ ભારતના યુદ્ધમાં શિનિના પૌત્ર સાત્યકિને હરાવીને ભૂરિશ્રવાએ એના વાળ પકડી ભોંય પાડીને લાત મારી હતી. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૪૪. • આગળ જતાં ભારતના યુદ્ધમાં સોમદત્ત મરાયો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૬૨

સોમદા ઊર્મિલા નામની ગંધર્વીની કન્યા. એ પોતે ચૂલિના પુત્ર બ્રહ્મદત્તની માતા થતી હતી.

સોમધેય ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. પૂર્વ દિશાના દિગ્વિજયમાં ભીમસેને આ દેશ જીત્યો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

સોમનાથ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક. જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં સમુદ્રતીરે આવેલું તીર્થવિશેષ. એમના દેવળની પછવાડે ભાટકુંડ કરીને તીર્થ આવેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ આ સ્થળ આગળથી નિજધામ પધાર્યા કહેવાય છે.

સોમન્યૂષાયણ ચાલુ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલો ત્રેવીસમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

સોમપ માનસ લોકમાં રહેનાર પિતર. એની માનસકન્યા નર્મદા બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય છે.

સોમપથ ચન્દ્રલોકમાં જવાના રસ્તામાંનો પ્રદેશ.

સોમપદ એક પુણ્યક્ષેત્રવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૧૧૯

સોમપાન એક તીર્થવિશેષ.

સોમભોજન ગરુડનો એક પુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨

સોમરાજક ગૌતમાંગિરસોનું એક કુળ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

સોમવંશ ચન્દ્રવંશી રાજાઓનો વંશ. એ વંશના રાજાઓનાં નામ વર્ણાનુક્રમે કોશમાં આપ્યાં છે.

સોમવાહ અગત્સ્ય કુલોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

સોમવીત એક રાજા.

સોમશ્રવા નાગિણી નામની સ્ત્રીની કૂખે શ્રુતશ્રવા ઋષિને થયેલો પુત્ર. એ પાંડવોના પ્રપૌત્ર જન્મેજયનો પુરોહિત હતો. / ભાર૦ આ૦ ૩–૧૩

સોમા એક અપ્સરા.

સોમાપિ સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ પુત્ર સહદેવના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

સોમોત્રાયનિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સોમોદ્ભવા સોમ પિતરની કન્યા નર્મદાનું નામાન્તર.

સોહંજિ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન હૈહયવંશના કુંતિ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મહિષ્માન.

સૌગંધિક કૈલાસ શિખરની ઈશાન દિશામાં આવેલું હિમાલયનું એક શિખરવિશેષ.

સૌગંધિક (૨) સૌગંધિક શિખર ઉપર આવેલું કુબેરનું વનવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૨–૪

સૌગંધિક (૩) વનવાસકાળમાં પાંડવો ગંધમાદન પર્વત પર ગયા ત્યાં એકદા વાયુમાં ઊડીને આવીને પડેલું સહસ્રદળ કમળ દ્રૌપદીએ દીઠું. દિવ્ય સુગંધવાળું, સહસ્ર દળવાળું અને સુંદર આકારનું આ કમળ જોઈ દ્રૌપદીએ એ લીધું અને ભીમસેનને કહ્યું કે આ કમળ તો હું યુધિષ્ઠિરને આપીશ, પણ તમે મને આવાં બીજાં કમળ આણી આપો. મને એ બહુ જ પ્રિય લાગે છે.

આ ઉપરથી ભીમસેન જે દિશામાંથી વાયુ આવતો હતો તે દિશામાં કમળ લેવા ગયો. રસ્તામાં એમને હનુમાન મળ્યા હતા. (હનુમાન શબ્દ જુઓ.) સૌગંધિક સરોવર જઈ પહોંચી ભીમે કમળ લેવાનું આદરતાં ત્યાંના રક્ષક રાક્ષસોએ આ તો કુબેરની તળાવડી અને કમળો છે; તે મનુષ્યને મળે નહિ. માટે તું ધનપતિની આજ્ઞા મેળવીને આમાંથી પાણી પી અને કમળો લે. પરંતુ તે સિવાય તું કમળો તરફ દૃષ્ટિયે કરી શકીશ નહિ.

ભીમસેને કહ્યું કે હું કુબેરને આટલામાં દેખતો નથી; અને દેખું તો પણ હું એની પાસે યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી. હું રાજપુત્ર છું અને રાજાઓ કોઈની યાચના કરતા નથી, એ સનાતન ધર્મ છે. હું મારો ક્ષત્રિય ધર્મ છોડી દેવા ઇચ્છતો નથી. વળી આ સરોવર પર્વતનાં ઝરણાંઓનું બન્યું છે અને કુબેરના ભવનની પાસે પણ નથી. માટે આ સરોવર પર કુબેરના જેટલો જ સર્વ પ્રાણીઓનો હક્ક છે. આવા પ્રકારમાં કોણ કોની યાચના કરે?

આમ કહીને ભીમ સરોવરમાં પેઠો. બધા રાક્ષસો એને પકડો, બાંધો, મારો, રાંધીને ખાઈ જઈએ, ઇત્યાદિ બોલતાં ભીમસેન ઉપર તૂટી પડ્યા. શસ્ત્રાસ્ત્રોનો એના ઉપર વરસાદ વરસાવ્યો. ભીમસેન પોતાની ગદા લઈને રાક્ષસો ઉપર કોપ કરીને ધાયો. એણે આગેવાન સો રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. રાક્ષસો ભીમનું પરાક્રમ, બળ, વિદ્યાબળ તેમ જ બાહુબળ જોઈને, આને આપણાથી પહોંચી વળાશે નહિ, ધારી ત્યાંથી નાઠા. ભીમે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કમળો લીધાં.

ભીમથી પરાજય પામી રાક્ષસો ધનેશ પાસે ફરિયાદ કરવા ગયા. કુબેરે બધી વાત સાંભળીને હસીને કહ્યું કે 'દ્રૌપદીની ઇચ્છા પ્રમાણે ભીમસેન ભલે કમળો લઈ જાય, હું એ વાત પ્રથમથી જાણું છું.'

ભીમસેન કમળો લઈ સ્વજનો તરફ પાછો આવ્યો. / ભા૨૦ વ૦ ૧૪૮–૧૫૫

સૌચિક ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

સૌચિત્તિ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષના એક રાજા સત્યધૃતિનું નામાન્તર. એ યુદ્ધમાં એ કર્ણને હાથે મરાયો હતો. સુચિત્તનો પુત્ર હોવાથી એને સૌચિત્તિ કહેતા. / ભા૨૦ ઉ૦ ૨૮, ૧૭૧–૧૮; ૧૯૬–૨૮; ક૦ ૩–૩૧

સૌજ્જામિ ઋષિવિશેષ.

સૌતિ રોમહર્ષણનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા તે જ. એણે નૈમિષ્યારણ્યમાં રહેતા શૌનકાદિને મહાભારત પુરાણ સંભળાવ્યું હતું. એને શૌનકા સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૧–૫, ૪; ભા૦ ૧૦–૭૮

સૌત્રામણિ દ્રુપદની ભાર્યા કૌસવી તે જ. / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૯–૪૯

સૌદામિની કશ્યપથી વિનતાની કુખે થયેલી કન્યા.

સૌદાસ સૂર્યવંશના ઋતુપર્ણ રાજાના પુત્ર સુદાસનો પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૧૨૮–૪૯ • એનું બીજું નામ કલ્માષપાદ છે. / ભા૨૦ આ૦ ૧૯૩–૨૬. • એનું બીજું નામ વળી મિત્રસહ પણ હતું. / હરિ વં૦ ૧–૧૫. • વસિષ્ઠના પુત્ર શક્તિ ઋષિએ એને શાપ દીધો હતો કે તું રાક્ષસ થા. એ રાક્ષસ થયો અને શક્તિ ઋષિને જ મારી ખાધા./ભા૦ આ૦ ૧૬૨–૪૦. • પછી વસિષ્ઠે આ રાજાને શાપમુક્ત કર્યો. શાપમુક્ત પહેલાં એકદા કલ્માષપાદ વનમાં ભટકતો હતો, ત્યાં મથુનકાર્યમાં રોકાયેલાં એક બ્રાહ્મણના યુગ્મને જોયું. એ બન્ને રાજાથી બીને મૈથુન અધૂરું મૂકીને

નાસતાં હતાં. રાજાએ બ્રાહ્મણને પકડી પાડ્યો. બ્રાહ્મણીએ ઘણી ઘણી આજીજી કરી તે ન લેખવતાં બ્રાહ્મણને મારીને ખાઈ ગયો. આ પ્રમાણે પોતાના ધણીનું મૃત્યુ થતાં બ્રાહ્મણીએ સહગમન કર્યું. એણે બળતાં પૂર્વે રાજાને શાપ દીધો કે તું મૈથુન કરતાં જ મૃત્યુ પામીશ. / ભા૨૦ આ૦ ૧૬૮–૨૧. • પછી જ્યારે રાજા શાપમુક્ત થયો ત્યારે અયોધ્યામાં જઈને સારી રીતે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

એક વખત એની સ્ત્રી ઋતુકાળમાં હતી ત્યારે વસિષ્ઠ ઋષિ એને ત્યાં આવ્યા. રાજાએ તેવામાં પોતાની સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાને ઘણો યત્ન કર્યો કેમકે કામાંધતાને લઈને બ્રાહ્મણીના શાપની વાત રાજા ભૂલી ગયો હતો. પણ એની રાણી મદયન્તીને એ વાતની સ્મૃતિ હતી. એણે રાજાને એ વાતની યાદ આપીને વારી રાખ્યો. એટલે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રાર્થના કરીને મદયન્તીને પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવ્યો. મદયન્તીને ગર્ભ રહ્યો એટલે વસિષ્ઠ પોતે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

જ્યારે સૌદાસ શાપગ્રસ્ત હતો ત્યારે ઉત્તંક ઋષિ એની પાસે મણિમય દિવ્યકુંડળોની યાચના કરવા આવ્યો હતો. આ કુંડળો એની પાસે ગુરુપત્ની ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાએ ગુરુદક્ષિણામાં માગ્યાં હતાં. સૌદાસે આ કુંડળો તો મારી રાણીનાં છે માટે એની પાસે માગ એમ કહેતાં ઉત્તંકે માગવાથી સૌદાસની રાણી મદયન્તીએ એ કુંડળો એને આપ્યાં હતાં. / ભા૨૦ અશ્વ૦ ૫૩–૩૦; રા૦ ઉ૦ સર્ગ૦ ૬૫; વિષ્ણુ૦ ૪–૪; ભાગ૦ ૯–૯.

સૌદેવ સુદેવ રાજાના પુત્ર દિવોદાસનું નામાન્તર.

સૌદ્યુમ્નિ યુવનાશ્વ શબ્દ જુઓ. યુવનાશ્વનું નામાન્તર. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ કોઈ સુદ્યુમ્ન રાજાનો પુત્ર હશે. / ભા૨૦ વ૦ ૧૨૭–૧૦.

સૌદ્યુમ્નિ (૨) વૈવસ્વત મનુના પુત્ર ઇલ રાજાનું નામ સુદ્યુમ્ન હતું. એનો પુત્ર તે સૌદ્યુમ્નિ.

સૌધિક ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌધૃતેય સુવૃતીના પુત્ર નર રાજાનું બીજું નામ. આ નર રાજા તે સૂર્યવંશના દિષ્ટ કુલોત્પન્ન નર રાજા સમજવો.

સૌપુરિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સૌપુષ્પિ બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અત્રિ કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌબળ ગન્ધારના સુબળ રાજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શકુનિ તે જ. / ભા૨૦ આ૦ ૧–૧૮૦.

સૌબલી ગાન્ધારના સુબળ રાજાની પુત્રી અને સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાન્ધારી તે જ.

સૌબુદ્ધિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સૌભ સાલ્વ રાજાનું વિમાનના આકારનું સ્વેચ્છાપૂર્વક ગમે ત્યાં ફેરવાય કે લઈ જવાય એવું નગર. / ભા૨૦ વ૦ ૧૪–૨–૧૫; ૧૫–૩.

સૌભગ વામનપુત્ર બૃહચ્છ લોકનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૬–૧૮–૮.

સૌભદ્ર સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તે જ. / ભા૨૦ આ૦ ૧–૨૧૪.

સૌભદ્ર (૨) રથરાજીની કૂખે વસુદેવને થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો જ્યેષ્ઠ.

સૌભદ્ર (૩) તીર્થવિશેષ. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)

સૌભપતિ સાલ્વ રાજા.

સૌભર અગ્નિવિશેષ. એને સૌરભ પણ કહ્યો છે. / ભા૨૦ વ૦ ૨૩૨–૯.

સૌભરિ એક બ્રહ્મર્ષિ. આ ઋષિને એકદા એવી ઇચ્છા થઈ કે મારે લગ્ન કરવું. તેથી તે માંધાતા રાજા પાસે ગયો અને એની કન્યાની યાચના કરી. પરંતુ સૌભરિ વૃદ્ધ હોવાથી રાજાએ કહ્યું કે તમે મારા અંતઃપુરમાં જાઓ, ત્યાં મારી કન્યાઓ છે. તેમાંથી તમને પરણવાની કોની ઇચ્છા છે તે જુઓ.

આ ઉપરથી સૌભરિ રાજાના અંતઃપુરમાં ગયો અને પોતાના તપોબળ વડે દિવ્ય અને તરુણ દેહ ધારણ કર્યો. કન્યાઓ પાસે જઈને એણે પૂછ્યું કે તમારામાંથી કોને મને વરવાની ઇચ્છા છે?

ઋષિને દિવ્ય અને તરુણ સ્વરૂપના દેખાને બધી કન્યાઓ આનંદ પામી, હું પરણું–હું પરણું એમ બોલી ઊઠી. આ ખબર રાજાને થતાં તે આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી એણે બધી કન્યાઓને વિવાહ વિધિ વડે ઋષિને પરણાવી. પોતાની બધી સ્ત્રીઓને લઈને સૌભરિ પોતાને આશ્રમે આવ્યો. / ભાગ૦ ૯, સ્કં૦ અ૦ ૬ • એનો આશ્રમ નર્મદાના તીર ઉપર હતો. યુધિષ્ઠિર રાજાએ અશ્વમેધ કર્યો તે વખત અશ્વરક્ષા સારુ ફરતો ફરતો અર્જુન એને આશ્રમે આવ્યો હતો. તે વખત એ સૌભરિને મળ્યો હતો. સૌભરિએ એને ઉદ્દાલક ઋષિ અને એની સ્ત્રી ચંડીની વાત કરી હતી. (૩. અર્જુન શબ્દ જુઓ.)

સૌભરિ (૨) ઋષિવિશેષ, જેણે ગરુડને શાપ દઈને યમુનાના દ્રહમાં આવવાની મના કરી હતી તે / ભાગ૦ ૧૦–૧૭–૧૦.

સૌભાગ્ય ઋગ્વેદનું એક ઉપનિષત.

સૌમદત્તિ સોમદત્તના પુત્ર ભૂરિશ્રવાને બહુધા આ નામે કહ્યો છે. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦૫–૨૨.

સૌમદેય સોમદા ગંધર્વીના પુત્ર બ્રહ્મદત્તનું નામાન્તર

સૌમનસ પર્વતવિશેષ.

સૌમનસ્ય પ્રિયવ્રતપુત્ર યજ્ઞબાહુના સાત પુત્રોમાંનો બીજો.

સૌમનસ્ય (૨) સૌમનસ્યના દેશનું નામ.

સૌમનસ્ય (૩) શાલ્મલિદ્વીપમાંના બીજા દેશનું નામ.

સૌમિત્ર અગિયારમો સુમિત્ર શબ્દ જુઓ.

સૌમિત્રિ સુમિત્રાના બન્ને પુત્રો. પરંતુ વિશેષે કરીને લક્ષ્મણને આ નામ લગાડાય છે.

સૌમ્ય એક પ્રકારના પિતરો.

સૌમ્ય (૨) સોમના પુત્ર બુધનું નામાન્તર.

સૌમ્ય (૩) મયદાનવે કરેલું સભાગૃહ જોવા યુધિષ્ઠિર પાસે આવેલો એક ઋષિ.

સૌર શુચિ નામના અગ્નિનું નામાન્તર.

સૌર (૨) ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

સૌર (૨) સૂર્ય સંબંધી સૂક્ત.

સૌરથ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

સૌરથ (૨) સુરથના વંશજોનું સામાન્ય નામ.

સૌરભ અગ્નિવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૨૩૨–૯. • એને સૌભર પણ કહ્યો છે.

સૌરભેયી શાપને લઈને મગરી થયેલી અપ્સરા. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.) અર્જુને એનો મોક્ષ કર્યો હતો.

સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડ અને ત્યાંનાં રાજ્યો. / ભાગ૦ ૩–૧–૨૪; ૧૨–૨ ૩૮.

સૌરિ સૂર્યપુત્ર હોવાથી શનિનું પડેલું નામ.

સૌરિ (૨) ત્રણનો સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સૌવર્ણ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

સૌવીર યવનોનો અધિપતિ એક રાજા. એ પોતે યવન નહોતો. એણે એકદા ત્રણ સંવત્સર ચાલે એવો યજ્ઞ કર્યો હતો. અર્જુનની સાથે એને કાંઈ કારણસર યુદ્ધ થતાં એમાં એનું મૃત્યુ થયું હતું.

સૌવીર (૨) સિંધુ દેશને લગતો આવેલો દેશ. / ભા૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦. • હાલની જેલમ અને સિંધુ એ બે નદીઓ વચ્ચે આવેલો દેશ તે જ.

સૌશલ્ય ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભી૦ આ૦ ૯.

સૌશ્રુતિ અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક ત્રિગર્ત રાજા / ભાર૦ ક૦ અ૦ ૧૮–૩.

સૌહુસોક્તિ ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

સ્કંદ કાર્તિકેય, સુબ્રહ્મણ્ય તે જ. પૂર્વે દેવદાનવોનું ઘોર યુદ્ધ થતું હતું તેમાં દાનવો દેવોનો સર્વદા પરાજય કરતા હતા. તેમણે દેવસેનામાં ભંગાણ પાડ્યું. તે જોઈને ઇન્દ્ર સેનાપતિ મેળવવાને ચિંતા કરવા લાગ્યો કે પોતાના પરાક્રમ વડે દેવસેનાનું રક્ષણ કરે એવો પુરુષ મારે ખોળી કાઢવો જોઈએ. એટલામાં તેણે કોઈ સ્ત્રીનો ભયંકર આર્તનાદ સાંભળ્યો કે, 'દોડો, દોડો, કોઈ પુરુષ આવીને મારું રક્ષણ કરો.' મને યોગ્ય પતિ મેળવી આપો કે મારો પતિ થાઓ.' આ સાંભળીને ઇન્દ્રે તે

સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'બીશ નહિ. તારે બીવાનું કારણ નથી.' એટલામાં તો તેણે કેશીદૈત્યને એ કન્યાની આગળ ઊભેલો જોયો. એણે મુકુટ પહેર્યો હતો અને હાથમાં ગદા લઈને પર્વતની પેઠે અડગ ઊભો હતો. ઇન્દ્રે કહ્યું : 'હે નીચ! તું આ કન્યાનું હરણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે કે, જાણે કે હું વજ્રધારી ઇન્દ્ર માટે તું એને પીડા કરવાનું છોડી દે.'

કેશીએ કહ્યું કે, 'આ કન્યા મેળવવાની મેં ઇચ્છા કરી છે, માટે તું જ એને છોડી દે. તેમ કરવાથી જ તું તારા નગરમાં જીવતો જઈ શકીશ.' પછી ઇન્દ્ર ઉપર એણે પર્વતનું શિખર ફેંક્યું, જે ઇન્દ્રે પોતાના વજ્રથી વિદાર્યું. એટલે બીને કેશી ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો. પછી ઇન્દ્રે એ કન્યાને એનો ઇતિહાસ પૂછ્યો.

કન્યાએ કહ્યું કે, 'હું દેવસેના નામની પ્રજાપતિની કન્યા છું. હું અને મારી બહેન દૈત્યસેના – જેને પૂર્વે કેશીદૈત્ય હરી ગયો હતો તે – અમે બન્ને સખીઓ સાથે માનસ પર્વત ઉપર પ્રજાપતિની આજ્ઞા લઈને નિત્ય રમવા આવીએ છીએ. રોજ આ દૈત્ય અમને અમારું હરણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. મારી બહેન એને ચહાય છે. એને આ કેસી હરી ગયો અને મને હરી જવાનું ધારે છે. પણ હું એને ઇચ્છતી નથી. હું તમારા સામર્થ્ય વડે આનાથી છૂટી તમારા દેખાડેલા દુર્જય પતિની ઇચ્છા રાખું છું.'

ઇન્દ્રે કહ્યું કે, 'અદિતિ મારી માતા હોવાથી તું મારી માસીની પુત્રી છે. હવે તારું પોતાનું બળ કેટલું છે તે કહે.'

કન્યાએ કહ્યું કે, 'હે મહાબાહુ! હું પોતે તો અબળા છું, પણ મારા પિતાના વરદાનથી મને બળવાન પતિ મળશે અને દેવો અને દૈત્યોને તે નમશે.' પછી ઇન્દ્ર આ કન્યાને લઈને બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો. એને બળવાન પતિ મળશે એવું બ્રહ્મદેવથી જાણીને પાછાં આવતાં ઇન્દ્રને મહાઘોર સંગ્રામ થતો જોવામાં આવ્યો અને દુઃચિહ્ન દેખાયાં. એણે ઉદયકાળના સૂર્યને અને સૂર્યમાં પ્રવેશતા ચંદ્રને જોયા. સૂર્ય ચન્દ્ર બન્ને વર્ષની છેલ્લી અમાવાસ્યામાં હોવાથી પાપસ્થાનમાં હતા, એટલામાં અગ્નિને સૂર્યમાં પ્રવેશતો જોયો. બ્રહ્મદેવની પાસેથી પછી ઇન્દ્ર એ કન્યાને લઈને જ્યાં વસિષ્ઠ વગેરે સમર્થ ઋષિઓ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. મહાત્મા ઋષિઓએ દૃષ્ટિ કરીને હુતદ્રવ્ય લેવા અગ્નિનું આવાહન કર્યું. એટલે અગ્નિ ત્યાં વિધિપૂર્વક આવ્યો અને આવાહનીય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી એણે હુતદ્રવ્ય લઈને દેવતાઓને અર્પણ કર્યું. પછી ત્યાંથી જતી વખતે એણે મહાત્મા ઋષિઓની પત્નીઓને પોતપોતાના આસન પર બેસી સુખરૂપ ઊંઘતી દીઠી. તેઓ સુવર્ણની વેદી જેવી નિર્મળ, અગ્નિની જ્વાળા જેવી તેજસ્વી અને તારાના જેવી ચમકતી હતી. આવી ઋષિપત્નીઓને જોઈને અગ્નિ તેમનામાં આસક્ત થઈ ગયો; અને એની ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ ગઈ. તે કામને વશ થઈ ગયો, પણ વિચારવા લાગ્યો કે હું આ પ્રમાણે ક્ષોભ પામ્યો તે યોગ્ય નથી. આ દ્વિજેન્દ્રોની પત્નીઓ સદાચરણી અને કામના વિનાની છે. હું કાંઈ નિમિત્ત વગર તેઓને જોવાને અને સ્પર્શવાને પણ સમર્થ નથી. તેથી હું ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું અને એમને વારંવાર જોઉં.

પછી ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં પ્રવેશેલો અગ્નિ પોતાની જ્વાળાઓથી ઋષિપત્નીઓને સ્પર્શ કરતો અને જોઈને આનંદ પામતો ઘણા કાળ પર્યંત ત્યાં રહ્યો. આમ આ સ્ત્રીઓમાં મન જોડીને ઘણા કાળ સુધી રહ્યા છતાં, એને આ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓનો લાભ થયો નહિ. ત્યારે કામ વડે સંતાપ પામેલો તે દેહત્યાગનો નિશ્ચય કરી ત્યાંથી વનમાં ચાલી ગયો.

દક્ષપુત્રી સ્વાહા પ્રથમથી જ આ અગ્નિની કામના કર્યા કરતી હતી. આ પ્રેમાળ સ્ત્રીને ઘણા સમયથી અગ્નિને મળવાનો સંધિ મળતો ન હતો. સ્વાહાએ જ્યારે જાણ્યું કે કામથી સંતાપ પામી અગ્નિ શા કારણે વનમાં ચાલી નીકળ્યો છે, ત્યારે આ સુંદરીએ વિચાર કર્યો કે, હું સપ્તર્ષિઓની

પત્નીઓનાં રૂપો ધારણ કરીને તે સ્ત્રીઓના રૂપથી મોહિત થયેલા અગ્નિની પાસે જઈને તેનો ઉપભોગ કરું. આથી હું જે કામાતુર છું તેવા મારી કામપૂર્તિ થશે અને અગ્નિની પણ પ્રીતિ મારા ઉપર થશે.'

પછી સ્વાહાએ અંગિરાનાં શીલ, રૂપ અને ગુણસંપન્ન શિવા નામની ભાર્યાનું રૂપ લીધું; અને અગ્નિ પાસે જઈને કહ્યું કે, 'હે અગ્નિદેવ, હું કામથી તપી ગઈ છું માટે તમે મારો સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છો. નહિ કરો તો હું મરણ પામીશ. મને ઋષિપત્નીઓએ વિચાર કરીને મોકલી છે.'

કેટલીક વાતચીત થયા પછી અગ્નિએ એનો સ્વીકાર કર્યો. અગ્નિનું વીર્ય સ્વાહાએ હાથમાં લઈ લીધું. એમ, એક પછી એક છ ઋષિપત્નીઓનાં રૂપ અને નામ ધારણ કરીને સ્વાહાએ અગ્નિને ભોગવ્યો; પણ એ સાતમી અરુન્ધતીની પતિસેવા અને તપને પ્રભાવે કરીને તેના દિવ્ય સ્વરૂપને ધારણ કરી શકી નહિ. અરણ્યમાંથી નીકળતાં મને કોઈ જોશે તો બિચારી બ્રાહ્મણપત્નીઓ નાહક કજોત થશે એમ ધારી, સ્વાહાએ એ રૂપ બદલી ગરુડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ત્યાંથી નીકળી, હાથમાં લઈ લીધેલું અગ્નિનું વીર્ય સ્વાહાએ છએ વખત એક સુવર્ણકુંડમાં નાખ્યું.

આ પ્રમાણે સ્વાહાએ જુદી જુદી ઋષિપત્નીઓનાં રૂપ ધારણ કરી અગ્નિને ભોગવી છએ વખતનું વીર્ય જે સુવર્ણકુંડમાં નાખ્યું હતું તેમાંથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ કુમારને છ મસ્તક, બાર કાન, બાર નેત્ર, બાર હસ્ત, એક કંઠ અને એક ઉદર હતું. જન્મથી જ એ મહાબળવાન હતો. તે કાળે ઘણા ઉત્પાત થતા હતા તેથી એના બળથી બીને લોકો નિંદા કરવા લાગ્યા કે, 'અગ્નિએ આ બ્રાહ્મણીઓ જોડે સમાગમ કરીને અમારા ઉપર આ મોટો અનર્થ કર્યો છે.' વળી જોયું ગરુડીને અરણ્યમાંથી જતી જોયેલી તેઓ ગરુડીને કહેવા લાગ્યા કે, 'તેં જ અમારા ઉપર આ સંકટ આણ્યું છે.'

આ લોકનિંદા સાંભળીને વિશ્વામિત્ર સિવાય છ ઋષિઓએ પોતાની પત્નીઓનો ત્યાગ કર્યો. વિશ્વામિત્ર તો ધ્યાન કર્યા પછી જે વખતે કામથી સંતાપ પામી અગ્નિ જતો હતો તે વખતે એની પાછળ પાછળ ગયા હતા. તેથી સઘળો વૃત્તાંત તેમને ખબર હતો. એમણે કહ્યું કે, 'આપણી સ્ત્રીઓનો કશો વાંક છે જ નહિ. છતાં લોકાપવાદના ભયથી છ ઋષિઓએ આવું કર્યું હતું.'

દેવોએ સ્કંદકુમારનું મહાપરાક્રમ સાંભળ્યું ત્યારે એકઠા મળીને ઇન્દ્ર પાસે ગયા અને અસહ્ય બળવાળા આ સ્કંદનો 'તમે નાશ કરો' એમ કહ્યું. જો તમે નાશ નહિ કરો તો એ ત્રણ લોકને, અમને અને તમને તાપ કરશે. ઇન્દ્રે કહ્યું કે, 'એ બાળક મહાબળવાન છે, તેથી એ યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને લોકસૃષ્ટા વિધાતાનો પણ નાશ કરશે; પણ હું એ બાળકનો નાશ કરવાનો નથી.' આ સાંભળી 'તારામાં સામર્થ્ય નથી માટે તું એવું બોલે છે. અસ્તુ, આજે સર્વ લોકમાતૃકાઓ જાઓ અને એ યથેષ્ટ પરાક્રમવાળી દેવીઓ એ બાળકનો નાશ કરો,' એવું દેવોએ કહ્યું. 'ઠીક' એમ કહી બધી માતૃકાઓ ગઈ. પણ સ્કંદની આગળ જતાં જ તે બળવાળા બાળકને દેખીને તેમનાં મોં ખિન્ન થઈ ગયાં. આનો વધ કરવો અશક્ય છે એમ ધારી તેમણે સ્કંદને કહ્યું કે, 'હે મહાબળસંપન્ન, અમે તારી માતાઓ થવા ઇચ્છીએ છીએ.' સ્કન્દે તેમનું સ્તનપાન કરી તેમને અભિનંદન આપ્યાં. એટલામાં અગ્નિ ત્યાં આવ્યો. બાળકે માતૃકાગણની સાથે એનું પણ પૂજન કર્યું. અગ્નિ બાળકનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ ખરી હકીકત જાણતા હોવાથી તેમણે બાળકને વિવાહ પૂર્વના જાતકર્માદિ સંસ્કારો કર્યા. તેને કૂકડો, શક્તિ, દેવી તથા પાર્ષદો વગેરે સાધનો મેળવી આપ્યાં.

પછી ઉપગ્રહોની સાથે ગ્રહો, ઋષિઓ, માતૃકાઓ, અગ્નિ, મદોન્મત્ત પાર્ષદો વગેરે સ્કંદની આસપાસ

વીંટળાઈ ઊભાં રહ્યાં. સ્કંદને જીતવાને ઇન્દ્ર બધા દેવોની સાથે આવતાં તેની સાથે યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યો.

પછી બધા દેવોએ સ્કંદને ઇન્દ્રપદ લેવાની પ્રાર્થના કરી પણ સ્કંદે ઇન્દ્રને કહ્યું કે, 'તમે જ ઇન્દ્રપદ પર રહો અને ત્રિલોકનું પાલન કરો. મને ઇન્દ્રપદ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા નથી.' છેવટે બધાની માગણી ઉપરથી સ્કંદે દેવના સેનાપતિ થવાનું કબૂલ્યું. સેનાપતિપદે સ્કંદનો અભિષેક થયા પછી ઇન્દ્રે પેલી છોડાવેલી કન્યા દેવસેનાને બોલાવી અને તેને શણગારી સ્કંદને કહ્યું કે, 'તમારાં જન્મ પૂર્વે બ્રહ્માએ તમારી ભાર્યા તરીકે નિર્માણ કરી છે, માટે તમે વિધિ અને મંત્રપૂર્વક એનો અંગીકાર કરો.' દેવસેના સ્કંદની પટરાણી બની. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૭–૧૮–૪૦, ૨૩૦–૬–૨૩૩, શ૦ ૪૬–૫૬–૧૧૫, ૪૭–૧–૪૩, ૪૭-૭૩, ૪૭–૮૪; શાં૦ ૪૫; અનુ૦ ૧૩૩, ૧૯૭.

સ્કંદ (૨) મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.

સ્કંદ (૩) અઢાર મહાપુરાણો પૈકી એક. એના શ્લોકનું પૂર એકયાસી હજાર અને એકસો છે. / ભાગ૦ ૧૨–૧૩–૭.

સ્કંદસ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુલોત્પન્ન ઋષિ.

સ્તનકુંડ ગૌરીશિખર ઉપર આવેલું તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨–૧૫૧.

સ્તનયિત્નુ વિદ્યોતનો પુત્ર.

સ્તનપોષિકા દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૬–૬૮.

સ્તનબાળા દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૬–૬૩.

સ્તનિત ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન ઋષિ.

સ્તંભ સ્વારોચિષ મન્વંતરના સપ્તર્ષિ પૈકી એક.

સ્તમ્ભ સ્થામપરાશર કુળોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

સ્તમ્ભમિત્ર જરિતા નામની સારંગીને પેટે મંદપાળ ઋષિને થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. મંદપાળ ઋષિની પ્રાર્થના ઉપરથી ખાંડવ વન ભક્ષણ કરતાં અગ્નિએ એ પુત્રોને બચાવ્યા હતા. / ભાર૦ આ૦ ૨૫૮–૧૨.

સ્તુતિ ઋષભદેવ વંશના પ્રતીહ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંના પહેલા પ્રતિહર્તાની સ્ત્રી. અજ અને ભૂમા એ બે પુત્રોની માતા.

સ્તુતિસ્તોમ વેદની ઋચાને ગાયન રૂપે ગાવી તે. / ભાગ૦ ૩–૧૨–૩૭.

સ્તુત્યવ્રત પ્રિયવ્રતપુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

સ્તુત્યવ્રત (૨) સ્તુત્યવ્રતનો દેશ.

સ્તુત્યવ્રત (૩) કુશદ્વીપમાંનો પાંચમો દેશ.

સ્તોમ શ્રીકૃષ્ણનો મિત્ર એક ગોપવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦–૧૫–૨૦.

સ્ત્રીરાજ્ય દેશ ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભી૦ ૯. • પાંડવોના સમયમાં આ દેશમાં પ્રમીલા નામે રાણીનું રાજ્ય હતું. પ્રમીલાએ પાંડવોના અશ્વને બાંધ્યો હતો. (પ્રમીલા શબ્દ જુઓ.)

સ્થપતિ જન્મેજયસૂત લોહિતાક્ષ નામનો સ્થલમાપનાદિ શાસ્ત્ર જાણનારો. / ભાર૦ આ૦ ૫૧–૧૫, ૫૮–૧૨.

સ્થણિડલેયુ સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાને ઘૃતાચી અપ્સરાને પેટે થયેલા દસ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. / ભાર૦ આ૦ ૮૮–૯.

સ્થલ સૂર્યવંશીય ઈક્ષ્વાકુ કુળના કુશાન્વયના બલ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે વજ્ર અથવા વજ્રનાભ.

સ્થલપિંડ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળનો એક ઋષિ.

સ્થાણુ બ્રહ્મમાનસપુત્ર એક પ્રજાપતિ. એણે જરામરણ રહિત પ્રજા નિર્માણ કરી હતી, જેથી સૃષ્ટિ ઉપર વસ્તી બહુ જ વધી. બ્રહ્મદેવને લાગ્યું કે આગળ જતાં પૃથ્વી પર રહેવાની જગા મળશે કે નહિ મળે. આ ઉપરથી બ્રહ્મદેવે આને એવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી ત્યાં રહેવા દેવાનું કહ્યું. બ્રહ્મદેવનું આ વચન સાંભળીને આ સ્તબ્ધ થઈ ગયો, એ ઉપરથી એનું સ્થાણુ એવું નામ પડ્યું છે. / ભાર૦ શાં૦ ૨૬૩.

સ્થાણુ (૨) અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક. / ભાર૦ આ૦ ૬૭–૩.

સ્થાણુ (૩) જેને ચલન જ નથી એવા પરમાત્મા શંકર ભગવાન.

સ્થાણુમતી ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સ્થાણ્વટ તીર્થવિશેષ. / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૭૮.

સ્થાન મહાપુરાણનાં દશ લક્ષણ પૈકી એક સંરક્ષણ તે. / ભાગ૦ ૨–૧૦–૧.

સ્થાનેશ્વર તીર્થ અને ક્ષેત્રવિશેષ.

સ્થાપત્ય અથર્વણ વેદનો એક ઉપવેદ. એમાં શિલ્પશાસ્ત્રનો વિષય છે.

સ્થૂણ વિશ્વામિત્ર કુળનો એક ઋષિ. / ભા૨૦ આ૦ ૭–૫૧.

સ્થૂણ (૨) સ્થૂણાકર્ણ શબ્દ જુઓ. એ યક્ષ કુબેરનો એક અનુચર હતો. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૯૧–૨૦–૨૨.

સ્થૂણકર્ણ વનવાસના સમયમાં પાંડવોની સાથે કેટલોક કાળ દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

સ્થૂણાકર્ણ શિખંડીને જેણે તેનું સ્ત્રીત્વ લઈને પોતાનું પુરુષત્વ આપ્યું હતું તે યક્ષ. કુબેરનો એક અનુચર. (શિખંડી શબ્દ જુઓ.)

સ્થૂલકેશ પ્રમદ્વરા નામની કન્યાનું પાલન કરનાર એક ઋષિ. / ભા૨૦ આ૦ ૮–૧૦.

સ્થૂલગિરા એક ઋષિ.

સ્થૂલશિરા વિશ્વાવસુ ગંધર્વને જેણે 'જા, તું કબંધ નામનો રાક્ષસ થઈશ' એવો શાપ દીધો હતો તે ઋષિ. / ભા૨૦ વ૦ અ૦ ૧૩૫; વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૭૧; સ૦ ૪–૧૭.

સ્થૂલાક્ષ એક ઋષિ.

સ્થૂલાક્ષ (૨) દૂષણ રાક્ષસના ચાર અમાત્યો પૈકી એક. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૨૩.

સ્નાતપ બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુળનો એક ઋષિ.

સ્નુર્જ એક રાક્ષસ. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

સ્મય વસિષ્ઠના પ્રજાપતિ પુત્રોમાંનો એક.

સ્મર મદન–કામદેવ તે જ. એનો નાશ કરનાર શંકર ભગવાનનાં, એને મારવા ઉપરથી સ્મરહર, કામાન્તક એવાં અનેક નામ પડ્યાં છે.

સ્મર (૨) મરીચિ ઋષિને ઊર્ણાને પેટે થયેલા છ પુત્રોમાં મોટો પુત્ર. (૧. ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.)

સ્મૃતિ સ્વાયંભુ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિને મેધાની કુખે થયેલો પુત્ર.

સ્મૃતિ (૨) ચાલુ મન્વંતરમાં અંગિરા કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

સ્મૃતિ (૩) ભગવતી શ્રુતિનું સ્મરણ કરીને મનુ વગેરેએ લખેલા ગ્રન્થવિશેષો. વિસ્તૃત અર્થમાં વેદાંગ, સૂત્રો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો અને ધર્મશાસ્ત્રોની ગણના સ્મૃતિમાં થાય છે.

સ્મૃતિકાર મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, શંખ, લિખિત, પરાશર વગેરે ધર્મશાસ્ત્રના લખનારા ઋષિઓ.

સ્યંદિકા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

સ્યંદિની ગોમતીને મળનાર નદીવિશેષ.

સ્યમંતકમણિ યદુકુળોત્પન્ન સત્રાજિત રાજાને સૂર્યના પ્રસાદથી મળેલો જે મણિ તે. એ મણિમાં એવો ગુણ હતો કે જ્યાં એ હોય તે સ્થળમા કદી દુકાળ પડે નહિ, રોગ થાય નહિ. એમાંથી દરરોજ આઠ ભાર સોનું નીકળતું. આઠ હજાર તોલાનો એક ભાર એ હિસાબે સત્રાજિત યાદવને દરરોજ ચોસઠ હજાર તોલા સુવર્ણ પ્રાપ્ત થતું હતું. / ભા૦ દશમ૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૬–૧૧.

એકદા આ મણિ કંઠમાં ધારણ કરીને સત્રાજિત યાદવ દ્વારકામાં આવતો હતો, ત્યારે આ મણિનું તેજ જોઈને બધા યાદવો છક્ક થઈ જઈને કૃષ્ણને આ કોણ છે વગેરે પૂછવા લાગ્યા. કૃષ્ણે એના ઉત્તરમાં એ સત્રાજિત રાજા છે એટલું કહ્યું એટલામાં તો સત્રાજિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કૃષ્ણે તેની આગતાસ્વાગતા કરીને બેસાડીને પછી આ મણિ સંબંધી હકીકત પૂછી. સત્રાજિતે સઘળી હકીકત કહી. એણે પ્રયત્ન કરીને મેળવેલા મણિને અંગે કોઈએ કશું કહેવું જોઈતું નહોતું, છતાં કૃષ્ણે સહજ કહ્યું કે, 'આ મણિ ઉગ્રસેન પાસે હોય તે વાજબી છે. એ ઉગ્રસેનને ત્યાં જ શોભે; કારણ ઉગ્રસેન સર્વ યાદવોના પ્રમુખ છે.' કૃષ્ણનું આ કહેવું સત્રાજિતને ઠીક ન લાગ્યું અને એ ખોટું લગાડી સભામાંથી ઊઠી પોતાને ઘેર ગયો.

આ વાતને ઘણા દિવસ વીત્યા બાદ એક

વખત સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન યાદવ આ મણિ કંઠમાં ધારણ કરી, મૃગયા કરવા ગયો. એક સિંહની પાછળ પડી પ્રસેન છેક એની ભોડ સુધી ગયો. એટલામાં તો સિંહ એકાએક પાછો ફર્યો અને એણે પ્રસેનને જીવથી મારી નાખ્યો. પ્રસેનને મારીને સિંહ ઊભો હતો, એટલામાં ઋક્ષ-રાજ જાંબુવાન ત્યાં આવ્યો. એણે મણિનું અપૂર્વ અને અપાર તેજ જોઈ સિંહને તત્કાળ મારી નાખ્યો અને મણિ લઈને પોતે પોતાની ગુફામાં ગયો.

અહીં પ્રસેન ઘેર આવ્યો નહિ સબબ સત્રાજિતને ઘણી ચિંતા થઈ. એણે પોતાના ભાઈ પ્રસેનની શોધ સારુ ચોમેર દૂતોને મોકલ્યા. પણ એ શિકાર કરતાં ઘણો જ આઘે જઈને મરણ પામેલો હોવાથી એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. બધા દૂત પાછા આવ્યા એટલે સત્રાજિતના મનમાં વહેમ આવ્યો કે કૃષ્ણે જ મારા ભાઈને હતો—ન હતો કરી નાખીને મણિ લઈ લીધો.

સત્રાજિતના આ વહેમની વાત ફેલાતી ફેલાતી સ્વતઃ કૃષ્ણના કાન સુધી પહોંચી. કૃષ્ણને આથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. એમના મનમાં આવ્યું કે આપણા પર આવેલું ખોટું આળ ભૂંસી નાખવું જોઈએ. પછી શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં એમણે સૂઝ્યું કે પ્રસેન અરણ્યમાં જઈને ગુમ થયો છે, માટે એની શોધ કરવા અરણ્યમાં જ જવું જોઈએ.

પછી કૃષ્ણ કેટલાક યાદવોને સંગાથમાં લઈને પ્રસેનની ભોળ કરવા અરણ્યમાં ગયા. ઘણે દૂર જતાં જતાં એક ઘોડાની અને પ્રસેનની લાશ દીઠામાં આવી. પણ પ્રસેનના અંગ પર મણિ નહોતો. પછી પ્રસેનને કોણે માર્યો હશે એ વિચારતાં વિચારતાં આજુબાજુ જોતાં એક સિંહ મરણ પામીને પડેલો જોયો. ત્યાં પણ મણિનો પત્તો લાગ્યો નહિ, પણ ત્યાં કોઈ બીજાનાં પગલાં પડેલાં દીઠાં. એમણે તર્ક કર્યો કે પ્રસેનને સિંહે અને સિંહને કોઈ બીજાએ માર્યો હોવો જોઈએ. માટે એઓ એ પગેરે પગેરે આગળ ગયા. આગળ જતાં એ પગલાં એક ગુફામાં પેઠાં. પછી જોડે ગયેલા બધા યાદવોને ગુફાને બારણે બેસાડી પોતે એકલાએ જ એ ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. એ ગુફા અંદરથી ઘણી લાંબી હોઈને તેમાં ઘણે આઘે ગયા પછી એક વિસ્તીર્ણ મહેલ જોવામાં આવ્યો. કૃષ્ણ એ મંદિરમાં બેધડક પેસીને જોવા લાગ્યા તો તેમને એ મંદિર એક ઋક્ષરાજનું હોવાનું જણાયું. મંદિરમાં એક ઋક્ષના બચ્ચાના પારણા ઉપર લટકાવેલો મણિ એમના જોવામાં આવ્યો. ટૂંકામાં કૃષ્ણ ત્યાં ગયા એટલે કોણ આવ્યું, કોણ આવ્યું, એવી ગરબડ થતાં મંદિરમાંથી જાંબુવાન આવ્યો. એને ઘણો વયોવૃદ્ધ દેખીને કૃષ્ણે એને કહ્યું કે આ અમારો મણિ તમારે ત્યાં આવ્યો છે તે અમારો અમને પાછો આપો. પરંતુ કૃષ્ણનું કહેવું જાંબુવાન લેખવે નહિ. પરિણામે જાંબુવાનની સાથે કૃષ્ણને અઠ્ઠાવીસ દિવસ સુધી બાહુયુદ્ધ થયું. છેવટે જાંબુવાન થાક્યો અને કહ્યું કે, 'હવે યુદ્ધ બસ. આ મારી એક કન્યા જાંબુવતી છે તે તને ભાર્યા તરીકે આપું છું. તેને અને આ મણિને લઈને તું તારે ઘેર જા.' કૃષ્ણે તથાસ્તુ કહીને જાંબુવતીની સાથે વિવાહ વિધિથી લગ્ન કરી. પોતે એને અને મણિને લઈને ત્યાંથી નીકળી ગુફાને દ્વારે પોતે યાદવોને બેસાડ્યા હતા ત્યાં આવ્યા. આ જાંબુવાન રામાવતારના હતા.

અહીં ગુફાના દ્વાર પર બેસાડેલા યાદવો કૃષ્ણની વાટ જોતા જોતા બાર દિવસ સુધી ત્યાં બેસી રહ્યા. છેવટે એ આવવાનું હશે ત્યારે આવશે, આપણે કેટલા દિવસ બેસી રહીશું એમ ધારી ત્યાંથી ઊઠી દ્વારકામાં ગયા. કૃષ્ણ આવી જુએ છે તો યાદવો મળે નહિ એટલે પોતે ત્વરાથી દ્વારકામાં પધાર્યા. દ્વારકામાં આવી કૃષ્ણે સભા બોલાવી અને સત્રાજિતને કહાવ્યું કે મનમાં કશી પણ શંકા આણ્યા વગર દ્વારકામાં આવી જજો. તેથી સત્રાજિત સભામાં આવ્યો. સભામાં કૃષ્ણે પ્રસેનની અને મણિની સઘળી હકીકત અથપ્રતિ વિદિત કરી. તેમણે આણેલો મણિ સત્રાજિતને સ્વાધીન કર્યો. સત્રા-

જિતને પોતે કૃષ્ણ ઉપર આળ મૂકયું હતું તેથી લાજ તો ઘણી આવી પણ મણિ પોતાને ઘેર લઈ ગયો. પ્રસેનની મરણક્રિયા વગેરે સંસ્કારો પૂરા થયા પછી સત્રાજિતે વિચાર કર્યો કે પોતાની કન્યા સત્યભામા કૃષ્ણને પરણાવીને મણિ તેમને જ આપી તેમની સાથે મૈત્રી કરવી. તરત જ એણે પોતાના અભિલાષની સિદ્ધિ કરીને સત્યભામા પરણાવીને મણિ કૃષ્ણને આપ્યો. સત્રાજિત યાદવ હતો; કૃષ્ણ પણ યાદવ હતા, છતાં ક્ષત્રિયોમાં એક ગોત્રી હોવા છતાં પણ જો પુરોહિત જુદા જુદા હોય તો તેમનાં લગ્ન વિષયે શંકાને સ્થાન નથી.

કૃષ્ણે આ મણિ સત્યભામાની પાસે જ રહેવા દીધો હતો. એવામાં હસ્તિનાપુરથી સમાચાર આવ્યા કે સંત સહવર્તમાન પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળી મૂઆ. એ સાંભળી સત્યભામાને સત્રાજિતને ત્યાં મોકલી પોતે બળરામની સાથે ઘણી ત્વરાથી હસ્તિનાપુર ગયા. અહીં દ્વારકામાં અક્રૂર અને કૃતવર્મા બન્ને જણા કોઈ એક શતધન્વા નામના યાદવ પાસે આવ્યા. આ શતધન્વા તે કૃતવર્માનો ભાઈ શતધન્વા નહિ પણ બીજો જ.

અક્રૂર અને કૃતવર્માએ શતધન્વાને કહ્યું કે, 'તું સત્રાજિત પાસેથી મણિ શા માટે લઈ લેતો નથી? જેણે રત્ન જેવી કન્યા આપણને હા કહીને પછી ન આપતાં કૃષ્ણને આપી એ સત્રાજિત પોતાના ભાઈ પ્રસેનની પાસે કાં ન જાય?' આમ બુદ્ધિ ફેરવતાં જેનું મોત પાસે આવ્યું હતું તેવા પાપી શતધન્વાએ સત્રાજિતને સૂતો માર્યો. સ્ત્રીઓ અનાથની પેઠે ચીસો પાડતાં અને રોતાં–કકળતાં છતાં કસાઈ પશુને મારે એમ સત્રાજિતને મારી શતધન્વા મણિ લઈ ગયો.

પોતાના પિતાને મારી નાખેલો જોઈ શોકથી વ્યાપ્ત થયેલાં સત્યભામા 'હે બાપ! હે બાપ! હું મરી ગઈ' એમ વિલાપ કરતાં મૂર્ચ્છિત થઈ ભોંય ઉપર ઢળી પડયાં. પછી મૂએલા બાપને તેલની કોઠીમાં નાખી સત્યભામા પોતે હસ્તિનાપુર ગઈ. ત્યાં જઈને ભગવાન જે તે વાત જાણતા જ હતા તેમને પોતાના પિતાના વધની વાત કરી. આ વાત સાંભળી ઈશ્વર છતાં મનુષ્યાવતારને અનુસરી બન્ને ભાઈઓ આંખમાં આંસુ લાવીને 'અહો, અમને મોટી વિપત્તિ આવી' એમ વિલાપ કરવા લાગ્યા. પછી બલભદ્ર અને શતધન્વાને મારીને મણિ પાછો લેવાની પેરવી કરવા લાગ્યા. આ ગોઠવણની ખબર પડવાથી ભયગ્રસ્ત શતધન્વાએ કૃતવર્માની સહાયતા સારુ પ્રાર્થના કરી. કૃતવર્માએ કહ્યું કે, 'કૃષ્ણ અને બળરામ જેવા મોટા સમર્થનો અપરાધ હું નહિ કરું. એઓનો અપરાધ કરવાથી કોણ સુખી થાય? તેઓનો દ્રોહ કરવાથી પોતાના અનુચરો સહિત કંસ રાજ્યલક્ષ્મીથી ભ્રષ્ટ થઈ મરણને શરણ થયો અને જરાસંધ પણ સત્તર વાર સંગ્રામમાં હાર ખાઈને જતો રહ્યો.' આમ કૃતવર્માએ ના પાડતાં શતન્વાએ અક્રૂરજીની પોતાને પડખે રહેવા પ્રાર્થના કરી. એમણે પણ કહ્યું કે, 'કૃષ્ણ અને બળભદ્ર ઈશ્વરરૂપ છે. એમના બળને જાણનારો કયો પુરુષ એમની સામે વિરોધ કરે? જે ભગવાન પોતે આ જગતને પોતાની લીલાથી સર્જે છે, પાળે છે અને નાશ કરે છે; જેની ગતિને માયાથી મોહ પામેલા બ્રહ્માદિક પણ જાણતા નથી; અને જેણે સાત વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં બાળક જેમ બિલાડીના ટોપને ઉખાડી લે તેમ લીલા માત્રમાં પર્વતને ઉખાડીને એક હાથથી ધારણ કરવા જેવું અદ્‌ભુત કર્મ કરનાર, અનંત, સર્વના કારણ અવિનાશી, અને પરમાત્માના એવા કૃષ્ણ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું.'

અક્રૂરજીએ આમ કહ્યું એટલે પોતે આણેલો મણિ અક્રૂરજીને થાપણ તરીકે સોંપી શતધન્વા સો યોજન ચાલે એવા અશ્વારૂઢ થઈ ત્યાંથી જતો રહ્યો. પછી ગરુડની ધ્વજાવાળા અને મહાવેગવાન અશ્વ જોડેલા રથમાં બેસીને બળભદ્ર અને કૃષ્ણ સત્રાજિતને મારનાર શતધન્વાની પાછળ ગયા. મિથિલા નગરીના ઉપવનમાં ઘોડો થાકથી પડી જવાથી શતધન્વા પગપાળો નાઠો. ભગવાન પણ ક્રોધથી એની પાછળ દોડયા. કૃષ્ણ ભગવાને શતધન્વાનું માથું તીક્ષ્ણ

ધારવાળા ચક્ર વડે ઊડાડી દઈ, મણિને સારુ એનાં લૂગડાં વગેરે ખોળ્યાં. પણ મણિ મળ્યો નહિ. એમણે આવીને બળભદ્રને આ વાત કહેતાં એમના મનમાં આવ્યું કે 'મણિ પોતાની સ્ત્રીને આપવા સારુ છાનો રાખી કૃષ્ણ મને ઠગે છે.' પણ આ વાત મનમાં રાખીને તેમણે કહ્યું કે, 'શતધન્વાએ વખતે કોઈ બીજાને ત્યાં મૂકયો હશે. માટે દ્વારકામાં જાઓ અને તેની શોધ કરો. હું તો વિદેહ રાજા જે મને બહુ વહાલો છે તેની પાસે જાઉં છું. બળભદ્ર મિથિલામાં જનકને ત્યાં ગયા અને કૃષ્ણ દ્વારકા આવ્યા.

બલભદ્ર ત્યાં રહ્યો છે એ સાંભળી એ સંધિનો લાભ લેવા દુર્યોધન ત્યાં આવ્યો અને એણે બલભદ્ર પાસે ગદાયુદ્ધનો અભ્યાસ કર્યો. એમણે સત્યભામાને શતધન્વાને મારવાની અને મણિ ન મળવાની વાત કરી. સત્યભામાના મનમાં પણ આવ્યું કે કૃષ્ણે મણિ પોતાના મોટાભાઈને આપી મિથિલા મોકલ્યા છે અને મારે મોંઢે ખોટું કહે છે.

શતધન્વાને ચડાવનાર કૃતવર્મા અને અક્રૂરને મારવાની ઊડતી વાતો સાંભળી બીકના માર્યા તેઓ દ્વારકામાંથી જતા રહ્યા. અક્રૂરજીના દ્વારકા છોડીને જવાને અંગે લોકોમાં અનેક તરેહની અફવાઓ ઊડી. કોઈ કાંઈ કહે અને કોઈ કાંઈ કહે. અક્રૂરજી કાશી ગયા અને ત્યાં સુવર્ણવેદી કરી યજ્ઞો કરવા લાગ્યા. લોકોએ કહેવા માંડયું કે અક્રૂરજીને કૃષ્ણે જ કાશી મોકલ્યા છે. આમ વિવિધ ખોટી ગપો શાંત પાડવા કૃષ્ણે અક્રૂરજીને કાશીથી તેડાવ્યા. કૃષ્ણે અક્રૂરને પોતાની પાસે તેડાવી, બેસાડી મીઠી મીઠી વાતો કરી કહ્યું : 'હે દાનપતિ! શતધન્વાએ સ્યમંતકમણિ પ્રથમથી જ તમારે ત્યાં મૂકયો છે એ અમને ખબર છે. જોકે સત્રાજિતને પુત્ર ન હોવાથી એની બધી મિલકત લેવા એના દીકરીના દીકરાઓને અધિકાર છે; પણ એ મણિ તમારા સિવાય બીજા કોઈથી રાખી શકાય એમ ન હોવાથી, તમારી પાસે જ રહેવા દઈશું. તમે સારા નિયમ પાળનારા છો માટે એ જ ઉત્તમ છે. પરંતુ મણિ સંબંધે મોટાભાઈ (બલભદ્ર) મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ કરતા નથી. માટે એ મણિ દેખાડો અને બંધુઓમાં પરસ્પર મન દુખાયાં છે તેની શાંતિ કરો. મણિના વિષયમાં તમારાથી ના પડાય એમ છે જ નહિ. કેમકે હમણાં સુધી સોનાની વેદીવાળા તમારા યજ્ઞો ચાલ્યા કરે છે.' આ બધું સાંભળી અક્રૂરજીએ મણિ હાથમાં લઈ લૂગડે ઢાંકી ભગવાનને આપ્યો. એ મણિ બધાં સગાંવહાલાંઓને બતાવી પોતા ઉપરનો અભિશાપ ટાળીને ભગવાને મણિ અક્રૂરજીને પાછો આપ્યો.

જોકે સ્યમંતકમણિ અક્રૂરજીને પાછો આપ્યો. પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારું સુવર્ણ તો અનાયાસે જ કૃષ્ણને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું. / ભાગ૦ દશમ૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૬–૫૭; હરિ૦ વં૦ સ્કં૦ અ૦ ૩૮.

સ્યમંતપંચક પરશુરામે ક્ષત્રિયોને મારીને તેમના લોહીથી પાંચ કુંડ ભર્યા હતા તે. એમનાં રામહ્રદ નામ પ્રસિદ્ધ છે. ઋચિકાદિ પિતરોના આશીર્વાદને લઈને તે જળરૂપ બની ગયા છે. અહીંથી થોડે જ છેટે કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. (સમંતપંચક શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૩–૨.

સ્યાનંદૂર કેરલ દેશમાં આવેલું અન્તશયન ક્ષેત્ર. અર્જુન ત્યાં યાત્રા સારુ ગયો હતો. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૭-૩૭.

સ્યૂમરશ્મિ કપિલના પ્રસાદથી બ્રહ્મતત્ત્વ સંપન્ન થયેલો એક ઋષિ. એકદા નહુષ રાજાને ત્યાં ત્વષ્ટા દેવ અતિથિ થઈ આવ્યા હતા. તેમનું આતિથ્ય કરવાને મધુપર્કમાં કાપવા સારુ એક ગાયને આણી. એ ગાયને જોઈને ઉદાર અંતઃકરણવાળા, સત્ત્વગુણમાં સ્થિતિ કરનારાં, સંયમ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા, જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા, નિયમપૂર્વક આહાર કરનારા અને સર્વ તરફથી નિર્ભય, શ્રેષ્ઠ, દઢ, સત્ય તથા ઉત્તમ નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા કપિલ મુનિ, વધ કરવા માટે ઊભી રાખેલી ગાયને જોઈને એક વાર આ પ્રમાણે બોલી ઊઠયા કે, 'અરે, આ વેદ!'

આ પ્રમાણે કપિલ મુનિએ વેદનો આક્ષેપ કર્યો, એટલે આ સ્યૂમરશ્મિ – જે જ્ઞાનસંપન્ન ઋષિ હતો

તે – પોતાને યોગબળે કરીને ગાયના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને કપિલ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'અહો ! વેદને આ પ્રમાણે જે નિંદ્ય માનવામાં આવે છે, તો પછી વેદમાં કહેલા બીજા હિંસારહિત ધર્મોને કેવી રીતે પ્રમાણ ગણવામાં આવશે ? માટે વેદોક્ત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રરૂપ દૃષ્ટિવાળા ધીર તપસ્વીઓ એમ જ માને છે કે વેદોમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ નિત્ય જ્ઞાનસંપન્ન પરમાત્માનાં જ વચનો છે. શ્રુતિ કહે છે કે 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्य दृग्वेदो यर्जुर्वेदः सामवेदः । આ પ્રમાણે આ સ્યૂમરશ્મિ અને કપિલ મુનિની વચ્ચે સંવાદ થયો હતો, જે કપિલગીતા નામે પ્રસિદ્ધ છે. / ભાર૦ શાં૦ અ૦ ૨૬૮–૬૯.

સ્રષ્ટા બ્રહ્મદેવ તે જ.

સ્વક્ષ દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

સ્વધા સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યામાંની એક. એ કન્યા દક્ષે પિતરને આપી હતી. પિતરને એની મારફતે અન્ન વગેરે અર્પણ કરાય છે. અર્પણ કરેલું અન્ન વગેરે – દ્રવ્ય એ એ પિતરની પાસે લઈ જઈને આપે છે. સ્વધાને વયુના અને ધરિણી નામે બે કન્યા હતી.

સ્વધા (૨) પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા અને અંગિરા ઋષિની પત્ની. એણે પિતર અને અથર્વાંગિરસ વેદને પુત્ર માન્યા હતા / ભાગ૦ ૬–૬–૧૯.

સ્વધામા રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર.

સ્વન નિષ્કૃતિ નામના અગ્નિનો પુત્ર, એક અગ્નિ-વિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૧–૨૩.

સ્વયંપ્રભા હેમા નામની અપ્સરાની સખી. હેમાને મયાસુરે એક મહેલ બનાવીને ત્યાં રાખી તેની જોડે ચેન કરતો હતો. અગાઉ જતાં મયાસુરને ઇન્દ્રે ત્યાંથી કાઢી મૂકયો અને હેમા સ્વર્ગમાં ગઈ. જતી વખતે પોતાને માટે નિર્માણ કરેલું સ્થળ સ્વયંપ્રભાને આપતી ગઈ. એ આ સ્થળમાં ઘણા કાળથી રહેતી હતી. અંગદ વગેરે વાનરો સીતાની ખોળ કરવા લંકા જતા હતા તે વખતે સ્વયંપ્રભાને મળવાથી એણે એમની ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી હતી. પછી 'તમે આંખ મીંચો' એમ કહીને તેમણે આંખો મીંચી કે તરત તેમને સમુદ્રતીરે પહોંચાડી દીધા. પોતે પણ રામનાં દર્શન કરીને પછી સ્વર્ગે ગઈ. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૫૦–૫૨.

સ્વયંભૂ જોકે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણેને સ્વયંભૂ કહેવાય છે, પણ બહુધા બ્રહ્મદેવને આ નામ લગાડાય છે.

સ્વયંભૂ (૨) ચાલુ મન્વંતરની પહેલી ચોકડીમાં થયેલો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) એણે પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ અને સુમંતુને અનુક્રમે વેદના ઋગાદિક ચાર ભેદ શીખવ્યા હતા. યાજ્ઞવલ્કય પાસેથી યજુર્વેદની શાખા પાછી લઈને તિત્તિરી ઋષિને આપી. એ ખટપટ વ્યાસ શિષ્ય વૈશંપાયનના સમયમાં થઈ હતી.

સ્વયંભોજ સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના શિનિના પૌત્ર વૃષ્ણિના અન્વયમાં થયેલા શિનિ રાજાનો પુત્ર. એને હૃદિક નામે પુત્ર હતો.

સ્વર અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ, ઌ, ૡ સ્વરો તે જ. એઓ બ્રહ્મદેવના દેહ સ્વરૂપ છે.

સ્વર (૨) ગાયનમાં ષડજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાત એવા સાત ભેદ, સપ્ત સૂર તે. / ભાગ૦ ૩–૧૧–૪૬–૪૭.

સ્વરસ શાલ્મલિ દ્વીપમાં આવેલો એક પર્વતવિશેષ.

સ્વરાષ્ટ્રદેશ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯–૪૮.

સ્વરૂપ વરુણલોકમાં રહેતો એક અસુરવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૯–૧૮.

સ્વર્ગ પુણ્યશાળી માણસોને દેહત્યાગ પછી દિવ્ય-દેહે સુખ ભોગવવાનું સ્થાન. / ભાર૦ વ૦ ૨૬૨–૧૨૮.

સ્વર્ગ (૨) પૃથ્વીની ઉપર ઊંચે જે સાત લોક આવેલા છે તેમાંનો ત્રીજો લોક.

સ્વર્ગ (૩) ચાલુ મન્વંતરમાં ધર્મ નામના ઋષિને યામી નામની ભાર્યાની કૂખે થયેલો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નંદી.

સ્વર્ણ સુવર્ણ શબ્દ જુઓ.

સ્વર્ણપ્રસ્થ જંબુદ્વીપની આજુબાજુ આવેલા આઠ ઉપદ્વીપોમાંનો એક.

સ્વર્ણરોમા વિદેહવંશીય મહારોમા નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હ્રસ્વરોમાજનક હતું.

સ્વર્તિનર અંગિરાકુળનો ઋષિવિશેષ.

સ્વર્ધુની આકાશમાંથી મેરુ પર્વત પર પડેલી નદી અલકનંદા, સીતા, ભદ્રા અને ચક્ષુ એ ચાર પ્રવાહ રૂપે ચારે દિશામાં વહે છે. સપ્તર્ષિઓના સંતોષાર્થે સપ્ત પ્રવાહ રૂપે થઈ છે. એ સાત પ્રવાહોનાં વસ્વૌકસારા, નલિની, સરસ્વતી, સીતા, પાવની, સુચક્ષુ અથવા જંબુ નદી, ગંગા અને સિંધુ એવાં નામ છે. આગળ જતાં ગંગાનાં જ ભાગીરથી, જાહ્નવી વગેરે નામો પડ્યાં છે. પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં આ નામો સંબંધે જબરો ગોટાળો છે. પણ બહુમતને આધારે આ નામના નિર્ણય કર્યા છે. / ભા૨૦ ભી૦ ૬.

સ્વન્હ તુષિત દેવોમાંનો એક (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

સ્વર્ભાનવી સોમવંશી પુરુરવાના પુત્ર આયુષની ભાર્યા. તેને પુત્ર તે નહુષ / ભા૨૦ આ૦ ૧૯–૨૯.

સ્વર્ભાનુ દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક. એને કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં રાહુ પણ કહ્યો છે. સમુદ્રમથન કાળે જ્યારે વિષ્ણુ મોહિનીસ્વરૂપ ધારણ કરીને અમૃત વહેંચતા હતા તે વખતે આ દૈવનું રૂપ ધારણ કરીને સૂર્ય અને ચન્દ્રની વચ્ચે બેસી ગયો હતો. વિષ્ણુએ આનું આ કપટ જાણ્યું અને પોતાના તેજદાર ચક્ર વડે આનું માથું ઉડાડી દીધું. પરંતુ એના પેટમાં અમૃત ગયું હતું તેથી એ મરણ ન પામતાં શિર અને કબંધ બે રૂપે રહ્યો. શિરનું નામ રાહુ અને કબંધ-ધડનું નામ કેતુ પડ્યું, અને એમની ગણના ગ્રહોમાં થઈ. આ બનાવ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં બન્યો. છતાં ગ્રહમંડળમાં રાહુ અને કેતુ અનાદિ સિદ્ધ છે. સબબ અનાદિથી ગ્રહણ આમનાથી થાય છે એ માનવામાં બાધ નથી !

સ્વર્ભાનુ (૨) કૃષ્ણથી કાલિંદીને થયેલો પુત્ર.

સ્વર્વીથી ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવપુત્ર વત્સરની સ્ત્રી. એને પુષ્પાર્ણ વગેરે છ પુત્રો હતા.

સ્વશ્રવ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળનો એક ઋષિ.

સ્વસૃપ કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક / (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ.)

સ્વસ્તિ એક ઋષિવિશેષ.

સ્વસ્તિકર ત્રણની અંક સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠકુળનો એક ઋષિ.

સ્વસ્તિપુર સ્થાનવિશેષ / ભા૨૦ વ૦ ૮૧–૧૭૪.

સ્વસ્ત્યાત્રેય અત્રિવંશજ એક ઋષિ.

સ્વસ્થલી ત્રણની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળનો એક ઋષિ.

સ્વાતિ સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ પૈકી એક.

સ્વાતિ (૨) એ નામનું એક નક્ષત્રવિશેષ.

સ્વાદૂદક સપ્ત મહાસાગરોમાંનો સાતમો મહાસાગર / (૧. શુદ્ધોદ શબ્દ જુઓ.)

સ્વાંભસેતુ એક અગ્નિ. આ અગ્નિ ઉદક ઉત્પન્ન કરનારો છે. યજ્ઞમાં જે સોમ હોમાય છે તે આ અગ્નિ જ ગ્રહણ કરે છે.

સ્વયંભૂમનુ બ્રહ્મદેવ સ્વયંભૂના જમણા અંગમાંથી નિર્માણ થયેલો પુરુષ. ચૌદ મનુઓમાં આ પહેલો મનુ હોઈ, બ્રહ્મદેવના જ ડાબા અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી શતરૂપા નામની કન્યાનો પતિ હતો. આ શતરૂપાનો કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં સરસ્વતી અગર અનંતી એવે નામે પણ વર્ણવી છે. આ મનુને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ, એ બે પુત્ર અને આકૂતિ, દેવહૂતી, અને પ્રસૂતિ એવાં નામે ત્રણ કન્યા હતી. એણે આકૂતિ રુચિ ઋષિને, દેવહૂતી કર્દમ પ્રજાપતિને અને પ્રસૂતિ દક્ષ પ્રજાપતિને આપી હતી. તેમાં આકૂતિ-રુચિ ઋષિને પુત્રિકા ધર્મથી આપી હતી. માટે એનાં સંતાન યજ્ઞ અને દક્ષિણા ઋષિ પાસેથી લઈ, યજ્ઞને પોતાનો પુત્ર કર્યો હતો અને દક્ષિણાને કન્યાદાન વિધિથી લઈ યજ્ઞની સ્ત્રી કરી હતી.

આ મનુના સત્તાકાળને સ્વયંભુ મન્વંતર કહે છે. એના મન્વંતરમાં બ્રહ્મમાનસ પુત્ર મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને ભૃગુ

એ ધર્મોપદેષ્ટા સપ્તાષ હતા. પુત્રિકાધર્મ પ્રમાણે રુચિ ઋષિ પાસેથી લીધેલો યજ્ઞ સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રસ્થાને હતો. એની સ્ત્રી દક્ષિણા કે ઇન્દ્રાણી હતી. યજ્ઞને દક્ષિણાથી થયેલા તોષ, પ્રતોષ વગેરે બાર તુષિત સંજ્ઞાવાળા પુત્ર થયા હતા તે સ્વર્ગમાં દેવ રૂપે હતા / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩; મત્સ્ય૦ અ૦ ૯. • આ મન્વંતરમાં ઇન્દ્રને સહાય કરનારો કોઈ ખાસ વિષ્ણુનો અવતાર થયો ન હતો.

સ્વાયષ્ટ શ્વેતપરાશર કુલોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

સ્વારોચિષમનુ સ્વાયંભુ મનુનો સત્તાકાળ એટલે સ્વાયંભુ મન્વંતર પૂરો થયા પછી બીજો મનુ તે આ ચક્ષુષ. અગ્નિને સ્વાહાની કૂખે થયેલા ચાર પુત્રોમાં આ નાનો હતો. એને નભ, નભસ્ય, પ્રસૂતિ અને ભાનુ એમ ચાર પુત્ર થયા હતા. દ્યુતિમાન, સુષેણ, રોચિષ્માન વગેરે એ પુત્રોનાં બીજાં નામ હતાં. એના એટલે ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં દત્ત, નિશ્ચવન સ્તંભક, પ્રાણ, કશ્યપ, ઔર્વ અને બૃહસ્પતિ એ ધર્મોપદેષ્ટા સપ્તર્ષિ હોઈને હવીંદ્ર, સુકૃત, મૂર્તિ, આપ, જ્યોતિ, અય અને સ્મય એ સાત વસિષ્ઠ-પુત્રો પ્રજાપતિ હતા. પહેલાંના મન્વંતરમાંના તુષિત નામના દેવ હતા અને રોચન નામનો ઇન્દ્ર માત્ર તેમનો સ્વામી હતો. વેદશિરા ઋષિથી તુષિતા સ્ત્રીને થયેલો વિભુ નામનો વિષ્ણુનો અવતાર ઇન્દ્રને સહાય કરનાર થયો હતો. / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૩; મત્સ્ય૦ અ૦ ૯.

સ્વાહા સ્વાયંભુ મન્વંતરમાંના દક્ષ પ્રજાપતિની સોળ કન્યાઓમાં ચૌદમી. એ કન્યા એણે પ્રધાન નામના અગ્નિને આપી હતી. દેવતાઓને હવિર્ભાગ પહોંચાડનાર હોઈને એને પાવ, પવમાન, શુચિ અને સ્વારોચિષ્ એમ ચાર પુત્ર હતા. એમાં પહેલા ત્રણની ગણના અગ્નિવંશમાં છે; અને ચોથો પુત્ર બીજો મનુ થયો હતો. પોતાના પતિને સપ્તર્ષિ-ઓની સ્ત્રીઓની મોહિની અને ઝંખના લાગેલી હોવાથી આ સ્વાહાએ અરુન્ધતી સિવાય બીજી ઋષિપત્નીઓનાં રૂપ ધારણ કરીને એને સંતોષ્યો હતો (સ્કંદ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ વ૦ ૨૨૬–૩૯૩ –૨૨૭–૧–૧૬; ૨૩૧–૩૧–૩૩.

સ્વાહા (૨) ચાલુ મન્વંતરમાંના બૃહસ્પતિથી તારાની કૂખે થયેલી કન્યા. એ વૈશ્વદેવ સંબંધી વૈશ્વાનર નામના અગ્નિની સ્ત્રી હોય એમ જણાય છે. એને કામ, અમોઘ અને ઉક્થ એમ ત્રણ અગ્નિવિશેષ પુત્રો હતા. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૧–૩૧–૩૩. • એનો પુત્ર તે સ્કંદ / ભાર૦ વ૦ ૨૩૧–૧. • એને સ્કંદે વરદાન આપ્યું હતું. / ભાર૦ વ૦ ૨૩૧–૫.

સ્વાહેય સ્કંદ તે જ.

સ્વિષ્ટકૃત બૃહસ્પતિને તારાની કૂખે થયેલા છ પુત્રોમાંનો એક પ્રાયશ્ચિતાગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૧–૨૯.

હ

હનુમંત હનુમાન તે જ.

હનુમાન એક બળવાન વાનર. હનુમાન સંબંધી ઇતિહાસ મહામુનિ અગસ્ત્યે રામચંદ્રને વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો છે. સૂર્યના વરદાનથી સુવર્ણના બનેલા મેરુ નામના પર્વત ઉપર કેસરી નામે એક વાનર તથા જગવિખ્યાત અને તેને અત્યંત પ્રિય અંજની નામે સુંદરાંગી સ્ત્રી રહેતી હતી. એક વખત વિહાર કરતી કરતી તે પર્વતના એક વિભાગ પર આવી પહોંચી. તેનું સ્વરૂપ અને સૌન્દર્ય જોઈ વાયુને કામ વ્યાપ્યો અને એણે પોતાનું વીર્ય અંજનીના કર્ણદ્વારા મૂક્યું. એથી અંજનીને વાયુથી ગર્ભ રહી આ હનુમાનનો જન્મ થયો. શાલીના અગ્ર જેવા તેજસ્વી હનુમાનને જન્મ આપ્યા પછી તરત અંજની ફળ લેવાને માટે ગહન વનમાં ચાલી ગઈ હતી. માતાના વિયોગથી અને ક્ષુધાથી પીડાયેલા તે વેળાએ, સરકટના વનમાં જેમ કાર્તિકેય રડતા હતા તેમ, રડવા માંડ્યું. / ભા૦ વન૦ ૧૪૯–૨૭, ભા૦ વન૦ ૧૪૮–૧૪૯–૧૫૨.

એટલામાં જાસૂદના પુષ્પના રાશિ જેવા ઉદય પામતા પ્રભાતના સૂર્યને હનુમાને જોયો. એને ફળ

ધારી એ ફળને લેવાને હનુમાન કૂદ્યો. ઉદય પામતા સૂર્યની સામે જ જાણે બીજો સૂર્ય હોય એવો હનુમાન કૂદીને આકાશમાં ગયો. બાળક છતાં જ્યારે તેણે આકાશમાં કૂદવા માંડ્યું ત્યારે દેવ, દાનવ અને યક્ષો બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. વાયુનો પુત્ર જેવી આકાશમાં છલંગ મારતો ગતિ કરતો હતો તેવી તો વાયુ, ગરુડ કે મન પણ ગતિ કરવાને સમર્થ નથી. ત્યારે દેવોએ વિચાર કર્યો કે આ હનુમાન આજે બાળક છતાં આટલી બધી ગતિથી કૂદે છે, તો યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તો કોણ જાણે શું એ કરશે! અને કોણ જાણે શું એ વેગ ધારણ કરશે! જે વેળાએ પોતાનો પુત્ર સૂર્યને પકડવાને માટે આકાશમાર્ગે, સૂર્યની સામે જતો હતો ત્યારે, તેના તાપથી તે બળી જશે એવા ભયથી વાયુ, હિમ જેવો ઠંડો થઈ એની પાછળ દોડતો હતો. એ પ્રમાણે અનેક યોજન સુધી આકાશમાર્ગે ગતિ કરી, વાયુપુત્ર પોતાના પિતાના બળથી અને વાયુના વાત્સલ્યથી, ઠેઠ સૂર્યની પાસે જઈ પહોંચ્યો. સૂર્ય-નારાયણે પણ તેને બાળક જાણી તથા તેને હાથે ભવિષ્યમાં અદ્‌ભુત કાર્યો થવાનાં છે એમ જાણીને દઝાડ્યો નહિ; પણ તે સમયે એક અદ્‌ભુત બીના બની.

જે વેળાએ વાયુપુત્ર સૂર્યને ગ્રહણ કરવા જતો હતો તે દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતું; અને રાહુ પણ સૂર્યને ગ્રહણ કરવા જતો હતો. પરંતુ સૂર્ય અને ચન્દ્રને ત્રાસ આપનાર એ રાહુ હનુમાનની હડફટમાં આવવાથી ત્રાસ પામીને દૂર નાસી ગયો. પછી સિંહિકાપુત્ર રાહુ ક્રોધે ભરાઈને ઇન્દ્રની પાસે ગયો; અને દેવગણથી વીંટાયેલા ઇન્દ્રને ભ્રકુટિ ચઢાવીને કહેવા લાગ્યો કે, 'હે ઇન્દ્ર! તમે મને ચન્દ્ર અને સૂર્ય – ભોજનાર્થે પરાપૂર્વથી આપેલા છે, તો હવે તે બીજાને કેમ આપો છો? આજ પર્વને દિવસે હું સૂર્યને ખાવા જતો હતો ત્યારે કોઈ બીજા રાહુએ આવીને તેને ગ્રહણ કર્યો એ શું?' રાહુનાં વચન સાંભળીને સુવર્ણની માળા ધારણ કરનાર ઇન્દ્ર, પોતાના આસન ઉપરથી ઊભો થયો, અને કૈલાસપર્વત જેવા ધોળા ચાર દંતુશળવાળા, મદઝર અને સુવર્ણ ઘંટાઓથી અટ્ટહાસ્ય કરતા પોતાના ઉત્તમ હસ્તી ઉપર આરૂઢ થયો. રાહુ આગળ અને હાથી ઉપર બેઠેલો ઇન્દ્ર પાછળ પાછળ જતા હતા. બન્ને જણ જ્યાં હનુમાન સહિત સૂર્ય હતો ત્યાં ગયા. રાહુને તાલાવેલી લાગી હતી તેથી તે ઇન્દ્રને પાછળ મૂકી પોતે સૂર્યની પાસે ગયો. પણ તેને હનુમાને પર્વતના શિખરની પેઠે આવતો જોયો એટલે એ સિંહિકાપુત્ર પણ કોઈ ફળ જ છે ધારી, સૂર્યને મૂકી દઈ, હનુમાન એને પકડવાને કૂદ્યો. સૂર્યને છોડીને પોતાને પકડવા આવતા હનુમાનને જોઈને રાહુ અવળે મુખે નાસવા લાગ્યો. પોતાના રક્ષણ સારુ વારંવાર ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરતા રાહુએ ઘૂમો પાડી કે 'હે ઇન્દ્ર, મારું રક્ષણ કર! રક્ષણ કર!' તેને ભયભીત થયેલો જોઈ, 'ઓ રાહુ તું ભય છોડ, હું એનો નાશ કરું છું,' એમ કહીને ઇન્દ્રે ધૈર્ય આપ્યું. પણ એટલામાં તો હનુમાન અરાવતને જોઈને આ વળી બીજી જાતનું ફળ આવ્યું છે ધારી, તેને લેવા દોડ્યો અને ઐરાવતને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી સામે આવતા હનુમાનનો પ્રકાશ જોઈને ઇન્દ્રને પણ કિંચિત્ ભય ઉત્પન્ન થયો. પછી શચીપતિ ઇન્દ્ર જરા ક્રોધે ભરાઈ હાથના અગ્ર વડે તેને વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. તે વજ્રપ્રહારથી હનુમાન ફડાક કરતો એક પર્વતના ઉપર પડ્યો અને એની હડપચી – હનુ – ભાંગી ગઈ.

વજ્રપ્રહારથી પોતાના બાળકને નીચે પડેલો જોઈને વાયુરાજ ઇન્દ્ર ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને તેણે પ્રજામાત્રનું અનહિત કરવા ધાર્યું. સર્વની પ્રવૃત્તિના કર્તા તથા દેહમાત્રમાં વ્યાપી રહેલા વાયુ-દેવે, પોતાના પુત્રને ત્યાંથી ઉપાડી લીધો, અને પ્રાણીઓને હિતાવહ એવા પોતાના પ્રચારને વહે-વાને લઈને એક ગુફામાં ભરાઈ ગયો. પછી ઇન્દ્ર જેમ મેઘ બંધ કરે તેમ વાયુએ પણ મળમૂત્રાદિ સ્થાન બંધ કરીને પ્રાણીમાત્રને ગભરાવી મૂક્યાં. વાયુના ક્રોધથી પ્રાણીમાત્રના શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગયા. સર્વના સંધિબંધ સજ્જડ થઈ ગયા. પ્રાણીઓ કાષ્ઠનાં પૂતળાં જેવાં થઈ રહ્યાં. વાયુના

કોપે ત્રણે લોકમાંથી સ્વાધ્યાય, વષટ્કાર વગેરે ક્રિયાઓ અને ધર્મ એ સર્વનો લોપ થયો. ત્રણે લોક નરકમાં પડ્યા હોય એમ ગભરાઈ ગયા!

આવા પ્રસંગથી દેવ, અસુર અને મનુષ્ય, એમ સર્વે પ્રજા દુઃખી થઈ. તે સર્વે સુખની ઇચ્છાથી પિતામહ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. સૌનાં પેટ મોટાં દેડકાં જેવાં ફૂલી ગયાં. બધા મહોદર રોગીઓ હોય એવા જણાતા હતા. પછી દેવોએ હાથ જોડી પ્રજાપતિને કહ્યું: 'હે નાથ! રક્ષણ કરો! આપે ચાર પ્રકારની પ્રજા સરજીને વાયુને અમારું રક્ષણ કરનાર સરજ્યો છે, એને અમારાં આયુષ્યનો સ્વામી સ્થાપિત કર્યો છે. પણ હે મહાશય! એ વાયુ આજે રુસણાં લઈ બેઠો છે, અને જેમ કોઈ સ્ત્રીઓને અંતઃપુરમાં ઘાલીને પીડે એમ અમને વાયુનું રોધન કરીને પીડી રહ્યો છે. વાયુથી હણાયેલા અમે તમારે શરણ આવ્યા છીએ. વાયુરોધનથી થયેલું દુઃખ નાશ કરવાને તમે જ સમર્થ છો.' બ્રહ્મદેવ બોલ્યા: 'અરે, એમ થવાનું કશું કારણ છે કે?' ત્યારે દેવોએ વાયુ જે કારણથી કોપ્યો હતો તે ઇતિભૂત કહી સંભળાવ્યું. પછી બ્રહ્મા કહે: 'રાહુના વચનથી ઇન્દ્રે વાયુના પુત્રને હણ્યો છે તેમાં બીજા શું કરે? તમે હાથે જ દુઃખ વહોરીને બીજાને દોષ કેમ દો છો? એ વાયુ-શરીરરહિત છે તેથી તે સર્વના શરીરમાં રહીને દેહીઓને પાળે છે. માટે વાયુને આપણે મનાવવો જોઈએ.' એમ કહીને બ્રહ્મા, દેવો, ગંધર્વ, ભુજંગ, ગુહ્યક વગેરે સર્વ પ્રજાઓ જ્યાં આગળ ઇન્દ્રે હણેલા પોતાના પુત્રને લઈને વાયુ ભરાઈ બેઠો હતો ત્યાં આવી, સૂર્ય, અગ્નિ કે સુવર્ણ જેવો પુત્ર જેના ખોળામાં પડ્યો છે તેવા વાયુને જોઈને દેવ, ગંધર્વ, ઋષિ, યક્ષ અને રાક્ષસો સહિત બ્રહ્મદેવે તેના ઉપર પ્રેમભરી કૃપાદૃષ્ટિ કરી તેને મનાવ્યો.

પિતામહને પોતાની પાસે આવેલા જોઈને પુત્રના વધથી ખેદ પામેલો વાયુ ઊભો થયો. એણે મૌક્તિકહાર અને શોભાયમાન કુંડલો પહેર્યાં હતાં અને સુવર્ણનાં આભૂષણો ધારણ કર્યાં હતાં. તે પિતામહની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને તેમને પગે પડ્યો. વેદજ્ઞ અને આભરણથી શોભતા બ્રહ્મદેવે વાયુને પોતાના હાથ વડે ઊઠાડ્યો અને તેના પુત્રને પ્રેમથી પંપાળ્યો. બ્રહ્મદેવનો સ્પર્શ થતાં જ જળથી સીંચેલા છોડની માફક, હનુમાન પુનઃ જીવિત પામ્યો. પોતાના પુત્રને જીવતો થયેલો જોઈને પ્રસન્ન થયેલો ગંધ-વાહ વાયુ જેણે પ્રાણવાયુનો રોધ કર્યો હતો, તે સર્વભૂતમાં પુનરપિ પૂર્વવત્ વહન કરવા લાગ્યો. વાયુના રોધથી મુક્ત થયેલી બધી પ્રજા આનંદ પામવા લાગી. પછી યશ અને વીર્ય, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એ ત્રણ, તેમજ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણવાળા વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ્વર, અને એ ત્રણમાં પણ પ્રધાન, ત્રણે લોકમાં જેનું સ્થાન છે એવા દેવવંદિત બ્રહ્માએ, વાયુનું મન પ્રસન્ન કરવા સારુ ત્યાં આવેલા સર્વે દેવોને કહ્યું: 'હે મહેન્દ્ર! હે વરુણ! એ અગ્નિ! હે મહેશ્વર! અરે હે ધનેશ! તમે સર્વે જાણો છો છતાં પણ હું કહું તે સાંભળો. આગળ જતાં આ બાળકને હાથે તમારે મોટું કામ કરાવવાનું છે, માટે તમે સર્વ આજ આ બાળકને ઇચ્છામાં આવે એવાં વરદાન આપી, આપણા મિત્ર વાયુને પ્રસન્ન કરો.'

પ્રથમ સહસ્રાક્ષ ઇન્દ્ર જ પ્રસન્ન થઈને આગળ આવ્યો અને એણે પોતાની સુવર્ણમાળા હનુમાનના કંઠમાં નાખી અને કહ્યું: 'મારા હાથથી મારેલા વજ્રથી તારી હડપચી ભાંગી ગઈ છે, માટે હે વાનરોમાં વ્યાઘ્રરૂપ અને મહાબળવાન, તું હનુમાન એવા નામથી પૂજાશે અને આજથી આ બાળક મારા વજ્રથી પણ વીંધાશે નહિ.' પછી અંધકારનાશક સૂર્યનારાયણ કહેવા લાગ્યા: 'હું આ હનુમાનને મારા તેજની સોમી કળા આપું છું. એ જ્યારે મોટો થશે ત્યારે હું એને સર્વ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરાવીશ, જેથી આ બાળક પરમ કુશળ થશે.' પછી વરુણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું: 'આ બાળકનું મારા જળમાં દશ લાખ વર્ષ સુધી રહેતાં

પણ મૃત્યુ થશે નહિ.' યમરાજાએ વરદાન આપ્યું : 'આ બાળક મારા દંડથી અવધ્ય થશે અને એને કોઈ દિવસ કોઈ રોગ પીડશે નહિ.' પછી એક નેત્ર જેનું પીળું છે એવા ધનપતિ કુબેરે વરદાન આપ્યું : 'એ સંગ્રામમાં કોઈ દિવસ ખેદ પામશે નહિ અને આ મારી ગદાથી પણ એનું મૃત્યુ થશે નહિ.' શંકર ભગવાને કહ્યું : 'આ બાળક મારાથી અને મારાં શસ્ત્રાસ્ત્રથી મરશે નહિ.' વિશ્વકર્માએ કહ્યું : 'મારાં બનાવેલાં દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રથી એ અવધ્ય થશે અને ચિરંજીવી રહેશે.' છેલ્લે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા મહાત્મા બ્રહ્માએ કહ્યું : 'આ બાળક સર્વે બ્રહ્માસ્ત્રોથી પણ અવધ્ય થશે.'

આમ બધા દેવોએ હનુમાનને વરદાન આપ્યા પછી પ્રસન્ન થયેલા વેદજ્ઞ બ્રહ્મદેવ પ્રસન્ન મુખે વાયુને કહેતા હતા : 'હે વાયુ, તારો પુત્ર મારુતિ શત્રુને ત્રાસ ઉપજાવનાર અને મિત્રને આનંદ ઉપજાવનાર, મહાત્મા, બળવાન તથા વિજયી જ થશે. વળી એ ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરી શકશે; એ ગમે ત્યાં ગમન કરી શકશે, ગમે ત્યાં સંચાર કરી શકશે. વળી એ કૂદનારાઓમાં સર્વથી ઉત્તમ નીવડશે. કોઈથી અટકાવી ન શકાય એવી ગતિવાળો થશે અને મહાકીર્તિવાન થશે.' આમ કહીને દેવલોક સાથે બ્રહ્મા સ્વસ્થાન પ્રતિ ગયા.

પછી પુત્રને લઈને પ્રસન્નચિત્ત વાયુ અંજનીને ઘેર આવ્યો અને આ બધાં વરદાનની વાત કહી પુત્રને મૂકી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો. એ પ્રમાણે વરદાન પામેલો હનુમાન બળવાળો અને પૂર્ણ વેગવાળો થયેલો સમુદ્ર જેવો મોટો થયો. એ નિર્ભયતાથી ઋષિઓના આશ્રમોમાં ફરતો અને તેમને રંજાડતો. તેમણે સૂકવેલાં વલ્કલો ફાડી નાખતો, અગ્નિહોત્ર વિખેરી નાખતો. છતાં બ્રહ્માએ બ્રહ્માસ્ત્રથી અવધ્ય કરેલો છે એમ જાણતા હોવાથી ઋષિઓ ખમી ખાતા. છેવટે ભૃગુ અને અંગિરા કુળના ઋષિઓ બહુ કોપ્યા. તેમણે એને શાપ આપ્યો : 'હે વાનર ! જે બળના આશ્રયથી મત્ત થઈ તું અમને પીડા કરે છે તે જ બળને અમારા શાપને પ્રતાપે તું મોહવશ થઈ ઘણા કાળ સુધી ભૂલી જઈશ. જ્યારે કોઈ તારી કીર્તિનું કથન તારી આગળ કરશે ત્યારે જ તને તારું બળ સાંભરી, તું બળવાન થઈશ. પછી મંદ પડી ગયેલા બળવાળો વાનર નરમ થઈ જઈને આશ્રમોમાં ફરતો હતો.

આ સમયમાં કિષ્કિંધામાં ઋક્ષરજસ નામનો બળવાન વાનર રાજા રાજ કરતો હતો. તે વાલિ અને સુગ્રીવનો પિતા હતો. ઘણા કાળ સુધી રાજ્ય કરીને એ મરણ પામ્યો ત્યારે મંત્રીઓએ વાલિને ગાદી પર બેસાડી, સુગ્રીવને યુવરાજ નીમ્યો. જેમ વાયુને અને અગ્નિને મૈત્રી હોય છે, તેમ જ હનુમાનને અને સુગ્રીવને બાળપણથી જ ગાઢ મૈત્રી હતી. જ્યારે વાલિને અને સુગ્રીવને વેર થયું ત્યારે હનુમાન શાપને લીધે પોતાના બળથી અજ્ઞાન થઈ ગયો હતો, તેથી કરીને જ શાંત રહ્યો હતો. વાલિનો ભમાવ્યો સુગ્રીવ પણ હનુમાનના બળથી અજ્ઞાન હતો. આ પ્રમાણે ઋષિના શાપને લઈને પોતાના બળથી અજ્ઞાન હોવાથી જ એ વાલિની સાથે સંગ્રામ કર્યા વગર બેસી રહ્યો હતો. બાકી પરાક્રમ, ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, પ્રતાપ, સુશીલતા, મધુરતા, નીતિ અને અનીતિનું જ્ઞાન, ગાંભીર્ય, ચાતુર્ય, ઉત્તમ વીર્ય અને ધૈર્ય આદિ ગુણોમાં હનુમાનથી ચઢિયાતું કોઈ નહોતું.

જ્યારે વાનરેંદ્ર હનુમાનને વ્યાકરણ શીખવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે એ અપ્રમેય હનુમાન ઉદયગિરિથી અસ્તાચળ સુધી સૂર્યના સામું જોઈ પાછે પગલે ચાલીને ગયો અને સૂર્યની પાસેથી જ અષ્ટાધ્યાયી, તત્કાલીય સૂત્રવૃત્તિ, વાર્તિક, પતંજલિકૃત મહાભાષ્ય અને વ્યાડિકૃત સંગ્રહ નામે ગ્રન્થો ભણ્યો છે. હનુમાન વળી બીજાં શાસ્ત્રો પણ ભણ્યો છે. વિદ્વત્તામાં અને છંદશાસ્ત્રમાં તે એક્કો છે. તપ કરવામાં તો દેવગુરુ બૃહસ્પતિની પણ સ્પર્ધા કરે એવો છે. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૩૬–૩૭.

જ્યારે સુગ્રીવ અને હનુમાન ઋષ્યમૂક પર્વત પર રહેતા હતા તેવામાં સીતાની શોધને માટે નીકળેલા રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને વીરોને પર્વત તરફ આવતા

જોઈને સુગ્રીવને ઘણો ભય લાગ્યો. એને લાગ્યું કે આ અદ્‌ભુત યોદ્ધાઓને પોતાનો નાશ કરવાને વાલિએ જ મોકલ્યા છે. આથી ત્રાસ પામી તે તેમ જ ત્યાં વસનારા બીજા વાનરો નાસીને મૈતંગ ઋષિના આશ્રમમાં ભરાઈ ગયા. પછી સુગ્રીવે હનુમાનને કહ્યું કે, 'તું ઉદાસી સરખો વેશ કરીને વનમાં થઈને ફરતો ફરતો એ બે પુરુષો પાસેથી સયુક્તિક વચનો વડે તેઓને તેમજ તેમના ભાવને જાણી લે. તેમને વિશ્વાસ બેસાડીને તું આ વનમાં આવવ'નું પ્રયોજન પૂછજે.' આ ઉપરથી હનુમાન પર્વત પરથી નીચે કૂદ્યો અને રામ અને લક્ષ્મણની આગળ ગયો. જઈને તે સત્ય પરાક્રમીઓને સુગ્રીવના હિતાર્થે બે કર જોડીને મનોહર વાણીથી મૃદુ વાક્ય કહેવા લાગ્યો : 'હે સત્પુરુષો, રાજર્ષિ અથવા દેવતા જેવા તમે બે કોણ છો ? તમે સ્થિર વ્રતવાન તપસ્વીઓ અને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મચારીઓ સરખા લાગો છો, તેમ જ વનમાં વસનાર મૃગાદિ પ્રાણીઓ તથા રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપજાવો એવા છો ! તમે આ વનમાં કેમ આવ્યા છો ? આપ કોણ છો ? પોતાના સ્વરૂપ વડે વનમાં વસનારી પ્રજાને ત્રાસ ઉપજાવો એવા છો છતાં, કોઈ ઊંડા પરિતાપમાં હો એમ નિસાસા નાખતાં કેમ દેખાઓ છો ?'

હનુમાનનું વચન સાંભળી રામ કે લક્ષ્મણ કોઈ કંઈ બોલ્યા નહિ અને એકબીજાની સામું જોઈ રહ્યા, એટલે હનુમાને વળી પ્રિય વાક્યો કહી કહ્યું : 'આમ, નિર્દોષપણે પૂછવા છતાં તમે બોલતા કેમ નથી ? મારા સરખા અભ્યાગતને પોતાનાં સુખદુઃખની વાત કહેવાથી શો લાભ એમ ધારતા હો, તો તે યોગ્ય નથી; કેમકે મારા સરખાઓ પણ મિત્રનું હિત અને શત્રુનું અહિત કરવા વખતે સમર્થ થાય છે.'

પછી રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાની બધી હકીકત કહી, જે સાંભળીને હનુમાને કહ્યું : 'વાનરરાજ સુગ્રીવ તમારી સાથે સખ્ય કરવા ઇચ્છે છે.' એના ભાઈ વાલિએ એને કાઢી મૂક્યો છે વગેરે હકીકત કહી પોતાની ઓળખાણ આપી એણે કહ્યું : 'હું સ્વેચ્છાચારી અને ઇચ્છિત ગતિ કરનાર વાયુપુત્ર હનુમાન છું અને સુગ્રીવનો સચિવ છું.'

આ સાંભળી રામે લક્ષ્મણ પ્રતિ કહ્યું : 'લક્ષ્મણ ! આણે કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું ? જો તો ખરો. એના ભાષણમાં એક પણ અશુદ્ધ શબ્દ આવ્યો નથી. આ કોઈ વ્યાકરણશાસ્ત્રસંપન્ન જણાય છે. એના બોલવામાં માધુર્ય પણ કેવું છે ! જે રાજાની પાસે આવો સચિવ છે તેનાથી કાર્યસિદ્ધ થશે જ.' પછી રામનાં વચન ઉપરથી, આ વાનરો જોડે સખ્ય કરવાનો એમનો ઇરાદો સમજી લઈ, લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાનો બધો ઇતિહાસ કહ્યો. 'સુગ્રીવનું નામ અમે સાંભળ્યું છે અને એની જ શોધ કરતાં કરતાં અહીં આવ્યા છીએ' એવું કહ્યું. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૩.

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી મારુતિને આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો. એણે પોતે ધારણ કરેલું નાનું બટુ શરીર બદલીને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી, રામ અને લક્ષ્મણ બન્નેને પોતાને ખભે બેસાડીને પંપા સરોવર આગળથી જે કૂદ્યો, તે સુગ્રીવની પાસે આવી ઊભો. પછી રામ અને સુગ્રીવ મળ્યા અને તેમનું સખ્ય થયું. સુગ્રીવનું દુઃખ ટાળવાનું રામે અને સીતાની શોધ કરવાનું સુગ્રીવે માથે લીધું.

તરત જ હનુમાને વાલિને ત્યાં જઈ આમંત્રણ કરવાથી વાલિ બહાર આવ્યો. એનું અને સુગ્રીવનું યુદ્ધ થયું. બીજે દિવસે રામે બાણથી વાલિને માર્યો. સુગ્રીવને રાજ્યાભિષેક કરી વાલિપુત્ર અંગદને યુવરાજ નીમ્યો અને પોતે લક્ષ્મણ સહિત પ્રસવણ પર્વત પર રહ્યા. રાજ્ય મળ્યા પછી ત્રણ-ચાર મહિના સુગ્રીવે ઐશઆરામમાં કાઢી નાખ્યા. આથી ક્રોધાન્વિત થઈ લક્ષ્મણ કિષ્કિંધા ઠપકો દેવા ગયા. પણ સુગ્રીવે બધા વાનરોને તેડાવ્યા હતા. તેઓ તે વખતે જ આવી પહોંચ્યા હતા. તે સઘળાઓને ચોતરફ સીતાની ભાળ સારુ રવાના કર્યા. હનુમાનની સાથે અંગદને પ્રમુખ કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ મોકલ્યા. / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૪૯ • સીતાને

વિશ્વાસ ઉપજાવવાને સારુ રામે પોતાની વીંટી હનુમાનને આપી. લંકા સુધી જવાના રસ્તાનું વર્ણન સાંભળી કપિઓ સહવર્તમાન હનુમાને દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. મુસાફરી કરતાં કરતાં તેઓ એક વનમાં આવી પહોંચ્યા. એ વનમાં પૂર્વે કંડુ ઋષિનો પુત્ર મરણ પામવાથી મહર્ષિએ એ વનને શાપિત કર્યું હતું. 'આ વન, મૃગ અને પક્ષી આદિ વગરનું, મહાકષ્ટે આવી શકાય એવું અને કોઈને પણ રહેવાને અયોગ્ય થાઓ' એવો એ શાપ હતો. વાનરો એ વનમાં પ્રવેશ કરીને ફરતા હતા તેવામાં તેમને ત્યાં એક રાક્ષસનો ભેટો થયો. હનુમાનાદિ લડવા તત્પર થઈ ગયા; એટલે રાક્ષસે કહ્યું : 'અલ્યાઓ, તમે તો મારાથી હણાઈ ચૂકેલા જ છો' કહી તેમની તરફ દોડ્યો. અંગદે 'કદાચ આ જ રાવણ હશે' ધારી, ઊછળીને એક લપડાક ખેંચી કાઢી. એક જ લપડાકે રાક્ષસ ભોંય પર પડ્યો. એને વધારે મારવાની જરૂર જ રહી નહિ અને એના પ્રાણ રમી રહ્યા.

આગળ જતાં આખા વિંધ્યપર્વતને ખોળી વળ્યા. એક વખત સઘળા તૃષાર્ત થઈ ગયા અને પાણીની શોધ કરતાં કોઈ જગાએ તે ન મળવાથી વ્યાકુળ હતા તેવામાં એક ગુફા નજરે પડી. અહીં જળાશય હશે ધારી, સઘળા અંધારી ગુફામાં પેઠા. ઘણાં યોજનો ગયા પછી તેઓ એક સુશોભિત અને રમણીય વનમાં આવી પહોંચ્યા. ભાતભાતની વનસ્પતિ, રત્નજડિત રસ્તા, ઠેર ઠેર મૂલ્યવાન વસ્તુઓ અને વસ્ત્રોના ઢગલા વગેરે જોઈને તે સઘળા છક્ક થઈ ગયા. અને અહીં કોણ રહેતું હશે એમ વિચારતા, સીતાની શોધ કરતાં ફરતા હતા, તેવામાં તેમણે એક આશ્ચર્ય જોયું. જાણે બીજો સૂર્ય ઉદય થયો હોય, એવો પ્રકાશ મારતી એક તેજપુંજ મૂર્તિ તેઓની સમીપ આવી ઊભી રહી. એકાએક આવો ચમત્કાર જોતાં તેઓ પ્રથમ તો વિસ્મય પામી ચોમેરથી પાછા હઠીને ઊભા રહ્યા; પણ પછી ધીરજ ધરીને જોવા લાગ્યા તો, એ તેજસ્વી મૂર્તિ તે એક મહાતાપસી સ્ત્રી છે, એમ તેમને જણાયું. એનું શરીર તપ્તકાંચન સરખું નિર્મળ તેજસ્વી હતું. ઉંમર ઘણી વૃદ્ધ છતાં પણ તેણે પોતાના શરીર પર મૃગચર્મ પહેર્યું હતું. એના શરીર પર સાદા સૌભાગ્ય અલંકારો જ હતા. એની મુખમુદ્રા અત્યંત શાંત અને સુપ્રસન્ન દેખાતી હતી. આ બધું જોઈને મારુતિ આગળ આવી હાથ જોડી તાપસી આગળ જઈને ઊભો રહ્યો, અને નમન કરીને પૂછવા લાગ્યો : 'હે દેવી! હે તપસ્વિની! તું કોણ છે? આ ભવન, રત્ન અને આખું બિલ – ગુફા – કોનું છે?'

ઋક્ષબિલમાં વસનારી ધર્મચારિણી મહાભાગ તાપસીને આમ કહીને હનુમાન ફરી પૂછવા લાગ્યો : 'હે વૃદ્ધે! ક્ષુધા અને તૃષાથી થાકી જવાને લીધે, અહીં જળ મળશે એવી આશાથી અમે આ અંધકારથી વ્યાપ્ત વિવરમાં સહસા જ પ્રવેશ કર્યો. પણ આ અનેક પ્રકારના અદ્‌ભુત, ઉપમા આપી ન શકાય એવા પદાર્થોને જોઈને તો ઊલટા અમે સંભ્રાંત બની ગયા છીએ. અમારાં ચિત્ત હણાઈ ગયાં છે. માટે હે તાપસી! અમારો સંશય નિવૃત્ત કરવાને માટે હું પૂછું છું કે આ તરુણ સૂર્ય સરખાં પ્રકાશિત સુવર્ણવૃક્ષો તથા પવિત્ર અને ભક્ષણ કરવા યોગ્ય ફળો, મૂળો વગેરે કોનાં છે? વળી આ સુવર્ણના વિમાન અને જળિયાંવાળાં મણિસમૂહે શણગારેલાં મંદિરો કોનાં છે? હે માતાજી! આ ફળ તથા પુષ્પોવાળાં, પુણ્યરૂપ, સુંદર સુગંધવાળા વૃક્ષો, તેમ જ નિર્મળ જળ વિષેનાં કમળો કોના તેજથી સુવર્ણમય થયાં છે? વળી જળ માંહેનાં આ મત્સ્યો પણ સુવર્ણનાં કેમ દેખાય છે? એ બધું નહિ જાણનારા અમને તું બધી વાત નિવેદન કરવાની કૃપા કર.'

હનુમાનનો આવો વિવેકભર્યો પ્રશ્ન સાંભળીને આ ધર્મચારિણી તાપસી તેમને કહેવા લાગી : 'માયાવી મયદાનવે પોતાના ઉપભોગ સારુ આ બધું નિર્માણ કર્યું હતું. હેમા નામની પુરંદરની અપ્સરા ઉપર પોતે આસક્ત થવાથી તેની સાથે તે અહીં રહેતો હતો. ઇન્દ્રે કોપીને એની સાથે

યુદ્ધ કરી એને હણ્યો. હેમા પુનઃ સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રને ત્યાં ગઈ અને ઇન્દ્રદેવે આ બધું હેમાને અર્પણ કર્યું; એ બધું તાપસીએ હનુમાનને કહ્યું. પોતે મહામુનિ મેરુસાવર્ણિની સ્વયંપ્રભા નામની દુહિતા છે, હેમા પોતાની સખી હતી તે અને હેમાની પ્રાર્થનાથી આ બધાંનું પોતે રક્ષણ કરતી હતી તે પણ કહ્યું. તાપસીએ કહ્યું : 'તમે વાનરો આ વનમાં શા કામે આવ્યા છો? અહીં તમારે શું કામ છે? આ દુર્ગમ વનમાં શી રીતે આવી શકચા? સૌથી પહેલાં તો તમે બધા ભૂખ્યા છો માટે લેવા લાયક આ ફળો ખાઓ. આ નિર્મળ જળ પીઓ, પછી સ્વસ્થ થઈ તમારો સર્વ વૃત્તાંત કહો.' પછી વાનરોએ યથેચ્છ ફળ ખાધાં. પાણી પીને સ્વસ્થ થયા પછી હનુમાને તાપસીને ઇત્થંભૂત સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો વૃત્તાંત કહીને હનુમાને કહ્યું : 'અતિથિધર્મને અનુસરીને તેં અમને ખાવાપીવાનું ન આપ્યું હોત, તો અમે બધા મરી જાત. અમારું રક્ષણ કરવા બદલ અમે તારું શું પ્રિય કરીએ?'

સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું: 'હે વાનરો! તમારા જેવા સ્વધર્મવર્તીઓનાં આવાં પ્રત્યુપકાર કરવા માટેનાં વચનો સાંભળીને જ મને સંતોષ થયો છે.' હનુમાને કહ્યું : 'શોધને માટે સુગ્રીવે અમને આપેલી અવધિ પૂરી થઈ છે અને તેથી અમારાં આયુષ્ય પણ સમાપ્ત થયાં જેવાં જ છે. અમને આબીલમાંથી બહાર કાઢ. અહીં રહ્યે રહ્યે અમારાથી અમારું કાર્ય થઈ શકે નહિ.'

સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું : 'હે હનુમંત, આ બિલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જીવતાં નીકળવું ઘણું દુષ્કર છે, તે.પણ મારા તપના પ્રભાવે હું તમને સર્વને અહીંથી મુક્ત કરીશ. બહાર નીકળવું હોય તો તમે સર્વ આંખ મીંચો; તે વગર અહીંથી નીકળવાનો દુર્ગમ માર્ગ ઓળંગવો અશકય છે.' બધા વાનરોએ પોતાના નેત્રો મીંચ્યાં અને હાથ વડે ઢાંકયાં. એક ક્ષણમાં જ તાપસીએ કહ્યું : 'વાનરો! તમારાં નેત્ર ઉઘાડો!' જુએ છે તો બધા બિલની બહાર દ્વાર આગળ બેઠા છે! તાપસી કહેઃ 'હે વાનરો જુઓ, અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો અને લતાઓવાળો આ શ્રીમાન વિંધ્યપર્વત, પેલો પ્રસવણગિરિ અને આ અગાધ જળનો સમુદ્ર! હવે તમારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ.' માયાવી ગુફામાં જવાથી એમને આપેલી મુદત પૂરી થઈ ગઈ હતી. (સ્વયંપ્રભા શબ્દ જુઓ). મુદત પૂરી થયા છતાં કાર્ય ફળીભૂત ન થયું માટે અંગદે પ્રાયોપવેશન કરવાનો વિચાર કર્યો. 'બધા તે જ સ્થળે બેસીને મરી જવું" ધારીને બેઠેલા વાનરોને સંપાતિનો સમાગમ થયો. સંપાતિએ વાનરોને ઘણી હકીકતો કહીને સીતાની ભાળ આપી. સંપાતિના પુત્રે સીતાનું હરણ થતું જોયું હતું. બધી વાત કહી રહ્યા પછી વાનરોને ઉત્સાહ રહિત જોવાથી, સંપાતિએ તેમને આળસ તજીને લંકા જવાનો બોધ કર્યો. તેઓ બધા હવે શું કરવું એ વિચારમાં પડચા. સમુદ્રને ઓળંગીને લંકામાં શી રીતે જવું, એ પ્રશ્ન હતો. એક પછી એક બધા વાનરોએ પોતાનું કૂદવાનું સામર્થ્ય કહી સંભળાવ્યું. છેવટે જાંબુવાને હનુમાનને કહ્યું : 'તું જ આ કામ કરવાને સમર્થ છે.'

પછી હનુમાનના પૂછવાથી તેણે હનુમાન વાયુપુત્ર કેમ કહેવાતો હતો તે કથા કહી : 'પુંજીકસ્થળા નામની અપ્સરામાં શ્રેષ્ઠ, એવી એક અપ્સરા હતી. તે મહાત્મા કુંજર કપિને ત્યાં જન્મીને કેસરી વાનરને પરણી હતી. એનું નામ અંજના હતું. એ તેના સ્વરૂપને માટે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત હતી. વળી અવસ્થામાં પણ એ પોતાની ઇચ્છામાં આવે એ રૂપ ધારણ કરી શકતી હતી. એક વખત એના મનમાં આવ્યું કે આજે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરું. પછી એણે મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું. રૂપ તથા યુવાવસ્થા વડે પૂર્ણ લાવણ્યમયી થઈને વિચિત્ર માળા, આભરણ અને ક્ષૌમ્યવસ્ત્ર (રેશમી) ધારણ કરીને વર્ષાઋતુના મેઘ સરખા વર્ણવાળા કોઈ શ્રેષ્ઠ પર્વતના શિખર પર વિચરવા લાગી. તેનું એવું સ્વરૂપ, ગૌરવર્ણ અને તે પર પહેરેલું લાલ કોર છેડાવાળું પીળું રેશમી વસ્ત્ર, એ વગેરેની શોભા મોટા મુનિવરોનું મન પણ ચલાયમાન કરે એમ

હતું. એ વેળાએ બન્યું પણ એમ જ. સર્વત્ર વ્યાપેલો વાયુ તે શિખર પર સડસડાટ વાતો હતો. તેણે અંજનાના શરીર પરનું અતિ સૂક્ષ્મ રેશમી વસ્ત્ર ખસેડી નાખ્યું. તેથી લજ્જિત થઈ તેણે વસ્ત્રને ઘણુંયે પકડી રાખવા માંડયું; પણ વાયુના જોરને લીધે રહ્યું નહિ. આમ બનવાથી તેના સર્વ ગુહ્ય અવયવો વાયુ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકયો. તેની સુડોળ તથા પરસ્પર મળેલી બે ઉરુ સાથળો, ગાઢ અને મૂળ આગળથી એક બીજાને અડકેલાં બે સ્તન તથા ચન્દ્ર સરખું સુંદર મુખારવિંદ જોઈ, એ વિશાલશ્રોણી, સુમધ્યમા તથા સર્વાંગે સુંદર એવી યશસ્વિની અંજના પર વાયુ તત્કાળ મન્મથવશ થયો. તેના અંગેઅંગમાં કામ વ્યાપી ગયો. આથી અત્યંત વ્યાકુલ થઈ, વાયુએ તુરત પોતાના અદશ્યરૂપે જ અંજનાને લાંબી ભુજાઓ પસારી બાથમાં લઈ, છાતી સરસી ખૂબ દાબી. તેથી તેનું આત્મતેજ તત્કાળ અંજનાના ગર્ભને વિષે પ્રવેશિત થયું. આવી રીતે કોઈએ પોતાને દઢ આલિંગન દીધું એમ લાગ્યું પણ દૃષ્ટિએ કોઈ પુરુષ જોવામાં આવતો નહોતો તેથી અતિ આશ્ચર્ય પામી ગભરાયલી વાણીએ એ સુવ્રતા અંજના બોલી : 'રે! મારાં એકપતિવ્રતને કોણે લાંછન લગાડયું?' એ સાંભળી સમર્થ વાયુ તરત પ્રત્યક્ષ થયો, ને બોલ્યો : 'હે સુશ્રોણી! તું ભય ના પામ. હું તારા એકપતિવ્રતપણાનો નાશ નહિ કરું. તારે વિષે મારું મન અતિ આસક્ત થઈ જવાથી મેં તને આલિંગન માત્ર આપ્યું છે.' અંજનાનાં કર્ણો દ્વારા વીર્ય ગર્ભમાં પ્રવેશ્યાનું ભારતમાંનું વર્ણન અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. વાયુએ કહ્યું : 'મારા આલિંગન માત્રથી તને મારા અંશરૂપ મહાસમર્થ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે અને તેનાં વીર્ય, બુદ્ધિ, સત્ત્વ, તેજ, બળ, પરાક્રમ અને ઉલ્લંઘન, પ્લવન વગેરે સર્વ અદ્‌ભુત શક્તિઓ તે સૌ મારા સરખાં જ થશે.'

આ વાત કહીને હનુમાને જન્મતાં જ કરેલાં પરાક્રમોનું જાંબુવાને યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું. અને હનુમાનના બળનું પણ વર્ણન કર્યું. તેથી ઋષિના શાપ પ્રમાણે હનુમાનમાં વીરત્વ વ્યાપી ગયું અને તે સમુદ્ર ઉલ્લંઘન કરીને સીતાની શોધ સારુ લંકા જવાને ઉદ્યુક્ત થયો.

લંકા જવા પૂર્વે હનુમાને પોતાનું સ્વરૂપ બહુ જ વધાર્યું અને મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર પર ઊભો રહ્યો. પોતે કેવી રીતે ઊડશે અને પોતામાં કેટલું બળ છે વગેરે વાનરોને કહીને, કયે શિખરેથી કૂદવું એ જોવાને મહેન્દ્ર પર્વતનાં શિખરે શિખરે ફરી વળ્યો. આ વેળા બધો પર્વત ખળભળી ઊઠ્યો; ઝાડો પરનાં પુષ્પો ખરી પડ્યાં; પર્વતમાંથી પાણી નીકળી આવ્યા; ત્યાં રહેનારા વિદ્યાધરાદિઓ ભયથી કંપી નાસી જવા લાગ્યા.

છેવટે પોતે કૂદવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના પરિઘ જેવા બે બાહુને પર્વતના શિખર પર ગોઠવ્યા અને કમ્મરમાંથી વાંકા વળી પોતાના બે પાછલા પગને સંકોચી લીધા. વીર્યવાન વાયુપુત્રે પોતાના આગલા બે હાથને દઢ રાખી ગરદન સંકોચી લીધી; અને પોતાનામાં વીર્ય, તેજ અને બળનો જુસ્સો આણ્યો. પછી પોતાના કર્ણને સંકોચી કૂદકો મારતી વેળાએ નેત્ર ઊંચાં રાખી પોતાનો દૂરનો માર્ગ તપાસી લીધો. 'પછી હું ઊડીને લંકામાં જાઉં છું અને જઈને આવાં આવાં પરાક્રમ કરીશ' વગેરે કહી કપિઓ યત્કિંચિત પણ શંકા ન રાખતાં, ત્યાંથી સડસડાટ ઊડવા માંડયું. હનુમાનને મદદ કરવાના હેતુથી સમુદ્રે પોતાની અંદર છુપાયેલા મૈનાક પર્વતને ખુલ્લો કર્યો. મૈનાક પર્વતનાં શિખરો એને થાક ખાવાને માટે આવતાં હતાં. પણ હનુમાને જાણ્યું કે કોઈ રાક્ષસ મને અંતરાય કરવા આવે છે, તેથી પોતાની છાતીના ધક્કા વડે શિખરને પાડી નાખી પોતે આગળ ચાલ્યો, મૈનાક પર્વતે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને પોતાનો અને સાગરનો હેતુ જણાવ્યો એટલે તેમને વિવેક કરી, થાક ખાવા ન થોભતાં હનુમાન જતો હતો તે વખતે દેવ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને ઋષિઓએ મળીને સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળી નાગની માતા સુરસાને કહ્યું : 'હે સુરસા! આ હનુમાન ઊડે છે તેને તું અતિ ઘોર

પર્વત સમાન રાક્ષસીનું રૂપ ધારણ કરી, આકાશ સ્પર્શે એવું અને પીળા ડોળાવાળું ભયંકર મુખ પહોળું કરીને ક્ષણવાર વિઘ્ન કર, જેથી જણાય કે એનામાં વીર્ય અને બળ કેવાં છે.' આ પ્રમાણે દેવ અને ગંધર્વની આજ્ઞા થતાં તે સત્કાર પામેલી દેવી, વિકરાળ, વિરૂપ અને ભય ઉપજાવે તેવી થઈ સમુદ્રની વચમાં આવી ઊભી રહી. આકાશમાં ઊડતા હનુમાનની સામે આવી તેને કહેવા લાગી : 'અલ્યા હનુમાન! ઠીક થયું કે આજે તો તું જ મારું ભક્ષ થયો. હું તને ખાવા ઇચ્છું છું, માટે તું મારા મુખમાં પ્રવેશ કર. પૂર્વે મને બ્રહ્માએ આમ કરવાનું વરદાન આપ્યું છે.'

સુરસાએ આમ કહ્યું એટલે હનુમાન હસીને બોલ્યા : 'હે રાક્ષસી, દશરથપુત્ર રામ પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ અને પોતાની સ્ત્રી સીતાની સાથે દંડકારણ્યમાં આવી રહ્યા હતા, ત્યાંથી તેમની યશસ્વિની ભાર્યા સીતાને રાવણ હરી ગયો છે. તેમણે મને દૂત તરીકે સીતાની શોધને સારુ મોકલ્યો છે. અલી, તું તેમના પ્રદેશમાં રહેનારી છે, તો તારે તો આ કામમાં સહાય કરવી જોઈએ; અને એ વાત તને ગમતી ન હોય તો મૈથિલીને મળી, તેની ખબર લઈ, દોષરહિત રામને એ કહી, હું તારી પાસે આવીશ ત્યારે તું મને ખાજે. મારું વચન છે કે હું તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.'

સુરસાએ કહ્યું : 'મારું ભક્ષ થયા વગર કોઈપણ પ્રાણી અહીંથી જઈ શકે નહિ, એવું પૂર્વે બ્રહ્માનું વચન છે.' તો પણ હનુમાન તો સડસડાટ ચાલ્યો જ ગયો. હનુમાનનું બળ અજમાવવા સુરસાએ પોતાનું મોં પહોળું કર્યું. છેવટે હનુમાને કહ્યું : 'તારી ઇચ્છા જ છે, તો હું તારા મોંમાં પ્રવેશ કરું છું. હું સમા એટલું તારું મોં પહોળું કર!' પછી હનુમાને પોતાનું શરીર દસ, વીસ અને ત્રીસ યોજન વિસ્તાર્યું. જેમ જેમ પોતાનું શરીર વિસ્તારે તેમ તેમ સુરસા પોતાનું મોં વધારે ને વધારે મોટું કરતી જાય. છેવટે તેણે પોતાનું મોં સો યોજનના વિસ્તારવાળું કર્યું. આમ થતાં જ હનુમાને પોતાનો દેહ માત્ર અંગુષ્ઠ જેવડો નાનો કરી દીધો અને સુરસાના મુખમાં પ્રવેશ કરીને એકદમ બહાર નીકળી ગયો! પછી આકાશમાં ઊભો રહીને કહ્યું કે 'હે દાક્ષાયણિ! હું તારા મુખમાં પેસી નીકળ્યો છું. હવે હું મૈથિલી પાસે જઈશ કેમકે તારું વરદાન હતું તે સત્ય થયું છે.' હનુમાનનું આ બોલવું સાંભળી તે બોલી : 'હે વાનરોત્તમ, હે સૌમ્ય! તું તારા ધારેલા કાર્ય સારુ સુખેથી જા; અને મહાત્મા રામની સાથે મૈથિલીને મેળવ.' (સુરસા શબ્દ જુઓ.) / વા૦ રા૦ સુ૦ દ૦ સ૦ ૧.

લંકા પહોંચતાં પહેલાં વળી એક સિંહિકા નામની રાક્ષસી મળી. એણે ઊડીને જતા હનુમાનની છાયાને પકડી. સુગ્રીવે કહ્યું હતું કે છાયાને પકડે એવી એક રાક્ષસી સમુદ્રમાં રહે છે, એ હનુમાનને સમજ્યું. હનુમાને તરત જ પોતાનું સ્વરૂપ મોટું કર્યું. રાક્ષસીએ પોતાનું મુખ પણ બહુ જ વિસ્તાર્યું. હનુમાને નાનું સ્વરૂપ કરી એના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો અને અંદર જઈ નખ વડે એનાં મર્મસ્થાનો વિદારી નાખ્યાં, આથી એ મરણ પામી. પછી પોતે મનના જેવા વેગથી બહાર નીકળી આવ્યો. (૨. સિંહિકા શબ્દ જુઓ.)

ટૂંકામાં આવાં આવાં પરાક્રમો કરતાં કરતાં હનુમાન લંકા પહોંચ્યો. / વા૦ રા૦ સુંદર સ૦૧; ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૮૨.

છેક સંધ્યાકાલે હનુમાન લંકામાં પહોંચ્યો. તેના ગયા પછી થોડી વારે જ ચન્દ્રોદય થયો. સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરીને એ લંકામાં પ્રવેશ કરતો હતો એટલે લંકાના રક્ષણ કરનારાઓએ એને અટકાવ્યો. મારુતિએ એમનો પરાભવ કરીને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. લંકાની શોભા જોતો જોતો હનુમાન ચાલ્યો. રાજમાર્ગ નાના પ્રકારનાં દેવાલયોનાં સિંહદ્વારો, અનેક ઉપવનો, ક્રીડાસ્થાનો, કોશાગારો, અશ્વો, રથો, ગજો, પદાતિઓ, શસ્ત્રાસ્ત્રગૃહો અને યાનગૃહો વગેરે બધું એણે સંપૂર્ણ નિહાળ્યું. એક યોજન

લાંબો અને અરધો યોજન પહોળો રાવણનો પોતાનો મહેલ જોયો. રાવણને સ્ત્રીઓની સાથે પલંગ પર સૂતેલો જોઈ, ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. સંપાતિએ કહ્યું હતું કે સીતાને અશોકવનમાં રાખેલાં છે, તેથી ત્યાંથી અશોકવનનો રસ્તો લીધો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ. ૨–૧૩.

અશોકવનમાં જતાં જ હનુમાન જુએ છે તો, ત્યાં અનેક સુંદર પ્રાસાદો આવી રહ્યા છે. અનેક વાડીઓ, ફળ ફૂલોથી લચી રહેલાં લક્ષાવધિ ઝાડો ડોલી રહ્યાં છે. આ બધું ઐશ્વર્ય જોઈને મૂળે લંકા વગેરે જોઈને હનુમાન ઘણો જ વિસ્મય પામ્યો. આમ જોતાં જોતાં ત્યાં એણે એક સીસમનાં ઝાડ નીચે પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરીને બેઠેલી એક સ્ત્રીને દીઠી. એણે રાક્ષસીઓની પેઠે ત્રણ સેરે વાળ ન બાંધતાં માત્ર એક જ વેણી રાખી હતી. ઉપવાસને લઈને એ કૃશ થઈ ગયેલી હતી. મલિન, દુઃખિત અને વિચારમાં ગુમ થઈ ગયેલી દેખાતી હતી. એના તેજ વડે, એની મુખમુદ્રા વડે, આ દિવ્ય સ્ત્રી જ સીતા હશે એમ હનુમાનને લાગ્યું. મનમાં આવો નિશ્ચય થતાં જ હનુમાનને આનંદ વ્યાપી રહ્યો. એને લાગ્યું કે રામને આને માટે જે શોક થાય છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે એ એવી જ ગુણવતી, પતિવ્રતા અને સુંદરતાનો મૂર્તિરૂપ દેખાય છે. આવા આવા વિચાર હનુમાનના મનમાં ઘોળાતા હતા, એટલામાં પ્રભાત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. / વા૦ રા૦ સું૦ અ૦ ૧૩–૧૭.

પ્રભાત થતાં જ રાવણ ઠાઠ કરીને અશોકવાટિકામાં જવા નીકળ્યો. એની પાછળ સેંકડો સ્ત્રીઓ ચાલતી હતી. કેટલીકના હાથમાં સોનાની મસાલો હતી. કેટલીકના હાથમાં ચમ્મરો હતાં, જે વડે તેઓ રાવણને વ્યજન કરતી હતી. કોઈના હાથમાં સોનાની ઝારીઓ હતી. કોઈના હાથમાં ઢાલ અને તલવાર હતી. કોઈના હાથમાં રત્નજડિત સોનાનાં પાનપાત્ર હતાં. કોઈ શ્વેત હંસના જેવું અને ચન્દ્રના જેવું ઉજ્જવલ છત્ર ધરીને ચાલતી હતી. રાવણની માનીતી રાણીઓ પોતાના વીર પતિનો પાછળ ચાલતી હતી. તેમના હાર, કેયૂરો વગેરે ખસી ગયાં હતાં. તેમની પિયેળો ભૂંસાઈ ગઈ હતી. ચોટલાનો લટો છૂટી થઈ ગઈ હતી. શેષ રહેલી મદ્યની અસરથી તેમનાં નેત્ર ઘેરાયેલાં હતાં. આ બધી સ્ત્રીઓ અને રાણીઓ મંદમંદ પગલે પાછળ આવતી હતી અને સીતામાં આસક્ત થઈ ગયેલો મંદબુદ્ધિ રાવણ પણ પોતે મંદમંદ ગતિએ જતો હતો. તેઓ જ્યારે અશોકવાટિકાની છેક પાસે આવી પહોંચ્યાં, ત્યારે સ્ત્રીઓનો કટિમેખલા અને નુપૂરનો રણઝણાટ હનુમાને સાંભળ્યો. તેની તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં અપ્રતિમ કર્મ, અચિંત્ય બળ અને પૌરુષવાળા રાવણને અશોકવાટિકાના દ્વાર પાસે આવતો તેણે જોયો. આવી રીતે જતા રાવણને જોઈને તેને બરાબર ઓળખવાને માટે વૃક્ષઘટામાં છુપાયેલો હનુમાન ઊંચોનીચો થવા લાગ્યો. / વા૦ રા૦ સું૦ સ૦ ૧૯.

તેને જોયા પછી, તેની પાછળ નજર કરતાં રૂપયૌવનસંપન્ન રાવણની સુંદરીઓ પણ જોવામાં આવી. તે સ્થળે પુરુષ માત્ર શંકુકર્ણ નામનો એક રાક્ષસ જ હતો. બાકી બધું સ્ત્રિયારાજ્ય દેખાતું હતું. શંકુકર્ણ મદિરાથી મત્ત થયેલો, શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરીને ઊભો હતો. તેણે રાવણને પ્રણામ કર્યા. લંકામાં જે શયનગૃહમાં સૂતો હતો તે જ આ, એમ હનુમાને એને ઓળખ્યો. હનુમાન પોતે તેજવાળો છતાં, રાવણના તેજથી ખચકાઈ વૃક્ષનાં પાંદડાંની ઘટામાં સંતાઈને બેઠો. હનુમાન બેઠો હતો ત્યાં આગળ થઈને રાવણ શ્યામકેશવાળી, સુંદર નિતંબવાળી, પરસ્પર અડેલા સ્તનવાળી, તથા રાતા ખૂણાવાળાં નેત્રવાળી સીતાને મળવા ઉતાવળે ઉતાવળે આગળ ચાલ્યો.

રૂપયૌવનસંપન્ન અને ઉત્તમ ભૂષણોથી વિભૂષિત રાક્ષસાધીપ રાવણને આવતો જોઈ અનિંદિતા રાજપુત્રી સીતા, ઉન્મત્ત વાયુથી જેમ કદલી કંપે તેમ થરથર કંપવા લાગી. પોતાના બન્ને ઉરુથી ઉદરને ઢાંકીને તથા બે હાથે સ્વસ્તિક કરી બન્ને સ્તનોને ઢાંકીને અતિ રુદન કરવા લાગી. સીતા

દીન, અલ્પઆહારવાળી, તપ એ જ ધન છે એમ માની તપ કરતી, દુખિયણ થઈને રામથી રાવણનો પરાભવ થાએ, એમ કુળદેવીને પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી મૈથિલીને કાળનો પ્રેર્યો રાવણ પોતાના વધને અર્થે જ ફોસલાવવા લાગ્યો.

અનેકધા પટુ વચનોમાં રાવણ કહેતો હતો : 'હે મૈથિલી, તારાં જે જે અંગ મારા જોવામાં આવે છે, તે તે અંગમાં જ મારી દૃષ્ટિ ખૂંપી રહે છે. બીજું અંગ જોવાની મતિયે થતી નથી. તું આ મિથ્યા ગાંડાઈ મૂકી દે અને મારી પટરાણી થા. મેં અનેક જગાથી અનેક ઉત્તમ સ્ત્રીઓ આણી છે; છતાં મને પરણીને તું તેમાં સર્વેની ઉપરી, રાજમહિષી થા. હું આખી સૃષ્ટિમાંથી બળાત્કારે આણેલાં સઘળાં રત્નો અને મારું આખું રાજ તને આપી દઈશ. જે અનેક નગરોથી શોભિત પૃથ્વી હું જીત્યો છું તે હું તારા પિતા જનકને આપી દઈશ. તને અતિ સુકુમારને જોઈ છે, ત્યારથી મારી સ્ત્રીઓમાં મને જરાપણ પ્રીતિ થતી નથી. મારી સઘળી સ્ત્રીઓ તારી સેવા કરશે. જે જે રત્નો અને ધનકુબેરને ત્યાં છે તે બધું મારી સાથે રહી યથેચ્છ ભોગવ. હે દેવી ! તપ, બળ, પરાક્રમ, ધન કે કીર્તિમાં કોઈ પણ રીતે રામ મારી બરોબરી કરી શકે એવો નથી. હે લલિત-નયને, તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ પાન કર, વિહાર કર, ભોજન કર અને ભોગ ભોગવ. તારી ઇચ્છામાં આવે તે ગમે તેને આપી દે. ચાલ, સમુદ્રતીરે આવી રહેલાં વનોમાં સોનાના હારથી શણગારાઈ મારી સાથે મનગમતો વિહાર કર.'

તે ભયંકર રાક્ષસનાં વચનો સાંભળી દુખિયણ સીતાએ ધીરે સ્વરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આ વેળાએ તપસ્વિની, સુંદર આરોહવાળી, પતિવ્રતા સીતા દુઃખાર્ત થયેલી, રુદન કરતી, ઝૂરજતી અને પોતાના પતિનું જ ચિંતન કરતી હતી. રાવણના અને પોતાની વચમાં અંતરપટ તરીકે તણખલું આડું ધરી તે મંદમંદ હસતાં કહેવા લાગી : 'હે રાવણ ! તું મારા ઉપરથી તારું ચિત્ત ખસેડી, તારી સ્ત્રીઓ ઉપર જ પ્રીતિ કર. હું પતિવ્રતા છું અને આવું નિંદિત કર્મ કરનારી નથી, કારણ કે હું પવિત્ર કુળમાં જન્મેલી છું અને એવા જ પવિત્ર કુળમાં પરણેલી છું.'

આમ કહીને એણે રાવણ તરફ પોતાની પીઠ કરીને કહ્યું, 'હું સતી છું અને પારકાની સ્ત્રી છું, માટે તારે ઉપભોગ કરવા યોગ્ય નથી. તું ધર્મનો વિચાર કરી સારાં આચરણો રાખ. હે નિશાચર, તું જેમ તારી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે તારે પારકી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તું પરસ્ત્રીગામી નથી એવો દાખલો તારી સ્ત્રીઓને તારે આપવો જોઈએ. જે માણસ પોતાની સ્ત્રીમાં અસંતુષ્ટ રહી ઇન્દ્રિયોને ચંચળ કરે છે, તેવા ચપળ અને ધિક્કારવા યોગ્ય પુરુષોનો પર-સ્ત્રીઓથી જ પરાભવ થાય છે. હું માનું છું કે તારા નગરમાં કોઈ સાધુજન વસતો જ નથી. જો વસે છે તો તેની શિખામણ પ્રમાણે તું વર્તતો નથી. તેથી જ તારી બુદ્ધિ આ પ્રમાણે આચારવિચાર-રહિત અને વિપરીત થઈ ગઈ છે.'

આવાં આવાં અનેક વચનોથી રાવણનો તિરસ્કાર કરવાથી ક્રોધેલો રાક્ષસાધીપ બોલ્યો : 'જગતની રીત જ છે કે, પુરુષ જેમ જેમ સ્ત્રીને સાંત્વન કરતો જાય છે કે, પુરુષ જેમ જેમ તેને પોતાના દબાણમાં લેતો જાય છે અને જેમ જેમ અપ્રિય વચન કહેતો જાય છે, તેમ તેમ અળખા-મણો થતો જાય છે. હું તારા પ્રતિ જેમ જેમ માયા બતાવું છું તેમ તેમ તું મારો તિરસ્કાર કરવામાં ઊણપ રાખતી નથી. હે ચારુવદનિ, મિથ્યાવ્રતનો ડોળ ઘાલનારી તું નાશ તથા અપ-માનને યોગ્ય જ છે. છતાં માત્ર સ્નેહ અને પ્રેમને વશ હોવાથી જ હું તારો વધ કરતો નથી. બાકી હે મૈથિલી, તેં જે જે વચનો કહ્યાં છે તેના બદલામાં તો તારો દારુણ વધ કરવો એ જ યોગ્ય છે.' આમ પરસ્પર કેટલીક વાત થયા પછી રાવણ ત્યાંની રાક્ષસીઓને સામ, દામ, ભેદ અને દંડથી એને મને ભજવાનું સમજાવો, વગેરે કહીને

ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. / વા૦ રા૦ સુ૦ અ૦ ૧૮-૨૨.

રાવણના ગયા પછી રાક્ષસીઓ સીતાને બહુ સતાવતી હતી એટલામાં ત્રિજટા નામની રાક્ષસી આવી. તેણે બધીઓને શાન્ત કરી.

હનુમાનના મનમાં આવ્યું કે 'હું આ સમયે સીતાનું સાંત્વન નહિ કરું તો એ જરૂર મરણ પામશે. પણ કરવું કેમ? માયાવી જાણી એ મારું માનશે નહિ.' પછી પોતે સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરીને રામના ગુણાનુવાદ ગાવા માંડ્યા. રામચંદ્રનો અથઇતિ ઇતિહાસ કહી પોતાને શોધને સારુ મોકલ્યો છે તે કહ્યું, અને 'મને ઋષિઓએ કહ્યું હતું તેવી જ મૈથિલીને મેં આજે જોઈ', એમ બોલ્યો.

વૃક્ષમાંથી નીકળતી આવી વાણી સાંભળી સીતાને ઘણો અચંબો થયો. ઝાડ તરફ ટીકી ટીકીને જોતાં કોઈ દેખાયું નહિ, એટલે સીતાએ કહ્યું કે જેણે મને હમણાં અમૃતતુલ્ય રામચરિત સંભળાવ્યું તે મહાત્મા મુજ અભાગણીને પ્રત્યક્ષ થાઓ. એમ કહેતાં જ હનુમાને પ્રત્યક્ષ થઈ તેને વંદન કર્યું; અને તેની સન્મુખ ઊભો રહ્યો. તેને જોઈને સીતાએ ગળે ફાંસો ખાવાને પકડેલી ડાળી હાથમાંથી છોડી દઈ તેની નીચે બેઠી.

હનુમાને એને કહેવા માંડ્યું એટલે સીતાના મનમાં આવ્યું કે, જેમ રાવણ મારી પાસે ભિક્ષુક થઈને આવ્યો હતો તેમ આ પણ કોઈ માયાવી વેશ તો નહિ હોય? સીતાએ કહ્યું : 'મને આવી ઠગાઈ કરીને વારે વારે સંતાપવાથી તને શો લાભ થાય છે?' હનુમાન સમજ્યો કે સીતાને વિશ્વાસ આવતો નથી. એટલે એણે આણેલી રામચન્દ્રની વીંટી સીતાને આપીને કહ્યું : 'હે દેવી, હું ખરેખાત રામદૂત જ છું.' સીતા જોડે ઘણી વાતો થયા પછી હનુમાને કહ્યું કે મારા ખભા પર બેસીને રામ પાસે આવવું હોય તો હું તૈયાર છું. પણ સીતા કહે : 'એમ નહિ. મને અહીં આવીને રામ લઈ જાય એ એમને કીર્તિવર્ધક છે. માટે તું જા અને એક મહિનામાં રામને લઈને અહીં આવ.' પછી રામને બતાવવાને પોતાના કેશપાશમાં પહેરવાનો ચૂડામણિ એંધાણીરૂપે આપ્યો. તે લઈને હનુમાન ત્યાંથી વિદાય થયો.

હનુમાનના મનમાં આવ્યું : 'હું અહીં આવ્યો તો રાવણને મળ્યા વગર અને કાંઈ ચમત્કાર બતાવ્યા વગર જવું ન જોઈએ.' પછી એણે અશોક-વાટિકાના કેટલાક ભાગનો સદંતર નાશ કર્યો, ત્યાંના એક હજાર સ્થંભવાળા મહેલને જમીનદોસ્ત કર્યો, રક્ષકોને માર્યા. આ વાત રાવણને જણાવતાં એણે સૈન્ય મોકલ્યું. ખાસ યોદ્ધા મોકલ્યા. તે બધાને હનુમાને ઠાર માર્યા.

રાક્ષસીઓ સીતાને પૂછવા લાગી કે, 'આ વાનર કોણ છે?' સીતાએ કહ્યું કે તમારી રાક્ષસી માયા તમે જાણો. હું શું કહું?' રાવણનો પુત્ર અક્ષ ચઢી આવ્યો. તે પણ મરાયો. પુત્રમરણનું વૃત્તાંત જાણીને ક્રોધે ભરાયેલા રાવણે ઇન્દ્રજિતને મોકલ્યો. એણે બ્રહ્માસ્ત્ર મારતાં બ્રહ્મદેવના માનની ખાતર મારુતિ બંધાયો. એને રાવણની હજૂરમાં લઈ ગયા. ત્યાં હનુમાનના ભાષણથી આ કોઈ સામાન્ય વાનર નથી એમ બધાને લાગ્યું. / અધ્યાત્મ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪.

પછી હનુમાને બહુ છટાથી રાવણને બોધ કર્યો. એને મારવાના હેતુથી એનું પૂંછડું સળગાવ્યું. સળગતે પૂંછડે હનુમાને ઠેકાણે ઠેકાણે લંકામાં આગ લગાડી. પછી સીતાની આજ્ઞા લઈ અરિષ્ટ નામના પર્વત પરથી કૂદ્યો, તે મહેન્દ્ર પર્વત પર આવી ઊભો રહ્યો. (૪. અરિષ્ટ શબ્દ જુઓ.) હનુમાનની મુખમુદ્રા ઉપરથી જ વાનરોએ જાણ્યું કે એ સીતાની ભાળ કાઢીને આવ્યો છે. આથી સઘળાનાં મોં પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં./ વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૭.

જાંબુવાનના પૂછવાથી હનુમાને પોતે જવા નીકળ્યો હતો ત્યાંથી, તે પાછો આવ્યો ત્યાં સુધીનો બધો વૃત્તાંત કહ્યો. પછી બધા સુગ્રીવ પાસે ગયા. ત્યાંથી અંગદ સહવર્તમાન સઘળા વાનરોને લઈને સુગ્રીવ રામ પાસે ગયો. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૮-૬૩ ● જાંબુવાને આગળ આવીને બધી હકીકત રામને જણાવી. સીતાએ આપેલો ચૂડામણિ હનુમાને

રામના પાદારવિંદમાં મૂક્યો. રામને ઘણો હર્ષ થયો અને લંકા જવાની તૈયારી કરવાની સુગ્રીવને આજ્ઞા કરી. પછી સઘળી વાનરસેના લંકા ગઈ. ત્યાં ઘોર સંગ્રામને અન્તે રાક્ષસ માત્ર અને કુટુંબ સહિત રાવણ મરાયો. યુદ્ધમાં પણ વખતોવખત ઘવાયેલા વાનરોને ઉપચારાર્થે હનુમાને ઋષભ પર્વત પરથી ઔષધિ વગેરે લાવીને, લક્ષ્મણને શક્તિ વાગી તે વખતે કાળનેમીનો વધ કરીને અને દિવ્ય ઔષધિ લાવીને ઘણી ઘણી સેવા કરી.

રાવણના મૃત્યુ પછી લંકાની ગાદીએ વિભીષણની સ્થાપના કર્યા પછી રામ અયોધ્યા ગયા ત્યારે હનુમાન પણ એમની જોડે ગયો હતો. રામનો રાજ્યાભિષેક થતાં સુધી રહી બીજા વાનરો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા પછી પણ હનુમાન રામની પાસે જ રહ્યો. પોતાની સેવાને યોગે એણે રામને ઘણા પ્રસન્ન કર્યા. એના ઉપર રામની મમતા એટલી બધી હતી કે એમણે એને પ્રાણથી પણ પ્રિય એવી બ્રહ્મવિદ્યા શીખવી તેમ જ એમાં એને નિપુણ કરીને બીજાંને શીખવવાનો અધિકાર ધરાધરી આપ્યો.

પછી જ્યારે રામચંદ્ર નિજધામ પધાર્યા ત્યારે હનુમાન જોડે જવા લાગ્યા. તેને એમણે આજ્ઞા કરી કે તારે આ કલ્પના અન્ત સુધી આ ભૂમિ પર રહેવું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૨૦ સ૦ ૧૦૮. • તેથી કહેવાય છે કે હનુમાન બહુધા ગંધમાદન નામના હિમાલયના શિખર પર રહે છે; પરંતુ સતત ત્યાં વાસ કરતો નથી. કોઈ કોઈ વખત ત્યાં અને બાકી કિંપુરુષવર્ષમાં રહે છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે એ સતત બધાને રામકથા સંભળાવે છે. હનુમાને એક રામાયણ પણ લખ્યું છે જે હનુમાનનાટક નામે પ્રસિદ્ધ છે.

હયગ્રીવ પૂર્વકલ્પની રાત્રિમાં થયેલો અસુરનો અવતાર (મત્સ્યાવતાર શબ્દ જુઓ.)

હયગ્રીવ (૨) હયગ્રીવ નામના દૈત્યને હણવાને લીધેલો એ નામનો વિષ્ણુનો અવતાર.

હયગ્રીવ (૩) એક દૈત્ય – એણે ઉગ્ર તપ કરીને દેવીને પ્રસન્ન કર્યાં અને માગ્યું કે મારા જ નામનો માણસ હોય તેને જ હાથે મારું મૃત્યુ થાય. પછી એણે પ્રાણીમાત્રને પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. એને મારવાને સારુ વિષ્ણુએ એ જ નામે અવતાર ધારણ કરીને એને માર્યો હતો / દેવી ભાગ૦ ૧, સ્કં૦ અ૦ ૫.

હયગ્રીવ (૪) વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

હયગ્રીવ (૫) ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીને સ્વર્ગે ગયેલો એક રાજર્ષિ / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૨૪–૨૩–૨૪.

હયગ્રીવ (૬) અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

હયશિરા એક અસુર. ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળો હયગ્રીવ તે જ / ભા૨૦ શાં૦ ૩૪૭.

હયશિરા (૨) છની અંકસંજ્ઞાવાળા ક્રતુ દાનવની સ્ત્રી.

હયશિરા (૩) વિષ્ણુનો અવતાર / ભા૨૦ શાં૦ ૧૨૨–૭૫, ૩૪૭–૬૦, ૩૫૭.

હયશિરા (૪) સૂર્યનું રૂપવિશેષ / ભા૨૦ ઉ૦ ૯૯–૫

હયમેધ અશ્વમેધ યજ્ઞ તે જ / ભાગ૦ ૬–૧૩–૭.

હયશીર્ષ ભદ્રાશ્વખંડ માંહીનો ઉપાસ્ય દેવતા / ભાગ૦ ૫–૧૮–૧.

હર શિવ. (હરિહર શબ્દ જુઓ.)

હર (૨) એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાંના એકનું નામ.

હર (૩) કશ્યપને દનુને પેટે થયેલા દાનવોમાંનો એક.

હર (૪) માલિ રાક્ષસના પુત્રોમાંનો એક. એ વિભીષણનો અમાત્ય હતો.

હર (૫) રામની સેનામાંનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૭.

હરપ્રીતિ બેની અંકસંજ્ઞાવાળા અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હરિ વિષ્ણુ / ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૨–૩.

હરિ (૨) ઋષભદેવને જયંતીને કૂખે થયેલા નવ પુત્રોમાંનો એક.

હરિ (૩) તામસ મન્વંતરમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. એણે ગજેંદ્ર અને મગરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧.

હરિ (૪) તામસ મન્વંતરમાંના દેવોમાંનો દેવવિશેષ.

હરિ (૫) ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

હરિ (૬) અકંપન રાજાનો પુત્ર. (૧. અકંપન શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ દ્રો૦ ૫૨-૨૮; શાં૦ ૨૬૨-૮.

હરિ (૭) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

હરિ (૮) પાંડવ પક્ષનો એક ચેદી રાજા. એને યુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ અ૦ ૫૧-૪૯.

હરિ (૯) તારકાક્ષનો પુત્ર / ભાર૦ ક૦ ૨૪-૩૧

હરિ (૧૦) ગરુડ પુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩.

હરિ (૧૧) યજ્ઞ અને દક્ષિણાના સુયમ નામના પુત્રનું તેણે દેવોનાં દુઃખહરણ કરવાના કારણથી સ્વયંભૂ મનુએ પાડેલું નામ / ભાગ૦ ૨-૭-૨.

હરિ (૧૨) શ્રીકૃષ્ણનું નામ

હરિકેશ શિવ.

હરિકેશ (૨) પૂર્ણભદ્ર નામના યક્ષનો પુત્ર. એણે શિવનું આરાધન કરીને, કાશીક્ષેત્રનું ક્ષેત્રપાલપણું, ઉદ્‌ભ્રમ અને સંભ્રમ એ બન્ને રુદ્રગણોનું આધિપત્ય, અન્નદાતૃત્વ અને સામર્થ્ય એમ ત્રણ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૭૯.

હરિકેશ (૩) વસુદેવના બાપ શ્યામકના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

હરિજટા સીતાના સંરક્ષણને સારુ રહેલી રાક્ષસીઓમાંની એક.

હરિણ સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૧.

હરિણશ્મા સૂર્યવંશનો એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ શાં૦ ૧૬૪-૭૯.

હરિણી તામસ મન્વંતરમાં થયેલા વિષ્ણુના અવતારની માતા.

હરિણી (૨) હિરણ્યકશિપુની પુત્રી અને અગ્નિની ભાર્યા / ભાર૦ વન૦ ૨૨૩-૧૮.

હરિત સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હરિશ્ચન્દ્ર રાજાનો પૌત્ર અને રોહિતનો પુત્ર. એનું બીજું નામ વૃક અને એના પુત્રનું નામ ચંપરાજા હતું.

હરિત (૨) રુદ્ર સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા દેવવિશેષ.

હરિત રુદ્રસાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૮-૧૩-૨૮.

હરિતાશ્વ સૂર્ય

હરિદ્રક સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૧૨.

હરિબભ્રુ એક ઋષિ / ભાર૦ સ૦ ૪-૨૨.

હરિમિત્ર એ નામનો એક બ્રાહ્મણ.

હરિમેધા પરમાત્મા – શ્રીનારાયણ / ભાર૦ શાં૦ ૩૫૭-૯; ભાગ૦ ૧૧ સ્કં૦ અ૦ ૨૯.

હરિમેધા (૨) તામસ મન્વંતરમાંના વિષ્ણુનો પિતા, જેનાથી એ અવતાર ઉત્પન્ન થયો તે / ભાગ૦ ૮-૧-૩૦.

હરિમેધા (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. ધ્વજવતીનો પિતા / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૦-૪૩.

હરિલોમા રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૩.

હરિવંશ સ્વર્ગારોહણિક પર્વની પછીનું હરિવંશ નામનું મહાભારતનું પર્વ. એ 'ખીલપુરાણ' કહેવાય છે. અન્ય શાખાનું ભણવાની અપેક્ષાને લીધે અન્ય શાખામાં ભણવામાં આવે તેને વેદમાર્ગમાં 'ખીલ' કહેવામાં આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતમાં પણ અપેક્ષાને લીધે બીજા પુરાણના 'હરિવંશાદિ' ભાગ 'ખીલ' કહેવાય છે. / ભાર૦ આ૦ ૨-૮૩.

હરિવર્ષ પ્રિયવ્રતપુત્ર આગ્નિધ્ર રાજાને પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાને પેટે થયેલા નવ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. મેરુની કન્યા ઉગ્રદંષ્ટ્રા એની સ્ત્રી હતી. જંબુદ્વીપમાંના હેમકૂટ અને નિષધ એ બે પર્વતની વચ્ચે આવેલા આજ નામના ભૂભાગ પર એનું રાજ્ય હતું / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨; ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૬.

હરિવર્ષ (૨) જંબુદ્વીપના વર્ષ સંજ્ઞાવાળા નવ ભાગ પૈકી હરિવર્ષ રાજાનો દેશ તે. આ ભાગ આપણી ઉત્તરે આવેલા કિંપુરુષ વર્ષની ઉત્તરે આવેલો છે / ભાર૦ સ૦ ૨૯-૮; ભા૦ ૬-૮.

હરિવાહન ઇન્દ્ર.

હરિવાહન (૨) ગરુડ.

હરિવાહન (૩) સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના પુત્રોમાંનો એક. કોઈ ગ્રંથમાં એનું 'મવિલ્લ' એવું બીજું નામ આપ્યું છે.

હરિશ્ચન્દ્ર સૂર્યવંશીય નિબંધન રાજાનો પૌત્ર અને સત્યવ્રત અથવા ત્રિશંકુ રાજાનો મોટો પુત્ર. (ભા૨૦ સ૦ ૭–૧૩; વ૦ ૭૭–૨૬; વિ૦ ૫૩ ૫૩–૧૬. ● એની માતાનું નામ સત્યવ્રતા, ભાર્યાનું નામ ચન્દ્રવતી અને પુત્રનું નામ રોહિત. / ભાગ૦ ૯. સ્કં૦ અ૦ ૭. હરિ વં. ૧–૧૩. ● ત્રિશંકુ રાજાની હયાતીમાં જ એને અયોધ્યાનું રાજ્ય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. (ત્રિશંકુ શબ્દ જુઓ.) એને સો સ્ત્રીઓ હતી, તેમાં શિબિદેશની તારા એ જ્યેષ્ઠા હતી. / દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૪; ભા૨૦ સ૦ અ૦ ૧૨ ● (તારાને રોહિત શી રીતે ઉત્પન્ન થયો હતો એ સારુ શુનઃશેપ શબ્દ જુઓ.) હરિશ્ચન્દ્ર વસિષ્ઠનો મોટો ગુરુભક્ત શિષ્ય હતો. આથી એના ઉપર વસિષ્ઠનો ઘણો પ્રેમ હતો.

એક સમયે વસિષ્ઠ ઇન્દ્રસભામાં ગયા હતા, ત્યાં સહજ વાત નીકળતાં એમણે હરિશ્ચન્દ્રની વર્તણૂકનું વર્ણન કરીને એનાં બહુ વખાણ કર્યાં. વિશ્વામિત્ર ત્યાં બેઠા હતા તેનાથી આ સંખાયું નહિ. છેવટે ન રહેવાયાથી વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે, 'જેણે વરુણની સાથે ઘણી વાર ઠગાઈ કરી એવા કપટી હરિશ્ચન્દ્રનાં આટલાં વખાણ કેવાં ?' છતાં વસિષ્ઠ એનાં વખાણ કરતાં અટકચા નહિ. વિશ્વામિત્ર આથી કોપાયમાન થયા અને એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હરિશ્ચન્દ્રના સત્યશીલપણાની પરીક્ષા કરતાં શી વાર ? જો મારી પરીક્ષામાં એ સત્યમાં ટકયો તો મારા કરેલા તપનું ફળ તેમને પ્રાપ્ત થાઓ. જો ન ટકયો તો તમારા તપનું ફળ મને પ્રાપ્ત થાઓ. આમ પ્રતિજ્ઞા કરીને વિશ્વામિત્ર ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી વસિષ્ઠ પણ સ્વસ્થાને આવ્યા. / દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૭.

હવે હરિશ્ચન્દ્રને સત્ય ચુકાવવાની તક વિશ્વામિત્ર જોઈ રહ્યા છે. એવામાં એકદા હરિશ્ચન્દ્ર મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો. એ જાણી વિશ્વામિત્રે એક માયાવી વરાહ ઉત્પન્ન કર્યો અને એના વડે અરણ્યનાં પ્રાણીઓને ઘણી પીડા ઉપજાવી. એ જોઈ હરિશ્ચન્દ્ર વરાહ–ડુક્કરની વાંસે પડયો. પણ ડુક્કર રાજાને દોડાવીને ઘણે દૂર લઈ જઈ પોતે અદૃશ્ય થઈ ગયો. હરિશ્ચન્દ્ર થાકી ગયો હતો. તે થોડો કાળ વિશ્રાંતિ લેતાં લેતાં વિચાર કરતો હતો કે, 'અહો, હું કેટલે બધે દૂર આવ્યો ? હવે નગરમાં કયે રસ્તે જવું ?' એટલામાં એણે અકસ્માત એક બ્રાહ્મણને દીઠો. બ્રાહ્મણની જોડે એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતાં. વસ્તુતઃ વિશ્વામિત્ર પોતે જ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને આવ્યા હતા. રાજાએ બ્રાહ્મણને વંદન કર્યું અને નગરમાં જવાનો માર્ગ પૂછયો. પછી બ્રાહ્મણે તું કોણ વગેરે પ્રશ્નો પૂછયા. તેના ઉત્તર આણે યથાસ્થિત આપ્યા / દેવી ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૮.

બ્રાહ્મણે રાજાને કહ્યું કે, 'તું અનાયાસે અહીં આવી ચઢયો છે, તો તારે આ પાસેના તીર્થમાં સ્નાન કર્યા વગર જવું તારા જેવાને અનુચિત છે, માટે તું નહાવા ચાલ. હું તને પછી તારો માર્ગ દેખાડીશ.' 'ઠીક,' કહીને હરિશ્ચન્દ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવા ગયો. સ્નાન કર્યા પછી દેવતર્પણ, ઋષિતર્પણ અને પિતૃતર્પણ કરી રાજાએ બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, 'દક્ષિણા માગો.' બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, 'આ મારી જોડે મારો પુત્ર છે. આ કન્યા કોઈ બીજાની છે. કન્યાના પિતાની ઇચ્છા એને મારા પુત્રાર્થે આપવાની છે. પરંતુ એ બ્રાહ્મણ પાસે કન્યાદાન સારુ દ્રવ્ય બિલકુલ ન હોવાથી એણે આ કન્યા મને એમને એમ આપીને કહ્યું છે કે, તું તારી મેળે એનું લગ્ન કરી લેજે. હવે હું પણ દ્રવ્યહીન છું. માટે તું જો આ બન્નેનું લગ્ન કરી આપીશ તો તને ઘણું પુણ્ય થશે.'

આ બધી વાત ખરી સમજી રાજાએ તે બન્નેનો વિવાહ કર્યો. ફરી બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, 'બીજું કાંઈ માગો.' બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, 'હું તો દક્ષિણા પછી માગીશ પણ પહેલાં તો વિવાહ કર્યો છે એ મારા પુત્રને દક્ષિણા આપ.' રાજા કહે કે, 'બહુ સારું, માગી લો.' બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, 'તારું બધું રાજ્ય આને આપ એટલે થયું.' આ સાંભળીને રાજાને મતિભ્રમ થયો ને એણે તત્કાળ હાથમાં અંજલિ લીધી. (કેટલાક ગ્રન્થોમાં રાજાએ સ્વપ્નમાં દાન કર્યું એવું થ છે.) ગમે તેમ હો, પણ રાજાએ સંકલ્પ કરીને બ્રાહ્મણના હાથમાં પાણી મૂકયું એ વાત ખરી.

પછી બ્રાહ્મણે રાજાની ઘણી સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે, 'રાજા, તું દાનેશ્વરી છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું તે ખરું છે. પણ હવે મને શી દક્ષિણા આપે છે?' રાજાએ કહ્યું કે, 'માગો, પણ મારી પાસે હાલ તો કશુંયે આપવાનું નથી. હું નિરાંતે સોઇ પડયે આપીશ.' બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, 'ભલે તને ફાવે ત્યારે આપજે. પણ હાલ તુરત તો તું મારા હાથમાં અઢીભાર સુવર્ણનો સંકલ્પ કરીને આપ.' એમ બ્રાહ્મણે કહેતાં રાજાએ જેવું એના હાથમાં પાણી મૂક્યું, તેવો જ બ્રાહ્મણ અદશ્ય થયો. બ્રાહ્મણનો છોકરો અને વહુ એ પણ અદશ્ય થઈ ગયાં.

આ ઉપરથી વિસ્મય થયેલો રાજા અશ્વારૂઢ થઈ નગર તરફ ગયો. કેટલેક દિવસે એના મંત્રીઓ એને મળી ગયા ને એને નગરમાં લઈ ગયા. પરંતુ રાજાને રાજ્ય કરવું સારું લાગે નહિ; પોતે રાજ્ય અરણ્યમાં બ્રાહ્મણને આપ્યું છે એ વાતનું સ્મરણ થયા કરે. રાજાને આમ ઉદાસીન જોઈને તારાએ એને પૂછ્યું કે, 'આપ આમ અમનસ્ક કેમ જણાઓ છો?' પણ રાજાએ એને કશું કહ્યું નહિ.

થોડા દિવસ થયા એટલે અરણ્યવાસી એક બ્રાહ્મણ એની પાસે આવ્યો. રાજાએ એને ઓળખ્યો અને કહ્યું કે, 'બ્રાહ્મણ! આ સઘળું રાજ તારું છે, તું તારે સંભાળ. હવે માત્ર અઢીભાર સોનું જ બાકી રહ્યું છે, તે હું તને સગવડ થયે આપીશ.'

પછી રાજાએ તારામતીને અને રોહિતને કહ્યું કે, 'આપણા ત્રણેના દેહ ખેરીજ કરીને બધું રાજપાટ મેં આ બ્રાહ્મણને દાન કરી દીધું છે, માટે તમે મારી જોડે ચાલો.' રાજા નગર બહાર જતો હતો તે જોઈને રાણી એની જોડે થઈ. આ જોઈને નાગરિકોને જે શોક થયો તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. / દેવી ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૧૯.

સ્ત્રી અને પુત્ર સહિત અયોધ્યાથી નીકળેલો હરિશ્ચન્દ્ર કાશી ગયો. ત્યાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે અઢીભાર એટલે વીસ હજાર તોલા સોનું. આ બ્રાહ્મણને શી રીતે આપવું? એના મનમાં આવ્યું કે સ્ત્રી અને પુત્રને વેચીને તેમાંથી આનું સોનું આપું. પછી જો બાકી રહે તો હું જાતે વેચાઈને પૂરું કરું. (અ૦ ૨૦) • આમ સ્ત્રી અને પુત્ર વેચવાને રાજા ઊભો છે, ત્યાં વેશ પલટીને વિશ્વામિત્ર પોતે આવ્યા. હરિશ્ચંદ્રે આકેલી કિંમત આપીને એમણે બન્નેને વેચાતાં લીધાં. તારામતી અને છોકરાને ધોલધપ્પો કરીને એમણે કહ્યું કે, 'જલદી ચાલો.' એ ગયાં. થોડીવાર થઈ એટલે વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણરૂપે પાછા આવ્યા અને 'મારી દક્ષિણા આપ' એમ કહેવા લાગ્યા. હરિશ્ચંદ્ર કહે કે, 'આ લો.' બ્રાહ્મણ કહે કે, 'આ દ્રવ્ય તેં કયાંથી આણ્યું? અને બાકી રહેલી દક્ષિણા કયારે આપીશ? આજ સાંજ સુધીમાં મારું બાકી રહેલું દ્રવ્ય નહિ આપે તો હું તને શાપ દઈશ.' / મત્સ્ય–અ૦ ૨૧–૨૨.

કાશીના બજારમાં ઊભા રહીને હરિશ્ચંદ્રે મોટે ઘાંટે કહ્યું કે, 'હું માગું તેટલું મૂલ્ય આપો અને મને પોતાને કોઈ વેચાતો લ્યો.' પણ એટલું દ્રવ્ય આપીને વેચાતો લેનાર કોણ મળે? કોઈ માગણી કરે નહિ. એટલામાં કોઈ એક બ્રાહ્મણ એક સધન ચાંડાલને લઈને ત્યાં આવ્યો. ચાંડાલે કહ્યું કે, 'તું માગે તે આપીને હું તને લેવા તૈયાર છું.' બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, 'આ સ્મશાનરક્ષક ચાંડાળ માગે તેટલા પૈસા આપીને લેવા તૈયાર છતાં, તું કેમ લેતો નથી? દિવસ થોડો જ રહ્યો છે. પછી મારી જોડે કામ છે હોં!' દીન વાણીથી હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું કે, 'મહારાજ! હું સૂર્યવંશી રાજા હોઈને ચાંડાલને ત્યાં કેમ વેચાઉં? કોઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રી લેનાર મળે તો મને સંતોષ થાય. આપ કહો છો કે તને વેચાતો લેનાર કોઈ ઊભોયે રહેતો નથી. તો એમ કરો કે આપ જ મને વેચાતો લ્યો અને પોતાનો દાસ કરો.' બ્રાહ્મણ કહે કે, 'ઠીક, ત્યારે તું મારો દાસ અને દાસ હોવાથી હું તને ચાંડાળને ત્યાં વેચું છું; તું ત્યાં જા.' છેવટે નિરુપાય થઈ હરિશ્ચંદ્રે ચાંડાળ પાસેથી પૈસા લીધા, બ્રાહ્મણનું દેવું પતાવ્યું અને ચાંડાળ જોડે ચાલવા માંડયું. તે વખતે આકાશમાં વાણી થઈ કે, 'હરિશ્ચંદ્ર રાજા,

વિશ્વામિત્રના ઋણમાંથી તું મુક્ત થયો છે / દેવી૦ ભા૦ સ્કં૦ સ૦ ૨૩.

વિશ્વામિત્રના ગયા પછી, પ્રવીર અથવા વીરબાહુ નામનો ચાંડાળ હરિશ્ચન્દ્રને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. 'તું સ્મશાનમાં જઈને રહે અને દરેક મડદું આવે અને તેનાં લૂગડાં અને દ્રવ્ય જે હોય તે તારે મને આપી જવાં,' એવી આજ્ઞા કરી. નિશાની દાખલ એનો પોતાનો દંડ એને આપ્યો. આ પ્રમાણે હરિશ્ચન્દ્રે એ દુર્ગંધ ભરેલી જગામાં રહીને મહાદુઃખે બાર મહિના સુધી આ ચાંડાળની નોકરી કરી. / અ૦ ૨૪.

બારમો મહિનો પૂરો થયો એટલે એક દિવસ કાલકૌશિક નામના બ્રાહ્મણે – જે વિશ્વામિત્ર જ હતા– રોહિતને દર્ભસમિધ લેવા મોકલ્યો. એણે એક સર્પને આજ્ઞા કરી રોહિતને દંશ કરાવ્યો. આ વર્તમાન એની જોડે ગયેલાં બીજાં બાળકોના કહેવાથી તારા-શોકાકુળ થઈ; એણે પોતાના છોકરા પાસે જવાની આજ્ઞા માગી. 'આટલું કામ કરીને જા,' એમ કહીને છેક મધ્યરાત્રિએ એને જવાની રજા આપી. એ ગઈ એટલે વિશ્વામિત્ર, – પેલો બ્રાહ્મણ એની પૂંઠે પૂંઠે ગયો અને નગરજનોને આઘેથી આંગળી કરી તારામતીને બતાવીને કહ્યું કે, 'જોઈ, પેલી છોકરી ખાનારી રાક્ષસી ! ચાલો એને પકડીએ.' એટલામાં દિવસ ઊગવાની તૈયારી થઈ. તારામતીને પકડી અને એના પોતાના છોકરાનું પ્રેત એને જ માથે મુકાવીને વીરબાહુ ચાંડાલને ત્યાં મારી નખાવવા લાવ્યા. એણે બધી વાત સાંભળીને એને મારી નાખવાની હરિશ્ચન્દ્રને આજ્ઞા કરી. હરિશ્ચન્દ્રે સ્ત્રી-હત્યા બહુ નિંદ્ય છે વગેરે કહીને ઘણે પ્રકારે વીર-બાહુને સમજાવ્યો; પણ એણે કશું કાને ન ધરતાં, હરિશ્ચન્દ્રને 'મારી આજ્ઞા પ્રમાણે તારે આનો વધ કરવો જ જોઈએ' એમ કહ્યું. નિરુપાય થઈને હરિ-શ્ચન્દ્રે ખડ્ગ હાથમાં લીધું અને તારામતીને કહ્યું કે, 'આ લોક કહે છે તેમ જો તું રાક્ષસી હોય તો તો મારે કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જો મનુષ્ય હોય તો તારા જે રક્ષણકર્તા હોય તેનું સ્મરણ કર.' તારામતીએ અશ્રુપૂર્ણ આંખો નીચી કરીને કહ્યું કે, 'મારું દૈવ જ મારા પર રૂઠ્યું છે. આ મરણ પામેલો મારો પોતાનો પુત્ર હોઈ, હું એના મરણથી શોકાકુળ બની રહી છું, છતાં હું એનું જ ભક્ષ કરનારી રાક્ષસી ઠરી ! પુત્રનો પુત્ર ગયો અને મારા પોતાના પર આ મરણનો પ્રસંગ આવ્યો ! આપત્તિકાળમાં સ્ત્રીનું રક્ષણ તેનો પતિ કરે. તો મારો પતિ તો મને અંતરિયાળ વેચીને પોતે ચાંડાળની સેવામાં ગૂંથાયો છે. તો હું એકલી કોનું સ્મરણ કરું ? મારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે અને હવે હું પણ મરીશ જ. માટે વિધાતાને પ્રાર્થના કરું છું કે મને જન્મોજન્મ હરિશ્ચન્દ્ર સરખો પતિ, રોહિતના સરખો પુત્ર, વસિષ્ઠ સરખા ગુરુ અને વિશ્વામિત્ર સરખા યાચક મળજો.' આમ કહીને એણે તલવારનો ઘા ઝીલવા પોતાની ગરદન નમાવી. તારામતીના શબ્દો સાંભળી હરિશ્ચન્દ્ર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પછી એને મારવાને એણે તલવાર ઉગામી. તારામતીના શબ્દો સાંભળી અદૃશ્ય રહેલા વિશ્વામિત્રનું હૃદય તદ્દન પીગળી ગયું અને એમણે પ્રત્યક્ષ થઈ, ઉગામેલી તલવારે રાજા ઘા કરે તે પહેલાં જ, તેના હાથમાંથી લઈ લઈને ભોંય પર નાખી દીધી.

પછી વિશ્વામિત્રે રોહિતને સજીવ કરી, તારામતી અને હરિશ્ચન્દ્રને એકઠાં કર્યાં. બધાંને અયોધ્યા લઈ જઈ રાજાને પુનઃ ગાદી પર બેસાડ્યો. પોતે હાર્યો એમ કબૂલીને પોતાના તપનું ફળ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વસિષ્ઠને આપી, હરિશ્ચન્દ્રની ક્ષમા માગી પોતાને આશ્રમે ગયા.

હરિશ્ચન્દ્રે ત્યારપછી ઘણા કાળ સુધી અયોધ્યાનું રાજ્ય ન્યાયપુરસ્સર ચલાવ્યું. છેવટે રોહિતને યુવરાજ કરી અયોધ્યામાંથી જેટલાં આવ્યાં તેટલાં મનુષ્યોને જોડે લઈ પોતે સ્વર્ગે ગયો.

આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યે હરિશ્ચંદ્રના યશ ગાયા છે. / દેવી ભાગ૦ ૭, સ્કં૦ અ૦ ૨૪–૧૭ • દેવી-ભાગવતમાં હરિશ્ચન્દ્રનું આખ્યાન જોકે આખું પણ અસંગત છે. અહીં માર્કંડેય પુરાણાદિ ગ્રંથોમાંથી

હકીકત લઈ વ્યવસ્થિત કરીને ઉપન્યાસ કાઢીને દર્શાવ્યું છે. કદાચ ન્યૂનાધિક હશેય ખરું.

હરિશ્ચન્દ્રે અને એની સ્ત્રીએ રોહિતની ચિતામાં જ બળી મરવાનું ધારતાં, પોતાના માલિક ચાંડાલની રજા વગર પોતાનો દેહ પાડવા હરિશ્ચન્દ્રે ના કહી. પછી એણે વિષ્ણુનું ધ્યાન ધર્યું. ધર્મને આગળ કરીને બધા દેવો ત્યાં આવ્યા. જોડે વિશ્વામિત્ર પણ હતા. તેમણે હરિશ્ચન્દ્ર, તેની પત્ની અને પુત્રનો સ્વર્ગમાં જવાનો હક્ક છે એમ ઠેરવીને કહેતાં હરિશ્ચંદ્રે પોતાના શેઠની રજા વગર જવાની ના કહી. પછી ચાંડાલે રજા આપતાં પોતાની પ્રજાને મૂકીને જવાનું એને ઠીક ન લાગ્યું. પછી મિત્રો અને પ્રજાજન સાથે સ્વર્ગમાં ગયો. નારદની પ્રેરણાથી હરિશ્ચન્દ્રે પોતાનાં સુકૃત્યોનાં વખાણ કર્યાં. આ કરતાથી એને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મૂક્યો. એ નીચે પડતો હતો તે વખતે એને પોતાના કૃત્યનો ઘણો પસ્તાવો થવાથી, ઠેક નીચે ન પડતાં અંતરિક્ષમાં આવેલા એક સ્થળે અટકી ગયો.

હરિસ્મશ્રુ દૈત્યવિશેષ. / ભાગ૦ ૭–૨–૧૮.

હરિશ્રાવા ભારતવર્ષીય નદી.

હરિહય ઇંદ્ર.

હરિહય (૨) સૂર્ય.

હરિહય (૩) સ્કંદ.

હરિહર વિષ્ણુ અને શિવ બન્ને. આ બન્નેમાં માત્ર નામભેદ જ છે. રૂપમાં ભેદ ન હોઈ બન્ને ઈશ્વર જ છે, કારણ કે ઈશ્વર સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો અંગીકાર કરી આ જગતના નિમિત્ત કારણ, અને તામસ પ્રકૃતિનો અંગીકાર કરી આ જગતના વિવર્તોપાદાન કારણ થયા, એમ ઉપનિષદ્‌ભાગરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. મૃગજળની ઉત્પત્તિનું વિવર્તોપાદાન કારણ રશ્મિ છે અને મધ્યાહ્ન કાળનો સૂર્ય નિમિત્તકારણ છે, છતાં બન્ને કારણો તો એક જ છે તેમ જ હરિહર બે નામ વડે એક ઈશ્વર એવો નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત સમજીને, સૂર્ય જેમ મહાકાશાશ્રિત છે તેમ ઈશ્વર પરબ્રહ્માશ્રિત છે એમ સમજવું. સારાંશ, હરિહર, વિષ્ણુ શિવનું મૂળ રૂપ, આ પ્રકારનું હોઈને ઈશ્વરભાવમાં તો બન્ને નિત્યયુક્ત છે. બદ્ધમુક્ત એટલે બ્રહ્મદેવની પેઠે જીવત્વમાં આવીને પછી મુક્ત થયેલા એવા નહિ, સદાકાળ મુક્ત જ છે. જીવત્વમાં આવીને મુક્ત થનાર બદ્ધમુક્ત કહેવાય છે; માટે બ્રહ્મદેવની ગણના બદ્ધમુક્તમાં હોઈ તે પૃથ્વી પરના સઘળા બદ્ધમુક્તોના મુકુટમણિ છે. બદ્ધમુક્તની બીજી સંજ્ઞા જીવનમુક્ત છે.

આ જે હરિહરનાં મૂળરૂપ કહ્યાં, તે જ હરિહર સ્વકીય ઇચ્છાને લઈને જલકરન્યાયે એટલે જેમ વરસ દનું પાણી કરાનું રૂપ પકડે તેમ, વિગ્રહ ધારણ કરીને પોતે પોતાના લોક નિર્માણ કરીને ત્યાં રહે છે. જગતની ઉત્પત્તિને અંગે વિવર્તોપાદાન હેતુરૂપ જે બે મુખ્ય ઉપાધિ, તે પણ એમણે બ્રહ્મદેવને સોંપી દીધી છે; તેથી એમને સ્ત્રીપુત્રાદિક ગૌણ ઉપાધિ નથી, એ ખુલ્લું જ છે. એમના લોકમાં બ્રહ્મદેવ અને સનકાદિ ચાર ભાઈઓની જ માત્ર ગતિ છે. ઇતર ભેદબુદ્ધિવાળા અને મત્સરો ભૃગ્વાદિને ગતિ નથી.

જે જીવ આ બન્નેમાં ભેદબુદ્ધિ ન રાખતાં નિર્મત્સર બુદ્ધિએ અત્યુત્તમ વૈરાગ્યપૂર્વક એમની ઉપાસના કરે છે તે એમના લોકમાં પુણ્યતારતમ્યાનુરૂપ સાલોકચ, સામીપ્ય, સારુપ્ય અને સાયુજ્ય ક્રમે ક્રમે એવી મુક્તિ મેળવા પરિણામે અખંડ બ્રહ્મકૈવલ્ય પામે છે. તેમનામાં અંતર કિંવા બ્રહ્મનિષ્ઠા સંબંધમાં ભેદબુદ્ધિ વડે અનાદર થયો, તો તે તત્કાળ પતન પામે છે. આ સંબંધમાં જય–વિજયનું ઉદાહરણ બસ છે.

આપણે જેવી રીતે જગદુત્પત્તિની શક્તિ બ્રહ્મદેવને આપી છે, તે પ્રમાણે જગતના પાલનસંહારણની શક્તિ પણ આપી છે. જો તેના પાલન અર્થે કદી અસમર્થ થાય, તો તત્કાળ ત્યાં પોતે પ્રકટ થઈને બ્રહ્મદેવને સહાય કરે છે. ઉદાહરણ હંસઋષિનું છે. સારાંશ, વિષયોન્મુખ જીવોને સ્વરૂપોન્મુખ કરવા એટલી જ ઉપાધિ એમને (હરિહરને) છે; બીજી નહિ. બીજી જે ભૃગ્વાદિએ લાત મારી હતી વગેરે વાતો કહેવાય છે તે આમની નહિ, પણ તેમની

વિભૂતિરૂપ અવતારની સમજવી.

હરિહર એ બ્રહ્મચૈતન્યનું અથવા પરમાત્માનું અદ્વિતીય સંયુક્ત સ્વરૂપ છે. કેટલાક આગમ મતોમાં તેમનું અર્ધનારીશ્વર અથવા સાંબ રૂપે વર્ણન આવે છે.

હરી ક્રોધવશાને પેટે કશ્યપને થયેલી નવ કન્યામાંની એક. ઘોડા, વાનરો અને ગોલાંગુલોની ઉત્પત્તિ એનાથી થઈ છે. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૬૦.

હરોદ્ભેદ ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

હર્મચન્દ્ર ક્ષેત્રાવશેષ.

હર્યજ્વાયન એક બ્રહ્મર્ષિ.

હર્યવન સોમવંશી આયુપુત્ર વૃદ્ધના પુત્ર કુશ નામના પૌત્રના વંશમાંના કૃત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સહદેવ.

હર્યશ્વ પ્રાચેતસ દક્ષે બીજી વાર જે બીજા દશ સહસ્ર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમાંનો પ્રમુખ.

હર્યશ્વ (૨) ક્ષત્રિય કાશીરાજ. એનો પુત્ર તે સુદેવ. દિવોદાસ એનો પુત્ર થાય. / ભા૨૦ અનુ૦ ૮-૧૧-૧૪.

હર્યશ્વ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુવલાક્ષ રાજાનો પૌત્ર, દૃઢાશ્વ રાજાનો પૌત્ર અને પ્રમોદ-રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિકુંભરાજા.

હર્યશ્વ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના અયોધ્યાપતિ અનરણ્ય રાજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. એને માધવી નામની યયાતિની કન્યાની કૂખે વસુમના નામે પુત્ર થયો હતો. (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) એની મુખ્ય વિવાહિત સ્ત્રી તે દષદ્વતી. એને પેટે અરુણ રાજા જન્મ્યો હતો. મધુ નામના દૈત્યની પુત્રી મધુમતી એની બીજી ભાર્યા હતી. તેને પેટે યદુ નામે પુત્ર થયો હતો. / ભા૨૦ ઉ. ૧૧૫-૧૮; હરિવં૦ ૨-૩૭.

હર્યશ્વ (૫) વિદેહવંશી ધૃષ્ટકેતુ જનકનો પુત્ર. મરુ જનક આનો પુત્ર થાય.

હર્યશ્વ (૬) સુદેવ રાજાનું બીજું નામ.

હર્યાશ્વિ નીલપરાશરકુલોત્પન્ન ઋષિ.

હર્યક્ષ ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુરાજાને અર્ચીને પેટે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

હર્યાત્મા ઉત્તમા નામના વ્યાસનું બીજું નામ.

હર્ષ બગડાની સંજ્ઞાવાળો સંતોષ તે જ.

હર્ષ (૨) મિત્રવિંદાની કૂખે કૃષ્ણને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

હર્ષ (૩) ધર્મપ્રજાપતિનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ નન્દા હતું. / ભા૨૦ આ૦ ૬૭-૩૧-૩૩.

હલ આયુધવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૦-૭૬-૪.

હલધર હથિયાર તરીકે હળ રાખતા હતા તે ઉપરથી પડેલું બલરામનું નામ.

હલમય વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હલાયુધ બલરામ તે જ.

હલિમક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૫૭-૫.

હલિર્યાન ઉત્તાનપાદ વંશના વિજિતાશ્વ રાજાને નભસ્વતીની કૂખે થયેલો પુત્ર. એને હવિર્ધાની અથવા ધીષણા નામની સ્ત્રીને પેટે બર્હિષદ (બીજો પ્રાચીનબર્હિ), ગય અથવા સાંગ, શુકલ, કૃષ્ણ, સત્ય અને જિતવ્રત એમ છ પુત્રો થયા હતા.

હવિર્ધાની હવિર્ધાન રાજાની સ્ત્રી, ધીષણાનું બીજું નામ.

હવિષ્ક્ર એક રાજર્ષિ.

હવિર્ભુ ચા કર્દમ પ્રજાપતિને દેવહૂતીની કૂખે થયેલી નવ કન્યામાંની એક. આ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્ત્રી હતી.

હવિષ્યંત વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

હવિષ્પંદ મરીચિગર્ભ લોકમાં રહેનાર પિતરવિશેષ. એ અંગિરા ઋષિનો પુત્ર હોઈ ક્ષત્રિયોને પૂજ્ય છે.

હવિષ્મતી બૃહસ્પતિને શુભાની કૂખે થયેલી સાત કન્યામાંની પાંચમી.

હવિષ્મતી (૨) અંગિરસ ઋષિની પુત્રી. / ભા૨૦ વ૦ ૨૨૧-૭

હવિષ્માન બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

હવિષ્માન (૨) આંગિરસ દેવોમાંનો એક.

હવિષ્માન (૩) એક ઋષિવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૭-૧૩

હવીંદ્ર વસિષ્ઠપુત્રોમાંનો એક. એ સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંનો પ્રજાપતિ હતો.

હવ્યવાન રૈવત મનુના પુત્રોમાંનો એક.

હવ્યવાહ ધર નામના વસુના પુત્રોમાંનો એક.

હવ્યવાહ (૨) પવમાન અગ્નિનો પુત્ર.

હવ્યસૂદ યજ્ઞમાં પશુમારણ કર્મમાં જે અગ્નિ પ્રધાન છે તે.

હંસ બ્રહ્મદેવના માનસપુત્રોમાંનો એક વિરક્ત પુત્ર

હંસ (૨) એક સમયે સત્યલોકમાં બ્રહ્મદેવને સનકાદિએ અધ્યાત્મ વિષય સંબંધી કાંઈ પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે બ્રહ્મદેવની વૃત્તિ બીજા કાર્યમાં ગૂંથાયેલી હોવાથી સનકાદિને એમનાથી યથાસ્થિત ઉત્તર અપાયો નહિ, એવું જોઈને વિષ્ણુ અને શિવરૂપી ઈશ્વર, હંસનાં રૂપ ધારણ કરીને ત્યાં પ્રાપ્ત થયા, અને તેમણે સનકાદિના સંશયનો નાશ કર્યો તે રૂપો વિશેષ. / ભાગ૦ ૧૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૩

હંસ (૩) બ્રહ્મદેવનું સામાન્ય નામાન્તર.

હંસ (૪) વિષ્ણુનું સામાન્ય નામાન્તર.

હંસ (૫) શિવનું સામાન્ય નામાન્તર.

હંસ (૬) ગુરુનું બીજું નામ.

હંસ (૭) કશ્યપને અરિષ્ટાની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક ગંધર્વ. / ભાર૦ આ૦ ૬૮–૮૩. • સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર તે. આ ગંધર્વનો અંશાવતાર હતો.

હંસ (૮) બાર સાધ્યદેવોમાંનો નવમો.

હંસ (૯) ડિંભરાજાનો મોટો ભાઈ. (હંસડિભક શબ્દ જુઓ.) આને બલરામે માર્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૧૪–૪૩

હંસ (૧૦) વસુદેવને શ્રીદેવાની કૂખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

હંસ (૧૧) મેરુના કર્ણિકાપર્વતોમાંનો એક.

હંસ (૧૨) યજુર્વેદોપનિષત્.

હંસકૂટ ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૨૪–૫૧

હંસકેતુ હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.

હંસચૂડ એક યક્ષવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૧૦–૧૮

હંસજિહ્વ બ્રહ્મર્ષિવિશેષ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

હંસાજિહ્વ (૨) બ્રહ્મર્ષિવિશેષ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

હંસડિમ્ભક હંસ અને ડિમ્ભક એ બન્ને ભાઈઓ હોઈ કરુષક દેશના રાજા હતા. તેઓ શસ્ત્રથી અવધ્ય – વરદાનને લીધે મરે નહિ એવા – હોઈ પરાક્રમી હતા. જરાસંધ રાજાના પ્રધાન હતા. આવા જબરા પ્રધાનોના બળની જરાસંધને મોટી ઓથ હતી. એક સમયે જ્યારે કૃષ્ણને જરાસંધની સાથે યુદ્ધ થતું હતું તે વેળા હંસને બલરામના શસ્ત્રાઘાતથી મૂર્ચ્છા થઈ અને એ ભૂમિ પર પડ્યો. ઘણી વાર સુધી એની મૂર્ચ્છા વળી નહીં; એટલે એના ભાઈ ડિમ્ભકને લાગ્યું કે એ મરણ પામ્યો. આથી પોતે જઈને યમુનામાં ઝંપલાવ્યું અને પ્રાણ ત્યજ્યા. કેટલીક વારે હંસને મૂર્ચ્છા વળતાં એને પોતાના ભાઈના મૃત્યુની વાતની ખબર થઈ એટલે એણે પણ યમુનામાં પડીને પોતાના પ્રાણ ત્યજ્યા. આમ બન્ને ભાઈઓ શસ્ત્ર વગર મરણ પામ્યા. / ભાર૦ અ૦ ૧૪–૪૩

હંસતીર્થ પ્રયાગમાં ભાગીરથીના પૂર્વભાગમાં આવેલું તીર્થવિશેષ.

હંસતીર્થ (૨) નર્મદા ઉપરનું એક તીર્થવિશેષ.

હંસધ્વજ ચંપકાનગરીનો રાજા. એણે પાંડવોના અશ્વમેધનો ઘોડો બાંધ્યો હતો. એને વિદુરથ, ચંદ્રસેન અને ચંદ્રકેતુ વગેરે ભાઈઓ હતા. સુરથ, સુધન્વા, સુદર્શન, સુબલ અને સમ એમ પાંચ પુત્રો હતા. સુમતિ, સુગતિ, તુષ્ટ અને શ્રદ્ધાલુ એ આના મંત્રી હતા. શંખ લિખિત ઉપાધ્યાય હતા. એ પોતેય ઘણો પરાક્રમી હતો અને એની પાસે સેના પણ પુષ્કળ હતી.

એણે ઘોડો પકડીને સર્વને આજ્ઞા કરી કે સઘળાએ ફલાણે વખતે રણભૂમિ પર હાજર થવું. મુકરર કરેલા વખતમાં અંતર પડતાં તે માણસને ઊકળતા તેલની કઢામાં નાખવામાં આવશે, એવી આજ્ઞા કરી હતી. આ ઉપરથી સઘળા આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે ઠેરવેલ વખતે સમરાંગણ પર આવી હાજર થયા.

ઠેરવેલ વખતે હંસધ્વજ રણક્ષેત્ર પર આવ્યો. એણે સુમતિ આદિ પોતાના મંત્રીઓ, તેમના વીરકેતુ, તીવ્રરથ અને શતધન્વા વગેરે પુત્રો, એના

પોતાના ભાઈ, તેના પુત્રો વગેરે જોયા. પરન્તુ તેમાં સુધન્વા નહોતો. સુધન્વા ન આવ્યો જોઈને આ ઘણો જ કોપી ઊઠ્યો.

અહીં સુધન્વા યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈને પોતાની માતાની આજ્ઞા લેવા ગયો. માની આશિષ લઈને, પોતાની બહેનને મળી, પોતાની પ્રભાવતી નામની સ્ત્રીને મળવા ગયો. ત્યાં ગયો તો પ્રભાવતી તે દિવસે ઋતુસ્નાત હતી. તેણે ઋતુદાન માગ્યું. એણે ઘણુંયે કહ્યું કે અત્યારે સમય નથી; પણ પ્રભાવતીની ઘણી હઠને લઈને એ ત્યાં ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર એનો મનોરથ પૂર્ણ કરવામાં રોકાયો. આને લીધે એને વાર થઈ.

જેવો સુધન્વા સમરાંગણ પર આવ્યો કે હંસધ્વજે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુસાર એને તેલના કઢામાં નાખવાનો હુકમ કર્યો. પણ ઊકળતા તેલના કઢામાં પડ્યો છતાં, ઈશ્વરકૃપાથી એને ઊની આંચે આવી નહીં. હંસધ્વજે એને બહાર કઢાવ્યો. તેલ ઊનું નહિ થયું હોય' એમ કહી મંત્રીએ કઢામાં નાળિયેર નખાવ્યું. નાખતાં જ નાળિયેર ફાટ્યું અને તેની કાચલી મંત્રીના કપાળમાં વાગી. આથી એ તમ્મર ખાઈ કઢામાં પડ્યો અને બળી મૂઓ.

પછી કૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે દુર્ધર યુદ્ધ થયું. અર્જુન હારશે એવો પ્રસંગ જોઈને આની સાથે કૃષ્ણે અર્જુનની મૈત્રી કરાવી / જૈમિ૦ અશ્વ મે૦ અ. ૧૭-૨૧; નર્મ૦ ક૦ કો૦ પા. ૨૭૨

હંસપથ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯

હંસપાંડુર પ્રયાગ પાસેનું એક તીર્થ.

હંસપ્રયત્તન ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

હંસિકા કામધેનુની દીકરી. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૨

હંસી ભગીરથ રાજાની પુત્રી અને કૌત્સ ઋષિની ભાર્યા. / ભા૨૦ અનુ૦ ૨૦૦

હસ્ત સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક દક્ષકન્યા

હસ્ત (૨) એ નામનું નક્ષત્રવિશેષ.

હસ્ત (૩) રોચનાની કૂખે વસુદેવને થયેલા પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

હસ્તિ સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુના વંશના બૃહત્ક્ષય રાજાનો પુત્ર. આને, અજમીઢ, દ્વિમીઢ અથવા દેવમીઢ અને પુરુમીઢ એવા નામના ત્રણ પુત્રો હતા. ઘણું કરીને હસ્તિનાપુર આણે જ સ્થાપ્યું છે.

હસ્તિદાન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

હસ્તિનાપુર સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિ રાજાએ વસાવેલું શહેર. પરન્તુ ગ્રન્થો પરથી જણાય છે કે હસ્તિનાપુર નામ પૂર્વથી ચાલ્યું આવે છે. અત્રિપુત્ર સોમ એક સમયે અરણ્યમાં વિહાર કરતો હતો, તેવામાં એણે એક પક્ષીને એક હાથીને એકાએક ઉપાડી જતાં જોયું. આ ઉપરથી આશ્ચર્ય પામી એણે આ સ્થળે શહેર વસાવ્યું. આ શહેરમાં પૂર્વે હસ્તિ રાજાની પહેલાંના સોમવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેનાં ઘણાં ઉદાહરણો મળે છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે હસ્તિરાજાએ આ શહેરનો વિસ્તાર કર્યો હશે. દુર્યોધનના સમયમાં આ શહેરને બળરામે ઉખાડી નાખ્યું હતું. નિમિચક્ર રાજાના સમયમાં ભાગીરથીના બલવાન પ્રવાહમાં આ શહેર એકવાર તણાઈ ગયું હતું. (નિમિચક્ર શબ્દ જુઓ.) એનાં નાગપુર, ગજપુર ઇત્યાદિ અર્થનાં ઘણાં નામો છે.

આ શહેર કૌરવોની રાજધાની હતું અને મહાભારતનું યુદ્ધ આ શહેરના રાજ્યાસન સારુ થયું હતું. કેટલાક કહે છે કે ભરતપુત્ર હસ્તિએ એ શહેર વસાવ્યું હતું. મહાભારત અને વિષ્ણુપુરાણમાં એ શહેરનું નામ હસ્તી એટલે હાથી ઉપરથી પડ્યું છે એમ કહ્યું છે. હાલના દિલ્હીની ઈશાનમાં સત્તાવન માઈલ દૂર ગંગાના જૂના પાત્રમાં દટાયેલા શહેરના અવશેષો હજુ પણ નીકળે છે. સ્થાનિક લૌકિક વાતોમાં આ નામ હજુયે ચાલે છે. ઇંદ્રપ્રસ્થ દિલ્હીથી આગ્નેય દિશામાં યમુનાને કાંઠે હતું કુરુક્ષેત્ર, દિલ્હીની વાયવ્ય દિશામાં હતું. / નર્મ૦ ક૦ કો૦ ૨૮૨.

હસ્તિપૃષ્ઠક એક નગર. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧.

હસ્તિપદ એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૬.

હસ્તિપિંડ એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫-૧૪.

હસ્તિભદ્ર એક સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ અ૦ ૧૦૧-૧૩.

હસ્તિમુખ રાવણના પક્ષનો લંકાનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદ૨૦ સ૦ ૬.

હસ્તિસોમા ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભી૦ અ૦ ૯.

હસ્તી સોમવંશીય અવીક્ષિત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જન્મેજયના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૧-૪૬.

હસ્તી (૨) સોમવંશીય સુહોત્રનો પુત્ર. એની માનું નામ જયન્તી, અને પુત્રનું નામ વિકુંજન હતું. એની ભાર્યાનું નામ યશોધરા હતું. જયન્તીનું સુવર્ણા, વિકુન્જનનું વિકણ્ઠન અને યશોદાનું યશોધરા એવાં એ ત્રણેનાં બીજાં નામો હતાં. એ હસ્તિનાપુરનો નિર્માણ કરનાર હતો. / ભા૨૦ આ૦ ૬૩-૩૭.

હાટકેશ્વર વિતલ નામના પાતાળમાં ભોગવતી નદીના તીર પર આવેલો શિવની વિભૂતિ – અતળ પાતાળની નીચે આવેલા વિતળ પાતાળમાં પોતાના પાર્ષદરૂપ ભૂતનાં ટોળાથી વીંટાયેલા સાક્ષાત્ હાટકેશ્વર મહાદેવ, બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વધારવાને સારુ પાર્વતીની સાથે જોડું બનીને રહ્યા છે. એ મહાદેવ અને પાર્વતીના વીર્યમાંથી નીપજેલી હાટકી નામની મોટી નદી ત્યાં આવેલી છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૪; જૈમ૦ અશ્વ૦ અ૦ ૩૯.

હાટકેશ્વર (૨) સુવર્ણના લિંગ રૂપે પૂજાતા, નાગરોના ઇષ્ટદેવ; વડનગરમા એમનું મૂળ ધામ છે. તે દર વર્ષે ચૈત્ર સુદ ચૌદશને દિવસે એમના વડનગરમાં સ્થાપનાનો વાર્ષિક ઉત્સવ દરેક જગામાં દરેક જાતના નાગરો પાળે છે.

હારહૂણ પાંડવોના સમયમાં પશ્ચિમ આનર્ત દેશની પૂર્વે આવેલો દેશવિશેષ.

હારહૂણ (૨) હારહૂણ દેશના રહેવાસી લોક. / ભા૨૦ સ૦ ૩૫-૧૨; વ૦ ૪૮-૨૫.

હારકર્ષિ ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હારિત ભારતવર્ષીય તીર્થ.

હારિતાયન બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હારીન આંગિરસ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

હારીન (૨) સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન માન્ધાતા રાજાનો પ્રપૌત્ર, અંબરીષ રાજાનો પૌત્ર અને યૌવનાશ્વ રાજાનો પુત્ર.

હાર્દિક્ય સોમવંશીય હૃદિક રાજાના પુત્રોની સંજ્ઞા. વિશેષે કરીને કૃતવર્માને એ નામ લગાડાય છે.

હાલાહલ સમુદ્રમંથન કરતાં નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક ઘણું કાતિલ ઝેર. એ નીકળ્યું તે વખતે દેવો અને અસુરોને ભય અને મહા ફિકર થઈ કે એને કોણ લેશે. પછી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને આગળ કરી બધા શિવની પાસે ગયા અને તેમની સ્તુતિ કરી.

મંથન કરવાને લીધે જેમાં માછલાં, મગર અને કાચબા વગેરે દુઃખી થતાં હતાં તથા તિમિ, જળના હાથીઓ, ઝૂડ અને તિમિંગલોથી વ્યાકુળતા થઈ હતી એવા સમુદ્રમાંથી જેનો કોઈ ઉપાય નહિ એવું હળાહળ ઝેર ઉત્પન્ન થયું. ઉગ્ર વેગવાળા અને અસહ્ય જોરવાળા એ ઝેરને સઘળી દિશાઓમાં ઉપર અને નીચે ફેલાતું જોઈને ભય પામેલી લોકપાળ સહિત સઘળી પ્રજાઓ બીજા કોઈ તરફથી રક્ષણ નહિ મળતાં સદાશિવને શરણે ગઈ.

ત્રૈલોક્યના કલ્યાણને સારુ પાર્વતીની સાથે કૈલાસમાં બેઠેલા અને મુનિલોકોએ સ્વીકારેલું તપ તેઓને જ મોક્ષ આપવાને માટે કર્યા કરતા શંકર ભગવાનને જોઈને સઘળા લોકોએ તેમને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી : 'હે દેવના દેવ ! હે મહાદેવ ! હે જગતના આત્મા ! હે જગતનું રક્ષણ કરનાર ! આ ત્રૈલોક્યને બાળી નાખે એવા ઝેરથી અમો શરણાગતની રક્ષા કરો. આ સઘળા જગતના બંધ અને મોક્ષના સ્વામી તમે એક જ છો. એટલા માટે આપને શરણાગતની પીડા હરનાર અને ગુરુ જાણી ડાહ્યા પુરુષો પૂજે છે.'

એ પ્રમાણે પ્રજાઓનું દુઃખ જોઈ કરુણાથી બહુ જ ઘેરાયેલા સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર સદાશિવે

પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે કહ્યું : 'હે પ્રિય ! ક્ષીરસમુદ્રનું મથન કરતાં ઉત્પન્ન થયેલા ઝેરથી પ્રજાઓને આ દુઃખ આવી પડ્યું છે તે જુઓ. પ્રાણના બચાવને ઇચ્છતી આ પ્રજાઓને મારે અભયદાન દેવું જોઈએ, કેમકે દીન લોકોનું રક્ષણ થાય એ સમર્થ પુરુષોનું પ્રયોજન છે. પ્રાણીઓ કે જેઓ ભગવાનની માયાથી મોહ પામેલાં છે, અને વેરભાવ રાખીને એકબીજાને મારી નાખવા ધારે છે, તેઓમાં સાધુપુરુષો પોતાનાં ક્ષણભંગુર પ્રાણને જતા કરીને બીજા પ્રાણીઓની રક્ષા કરે છે. હે પ્રિયા ! જે પુરુષ બીજાઓની ઉપર દયા કરે છે તેના ઉપર સર્વના આત્મા ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે; અને ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે સ્થાવર જંગમ સહિત હું પ્રસન્ન થાઉં છું. એટલા માટે આ ઝેરને હું ખાઈ જાઉં છું. મારાથી પ્રજાઓનું કલ્યાણ થાઓ.'

એ પ્રમાણે જગતનું રક્ષણ કરનાર સદાશિવે પાર્વતીની રજા લઈને, તે ઝેર ખાવાની તૈયારી કરી અને તેમના પ્રભાવને જાણનારાં પાર્વતીએ પણ તે કામમાં પોતાની સંમતિ આપી. પછી પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર સદાશિવ પ્રજાઓની ઉપર દયાને લીધે તે ચારેકોર ફેલાયેલા હળાહળ ઝેરને પોતાની હથેળીમાં લઈને ખાઈ ગયા. ઝેરે મહાદેવને પણ પોતાનું જોર દેખાડ્યું. તેમના કંઠમાં શ્યામતા વ્યાપી રહી. પોતે નીલકંઠ થઈ ગયા ! એ શ્યામતા મહાદેવને દોષરૂપ નહિ પણ સાધુપણું જણાવતા અલંકારરૂપ છે. ઘણું કરીને જગતનું દુઃખ જોઈને સાધુપુરુષો તપે છે – દુઃખ પામે છે. અને એમ જગતના દુઃખે દુઃખી થવું એ જ સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનની પરમભક્તિ છે. દેવના દેવ અને જગતના મનોરથને પૂર્ણ કરનાર સદાશિવનું આ કાર્ય જોઈને પ્રજાઓ, સતી પાર્વતી, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એમણે એમનાં વખાણ કર્યાં. સદાશિવે ઝેરનું પાન કરતાં ઝેરના જે છાંટા પડી ગયેલા તેને વીંછી, સર્પ, ઝેરી ઔષધિ અને બીજાં ઝેરી પ્રાણીઓએ લઈ લીધું. / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૭.

હાલાહલ (૨) શિવ અને વિષ્ણુ બન્નેએ મળીને મારેલો એ નામનો એક દૈત્યવિશેષ. / દેવી ભા૦ ૭ સ્કં૦ સ૦ ૨૯–૩૦.

હાવિર્ધાની બર્હિષદ અથવા બીજા પ્રાચીનબર્હિનું, હવિર્ધાનીનો પુત્ર હોવાથી પડેલું નામ.

હાસિની એક અપ્સરાવિશેષ.

હાસ્તિક બગડાની સંજ્ઞાવાળા કશ્યપ કુળોત્પન્ન ઋષિવિશેષ.

હાસ્તિનપુર હસ્તિનાપુર તે જ. એના નામને માટે જુઓ ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૬૭. કૌરવોની રાજધાની, હાલની દિલ્હીની ઈશાને આવેલી આ નગરીનો ગંગા નદીએ તદ્દન નાશ કર્યો હતો. મિરતની ઈશાને આવીસ માઈલ ઉપર બિજનોરથી નૈઋત્યમાં ગંગાને દક્ષિણ કિનારે એ નગરી હતી.

હાહા અરિષ્ટાનો પુત્ર. ચાલુ મન્વંતરની પૂર્વનો એક દેવગંધર્વ. / ભા૨૦ અ૦ ૬૬૫૧.

હાહા (૨) કશ્યપને પ્રાધાની કૂખે થયેલા ગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક. દર જેઠ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં આ સંચાર કરે છે. (૧. શુક્ર શબ્દ જુઓ.)

હિંગુલા જ્વાળામુખી દેવીનું સ્થાન. પ્રાકૃત લોકો જેને હિંગળાજ માતા કહે છે તે દેવીની જગા. / દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૩૮.

હિડિમ્બ બકરાક્ષસ અને કિર્મીર રાક્ષસનો ભાઈ / ભા૨૦ વન૦ ૧૧–૩૨. ● લાક્ષાગૃહમાંથી સળગને રસ્તે નીકળીને બચી ગયા પછી પાંડવો ફરતાં ફરતાં આ રાક્ષસના અરણ્યમાં આવ્યા. રસ્તે આવવાના થાક અને ઉજાગરાને લીધે બહુ શ્રમિત થવાથી ભીમસેન સિવાય બધાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. ભીમસેન જાગતો પાસે બેસી રહ્યો હતો. તેને દૂરથી જોઈને હિડિમ્બે પોતાની બહેનને કહ્યું કે, 'પેલા આદમીને મારી પાસે પકડી લાવ. હું એને ખાઈ જાઉં.' આ ઉપરથી હિડિમ્બા રાક્ષસી ભીમસેનને પકડી જવા, એ બેઠો હતો ત્યાં આવી. પરંતુ ભીમસેનના રૂપ ઉપર મોહિત થઈ જઈને પોતે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી એની સન્મુખ આવી અને કહ્યું કે, 'હું હિડિમ્બ રાક્ષસની બહેન છું. એણે મને

તને બોલાવવા મોકલી છે. પણ તારું આવું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને મારા મનમાં આવ્યું કે તમારા બધાનો વધ કરવો એ ઠીક નથી. મને વાર થઈ છે માટે હિડિમ્બ અહીં આવશે અને તમને બધાને મારી નાખશે. માટે જા, તું મને સ્વીકારે તો હું તમને બધાંને કોઈક બીજે સ્થળે દૂર લઈ જઉં. એની વાણી સાંભળીને ભીમસેને કહ્યું કે, 'તારો અંગીકાર કરું એમ નથી. તું અહીંથી સત્વર ચાલી જા. અમારું રક્ષણ કરવાને અમે સમર્થ છીએ.'

આ પ્રમાણે, હિડિમ્બા પોતાનો અંગીકાર કરવાને ભીમસેનને વીનવે અને ભીમસેન ના કહે, એમ ચાલતું હતું એટલામાં તો હિડિમ્બ રાક્ષસ પોતે જ ત્યાં આવ્યો. એણે જ પોતાની બહેન ભીમસેનને વીનવતી હતી તે સાંભળ્યું અને તેને કહ્યું : 'કેમરે, તારે આને પતિ કરવો છે? મેં તને એને મારે બાવા સારુ લેવા મોકલી તો, તું તો પતિ કરવા તૈયાર થઈ ગઈ! ઠીક, જોઉં છું તું એને શી રીતે પરણે છે! હું હમણાં જ તારા દેખતાં એને મારીને પછી તને પણ પૂરી કરું છું.' આમ બોલીને તે ભીમસેનના ઉપર ધાયો. ભીમને અને એને જબરી બથંબથા થઈ. એથી યુધિષ્ઠિરાદિ જાગી ઊઠ્યા. એટલામાં તો ભીમસેને હિડિમ્બને ઠાર માર્યો. / ભા૨૦ આ૦ અ. ૧૫૨–૧૫૪. • પછી ભીમે હિડિમ્બાને મારવા લીધી, પણ એ કુંતીને શરણે ગઈ અને પોતાની ભીમસેનને વરવાની ઇચ્છા વિદિત કરી. કુંતી અને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમસેને એનો અંગીકાર કર્યો. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૧૫૫.

હિડિમ્બા હિડિમ્બ રાક્ષસની બહેન. એ કુંતીને વિનંતિ કરીને ભીમસેનને પરણી હતી. એની જ આજ્ઞા લઈને હિડિમ્બા ભીમસેનને ઘેર સંસાર માંડવા કોઈ સ્થળે ઘણા કાળ સુધી લઈ ગઈ હતી. તે વેળા એને ભીમસેનથી ઘટોત્કચ નામે પુત્ર થયો હતો. એ પુત્ર પણ ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષે લઢીને મરાયો હતો. હિડિમ્બાનું નામ કમળપાલિકા હતું. કમળપાલિકા દિવ્યજ્ઞાનવાળી હતી. એને થયેલો બળવાન પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે એને માથે વાળ નહોતા, તેથી કમળપાલિકાએ કહ્યું કે, 'આનું માથું બોડકું છે.' આ ઉપરથી એ પુત્રનું નામ ઘટોત્કચ (વાળ વગરના માંથાવાળો) એવું પડ્યું હતું / ભા૨૦ આ૦ ૬૩–૮૦; ૧૬૭–૨૭.

હિમપ્રસ્થ કૌરવ–પાંડવોની યુદ્ધભૂમિ કુરુક્ષેત્રની પાસેનું સ્થળવિશેષ. અરુણા અને સરસ્વતીનો ઓઘવતી નામનો પ્રવાહ ત્યાં આગળ વહે છે. / ભા૨૦ શલ્ય૦ અ. ૫.

હિમવાન હિમાલય પર્વત. પિતૃકન્યા મેના એની પત્ની થાય. મૈનાક પર્વત તે એનો પુત્ર. અપર્ણા, એકપર્ણા અને એકપાટલા એ ત્રણ એની પુત્રીઓ થાય. અપર્ણા મહાદેવની, એકપર્ણા અસિત ઋષિની, અને એકપાટલા જૈગીષવ્ય ઋષિની પત્ની થાય / હરિવંશ ૧–૧૮; મત્સ્ય૦ અ. સુ.

હિમાલય અજનાભ અથવા ભરતવર્ષની ઉત્તરે અને હૈમવત અથવા કિંપુરુષની દક્ષિણે એમ એ બે દેશની વચ્ચે સીમારૂપ આવેલો પર્વત.

હિમાલય (૨) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞકાળે ભીમસેન પૂર્વ દિશા જીતવા ગયો હતો, તે ઈશાન દિશા તરફ વળ્યો તે વખતે હિમાલય પર્વત આવ્યો હતો. હાલ જેને હિમાલય કહીએ છીએ તે આ પર્વત હશે એમ જણાય છે. ત્યાંથી પછી દક્ષિણ તરફ વળીને ભીમસેન પૂર્વથી પુષ્કળ દૂર ગયો હતો. ભીમસેન શબ્દમાં જે દિગ્વિજયની હકીકત જોઈ, તે ઉપરથી તે કાળે બંગાળાનો ઉપસાગર મૂળે જ નહિ હોય એમ લાગે છે. પૂર્વાપર સમુદ્રને લાગેલો ન હોવાથી આ મુખ્ય હિમાલય નહિ હોય. આ પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ આ પ્રમાણે છે : ભાગીરથી (ઉપર લખેલા પ્રથમ હિમાલય પરથી ભાગીરથી ગંગાને લાવતાં તે માર્ગમાં એના પિતરોનો ઉદ્ધાર કરીને ગુપ્ત થઈ હશે અને આ હિમાલય પર પ્રકટ થઈને પુનઃ વહેવા માંડી હશે), સિંધુ, સરસ્વતી (ભોગાવતી), શતદ્રુ, ચંદ્રભાગા, યમુના, સરયૂ, ઇરાવતી (ઐરાવતી), વિતસ્તા, વિશાળા, દેવિકા, કુહૂ, ગોમતી, ધૂતપાપા, બાહુદા, દશદ્રતી, તૃતીયા કૌશિકી,

નિશ્ચવા, ગંડકી, ઇક્ષુ (ઇક્ષુદા), લોહિતા (લોહિતારણ્યો), કૃતમાળા વગેરે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

હિમોદક અગત્સ્યના વંશમાં, કુળવૃદ્ધિ કરનાર એક ઋષિ.

હિરણ્મય પ્રિયવ્રતપુત્ર અગ્નિધ્રના નવ પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો અગ્નિધ્ર. જંબુદ્વીપના નવ ભાગ કરી તેને વર્ષ – દેશ – સંજ્ઞા આપી તેમાંના એક પર આ હિરણ્યને આધિપત્ય આપ્યું હતું.

હિરણ્મય (૨) હિરણ્મય રાજાને જેનું આધિપત્ય મળ્યું હતું તે દેશ. / ભા૨૦ ભો૦ ૮ અ. ૫. • જંબુદ્વીપના કરેલા નવ ભાગમાંનો છઠ્ઠો દેશ. એની ઉત્તર તરફ આવેલા શ્વેત નામના મહાપર્વતની અને દક્ષિણ તરફ આવેલા શૃંગવાન પર્વતની વચ્ચે અને પૂર્વ-પશ્ચિમ ક્ષારસમુદ્ર સુધી આ દેશ હતો.

હિરણ્યકશિપુ કશ્યપ ઋષિથી દિતિને જન્મેલો એક અસુર. ભાગવતમાં ત્રીજા સ્કંધમાં એને હિરણ્યાક્ષ નામે ભાઈ હતો એમ લખ્યું છે. મહાભારતના एक एव दितेः पुत्रः । એ વાક્ય ઉપરથી સમજાય છે કે હિરણ્યાક્ષ નામનો એ એની માને એકલો જ હતો; એટલે એને ભાઈ મૂળે જ ન હતો. એણે ઘણા કાળ સુધી તપ કરીને બ્રહ્મદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને એને વર માગવાનું કહેતાં એણે માગ્યું હતું કે, 'હું ઘરની અંદર તેમ જ ઘરની બહાર ન મરું, દિવસે ન મરું તેમ જ રાત્રિએ પણ ન મરું. નર અગર પશુ, શસ્ત્ર અગર અસ્ત્ર, તેમજ અજીવ અગર નિર્જીવ પદાર્થથી મારું મોત ન થાય.' બ્રહ્મદેવ તથાસ્તુ કહીને સત્યલોકમાં ગયા એટલે એણે ત્રૈલોક્યને જીત્યા. દેવો વગેરેને અનેક તરેહથી પીડવા લાગ્યો. ઋષિઓ અને રાજાઓના યજ્ઞની સિદ્ધિ જ થવા દે નહિ. આમ ઘણા કાળ પર્યંત એણે રાજ્ય કર્યું. / ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૩-૪; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૦-૧૬૨. જંભાસુરની કન્યા કયાધુ આની સ્ત્રી થાય. તેને પેટે આને પ્રહ્લાદ અનુહ્લાદ, સંહ્લાદ, હ્લાદ,, શિબિ, અને બાષ્કલ વગેરે પુત્રો હતા. ચાલુ મન્વંતરની ચોથી ચોકડીમાં સત્યુગમાં એ વિષ્ણુ ભગવાનના નૃસિંહ નામના અવતારને હાથે મરણ પામ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે આપેલા વચનમાં બિલકુલ બાધ ન આવે એ રીતે એને માર્યો હતો.

હિરણ્યકશિપુ (૨) કશ્યપને દનુને પેટે થયેલ દાનવોમાંનો એક. આ પોતે ઘણો મોટો પરાક્રમી હતો. એણે દેવ, અસુર અને મનુષ્યના ઉપર એક અર્બુદ, દશ કરોડ વર્ષ, સત્તા ચલાવી રાજ્ય કર્યું હતું. એની સ્ત્રીનું નામ મળ્યું નથી. માત્ર મંદાર નામનો દાનવ એનો પુત્ર હતો એમ જણાય છે. / ભા૨૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪.

હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્મદેવ. મનુના કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મદેવ જ હિરણ્યગર્ભ છે. પ્રથમ આદિકારણે બનાવેલ એમ માત્ર પુરુષ તે જ છે. એ સૂર્યપ્રભ છે.

હિરણ્યગર્ભ (૨) વિષ્ણુ.

હિરણ્યગર્ભ (૩) મહેશ્વર

હિરણ્યગર્ભ (૪) કપિલ મહામુનિનું નામાન્તર / ભા૨૦ શાં૦ ૩૪૯-૬૫.

હિરણ્યગર્ભ (૫) ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે પ્રારંભમાં હિરણ્યગર્ભ થયા. તે જ ભૂતમાત્રના અધિષ્ઠાતા હતા. એ જ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યા હતા. એ જ જીવ અને પ્રાણ દાતા છે. અને સર્વમાં ચૈતન્યરૂપ છે.

હિરણ્યધનુ હિરણ્યધેનુ શબ્દ જુઓ.

હિરણ્યધેનુ નિષાદાધિપતિ – માછીઓ અને કોળીઓનો રાજા. એકલવ્ય નામના નિષાદનો પિતા / ભા૨૦ આ૦ ૧૪૨-૪૦.

હિરણ્યનાભ સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન વિધૃતિ નામના રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે પુષ્પરાજા. એ આ કોશમાં અન્યત્ર દર્શાવેલ પ્રથમ જૈમિનીનો શિષ્ય હોઈ તેની પાસે તેણે સામવેદની કેટલીક શાખાઓની સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું. એણે પુરુકુળના સન્નતિમાન રાજાના પુત્ર કૃતિરાજાને પ્રાચ્યસામની છ સંહિતાઓ આપી હતી

હિરણ્યપુર પૌલોમ કાકેળયના રહેઠાણવાળું પાતાળમાં આવેલું દૈત્યનું પુર. અર્જુન એ નગરીમાં ગયો હતો. / ભા૨૦ વ૦ ૧૭૫-૧૩; ઉ૦ ૧૦૬-૧.

હિરણ્યબાહુ બેના સંજ્ઞાવાળા કશ્યપકુળનો એક ઋષિ.

હિરણ્યબાહુ (૨) સર્પવિશેષ / ભા૨૦ આ૦ ૫૭–૬.

હિરણ્યબિંદુ પ્રથમ લખેલા હિમાલય પર્વત પર આવેલું તીર્થવિશેષ.

હિરણ્યબિંદુ (૨) કાલંજર પર્વત પર આવેલા અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમનું નામ.

હિરણ્યરેતા બ્રહ્મદેવનું નામાંતર.

હિરણ્યરેતા (૨) અગ્નિ.

હિરણ્યરેતા (૩) પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર ઘૃતોદા – ઘૃત સમુદ્રથી વેષ્ટિત કુશદ્વીપનો અધિપતિ હતો. એણે પોતાના દેશના સાત ભાગ કરી તેને વર્ષ (દેશ) નામ આપ્યાં હતાં. આ સાતે એણે પોતાના સાતે દીકરાઓને અનુક્રમે વહેંચી આપ્યા હતા. વસુ, વસુદાન, દૃઢરુચી, નાભી ગુપ્ત, સ્તુત્યવ્રત, વિવિક્ત અને વામદેવ, એ એના પુત્રો અને તેમના દેશનાં નામ હતાં.

હિરણ્યરોમા રૈવત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

હિરણ્યરોમા (૨) ચાર મનુષ્યજાતીય દિગ્પાળોમાંનો ઉત્તર દિગ્પાળ.

હિરણ્યરોમા (૩) રુક્મિણીના પિતા ભીમક અથવા ભીષ્મનું નામાન્તર / ભા૨૦ ઉ૦ અ૦ ૧૫૮.

હિરણ્યવર્મા પશ્ચિમ દશાર્ણ દેશના રાજા. એણે પોતાની કન્યા દ્રુપદ રાજાના પુત્ર શિખંડીને પરણાવી હતી. (વધારે હકીકત સારુ શિખંડી શબ્દ જુઓ.)

હિરણ્યવાહ ત્રણની સંજ્ઞાવાળો શોણ શબ્દ જુઓ.

હિરણ્યશૃંગ પ્રથમ કહેલા હિમાલયનું એક શિખર, કૈલાસ શિખરની ઉત્તરે આવ્યું છે.

હિરણ્યશૃંગ (૨) કુબેરનો દ્રુતવિશેષ. વંશીકસાર નદીને તીરે જે સુરભવન હતું ત્યાં રહેતો. એને સુમહાન, અમિમૌજા અને સુવિક્રમ એમ ત્રણ મિત્રો હતા.

હિરણ્યષ્ઠીવ પ્લક્ષદ્વીપમાં આવેલા પર્વતો પૈકી એક પર્વતવિશેષ.

હિરણ્યહસ્ત કાલકવૃક્ષની શકુન્તીને પેટે થયેલો પુત્ર. એ મહાર્ષિ હતો. મદિરાશ્વ રાજાની પુત્રી સુમધ્યમા એની સ્ત્રી હતી / ભા૨૦ શાં૦ ૨૪૦–૩૫; અનુ૦ ૨૦૦–૦૪.

હિરણ્યાક્ષ ચાલુ કલ્પના આરંભમાં થઈ ગયેલો એક મહાબલાઢ્ય અસુર. એ દિતિનો પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૩ સ્કં. ૧૪–૧૭. • એ હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ હોઈ, અસુર હતો. / ભા૨૦ શાં૦ ૨૦૮–૧૦. • એ સ્વયંભૂ મન્વંતરમાંના કશ્યપનો પુત્ર હોવો જોઈએ. પૃથ્વીને એ પાતાળમાં લઈ ગયો હતો. વિષ્ણુએ વરાહ અવતાર ધરીને પૃથ્વીને પોતાની દાઢ પર ઊંચકીને પાતાળમાંથી આણી પૂર્વવત્ સ્થાનકે મૂકી હતી. / ભાગ૦ ૩–૧૯. • એની સ્ત્રીનું નામ રુષાભાનુ અગર રૂષદ્ભાનુ હતું. શકુનિ, શમ્બર વગેરે એના પુત્ર હતા. / ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૨.

હિરણ્યાક્ષ (૨) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

હિરણ્યાક્ષ (૩) મયાસુરની ઉપદાનવી નામની કન્યાનો પતિ, ચાલુ મન્વંતરમાંનો.

હિરણ્યાક્ષ (૪) સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ શ્યામકના બે દીકરામાંનો મોટો પુત્ર તે.

હિરણ્યવત વર્ષવિશેષ. / ભા૨૦ સ૦ ૨૯–૫૩.

હિરણ્યવતી કુરુક્ષેત્ર સમીપ આવેલી નદી. / ભા૨૦ આ૦ ૧૦૮–૧૨; ઉ૦ ૧૬૦–૧; ભી૦ ૯–૨૫; અનુ૦ ૨૭૧–૨૫.

હિરણ્ય કૌશિક ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તિ શબ્દ જુઓ.)

હીક પિશાચણીવિશેષ. / ભા૨૦ ક૦ ૩૭–૫૨.

હુત ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ

હુતભુક અગ્નિનું નામ. આ અર્થનાં એનાં ઘણાં નામ છે.

હુહુ હૂહૂ શબ્દ જુઓ.

હુણ જંગલી મ્લેચ્છ મનુષ્યજાતિ વિશેષ.

હૂણ (૨) જંગલી મ્લેચ્છનો દેશવિશેષ. / ભા૨૦ ભી૦ ૯–૬૬.

હૂહૂ ચાલુ મન્વંતર પૂર્વનો અરિષ્ટનો પુત્ર કોઈ ગંધર્વ. દેવળ ઋષિના શાપને લઈને જલમધ્યે મગર થયો હતો. ગજેંદ્રને એણે પકડયો હતો. હરિ નામના વિષ્ણુના અવતારે ગજેન્દ્રમોક્ષ કરી આને

ઉદ્ધાર્યો હતો. / ભા૨૦ ૮ ૨૪૦ અ૦ ૪.

હૂહૂ (૨) પ્રાધાને પેટે ક્રશ્યપને, થયેલા ગંધર્વોમાંનો એક. એ પ્રતિ અષાડ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૧૬ શુચિ શબ્દ જુઓ.)

હૃદય મુખ્ય યજુર્વેદોનિષત્.

હૃદીક સોમવંશીય યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત અન્વયના સ્વયંભોજ નામના યાદવનો પુત્ર. એને દેવબાહુ, શતધનુ (યા શતધન્વા), મહાબળ, હતવર્મા અને દેવમીઢુષ એવા પાંચ પુત્રો હતા. / ભા૨૦ આ૦ ૬૪–૧૪૭.

હૃષીકેશ દેહમાત્રની ઇન્દ્રિયોના સ્વામી ઈશ્વર તે જ. વિશેષ કરીને આ નામ વિષ્ણુને લગાડાય છે. નારાયણ. / ભા૨૦ શાં૦ ૩૫૨–૧.

હેતિ પ્રહેતીનો મોટો ભાઈ. કાલની કન્યા ભયા એની સ્ત્રી હતી. તેને પેટે વિદ્યુત્કેશ નામે પુત્ર થયો હતો. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૪.

હેતિ (૨) ચાલુ મન્વંતરમાં ચૈત્ર માસના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનારો એક યક્ષ. (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.) ઉપર કહેલો હેતિ અને આ એક કે જુદા એનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી.

હેતિ (૩) વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર.

હેમ સોમવંશીય અનુકુળોત્પન્ન રુષદ્રથ રાજાનો પુત્ર. અને સુતપા રાજાનો પિતા સેન તે જ.

હેમકૂટ કિંપુરુષ દેશની ઉત્તરે અને હરિવર્ષની દક્ષિણે આ બે દેશની સીમા રૂપ પર્વત. એ પૂર્વ–પશ્ચિમ ક્ષારસમુદ્રને સ્પર્શેલો હતો. એના એક કૈલાસ નામના શિખર ઉપર કદી કદી વૈશ્રવણ આવીને રહેતા. એની પાછળના ભાગ ઉપરના સરોવરમાંથી સરસ્વતી નદી નીકળે છે. આ જ નદી મુખ્ય હિમાલય પર આવી ત્યાંથી બેની સંજ્ઞાવાળા હિમાલય પર પ્રગટ થઈ હશે.

હેમકૂટ (૨) રામસેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦.

હેમગુહ સર્પવિશેષ. / ભા૨૦ આ૦ ૩૫–૯.

હેમચન્દ્ર સૂર્યવંશીય દિષ્ટકુલોત્પન્ન તૃણબિંદુ રાજાના પુત્ર વિશાળનો પુત્ર, એનો પુત્ર સુચન્દ્ર.

હેમનેત્ર એક ગંધર્વ.

હેમનેત્ર (૨) એક યક્ષ. / ભા૨૦ સ૦ ૧૦–૧૮.

હેમવર્ણ ગરુડપુત્ર. / ભા૨૦ ઉ૦ ૧૦૧–૧૪.

હેમવર્ણ (૨) રોચમાનનો પુત્ર. / ભા૨૦ દ્રો૦ ૨૩–૬૮.

હેમા એક અપ્સરા. સ્વયંપ્રભાની સખી. (સ્વયંપ્રભા શબ્દ જુઓ.)

હેમા (૨) ભારતવર્ષીય નદી. / ભા૨૦ ભી૦ ૯-૨૩.

હેમાંગદ વસુદેવને રોચનાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

હેરમ્બ દેશવિશેષ.

હેરમ્બકા હેરમ્બના રહેવાસીઓ./ભા૨૦ સ૦ ૩૨-૧૪

હૈડિમ્બ હૈડિમ્બેય શબ્દ જુઓ.

હૈડિમ્બેય હિડિંબાના પુત્ર ઘટોત્કચનું નામાન્તર.

હૈમવતવર્ષ કિંપુરુષ દેશનું નામાન્તર.

હૈમવતી હિમવાન પર્વતની કન્યા – પાર્વતી તે જ.

હૈમવતી (૨) કૌશિક ઋષિની ભાર્યા. (૪. કૌશિક શબ્દ જુઓ.)

હૈમવતી (૩) હિમાલયમાંથી નીકળનારી નદીવિશેષ. આનું જ નામ આગળ જતાં શતદ્રુ પડ્યું. (૩. વસિષ્ટ શબ્દ જુઓ.)

હૈરણ્યવતી હિરણ્મય દેશમાંની નદી./ભા૨૦ ભી૦ ૮-મૂ

હૈહય સૂર્યવંશીય શર્યાતિકુળોત્પન્ન એક રાજા. એને દસ સ્ત્રીઓ અને એકસો પુત્ર હતા. તેમાં વીતહવ્ય મોટો હતો.

હૈહય (૨) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન યદુરાજાનો પૌત્ર અને શતજિત રાજાના ત્રણ પુત્રોમાં મોટો. એનો પુત્ર તે ધર્મ.

હૈહય (૩) સોમવંશીય તુર્વસુકુળોત્પન્ન હરિવર્મા રાજાનો પુત્ર.

હોત્રક સોમવંશીય વિજયકુળોત્પન્ન કાંચન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે જહ્નુ રાજા.

હોત્રવાહન કાશી રાજાનો સસરો. એનું નામ સૃંજક પણ હતું. અંબા વગેરે ત્રણે બહેનોનો એ આજો થાય.

હોત્રવાહન (૨) કાંઠ કાળ પર્યંત પાંડવોની સાથે

દ્વૈતવનમાં રહેલો એક ઋષિ.

હ્રદિકા ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નીકળનારી નદીવિશેષ.

હ્રાદની કામ્યકવનની ઉત્તરે આવેલી નદીવિશેષ.

હ્રસ્વકર્ણ રાવણપક્ષીય એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુ૦ સ૦ ૬.

હ્રસ્વરોમા વિદેહવંશના મહાયોમા રાજાનો પૌત્ર અને સ્વર્ણરોમા જનકનો પુત્ર. એને સીરધ્વજ અને કુશધ્વજ એમ બે પુત્ર હતા.

હ્લાદ કયાધુને પેટે હિરણ્યકશિપુને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

હ્લાદિની સુદામા પર્વત પાસેની નદી. એ ઘણું કરીને એ પર્વતમાંથી જ નીકળે છે. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧.

હ્રી સ્વાયંભૂ મન્વંતરના દક્ષ પ્રજાપતિએ ધર્મઋષિને આપેલી તેર કન્યામાંની એક. એના પુત્રનું નામ પ્રશ્રય.

ક્ષ

ક્ષતા વિદુરનું બીજું નામ.

ક્ષત્ર એક યાદવવિશેષ.

ક્ષત્રંજય ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક. મહાભારતના યુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરાયો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦.

ક્ષત્રદેવ શિખંડીનો પુત્ર. મહાભારતના યુદ્ધમાં આ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. એના રથના ઘોડા વર્ણન કરવા જેવા હતા. દુર્યોધનનો પુત્ર લક્ષ્મણને હાથે મરાયો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦.

ક્ષત્રદેવ (૨) ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક, જે ભીષ્મ પાસે શસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો હતો અને મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષે લડી મરણ પામ્યો હતો તે. / ભા૦ દ્રો૦ ૧૦.

ક્ષત્રધર્મા સોમવંશીય આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કુશ નામના પૌત્રના વંશના જયરાજનો પુત્ર.

ક્ષત્રધર્મા (૨) ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક. એને દ્રોણાચાર્યે માર્યો હતો. / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦.

ક્ષત્રધર્મા ક્ષત્રધર્મા તે જ.

ક્ષત્રવૃદ્ધ સોમવંશી આયુ રાજાના પાંચ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. નહુષ રાજાનો નાનો ભાઈ. એના પુત્રનું નામ સુહોત્ર.

ક્ષત્રોપેક્ષ શ્વફલ્ક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

ક્ષપણક પાખંડમતનો એક પુરુષવિશેષ.

ક્ષપાવિશ્વકર ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

ક્ષમાવંત દેવલ ઋષિના બે પુત્રોમાંનો એક પ્રત્યુષ નામના વસુનો પુત્ર.

ક્ષારકર્દમ જે માણસ પોતાની વિદ્યા, તપ, ધન, કુળ વગેરેને લઈને બીજાનો તિરસ્કાર કરે તે માણસને પ્રાપ્ત થતું નર્કવિશેષ.

ક્ષારોદ જંબુદ્વીપની આજુબાજુ વલયાકાર આવેલો ખારો સમુદ્ર. મહાસાગરમાં એ પહેલો હોઈ એની પહોળાઈ એક લાખ યોજનની હતી એની પછી આજુબાજુ પ્લક્ષદ્વીપ આવેલો હતો.

ક્ષિપ્રા વિંધ્યાચળમાંથી નીકળનાર એક નદીવિશેષ; ઉજ્જૈન પાસે વહે છે તે.

ક્ષીર ત્રણની સંજ્ઞાવાળા અંગિરાકુળનો એક ઋષિ.

ક્ષીરા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

ક્ષીરદ્રવની ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

ક્ષીરોદ સપ્ત મહાસાગરોમાં પાંચમો. આ ક્રૌંચદ્વીપની આજુબાજુ વીંટાયલો હતો અને એની પહોળાઈ સોળ લાખ યોજનની આસપાસ હતો. એની પછી શાકદ્વીપ એની આસપાસ વીંટાયેલો હતો.

ક્ષુદ્રક સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન અંતરિક્ષ રાજાના પહેલાંના વંશમાં થયેલા પ્રસેનજિત રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર રણક અથવા કુલક રાજા.

ક્ષુદ્રભુત સ્વાયંભુવ મન્વંતર માંહેના મરીચિ ઋષિના છ પુત્રો પૈકી એક. કૃષ્ણાવતાર વેળા કૃષ્ણના તેમની પૂર્વે જન્મેલા છ ભાઈઓમાં એક તરીકે જન્મી કંસને હાથે મરણ પામ્યો હતો.

ક્ષુધિ મિત્રવિંદાને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ક્ષુપ બ્રહ્મદેવની છીંકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો એક પ્રજાપતિ. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૧૨૨.

ક્રુહ્ય ઋણની સંજ્ઞાવાળા, ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ક્રુરિકા મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

ક્ષેમ પ્રિયવ્રતપુત્ર ઇધ્મજીહ્વાના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર.

ક્ષેમ (૨) ક્ષેમરાજાના દેશનું નામ

ક્ષેમ (૩) પ્લક્ષદ્વીપના સાત દેશોમાંનો પાંચમો દેશ.

ક્ષેમ (૪) સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને તિતિક્ષાની કૂખે થયેલો પુત્ર

ક્ષેમ (૫) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. / ભા૨૦ આ૦ અ૦ ૬૭ • આ ક્રોધવશ નામના અસુરના અંશ વડે જન્મ્યો હતો.

ક્ષેમ (૬) સોમવંશીય પુરુકુલોત્પન્ન જરાસંધ વંશના શુચિ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુવ્રત રાજા

ક્ષેમક ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો રાજા. એના સંબંધે વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

ક્ષેમક (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશીય નિમિ રાજાનો પુત્ર. આ પાંડવવંશનો છેલ્લો રાજા હોઈ, એનાથી એ વંશ બંધ થયો. કારણ એની સંતતિનું નામ કયાંય પણ મળતું નથી.

ક્ષેમંકર પશ્ચિમ તિગર્ત દેશનો રાજા. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ક્ષેમદર્શી ઉત્તરકોસલ દેશનો રાજા. એના અમાત્ય બહુ નઠારા હતા. એનાથી એને ઘણો ત્રાસ થતો હતો. કાલકવૃક્ષીય નામના કોઈ બ્રાહ્મણે યુક્તિથી બધાને શાસન કરી એનું રાજ પાછું મેળવી ક્ષેમદર્શીને સુખી કર્યો હતો. વિદેહવંશી એક જનક રાજાની કન્યા આની સ્ત્રી થતી હતી. / ભા૨૦ શાં૦ અ૦ ૧૦૬.

ક્ષેમધન્યા સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશની પહેલાં જન્મેલા પુંડરીક રાજાનો પુત્ર. આને દેવનીક નામનો પુત્ર હતો.

ક્ષેમધી વિદેહવંશીય ચિત્રરથ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સમરથજનક.

ક્ષેમધૂર્તિ મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૫.

ક્ષેમધૂર્તિ (૨) ભીમસેને મારેલો દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા / ભા૨૦ ક૦ અ૦ ૧૩.

ક્ષેમમૂર્તિ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો.

ક્ષેમવૃદ્ધ શાલ્વરાજાનો સેનાપતિ (શાલ્વ શબ્દ જુઓ.)

ક્ષેમશર્મા ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનપક્ષનો એક રાજા.

ક્ષેમા એક અપ્સરા.

ક્ષેમ્ય સોમવંશીય નહુષકુલોત્પન્ન પુરુરાજાના વંશના હસ્તી રાજાના પુત્ર દેવમીઢ અથવા દ્વિમીઢના કુળમાં જન્મેલા ઉગ્રાયુધ રાજાનો પુત્ર. એને સુવીર નામે પુત્ર હતો.

ક્ષૌમિ શ્યામપરાશર કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

જ્ઞ

જ્ઞ સોમપુત્ર બુધ. આ નામ કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

જ્ઞાતિ સોમવંશના અનુકુલોત્પન્ન એક રાજા. વંશાવળીમાં આનું નામ નથી.

જ્ઞાનપાવન ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ. આ તીર્થના સ્થળ અંગે કોઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

જ્ઞાનસંજ્ઞેય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી

રચિત

પૌરાણિક કથાકોશ

આપણા અમર પૌરાણિક પાત્રોની
વિસ્તૃત કથાઓ સમેત આશરે
૧૦,૦૦૦ કરતાં વધુ પાત્રો વિષે
આવશ્યક પરિચયથી સમૃદ્ધ ગ્રંથ

ગ્રંથકાર